НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

2017

Випуск 1 (22)

КИЇВ

НАУКОВА СЕРІЯ — ЗАСНОВАНА У 2010 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЧОТИРИ РАЗИ НА РІК

АРХЕОЛОГІЯ:

ДОСЛІДЖЕННЯ, ЕКСПЕРИМЕНТИ, РЕКОНСТРУКЦІЇ

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
Наукова серія з проблем археології та давньої історії

Серія присвячена публікаціям досліджень з археології та давньої історії України. Висвітлюються питання соціально-економічного розвитку та культурних зв'язків населення України у кам'яному та мідно-бронзовому віках, сторінки з історії кіммерійців та скіфів, матеріальна та духовна культура античних греків у Північному Причорномор'ї, етногенез та рання історія слов'ян, розвиток давньоруських міст і сіл, матеріальної культури середньовіччя і нового часу. Видаються нові археологічні матеріали, розвідки з історії археології та архівні джерела.
Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

Серия посвящена публикациям исследований по археологии и древней истории Украины. Освещаются вопросы социально-экономического развития и культурных связей населения Украины в каменном и медно-бронзовом веках, страницы истории киммерийцев и скифов, материальная и духовная культура античных греков в Северном Причерноморье, этногенез и ранняя история славян, развитие древнерусских городов и сел, материальной культуры средневековья и нового времени. Издаются новые археологические материалы, исследования по истории археологии и архивные источники.
Для археологов, историков, краеведов, учителей истории, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

A series is devoted to publications of investigations on archaeology and ancient history of Ukraine. Questions of social and economic development and cultural relations of the population of Ukraine in the Stone and Copper-Bronze Age, pages of Cimmerian and Scythian history, material and spiritual culture of antique Greeks in Northern Black Sea Coast, ethnogenesis and early history of Slavs, development of the Ancient Russian cities and villages, material culture of Medieval and Modern periods are under observing. New archeological records, survey on history of archaeology and archival sources are being published.
This series is intended for archeologists, historians, regional specialists, teachers of history, students of historical departments and for all who is interested in ancient history of Ukraine.

Засновник та видавець
Інститут археології
Національної академії наук
України

Свідоцтво
про реєстрацію ЗМІ
КВ № 17659-6509Р
від 29.03.2011

Адреса редакції:
Україна, 04210, Київ 210,
просп. Героїв Сталінграда, 12
Тел.: (+380-44) 418-61-02
Факс: (+380-44) 418-33-06
E-mail: gorbanenko@gmail.com

Затверджено до друку
Вченою радою
Інституту археології
НАН України
20.10 2016, протокол № 7.

Усі матеріали рецензовано

Рисунки
авторські
Надруковано
в авторській редакції
Комп'ютерна верстка
С.А. Горбаненка

Усі права застережено.
Передрук можливий
зі згоди редакції
та авторів статей

ISSN 2227-4952

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:
Т О Л О Ч К О П. П., академік НАН України
С К О Р И Й С. А. (**головний редактор**), доктор історичних наук, професор
Г О Р Б А Н Е Н К О С. А. (**відповідальний секретар**), кандидат історичних наук
І В А К І Н Г. Ю., член-кореспондент НАН України
К Р И Ж И Ц Ь К И Й С. Д., член-кореспондент НАН України
М О Ц Я О. П., член-кореспондент НАН України
Ч А Б А Й В. П., член-кореспондент НАН України
З А Л І З Н Я К Л. Л., доктор історичних наук, професор
О Т Р О Щ Е Н К О В. В., доктор історичних наук, професор
Б О Л Т Р И К Ю. В., кандидат історичних наук
К У Л А К О В С Ь К А Л. В., кандидат історичних наук
П Е Т Р А У С К А С О. В., кандидат історичних наук
П О Т Є Х І Н А І. Д., кандидат історичних наук
С А М О Й Л О В А Т. Л., кандидат історичних наук
С О Н Н. О., кандидат історичних наук

Надруковано за фінансової підтримки Громадської організації «Історико-культурологічний центр "Крук"» м. Горішні Плавні та Житомирської археологічної експедиції ІА НАН України

© ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ, 2017

Підписано до друку 20.03.2017. Формат 60 × 84/8.
Гарн. Century Schoolbook. Папір офс. Друк офс. Ум.-друк. арк. 44,2. Обл.-вид. арк. 52,2. Тираж 150 екз. Зам.

Тираж віддруковано ТОВ «Майдан», 61002, Харків, вул. Чернишевська, 59. Тел.: (057) 700-37-30

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 1002 від 31.07.2002 р.

ЗМІСТ

CONTENTS

Олевськ стародавній та сучасний (*О.А. Омельчук*) **6** Olevsk an Ancient and Modern (*O.A. Omelchuk*)

Скансен у Горішніх Плавнях: реалії й перспективи **8** Skansen in Horishny Plavny: Realities and Perspectives

Літописний Вишгород: минуле, сучасне, майбутнє (*В.П. Виговський*) **10** Annalistic Vyshgorod: Past, Present and Future (*V.P. Vyhovskyj*)

Вступ **12** Foreword

СТАТТІ

ARTICLES

Петраускас А.В. Археологічні розкопки, експериментальна археологія та музеєфікація на базі археологічної експедиції в м. Олевськ **15** *Petrauskas A.V.* Archaeological Excavations, Experimental Archaeology and Museumfication on Archaeological Expedition Base in the City Olevsk

Гопкало О.В. Остатки одежды из погребений культуры Черняхов—Сынтана-де-Муреш **22** *Gopkalo O.V.* The Remains of Clothes from Graves of Chernyakhiv—Sintana-de-Mures Culture

Колода В.В. Спеціалізовані знаряддя як відображення рівня ремісничого виробництва на селищі «Мохнач П» у салтівський час **40** *Koloda V.V.* Specialized Crafting Tools as a Mark of the Handicraft Level at Mokhnach «П» Settlement in the Saltov Times

Тарасаў С.В. Канфлікт паміж Полацкам і Кіевам 1066—1068 гг. Палітыка-рэлігійны аспект **50** *Tarasov P.I.* The conflict 1066—1068 between Polotsk and Kiev. Political and religious aspect

Готун І.А. Середньовічне селище Ходосівка-Рославське (до десятиріччя розкопок пам'ятки) **61** *Hotun I.A.* Khodosivka-Roslavske Medieval Settlement (to the tenth anniversary of excavations of monument)

Пескова А.А. К вопросу о местных особенностях в изготовлении борисоглебских крестов-реликвариев в Галицко-Волынской земле **91** *Peskova A.A.* On the Local Specificities of the Manufacturing of Reliquary-Crosses on the Territory of Galicia and Volhynia

Кошман В.І., Плавінскі М.А. Абарончыя збудаванні Мінскага замчышча ў святле апошніх даследаванняў **100** *Koshman V.I., Plavinski M.A.* Fortifications of Minsk Zamchyshcha in the light of recent research

Мусин А.Е. Вышгородская икона святых князей Бориса и Глеба: истоки образа и эволюция иконографии **110** *Musin A.Ye.* The icon of Saint Princes Boris and Gleb in Vyshgorod near Kiev: origins and development of iconography

© ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ, 2017

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

Магомедов Б.В., Диденко С.В., Милашевский А.С. Могильник черняховской культуры у с. Легедзине (работы 2015 г.) **123**

Приложение 1. *Рудич Т.А.* Палеоантропологический материал из могильника Легедзине за 2015 г. **139**

Приложение 2. *Козак О.Д.* Палеопатологічні дослідження скелетів з розкопок могильника Легедзине за 2015 р. **140**

Кракало І.В. Лики античності **142**

Козюба В.К. Нові давньоруські пам'ятки околиць Києва **148**

Кедун І.С., Пархоменко О.Г. Археологічні дослідження поселення Магерки І в Ніжині **159**

Плавінскі М.А. Папярэднія вынікі раскопак Мядзельскага замка ў 2013—2015 гг. **163**

PUBLICATIONS of ARCHAEOLOGICAL MATERIALS

Magomedov B.V., Didenko S.V., Milashevsky O.S. The Cemetery of Chernyakhiv Culture by Village Legedzine (Excavation 2015) **123**

Appendix 1. *Rudich T.A.* Paleoanthropological material from the cemetery Legedzine in 2015 **139**

Appendix 2. *Kozak O.D.* Paleopathological study of skeletons from excavations of cemetery Legedzine in 2015 **140**

Krakalo I.V. Faces of Antiquity **142**

Koziuba V.K. New Old Rus'sian Sites in Vicinity of Kiev **148**

Kedun I.S., Parkhomenko O.G. Archaeological Research of the Settlement Magerky I in Nizhyn **159**

Plavinski M.A. Preliminary Results of Miadzel Castle Excavations in 2013—2015 **163**

ЕКСПЕРИМЕНТ і РЕКОНСТРУКЦІЯ

Дараган М.Н., Бондарь К.М. От измерений к реконструкциям: методология неразрушающих исследований памятников археологии и истории **178**

Лысенко С.С., Лысенко С.Д. Экспериментальные исследования способа ношения некоторых украшений комаровской культуры **190**

Бітковська Т.В. Типологія, хронологія и технологічні особливості виробництва фібул зарубинецького типу **204**

Рейда Р.М., Гейко А.В., Сапєгін С.В. Реконструкція ременів з поховання 115 Шишацького могильника черняхівської культури **210**

Петраускас О.В., Коваль О.А. Експериментальні роботи Комарівської археологічної експедиції в 2015 р. **216**

Оленич А.М., Бібіков Д.В., Івакін В.Г., Зоценко І.В. Експериментальна реконструкція давньоруського гончарного горну (за матеріалами ремісничого посаду Вишгорода) **225**

Шерстюк В.В. До реконструкції Говтвянської битви 1638 р. **230**

Погоржельська І.В. Дослідження та наукова реконструкція одягу угорського типу за археологічними знахідками **238**

EXPERIMENT and RECONSTRUCTION

Daragan M.M., Bondar K.M. From measurements to reconstructions. The methodology for non-destructive investigations of archaeological and historical monuments **178**

Lysenko S.S., Lysenko S.D. Experimental study of the way of wearing of some adornments of Komarov culture **190**

Bitkovska T.V. Typology, Chronology and Technological Specificity of the Zarubintsy Fibula Type Making **204**

Reida R.M., Heiko A.V., Sapiehin S.V. Reconstruction of Belts from the Burial 115 of Shyshaky Cemetery of Chernyakhiv Culture **210**

Petrauskas O.V., Koval O.A. Experimental Investigations in Komariw Archaeological Expedition 2015 **216**

Olenich A.M., Bibikov D.V., Ivakin V.G., Zotsenko I.V. Experimental reconstruction of old rus pottery kiln (based on excavations handicraft quarter of Vyshgorod) **225**

Sherstyuk V.V. By the Reconstruction of the Battle near Govtva 1638 **230**

Pogorzhelska I.V. Studying and Scince Reconstruction Hungarian Clothes on the Base of Archeological Finds **238**

АРХЕОЛОГІЯ і ПРИРОДНИЧІ НАУКИ

Нікітенко І.С., Супруненко О.Б. Петрографічні дослідження кам'яних стел і деталей поховальних споруд з округи Горішніх Плавнів на Полтавщині **243**

ARCHAEOLOGY and NATURAL SCIENCES

Nikitenko I.S., Suprunenko O.B. Petrographic Investigations of Stone Stelae and Burial Construction Details from the Neighborhood of Horishni Plavni in Poltava Region **243**

Камелина Г.А., Биркина Н.А., Мамонова А.А. Текстиль в погребениях черняховской культуры в собрании Государственного исторического музея **249**

Журавлев О.П. Остеологические материалы из поселения черняховской культуры Барбара I **258**

Черненко О.Є., Кравченко Р.А., Горбаненко С.А., Горобець Л.В., Ковальчук О.М., Сенюк О.Г., Сергєєва М.С. Свердловське-1: біогосподарська діяльність мешканців роменського городища на Чернігівщині **266**

Сергєєва М.С. Археологічна деревина як джерело для реконструкції господарчої діяльності давньоруського населення Середнього Подніпров'я (до постановки проблеми) **302**

Нестеровський В.А., Журухіна О.Ю. Технологія обробки бурштину у давньоруський час **310**

Яніш Є.Ю., Шерстюк В.В. Результати аналізу іхтіологічних решток з Манжеліївського городища (за результатами досліджень 2015 р.) **317**

Гнера В.А. Використання аеро- та космознімків для археологічної розвідки Брусилівського р-ну **321**

Kamelina G.A., Birkina N.A., Mamonova A.A. Textiles in the Burials of the Chernyakhiv Culture in the Collection of the State Historical Museum **249**

Zhuravlev O.P. Osteological Materials from the Chernyakhiv Cultures Settlement Barbara I **258**

Chernenko O.E., Kravchenko R.A., Gorbanenko S.A., Gorobets L.V., Kovalchuk O.M., Senyuk O.G., Sergeeva M.S. Sverdlovske-1: Bio-economic Activity of Inhabitants of the Romny Culture Hill-fort in Chernihiv Region (Ukraine) **266**

Sergeyeva M.S. Archaeological Wood as a Source for the Reconstruction of Economic Activity of the Old Rus Population in the Middle Dnieper Area (on the Formulation of the Problem) **302**

Nesterovskyi V.A., Zhurukhina O.Yu. Technology of Amber Processing in Old Rus' **310**

Yanish Ye.Yu., Sherstiuk V.V. Results of the Analysis of Ichthyological Remains from Manzhelia Settlement (Based on Research 2015) **317**

Gnera V.A. Use of Aero and Satellite Imagery for Archaeological Exploration Busylivskoho district **321**

ДИСКУСІЇ

DISCUSSION

Володарець-Урбанович Я.В. Ливарні формочки слов'ян раннього середньовіччя: реінтерпретація знахідок **331**

Скиба А.В. До питання про функціональне використання Т-подібних бляшок в поясних наборах «геральдичного» стилю **347**

Башкоў А.А., Іоў А.В. Да пытання аб тапаграфіі і рэканструкцыі старажытнага Камянца **357**

Volodarets-Urbanovich Ya.V. Casting Molds Of Early Medieval Slavs: Reinterpretation Finds **331**

Skyba A.V. On the Functional Use of the T-shaped Plaques in the Belt Sets «Heraldic» Style **347**

Bashkou A.A., Iou O.V. Issues of Topography and the Reconstruction of the Old Kamieniec **357**

ІСТОРІЯ НАУКИ

HISTORY of SCIENSE

Тарабукін О.О. Коднянські старожитності (за матеріалами досліджень С.С. Гамченка) **362**

Наші автори **375**

Список скорочень **378**

Tarabukin O.O. Kodnani Antiquity (Based on Studies by S.S. Gamchenko) **362**

Our authors **375**

List of abbreviations **378**

ПЕРЕДМОВА

ОЛЕВСЬК СТАРОДАВНІЙ ТА СУЧАСНИЙ

Олевськ — районний центр, розташований у північно-західній частині Житомирської обл. за 180 км від обласного центру. Через місто протікає р. Уборть — притока р. Прип'ять. Територія міста 1024,5 га. Населення 10250 чоловік.

За археологічними дослідженнями територія сучасного Олевська була заселена ще у IV тис. до н. е., про що свідчать кам'яні знаряддя праці доби неоліту. Неподалік міста було досліджено 17 поховань і два кургани черняхівської культури. Археологічною пам'яткою є давньоруське городище — Бабина гора та курганний могильник.

Назву міста пов'язують з іменем овруцького князя Олега Святославовича, який жив і княжив наприкінці X ст. За однією із версій, під час його князювання поселення дістало назву Олегове городище.

Князь Олег Святославович загинув у 977 р., саме тоді в літопису вперше згадано Олевськ, тому і заснування міста пов'язують з цією датою. За припущеннями авторитетних українських істориків, Овруч, Коростень і Олевськ при князюванні Олега Святославовича утворювали своєрідний трикутник в межах древлянської землі.

У письмових документах Олевськ вперше згаданий у 1514 р., коли місто і навколишні села були приписані до Овруцького замку, якими володів магнат не польського походження Йосип Немирич.

Після Люблінської унії 1569 р. Олевськ у складі Правобережної України потрапив під владу шляхетської Польщі. У 1741 р. польський король надав Олевську магдебурзьке право.

У 1793 р. у складі Правобережної України Олевськ потрапив до складу Росії, а з 1797 р.

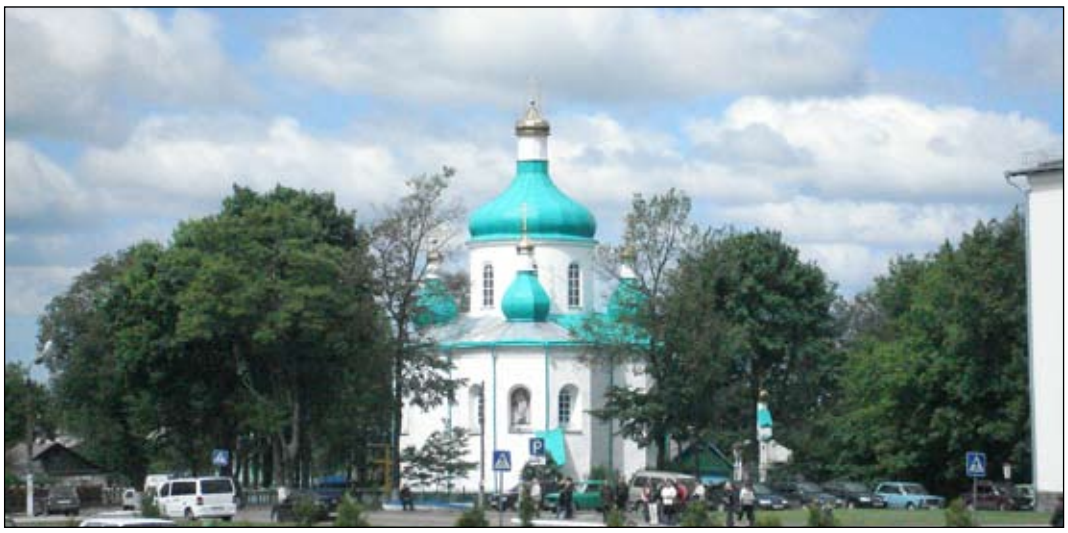

Свято-Миколаївська церква

Городище в урочищі Бабина гора

став волосним центром Овруцького повіту Волинської губернії.

Розвиток промисловості на початку XX ст. сприяв зростанню містечка.

Особливо швидко почав розвиватися Олевськ після 1903 р., коли через місто була прокладена залізнична колія Київ—Ковель. Через рік відкрилася поштова станція та поштово-телеграфне відділення. З 1909 р. почав діяти фарфоровий завод, де виготовляли господарський посуд. Розвивалася борошномельна промисловість, масово велися лісорозробки.

У 1923 р. Олевськ став районним центром Коростенської округи. До возз'єднання в 1939 р. західноукраїнських земель з Українською РСР Олевськ був прикордонним селищем у складі Новоград-Волинського укріпрайону. У селищі знаходився штаб 19 прикордонного загону, який мав неподалік станції Олевськ адмінприміщення, санітарну частину та господарські споруди.

Початок Великої Вітчизняної війни в історії Олевська пов'язаний з невеликим епізодом існування «Поліської Січі» Тараса Бульби-Боровця. 21 серпня 1941 р. в Олевську було урочисто проголошено Олевську незалежну республіку. Ця «держава» стала унікальним явищем, адже була утворена в межах невеликого регіону України — Полісся. Вона мала свою територію, адміністрацію, суд, військо.

Через надмірну незалежність дій Т. Бульби-Боровця та відкриту агітацію серед населення про створення Української держави, а також протидію німецькому командуванню 15 листопада 1941 р. «Поліська Січ» саморозпустилась і перейшла на нелегальне положення.

1941—1943 р. стали не лише роками окупації, страждань поліщуків, але й періодом героїчної боротьби із загарбниками. У районі діяли партизанські загони І.В. Возбранного, А.М. Грабчака, з'єднання О.М. Сабурова, С.А. Ковпака.

Повоєнні роки стали для Олевська часом відродження.

Сьогодні в Олевську працюють близько 10 промислових підприємств, десятки районних і міських установ та організацій, більше 50 малих приватних підприємств, зареєстровано близько 200 приватних підприємців, що займаються торгівельною діяльністю.

У чотирьох дошкільних закладах, трьох загальноосвітніх школах та ПТУ-10 здобувають освіту більше двох тисяч дітей. Працюють Центр художньо-естетичної творчості учнівської молоді, музична та дві спортивні школи.

Золотими літерами назавжди в історію міста вписані імена Йосипа Дмитровича Павленка — Героя Радянського Союзу, Григорія Матвійовича Ступіна — Заслуженого вчителя України, Заслуженого лікаря УРСР, хірурга Андрія Тимофійовича Безпалька.

Далеко за межами України відомі імена людей, які народилися і вчилися в Олевську.

Серед них Герой України С.І. Поташник — генеральний директор державної гідроенергогенеруючої компанії «Дніпрогідроенерго», В.М. Струтинський — відомий письменник, журналіст, Б.Й. Швець — доктор фізико-математичних наук, автор 168 наукових праць, один із основоположників створення в СРСР ЕОМ, М.А. Гендельман — доктор економічних наук, професор, у 1970—1980-х рр. — ректор Цілиноградського сільськогосподарського інституту, В.М. Сидорчук — чемпіон України та СРСР по стрибках у висоту та багато інших.

22 травня 2003 р. Постановою Верховної Ради України селище Олевськ Олевського району Житомирської області віднесено до категорії міст районного значення.

З 2008 р. на території міста археологічною експедицією Інституту археології НАН України проводяться археологічні розкопки. Виявлені знахідки дають підстави стверджувати, що часом заснування міста можна вважати першу половину VIII століття. За сприяння міської влади впродовж останніх років в Олевську було проведено декілька міжнародних археологічних конференцій та семінарів з експериментальної археології.

Голова міської ради м. Олевськ
О.А. ОМЕЛЬЧУК

СКАНСЕН У ГОРІШНІХ ПЛАВНЯХ: РЕАЛІЇ Й ПЕРСПЕКТИВИ

Історія археологічних досліджень території майбутнього міста Горішні Плавні (колишній Комсомольськ) почалась у 1920-х рр. за участю М.Я. Рудинського, у 1960-х рр. тут проводив розвідки Д.Я. Телегін, у 1990-х — Л.М. Лугова та Ю.О. Шилов.

У новому тисячолітті першу розвідку поблизу міста провів у 2001 р. Ю.Ю. Башкатов, під час якої були оглянуті пам'ятки, відкриті здебільшого співробітниками Краєзнавчого музею та місцевими краєзнавцями. У результаті співпраці ІА НАН України та краєзнавчого музею у 2003 р. було створено Комсомольську ранньослов'янську експедицію, запрацювала новобудовна експедиція Центру охорони та досліджень пам'ятників археології управління культури Полтавської облдержадміністрації. За ці роки проведено стаціонарні дослідження поселень Дмитрівка III, Барбара I, Василенки IV, Волошини та ін., десятки розвідок, під час яких відкрито нові пам'ятки. За цей період на базі музею проведено десяток пам'яткоохоронних

Реконструкція печі давньоруського часу і їжа, приготовлена у стародавній спосіб, Горішні Плавні, вересень 2016 р.

форумів, серед яких три міжнародні конференції з тематики реконструкції стародавніх жител та ремесел.

Археологічні дослідження та друк наукових збірників проходили за підтримки міської влади та Приватного акціонерного товариства «Полтавський гірничо-збагачувальний комбінат».

З 2016 р. до збереження та дослідження археологічних пам'яток на території затоки Барбара долучилась громадська організація «Історико-культурологічний центр "Крук"» на чолі з Ярославом Рибалком, головна мета якої — реалізація проекту по створенню у місті скансену «Археопарк Барбара». Саме за фінансової підтримки ГО «Історико-культурологічний центр «Крук», силами вчених Інституту Археології Академії наук України, у 2016 р. були проведені широкомасштабні археологічні дослідження території майбутнього скансену. На завершення польового сезону 2016 р. ГО «Крук» стала головним спонсором міжнародної науково-практичної конференції «Експеримент в археології: житло, одяг, зброя, ремесло (від доби бронзи до доби козацької)», що вже втретє проводиться в Горішніх Плавнях.

Досліджуючи пам'ятники археології, вчені прагнуть максимально точно реконструювати житло та побут людей, які населяли нашу землю в різні часи. Відтворити культурне та природне середовище давніх епох доволі складний процес, який потребує різнопланових наукових знань та вмінь. Саме для допомоги вченим, які бажають провести науковий експеримент, що зможе підтвердити їх теоретичні знання і слугуватиме скансен. А ще на його базі планується проводити «глибоке занурення» у певну історичну добу для учнівської та студентської молоді. Для допитливих будуть проводитися майстер-класи з різних ремесел та реконструкції стародавніх обрядів, лицарські бої та навички володіння зброєю.

У межах майбутнього скансену будуть реконструйовані на окремих ділянках житла та господарські споруди: доби бронзи, Черняхівської археологічної культури, Київської Русі та господарські комплекси XVII—XIX ст. Споруди будуть відтворені за матеріалами археологічних досліджень, що проводились на території Полтавського Подніпров'я у різні часи. А саме будівництво проходитиме як наукова реконструкція. До спорудження об'єктів скансену долучаться не тільки вчені, а й студенти історичних факультетів вишів країни.

Найбільшою спорудою скансену буде оборонний вал з двома брамами. У конструктивах валу планується відтворити фортифікаційні особливості скіфського, давньоруського та козацького часів. У центрі скансену, поблизу валу буде розташовано велику галявину, яка час від часу трансформуватиметься то у співоче поле, то у ярмаркову площу, то у ристалище. У центральній частині скансену розміститься «Місто майстрів» з низкою майстерень. Тут можна буде викувати підкову у кузні, виліпити та обпалити миску чи глечик, сплести з лози кошик, напрясти ниток та зіткати полотно, намолоти борошна та спекти хліб … а в тім, приїздіть, самі побачите!

ОРГКОМІТЕТ

ЛІТОПИСНИЙ ВИШГОРОД: МИНУЛЕ, СУЧАСНЕ, МАЙБУТНЄ

Вишгород — одне з найдавніших міст України. Унікальність міста полягає в тому, що його величне минуле може стати основою для розквіту у майбутньому. Одним із найважливіших сучасних соціально-економічних складників розвитку економіки українського міста є туристична діяльність. Оптимальне використання потенційних можливостей туристично-рекреаційних ресурсів, підприємств туристичного бізнесу й історико-культурного потенціалу може дати змогу не лише покращити економічний стан, а й позитивно впливати на соціальний рівень життєзабезпечення та розвитку інфраструктури в місті.

Найважливіша особливість, яку обов'язково потрібно врахувати під час планування стратегії розвитку, — це наявність унікальних пам'ятників історико-культурної спадщини на території м Вишгорода, передусім археологічних.

Вишгород належить до ранніх міст Київської Русі — вперше місто згадується у історичних джерелах під 946 роком. У X ст. Вишгород набуває особливого значення. Перші київські правителі — Ольга, Володимир, Ярослав — володіли Вишгородом в якості особистого домену. Сюди вони часто приїздили на відпочинок, на лови. Сам Вишгород у давнину займав важливе місце в обороні Київської землі і був одним із значних міст Русі. Він відігравав велику роль у торгівлі давніх русів із Візантією. У XI ст. місто набуває ваги як великий церковний центр. У Вишгороді знаходився дерев'яний храм св. Василя та мурований храм-усипальниця з тілами святих Бориса та Гліба. За литовсько-польської доби тут знаходилася фортеця, яка контролювала переправу через Дніпро. Саме біля Вишгорода розташовувався славетний козацький Межигірський монастир.

Археологічні дослідження минулих років підтвердили визначну історико-культурну цінність вишгородських старожитностей. Розкопки відкрили залишки потужного давньоруського міста. Було виявлено фундаменти Борисоглібської церкви XI—XII ст., фортифікаційні та житлові споруди, численні об'єкти різноманітних галузей ремісничого виробництва: залізоробного і ковальського, ювелірного, склоробного тощо. У X—XIII та XVII—XVIII ст. тут діє найбільший у Східній Європі гончарний центр. Дуже часто трапляються знахідки литовсько-польської доби.

На прикладі розвитку археологічного туризму у країнах Європейського союзу (Німеччина, Польща, Австрія, Угорщина, Чехословаччина) необхідно відзначити, що особливим попитом користуються музеї, які активно розвивають різноманітні напрямки історичної реконструкції. Історична реконструкція — відтворення матеріальної і духовної культури тієї або іншої історичної епохи й регіону з використанням археологічних, образотворчих та письмових джерел. Цей рух ставить перед собою наукові цілі, що й використовує метод рольової гри і наукового експерименту для вирішення проблем та більш глибокого вивчення досліджуваного питання.

Термін «історична реконструкція» може вживатися у двох значеннях: відновлення зовнішнього вигляду й конструкції об'єкта, теоретичне або практичне, засноване на його збережених фрагментах, залишках, і наявної історичної інформації про нього, за допомогою сучасних методів історичної науки (у тому числі, такого методу, як археологічний експеримент). Історична реконструкція — сучасний вид європейського дозвілля, який одержав поширення в

колі людей, що захоплюються історією, романтичним духом середньовіччя й мистецтвом.

В нашому випадку історична реконструкція може приймати вигляд експериментальної археології. Експериментальні археологічні досліди на мінімальному рівні роблять «інтерактивною» археологію, все ще незрозумілу для більшості пересічних людей, які не зустрічаються з нею щодня. Експериментальна археологія пробуджує уявлення людини, не обмежуючи її горизонти пізнання. Історична територія м. Вишгорода складає значну потенційну базу для розвитку таких напрямків експериментальної археології.

Гончарство. На території посаду давньоруського Вишгорода досліджено велику кількість гончарних горнів та гончарних майстерень, які можуть бути використані для їх натурного відтворення. Деякі з них були використані для створення теоретичної та графічної реконструкції. Напрямками натурного моделювання можуть бути як рухомі предмети гончарства — керамічний посуд, так і нерухомі об'єкти — горни, майстерні.

Сприятливими факторами можуть слугувати наявність на території міста покладів суглинків, придатних для будівництва теплотехнічних споруд (наприклад, горнів, печей тощо), та гончарних глин для виготовлення кераміки. Наявність в межах міста музею давньоруського гончарства створює сприятливі умови для розвитку експериментального моделювання давньоруського гончарства. В подальшому результати моделювання можуть бути використані для виконання не тільки суто наукових програм з дослідження стародавнього гончарства, але й для проведення фестивалів історичної реконструкції, інших туристичних та науково-популярних заходів.

Реконструкція давньоруського водного транспорту. Розташування міста Вишгород поруч із Дніпром створює сприятливі умови для моделювання водних засобів давньоруського часу: як дрібних одномісних човнів, так і човнів великих розмірів (давньоруських лодій, скандинавських дракарів тощо). Проведення змагань «Формула-1 H_2O» може стати потужним стимулом для розвитку історичної реконструкції стародавніх засобів пересування на воді. Результати моделювання можуть бути також включені до науково-популярних та туристичних програм.

Крім того, напрямки експериментальної туристичної археології мають ще багато видів: металургія, бортництво тощо.

Розкопки на Гончарному посаді у Вишгороді, 2016 р.

Тісна співпраця з Інститутом археології НАН України вселяє надію, що спільними зусиллями врешті-решт вдасться здійснити мою давню мрію — перетворити Вишгород у справжню туристичну Мекку. Багатюща археологічна спадщина та неповторні історико-культурні пам'ятки можуть стати потужною стартовою базою для цього. Є, скажімо, всі можливості відкрити в нашому міст комплекс унікальних скансенів — музеїв просто неба, де можна привозити не тільки туристів, а й проводити майстер-класи, фестивалі, різні міжнародні та науково-практичні заходи, залучити майстрів та народних умільців, які б прямо на очах відвідувачів готували свої вироби, відродити лодії перших князів Рюриковичів, на яких колись вони плавали й які стояли біля берегів міста.

депутат Вишгородської міськради,
голова благодійного фонду «Покоління»
В.П. ВИГОВСЬКИЙ

ВСТУП

Археологічні пам'ятки є окремою, досить специфічною частиною культурної спадщини. Їх дослідження та збереження має особливе значення і закріплене в українському законодавстві, зокрема, у Законах України «Про охорону культурної спадщини» та «Про охорону археологічної спадщини», що визначають правові основи діяльності в галузі археології та пам'яткоохоронної сфери.

У статті 1 Європейської конвенції про охорону археологічної спадщини сказано: «Археологічна спадщина є головним елементом пізнання історії людства, вона є джерелом європейської колективної пам'яті та засобом історичних наукових досліджень». Це можна трактувати так: якщо історія роз'єднує європейські народи, то археологія не знає кордонів і відкриває європейцям їхнє спільне коріння.

Експеримент і реконструкція в археології взаємопов'язані. До засад експериментальної археології відносяться, перш за все, використання певного археологічного прототипу, створення його науково обгрунтованої теоретичної реконструкції, проведення натурального моделювання з дотриманням відповідних методик проведення експериментальної части-

Реконструйована піч давньоруського часу і її «творець», А.В. Петраускас, м. Горішні Плавні, вересень 2016 р.

Горн давньоруського часу — прототип для реконструкції, м. Вишгород

ни та подальше наукове опрацювання отриманих результатів.

Саме моделювання процесів в умовах, максимально наближених до реальних, буде сприяти правильній інтерпретації багатьох технологічних прийомів, пізнанню їх історичного розвитку.

Відомому чеському досліднику Р. Плейнеру належить вислів «один експеримент не вирішить, але допоможе вирішити проблеми, які нас цікавлять в археології та давній історії». Тому, щоб вирішити актуальні проблеми відтворення минувшини і надання їй «другого життя», десятки вчених працюють у цьому напрямі. За останні роки збільшилась кількість цікавих натурних конференцій, покликаних заохотити науковців до експериментальної діяльності на археологічних даних та переходу до реконструкцій.

Конференції саме такого напряму відбулись в Олевську в серпні 2015 р., а також в Горішніх Плавнях у вересні 2016 р. Наголосимо, що навіть на «класичних» археологічних конференціях все частіше темою доповіді стають експериментальні методи й реконструкції. Вдалим прикладом саме такої доповіді вважаємо презентацію результатів реконструкції давньоруського гончарного горну за матеріалами ремісничого посаду Вишгорода, виголошену на конференції 2015 р.

Науково-практична конференція 2015 р. в м. Олевськ була присвячена проблемам розбудови музею під відкритим небом «Древлянський град». Розміщення музею планується на городищі в уроч. Бабина гора, де протягом останніх років проводяться регулярні археологічні дослідження, виявлено багаточисельні речові знахідки та різноманітні оборонні, господарські та побутові споруди, які можуть бути використані для подальшої реконструкції.

Одним із перспективних напрямків музейної експозиції планується присвятити стародавнім водним транспортним засобам.

28—30 вересня 2016 р. у м. Горішні Плавні Полтавської обл. на базі Краєзнавчого музею міста Горішні Плавні та музею ПрАТ «Полтавський гірничо-збагачувальний комбінат» відбулась Міжнародна науково-практична конференція «Експеримент в археології: житло, одяг, зброя, ремесло (від доби бронзи до доби козацької)». Яка пройшла за сприяння та підтримки Горішньоплавнівської міської ради, Полтавського гірничо-збагачувального комбінату, ГО «Історико-культурологічного центру “Крук”». Метою конференції стало здійснення комплексного наукового розгляду сучасного стану збереження культурної спадщини, опрацювання наукового надбання українських археологів з проблем археологічної реконструкції та підготовки наукового підґрунтя для створення археo-етнографічного музейного комплексу (скансену) у межах міста.

Доповіді науковців стосувались спорудження експериментальної моделі гончарного горна, реконструкції одягу, виготовлення фібул зарубинецького типу, реконструкції Говтвянсь-

Човен-довбанка, тестування репліки на р. Уборть, м. Олевськ, травень 2015 р.

кої битви, способів носіння деяких прикрас комарівської культури, застосування ливарних формочок тощо.

Вперше в рамках науково-практичної конференції, на березі затоки Барбара, проведено реконструкцію глинобитної печі за слов'яно-руськими зразками.

Створення скансенів нестиме низку функцій, а саме компенсаторну, рекреативно-оздоровчу, культурно-просвітницьку, комунікативну, екологічну, соціальну, економічну тощо. Основна мета і завдання полягають у збереженні найцікавіших автентичних пам'яток архітектури; створенні умов для вільного доступу до цих будівель широких верств населення, підвищення їхнього культурного рівня; показі у комплексі національної народної культури і архітектури, предметів побуту, знарядь праці, ужиткового мистецтва, тобто створенні моделі середовища, ландшафту; допомозі відродження народних ремесел і проведенню фольклорних свят; сприянні індустрії туризму; вирішенні наукових проблем, пов'язаних з пошуком, збором, вивченням, реставрацією експонатів. Таким чином, відвідувачі дістануть можливість побувати в реконструйованому населеному пункті минулого, отримуючи загальне уявлення про історію країни та нашої місцевості.

Одним із перспективних напрямів розвитку музейного туризму можна вважати створення спеціалізованих туристичних маршрутів. Які могли б об'єднувати музеї такого типу, включаючи скансени в Горішніх Плавнях, Олевську, Вишгороді та, зрештою, й по всій Україні.

Досягнення експериментальної археології та якісні реконструкції нашої історико-культурної спадщини сприятимуть розвитку науки і стануть надійним підґрунтям для створення археo-етнографічних музейних комплексів. Втілення цих проектів матиме туристичну привабливість і покликане популяризувати досягнення у вивченні нашої минувшини.

ОРГКОМІТЕТ

СТАТТІ

УДК: [902.2:001.891.5:069](477.42)

А. В. Петраускас

АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗКОПКИ, ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА АРХЕОЛОГІЯ ТА МУЗЕЄФІКАЦІЯ НА БАЗІ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ В м. ОЛЕВСЬК

У м. Олевськ Житомирської обл. з 2009 р. щорічно працює археологічна експедиція Інституту археології НАН України. Унікальні умови збереженості досліджуваної археологічної пам'ятки — багатошарового городища в уроч. Бабина гора певним чином вплинули на характер її робіт. В статті розглядаються результати археологічних розкопок, експериментальних дослідів та робіт по музеєфікації в м. Олевськ.

Ключові слова: розкопки, городище, археологічний об'єкт, реконструкція, експериментальна археологія, музеєфікація.

Археологічні дослідження в м. Олевськ мають багатолітню історію. Перші відомості про археологічні знахідки в місті та його окрузі відносяться до XIX ст. У роботі В.Б. Антоновича наводиться перелік археологічних пам'яток в місті та за його межами [Антонович, 1901, с. 31]. Перші археологічні обстеження на його території проводить в 1903 р. Я.В. Яроцький, який оглянув городище на північно-східній околиці міста в уроч. Бабина гора та провів розкопки на декількох курганних групах в місті та поблизу нього [Яроцький, 1903, с. 183].

Після довгої перерви у 1970-х рр. городище та прилеглий до нього посад обстежується фахівцем у галузі давньоруських городищ М.П. Кучерою [Кучера, 1982, с. 72—82]. Вченим було виявлено посад городища, поточено його конструктивні та культурно-хронологічні особливості.

З 2009 р. на запрошення Олевського міськвиконкому в місті постійно працює археологічна експедиція ІА НАН України. Роботи було спрямовано по трьох основних напрямках: дослідження культурних нашарувань в центрі сучасного міста, вивчення археологічного комплексу городища в уроч. Бабина гора та дослідження археологічних пам'яток в найближчій окрузі стародавнього міста.

Дослідження в центральній частині міста на самому початку носили розвідковий характер. Зважаючи на щільну сучасну забудову житловими, господарськими, адміністративними та культовими спорудами вони мали на меті пошук ділянок, які можуть бути перспективними для подальших вишукувань. Шурфування в районі моста через р. Уборть, біля Свято-Миколаївської церкви засвідчили наявність культурних нашарувань не знищених сучасною забудовою. В них були представлені знахідки доби бронзи — раннього заліза, VIII—IX ст., давньоруського часу та пізнього середньовіччя [Петраускас, Коваль, Капустін, Хададова, 2013, с. 32—34]. Виявлені знахідки засвідчили безперервність у заселенні вказаної території починаючи з VIII ст. Також отримані знахідки опосередковано можуть бути співвіднесені із писемними відомостями про Олевськ. В літописах про нього згадки відсутні. Проте в більш пізніх повідомленнях кінця XV ст. йдеться про побудову в місті замку на місці старого городища [Клепатский, 2007, с. 197]. На сьогоднішній день в центральній частині відсутні візуальні ознаки стародавнього замку та городища. Відсутні відомості про них і в роботах В.Б. Антоновича та та Я.В. Яроцького. Однак наявність в центральній частині міста стародавньої церкви XVI ст. та стародавнього костьолу, який на сьогодні не зберігся опосередковано вказують на розташування згадуваного писемними джерелами замку саме в центрі. Топографічно для його місце розташування підходить ділянка, яку на сьогодні займає міський хлібокомбінат,

© А.В. ПЕТРАУСКАС, 2017

на що свого часу під час візуального обстеження звернув увагу археолог В.К. Козюба. На жаль, практично вся територія в заводі та навколо нього недоступна для обстеження. Однак на користь даного припущення можуть свідчити знахідки давньоруського часу виявлені під час обстежень прилеглої до нього площі. Також піж час опрацювання аерофотозйомки періоду другої світової війни на якій добре зображено центр міста, саме на вказаному місці добре читається оточений майже по всьому периметру під округлий мисоподібний останець правого берега р.Уборть, який міг слугувати добре підготовленим природнім місцем для розміщення давньоруського городища та пізньосередньовічного замку. Розміри даного останця в декілька разів перевищують розміри городища в уроч. Бабина гора і за показниками площі відповідають пізньосередньовічному місту, яке було волосним центром. Для підтвердження висловленої гіпотези потрібні детальні археологічні обстеження шляхом шурфування та розкопок.

Ще одним напрямком археологічних робіт є обстеження периферії міста, пошук і обстеження нових та вже відомих пам'яток. Внаслідок проведених робіт було виявлено декілька поселень відкритого типу, які складають найближчу поселенську округу городища в уроч. Бабина гора, та курганний могильник навпроти бувшого льонозаводу. Для останнього було знято інструментальний план могильника. Відзначено, що майже всі насипи мають ознаки грабіжницьких ям в центральній частині. Можливо, частина з них була розкопана свого часу Я.В. Яроцьким.

У польовому сезоні 2015 р. було досліджено шляхом розкопок один курганний насип. Він мав напівсферичну форму. Під час розкопок встановлено, що його поверхня була повністю вкрита суцільним шаром каміння. Залишків похованого не виявлено. Вірогідно, через погані умови грунту для зберігання кісток. Можливо, в даному випадку ми мали справу з кенотафом, що також може пояснити відсутність людських решток у похованні.

Виявлені в кургані знахідки представлені декількома уламками керамічних посудин. Серед них значний інтерес являє фрагмент вінця гончарного горщика, який має прямі аналогії серед старожитностей на теренах сучасної Житомирщини в межах XIII—XIV ст.

На місці розкопаного поховання в 2016 р. планується зведення реконструкції курганного насипу та встановлення інформаційного стенду.

У польовому сезоні 2009 р. під час огляду городища в уроч. Бабина гора було відзначено, що воно може бути перспективним об'єктом для подальших стаціонарних археологічних розкопок.

Городище збереглось майже в первозданному вигляді і уникло більш пізніх антропогенних втручань, якщо не враховувати лінію окопів другої світової війни по периметру городища. На ньому під час візуального огляду відзначено добре збережений оборонний рів напільного боку та вал, до 3 м заввишки, в'їзд та майданчик городища. Розкопки проводились на майданчику городища, де виявлено різночасовий матеріал давньоруського та пізньосередньовічного часу. З метою вивчення характеристики оборонних споруд досліджувалась частина майданчика городища з південного краю та південна частина оборонного валу та рову. Е результаті було зафіксовано кам'яну вимостку по периметру майданчика городища, яка вірогідно, слугувала для покращення переміщення оборонців фортеці вздовж оборонної стіни, а також фрагменти стовпових ям, які майже повністю знищені оборонною траншеєю і які могли бути залишками стовпових ям від оборонної стіни каркасно-стовпової конструкції.

Під час розрізу оборонного валу встановлено, що він мав як мінімум два етапи будівництва: перший періоду древлянського племінного союзу, який закінчується с середині X ст. Його верхній етап фіксується у вигляді спалених господарських комплексів біля підніжжя городища, з виразними ознаками пожежі та розвалів посудин середини X ст. В розрізі вали в його підоснові зафіксовано два ряди спалених городень, над якими насипано більш пізній масивний насип валу.

Цікаві та певною мірою неочікувані результати були отримані під час вивчення западини в західній частині майданчика городища. Ще під час її огляду М.П. Кучерою було висловлено припущення, що вона може бути залишками стародавнього колодязя, який має бути невід'ємним атрибутом середньовічної фортеці і часто фіксується на давньоруських городищах. Після трьох сезонів польових розкопок 2013—2015 рр. було отримано беззаперечні докази, що вона відноситься до залишків стародавньої гідротехнічної споруди, що знаходить своє підтвердження в формі в плані та перерізі і абсолютних розмірах котловану об'єкту, особливостях стратиграфії заповнення та виявлених у ньому знахідках.

Експериментальні дослідження в рамках роботи археологічної експедиції в м. Олевськ проводяться починаючи з 2010 р. і спрямовані на вивчення стародавніх ремесел та промислів давньоруського та слов'янського населення, а також на розбудову музею під відкритим небом на місці вивчених археологічних об'єктів. Роботи проводяться в напрямку натурного моделювання бортництва, відтворення технологічних особливостей виготовлення питного меду, виготовлення сиродутного заліза, гончарства тощо. Із 2013 р. проводяться роботи по натурному моделюванню стародавніх водних транспортних засобів.

Одним із перспективних напрямків роботи експедиції є розбудова на місці археологічного

комплексу городища в уроч. Бабина гора музею під відкритим небом.

Як вже відзначалось, площа майданчика городища та прилегла до нього територія виявилась вільною від сучасної забудови та перепланувань нового та новітнього часів, що значно підвищує рівень збереженості та інформативності археологічних матеріалів городища, їх наукову цінність.

Слід також зауважити, що пропонована до музеєфікації територія вільна не тільки від наземних перепланувань та забудови але й від комунікаційних мереж, що дозволяє продовжувати дослідження пам'ятки і отримувати нові дані для поточнення уявлень про об'єкт музеєфікації та поповнення його експозиції.

Не менш важливим для ефективності створення музейного та заповідного комплексу на вказаній території є відсутність багатьох земельних власників. Площа городища та прилеглого до нього посаду відноситься до комунальної власності міста Олевськ. Це створює сприятливі умови для можливості створення музейно-заповідного комплексу і виключає юридичні та організаційні складності, які можна прогнозувати за умови багатьох власників площі під час створення музею-заповідника та його подальшого функціонування.

Не менш важливим для ефективного функціонування музею є зручна комунікаційна мережа, яка оточує майбутній музей та дозволяє швидко і зручно дістатися до нього майбутнім відвідувачам. У цьому випадку за 200 м на захід від нього проходить міжнародна автотраса Олевськ—Лельчиці.

За 6 км на Південь проходить автомагістраль Київ—Ковель—Ягодин. За 200 м на Південь від неї проходить залізнична дорога Київ—Львів. За 1,5 км на південний захід розташований залізничний вокзал м. Олевськ.

Враховуючи класифікацію музеїв за видами, які поділяються на загальнотематичні і спеціалізовані, що репрезентують: 1) сільські заняття та техніку; 2) міські заняття та технічні засоби; 3) технічну культуру (довиробничі форми, виробничі форми); 4) окремі види діяльності (тваринництво, рибальство, бджільництво); 5) археологічні та змішані археологічно-етнографічні експонати, пропонована експозиція може бути віднесена до 5-ї форми спеціалізованих.

За класифікацією Г. В. Борисевича, який виділяє федеративні, національні, зональні, регіональні, та локальні музеї за територіальним охопленням майбутній музей на Бабиній горі можна віднести до регіонального типу [Борисевич, 1969].

За особливостями тематичного змісту — за розробками З. Гудченко, Є. Чайковського, А. Ціппеліуса, що використовують поділ на загальнотематичні комплекси, які демонструють народну культуру в межах тих чи інших етнічних утворень (села, міста, того й іншого одночасно) і спеціалізовані, які мають специфічний профіль, присвячені окремим видам ремесел, промисловим формам, окремим галузям господарства (рибальству, чабануванню, бджільництву), а також пам'яткам археології, його можна охарактеризувати як спеціалізований присвячений пам'ятці археології [Гудченко, 1971; 1981; Czajkowski, 1984; Zippelius, 1974].

Існуючі на сьогодні музеї під відкритим небом постають у різних (з певними варіантами) формах: 1) *музеї рухомого типу — «скансени»*, які експонують на спеціально підібраній території пам'ятки історії та культури, перевезені із інших місць («Скансен» у Швеції; музей у Рожнові-під-Радгоштем у Чехії); 2) *музеї «in situ»*, які покликані зберегти споруди на історичних місцях перебування (село Холлоко в Угорщині; музей Арбер в Ісландії, музей в Коуржимі у Чехії); 3) *музеї змішаного типу*, де у середовище зі збереженими пам'ятками перевозяться нові споруди (музейний комплекс «Астра» в Румунії).

Форма майбутнього музею передбачає створення реконструкції фрагментів архітектурного, ремісничого та побутового-господарського комплексу декількох хронологічних періодів існування городища, яка має максимально повно зберегти природній рельєф, рослинний світ і, в певною мірою, новітні антропогенні утворення, які оточують музейний комплекс. Враховуючи дані особливості пропонований комплекс більш вірогідно підходить до музеїв змішаного типу.

В Україні налічується сім великих та середніх за площею музеїв просто неба і декілька менших; більшість із них — у західних областях. Найбільші розташовані в Ужгороді, Львові, Чернівцях, Галичі. У нас їх називають музеями народної архітектури та побуту. Одним із перших на Радянському просторі такий музей було створено у Переяславі-Хмельницькому у 1965 р.; нині — історико-етнографічний заповідник «Переяслав» [Титова, Кепін, 2003, с. 145—155; Музей народної ...].

Враховуючи проектовану площу в 1,6 га майбутній музейний комплекс може бути віднесений до європейських музеїв із середньою площею.

Культурно-хронологічна спрямованість експозиції відображатиме основні періоди, які виявлені під час археологічних досліджень старожитностей в м. Олевськ та його околицях: слов'янську епоху, давньоруський час та епоху пізнього середньовіччя, що дозволить представити в експозиції безперервність існування середньовічного поліського міста, його особливості та відмінності у певний історичний період.

Старожитності VIII — середини X ст. досліджені на городищі Бабина гора та в центральній частині міста відображають самобутню матеріальну культуру древлянської спільноти до

включення її в загальнодержавні економічні, культурні та політичні процеси напередодні утворення давньоруської держави. Репліки побутових та господарчих предметів, житлових споруд та частини оборонної стіни городища в експозиції дозволять представити специфіку повсякденного життя, ремесел та промислів, особливості древлянської фортифікації.

Давньоруський час (друга половина X ст. — перша половина XIII ст.) — важливий період в історії древлянської землі — вона стає складовою потужної східно слов'янської держави. На її теренах з'являються елементи матеріальної культури, розповсюджені в межах давньоруської держави. На підставі виявлених археологічних знахідок планується виготовити копії прикрас, ремісничих інструментів та побутових знарядь найхарактерніших для даного періоду.

Пізнє середньовіччя від післямонгольського часу і до новітнього періоду — найбільш протяжний за кількістю століть, найбільш ближній до нашого часу та найбільш висвітлений письмовими джерелами період. На жаль, в плані археологічного вивчення він є найменш дослідженим. Виявлені розкопками, законсервовані та відтворені елементи фортифікаційних споруд і господарчого будівництва дозволять, певною мірою, поповнити наші уявлення про матеріальну культуру даного часу.

Специфікою розвитку матеріального та духовного комплексу Житомирського Полісся є виразна консервативність, яку відзначають дослідники історії даного регіону. У XX ст. і в наш час даний регіон привертає пильну увагу не тільки археологів, а також етнографів, лінгвістів. Особливості природного середовища, історичної долі древлянської землі, в широкому розумінні слова, дозволили зберегти певні елементи духовної культури, господарства та побуту, близькі аналоги яким ми знаходимо серед археологічних старожитностей. Музейний комплекс, який представляє поліський регіон не можна вважати повним та завершеним, якщо він не буде утримувати етнографічні матеріали. Вони меншою мірою стосуються міської культури, якій притаманні більш стрімкі темпи розвитку, яка більш швидко реагує на хронологічні, економічні та соціально-політичні зміни. Етнографічні матеріали більш повно характеризують оточення середньовічного міста Полісся — базу, на якій воно утворилося, змінювалося і зростало. Без розуміння цього оточення висвітлення матеріальної культури древлянського граду буде завжди неповним і не об'єктивним.

Експозиція музею включатиме три головних розділи: городище, передмістя, розділ живої історії — етнографічний та відділ стародавніх водних транспортних засобів.

Першим розділом музею планується городище в урочищі Бабина гора. Він включатиме в себе нерухомі об'єкти, які мають достатню наукову базу для проведення їх натурної реконструкції: оборонний рів, в'їзд, оборонна стіна древлянська; оборонний вал литовської доби; колодязь; кам'яна «дорога», житлово-господарські споруди; медуша.

Оборонний рів, сильно замулений, зафіксовано ще на початку XX ст. [Яроцький, 1904]. Дослідженнями 2011 р. встановлено, що він має глибину до 1,8 м, ширину до 20 м та містить матеріали, які мають датування в межах давньоруського періоду. Пропонується реконструкція частини рову навпроти в'їзду в його північній частині на місці виходу до безіменного струмка, що обмежує городище з Півночі. За умови такого розташування реконструйованої частини рову він становитиме окрему композицію із в'їздом і слугуватиме початком огляду експозиції городища. Над ровом навпроти в'їзду пропонується зведення мосту. Його рештки не збереглись, проте аналоги подібним конструкціям відомі за повідомленнями літописних джерел [Ипатьевская …, 2001, с. 49].

В'їзд на городище, зафіксований М.П. Кучерою знаходиться в крайній північно-західній його частині на місці, де оборонний рів виходить до струмка, що омиває північний край городища [Древнерусские …, 1984, с. 29]. Він ледь вигнутим півколом, оминаючи край валу, піднімається по краю городища. Довжина підйому — 20, ширина — 2 м. Вірогідно, що в цьому місці могла бути дерев'яна конструкція для перетину рову.

Пропонується відтворити в'їздну браму на місці в'їзду та окремі супутні елементи даної частини фортифікаційної системи.

Оборона стіна древлянського часу була досліджена розкопками 2011 р. в нижній частині насипу валу. Вірогідно, саме виявлені залишки становили перший етап будівництва городища. Зважаючи на добрий стан збереженості і відносно невеликі розміри обгорілих залишків оборонних клітей, найбільш ефективним було б представлення їх в експозиції музею у законсервованому вигляді під прозорим накриттям. Супутніми експонатами можуть стати репліки синхронних речових знахідок, які виявлено під час археологічних розкопок оборонної стіни.

Оборонний вал зафіксований першими дослідниками городища, був віднесений ними до давньоруської фортифікації [Антонович, 1901, с. 31; Звіздецький, 2008; Кучера, 1982, с. 72—82; Яроцкий, 1904, с. 183].

Проте вже під час першого нашого огляду городища в 2009 р. було поставлено питання про протиріччя між ранньою датою існування городища IX—XI ст., його маленькими розмірами і потужним оборонним валом. За своїми відносними розмірами він значно перевищував оборонні споруди рядових древлянських городищ. Після отримання на городищі в ході досліджень 2010—2011 рр. знахідок, які можуть

бути датовані другою половино XII—XIII ст., його зведення було віднесено саме до цього періоду, коли зводяться більш потужні оборонні споруди. Після проведення наукової апробації результатів розкопок 2009—2011 рр. в ході міжнародної археологічної конференції було визнано, що час його зведення з урахуванням отриманих в ході розкопок даних, має бути віднесений до литовської доби. В.Ю. Непомящих було висловлено припущення, що наземна частина фортифікації на валу мала вигляд однорядної стіни з вертикальних, чи, найбільш вірогідно, горизонтальних колод, фрагментарні сліди від яких зафіксовано в розкопі. Переважна частина археологічних залишків оборонної стіни знищена траншеєю періоду другої світової війни [Непомящих, 2012].

Колодязь у вигляді неглибокої западини в західній частині городища зафіксовано під час обстеження городища М.П. Кучерою, який відзначив, що на майданчику городища впритул до валу знаходиться западина, яка на думку М. П. Кучери могла утворитися внаслідок заповнення котловану колодязя. Діаметр западини — 9 м, глибина — 0,3 м. [Древнерусские …, 1984, с. 29]. Подібні споруди добре відомі на давньоруських селищах відкритого типу та укріплених поселеннях. У деяких випадках (Автуничі) [Веремейчик, 1995] нижні частини колодязів, зважаючи на стратиграфічні особливості ґрунту сприятливі для зберігання деревини, зберігаються у стані задовільному для подальшої реконструкції та відновлення. Після проведення археологічних обстежень він може слугувати як діючий відтворений елемент городища.

Вимостка вздовж внутрішнього периметру городища досліджена археологічними розкопками 2011 р. Смуга викладена з каменів розмірами 0,1—0,3 × (0,1—0,4) м. Аналогічні об'єкти зафіксовані на пізньосередньовічних укріплених поселеннях [Непомящих, 2012]. Вірогідно, вони виконували функцію дороги для зручного пересування гарнізону фортеці вздовж оборонних стін. Після консервації об'єкту, він може стати одним із елементів експозиції музею.

Музейний комплекс, який представляє давньоруське місто, його центральну частину, важко уявити без такого важливого атрибуту як медуша, в якій зберігались запаси питного меду для княжих пирів та інших важливих подій. Нагадаємо, що і перші писемні відомості про слов'ян пов'язані саме із питним медом. Традиційність та споконвічність даного напою підтверджують також і літописні давньоруські повідомлення — у порівнянні з вином, мед згадується рідше і майже виключно, як напій під час культових подій.

Актуальність розміщення в музейному комплексі на Бабиній горі реконструкції медуші пояснюється також тим, що в межах Олевського району збереглись рештки реліктового бортного промислу майже в первинному вигляді. Створення подібної реконструкції з розміщенням в ній відтворених зразків питного меду, дозволить не тільки використовувати їх як виразний елемент експозиції, але і створити безпосередній зв'язок із реально існуючими на сьогодні старовинними місцевими бортними промислами та створити сприятливі умови для їх вивчення, підтримки та подальшого розвитку.

Об'єкти давньоруського часу, які можна ідентифікувати з медушами, досить рідкі. Вони представлені спорудами в Чернігові, Новгород-Сіверському, Путивлі. Виявлені добре документовані рештки медуші в Києві. На їх підставі ми можемо зробити реконструкцію розмірів споруди, характеристику її окремих елементів, матеріалів, які використовувалися для її побудови та внутрішнього інтер'єру.

Для міста пізньосередньовічного періоду типовим є наявність неукріпленої частини, розташованої поза межами оборонних споруд — посаду на якому розташовувалась торгово-ремісничa частина. Біля олевського городища обстеженнями 1970-х рр., археологічними розвідками і розкопками 2009—2011 рр. виявлено посад площею біля 8 га, на якому зафіксовано археологічні рештки господарських та ремісничих споруд та речові знахідки, найбільш ранні серед яких датуються третьою чвертю I тис. н. е. — празько-корчацька культура.

У межах цього розділу можливе розміщення реконструкцій, які репрезентують різні напрямки ремісничої та торгівельної діяльності: гончарства, металургії, бронзоливарної справи. Прототипи для подібних реконструкцій добре відомі на давньоруських та слов'янських пам'ятках і пройшли апробацію у вигляді теоретичних та натурних моделей на декількох експериментальних майданчиках [Готун, 2011]. Під час проведення науково практичних семінарів з експериментальної археології в Олевську в 2011—2012 рр. було виконано натурні реконструкції металургійного та ковальського горнів, побутової печі тощо. Обстежено місцеві родовища сировини для виготовлення будівельного матеріалу для зведення піротехнічних споруд, обстежено поклади місцевих гончарних глин та болотної руди для виготовлення заліза.

В експозиції музею подібні реконструкції можуть бути використані як експонати, а також для дослідження стародавніх технологій та в рамках проведення туристичних і екскурсійних програм.

Середньовічне населення міст не розривало остаточно зв'язків із сільськогосподарськими заняттями. Не можна виключати, що частина знахідок землеробських знарядь на давньоруських городищах засвідчують саме подібні випадки.

У ході виконання робіт з експериментальної археології по вивченню господарства населення лісової зони України поруч із олевським городищем у 2011 р. було закладено ділянку з експериментальними посівами злакових, яка може бути в подальшому використана не тільки для проведення наукових експериментів для вивчення стародавніх сільськогосподарських технологій, але і для експонування в музейному комплексі. Кінцевий продукт з дослідної ділянки може бути включений до подальших досліджень сільськогосподарських промислів та стародавніх харчових технологій.

Традиційне господарство поліської зони передбачає комплексний характер: в ньому переплітаються сільське господарство, ремесла, промисли, збиральництво лісових продуктів. Зважаючи на наявність у Поліссі розгалуженої гідромережі, в ньому завжди були присутні річкові промисли. Річка слугувала також важливою транспортною артерією. Найбільш поширеним для невеликих поліських річок транспортним засобом були човни виготовлені із цілого стовбура дерева. Вони відомі за письмовими джерелами, археологічними знахідками та чисельними етнографічними даними. Більшість з них мають декілька метрів в довжину і незначну осадку, що дозволяє долати часті повороти та мілини, властиві поліським річкам.

Діючі репліки стародавніх човнів однодеревок можуть бути експонатом музею та використовуватись для різноманітних туристичних та фестивальних програм.

Етнографічний розділ. Особливістю розташування городища в уроч. Бабина гора можна вважати оточення його північно-східної частини приватними городами місцевих мешканців та ділянками, вільними від будь-якої господарської діяльності, які примикають до р. Уборть. За умови незначного доповнення та організаційного оформлення, ця територія може бути використана для розділу музею, який буде представляти етнографію Житомирського Полісся.

Джерельною базою для створення етнографічного розділу може виступати сільське оточення міста Олевськ. Завдячуючи природному оточенню (ліси, важко прохідні болота), відсутності швидких міграційних процесів, в межах району добре збереглись в архаїчному вигляді побут, господарство, мова, традиції та обряди, які можуть слугувати як об'єктом для вивчення так і джерелом для корегування та поповнення майбутньої експозиції. Нагадаємо, що в Рудні Замисловичі вже на початку XX ст. діяла так звана «болотна станція», яка досліджувала особливості ведення господарства в умовах Полісся. Дещо пізніше в 20—30 рр. в Замисловичах продовжувала дослідження етнографічна станція науковців Кабінету (Музею) антропології та етнології ім. Ф. Вовка по монографічному дослідженню села [НА ІА НАНУ, ф. 1, спр. 432, арк. 117].

Оформлення етнографічної експозиції можна виконати у формі сільської садиби, в якій будуть представлені рухомі та нерухомі експонати, що відображатимуть різні напрямки матеріальної культури Полісся, побуту, сільського господарства, тваринництва, лісохімічних промислів, рибальства та полювання, бортництва, збиральництва, ремісничої діяльності.

Частину експозиції можна виконати із використанням діючих моделей, які дозволять відтворити різні процеси господарчої та побутової діяльності.

У розділі стародавніх водних транспортних засобів будуть представлені оригінальні етнографічні човни та натурні репліки виготовлені на основі археологічних знахідок.

Створюваний музей попри безсумнівно позитивне значення експонування досліджених та відтворених об'єктів чи виробів може також виконувати функцію реконструкції моделей життя у давніх суспільствах, не лише демонструвати певний соціум на певному етапі історичного розвитку, а й виконувати низку дослідницьких завдань. У разі розвитку в даному напрямку музейна експозиція буде не статичною — вона буде розвиватися і постійно відновлюватися.

Музей може приймати участь у виконанні державних наукових програм з вивчення матеріальної культури середньовічного поліського міста, використовуватись як перспективний туристичний об'єкт з інтерактивною експозицією, використовуватись для культурно-освітницьких та виховних програм.

Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии // Тр. XI АС. — М., 1901. — С. 1—132.

Борисевич Г.В. Историко-теоретические основы организации музеев народного деревянного зодчества (на примере музея в Новгороде): Автореф. дис. … канд. архитект. — М., 1969. — 24 с.

Готун І.А., Веремейчик О.М. Колодязі на давньоруських сільських поселеннях // Археологія. — 1995. — № 4. — С. 82—94.

Готун І.А., Казимір О.М., Коваль О.А., Петраускас А.В., Петраускене А.О. Музеї під відкритим небом та експозиційні можливості експедиційних баз експериментальної археології // Експериментальна археологія: завдання, методи, моделювання. — К., 2011. — С. 29—92.

Гудченко З.С. Архитектурно-планировочные проблемы создания музеев на открытом воздухе в Украинской ССР: Автореф. дис. … канд. архитект. — Харьков, 1971. — 23 с.

Гудченко З.С. Музеї народної архітектури України. — К., 1981. — 120 с.

Давньоруські пам'ятки Середнього Подніпров'я. — К., 1984. — 350 с.

Звіздецький Б.А. Городища IX—XIII ст. на території літописних древлян. — К., 2008. — 176 с.

Ипатьевская летопись. — Рязань, 2001. — 674 с. (Русские летописи. — Т. 11).

Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской Земли: Литовский период. — Біла Церква, 2007. — 477 с.

Кучера М.П. Нові дані про городища Житомирщини // Археологія. — 1982. — Вип. 41. — С. 72—82.
Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини. — Електрон. ресурс; режим доступу: http://niez-pereyaslav.com.ua/ua/m-16.
Непомящих В.Ю. Оборонні укріплення городища в ур.бабина гора як джерело для створення реконструкції // Експериментальна археологія: досвід моделювання об'єктів та виробництв. — К., 2013. — С. 112—118 (АДІУ. — Вип. 10).
Петраускас А.В., Коваль О.А., Капустін К.М., Хададова М.В. Давньоруський Олевськ за результатами археологічних досліджень // Церква — наука — суспільство: питання взаємодії: Матеріали XI Міжнар. наук. конф. (Київ, 29—31 травня 2013 р.). — К., 2013. — С. 32—34.
Титова О.М., Кепін Д.В. Музейний показ давніх жител Українського Полісся (за археологічними матеріалами) // ПЦП. — К., 2002. — Вип. 4. — С. 49—71.
Титова О.М., Кепін Д.В. Музеї просто неба на Київщині // Від Трипільської культури до сучасності (Відпочивайте в селах Київщини): Путівник-довідник. — К., 2003. — С. 145—155.
Яроцкий Я.В. Могильники по среднему течению р. Уборти // Археологическая летопись Южной Руси за 1903 г. — 1904. — С. 174—193.
Czajkowski J. Muzea na wolnim powietrsu w Europie. — Preszow, 1984. — 234 s.
Zippelius A. Handbuch der europäischen Freilichtmuseen. — Köln, 1974. — 658 S.

А. В. Петраускас

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ РАСКОПКИ, ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНАЯ АРХЕОЛОГИЯ И МУЗЕЕФИКАЦИЯ НА БАЗЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ В г. ОЛЕВСК

В г. Олевск с 2009 г. проводятся регулярные археологические раскопки, роботы по экспериментальной археологии и созданию музея под открытым небом. В результате накоплено большое количество археологических данных, которые освещают древнейшую историю формирования древнего города, о которой мы не имеем информации из письменных источников.

Экспериментальные исследования, которые проводятся на археологической базе в Олевске позволили получить фундаментальные данные о древних технологиях, конструктивных особенностях жилых, оборонных и ремесленных сооружений, которые обнаружены в ходе раскопок и, которые могут быть использованы в ходе натурных реконструкций. Уникальные особенности размещения и сохранности археологических древностей в г. Олевск позволяют проводить музеефикацию движимых и недвижимых экспонатов, которые будут составной частью музея под открытым небом «Древлянский град».

К л ю ч е в ы е с л о в а: музей, скансен, экспозиция, експонат, эксперименьальная археология.

A. V. Petrauskas

ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS, EXPERIMENTAL ARCHAEOLOGY AND MUSEUMFICATION ON ARCHAEOLOGICAL EXPEDITION BASE IN THE CITY OLEVSK

Since 2009 regular excavations, experimental archaeology work and open-air museum development have been carried out in Olevsk. As a result a high quantity of data, covering the ancient history of the city formation has been accumulated, about which we have no information from written or other sources.

Experimental studies conducted on the archaeological base in Olevsk have provided fundamental data on old technology, design characteristics of housing, defense and craft structures discovered during excavations, that can be used in course of full-scale reproduction. Unique location and preservation features of archaeological antiquities in Olevsk allow to carry out museumification of movable and immovable items that would be part of an open-air museum «Drevlyansky grad».

K e y w o r d s: museum, skansen, experimental archaeology.

Одержано 7.09.2016

УДК: 904.24(477+498)”652”

О. В. Гопкало

ОСТАТКИ ОДЕЖДЫ ИЗ ПОГРЕБЕНИЙ КУЛЬТУРЫ ЧЕРНЯХОВ—СЫНТАНА-ДЕ-МУРЕШ

Каждый слышит то,
что понимает.
И.В. ГЕТЕ

Одним из источников для реконструкции костюма носителей культуры Черняхов — Сынтана-де-Муреш являются остатки одежды из текстиля и кожи. В данной работе каталогизированы и проанализированы находки текстиля и кожи из черняховских погребений; в ней сообщаются общие сведения об уровне ткачества в этот период: инструментарии, технологии, организации производства и торговли; перечислены данные, касающиеся изготовления одежды у носителей культуры Черняхов — Сынтана-де-Муреш.

Ключевые слова: текстильное производство, остатки одежды, культура Черняхов—Сынтана-де-Муреш.

Важным шагом для реконструкции костюма являются исследования остатков одежды. Их систематическое изучение — тема отдельной работы. Сегодня важно привлечь внимание специалистов к находкам текстиля во избежание ошибок, совершенных ранее, когда подобная информация игнорировалась, а фрагменты одежды, сохранившиеся на металлических аксессуарах костюма просто удалялись при реставрации.

История изучения текстиля культуры Черняхов—Сынтана-де-Муреш (ЧСМ). Первым, кто обратил внимание на остатки текстиля на различных предметах из черняховских памятников, составил их перечень и проанализировал с учетом тонины нитей и переплетения был Э.А. Рикман [1975, с. 186—190].

С тех пор значительно увеличилось количество находок остатков одежды культуры ЧСМ. Развитие текстильной археологии: накопление сравнительных материалов, их систематизация, создание базы данных образцов текстиля разного сорта, усовершенствование способов его изучения и реставрации; музеефикация сохранившихся предметов одежды позднеантичного периода, безусловно, способствует проведению качественного исследования. Литература по текстильной археологии весьма обширна, однако для раскрытия нашей темы первостепенное значение имеют работы, касающиеся образцов одежды позднеантичного периода и систематические исследования текстиля смежных территорий Барбарикума и, в первую очередь, монография Е. Маика «Текстильное производство вельбарской культуры» [Maik, 2012]. С момента выхода предыдущей книги автора [Maik,1988] прошла почти четверть века. За этот период количество находок текстиля вельбарской культуры увеличилось втрое, с 200 до 600. По признанию автора фундаментального труда, это мало дало для реконструкции одежды, но прояснило многие вопросы, связанные с текстильным производством. В любом случае исследование заслуживает особого внимания. Оно начинается с краткого вступления, где оговариваются археологические реперы исследования: текстильные материалы проанализированы, согласно пространственно-временных зон вельбарской экспансии, по Р. Волонгевичу; содержится краткая история исследования вельбарского текстиля; освещается современное состояние источников и исследования; намечаются его цели; указываются датские и немецкие труды, заложившие основы текстилеведения, а также новейшие работы в этой области; вступление сопровождает небольшой терминологический словарь. Первая глава монографии посвящена анализу текстильных материалов и характеристике прядильного и ткацкого инструментария; вторая — местному текстильному производству; третья — изменениям текстильного производства во времени;

© О.В. ГОПКАЛО, 2017

четвертая — импортным тканям. Таким образом, монография представляет собой добротное исследование текстильного производства, начиная от характеристики сырья до готовой продукции в виде фрагментов текстиля, включающего и окрашенные образцы. Е. Маик сравнивает вельбарские шерстяные ткани со средневековыми и отмечает высокое качество первых [Maik, 1988, s. 118—120, 126]. Автор особо отмечает важнейшие текстилеведческие исследования [Sage, 1932; Fuhrmann, 1939—1940; Hoffmann, 1964; Wild, 1970, 1977; Bender, 1986; Schlabow, 1976; Geijer, 1979; Hald, 1980; Ullemeyer, Tidow, 1981; Möller-Wiering, 2011].

Выводы работ Е. Маика, а также многочисленных работ по текстильной археологии, истории, палеоэкономике получили обобщение в докторской диссертации З. Качмарек «Ткачество в культурных отношениях Римской империи и Барбарикума (I—III вв. н. э.)» [Kaczmarek, 2013; 2015]. В ней на основании исторических, археологических и иконографических источников рассматриваются вопросы производства и торговли текстилем.

Методы анализа палеотекстиля. Текстильные остатки исследуются для получения информации о материале и характеристиках ткани с помощью *материаловедческого анализа*, включающего методы диагностики сырья (органолептические [1], химические методы, метод бинокулярной микроскопии), расширенный материаловедческий анализ пряжи (равномерность пряжи, направление отдельных волокон в теле нитей, количественные характеристики состава нитей, величины волокон в теле нитей и т. д.). *Метод структурного анализа ткани* базируется на исследовании раппорта ткани или плетения, плотности по основе и утку, характера натяжения нитей и т. п. [Глушкова, 2004, с. 8, 9]. Для выявления цвета окрашенных образцов используется химический хроматографический анализ (о его результатах, напр.: [Nockert, 1991, p. 73; Елкина А., Елкина Е., 2005, с. 144]).

Кроме того, ценную информацию для реконструкции одежды предоставляет исследование случаев *микростратиграфии* текстиля.

В данной работе использован метод структурного анализа и анализ микростратиграфии текстиля.

Анализ источников. Благодаря упоминанию в публикациях погребальных комплексов, собственным наблюдениям в ходе исследования бус и подвесок, любезным сообщениям-указаниям коллег и прочим обстоятельствам, известно о находках текстиля и кожи, которые происходят из 81 погребения культуры ЧСМ (см. приложение). Эта информация не исчерпывает, по-видимому, всех имеющихся фактов, поскольку еще многие погребения не опубликованы, не доступны, многие описаны недостаточно полно и не содержат информации о текстильных остатках. Вместе с тем, эти данные позволяют составить первоначальное представление об источнике.

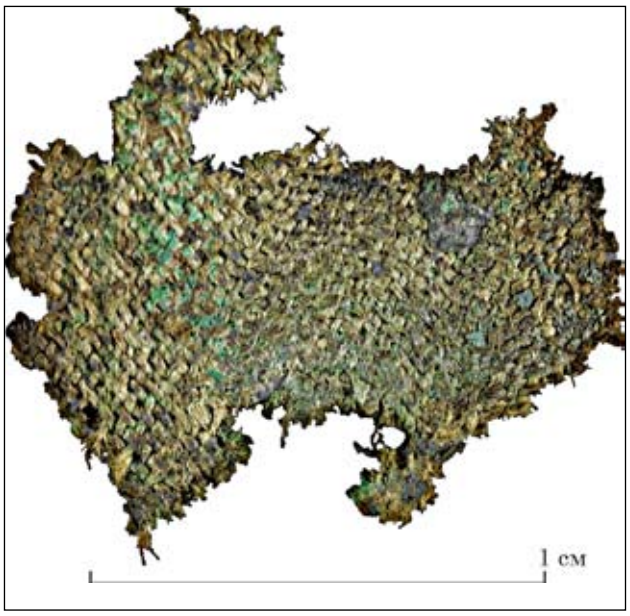

Рис. 1. Фрагмент шелка из погребения Шишаки 39

По степени сохранности имеющиеся материалы делятся на: сохранившие структуру и утратившие ее или минерализированные. По данным публикаций известно, что фрагменты тканей сохранились в погребальных комплексах: Балцаты II, 11, Будешты 57, Маслово 71, 84; обрывок парчи обнаружен в инвентаре богатого мужского погребения из Переяслава-Хмельницкого 1952-5. К сожалению, проверить эту информацию не удалось: перечисленные находки не обнаружены в местах хранения коллекций [2], однако возможность находки фрагментов текстиля, в частности, парчи из Переяслава-Хмельницкого, подтвердилась недавним открытием фрагмента шелка в погребении Шишаки 39 [Гейко, Рейда, Сапегін, 2016] (рис. 1).

Фрагмент ткани из волокна растительного происхождения сохранился на шпоре из погребения Одая 23 (см. статью Г.А. Камелиной, Н.А. Биркиной и А.А. Мамоновой в этом сборнике), хотя по описанию в публикации, шпоры находились в кожаном мешочке [Никитина, 1996, с. 16].

Обрывки ткани сохранились, как свидетельствует фотография из отчета, в погребении 113 могильника Беленькое [Росохацкий, 1989/262, табл. 37, *б*], однако материал не опубликован, а ткань не исследовалась специально.

1. С помощью органов чувств.

2. В фондах Музея истории Молдовы не обнаружены. Пользуясь случаем, хочу от всей души поблагодарить молдавских коллег С.С. Рябцеву и главного хранителя фондов Е.Н. Абызову за предоставленную информацию. Коллекция масловского могильника, вернее, ее остатки, находятся в экспозиции Черкасского краеведческого музея. Остатки тканей там не обнаружены. То же касается знаменитой находки парчи.

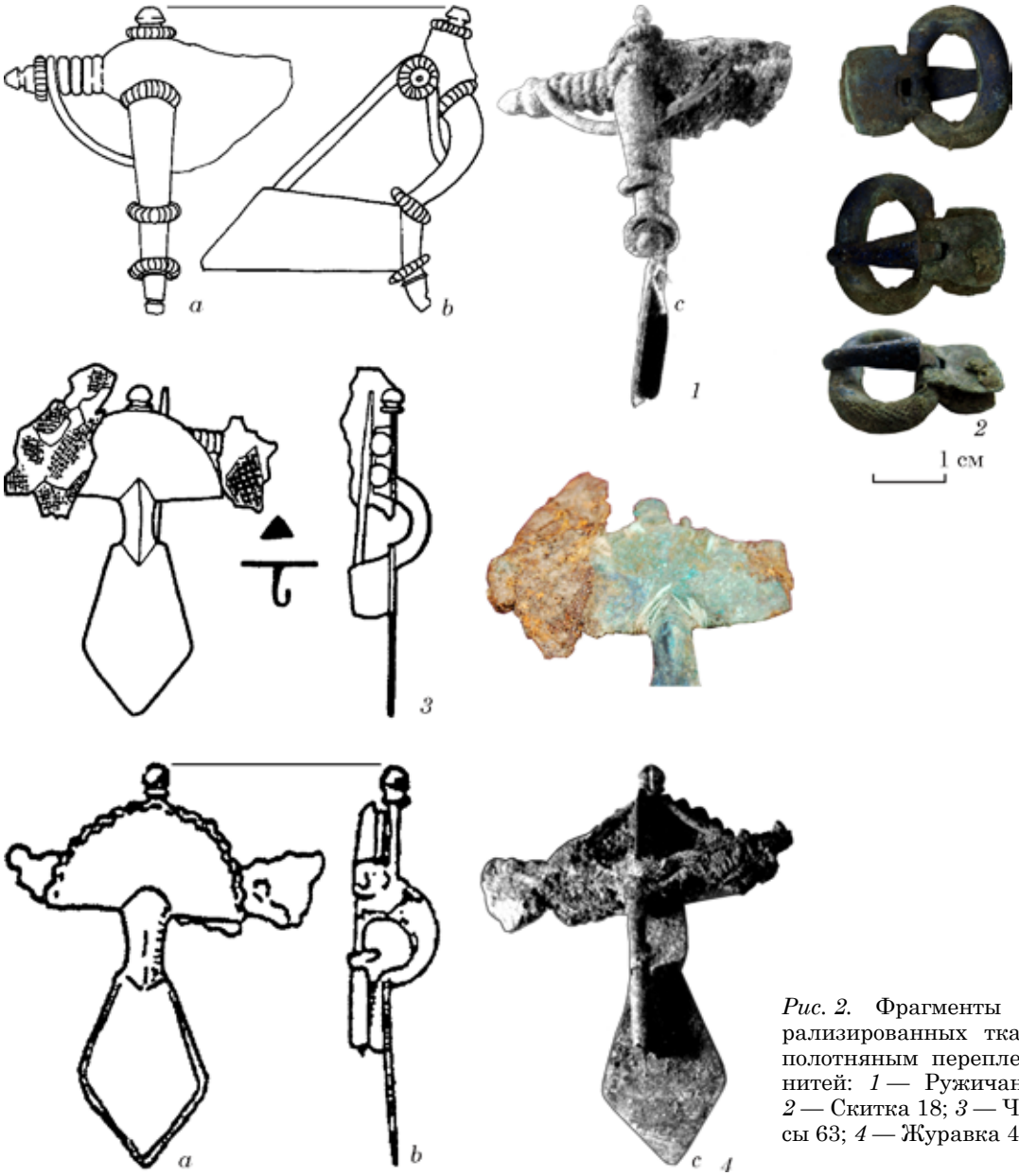

Рис. 2. Фрагменты минерализированных тканей с полотняным переплетением нитей: *1* — Ружичанка 24; *2* — Скитка 18; *3* — Черкассы 63; *4* — Журавка 43

Перечисленные случаи, скорее, исключения из правил, поскольку в подавляющем большинстве ткань сохраняется на металлических аксессуарах костюма и др. предметах, благодаря окислению последних: пропитываясь солями металлов, минерализуясь, она утрачивает свои первоначальные свойства. С одной стороны, процесс насыщения ткани химическими веществами способствует ее консервации, с другой, — изменяет первоначальную структуру и затрудняет точное определение. Поэтому по таким находкам более-менее уверенно можно различать характер переплетения нитей, их плотность, изредка — крутку.

Образцы ткани *с полотняным переплетением нитей* (рис. 2) происходят из погребений: Жовнино 26, Журавка 2, 14, 43, Компанийцы 2, 13, 130, Косаново 1961-4 (№ 3), Косаново 1964-01 (№ 31), Лавриковка, Маслово 84, Одая 21, 23, Ранжевое 14, Родной Край 3, Ружичанка 24, Сад 5, Скитка 12, Черкассы 63, Чернях ов 264 и др.

Лавриковка [Супруненко, Гопкало, 2014, с. 211, 212]. Следы ткани зафиксированы на одной из фибул и пряжке [1]. На фибуле отмечены оттиски ткани полотняного переплетения с тониной нити 0,5 мм и Z-круткой. Материал и плотность, учитывая степень сохранности фрагмента (ткань представляла собой не развернутый фрагмент, а сложенный втрое), определить не удалось.

С внутренней стороны рамки пряжки выявлены остатки средневолокнистого текстиля, возможно, высококачественной шерсти, с тони-

1. Определения С.В. Маевской (Полтавский технический колледж НТУ «Харьковский политехнический институт») [Кукин, Соловьев, Кобляков, 1989, с. 28].

ной нити 0,2—0,3 мм, Z-круткой и плотностью 20—22 × 18—21 нитей/см^2. Структура ткани при этом неплотная, что свидетельствует об использовании вертикального ткацкого станка [Садыкова Ф., Садыкова Д., Кудряшова, 1989, с. 41].

На фибуле из *Журавки 43*, с внутренней стороны и снаружи выявлена ткань с полотняным переплетением плотностью 18 н/см^2 (рис. 2, *4*). На фибулах из погребения *Сад 5*, изнутри и снаружи, следы от ткани с полотняным переплетением нитей плотностью 20 н/см^2.

Оттиски тканей *с саржевым переплетением нитей* обнаружены на железных подвесках из комплексов Каборга 8 и Черкассы 32, а также на фибулах из погребений Компанийцы 122 и Черкассы 32.

В двух последних случаях образцы разных типов тканей сохранились послойно: они похожи на сэндвич с металлическим предметом внутри.

Рассмотрим эти комплексы детальнее.

Компанийцы 122 (рис. 3). Выразительные фрагменты текстиля и кожи сохранились в погребении 122 могильника Компанийцы. В отчете Е.В. Махно и последующей републикации А.Н. Некрасовой [Махно, 1961/4б, с. 104—108; Некрасова, 2006, с. 113, рис. 74, *4—12*] это захоронение определено как вторичное, от которого сохранились обломки черепа и посткраниального скелета, исключая кости рук, грудной клетки и таза. Изначально погребенный лежал на спине с подогнутыми вправо ногами. Погребальная яма длиной 1,9, шириной 0,5—0,9, глубиной 1,4 м; в ее северной части выявлены лепные горшок и кубок, в западной части — гончарная миска, внутри которой находился еще один кубок, рядом с миской обломки рогового гребня. На расстоянии 0,1 м к югу от черепа найдена бронзовая фибула (на месте левого плеча), в 0,3 м к юго-востоку от фибулы (на поясе) бронзовая пряжка, у костей ног (колен) глиняное пряслице. Фрагменты ткани зафиксированы, согласно плану отчета Е.В. Махно, на дне погребальной ямы, у черепа и возле миски. Наибольший фрагмент текстиля, размерами 4 × 5 см, сохранился, благодаря коррозии железной оси еще одной бронзовой фибулы, которую в свое время не рассмотрели и не определили авторы раскопок и о которой не упоминается в последующей републикации материалов, подготовленной А.Н. Некрасовой.

Первоначальные определения характеристики тканей даны в работе, посвященной исследованию костюма [Гопкало, 2007, с. 52, 53, рис. 6]. С внутренней стороны бронзовой фибулы, на пружине и под иглой, сохранились фрагменты ткани с полотняным переплетением нитей плотностью примерно 18 н/см^2 (рис. 4).

Сверху на ней сохранился довольно выразительный фрагмент грубой ткани с саржевым переплетением нитей, плотностью нитей основы 11 н/см^2, и Z-круткой, и другого материала с гладкой поверхностью, очевидно, кожи, пришитой к ткани крестовидным швом с помощью узенькой (шириной 4 мм) кожаной тесьмы, разлезшейся от времени на продольные полоски.

Черкассы 32 (рис. 5). Следы двух видов тканей сохранились на металлических предметах из погребения Черкассы-Центр 32 [Бобровська, Сиволап, 2003; Гопкало, 2007, с. 51, 52, рис. 3; 4]. В инвентаре погребения, которое, согласно антропологическому определению, принадлежало мужчине 25—30 лет, выявлены серебряные серьги, пара бронзовых фибул, набор из 29 железных подвесок, два гончарных сосуда. Вследствие коррозии железа образовались скопления по две, три, четыре, пять и девять подвесок; две «корзинки» сохранились поштучно.

На пружине фибулы № 1 с тыльной стороны и на наибольшем скоплении подвесок зафик-

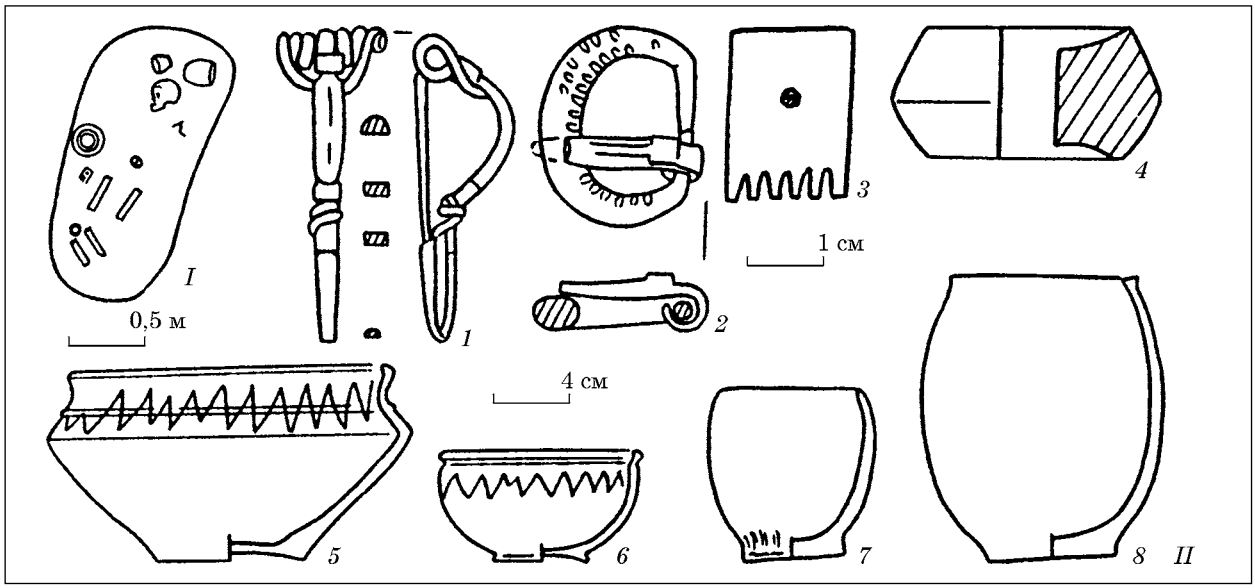

Рис. 3. План (*I*) и инвентарь (*II*) погребения Компанийцы 122: *1* — бронзовая фибула; *2* — бронзовая пряжка; *3* — фрагмент рогового гребня; *4* — глиняное пряслице; *5—8* — керамика

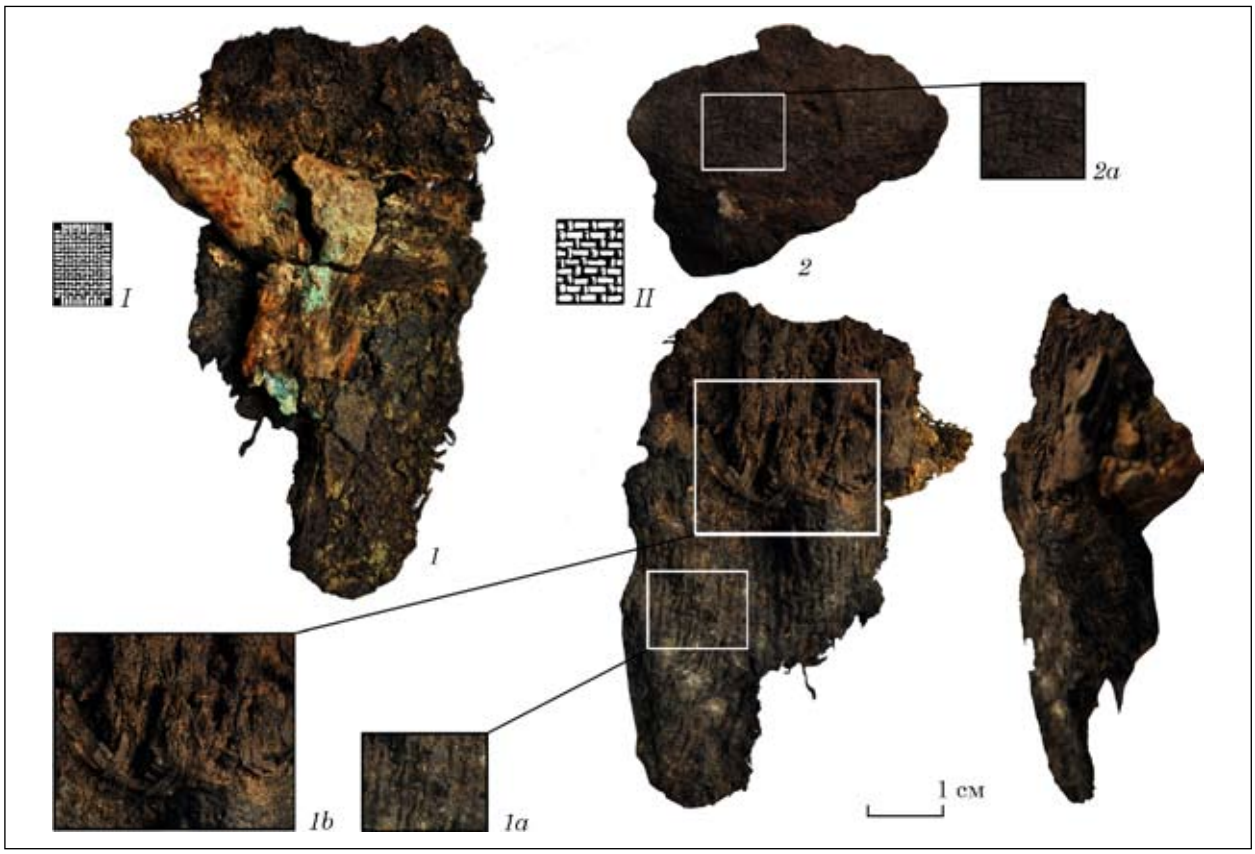

Рис. 4. Фрагменты текстиля и кожи из погребения Компанийцы 122: *I, II* — схемы полотняного и саржевого переплетения нитей; *1, 2* — фрагменты текстиля и кожи из погребения (*1a, 2a* — ткань с саржевым переплетеним; *1b* — соединение ткани и кожи крестовидным швом — увеличено в 1,5 раза)

сирована ткань с саржевым переплетением нитей (рис. 6, *A*; 7). Следы ткани с полотняным переплетением нитей сохранились с внешней стороны фибулы № 1, внутренней стороны фибулы № 2 и на подвесках (рис. 6, *B*; 7), причем, на фрагменте ткани с фибулы № 2 сохранился шов со стежками 9 и 5 мм (рис. 6, *C*; 7; 8).

Два рассмотренных выше случая включали комбинацию из двух различных типов ткани: с полотняным и саржевым переплетением нитей. Ткань с саржевым переплетением может быть соотнесена с шерстяной тканью 7 типа по Е. Маику [Maik, 1988, s. 30—35; 2012, s. 95, 96]. Образцы такой ткани преобладают среди текстильных остатков вельбарской культуры: они найдены в Любовидзе, Одрах, Венсерах, Гронове, Дембчине, Дравску на Польском Поморье и др. памятниках. Судя по найденным в торфяниках на севере Европы текстильным изделиям, именно такая ткань шла на изготовление плащей.

Поэтому можно предположить, что фибулами застегивалась какая-то одежда из более тонкой шерсти полотняного переплетения; эта одежда, судя по остаткам шва на фибуле из Черкасс, была сшитой. Верхней одеждой служил плащ, изготовленный из грубой ткани и кожи. Следует отметить, что фрагмент кожи был пришит к ткани аккуратным швом. Не исключено, что следы швов в последнем случае связаны не с типом одежды, а со способом ее декорации, например, кожаной аппликацией на плечах, или со следами ремонта.

Обращает на себя внимание тот факт, что образцы ткани с саржевым переплетением нитей обнаружены в погребениях «бережанской» фазы относительной хронологии могильников лесостепной Украины [Гороховский, 1988]. В более поздних комплексах встречены фрагменты тканей с полотняным переплетением нитей. Этот тезис хорошо иллюстрируется остатками текстиля на двупластинчатых фибулах. Создается впечатление, что носители культуры ЧСМ отказались от грубой верхней одежды (плащей) и начали носить одежду из тонких тканей преимущественно полотняного переплетения, которая скреплялась фибулами и накрывала их сверху.

В качестве ярких аналогий следует вспомнить прекрасные образцы сшитой одежды с примитивным кроем из торфяников Северной Европы, сохранившимся, благодаря уникальным природным условиям, и интерпретированных исследователями как одежда населения северных римских провинций [Erdrich, v. Carnap-Bornheim, 2004, s. 69, 70, 99, 100, taf. 42—44]. В Торсберге найдены мужская туника и штаны, в Дамендорфе — штаны из тонкой шерсти.

Торсберг. Туника из тонкой шерсти красного цвета длиной 88 см, з Z-круткой нитей основы и S-круткой нитей утка, плотность ткани состав-

ляет 30—31 н/см². Туника сшита из четырех частей. Рукава украшены кантом, вытканным с помощью специального устройства. Штаны всадника сшиты из тонкой шерсти Z-крутки в нитях основы, S-крутки в нитях утка, плотность ткани составляет 28,3 н/см². Штаны общей длиной 130 см сшиты из 12 деталей.

Дамендорф. Штаны сшиты из ткани с плотностью 22—25 н/см² с Z-круткой для нитей основы и S-круткой для нитей утка. Штаны сшиты из 7 частей льняными нитями. Ткань окрашена мареной красильной [Erdrich, v. Carnap-Bornheim, 2004, S. 69, 70, Taf. 44].

Датировка находок определена в пределах II—III вв. н. э. (периодов B_2, C_{1b}, C_2 европейской хронологической схемы по Эггерсу / Годловскому) [Erdrich, v. Carnap-Bornheim, 2004, s. 99, 100, taf. 42—43].

Хегом. Еще один прекрасный образец комплекта одежды эпохи Великого переселения

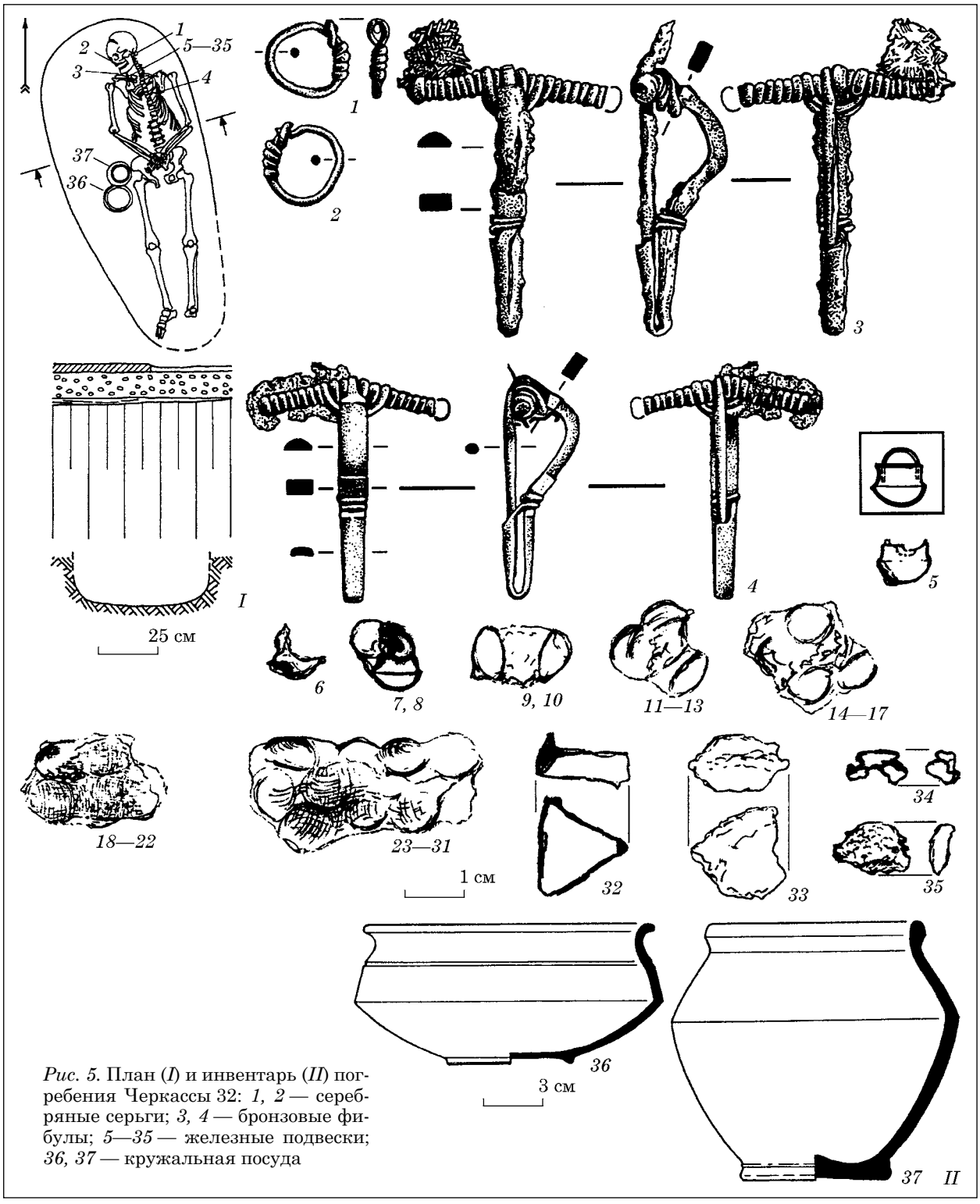

Рис. 5. План (*I*) и инвентарь (*II*) погребения Черкассы 32: *1, 2* — серебряные серьги; *3, 4* — бронзовые фибулы; *5—35* — железные подвески; *36, 37* — кружальная посуда

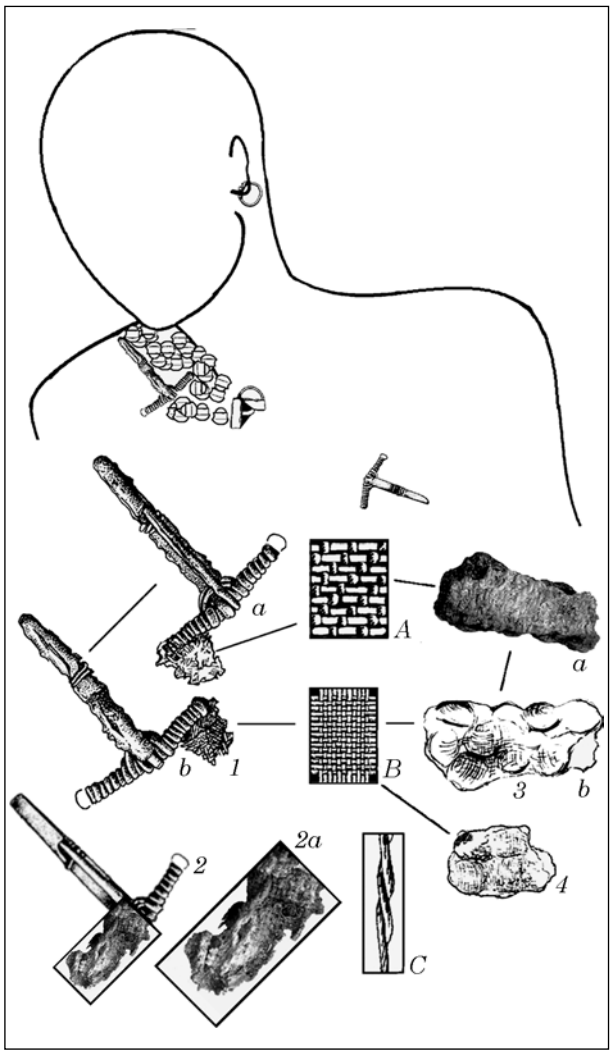

Рис. 6. Схема расположения минерализированного текстиля на металлических фибулах и подвесках из погребения Черкассы 32: *A, B, C* — схемы полотняного, саржевого переплетения нитей и шва; *1, 2* — фибулы; *3, 4* — скопления железных подвесок (остатки ткани переплетения: *1a* — саржевого, с внутренней стороны фибулы № 1; *1b* — полотняного, снаружи фибулы № 1; *2a* — полотняного с фрагментом шва с внутренней стороны фибулы № 2; *3a* —саржевого, на скоплении подвесок; *3b* — полотняного, на скоплении подвесок)

народов представлен воинским погребением эпохи Великого переселения народов с представительным инвентарем, среди которого набор вооружения: меч, щит, кинжал, копье, лук со стрелами, два топора, а также фрагменты текстиля, позволяющие определить виды одежды [Ramqvist, 1992]. Текстиль принадлежал тунике и штанам [Nockert, 1991]. Туника, длиной на 10—15 см ниже пояса, красного цвета, с длинными рукавами с шестисантиметровыми манжетами со специальными серебряными застежками, по нижнему краю украшена тканой узорной тесьмой, интерпретируется как tunica rossa. Длинные узкие штаны застегивались аналогичными пуговицами на лодыжках. Цвет штанов не отличался от цвета туники. Тканые

Рис. 7. Минерализированные ткани с обеих сторон наибольшего скопления подвесок, фото

полосы, украшающие низ туники и рукавов включали антропо- и зооморфные изображения. Декоративная лента красного цвета, на ней — желтые животные с голубыми глазами, оконтуренные белой линией. В костюм входил также большой прямоугольный плащ, окантованный тканой тесьмой с голубым орнаментом на красном фоне. Кроме того, выявлены остатки меха от головного убора или воротника. Над погребенным была положена, судя по застежкам, еще одна туника зеленого цвета из более грубой ткани. В качестве возможных аналогий одежды воина-всадника из Хегома указаны мозаичные изображения из храма Моисея на горе Небо в Иордании [Nockert, 1991, p. 128, fig. 148]. Цвет одежды позволяет обратиться к иранскому костюму, в частности, к костюму сасанидской кавалерии. Автор утверждает, что одежда со специфическими застежками не встречается за пределами Скандинавии и отражает локальную моду эпохи Великого переселения народов [Nockert, 1991, p. 127].

Изготовление одежды у носителей культуры ЧСМ. Интерес к исследованию различных аспектов текстильного производства культуры ЧСМ стимулирован развитием текстильной археологии как самостоятельной отрасли науки. Благодаря исследованиям в этой области, систематизированы знания о сырье, инструментарии, технологии, организации производства и торговли.

Общие сведения о текстильном производстве в римский период. Приведем известные по литературе данные о процессе изготовления одежды в римский период от выбора сырья до готовой одежды. Затем проанализируем инвентарь культуры ЧСМ на предмет изготовления одежды.

В римский период известен текстиль из нитей растительного (лен, конопля, хлопок) и животного (шерсть, шелк) происхождения.

К сожалению, из-за климатических и природных условий европейского континента текстиль

растительного происхождения плохо сохраняется в грунте, в отличие, например, от сухого климата и песчаного грунта Египта, где льняные ткани в полной мере сохраняют свои свойства.

Кроме того, особых условий требовало и выращивание льна: песчаных аллювиальных грунтов вблизи источника воды. Вместе с тем, лен был распространен у германцев, о чем есть свидетельства Тацита [Tac. Germ., 17] и археологические данные: в Северо-Западной Германии большинство сохранившихся тканей — льняные с полотняным переплетением, что объясняется локальными различиями Свободной Германии [Kaczmarek, 2013, s. 121]. Лен и шерсть использовались носителями культур Польского Поморья [Kaczmarek, 2013, s. 129, not. 592]. В северных римских провинциях использовались конопля и хлопок [Wild, 1970, p. 15—19].

Структура шерсти. Шерсть — волосяной покров кожи у животных состоит из: остевых или покрывных волос разной длины и толщины, и пуховых или подшерстка.

Подготовка шерсти к прядению. Как указывает З. Качмарек со ссылкой на Дж.-П. Вайлда, стрижка овец в Северной Европе происходила поздней весной или в начале лета, день выбирался теплый и солнечный. Шерсть уже в процессе стрижки сортировалась: отделялся волос, непригодный для прядения, остальная — очищалась от загрязнений, колтунов (волос, слипшихся в комки); последним этапом была стирка. Моющий эффект достигался с помощью различных средств. Известно, что в Египте и Иудее для этого применялись химикалии, на севере Европы — корень мыльнянки лекарственной (*Saponia officinalis*). Конечной целью стирки шерсти было отделение ланолина, который использовался как лекарственное средство. Следующим этапом было вычесывание шерсти для получения чесаной или камвольной шерсти. На этом этапе шерсть сортировалась. Для этого использовались два гребня: на один насаживалась шерсть, другим она вычесывалась для извлечения самых длинных волос, затем длинных прядей, пуховая шерсть оставалась на гребне. Для вычесывания шерсти использовались металлические гребни. Роговые не были пригодны для таких целей, хотя их использование не исключается [Maik, 2012, s. 62].

Сцена вычесывания шерсти изображена на фреске из валяльной (войлочной) мастерской Веракундуса в Помпеях (по другой версии, эта мастерская специализировалась на чистке и ремонте одежды) [Kaczmarek, 2013, s. 140].

Известно также, что шерсть перед прядением окрашивали. В античном мире для крашения текстиля использовали пурпур (диброминдиго), полученный из моллюсков *Murex brandaris*, *Hexaplex trunculus*; индиго (индиготин) — из листьев индигосферы (*Indigofera tinctoria*), произраставшего в Индии; корни марены красильной (*Rubia tinctoria*) использовали для придания тканям красно-оранжевого, резеды (*Reseda Luteola*) — желтого, вайды красильной (*Isatis tinctoria*) — синего цветов. В настоящее время эти красители синтезируют искусственно.

Рис. 8. Фрагмент шва на фибуле из погребения Черкассы 32

В частности, для одежды, найденной в северных римских провинциях использовалась марена красильная [Erdrich, v. Carnap-Bornheim, 2004, s. 69, 70, taf. 44]. Так, благодаря химическим анализам текстиля одежды из погребения в Хегоме, установлено, что желтый цвет достигался окрашиванием резедой; красный — мареной красильной, а также получался из насекомых рода *Porphyrophora* из семейства *Margarodidae Porphyrophora polonica* (кошениль [1]); синий — экстрагировался из корней вайды красильной; зеленый получался смешиванием желтого и синего [Nockert, 1991, p. 72, 73].

Ткани вельбарской культуры окрашивались в оттенки от светло-бронзового до коричневого, для чего использовались соответствующие растения [Maik, 2012, s. 87—91, Tab. 6].

Мареной красильной и индиго окрашены ткани рязано-окских могильников [Елкина А., Елкина Е., 2005, с. 144].

Приспособления для прядения. Для прядения использовали прялку и веретено. Как прялку, вероятно, могли использовать гребень на длинной ручке, который применялся для вычесывания шерсти. В последнее время предложено интерпретировать деревянные изделия IV в. из Пантикапея как прялки [Федосеев, Чевелев, 1999], а не туалетные палочки, как считалось ранее [Сокольский, 1971, с. 220].

Древние веретена по конструкции делятся на три группы. Первую из них составляют изделия

1. Кошениль — насекомое, дающее красящее ярко-красное вещество, а также само это вещество.

максимальной длины. Они опирались на землю или пол помещения, в котором работали пряхи. Во вторую группу объединены подвесные веретена, благодаря которым получали тонкую нить, и, наконец, третью группу составили веретена, которые использовались при изготовлении веревок [Малышев, 1950, с. 15—20].

В конструкцию всех разновидностей входило собственно веретено — суженная с двух концов, деревянная палочка, до 25 см длиной, на которую надевалось прясло, выполнявшее функцию маховика. Конструкцию подвесного веретена дополнял металлический крючок, ввинчивающийся в верхнюю часть веретена.

Античные мастера делали веретена из дерева, кости и янтаря [1]. Их длина, судя по находкам из северных провинций, колебалась в пределах от 12 до 25 см, а диаметр в месте максимального расширения достигал 1 см. На свалке в Виндониссе найдено 60 деревянных и шесть костяных веретен [Kaczmarek, 2013, s. 140].

Пряслица выполняли в веретене функцию маховика. Пряслица делали из глины, камня, олова, янтаря. Они принадлежат к наиболее многочисленной категории находок, связанных с прядением. Вес пряслица и тонина получаемого при прядении волокна находились в прямой зависимости: чем легче было пряслице, тем тоньше нить можно было получить. Так же соотносились длина веретена и вес пряслица. Таким образом, по весу пряслица можно судить о длине веретена и тонине волокна, а по его диаметру — о прочности скручивания нити. Качество же нити зависело от характеристик кудели: состояла ли она из пуха, волос или была смешанной. Вес пряслиц колебался от 150 до 400 г [Kaczmarek, 2013, s. 143, 144].

Не случайным было и направление крутки нити справа налево (S) и слева направо (Z). На западе римской империи преобладала правая, Z-крутка, на востоке — левая, S-крутка.

На памятниках I—III вв. на территории Польши тонина нитей в тканях колебалась от 0,1 до 1,33 мм, преобладает 0,3—0,5 мм. Встречается ZZ, ZS, SZ крутка нитей, однако преобладает ZZ-крутка. Наибольшее сходство эти ткани обнаруживают с синхронным датским текстилем и отличаются от найденных в Германии, более грубых, тонина которых превышает 1 мм [Kaczmarek, 2013, s. 147, 148].

Экспериментально удалось установить, что опытная пряха могла спрясть 20 м пряжи в час; для изготовления ткани размерами 70 × 70 при плотности 12 н/см^2 потребовалось бы 1680 м волокна; опытный ткач может изготовить 70 см ткани в день. Все это показывает, что больше всего времени занимает подготовка пряжи. Из исторических источников известно, что в Швеции XVIII в. изготовление одежды для всей семьи занимало у женщины около восьми месяцев, при этом использовался горизонтальный ткацкий станок и механическая прялка, что значительно ускоряло процесс [Kaczmarek, 2013, s. 144].

Приспособления для ткачества. Ткань получали на вертикальных ткацких станках. Конструкция такого приспособления была необычайно проста. Ткацкий станок состоял из рамы и перекладин. Кроме стационарных частей, для его работы были необходимы грузила и инструмент для уплотнения тканей.

В Риме и провинциях ткачеством занимались мастерские, где наряду с женщинами работали и мужчины-ткачи. Причем, на примере организации текстильного производства Помпей известно, что существовала развитая специализация производства: в одних мастерских шерсть мыли и чистили, в других — красили, в третьих подновляли краски на полинявших одеждах, в четвертых делали сукно, в пятых — войлок. Мастерские располагались в специальных, оборудованных для этого помещениях, расположенных у входа в дом. Между мужчинами и женщинами существовало разделение труда: женщины пряли, мужчины ткали [Ляпустин, 1988, с. 73].

Изготовление одежды. Судя по иконографическим данным, по крайней мере часть одежды делалась на заказ как от частных лиц, так и для нужд армии. Наряду с этим существовали лавки, торговавшие определенным видом готовой одежды [Kaczmarek, 2013, s. 57].

Обработка сырья, прядение, ткачество и шитье у носителей культуры ЧСМ. Черняховские древности считаются хорошо изученными — историография черняховской культуры насчитывает сотни работ, в некоторых из них затрагивались вопросы древнего производства, в том числе прядения, ткачества и шитья [Рикман, 1975, с. 186—191; Магомедов, 2001, с. 104—105].

Сырье. По имеющимся в нашем распоряжении данным, текстиль культуры ЧСМ был изготовлен из сырья растительного и животного происхождения. Наличие в ареале культуры растений, пригодных для изготовления тканей, в частности льна, подтверждается данными палеоботаники [Пашкевич, 1991, с. 19], а в составе стада значительную долю составлял мелкий рогатый скот [Гопкало, Рудич, друкується].

Из инструментария, необходимого для изготовления пряжи в инвентаре культуры ЧСМ встречены металлические гребни, которые использовались для вычесывания шерсти. Впрочем, по поводу функционального назначения этих предметов существовало несколько версий [Левада, 1999]. Они рассматривались, во-первых, как культовые предметы, во-вторых, как связанные с рыбной ловлей, а именно использующиеся при изготовлении рыболовных сетей,

1. Физические свойства янтаря не способствовали прядению и по поводу назначения янтарных веретен в литературе ведется дискуссия (см.: [Kaczmarek, 2013, s. 141, 142]).

в-третьих, как инструментарий ткачества. Косвенным доказательством в пользу последней версии является фрагмент «Старшей Эдды», который в поэтической форме рассказывает о конструкции ткацкого станка мифологических персонажей — Валькирий:

«Сделаем ткань
из кишок человечьих;
вместо грузил
на станке — черепа,
а перекладины —
копья в крови,
гребень — железный,
стрелы — колки;
будем мечами
ткань подбивать!»

(Старшая Эдда, Песнь валькирий, пер. А. Корсуна).

Зоны концентрации металлических гребней расположены на юге Скандинавии и в ареале культуры ЧСМ, реже встречаются они в Центральной Европе. В античных городах Северного Причерноморья металлические гребни не известны — скорее всего, там пользовались деревянными.

Приспособления для прядения. Для прядения использовались прялка и веретено. Поскольку, будучи деревянными, они не сохранились — об их конструкции можно судить по античным образцам и деталям из металла и глины — бронзовым крючкам и пряслицам, которые хорошо сохраняются в почве.

Бронзовые [1] изделия, получившие в литературе название «клюко- или посоховидные булавки» представляли собой небольшие, длиной 25—30 мм, изделия из бронзовой проволоки диаметром 1—1,5 мм с крючком на одном конце и винтом на другом: на последнем нередко сохраняются остатки дерева: ивы, лиственной породы. Их предназначение стало ясным не сразу: предполагалось, что это — детали деревянных шкатулок [Сымонович, 1975]. В настоящий момент не вызывает сомнения, что такие предметы использовались для веретена [Maik, 2012, s. 57, rys. 88], в частности — подвесного [2].

Другой деталью веретен служили пряслица. Пряслица относятся к самой массовой категории находок, исключая, разумеется, керамику. Они обнаружены главным образом в женских погребениях, хотя случаются исключения. Пара пряслиц, согласно проведенному исследованию, является признаком женского погребения [Гопкало, 2011, с. 183].

По результатам другого исследования, целью которого было выявление социальной стратификации носителей культуры ЧСМ по материалам ингумаций с северной ориентацией, предметами домашнего производства, в том числе веретенами, сопровождались 17,4 % комплексов. Их доля возрастает в зависимости от количества сосудов-«приношений». Нередки случаи, когда в погребение клали два или более пряслиц. Погребения «прях» известны в ареале культуры ЧСМ (Ружичанка 19, Бережанка 5, Данчены 371, Михэлэшень 149, Романковцы 8). В инвентаре данченской могилы, кроме трех прясел, найдена серебряная посоховидная булавка и костяное веретено. Доля погребений с двумя пряслами имеет максимальное значение в погребениях третьего археолого-социологического типа, по Н.М. Кравченко, т. е. с семью и более сосудами-«приношениями». Таким образом, наличие нескольких комплектов аксессуаров костюма, удвоение или утроение стандартного набора предметов домашнего производства, скорее всего, является самостоятельным социологическим показателем для погребений высокого социального статуса [Гопкало, 2016, с. 77].

Кроме того, пряслица рассматривались как этнографический признак: на основе соотношения различных типов сделана попытка реконструкции культурно-этнического состава ее носителей [Магомедов, 2015]. Из работы следует вывод: «постепенная унификация форм черняховских прясел является отражением процесса стирания рецидивов племенной и клановой разобщенности, отражением в материальной сфере процесса укрепления единства «готского народа»».

Вместе с тем, и признание формы пряслица этнографическим признаком, и тем более окончательный вывод работы вызывают серьезные возражения. Так, довольно наглядно их опровергают материалы могильника Беленькое с выразительной лепной посудой «невельбарской» традиции и пряслицами «вельбарских» типов и, наоборот, в погребении 210 с лепным кумпфом с прочерченной свастикой и пряслицем, выточенным из амфорной стенки, которые характерны для южных памятников.

Логичнее, думаю, объяснить преобладание одной формы пряслиц стандартизацией прядильного инструментария в рамках ареала культуры ЧСМ.

Приспособления для ткачества. Как указывалось выше, в конструкцию ткацкого станка входила рама, перекладины, грузила, специальным инструментом заправлялось волокно, специальным инструментом подбивалась ткань. Так, например, в древнерусский период роль последнего выполнял деревянный предмет — миниатюрная копия меча. Из-за внешнего сходства исследователи считали его детской игрушкой [Смирнова, 2000]. Среди производственного инвентаря культуры ЧСМ такие вещи не известны. Скорее всего, изготовленные из дерева, они не сохранялись. Из перечисленных деталей станка повсеместно

1. Сплавы, из которых изготовлены крючки различаются даже в пределах одного памятника (Коблево) и относятся к 3—5 типам сплавов, по Т.Б. Барцевой и Е.Н. Черных.

2. Практическое применение см.: https://www.youtube.com/watch?v=HRTH4a65fD0.

встречаются глиняные грузила и костяные палочки для заправления нити.

Обычной находкой на черняховских поселениях являются ткацкие грузила пирамидальной или усеченноконической формы с отверстиями в верхней части. Они делались из глины, немного подсушивались, но не обжигались, поэтому возникают определенные трудности с их фиксацией в археологических объектах, реставрацией и дальнейшим хранением. Многочисленные костяные изделия среди черняховских древностей, которые интерпретировались в литературе как «проколки», «писала», очевидно, следует относить к деталям ткацкого станка. По крайней мере, именно так интерпретируются подобные изделия древнерусского Новгорода. На основании анализа разновременных слоев древнерусского Новгорода был сделан вывод, что именно такие предметы использовались для уплотнения нитей в тканях. С заменой вертикального (домашнего) станка на горизонтальный (ремесленный) исчезли и некоторые инструменты для его обслуживания, в том числе костяные палочки [Смирнова, 2000].

Помещения для ткачества. Следы ткацких станков обнаружены на черняховских поселениях неоднократно. Они располагались как в наземных (Лепесовка, Будешть, Загайканы, Комрат, Мирзешть, Обухов 1), так и в углубленных (Делакеу) помещениях [Рикман, 1975, с. 188]. Вероятно, остатки вертикального ткацкого станка зафиксированы в полуземлянке № 1 поселения Делакеу в Молдове, единственном на поселении углубленном помещении [Рикман, 1967]. Оно представляло собой овальное в плане, ориентированное длинной осью в направлении север-юг, размерами 3 × 2,1 м, сооружение, глубина которого в древности составляла 0,85 м. Стенки его частично обмазаны глиной, в центральной части вырыта яма овальной формы размерами 2,15 × 1,7 м, глубиной 0,25 м от уровня пола. Тут прослежены следы обугленных столбиков и колышков, служивших опорой крыши, или ножек мебели. Скорее всего, строение защищала от непогоды двускатная или конусовидная, очевидно, соломенная, крыша. Четыре колышка, диаметром 7 см и высотой 8 см каждый, образовывали линию длиной 45 см, вдоль которой найдено 14 глиняных грузил конической и пирамидальной формы. Отопительное сооружение в помещении отсутствовало, по-видимому, оно могло эксплуатироваться только в теплое время года.

Однако чаще детали ткацких станков обнаружены в жилищах. Так, например, на Лепесовском поселении ткацкий станок располагался в одной из комнат-камер «большого дома» [Рикман, 1962, с. 131].

Швейные инструменты. В инвентаре культуры ЧСМ к швейным изделиям относятся бронзовые или железные иглы, которые часто хранятся в костяных футлярах-игольниках. Они встречаются значительно реже, чем пряслица и сопровождают как женские, так и мужские могилы, что представляется вполне логичным, учитывая потребность в ремонте одежды. В некоторых случаях иглы в футлярах хранятся вместе с подвесками-амулетами в сумке, подвешенной к поясу, достигающей колен (Михэлэшень 2, Сад 5). Иглы сопровождают некоторые из упомянутых выше погребений «прях». Так, в женской могиле Данчены 371, высокого социального статуса, в деревянной шкатулке, инкрустированной бронзовой проволокой находились: шесть «височных» колец (одно серебряное и пять бронзовых), игольник с двумя иглами, два бронзовых кольца (от веретена?), серебряная клюковидная булавка; рядом со шкатулкой лежал железный нож, костяное веретено и три глиняных пряслица [Рафалович, 1986, с. 109—111].

Выводы. Таким образом, остатки одежды из ткани и кожи в некоторых случаях сохраняются в грунте. По степени сохранности их можно разделить на сохранившие и утратившие свою первоначальную структуру. По имеющимся данным, в 81 погребении культуры ЧСМ зафиксированы фрагменты текстиля или кожи, однако проанализированы лишь некоторые из образцов. Согласно результатам анализа, текстиль изготовлен из нитей растительного происхождения (Одая) и животного: шелка (Шишаки) и шерсти (остальные). Среди исследованных образцов встречается шерстяная ткань с полотняным и саржевым переплетением нитей. Плотность первой составляет 11 н/см^2, второй 18—22 н/см^2. На одном из образцов зафиксирован фрагмент шва, на другом — кусок кожи, пришитый к ткани. Первый предположительно принадлежит нижней одежде, второй — верхней (плащу или накидке).

Текстильное производство в римский период было товарным, существовало разделение труда, развивалась торговля. В ареале культуры ЧСМ прядение и ткачество развивались как домашние производства. Веретена входили в инвентарь женских погребений; погребения представительниц высокого социального статуса сопровождали детали веретен, изготовленные из серебра (Данчены 371), их количество удваивалось или утраивалось. По-видимому, представления, широко распространенные в античном мире, уходящие корнями в традиции патриархальной семьи, где мать семейства выступала организатором домашних работ, в том числе прядения, частично утраченные в I в. н. э. с эволюцией ткачества, появлением специализации, мастерских, торговли, в «варварском» мире продолжали существовать. Не исключено, что предметы, связанные с прядением и шитьем наделялись магическими свойствами, учитывая находки иголок вместе с амулетами.

Приложение

КАТАЛОГ ПОГРЕБЕНИЙ КУЛЬТУРЫ ЧСМ С ОСТАТКАМИ ТЕКСТИЛЯ [1]

1. Балцата II 1. ТПС, ритуально разрушенное. Инвентарь: семь сосудов, фр-ты стеклянного кубка, подвески из раковин, роговой гребень, железный нож, пряслице, железная трапециевидная пластинка. Кусочек кожи [2] [Федоров, Рошаль, 1981, с. 91].

2. Балцата II 11. ТПС с частично сохранившимся деревянным помостом, ритуально разрушенное. Парное: женщина и ребенок. Инвентарь: три сосуда, фр-т бронзовой фибулы, бусы, подвески из раковин, фр-ты железного изделия с отпечатками льняной ткани полотняного переплетения, часть железного обруча от ведра, бронзовая пластинка с прилипшими к ней кусками коричневой льняной ткани простого переплетения [2], бронзовые: гвоздик, пластинчатый зажим, два стерженька, шарик; пряслице [Федоров, Рошаль, 1981, с. 97, 98].

3. Беленькое 113. Оттиски ткани на фибуле. Фрагменты ткани [Росохацкий, 1989, табл. 37, *б*].

4. Беленькое 117. Оттиски ткани на фибуле.

5. Бережанка 5. ТПСЗ. Фибулы на ключицах, бусы и подвески на шее и у левого плеча. Инвентарь: 13 сосудов, стеклянный кубок, две бронзовые фибулы, бусы, подвески, железная пряжка (?), четыре глиняных пряслица, кусок ладана. На железных подвесках оттиски текстиля [Воляник, 1974, с. 72, 74].

6. Боромля 8. ТПС. Мужчина 35—40 лет. Скелет лежит на спине, правая рука согнута в локте и лежит на плече, кисть левой руки на тазу, ноги вытянуты. Инвентарь: четыре сосуда, бронзовая калачиковидная подвеска, фр-ты железных окислов с отпечатками ткани [Некрасова, 2006, с. 89].

7. Боромля 44. ТПС. Женщина 45—50 лет. Скелет лежит на спине, конечности вытянуты. Фибулы на плечах. Инвентарь: три сосуда, пара бронзовых фибул. На одной из фибул оттиски ткани [Некрасова, 2006, с. 93].

8. Будешты 57. ТПС. Девочка-подросток. Скелет вытянут на спине, руки вдоль туловища. У затылка найдено ожерелье из бус, медной монеты и подвески-клыка, здесь же обнаружен обрывок ткани. Инвентарь: шесть сосудов-«приношений», роговой гребень, бусы, монета-подвеска, подвеска-клык. Обрывок ткани с полотняным переплетением нитей [2] [Рикман, 1967, с. 64].

9. Бырлад-Валя Сякэ 86. ТПС. Взрослый. Костяк лежит на спине, руки и ноги вытянуты. На плечах по фибуле. Инвентарь: сосуд, две бронзовые фибулы. На фибулах остатки ткани с полотняным переплетением [Palade, 2004, p. 115].

10. Бырлад-Валя Сякэ 121. ТПС. Женщина. Костяк лежит на спине, левая рука вдоль туловища, правая на тазу. Фибулы на плечах, бусы на шее. Инвентарь: три сосуда, две бронзовые фибулы, бусы, пряслице; в заполнении ямы найдены фр-ты керамики, бронзовой фибулы, пряслица из разрушенной кремации. На одной из фибул оттиски ткани [Palade, 2004, p. 117].

11. Бырлад-Валя Сякэ 259. ТПС в яме со ступенькой. Взрослая женщина. Костяк лежит на спине, конечности вытянуты. Фибула на левом плече, пряжка у таза слева, бусы на шее. Инвентарь: пять сосудов, серебряная фибула, бронзовая пряжка, бусы, пряслице, нож. На пряжке оттиски ткани полотняного переплетения [Palade, 2004, s. 121, 122].

12. Бырлад-Валя Сякэ 279. ТПС. Взрослый. Скелет лежит вытянуто на спине, конечности вытянуты. Фибулы у плечевых костей снаружи, бусы на шее, пряжка на костях таза. Инвентарь: шесть сосудов, пара серебряных фибул, железная пряжка, бусы, два пряслица. На одной из фибул оттиски ткани с полотняным переплетением [Palade, 2004, p. 123].

13. Бырлад-Валя Сякэ 286. ТПСВ. Взрослый. Скелет лежит на спине, правая рука вытянута вдоль туловища, левая на тазу, ноги вытянуты. Фибула на правом плече, на левом — следы окислов меди (от второй фибулы?), бусы на шее. Инвентарь: бронзовая фибула с оттисками ткани и остатки еще одной (?), бусы, фр-ты рогового гребня, два пряслица [Palade, 2004, p. 124].

14. Бырлад-Валя Сякэ 319. ТПСЗ. Взрослый. Скелет лежит на спине, руки и ноги вытянуты. Фибулы на плечах, пряжки на поясе, бусина под челюстью. Инвентарь: шесть сосудов, стеклянный кубок, две бронзовые фибулы, две пряжки, бусина, фр-ты рогового гребня, пряслице, железный нож. На одной из фибул оттиски ткани [Palade, 2004, p. 127].

15. Бырлад-Валя Сякэ 381. ТПС в яме с нишей. Взрослый. Скелет лежит на спине, правая рука вытянута вдоль туловища, левая лежит на тазу, ноги вытянуты. Под челюстью серебряная монета (обол Харона), фибулы на плечах снаружи, пряжка над правым крылом таза, бусы на шее, подвески из раковин между колен, роговые подвески над правым крылом таза, снаружи, роговая подвеска в форме лебедя — в скоплении предметов у левой стопы. Инвентарь: два сосуда, серебряная монета Марка Аврелия, стеклянный кубок, две бронзовые фибулы, две пружины от бронзовой фибулы, бронзовая пряжка, бусы, бронзовая пронизь, роговые подвески: в форме лебедя, пирамидальные, подвески из раковин, роговой гребень, три пряслица, костяной игольник. На одной из фибул оттиски ткани [Palade, 2004, p. 131, 132].

16. Бырлад-Валя Сякэ 386. ТПСВ. Взрослый (?). Скелет лежит на спине, руки и ноги вытянуты. Фибулы на плечах, пряжка на правом крыле таза, бусы на шее. Инвентарь: четыре сосуда, две бронзовые фибулы, бронзовая пряжка, бусы, фр-ты рогового гребня, два пряслица, железный нож. На фибулах оттиски ткани [Palade, 2004, p. 132].

17. Бырлад-Валя Сякэ 390. ТПСВ в яме со ступенькой и нишей. Взрослый. Скелет лежит на спине, левая рука вытянута вдоль туловища, правая на тазу. Фибулы (разные) на плечах, бусы на шее. Инвентарь: четыре сосуда, бусы, две бронзовые фибулы, фр-ты рогового гребня, два пряслица. На одной из фибул оттиски ткани [Palade, 2004, p. 133].

18. Бырлад-Валя Сякэ 473. ТПС в яме со ступенькой. Взрослый. Скелет лежит вытянуто на спине, руки на тазу, ноги вытянуты. Фибула на левом плече. Инвентарь: восемь сосудов, фр-ты бронзовой фибулы, фр-ты рогового гребня, два пряслица. На фибуле оттиски ткани [Palade, 2004, p. 137].

19. Бырлад-Валя Сякэ 500. ТПС. Подросток. Скелет плохой сохранности. Инвентарь: пять сосудов, бронзовая фибула, бронзовая пряжка, пряслице. На фибуле оттиски ткани [Palade, 2004, p. 139].

20. Бырлад-Валя Сякэ 529. ТПС. Взрослый. Скелет лежит на спине, руки и ноги вытянуты. Фибула

---

1. Сокращения: ТС — трупосожжение; ТП — трупоположение; С, Ю, З, В — ориентация погребенного.

2. В фондах Музея истории Молдовы не обнаружен. Пользуясь случаем, хочу от всей души поблагодарить молдавских коллег С.С. Рябцеву и главного хранителя фондов Е.Н. Абызову за предоставленную информацию.

на правом плече, бусы на шее. Инвентарь: бронзовая фибула, бусы. На фибуле оттиски ткани [Palade, 2004, p. 144].

21. Великая Бугаевка 18. ТСЯ. Инвентарь: бусина, железные подвески, железное височное кольцо, железная шпора. На одной из подвесок остатки ткани [Петраускас, Шишкин, 2013, с. 22].

22. Великая Бугаевка 29. ТПС, ритуально разрушенное: на месте кости ног. Adultus. Инвентарь: два сосуда, бронзовая фибула, бусы, подвески, бронзовая клюковидная булавка. На подвеске сохранились остатки ткани [Петраускас, Шишкин, 2013, с. 27].

23. Великая Бугаевка 71. ТПС. Infantilis I. Скелет лежит на спине, конечности вытянуты. Фибулы, пружинами вниз, на плечах, бусы на груди и шее, две крупные бусины между колен. Инвентарь: четыре сосуда, пара бронзовых фибул, бусы, фр-т бронзовой иглы, два пряслица, железный нож. На одной из фибул фрагмент ткани [Петраускас, Шишкин, 2013, с. 35, 36].

24. Данчены 145/140. ТПЗ в яме с заплечиками, ритуально разрушенное. Непотревоженными остались кости ног. Инвентарь: сосуд, серебряная фибула с остатками тонкой ткани с полотняным переплетеним 1 [Рафалович, 1986, с. 58].

25. Жовнино, уроч. Пристань 26. ТПС. Скелет лежит на спине, конечности вытянуты. Фибулы слева и справа ниже плечевых костей. Инвентарь: пять сосудов, пара серебряных фибул, бусы. На обратной стороне одной фибулы сохранилась часть железной пластинки, которая находилась на кожаной основе. На обратной стороне другой фибулы найдены следы разрушившейся пластинки с двумя горизонтально расположенными бусинами. Тут же найдены остатки кожи и ткани полотняного плетения [Рутковская, 1979, с. 326].

26. Журавка 2. ТПС, разрушенное вспашкой. Взрослый мужчина. Пряжка в районе пояса. Инвентарь: 11 сосудов, пара серебряных фибул, серебряная пряжка, фр-ты рогового гребня, железный нож. На одной из фибул отпечатки тонкой ткани [Сымонович, 1959/7а, с. 46—48].

27. Журавка 14. ТПС. Детское. Скелет лежит на спине, конечности вытянуты. Фибула на правой ключице, пряжка на поясе, бусы на шее и у левого локтя. Инвентарь: восемь сосудов, стеклянный кубок, серебряная фибула, серебряная пряжка, бусы, роговой гребень, пряслице, обломок железного гвоздя. Согласно рисунку из Отчета, на фибуле сохранились оттиски текстиля [Сымонович, 1960/26а, с. 45—47].

28. Журавка 43. ТПС. Женщина maturus. Скелет лежит на спине, руки на тазу, ноги вытянуты. Фибулы на ключицах, бусы на шее. Инвентарь: 12 сосудов, пара серебряных фибул, фр-ты железной пряжки, бусы, роговая пирамидальная подвеска, подвески из раковины Cyrgaea, обломки костяного гребня, железный нож. На внутренней стороне фибулы сохранились остатки ткани с полотняным переплетением [Сымонович, 1962/33, с. 35—38].

29. Индепенденца 7. ТПС. Ритуально разрушенное, тотальное разрушение: череп отсутствовал. Инвентарь: три сосуда, в том числе лепной, бусы, фр-т бронзовой проволочки, подвеска из раковины вместе с металлическим предметом была завернута в ткань, сохранился роговой гребень, костяной игольник, пряслице. Сохранился текстиль [Mitrea, Preda, 1966, p. 49—50].

30. Каборга 8. ТПСВ в яме с подбоем. Парное. Погребенные лежали на разных уровнях. Скелет 1 (основное захоронение) в подбое. Скелет, верхняя часть которого разрушена норой грызуна, лежит на спине, правая рука вытянута вдоль туловища, левая — согнута в локте и уложена на живот, ноги вытянуты. На груди справа лежал железный нож. На месте разрушившей кости норы грызуна находились: горшок, гребень, фибула, обломок второй фибулы, пластинчатая подвеска. Инвентарь: три сосуда, бронзовая фибула, фр-ты бронзовой фибулы, серебряная подвеска, железный нож, роговой гребень. Скелет 2 лежал на ступеньке подбоя на спине, правая рука на костях таза, левая вытянута вдоль туловища, ноги вытянуты. Шея погребенного согнута под прямым углом, череп упирался в северо-восточную стену ямы. Левый бок покойного нависал над подбоем, левая рука свешивалась вниз: очевидно, что яма не была рассчитана на его рост. Около черепа найдена железная корзинковидная подвеска. Под левой лопаткой обаружено скопление железных вещей: вторая корзинкоподобная подвеска с оттисками ткани, железная треугольная подвеска и остатки трудноопределимого предмета (фибулы?). Инвентарь: фр-ты железной фибулы (?), железные подвески [Магомедов, 1979, с. 37, 39].

31. Кантемировка, кург. 1. Погребение в подбое, размерами 3,58 × 3,43 × 3,07 м. Погребен мужчина 40 лет. Скелет разрушен в верхней части. Инвентарь: 13 сосудов-«приношений», две бронзовые поясные пряжки с остатками кожи, три ременные серебряные накладки в виде полумесяца, на пальце правой руки золотое кольцо, на ступнях металлические украшения обуви — две серебряные пряжки и ременные наконечники, янтарная бусина, деревянная шкатулка с серебряной застежкой и обоймами, девять стеклянных жетонов, игральная кость, роговой гребень, железный нож [Рудинський, 1930, с. 135—139, табл. I; II, рис. 4—9].

32. Компанийцы 2. ТПСЗ. Скелет лежит на правом боку с подогнутыми ногами. Фибулы на груди, пряжка у таза, бусина у черепа. Инвентарь: пара бронзовых фибул с соединявшей их железной цепочкой, бронзовая пряжка, бусина. На цепи сохранились оттиски ткани [Некрасова, 2006, с. 106].

33. Компанийцы 13. ТПС, разрушенное вспашкой. От скелета сохранились обломки черепа, повернутого теменем к северу. Инвентарь: сосуд, бусы, железные подвески [Некрасова, 2006, с. 107].

34. Компанийцы 122. ТПСВ, ритуально разрушенное: отсутствуют кости рук, грудной клетки и таза. Скелет лежит на спине с подогнутыми вправо ногами. Фибула найдена на месте левого плеча, вторая возле черепа, пряжка на поясе. Инвентарь: четыре сосуда-«приношения», бронзовые фибулы и пряжка, фр-ты рогового гребня, пряслице [Некрасова, 2006, с. 113].

35. Компанийцы 130. ТПС, ритуальное разрушенное. Инвентарь: фр-т железной фибулы, бусы, подвеска из монеты, железная подвеска с оттиском ткани полотняного переплетения [Некрасова, 2006, с. 114].

36. Косаново 1961-4 (№ 3). ТПС. Взрослый. В погребении отсутствуют фаланги правой кисти, лучевая кость левой руки и ступни обоих ног. К северу от головы на гл. 0,7 м зафиксированы угольное пятно и обгоревшая деревянная плаха. Пряжка находилась на тазе, две фибулы — на плечах, колечко — на пальце правой руки, бусы и серебряная гривна найдены в области шеи, гребень — у головы. Инвентарь: шесть сосудов-«приношений», серебряная гривна, бронзовые фибулы, пряжка и кольцо, железная пряжка, бусы, перстень из тонкой бронзовой пластины, роговой гребень [Petrauskas, 2003, S. 309, Abb. 32].

1. В фондах Музея истории Молдовы не обнаружен.

37. Косаново 1964-01 (№ 31). ТПС, ритуально разрушенное. Под черепом подвески. Инвентарь: железные ведерковидные подвески [Petrauskas, 2003, S. 318, 319, Abb. 57].

38. Кринички (1957-58) 3. ТПС. Детское. Скелет плохой сохранности. Инвентарь: бусы, просверленный астрагал барана, фр-ты железной цепочки. На них отпечатки ткани из тонких нитей [Сымонович, 1960, с. 250, 252].

39. Лавриковка (курган 2 группы 1, погребение 5). ТПСЗ в яме с подбоем. Подросток. Скелет лежит на спине, руки вытянуты, ноги подогнуты. Одна из фибул на груди, вторая — у правого локтя, пряжка на нижних ребрах справа, бусы под нижней челюстью и на груди, подвески над левым коленом. Инвентарь: 11 сосудов, пара бронзовых фибул, бронзовая пряжка, бусы, подвески из раковины и роговые пирамидальные, фр-ты рогового гребня, пряслице. На фибулах сохранились остатки ткани, на пряжке — ткани и кожи [Супруненко, Гопкало, 2014].

40. Легедзино 16. ТПС в яме с подбоем. По антропологическому определению, похоронена женщина 25—35 лет. Скелет лежал на спине в вытянутом положении. На груди в одном скоплении найдены детали ожерелья; на шее умершей под нижней челюстью находились шесть серебряных подвесок: три лунницы, три прямоугольные подвески и три кожаные подвески на кожаном шнурке. Над левой ключицей найдены фр-ты окисленной железной фибулы с отпечатком ткани. Инвентарь: железная фибула, бусы, подвески [Магомедов, Диденко, 2009, с. 58].

41. Легедзино 63. ТПС. Скелет принадлежал женщине в возрасте maturus. Погребенный лежал в вытянутом положении на спине. Руки уложены вдоль туловища, были обращены ладонями вниз. Череп завален на правую сторону, черепная крышка и кости лицевого скелета раздавлены. В районе обоих плечей (над ключицами) найдены две фибулы. Фибула на правом плече лежала пружиной вниз, на левом — пружиной кверху. В области шеи обнаружена стеклянная круглая бусина. Инвентарь: три сосуда-«приношения», две бронзовые фибулы, бусина. На одной из фибул остатки текстиля [Магомедов, Диденко, 2011, с. 87, 88].

42. Лецкань 4. ТПС, ритуально разрушенное: в антропологическом порядке сохранились только кости ног. Женщина 25—35 лет. Височное кольцо найдено у правого колена снаружи. Инвентарь: четыре сосуда-«приношения», бронзовые пряжка и височное кольцо, бусы, фр-тированный роговой гребень, железный нож. На пряжке сохранились остатки ткани [Bloşiu, 1975, p. 234, fig. 8].

43. Лецкань 5. ТПСЗ. Женщина 25—35 лет. Скелет лежит вытянуто на спине, конечности вытянуты. Бусы на шее, фибула слева на ребрах, браслет из среза розетки оленьего рога у левой руки (на левом запястье?). Инвентарь: восемь сосудов, бронзовая фибула, бусы и подвески, браслет из розетки оленьего рога, роговой гребень. На фибуле остатки ткани [Bloşiu, 1975, p. 234].

44. Лохвица 12. ТПСЗ. Женское. Скелет лежит на спине, правая рука на груди, левая согнута в локте и отведена от скелета, правая нога вытянута, левая согнута в колене. Бусы у шеи, пряжка на тазу. Инвентарь: сосуд, бронзовая пряжка, бусы. На внутренней стороне пряжки сохранились отпечатки грубой полотняной ткани [Березовец, Петров, 1960, с. 79, 80].

45. Малаешты 34. ТПС. Женщина 25—30 лет. Скелет, плохой сохранности, лежит на спине, руки и ноги вытянуты. Фибула и бусина найдены слева от черепа; вторая фибула и бусы — между нижней челюстью и черепом, и на груди; пряжка — на правом плече, на границе между грудными и поясничными позвонками; четыре височных кольца — на костях таза справа. Инвентарь: 12 сосудов, пара бронзовых фибул, бронзовая пряжка (или 2), бусы, четыре бронзовых височных кольца (3 — с тремя бусинами на них, и одно разрушенное), два пряслица. На пряжке следы кожи и ткани 1 [Федоров, 1960, с. 279—281].

46. Маслово 71. ТПС. Женское. Фибулы на ключицах, бусы слева от черепа около шейных позвонков. Инвентарь: семь сосудов, пара серебряных фибул, бусы, бронзовое зеркальце, пряслице, 2 ножа, точильный брусок, римская монета императора Адриана (117—138 гг.) [Петров, 1964, с. 140—142, рис. 6, *15—26*].

47. Маслово 84. ТПС. Женское. Скелет лежит на спине, конечности вытянуты. Фибулы на ключицах, пряжка на поясе, бусы у шеи. Инвентарь: четыре сосуда, две бронзовые фибулы, бронзовая пряжка, бусы, бронзовые пронизи, подвеска из морской раковины, два роговых гребня, железный нож. На фибулах сохранились остатки кожаной тесьмы, пряжка с остатками кожи, бусы и пронизи с ниткой и куском ткани под нижней челюстью 2 [Петров, 1964, с. 148].

48. Михэлэшень 319. ТПСВ. Женщина, 50—55 лет. Скелет лежит на спине, конечности вытянуты. Фибула на правом плече, бусы и подвески в скоплении между колен, по мнению автора раскопок, в кожаном или холщовом мешочке, украшенном бисером. Инвентарь: сосуд, бронзовая фибула, бусы, подвески [Şovan, 2005, p. 101].

49. Могошань 6. ТПС. Скелет не сохранился. Инвентарь: девять сосудов, стеклянный кубок, пара серебряных фибул, бронзовая пряжка, бусы, фр-ты стекла, бронзовая монета эпохи Константина. На фибулах сохранились остатки ткани [Diaconu, 1970, p. 20, 21].

50. Могошань 8. ТПС. Скелет не сохранился. Инвентарь: 5 сосудов, фр-ты стеклянного кубка, две разнотипные серебряные фибулы, бусы (Ос(1)). На подвязной фибуле остатки ткани [Diaconu, 1970, p. 21].

51. Нагорное 46. ТПС. Женщина juvenis. Скелет лежит на спине, конечности вытянуты. Фибула над левой ключицей, головкой вниз. Инвентарь: три сосуда, в том числе амфора, бронзовая фибула, бусы, подвеска из клыка. На пружине фибулы сохранились остатки ткани [Гудкова, 1991/26, с. 8, 9].

52. Нагорное 59. ТПС. Мужчина, adultus. Скелет лежит на спине, правая рука на тазу, кисть левой на предплечье правой. Фр-т фибулы в скоплении предметов (две медные монеты, шильце, игольник). Инвентарь: сосуд, фр-ты фибулы, железная пряжка, две медные монеты, железное шильце, костяной игольник. На пряжке отпечатки ткани полотняного переплетения [Гудкова, 1991/26, с. 22, 23].

53. Одая 21. ТПСЗ. Женщина 20—25 лет. Скелет лежал на правом боку, ноги подогнуты. Фибула у левой кисти. Инвентарь: бронзовая фибула. На фибуле с внешней и внутренней сторон сохранились остатки ткани [Никитина, 1996, с. 16].

54. Переяслав-Хмельницкий 1952-5. ТПС в яме с уступом вдоль северной и западной стенок, размера-

---

1. В фондах археологии Музея истории Молдовы не обнаружен.

2. Поиски материалов в фондах Черкасского краеведческого музея не увенчались успехом, описанные материалы там не найдены, сохранилась лишь незначительная часть материалов могильника Маслово.

ми 1,45 × 2,6 × 3,6 м. От скелета сохранились: часть грудной клетки с позвонками, правая плечевая кость, фаланги левой руки и кости ног. Возле коленного сустава правой ноги лежала бронзовая фибула с продетой в нее железной пряжкой, на грудной клетке лежала янтарная бусина, на верхней части левой бедренной кости обнаружены значительные остатки золотой парчи. Справа от черепа располагалась деревянная коробка со стеклянными жетонами. Инвентарь: 5 сосудов-«приношений», стеклянный кубок, бронзовая фибула и фр-т еще одной, железная пряжка, бусина, роговой гребень, обрывок парчи, игровая доска с бронзовыми скобами, серебряной дужкой-замочком и набором стеклянных жетонов (22 экз.), бронзовая шпора, железные наконечник стрелы и нож [Гончаров, 1952/13, с. 13—16].

55. Ранжевое 14. ТПЗ. Мужчина maturus. Скелет лежит на спине, конечности вытянуты. Фибулы на груди, пряжка на поясе. Инвентарь: стеклянный кубок, пара серебряных фибул, серебряная пряжка, серебряная обкладка крышки шкатулки. На фибулах отпечатки ткани [Сымонович, 1979, с. 106, 108].

56. Родной Край 3. ТПС. Костяк лежит на спине, руки на тазу, ноги вытянуты. Фибулы найдены в миске-вазе и к северу от нее, роговая подвеска между бедренными костями. Инвентарь: девять сосудов, пара латунных фибул, роговая подвеска, роговой гребень, пряслице, железный нож. На пружинах фибул остатки ткани [Петренко, 1991, с. 12, 13].

57. Романковцы 3. ТПС, ритуально разрушенное. Особь 20—30 лет. Инвентарь: пять сосудов, три бронзовые фибулы, железная пряжка, стеклянный шлак. На фибулах отпечатки ткани [Никитина, 1996, с. 73, 74].

58. Сад 5. ТПС. Женщина senilis. Скелет лежал вытянуто на спине, конечности вытянуты. Под скелетом следы деревянного помоста. Фибулы найдены по обе стороны черепа, бусы у шеи, пряжка на поясе, подвеска из раковины Bolinus brandaris найдена в скоплении между колен, еще одна подвеска из Cypraea — под стеной могилы. Инвентарь: 11 сосудов, пара серебряных фибул и серебряная пряжка, бусы, подвески из Cypraea pantherina и Bolinus brandaris, роговой гребень, костяные игольники, бронзовая игла, железный нож среди костей животных. На фибулах с обеих сторон следы разнотипных тканей [Некрасова, 1985, с. 76—78, рис. 4].

59. Скитка 25. ТПС. На пряжке оттиски ткани полотняного переплетения. Материал не опубликован [Хавлюк, 1975/35].

60. Слобозия-Кишкэрень 24. ТПС в яме с заплечиками и деревянным перекрытием, ритуально разрушенное в верхней части. Скелет лежит на спине, конечности вытянуты. Одна фибула найдена у плеча, вторая у черепа, пряжка у костей таза, бусы в области черепа. Инвентарь: семь сосудов, две разнотипные бронзовые фибулы, бронзовая пряжка, бусы, роговой гребень, пряслице, железный нож. На фибулах сохранились обрывки ткани [Левинский, 1999, с. 138—140].

61. Слобозия-Кишкэрень 25. ТПС в яме с заплечиками. Детское. Одна из пары фибул найдена на правом плече, вторая — в сосуде, под левым плечом, третья фибула под левым бедром, бусы на левом крыле таза, подвески из раковины и роговые пирамидальные — у левой берцовой кости. Инвентарь: десять миниатюрных сосудов, три бронзовые фибулы, бусы, подвески из раковин и роговые пирамидальные, роговой гребень, пряслице. На первой фибуле сохранилась нить, на второй — обрывок ткани [Левинский, 1999, с. 140—143].

62. Спанцов 37. ТПСЗ. Взрослый. Скелет лежит на спине, правая рука вытянута вдоль туловища, левая на тазу, ноги подогнуты. На правом плече бронзовая фибула, на левом плече — серебряная. Инвентарь: пять сосудов, две фибулы: бронзовая и серебряная, бусы, роговой гребень, бронзовый предмет в форме сегмента сферы с отверстием, бронзовая проволока, скрученная в крючок и бронзовая пластинка с отверстием. На бронзовой фибуле — следы ткани [Mitrea, Preda, 1966, p. 30, 31].

63. Спанцов 65. ТПС. Взрослый. Скелет лежит на спине, конечности вытянуты. Фибула на левом плече, бусы, бронзовое кольцо у шеи. Инвентарь: пять сосудов, серебряная фибула, бусы, бронзовое кольцо. На фибуле сохранилась ткань [Mitrea, Preda, 1966, s. 38, 39].

64. Сынтана-де-Муреш 26. ТП, ритуально разрушенное. Рядом с левой бедренной костью два бронзовых кольца. На железном предмете сохранились оттиски ткани. Инвентарь: три сосуда, стеклянный кубок, бусы, два бронзовых кольца, роговой гребень, железный предмет с кольцом [Kovács, 1912, s. 272—274].

65. Сынтана-де-Муреш 40. ТПСВ, частично разрушенное. На плечах по фибуле, на тазовых костях справа пряжка, на шее бусы. Инвентарь: пять сосудов, пара серебряных фибул, серебряная пряжка, бусы, роговой гребень, пряслице, железный нож. На одной из фибул сохранилась ткань [Kovács, 1912, s. 288—292].

66. Сынтана-де-Муреш 65. ТПСВ, частично разрушенный карьером. На костях таза две пряжки. Оттиски ткани на ноже. Инвентарь: сосуд, две железные пряжки, бронзовая игла, костяной игольник, железный нож [Kovács, 1912, s. 315—317].

67. Тыргу-Муреш V. ТПЗ, ритуально разрушенное. Инвентарь: железная пряжка. На ней сохранились оттиски ткани [Kovacz, 1915, s. 319].

68. Тыргу-Муреш VIII. ТПС. Взрослый мужчина. Инвентарь: два сосуда, бронзовое кольцо с обоймой с остатками кожи от ремня, бронзовая пряжка [Kovacz, 1915, s. 319].

69. Тыргшор 239. ТПСВ. Maturus. Скелет лежит на спине, левая рука вытянута вдоль туловища, правая уложена кистью на таз. Фибулы под ключицами, пряжка на костях таза, бусы и подвески на шее, колечко с подвешенными украшениями над правой ключицей. На одной из фибул следы ткани. Инвентарь: две однотипные бронзовые фибулы, бронзовая пряжка, бусы, подвески, серебряное височное колечко с подвешенными украшениями, бронзовый игольник, пряслице [Diaconu, 1965, p. 69].

70. Увисла. ТП, ритуально разрушенное. Инвентарь: бронзовая пряжка, подвески из раковин и зубов животных, роговой гребень. На пряжке остатки ткани [Тиханова, 1957, с. 184, рис. 10].

71. Черкассы 32. ТПСЗ. Покойник лежал вытянуто на спине, череп повернут к правому плечу, ноги вытянуты, руки согнуты в локтях, скрещены на тазу, правая поверх левой. У височных костей черепа найдены сережки, под подбородком, возле правой ключицы — зеленоватая от окисла бронзовая фибула, рядом с ней железные подвески, на ребрах слева найдена еще одна фибула. Рядом с ней, на ребре, следы зеленого окисла и ржавого железа, размерами 1 × 1 см. Инвентарь: два сосуда-«приношения», две бронзовые фибулы, пара серебряных серег, подвески. На фибулах и подвесках остатки ткани [Бобровська, Сиволап, 2003].

72. Чернелив-Русский 39. ТПС. Детское. Два детских скелета. Нижний скелет лежит на спине. Фи-

була под черепом. Инвентарь: два сосуда, бронзовая фибула. На фибуле сохранились обрывки грубой ткани [Ґерета, 2013, с. 34].

73. Чернелив-Русский 128. ТПС, ритуально разрушенное. Инвентарь: бронзовая фибула, обрывок бронзовой плетеной цепи (для подвешивания светильника). На фибуле сохранился фр-т ткани [Ґерета, 2013, с. 52, 53].

74. Чернелив-Русский 129. ТПСВ. Скелет лежит на спине, руки на тазу, ноги вытянуты. Бронзовая фибула и бусина на правой ключице, железная фибула под черепом. Инвентарь: бронзовая и железная фибулы, бусина. На бронзовой фибуле сохранился фр-т ткани [Ґерета, 2013, с. 53].

75. Чернелив-Русский 194. ТПСЗ, ритуально разрушенное. Детское. Инвентарь: девять сосудов, две разные бронзовые фибулы, бусы, пряслице. На фибулах сохранилась ткань [Ґерета, 2013, с. 66].

76. Чернелив-Русский 261. ТПС, ритуально разрушенное. Скелет лежит на спине, руки вытянуты вдоль туловища, череп на месте, целы нижние конечности, за исключением коленных чашечек, смещены тазовые кости, отсутствуют кости левой и частично правой руки. У челюсти найдена бронзовая фибула, а под ней 2 бусины. Инвентарь: два сосуда-«приношения», бронзовая фибула, бусы, роговой гребень, пряслице [Ґерета, 2013, с. 78, 79].

77. Чернелив-Русский 265. ТПС, ритуально разрушенное. Могильная яма экстраординарных размеров — 4,85 × 2, 25 м с каменной обкладкой стен. Скелет разрушен полностью и кости располагались в разных частях заполнения могильной ямы. Найдены: осколки черепа, челюсть, шейные позвонки, ребра, частично кости рук и ног. Определение костей и «почтенного» возраста погребенного принадлежит автору раскопок. Инвентарь: четыре сосуда-«приношения», «набор для питья», включающий фр-т бронзового сосуда, части деревянной емкости (ведра (?)) в виде фртов бронзовой оковки с ручкой-кольцом, стеклянный кубок на кольцевом поддоне, три серебряные фибулы, три бронзовые пряжки, превращенный в подвеску ауреус Отацилии Северы (244—249 гг.), три железные ведерковидные подвески с остатками ткани и фр-ты еще одной, бронзовой, три слитка темного стеклянного шлака, роговой гребень, бронзовая игла, обломанная с двух концов, точильный брусок, четырехгранный гвоздь, бронзовые наконечники стрел [Герета, 2004; 2013, с. 81—83; Гопкало, Тылищак, 2010].

78. Черняхов 160. ТПЮЗ. Взрослый. Скелет лежит на спине, конечности вытянуты. Фибулы на плечах, бусы у шеи и у поясницы, монеты, завернутые в ткань, находились под спинными костями. Инвентарь: стеклянный кубок, пара серебряных фибул, бусы из стекла, янтаря и сердолика, две монеты: денарий Фаустины Младшей и золотая — варварское подражание ауреусу Гордиана [Петров, 1964а, с. 80].

79. Черняхов 262. ТПС, ритуально разрушенное. Взрослый. Скелет лежит на спине, правая рука вытянута, положение левой не ясно. Бронзовые окислы от фибулы (?) на ключице, пряжка на тазу. Инвентарь: три сосуда, бронзовая пряжка. На пряжке оттиски ткани [Сымонович, 1967, с. 20].

80. Шишаки 39. ТПЗ. Скелет лежит на спине. Женщина 25—35 лет. У кисти правой руки обнаружен стеклянный кубок, под ним монета — денарий Марка Аврелия (175—177 гг.) и фрагмент текстиля. Текстиль определен как шелк [Гейко, Рейда, Сапєгін, 2016, с. 141, 142, рис. 1, 1—3].

81. Шишаки 115. Остатки кожаного пояса. Сообщение Р.Н. Рейды.

Березовец Д.Т., Петров В.П. Лохвицкий могильник // МИА. — 1960. — № 82. — С. 84—99.

Бобровська О.В., Сиволап М.П. Поховання черняхівської культури з підвісками-«кошиками» на Середньому Дніпрі // Старожитності І тисячоліття нашої ери на території України. — К., 2003. — С. 33—43.

Воляник В.Л. Могильник черняхівської культури у верхів'ях р. Горинь // Археологія. — 1974. — Вип. 13. — С. 65—79.

Гейко А.М., Рейда Р.М., Сапєгін С.В. Науково-рятівні розкопки Шишацького могильника // Старожитності Лівобережного Подніпров'я. — К., 2016. — С. 140—149.

Герета І. Нові відкриття у Чернелеві Руському (до питання про так звані князівські поховання) //Monumenta Studia Gothica. — 2004. — **IV**. — С. 117—127.

Герета І. Чернелево-Руський могильник. — Київ, Тернопіль, 2013. — 284 с. (Oium. — **3**).

Глушкова Т.Н. Археологический текстиль как источник по реконструкции древнего ткачества Западной Сибири: Автореф. … дисс. докт. ист. наук. — Новосибирск, 2004. — 56 с.

Гончаров В.К. Отчет о раскопках Переяслав-Хмельницкого могильника культуры полей погребений в 1952 году / НА ІА НАН України. — 1952/13.

Гопкало О.В. Про деякі результати та перспективи дослідження черняхівського костюма // Археологія. — 2007. — № 2. — С. 48—57.

Гопкало О.В. Мужской и женский черняховский костюм (по данным погребений с антропологическими определениями) // Stratum plus. — 2011. — № 4. — С. 179—207.

Гопкало О.В. К изучению социальной стратификации носителей культуры Черняхов—Сынтана-де-Муреш // КСИА. — 2016. — № 244. — С. 65—82.

Гопкало О.В., Тылищак В.С. Римские импорты на могильнике Чернелив Русский // Germania-Sarmatia. — 2010. — **II**. — С. 79—95.

Гопкало О.В., Рудич Т.О. Напутня їжа з поховань культури Черняхів—Синтана-де-Муреш. — Друкується.

Гороховский Е.Л. Хронология черняховских могильников Лесостепной Украины // Тр. V Междунар. конгр. археологов-славистов. — К., 1988. — Т. 4. — С. 34—46.

Гудкова А.В. Полевой отчет Буджакской экспедиции о раскопках могильника черняховской культуры Нагорное II в Ренийском районе Одесской области / НА ІА НАН України. — 1991/26.

Елкина А.К., Елкина Е.И. Исследование текстиля из Никитинского могильника (из раскопок 1977 г.) // Воронина Р.Ф., Зеленцова О.В., Энговатова А.В. Никитинский могильник. Публикация материалов раскопок 1977—78 гг. // Тр. отдела охранных раскопок. — М., 2005. — Т. 3. — С. 141—146.

Кукин Г.Н., Соловьев А.Н., Кобляков А.И. Текстильное материаловедение (волокна и нити). — М., 1989. — 349 с.

Левада М. Металлические гребни позднего римского времени в Юго-Восточной Европе // Сто лет черняховской культуре. — К., 1999. — С. 112—125.

Левинский А.Н. Лазо — могильник финальной фазы черняховской культуры в Молдове // Stratum plus. — 1999. — № 4. — С. 121—166.

Ляпустин Б.С. Женщины в ремесленных мастерских Помпей // Быт и история в античности. — М., 1988. — С. 69—87.

Магомедов Б.В. Каборга IV (раскопки 1973—1974 гг.) // МЧК. — 1979. — С. 24—62.

Магомедов Б.В. Черняховская культура. Проблема этноса. — Люблин, 2001. — 290 с.

Магомедов Б.В. Керамические пряслица черняховской культуры. — К., 2015. — 170 с.

Магомедов Б.В., Диденко С.В. Могильник черняховской культуры у с. Легедзино. Работы 2008—2009 гг. // Круц В.А., Корвин-Пиотровский А.Г., Менотти Ф., Рыжов С.Н., Толочко Д.В., Чабанюк В.В. Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследования 2009 г. — К., 2009. — С. 56—92.
Магомедов Б.В., Диденко С.В. Могильник черняховской культуры у с. Легедзино. Работы 2011 г. // Круц В.А., Корвин-Пиотровский А.Г., Рыжов С.Н., Черновол Д.К., Чабанюк В.В. Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследования 2011 г. — К., 2011. — С. 86—105.
Малышев А.П Веретено. — М., 1950. — 240 с.
Махно Е.В. Отчет о раскопках 1961 г. на Компаниевском могильнике / НА ІА НАН України. — 1961/4б.
Некрасова Г.М. Охоронні розкопки черняхівського могильника поблизу м. Суми // Археологія. — 1985. — Вип 50. — С. 75—80.
Некрасова А.Н. Памятники черняховской культуры Днепровского Левобережья // Готы и Рим. — К., 2006. — С. 87—200.
Никитина Г.Ф. Могильники черняховской культуры в Северной Буковине и Бессарабии. — М., 1996. — 181 с.
Пашкевич Г.А. Палеоботанические находки на территории Украины. Памятники I тыс. до н. э. — II тыс. н. э. — К., 1991. — Каталог II. — 48 с.
Петерс Б.Г. Косторезное дело в античных государствах Северного Причерноморья. — М., 1986. — 191 с.
Петраускас О.В., Шишкин Р.Г. Могильник и поселение черняховской культуры у с. Великая Бугаевка (археологический источник). — К., 2013. — 450 с. (Oium. — **2**).
Петренко Е.Н. Новые могильники черняховской культуры в бассейне Северского Донца // Археология славянского юго-востока. — Воронеж, 1991. — С. 10—26.
Петров В.П. Масловский могильник на р. Товмач (по материалам раскопок П.И. Смоличева и С.С. Гамченко в 1926, 1928 и 1929 гг.) // МИА. — 1964. — № 116. — С. 118—167.
Петров В.П. Черняховский могильник // МИА. — 1964. — № 116. — С. 53—117.
Рафалович И.А. Данчены. Могильник черняховской культуры III—IV вв. н. э. — Кишинев, 1986. — 219 с.
Рикман Э.А. К вопросу о «больших домах» на селищах черняховского типа // СЭ. — 1962. — № 2. — С. 121—138.
Рикман Э.А. Памятник эпохи Великого переселения народов (по раскопкам поселения и могильника черняховской культуры у села Будешты). — Кишинев, 1967. — 136 с.
Рикман Э.А. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры. — М., 1975. — 332 с.
Росохацкий А.А. Отчет о работе Шаболатской археологической экспедиции в 1989 году / НА ІА НАН України. — 1989/262.
Рудинський М. Кантамирівські кургани римської доби // Зап. ВУАК. — К., 1930. — Т. 1—2. — С. 127—152.
Рутковская Л.М. Археологические памятники IV—V вв. в районе Кременчугского моря (Украина) // SA. — 1979. — T. XXVII, **2**. — С. 317—364.
Садыкова Ф.Х., Садыкова Д.М., Кудряшова Н.И. Текстильное материаловедение и основы текстильных производств. — М., 1989. — 287 с.
Сокольский Н.И. Деревообрабатывающее ремесло в античных государствах Северного Причерноморья. — М., 1971. — 189 с. (МИА. — № 178).
Смирнова Л.И. Проколки (хронология и функциональное назначение) // Археологические вести. — 2000. — № 7. — С. 237—244.
Старшая Эдда. Пер. с древнеисландского А. Корсуна. — СПб, 2005. — 464 с.
Супруненко О.Б., Гопкало О.В. Дівочий костюм фінального етапу черняхівської культури (за матеріалами поховання у Лавриківці) // Від венедів до Русі: Зб. наукових праць на пошану д-ра іст. наук, проф. Д.Н. Козака з нагоди його 70-річчя. — К., 2014. — С. 205—224.
Сымонович Э.А. Отчет о работах Средне-Днестровской экспедиции Института археологии АН СССР в 1959 г. / НА ІА НАН України. — 1959/7а.
Сымонович Э.А. Отчет о работах Средне-Днестровской экспедиции Института археологии АН СССР за 1960 г. / НА ІА НАН України. — 1960/26а.
Сымонович Э.А. Отчет о работах Среднеднепровской экспедиции ИА АН СССР 1962 г. в с. Черняхове Киевской области и Журавке Черкасской области в Среднем Поднепровье / НА ІА НАН України. — 1962/33.
Сымонович Э.А. Новые работы в Черняхове // МИА. — 1967. — № 139. — С. 5—27.
Сымонович Э.А. Об одной категории находок на памятниках черняховской культуры // СА. — 1975. — № 3. — С. 213—217.
Сымонович Э.А. Коблевский и Ранжевский могильник около г. Одессы // МЧК. — 1979. — С. 63—111.
Тиханова М.А. О локальных вариантах черняховской культуры // СА. — 1957. — № 4. — С. 168—194.
Федоров Г.Б., Рошаль М.Г. Раскопки черняховского могильника у с. Балцаты // Археологические исследования в Молдавии (1974—1976). — Кишинев, 1981. — С. 89—106.
Федоров Г.Б. Малаештский могильник // МИА. — 1960. — № 82. — С. 253—301.
Федосеев Н.Ф., Чевелев О.Д. Прялки с кольцом из Пантикапея // Археология и история Боспора. — 1999. — Т. III. — С. 173—184.
Хавлюк П.І. Науковий звіт про дослідження археологічних пам'яток на території Південного Побужжя експедицією Вінницького педінституту в 1975 р. / НА ІА НАН України. — 1975/35.
Bender J.L. Forhistoriske textiler i Skandinavien. Prehistoric scandinavian Textiles. — København, 1986. — 388 s.
Bloşiu C. Necropola din secolul al IV-lea e. n. de la Leţcani (jud. Jasi) // AM. — 1975. — **VIII**. — P. 203—280.
Diaconu Gh. Tîrgşor. Necropola din secolele III—IV e. n. — Bucureşti, 1965. — 153 p.
Diaconu Gh. Mogoşani necropola din sec. IV e. n. — Tîrgovişte, 1970. — 60 p.
Erdrich M., v. Carnap-Bornheim C. Freie und Hansestadt Hamburg und Land Schleswig-Holstein CRFB Deutschland. — Bonn, 2004. — Bd. 5. — 134 S.
Fuhrmann I. Der Gewebefund von Pilgramsdorf unter Berucksichtigung der Gewebe von Sacrau und Anduln // Prahistorische Zeitschrift. — 1939—1940. — T. 30—31. — S. 308—329.
Hald M. Ancient Danish Textiles from Bogs and Burials. A Comparative Study of Costume and Iron Ages Textiles. — Copenhagen, 1980. — 398 p.
Hoffmann M. The Warp-Weighted Loom. Studies in the History and Technology of an Ancient Implement. — Oslo, 1964. — 425 p. (Studia Norvegica. — 14).
Kaczmarek Z. Tkactwo w relacjach kulturowych Cezarstwa Rzymskiego z Barbaricum (I—III wiek n. e.): Rozprava doctorska. — Poznań, 2013. — 197 s.
Kaczmarek Z. Textile in cultural relations between Roman Empire and the Barbaricum (1st—3rd cent. AD) // Studia Europae Gnesnensia. — 2015. — **11**. — S. 399—407.
Kovács I. A Marosszentannai napvandorlaskori temeto // Dolgozatok. — 1912. — **III**, **2**. — P. 250—367.

Kovács I. A marosvásárhelyi őskori telep, skytha — és népvándorláskori temető // Dolgozatok. — 1915. — S. 226—324.
Maik J. Wyroby włokiennicze na Pomorzu z okresu rzymskiego i ze sriedniowiecza // Acta Archeologica Lodziesia. — 1988. — Nr. 34. — S. 30—35.
Maik J. Włókiennictwo kultury wielbarskiej. — Łódź, 2012. — 231 s.
Mitrea B., Preda C. Necropole din secolul al IV-lea e. n. in Muntenia. — Bucureşti, 1966. — 403 s.
Möller-Wiering S. War and Worship: Textiles from 3rd to 4th century AD Weapon Deposits in Denmark and Northern Germany. — Oxford; Oakville, 2011. — 224 p. (Ancient Textiles Series. — T. 9).
Nockert M. The Högom find and other migration period textiles and costumes in Scandinavia. Högom. — Umeå, 1991. — P. II. — 157 p.
Palade V. Aşezarea şi necropola de la Bârlad-Valea Seacă secolele III—V. — Bucureşti, 2004. — 720 s.
Petrauskas O.V. Die Gräberfelder der Černjachov-Kultur von Kosanovo und Gavrilovka — eine vergleichende Studie zu Chronologie, Bestattungssitten und ethnokulturellen Besonderheiten // BRGK. — 2003. — Bd. 84. — S. 223—351.
Ramqvist Per. H. Högom. P. 1: The excavations 1949—1984. — Umeå; Stokholm; Kiel, 1992. — 390 p. (Archaeology and enviroment — **13**).
Sage G. Gewebereste auf vorgeschichtlichen Eisengeräten in Schlesien // Altschesien. — 1932. — T. IV. — S. 69—82.
Schlabow K. Textilfunde der Eisenzeit in Nordedeutschland. — Neumünster, 1976. — 100 S.
Şovan O. Necropola de tip Sântana de Mureş—Černjachov de la Mihălăşeni (jud. Botoşani). — Târgovişte, 2005. — 354 p.
Ullemeyer R., Tidow K. Textil- und Lederfunderer der Grabung Feddersen Wierde. — Wiesbaden, 1981. — 170 S.
Wiełowejski J. Zagadnienie przęślic z czasów cezarstwa rzymskiego // Archeologia. — 1993. — **XLIV**. — S. 69—75.
Wild J.-P. Textile Manufacture in the Northern Roman Provinces. — Cambridge, 1970. — 190 p. (Cambridge Classical Studies).
Wild J.-P. Textile from Vindolanda 1973—1975 with a contribution by M.L. Ryder. — Hexham, 1977. — 41 p.

О. В. Гопкало

РЕШТКИ ОДЯГУ З ПОХОВАНЬ КУЛЬТУРИ ЧЕРНЯХІВ—СИНТАНА-ДЕ-МУРЕШ

Рештки одягу з текстилю та шкіри в деяких випадках зберігаються в ґрунті. За збереженістю їх можна розподілити на ті, що зберегли свою первісну структуру й такі, що її втратили. За наявними даними, у 81 похованні культури ЧСМ зафіксовано фрагменти текстилю чи шкіри, однак проаналізовано лише деякі зі зразків. За результатами аналізу, текстиль виготовлений з волокна рослинного походження (Одая) та тваринного: шовку (Шишаки) та вовни (решта). Поміж досліджених зразків трапляється вовняна тканина з полотняним або саржевим переплетенням ниток. Щільність першої складає 11 н/см^2, другої — 18—22 н/см^2. На одному зі зразків зафіксований фрагмент шву, на іншому — шматок шкіри, пришитий до тканини. Перший належить нижньому одягу, другий — верхньому (плащу).

Текстильне виробництво у римський період було товарним, існував розподіл праці, великий розвиток отримала торгівля. В ареалі культури ЧСМ прядіння та ткацтво залишалися домашніми виробництвами. Веретена входили до інвентарю жіночих поховань; поховання представниць високого соціального статусу супроводжувалися деталями веретен, виготовлених зі срібла (Данчени 371), їхня кількість подвоювалася або потроювалася. Мабуть, уявлення, поширені в античному світі, сягаючи корінням у традиції патріархальної сім'ї, де мати родини мала виступати організатором домашніх робіт, в тому числі прядіння, частково втрачені в I ст. н. е. з еволюцією ткацтва, появою спеціалізації, майстерень, торгівлі, у «варварському» світі продовжували існувати. Не виключено, що предмети, пов'язані з прядінням і шваць кою справою наділялися магічними якостями, враховуючи знахідки голок разом з амулетами.

К л ю ч о в і с л о в а: культура Черняхів—Синтана-де-Муреш, рештки одягу, текстильне виробництво.

O. V. Gopkalo

THE REMAINS OF CLOTHES FROM GRAVES OF CHERNYAKHIV—SINTANA-DE-MURES CULTURE

The remains of clothes from textile and leather in some cases are saved in soil. According to the degree of preservation they are divided on kept and lost their original structure. We have information about 81 Chernyakhiv—Sintana-de-Mures Culture's graves with findings of textile and leather, but only some of the samples analyzed. According to the results of the analysis, textiles was made from floral (Odaya) and animal origin: silk (Shishaki) and wool (the rest). Among the tested samples occurs woolen fabric with taffeta and twill weave. The thread count for taffeta is 18—22 thread/cm^2 and for twill weave is 11 thread/cm^2. On one of the samples a piece of the seam was found, on the other a piece of leather sewn to the textile was found. The first supposedly belongs to the lower garment, the second — to the upper garment (cloak).

Textile manufacture in the Roman period was trade, a division of labor existed, trade was developing. In the Chernyakhov—Sintana-de-Mures Culture areal spinning and weaving evolved as home manufacture. The spindles were in the inventory of female burials; burial of representatives of high social status were accompanied by details of spindles made of silver (Dancheny 371), their number doubles or triples. Apparently, views, widespread in the ancient world, rooted to the tradition of the patriarchal family, where the mother of family organized homework, including spinning, partly lost in the 1st century AD with the evolution of weaving, the advent of specialization, workshops, trade, «barbarian» world continued to exist. It is possible that subjects related to spinning and sewing endowed with magical properties, taking into account the findings of the needles along with amulets.

K e y w o r d s: Chernyakhiv—Sintana-de-Mures Culture, remains of clothes, textile manufacture.

Одержано 30.09.2016

УДК: 904.21(477.54)”653”

В. В. Колода

СПЕЦІАЛІЗОВАНІ ЗНАРЯДДЯ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ РІВНЯ РЕМІСНИЧОГО ВИРОБНИЦТВА НА СЕЛИЩІ «МОХНАЧ П» У САЛТІВСЬКИЙ ЧАС

У статті проаналізовано спеціалізовані знаряддя праці салтівського періоду існування селища Мохнач П, які пов’язані з ковальством, ливарництвом та ювелірною справою, а також домашнім виробництвом щодо обробітку шкіри, рогу, кістки і дерева.

Ключові слова: салтівська культура, Хозарія, ремесло, знаряддя праці.

Одним з найрозвиненіших культурно-історичних утворень раннього середньовіччя на півдні Східної Європи наприкінці I тис. був Хозарський каганат. Його сучасним археологічним втіленням є салтівська (салтово-маяцька) археологічна культура середини VIII — середини X ст. В її господарчому комплексі значне місце відводилося ремеслу, що існувало на різних стадіях свого розвитку та організації: від задоволення потреб власного домогосподарства до товарного виробництва на продаж/обмін. Означений вид виробничої діяльності по-різному проявляв себе на поселенських пам’ятках різного рівня. Зазвичай він найбільш повно представлений на городищах або на спеціалізованих ремісничих центрах, які пов’язані з конкретним та найбільш розвиненим виробництвом: металургія та металообробка (насамперед — ковальство) або гончарство. Та все ж, окремі селища мають змогу сповна створити конкуренцію городищам у виробництві нехарчової продукції.

Прикладом такого поселення може стати селище Мохнач П [1] — одне з 17 відкритих на наш час поселень салтівського періоду навколо городища, що в с. Мохнач Зміївського р-ну Харківської обл. [Горбаненко, Колода, 2013, с. 23]. Вказана пам’ятка розташована на правому корінному березі Сіверського Дінця в 3,5 км на північ — північний схід від городища (рис. 1). Вона займає три ділянки краю плато, що розрізані ярами на північний схід від джерела «Мідна» в районі «Партизанська поляна» між сучасними селищами Мохнач та Есхар. У 2008, 2009, 2011, 2014 та 2015 рр. тут працювала Середньовічна археологічна експедиція Харківського національного педуніверситету на чолі з автором. Нині розкопами вивчено ≈4000 м² (97,5 % суцільною ділянкою розкопу 1). Внаслідок розкопок та зборів з поверхні отримано значний по кількості та численний за номенклатурою матеріал, що репрезентує всі можливі категорії виробів салтівських старожитностей. На підставі наявних артефактів хронологія означеного поселення вкладається в межі другої половини VIII — IX ст.

Серед артефактів, що виявлені на кінець 2015 р. відомо 416 виробів з заліза, 183 з яких належать до різних категорій знарядь праці, що становить 44 % від усіх виявлених залізних виробів (табл. 1). Тільки цей факт підтверджує високий рівень розвитку чорної металургії та ковальства у салтівського населення взагалі (що давно не є новиною), але і, зокрема, свідчить про перспективи вивчення проблем розвитку господарства на матеріалах відкритих поселень, які вкрай рідко привертають увагу дослідників та ще рідше підлягають скількинебудь масштабним розкопкам. Окрім того, такий високий відсоток залізних знарядь на селищі свідчить про те, що перед нами не звичайне поселення сільськогосподарської округи

1. З легкої руки Б.О. Рибакова, який у 1950 р. позначив перше відкрите селище літерою «А», усі наступні відкриті селища отримують літерну кириличну нумерацію.

© В.В. КОЛОДА, 2017

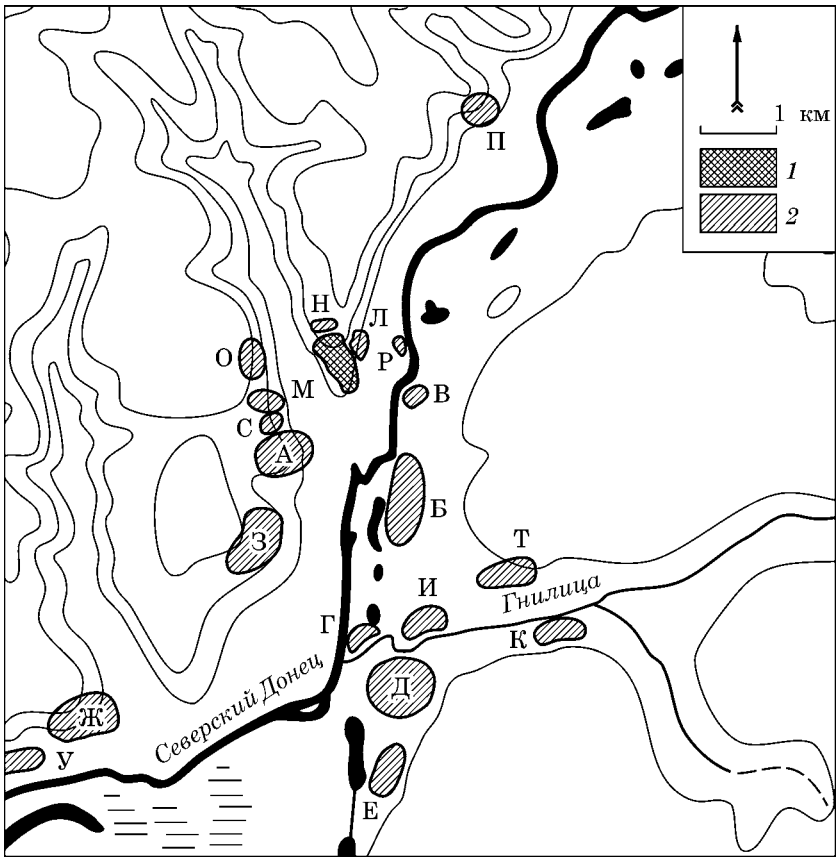

Рис. 1. Карта-схема мікрорегіону Мохнача в хозарський період (салтівська археологічна культура). Умовні позначки: *1* — городище, *2* — селища

городища, а пам'ятка, яка займає особливе положення в структурі Мохначанського мікрорегіону, що входив до складу лісостепової території Хозарії.

Усі салтівські залізні знаряддя праці можна поділити на кілька умовних категорій (табл. 1): знаряддя праці загального призначення, сільськогосподарські, риболовні та ремісничі. Предмети першої категорії, що складали 42,1 % від усіх знарядь праці даної пам'ятки, є знаряддями загального використання широкого профілю (ножі, шила, голки). Виходячи з того, що вони часто використовуються у повсякденному вжитку (побуті), їх нерідко відносять до побутових речей. Однак, це, на наш погляд, не є коректним. Головна відмінність знарядь праці, що можуть бути предметами домашнього обігу від предметів побуту в тому, що за допомогою перших (знарядь) людина активно впливає (видозмінює) на природну сировину, прикладаючи власну фізичну силу. До цієї ж категорії (знаряддя загального призначення) можна віднести типові для салтівської культури тесла-мотички з вертикальною незамкненою втулкою, які використовувалися для широкого кола операцій [Колода, Горбаненко, 2010, с. 31—32; Горбаненко, Колода, 2013, с. 38]. Знаряддя сільського господарства, що використовувалися у землеробстві та скотарстві, складали 37,2 % від загальної кількості знарядь праці. Вони здебільшого проаналізовані в одній з попередніх робіт [Горбаненко, Колода, 2013, с. 76—82]. Гачки для рибної ловлі — поодинокі, що свід-

Таблиця 1. Структура залізних знарядь, що виявлені на селищі Мохнач П, за категоріями

Групи артефактів		Кількість	% від загальної кількості виробів	% від загальної кількості знарядь праці	% у своїй категорії знарядь праці
Всього залізних виробів		416	100	—	—
Знаряддя праці		183	44	100	—
Категорії знарядь праці	Знаряддя загального призначення	77	18,5	42,1	100
	ножі	33	7,9	18	42,9
	шила	21	5,0	11,5	27,3
	голки	16	3,8	8,7	20,8
	тесла-мотички	7	1,7	3,8	9,0
	Сільськогосподарські знаряддя	68	16,3	37,2	100
	землеробство	54	12,9	29,5	79,4
	тваринництво	14	3,4	7,7	20,6
	Рибна ловля	2	0,5	1,1	100
	Ремісничі інструменти	36	8,7	19,7	100
	металообробка	17	4,1	9,3	47,3
	обробка дерева, шкіри, кістки, рогу	19	4,6	10,4	52,7

чить про незначну роль даного заняття у місцевого населення.

Спеціалізовані ремісничі інструменти складають майже п'яту частину всіх знарядь праці на поселенні Мохнач П. Усього їх на теперішній час нам відомо 36. Їх можна розділити на 2 групи (табл. 1). До першої з них належать знаряддя, пов'язані з виготовленням металічних виробів (17 екземплярів, що становить 47,3 % від усіх ремісничих інструментів). До другої — знаряддя обробітку природної та сільськогосподарської сировини (дерево, шкіра, кістка, ріг), яких налічується 19 екземплярів або 52,7 % від усіх спеціалізованих ремісничих інструментів.

Зауважимо, що домашнє та ремісниче виробництво, що напряму не пов'язане з отриманням харчових ресурсів, але оснащене відповідними знаряддями, є одним з покажчиків загального рівня розвитку виробничих сил суспільства. Для раннього середньовіччя більшість видів такої діяльності (що була пов'язана з переробкою природної сировини та тваринницької продукції) лишалися на рівні домашнього виробництва. Однак, деякі види виробничої діяльності, що базувалися на переробці мінеральної сировини, вийшли на рівень ремісничого виробництва, яке характеризувалося різним ступенем товарності, серійністю виробів, використанням спеціалізованих приміщень (майстерень) та значного переліку знарядь праці, а також складних термомеханічних споруд (горнів). До таких у салтівському суспільстві відноситься чорна металургія [Колода, 1999, с. 121—146; Степовой, 2011], ковальство та гончарство [Плетнева, 1967, с. 114, 151—153; Михеев, 1968; 1985, с. 80—97; Красильников, 1980, с. 11—13; Колода, 2001; Сарапулкин, 2003, с. 16, 22—23].

Одним з покажчиків рівня розвитку ремісничого виробництва будь-якого стародавнього суспільства є спеціалізовані знаряддя праці, що рідко використовуються у повсякденності і призначені для конкретних операцій. Вони, з одного боку, самі є продуктом трудової діяльності людини, а з іншого — є інструментами такої діяльності. Останнє дає підстави говорити про технічні можливості як суспільства в цілому, так і окремих його груп населення (сімей, родів) на конкретних археологічних пам'ятках (і перш за все — на поселеннях). Виходячи з означеного вище, звертаємо увагу, що дана робота присвячена аналізу спеціалізованих знарядь ремісничої праці — інструментів, що були виявлені внаслідок досліджень на селищі Мохнач П.

Найважливішим видом господарської нехарчової діяльності слід вважати обробку металів і, перш за все, чорну металургію та ковальство. Завдяки ним створювалася матеріально-технічна база салтівського населення регіону та і всього Хозарського каганату в цілому, що дозволяло Хозарії бути активним учасником етнополітичних подій на півдні Східної Європи та і у всьому Циркумпонтійському регіоні. Таким чином, немає сумнівів, що вказані види високорозвиненої ремісничої діяльності здійснювали позитивний вплив на всі аспекти життя народів Хозарії. Зазначимо, що переважна більшість металообробних інструментів та пристроїв виявлена під час дослідження ковальської майстерні [Колода В., Колода Т., 2009] та на південно-західному схилі найбільш північної ділянки поселення. Усі виявлені на даному селищі інструменти щодо обробітку чорного металу, можна розділити на 2 умовні групи: ковальські знаряддя (робота з гарячим металом) та слюсарно-ювелірні знаряддя (обробка холодного чорного металу, а також литво, ремонт та обробка виробів з кольорових металів), хоча чітку межу між ними не завжди можна визначити.

Ковальські інструменти представлені молотком-чеканом (рис. 2, *5*) та двома кліщами (рис. 2, *1, 2*). Молоток — проушний, веретеноподібної форми, незначної маси (180 г) [1] .Його загальні розміри 10,7 × 3,0 × 2,5 см, з дещо вигнутим профілем. У нього невеликий розмір ударних площадок (бойків) — 0,6 × 0,6 та 0,5 × 0,4 см. Овальна проушина 2,4—1,5 × 0,9 см мала з зовнішнього боку розширення для ущільнюючого розклинювання дерев'яного руків'я. Виходячи з розмірів бойків, за допомогою даного молотка не могли кувати великі масивні заготовки. Такими бойками важко створювати рівні сплощені поверхні, а от витягувати, вигинати метал (в тому числі і у сферичну форму) було зручно. Тому він застосовувався, скоріш за все, для витягування гарячої заготовки і придання їй сферичної форми, а також для виготовлення невеликих за розмірами виробів. Нечисленні аналогії цьому молотку відомі на городищах Маяки и Мохнач [Михеев, 1985, с. 89, рис. 35, *12*; Колода, 2014, с. 69, рис. 1, *2*].

Ковальські кліщі відносяться до одного з різновидів шарнірних інструментів: «з короткими челюстями та губами» [Михеев, 1985, с. 89], які характеризуються відносно невеликими розмірами. Це дозволяє використовувати одну руку для утримання відносно невеликої за вагою заготовки або виробу. За своїми розмірами вони невеликі. Довжина одних становить 24,5 см, за розмірів губ для утримування 1,2 × 0,5 см (рис. 2, *2*); других — 22,5 см, за розмірів губ 1,0 × 0,5 см (рис. 2, *1*). Їх використан-

1. Аналогічну масу мав молоток з майстерні коваля на городищі Мохнач [Колода, 2014, с. 69]. Близьку масу (190 г) мав молоток одного з комплексів Государева Яру [Колода, 2013, с. 76]. Виходячи з розмірів, близька з ним і маса молотка з Сухої Гомільші [Колода, 2012, с. 32]. Не виключено, що ця маса (180—200 г) є одним зі стандартів для найбільш розповсюдженого ковальського інструменту, яким був молоток.

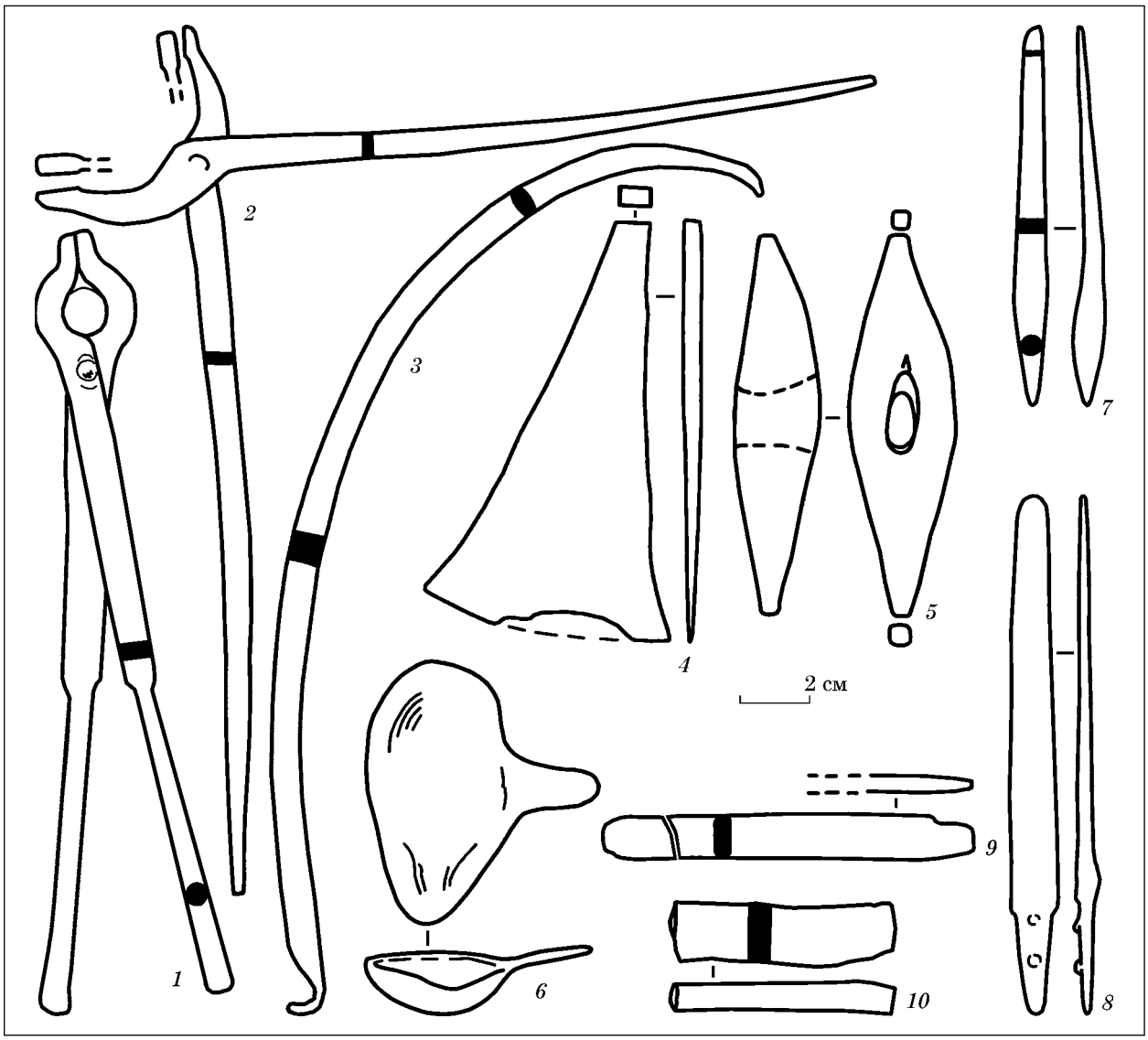

Рис. 2. Знаряддя для роботи з гарячим металом (*1, 2 5, 6*) та заготовки (*3, 4, 7—10*): *1—8, 10* — залізо; *9* — бронза

ня пов'язане з обробкою невеликих за вагою і товщиною заготовок та виробів. Ці кліщі однаково могли використовувати як для ковальських робіт з гарячим металом, так і для слюсарних — з холодним. Найближчі аналогії їм знайдено на городищі Мохнач [Колода, 2002, с. 75, рис. 2, *3*], Маяки [Михеев, 1985, рис. 35, *29*] і на пам'ятці Государев Яр [Колода, 2013, с. 32, рис. 4, *3*].

Про розвинене ковальство на даному поселенні свідчить досліджена тут ковальська майстерня [Колода В., Колода Т., 2009], а також низка заготовок (поковок різної форми) та виробів-напівфабрикатів, що були знайдені як в самій майстерні, так і в культурному шарі пам'ятки. Заготовки, за звичай, мали форму, що наближалася до правильної геометричної фігури (рис. 2, *4, 10*). Напівфабрикати являють собою заготовки виробів: серп (рис. 2, *3*), лучкове свердло або шило (рис. 2, *7*), пильник або ніж (рис. 2, *8*).

У стародавніх суспільствах майстер цілком природно міг поєднувати навички роботи з чорним та кольоровим металом, виконуючи як ковальські, так і ливарні роботи. Це сповна проявилось на селищі Мохнач П: у ковальській майстерні знайдена *ложка-льячка* (рис. 2, *6*). Те, що вона була зроблена із заліза, свідчить про її часте використання та про багатопрофільну діяльність її власника. Додатковим аргументом на користь виготовлення виробів з кольорового металу на цьому поселенні служить знахідка розколотої товарної заготовки з мідного сплаву (рис. 2, *9*). Додамо, що і в ковальській майстерні городища Мохнач є свідчення роботи коваля з виробами з кольорового металу [Колода, 2002, с. 73, 76, 77].

Для слюсарної роботи (з холодним металом) використовувались, перш за все, інструменти для утримування та різання. До знарядь для різання металу відносяться: зубила і пробійники, до інструментив по утримуванню — вище опи-

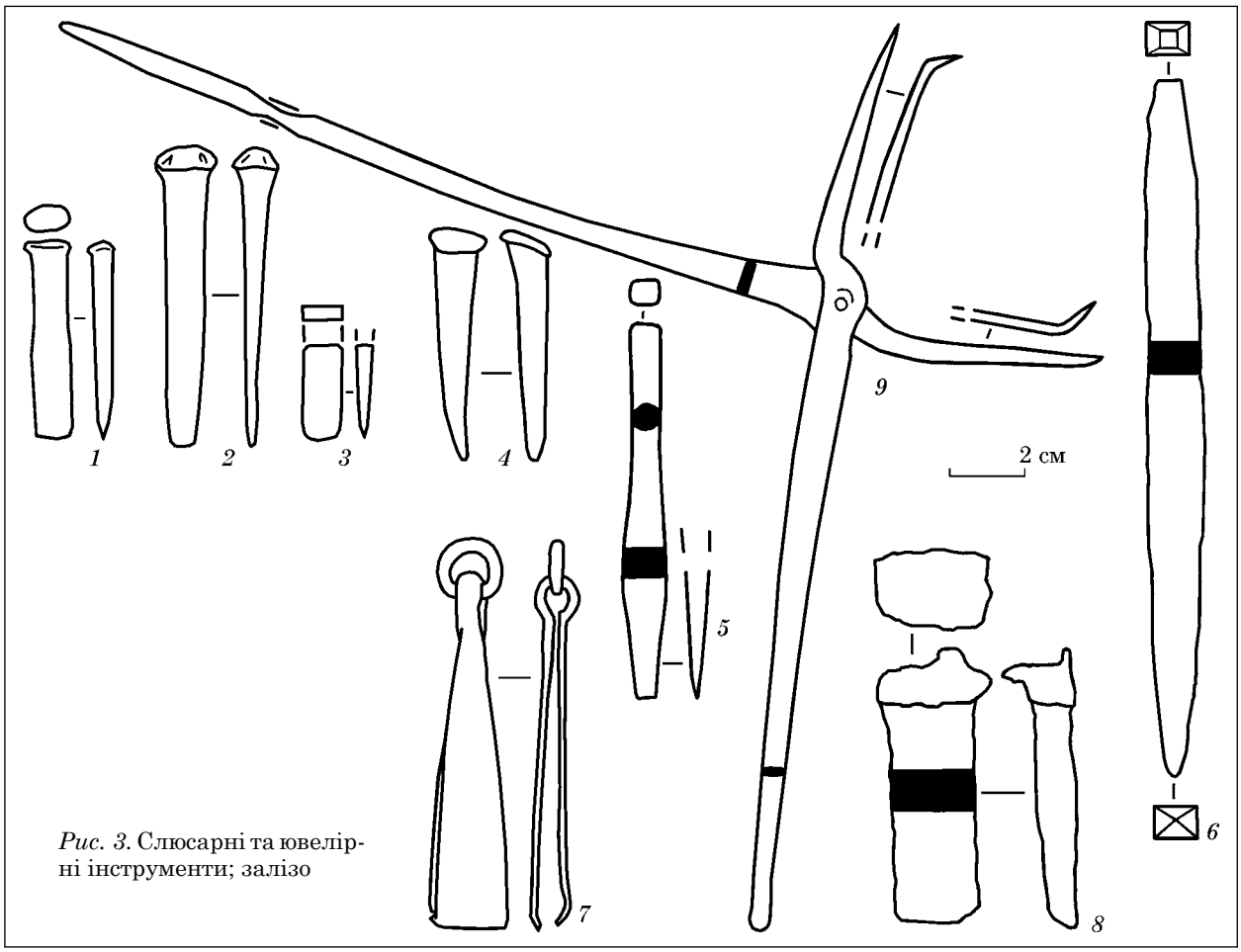

Рис. 3. Слюсарні та ювелірні інструменти; залізо

сані кліщі, а також кліщі-цанги та пружинний пінцет. Відомо п'ять екземплярів *зубил* (рис. 3, *1—3, 5, 8*). Це, частіше за все, прямокутні в перетині стрижні 5—10 см завдовжки. Їх лезо зазвичай мало довжину 0,5—1,0 см та призначалось для дрібних робіт. Аналогії цим інструментам широко відомі в салтівській культурі (напр.: [Михеев, 1985, рис. 35, *17, 18*; Колода, 2014, с. 70, рис. 2, *1, 2*]. Про частоту використання зубила та прикладену до нього силу опосередковано може свідчити деформація їх ударної площадки (обушка). Масивністю, довжиною леза і деформацією обушка виділяється одне коротке зубило (рис. 3, *8*), аналогії якому нам не відомі. *Пробійники*, що слугували для прошивання отворів у листовому металі, представлені двома екземплярами різних розмірів. Більший є масивним прямокутним в перетині стрижнем 18,5 × 1,2 × 1 см (рис. 3, *6*); менший — конічний стрижень 5,5 см завдовжки 10 см зі скошеною від роботи прямокутною ударною площадкою 1,0 × 1,2 см та дещо деформованою робочою частиною (рис. 3, *4*). Аналогічні інструменти відомі на городищах Маяки і Мохнач [Михеев, 1985, с. 89, рис. 35, *21*; Колода, 2002, с. 74, рис. 2, *3*].

Серед інструментів для утримування слід звернути особливу увагу на одночасну знахідку п'яти практично тотожних за формою та розмірами спеціалізованих *кліщів-цанг* (рис. 3, *9*). Їх довжина складала 28—30 см. Ці шарнірні інструменти характеризуються довгими вузькими зігнутими під кутом кінцівками для утримування. Такі кліщі використовуються для захвату і вертикального утримування невеликих предметів з вертикальним краєм (напр., тиглів, заготовок). Аналогії цангам відомі в матеріалах ювелірів Київської Русі [Древняя …, 1985, табл. 104, *3*]. Ще одним доволі рідким інструментом цієї групи є невеликий *пружинний пінцет* на привісці у формі колечка (для кріплення до поясу). Довжина його робочої частини — 9 см за ширини затискачів — 2 см (рис. 3, *7*). Знахідки аналогічних виробів в значній кількості відомі на салтівських пам'ятках лісостепу; наприклад на Сухогомільшанському могильнику вони виявлені як в культурному шарі, так и в похованнях № 143, 151, 233, 252, 297, 304, 312 [Аксенов, Михеев, 2006, с. 34, 35, 52, 56, 66, 67, 69, рис. 33, *31*; 37, *5*; 53, *21*; 65, *11*; 77, *9, 23, 28*; 84, *12, 15*]. Такі пінцети також відомі за давньоруськими аналогіями [Древняя …, 1985, табл. 107, *10, 11*]. Ці знаряддя призначались для утримування невеликих виробів і заготовок в слюсарній та ювелірній справі.

Окрім залізних інструментів для обробки металів використовували і абразиви (точильні плити та камені), фрагменти яких в достатній кількості виявлені на поселенні.

Наступна група інструментів пов'язана с обробкою, головним чином, дерева (хоча, не виключено, що ці інструменти могли використовуватися і для роботи з кісткою та рогом), а також знаряддя обробки шкіри. За технологією використання та способом впливу на об'єкт обробітку, їх можна розділити на ударні (сокири, долото), для стругання (струги, скобелі, пильник) і для різання (свердла, різці).

Серед знарядь ударної дії найбільш численними є *сокири*, що представлені як відносно цілими формами (рис. 4, *4, 6*), так і їх фрагментами (рис. 4, *1—3*). Там, де це вдалося простежити, вони були провушні, з квадратним чи прямокутним невисоким обухом, що типово для цієї групи салтівських виробів. Більшість їх відноситься до найбільш розповсюдженого типу 1 [1] — вузьколезові сокири с довжиною леза 4—5 см (рис. 4, *1, 2, 4*). Одна сокира належить до типу 2 — широколезові з довжиною леза ≈12 см (рис. 4, *6*). Аналогії обом типам сокир вельми широкі [Михеев, 1985, с. 68—69, рис. 24, *9—20*]. Єдине *долото* з втульчатим руків'ям (рис. 4, *5*) відноситься до типу-I і має стійки аналогії на пам'ятках лісостепової території Хозарії: городища Маяки, Мохнач [Михеев, 1985, с. 71, рис. 32, *13—15*; Колода, 2014, с. 73, рис. 4, *21*].

Знаряддя для стругання представлені парою стругів, парою скобелів та пильником. Наші *струги* (рис. 5, *1, 2*), відносяться до найбільш розповсюдженого типу даних виробів, які характеризуються прямим лезом [Михеев, 1985, с. 70]. Довжина леза одного з них складає 17,5 см, другого (обламаного) — не менше 15 см. Основна функція струга аналогічна функції сучасного рубанку: обробка плоских дерев'яних поверхонь. Аналогії цьому інструменту відомі в лісостеповому салтівському середовищі: на городищах Маяки [Михеев, 1985, рис. 32, *10, 11*] і

1. Типологія сокир розроблена В.К. Міхеєвим [Михеев, 1985, с. 68—69]

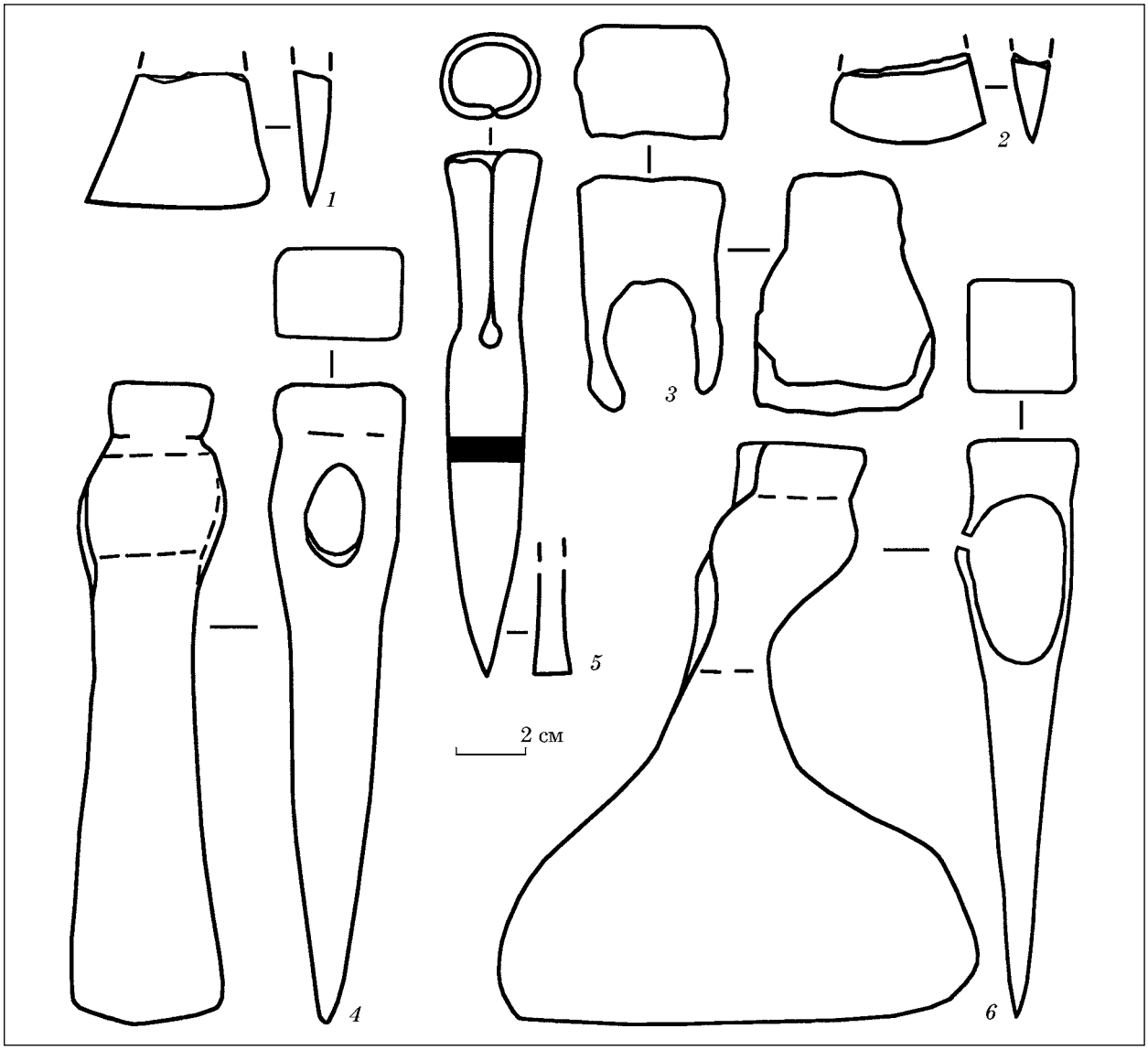

Рис. 4. Знаряддя для рубання з поселення Мохнач П; залізо

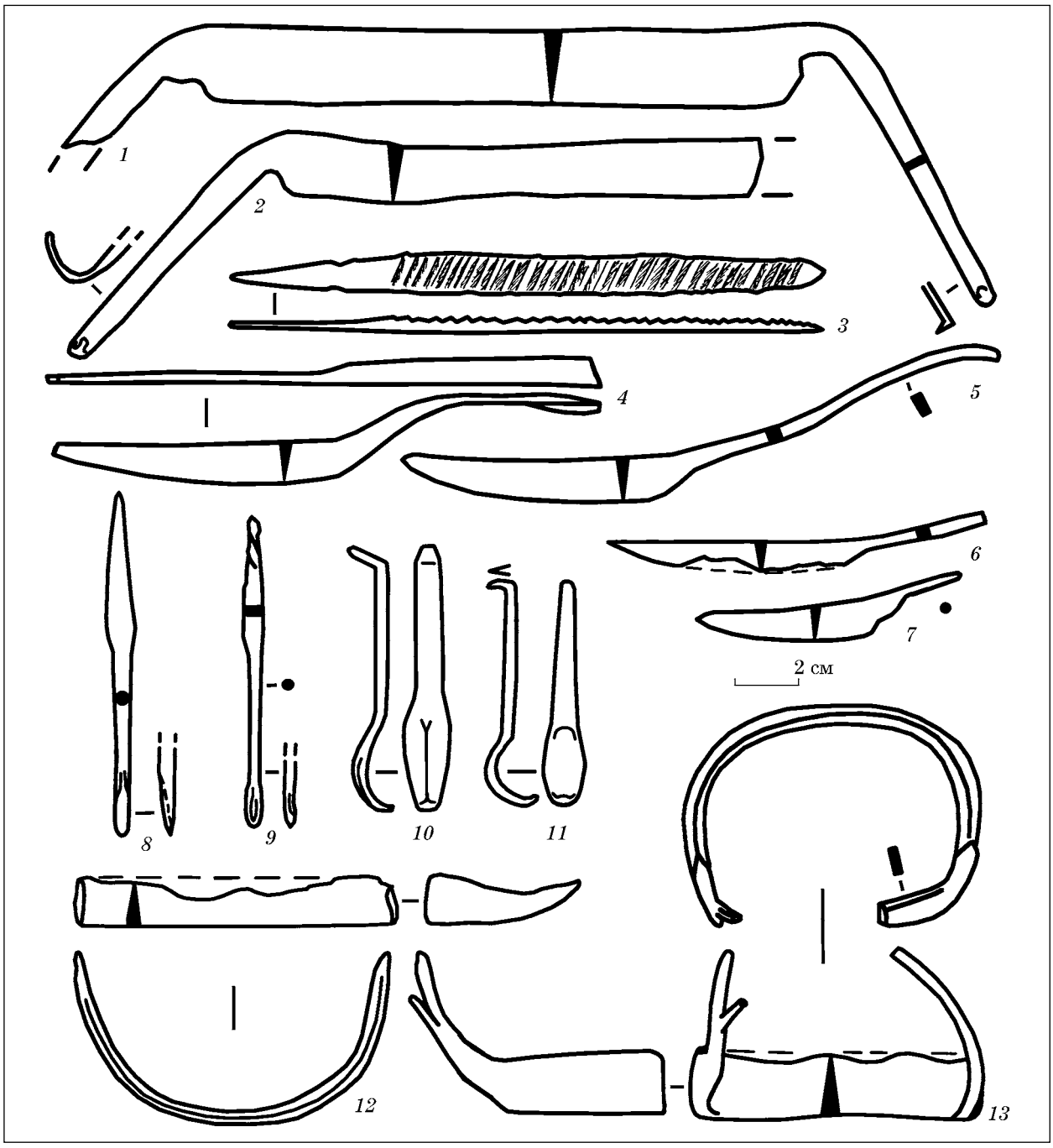

Рис. 5. Знаряддя з обробітку дерева, шкіри, кістки та рогу; залізо

Мохнач [Колода 2014, с. 72, рис. 4, *2*], в культурному шарі Сухогомільшанського могильника [Аксенов, Михеев, 2006, с. 99, рис. 82, *3*], в Государевому Яру [Колода, 2013, с. 79, илл. 11, *6*]. *Скобелі* — другий тип стругів за В.К. Міхеєвим [Михеев, 1985, с. 70, рис. 32, *12*] — слугували для обробки округлих поверхонь, ошкурювання стовбурів та крупних гілок. За своєю суттю це були профільні рубанки. Розміри їх робочих частин — металеве лезо-дуга, що трикутна в перетині — мали схожий діаметр, який дорівнював близько 10 см. Один з них зберігся значно краще: він мав відігнуті руків'я (рис. 5, *13*), другий — лише робоче лезо (рис. 5, *12*). *Пильник* є вузькою смугою металу з рядом крупних косих насічок з одного боку та черешком для кріплення до дерев'яного руків'я (рис. 5, *3*). Його загальна довжина — 18,5 см, довжина робочої поверхні — 12,5 см. Аналогією йому є практично ідентичний за розміром і якістю однорядних насічок інструмент, що знайдений на Правобережному Цимлянському городищі [Михеев, 1985, рис. 31, *5*]. Такі грубі пильники-рашпілі могли застосовуватися лише для роботи з відносно м'якою сировиною (дерево, кістка, ріг), але не з металами. Для роботи з останнім видом сировини використовувалися пильники с двухрядною різноспрямованою, а, головне, з

більш дрібною насічкою, яка нанесена з мінімальним шагом між робочими гранями [Колода, 2012, с. 32, илл. 4, *1, 2*; 5; *1—4*].

Серед знарядь для різання відзначимо, перш за все, *різці*. Всі інструменти цієї групи, що виявлені на даному поселенні можна розділити на 2 види: *ложкорізи*, які застосовувалися для виготовлення ложок, черпаків, мисок (рис. 5, *10, 11*) та стрижневі різці (рис. 5, *8*). Розміри ложкорізів співпадають з тими, що вивчені раніш [Михеев, 1985, с. 73]. Їх невелика зігнута робоча частина (2—3 см) закінчувалася коротким держаком із відігнутим кінцем, за допомогою якого вони закріплювалися в дерев'яній основі руків'я. Аналогії їм відомі як в степовому, так і в лісостеповому варіанті салтівської культури на поселеннях та в могильниках [Михеев, 1985, с. 72—73, рис. 31, *3, 4*; Плетнева, 1994, рис. 48, *8, 9*; Аксенов, Михеев, 2006, с. 99; Колода, 2014, с. 71, рис. 4, *3—10*], а також на сусідніх з нею пам'ятках сіверян [Сухобоков, 1975, рис. 51, *11*], хоча и в меншій кількості. Єдиний *стрижневий різець* з характерним коротким лезом-лопаттю на робочому кінці мав загальну довжину 10 см (рис. 5, *8*). Аналогії цьому виду різців відомі на Сухогомільшанському могильнику, на селищі Жовтневе, городищах: Сидорівське, Правобережне Цимлянське, Мохнач [Михеев, 1985, с. 72, рис. 17, *3*; 31, *1*; Плетнева, 1994, рис. 48, *1*, *3—7*; Аксенов, Михеев, 2006, с. 99, рис. 70, *13*; Колода, 2014, с. 72, рис. 4, *13*]. Ці різці призначені для гравірувальних та різьбярських робіт на площині. До цієї ж групи знарядь для різання відноситься і *лучкове свердло*. Інструмент зберігся на 9 см своєї довжини (рис. 5, *9*). Наш виріб відноситься до другого типу свердел (з розширенням стрижня для роботи с лучковим приводом), які широко відомі на поселеннях в басейні Сіверського Дінця [Михеев, 1985, с. 72, рис. 31, *12*; 32, *18, 19*; Колода, 2014, с. 73, рис. 4, *14—16*].

На селищі Мохнач П виявлено кілька десятків ножів різного ступеня збереженості. Переважну більшість цих виробів слід віднести до знарядь широкого спектру застосування [Колода, 2014, с. 71, рис. 3, *1—9*]. У цілому всі звичайні побутові ножі вкладаються в типологію цих виробів, та запропоновані авторами публікації Сухогомільшанського могильника [Аксенов, Михеев, 2006, с. 93—95]. Таке зовнішнє різноманіття ножів не змінює суті їх повсякденного використання, а свідчить, скоріш за все, про смаки їх володаря або майстра, що виготовляв. Хоча ми не виключаємо, що ножі різних розмірів могли використовуватися переважно для певних операцій (так само як і ножі в сучасному господарстві). Аналогії цим інструментам чисельні. Однак з цієї маси ножів виділяються ті, у яких черешок явно відігнутий або зміщений в бік обушка, а відносно коротке лезо має явну форму дуги (рис. 5, *4—7*). У них, зазвичай, довгий або потужний черешок (рис. 5, *4—6*), що свідчить про значну силу, яку застосовували при роботі з цим інструментом. Усе це, а також етнографічні паралелі, вказують на те, що ці *ножі* могли с успіхом застосовуватися *у шкіряному і шорному виробництві* (робота зі шкірою, виготовлення шкіряних частин вузди, захисного обладунку). Нечисленні аналогії цим інструментам відомі лише в салтівському лісостепу: на городищах Маяки [Михеев, 1985, рис. 18, *21*], Мохнач [Колода 2014, с. 71, рис. 3, *11—14*] та на пам'ятці Государев Яр [Колода, 2013, с. 79, илл. 8; 11, *3*].

* * *

Підбиваючи підсумок аналізу спеціалізованих ремісничих інструментів, що виявлені на салтівському селищі Мохнач П, слід, перш за все, звернути увагу на їх значу кількість. Цей факт, на нашу думку, свідчить про значний розвиток нехарчового виробництва у населення даного селища. Ця обставина особливо рельєфно помітна, якщо порівняти кількість та категорії ремісничих інструментів із відповідними покажчиками на городищі Мохнач, яке було центром всього Мохначанського мікрорегіону в салтівський час (табл. 2). Щодо за-

Таблиця 2. Порівняльні дані щодо спеціалізованого ремісничого знаряддя салтівського часу на городищі Мохнач та селищі Мохнач П

Знаряддя			Кількість знарядь	
			Городище Мохнач, 7296 м²	Селище Мохнач П, ≈4000 м²
Для роботи з металом	ковальські	Ковадло	1	—
		Молоток-чекан	2	1
		Кліщі шарнірні	3	2
	слюсарні та ювелірні	Пробійник	1	2
		Зубило	8	5
		Ножиці по металу	1	—
		Волочильна дошка	1	—
		Кліщі-цанги	—	5
		Льячка	—	1
		Пінцет пружинний ювелірний	—	1
	Разом		17 (50 %)	17 (50 %)
Для обробки дерева, шкіри, кістки, рогу	Сокира		1	5
	Тесло-мотичка		1	—
	Скобель		—	2
	Струг		1	2
	Долото		3	1
	Лучкове свердло		3	1
	Різець стрижневий		3	1
	Різець ложкоріз		10	2
	Шорний ніж		5	4
	Пильник-рашпіль		—	1
	Разом		27 (60 %)	19 (40 %)
Разом			44 (55 %)	36 (45 %)

гальної кількості таких інструментів певну формальну перевагу має городище. Але ж, вивчена площа культурних відкладень на ньому на кінець 2016 р. становить 7290 м^2, в той час, коли на селищі Мохнач П досліджено майже вдвічі більшу площу: ≈4000 м^2. Нескладними підрахунками отримуємо, що для городища на 1000 м^2 припадає 6 одиниць спеціалізованих інструментів. Для селища Мохнач П цей показник складає 9 одиниць, що на 50 % вище за показник городища [1].

Групи спеціалізованих інструментів подібні, їх номенклатура — подібна (табл. 2). З цього витікає очевидний висновок, що селище Мохнач П було не звичайним сільськогосподарським поселенням в окрузі городища Мохнач, а мало роль значного ремісничого центру для забезпечення нехарчовою продукцією значного за розмірами та кількістю населення салтівського лісостепового мікрорегіону.

Ковальство знаходилося на рівні спеціалізованого ремесла, товарність якого в даний момент визначити важко. Однак, наявність житла-майстерні та значної кількості інструментів широкого спектру користування, заготовок та напівфабрикатів дозволяє припустити, що коваль працював, принаймні, на задоволення потреб мешканців не тільки населення свого поселення, але й численної сільськогосподарської округи щодо виготовлення та ремонту металічних виробів, поєднуючи в собі функції спеціаліста по роботі з чорним та кольоровим металом. Додамо, що в культурному шарі поселення неодноразово зустрічалися шматки залізної болотяної руди, чорнометалургійного шлаку та фрагменти стінок колб-тиглів від залізоробних горнів лісостепового типу [Колода, 1999, с. 59—96], що опосередковано свідчить і про власну чорну металургію на даному поселенні [Колода, 2010, с. 72]. Металургія заліза того часу не мала спеціалізованих інструментів, а потому і не може бути відображена у відповідній номенклатурі інструментів.

Обробка шкіри, кістки, рогу та дерева знаходилася на рівні домашнього виробництва. Ці види діяльності також мали спеціалізовані знаряддя: шорні ножі для роботи зі шкірою та хутром. Різноманітний інвентар для обробки дерева та кісток (рогу) включав в себе різноманітні інструменти для різання (різні різці та свердло), для стругання (струги, скобелі та пильник) та інструменти ударної дії (сокири та долото).

Формально, виходячи з загальних чисел щодо спеціалізованих знарядь по обробітку металу, селище Мохнач П та городище Мохнач знаходилися на однаковому рівні. Тим більше, що на обох пам'ятках виявлено по одній ковальській майстерні [Колода, 2002; Колода В., Колода Т., 2009]. Але тут слід враховувати і певні відмінності. Кількість спеціалізованих ковальсько-слюсарно-ливарних знарядь на селищі Мохнач П на 1000 м^2 становить 4,25 одиниці, тоді як для городища Мохнач цей показчик майже вдвічі менший — 2,3 одиниці. Якщо стосовно коваля на городищі ми можемо впевнено говорити лише про ремонт виробів з кольорового металу, то відносно коваля на селищі є прямі докази ливарної діяльності (кліщі-цанги, льячка, пружинний пінцет). Різниця аналогічних показчиків для інструментів по обробітку дерева, шкіри, кістки та рогу менш вражаюча: 3,7 одиниць на 1000 м^2 для городища та 4,75 — для селища Мохнач П). Це, на перший погляд, дисонує з даними щодо відсотків знарядь праці цієї категорії за табл. 2, хоча кількісна перевага та загальний більший відсоток таких інструментів на городищі може бути цілком пояснений більшою дослідженою площею та, відповідно, більшою кількістю населення на ній [2].

Для повноти розуміння рівня ремісничого значення поселення Мохнач П повідомляємо, що тут розвивалося ще два різновиди виробництва нехарчової продукції. Щодо можливості розвитку гончарства свідчать дві ями для замочування та гомогенізації глини. Звернемо також увагу на те, що біля половини усіх виявлених тут знахідок складають уламки кам'яних жорен та шматки оббитого каміння: пісковик, рідше — кварцит, ще рідше — граніт. Це свідчить про те, що на поселенні виготовлялися жорна для значної землеробської округи городища Мохнач [Колода, 2010, с. 72].

Таким чином, аналіз спеціалізованих залізних інструментів, що виявлені на селищі Мохнач П, а також ряд опосередкованих даних свідчить, що дане поселення, поряд із городищем Мохнач, було центром виробництва ковальської, ливарної, а також, можливо, і гончарної продукції та кам'яних жорен не тільки для себе, а й для значного за кількістю населення мікрорегіону Мохнача у складі лісостепового населення Хозарії. Усе сказане повинно сприяти підвищенню уваги дослідників салтівської культури до такої категорії пам'яток, як відкриті селища, з огляду на перспективність їх вивчення для розуміння загального рівня розвитку господарства та його різних конкретних видів виробництва у населення салтівської культури.

1. При неможливості оперувати даними щодо кількості населення на пам'ятці, ми вважаємо за можливе прийняти до уваги в наших розрахунках дані стосовно дослідженої площі.

2. Певний натяк на більшу кількість населення на городищі (навіть без урахування таких більш суттєвих даних як кількість жител та господарчих комплексів) може дати кількісний показчик такого інструменту як ніж-ложкоріз, за допомогою якого створювався один з найважливіших предметів особистого використання (дерев'яна ложка). На городищі таких інструментів вп'ятеро більше аніж на селищі Мохнач П.

Аксенов В.С., Михеев В.К. Население хазарского каганата в памятниках истории и культуры. Сухогомольшанский могильник VIII—X вв. — Киев; Харьков, 2006. — 306 с. (Хазарский альманах. — Т. 5).
Горбаненко С.А., Колода В.В. Сільське господарство на слов'яно-хозарському порубіжжі. — К., 2013. — 236 с.
Древняя Русь. Город, замок, село. — М., 1985. — 231 с.
*Колода В.В.*Черная металлургия Днепро-Донского междуречья во второй половине I тыс. н. э. — Харьков, 1999. — 244 с.
Колода В.В. Салтовское гончарное производство (по материалам ремесленного центра в урочищи Роганина) // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2001. — Т. 2. — С. 219—232.
Колода В.В. Усадьба средневекового кузнеца на Мохначанском городище // Хазарский альманах. — 2002. — Т. 1. — С. 69—78.
Колода В.В. Селище «Мохнач-П» в раннесредневековой поселенческой структуре городища Мохнач // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VII Междунар. конф. (Харьков, 28—29 октября 2010 г.). — Харьков, 2010. — С. 72.
Колода В.В. Еще одна группа салтовских артефактов из Сухой Гомольши // Салтово-маяцька археологічна культура: проблеми та дослідження. — Харків, 2012. — Вип. 2. — С. 30—36.
Колода В.В. Два салтовских комплекса из Государева Яра // Салтово-маяцька археологічна культура: проблеми та дослідження. — Харків, 2013. — Вип. 3. — С. 73—81.
Колода В.В. Специализированные ремесленные инструменты салтовского периода на городище Мохнач // Археологія: можливості реконструкцій. — К., 2014. — С. 68—74 (АДІУ. — Вип. 2 (13).
Колода В.В. Уникальный жилищно-хозяйственный комплекс салтовской культуры на селище Мохнач-П // Хазарский альманах. — 2015. — Т. 13. — С. 111—129.
Колода В.В., Горбаненко С.А. Сельское хозяйство носителей салтовской культуры в лесостепной зоне. — К., 2010. — 216 с.
Колода В.В., Колода Т.А. Кузнечная мастерская нового ремесленного центра лесостепной Хазарии // Хазарсикй альманах. — 2009. — Т. 8. — С. 203—216.
Красильников К.И. Население Среднедонечья в VIII — начале X веков: Автореф. дис. … канд. ист. наук. — М., 1980. — 23 с.
Михеев В.К. Основные ремесленные производства болгаро-аланского населения Подонья в VIII—X вв.: Автореф. дис. … канд. ист. наук. — Харьков, 1968. — 25 с.
Михеев В.К. Подонье в составе Хазарского каганата. — Харьков, 1985. — 148 с.
Плетнева С.А. От кочевий к городам: Салтово-маяцкая культура. — М., 1967. — 197 с.
Плетнева С.А. Правобережное Цимлянское городище. Раскопки 1958—1959 гг. // МАИЭТ. — 1994. — Т. IV. — С. 271—398.
Сарапулкин В.А. Керамика и керамическое производство лесостепного варианта салтово-маяцкой культуры: Автореф. дис. … канд. ист. наук. — Воронеж, 2003. — 24 с.
Степовой А.В. Металлургическое производство населения лесостепного варианта салтово-маяцкой культуры (Ютановский археологический комплекс): Автореф. дис. … канд. ист. наук. — Воронеж, 2011. — 21 с.
Сухобоков О.В. Славяне Днепровского левобережья (роменская культура и ее предшественники). — К., 1975. — 167 с.

В. В. Колода

СПЕЦИАЛИЗИРОВАННЫЕ ОРУДИЯ КАК ОТОБРАЖЕНИЕ УРОВНЯ РЕМЕСЛЕННОГО ПРОИЗВОДСТВА НА СЕЛИЩЕ «МОХНАЧ П» В САЛТОВСКОЕ ВРЕМЯ

Многолетние исследования селища салтовской культуры Мохнач П (вторая половина VIII — IX вв.) позволили выявить значительное количество специализированных ремесленных инструментов. Среди них можно выделить такие группы: для работы с металлами (кузнечные и слесарно-ювелирные инструменты), специальные орудия для обработки природного сырья: дерева, кости, рога. Первая группа инструментов связана с профессиональными навыками работы на заказ, а вторая — с домашним производством. Сравнительный анализ номенклатуры и количества подобных специализированных орудий на городище Мохнач и селище Мохнач-П из его округи приводят к важным выводам. Указанное селище ни в одном из видов производственной непродовольственной деятельности не уступало городищу. Наряду с городищем селище Мохнач-П было важным центром ремесленного производства для обширной сельскохозяйственной округи одного из лесостепных микрорегионов Хазарии с центром в городище Мохнач. Металлические изделия изготавливались, главным образом, на заказ, а обработка животноводческого и природного сырья осуществлялась в домашнем хозяйстве.

К л ю ч е в ы е с л о в а: салтовская культура, Хазария, ремесло, орудия труда.

V. V. Koloda

SPECIALIZED CRAFTING TOOLS AS A MARK OF THE HANDICRAFT LEVEL AT MOKHNACH «П» SETTLEMENT IN THE SALTOV TIMES

Long-term investigations of «Mokhnach П» Saltovo-Majaki settlement (second half of 8th—9th centuries) allowed to discover a considerable amount of specialized crafting tools. The following groups can be identified among them: for metal work (bench-work and forging tools), special instruments for natural raw material processing: wood, bone, horn. The first group of tools is connected to the professional work order skills, and the second one — to household production. Comparative analysis of instrument types and amount of similar specialized tools in Mokhnach hillfort and Mokhnach П settlement within its vicinity lead to important conclusions. The mentioned settlement equaled to the hillfort in all kinds of non-food production. Along with the hillfort, Mokhnach П settlement was an important craftwork hub for a vast farming district of one of Khazarian forest-steppe microregions with a center in Mokhnach hillfort. Metal products were mainly produced to order, while livestock and natural raw materials processing were held in household.

K e y w o r d s: Saltov culture, Khazaria, craft, implements of labor.

Одержано 12.10.2016

УДК: [94:28:32](476.5+477-25)”10”

С. В. Тарасаў

КАНФЛІКТ ПАМІЖ ПОЛАЦКАМ І КІЕВАМ 1066—1068 гг. ПАЛІТЫКА-РЭЛІГІЙНЫ АСПЕКТ

Артыкул прысвечаны даследаванню палітычных і рэлігійных адносін паміж Кіевам і Полацкам ў XI ст. Аналізуюцца прычыны і ход падзеяў паўстання 15 верасня 1068, роля і месца рэлігійных дзеячаў, выказываецца гіпотэза аб заснаванні і існаванні Полацкай епархіі асобна ад Кіеўскай мітраполіі.

Ключавыя словы: хрысціянізацыя, палітычныя ўзаемаадносіны, археалагічныя даследы, жыційныя тэксты, Полацкая Зямля, Кіева-Пячэрскі манастыр, царкоўная іерархія.

Падзеі, якія пазначаюць ўзаемаадносіны Полацка і Кіева ў XI ст. не аднойчы станавіліся аб’ектам апісання і даследавання яшчэ з часоў Мацея Стрыйкоўскага і Васіля Таціш-чава. Калі ўжо быць абсалютна дакладным, то першым на гэтыя ўзаемаадносіны звярнуў увагу летапісец, маючы на ўвазе вядомыя падзеі канца X ст., звязаныя з іменамі Рагва-лода і Рагнеды: «З тых часоў падымаюць меч Рагвалодавы унукі супроць унукаў Яраслава». Прычым напісаў гэта больш чым праз стагод-дзе пасля рабавання Полацка ноўгарадскім князем Уладзімірам Святаславічам. Без сум-нення падзеі на Полаччыне і вакол яе канца X ст. і другой паловы XI ст. маюць непасрэдную сувязь. Паміж імі ляжыць не такі ўжо і вялікі разрыў па часе: 80—90 гг., за які, праўда, на полацкім стале змянілася чатыры пакалення князеў (як і на кіеўскам стале). Ужо ў трэцім пакаленні князь Брачыслаў Ізяслававіч Полацкі распачаў актыўную дзейнасць супраць Кіева, якая дасягнула найвялікшага напру-жання ў 1060—1070-я гг. пад час княжэння яго сына Усяслава.

Палітычная складовая гэтага супроцьстаян-ня досыць добра вядома, апісана і даследавана. Традыцыйна ў якасці падставы прыводзяцца тры аргументы. Першы — помста за рабаван-не Полацка, забойства Рагвалода і прымусовая жаніцьбе на Рагнедзе ў 970 г. ноўгарадскага, а потым кіеўскага князя Уладзіміра Святаславі-ча. Другі — тэрытарыяльныя спрэчкі паміж Полацкам з аднаго боку, Кіева з Ноўгарадам з другога. На карысць гэтага аргумента палітыч-ныя стасункі Брачыслава Полацкага з Яраслаў-вам Уладзіміравічам Ноўгарадскім, а потым Кіеўскім, апісаныя ў тым ліку і ў «Саге аб Эй-дмундзе», у выніку чаго да Полацка вярнуліся (адыйшлі) гарады Віцебск і Усьвяты. Трэці ар-гумент — барацьба за кантроль над паўночна-цэнтральным, мацерыковым адрэзкам вядома-га шляху з «варагаў у грэкі», які быў галоўнаю, калі не адзінаю крыніцаю знешне эканамічных сувязяў усходнееўрапейскіх земляў з Паўноч-най і Заходняй Еўропаю, і краінамі Арабскага Халіфата, а таксама Візантыяй. Асаблівасцю гэтай барацьбы было, відаць не столькі тое, што Полацк стаяў на Дзвіне, Ноўгарад на Волхаве, па якіх ішлі гандлевыя караваны аднае з боку Балтыйскага мора, а тое, што яны сустра-каліся на Днепра—Дзвінскіх волаках ў раене сенняшняй Воршы.

Тут праглядаецца адзін цікавы аспект. Ноў-гарадскі кавалак шляху «з варагаў у грэкі» трапляў у Дняпро па волаках на Ловаці, бліжэй да Смаленска. Г. зн. за межамі тэрыто-рый, якія кантралявалі палачане. І толькі ўжо непасрэдна пад Воршаю «канкурэнты» суты-каліся. У чым была сутнасць гэтай канкурэн-цыі здагадацца не складана. Канешне, не ў наменклатуры тавараў. І там і там яна была аднолькаваю. І не ў колькасці тавараў, хаця гэта, апасродкавана, відаць, уплывала. А ў першыю чаргу — мытныя зборы з саміх ганд-

© С.В. ТАРАСАЎ, 2017

ляроў за правоз караванаў па тэрыторыі княстваў. У другую — за падаткі, якія плаціліся «свалачамі» (г. зн. тымі, хто «сволаківал» судны на волаках і пераносіў грузы). Была і яшчэ адна выгода, якая захоўвалася болей за восемь стагоддзяў на нашых землях: замежныя купцы не мелі права рознічнага гандлю. Яны мусілі тавар здаваць оптам мясцовым купцам і рамеснікам (а ў X—XIII стст., верагодна, князям) для рознічнай рэалізацыі, натуральна, па больш высокіх коштах, якія і прыносілі прыбытак.

Такім чынам, нагоды для палітыка-эканамічных спрэчак было дастаткова. І, мяркуючы па тым, што ў большасці выпадкаў у XI ст. ініцыятыва канфрантацыі сыходзіла з Полацка, найперш палачане лічылі сябе ўціснутымі і пакрыўджанымі.

Разам з тым, прыведзеныя вышэй прычыны, ня гледзячы на досыць вялікія тэрытарыяльныя прасторы, мелі лакальны характар і абмяжоўваліся Полаччынай, Наўгародчынай і Смаленшчынай. Кіеўскі эпізод 1068 г., аб якім ніжэй, быў у жыцці Усяслава Полацкага ўсеткі выпадковасцю. Аднак, існавалі і адносіны паміж княствамі геапалітычнага характару. Яны былі абумоўлены не столькі тэрытарыяльна, колькі генеалагічна. Полацкі князь Рагвалод і яго гіпатэтычны брат Тур у Тураве ў канцы X ст. былі апошнімі незалежнымі князямі, не звязанымі з кланам Рурыка. Пасля прымусовага шлюбу Уладзіміра з Рагнедаю, полацкі радавод, не жадаючы таго, таксама быў упісаны ў гэты клан. З чаго вынікалі і спецыфічныя інтарэсы ўсіх прадстаўнікоў радаводу Рурыка, і надзвычай спецыфічныя інтарэсы Рагвалодавічаў. І фармальна і фактычна ўсе яны былі сваякамі, ці, як тады казалі, «братанічамі». Адсюль іх хваляваў не толькі ўласны лес і ўласная «отчина», але і лес астатніх князеў. У адносінах паміж апошнімі галоўным няпісаным правам была спадчыннасць зямель, права першынства, удзельнасць.

Пасля смерці Уладзіміра Хрысціцеля ў 1015 г. усходнееўрапейскія землі былі падзелены паміж яго сынамі: Святаполку — Кіеў, Яраславу — Ноўгарад, Мсціславу — Тмутаракань, унуку Брачыславу — Полацк. І так было да 1016 г., калі пачалася варажнеча Яраслава са Святаполкам, і да смерці Святаполка ў 1018 г., якога перад тым выгналі і з Кіева, і з ягонага спадчыннага Турава. Пасля чаго пачалася барацьба за Кіеў паміж Яраславам і Мсціславам. Па меркаванні некаторых украінскіх даследчыкаў, полацкі Брачыслаў таксама меў інтарэс у Кіеве, але на стале ніколі не сядзеў, кіруючы ў горадзе, як і Яраслаў Ноўгарадскі, праз сваіх намеснікаў. [Стависский, 1987] Як бы не было, але пасля смерці Святаполка Яраслаў самавольна спачатку фактычна ў 1019 г., а потым і дэ-юрэ пасля вайны с Мсціславам у 1024 г. захапіў Кіеў, стаў правіць адзінаўладна. Мсціславу адыйшлі землі па левым беразе Дняпра, разам з Чарнігавым. Пасля смерці Мсціслава на паляванні ў 1036 г. Яраслаў «наклаў руку» і на ягоную спадчыну. Інтарэсы полацкага князя, якія, безумоўна былі, не ўлічваліся ніяк. Аднак, дзеля справядлівасці трэба адзначыць, яны ні як асабліва і не праяўляліся. Прынамсі, як можна меркаваць з захаваўшыхся крыніц. У 1044 г. памер Брачыслаў Ізяславіч Полацкі, праз дзесяць год памер і Яраслаў Уладзіміравіч Кіеўскі, атрымаўшы мянушку Мудры. Да пачатку канфлікта паміж Полацкам і Кіевам заставалася 12 гадоў.

Тут мы часова спынім разгляд палітычных узаемаадносін і паспрабуем прааналізаваць падзеі ў духоўнай сферы. Найважнейшым чыннікам сталася хрышчэнне Кіева і Ноўгарада пры князі Уладзіміры, па афіцыйнай версіі ў 988 г., усталяванне ў 992 г. епархій у падначаленых Кіеву гарадах. Нагадаем, што ні водны горад Полацкай Зямлі (у тым ліку і Полацк) у гэтым пераліку не прысутнічае. Спробы сучасных гісторыкаў і дзеячаў праваслаўнай царквы далучыць Полацк да гэтай епархіяльнай «акцыі» не мае пад сабой факталагічнай падставы. Але ці можа гэта быць сведчаннем таго, што ў Полацку не былі знаемы з хрысціянствам? На першы погляд, цалкам магчыма. Але ў такім выпадку трэба будзе прызнаць, што палачане сталі хрысціянамі толькі ад 1105 г., згадкі першага полацкага епіскапа Міны, калі ў цэнтры горада ўжо як мінімум паўстагоддзя ўзвышаўся кафедральны сабор Святой Сафіі. Што, відавочна, абсалютна неверагодна. Такім чынам, паўстае пытанне як і калі Полацкая Зямля прыняла ўдзел у хрысціянізацыі Усходняй Еўропы і ці магло гэта ўплываць на палітычныя адносіны з Кіевам?

Нам ужо не аднойчы даводзілася пісаць на гэтую тэму, аднак, супастаўленне некаторых фактаў і тэкстаў, звязаных менавіта з полацка-кіеўскім канфліктам 1066—1068 гг. дае магчымасць паглядзець на гэтае пытанне пановаму.

Мы не будзем зараз паўтараць намі сказанае, што з хрысціянствам палачане, верагодна, былі знаемы яшчэ ў часы Рагвалода і Рагнеды. «Сага аб Торвальдзе Вандроўніку», а асабліва паведамленне Цвярскога летапісу аб манашстве Рагнеды-Анастасіі (пры ўсіх, у тым ліку і храналагічных, агаворках), таксама відавочнасці балгарскага следу, кажуць аб тым што Полаччына не выпадала з агульнаеўрапейскага хрысціянізацыйнага працэса. Пытанне ў другім: якім чынам яна прымала ў ім удзел? На наш погляд, летапіс, разам з агіяграфіяй ігуменаў Кіева-Пячэрскай Лаўры — Антонія і Феадосія, дазваляюць крыху прыадчыніць заслону часу.

Дзеючыя асобы нашага сюжэта — тры сыны кіеўскага князя Яраслава: Ізяслаў (1025—1078), князь кіеўскі; Святаслаў (1027—1076), князь

чарнігаўскі і кіеўскі; Усевалад (1030—1093), князь Пераяслаўскі, чарнігаўскі і кіеўскі; Антоній (983—1073), першы ігумен і заснавальнік Кіева-Пячэрскага манастыра; Феадосій (каля 1008—1074), пераемнік Антонія; Усяслаў Брачыславіч (каля 1028—1101), князь Полацкі.

У 1060 г. тры Яраславічы і Усяслаў зрабілі ўдалы паход на торкаў. Тобто можна казаць, што да гэтага моманту яны былі не толькі сваякамі, але і саюзнікамі. Што пасварыла іх праз пяць гадоў? Традыцыйна ў гістарыяграфіі лічыцца, што гэта адбылося з нагоды нападаў Усяслава на Пскоў 1065 г. і Ноўгарад Вялікі 1066 (1067) г. Праўда да сення ніхто не патлумачыў паводзіны полацкага князя і нагоду з якой ен зрабіў гэтыя паходы. Да вядомых версій: абарона полацкага гандлю і помста за «неправедны» падзел смаленскай спадчыны Яраславічамі, трэба звярнуць увагу і яшчэ на адну. Яе выказаў у свой час выдатны археолаг і гісторык Л.В. Аляксееў. [Алексеев, 1998] Сутнасць яе ў тым, што Ўсяславу, як і любому князю ў тыя часы было ўласціва імкнуцца да пашырэння межаў сваей дзяржавы. І аб'ектам захопу стала Менская воласць, якая тэрытарыяльна (а да таго і этнічна) належыла Тураўскай Зямлі (дрыгавічам). Усяслаў не проста захапіў воласць, але збудаваў новую крэпасць на Нямізе, куды перасяліў менян, ад чаго крэпасць у сутоцы Свіслачы і Нямізы пераняла і былую назву горада — Менск. Мы не будзем цалкам разглядаць гэтую версію ў дадзенай публікацыі. Зазначым толькі, што эканамічныя і фізічныя (людскія) рэсурсы, ужо не кажучы пра вайсковыя, сапраўды маглі быць толькі ў полацкага князя. Археалагічныя доследы гэта падцвярджаюць, бо толькі на ўмацаванне падэшвы вала спатрэбілася 40 тыс. ствалоў 30—40-гадовай сасны, альбо 40 га лесу, альбо 160 сучасных футбольных палеў! А яшчэ трэба было і сцены будаваць, і дамы, і вуліцы масціць…

Такім чынам, паход Яраславічаў на Ўсяслава мог быць цалкам абгрунтаванай помстаю і спробаю вярнуць Кіеву ягоныя землі разам з усімі рэсурсамі. А Менск на рацэ Менка, правы прыток ракі Пціч, на той час, нагадаем, гэта не толькі зямельныя ўладанні на якіх размяшчаўся горад і вакол яго каля 100 весак, але яшчэ і буйны гандлевы цэнтр на гандлевым шляху, аб чым сведчаць і скарбы, і асобны імпартны рэчавы матэрыял.

Захоп і частковае спаленне палачанамі Ноўгарада, рабаўніцтва ноўгарадскага Сафійскага сабора, бітва на Нямізе 3 сакавіка 1067 г. — падзеі аднаго ланцуга, якія прыводзяць полацкага князя на перамовы да Яраславічаў пад Воршу, а потым і на Дняпро пад Смаленск. Менавіта так, на наш погляд, трэба тлумачыць летапіснае паведамленне аб месцы перамоваў «на Ршы ля Смаленска». І тут адбываецца знакавая падзея, якая змяніла адносіны сучаснікаў (у тым ліку і хрысціянскіх іерархаў) як да Ўсяслава, так і да Яраславічаў. «Цалавалі крыж чэсны Усяславу, казалі: Прыйдзі да нас, а мы не зробім табе блага».

Усяслаў, спадзеючыся на крыжацалаванне, пераплыў у чоўне Дняпро разам з двума малалетнімі сынамі, што адлюстравана ў мініяцюры Радзівілаўскага летапісу. Калі полацкі князь зайшоў услед за Ізяславам у шацер, яго схапілі. Разам з сынамі, як вязня павезлі ў Кіеў і засадзілі ў турму-поруб.

Вось тут мы і зададзім адно простае, але вельмі цікавае пытанне: «Які крыж цалавалі Яраславічы, і хто гэты крыж падносіў да іхных вуснаў?» Адразу трэба адзначыць, што гэта не мог быць крыж выраблены ў паходных умовах: высечаны з дрэва, каменя, ці каваны з метала паходным кавалем. Гэта не мог быць-крыж цельнік каго-небудзь з князеў, бо цалаваць яго мусілі ўсе. Пад час клятвы на крыжы ўдзельнікі рытуала нават не маглі браць гэты крыж у рукі. Адсюль вынікае, што ў шэрагах аднаго з войскаў (Яраславічаў, альбо Усяслава) быў святар. І ен не абавязкова выконваў ролю капелана, але, што верагодней, прысутнічаў з канкрэтнай мэтаю: паднесці крыж да княжацкіх вуснаў для замацавання клятвы.

Ці мог гэты святар быць кіеўскім? Нагадаем, што адпаведна летапіснага паведамлення, ініцыятарам захопу Ўсяслава выступае князь кіеўскі Ізяслаў. Менавіта ў ягоным шатры адбываецца захоп полацкага князя. Якія адносіны былі ў Ізяслава з хрысціянскімі святарамі, кіеўскімі манахамі і ўвогуле з рэлігіяй? Адказ на гэта мы знойдзем у жыційных тэкстах аб Антоніі і Феадосіі Пячэрскіх, у лістах Феадосія да Ізяслава.

Пачнем з Феадосія, паколькі ягоныя стасункі з Ізяславам найбольш актыўныя і займаюць час як да падзей 1067 г., так і пасля. Паміж Феадосіем, які стаў ігуменам Кіева-Пячэрскага манастыра пасля Антонія, і Ізяславам былі вельмі актыўныя зносіны. Князь вельмі часта наведваў Феадосія, заставаўся на трапезы, пасылаў да манаха лісты і атрымліваў адказы. Для князя нават рабіліся выключэнны з манастырскіх правілаў. Адным словам, ня гледзячы на тое, што ні дзе гэта ў летапісе не прапісываецца, Феадосій быў для Ізяслава не простым настаўнікам, але духоўнікам. Адпаведна, сапраўдны хрысціянін мусіў слухацца парадаў свайго духоўніка і прытрымлівацца іх.

Як жа раіў Ізяславу паводзіць сябе Феадосій? Сярод тыповых і звычайных хрысціянскіх дабрачыннасцяў, аб якіх пісаў да Ізяслава Феадосій, есць адно, так бы мовіць, «палемічнае» пісьмо «Пасланне князю аб веры лацінскай». Яно, як і іншыя словы, малітвы ігумена не датаванае, а таму магло быць напісана і пад час выгнання Ізяслава з Кіева, калі ен бадзяўся ў пошуках падтрымкі паміж Кракавам і Ватыканам (1068—1069). Але ў любым

выпадку, выкладзеныя Феадосіем погляды не маглі змяніцца ні да гэтых падзей, ні пасля. І ен у прыватнасці піша: «… вере же латынской не приобщаться, не соблюдать их обычаев, и от причастия их отвращаться, и никакого учения их не слушать, и всех их обычаев и нравов гнушаться и блюстись; дочерей своих не давать за них замуж, ни у них дочерей брать; ни брататься с ними, ни кланяться им, ни целовать его; и из одной посуды не есть, и не пить с ним, и не брать у них пищи. Им же, когда они просят у нас есть или пить Бога ради, давать есть и пить, но из их собственной посуды. Если же не будет у них посуды, давать и в своей, только потом, вымыв, сотворить над ней молитву. Ибо неправо они веруют и нечисто живут: едят со псами и кошками, пьют свою мочу и едят ящериц, и диких коней, и ослов, и удавленину, и мертвечину, и медвежатину, и бобровое мясо, и бобровый хвост. В говенье мясо разрешают во вторник первой недели поста. Чернецы их едят сало и постятся в субботу и, попостившись, вечером едят молоко и яйца. А за грехи не у Бога просят прощения, но прощают попы их за мзду. Попы же их законным браком не женятся, но со служанками детей приживают и служат при этом невозбранно. И епископы их наложниц держат и **на войну ходять** ...» [Поучение …].

Мы прывялі такую вялікую цытату, каб паказаць, што Феадосій не проста «ня любіць» лацінян, а ненавідзіць іх на ўзроўні жывельных інстынктаў. Усе пералічаныя «грахі» у ягонай трактоўцы, як і евангельскія, «смяртэльныя». Апошняя, выдзеленая намі фраза ў кантэксце даследавання паказальная: у войске князя кіеўскага Ізяслава (а менавіта ен быў правадыром сярод Яраславічаў) епіскапа с «чэсным крыжам» быць не магло па вызначэнні. Як, улічваючы адлегласць паміж Кіевам і Смаленскам, яго бы і не прывезлі ў абмежаваны час. Ды і ці стаў бы Ўсясялаў Полацкі цалаваць кіеўскі крыж? Прыклад крыжацалавання мы знаходзім у 1136 г. пад Кіевам, калі мітрапаліт Міхаіл хадзіў паміж войскамі Ольгавічаў і Манамахавічаў, прымушаючы іх цалаваць крыж і такім чынам не дапусціў бойкі. [Карташов, 1991, с. 170].

Такім чынам робім першую выснову: Яраславічы і, натуральна, Усяслаў, цалавалі пад час клятвы крыж з Полацка. Другая: крыж гэты, для падзеі такога ўзроўня, мог везці і трымаць толькі епіскап. Не залежна ад таго, ці выконваў ен ролю капелана пры войску Ўсяслава, ці адмыслова суправаджаў князя на перамовы. Апошняе больш верагодна. Трэцяя: мы маем падцверджанне таго, што не пазней 1067 г. у Полацку існавала ўласная епіскапія не толькі з кафедральным Сафійскім саборам, але і з поўным адпаведным наборам царкоўнага начыння. Чацвертае: полацкая епіскапія (мажліва, з нейкаю спецыфікаю) належала да Усяленскай праваслаўнай царквы. Іначай Яраславічы крыж цалаваць бы адмовіліся.

З гэтых высноў вынікаюць рэмаркі. Першая: гэта тое, што няма падстаў лічыць Полацкую епіскапію належачай да Кіеўскай мітраполіі. Іначай чаму не было прынесці епіскапскі крыж адкуль-небудзь бліжэй, скажам з Чарнігава? Чарнігаўская епіскапія ўжо існавала ад 992 г. Другое: ва ўсе наступныя стагоддзі тэма Святога Крыжа становіцца для Полаччыны сакральнай, амаль міфалагічнаю. А ці не стаўся епіскапскі крыж 1067 г. прататыпам Крыжа Ефрасінні Полацкай 1161 г.? А калі дапусціць, што гэта магло быць, то магчыма дапусціць і падабенства іх форм — шасціканцовы патрыяршы. І трэцяя рэмарка ў якасці гіпотэзы, нават аўтару на першы погляд здаецца неверагоднаю: а можа Полацкая епіскапія не згадваецца да 1105 г. таму, што яе не было? А можа гэта была мітрапалія з мітрапалітам альбо архіепіскапам (назвы ўзаемазамяняемыя ў той час) на чале? На думку некаторых даследчыкаў мітраполіі апрача Кіева існавалі ў другой палове XI ст. у Пераяслаўлі, Чарнігаве, Уладзіміры-на-Клязьме (па іншых меркаваннях, гэта адна і тая ж «вандроўная» кіеўская метраполія).

Так ці іначай, але факт клятвы на крыжы і далейшае парушэнне крыжацалавання не застаўся не заўважаным у Кіеве. У віхурных падзеях 1068 г. праявіліся адносіны кіеўскіх іерархаў да гэтага факту, але не на прасткі, а праз адносіны да асобы Ізяслава Яраславіча Кіеўскага. У найбольшай апазіцыі да князя апынуўся заснавальнік і першы ігумен Кіева-Пячэрскай Лаўры Антоній (983—1073).

Антоній — асоба знакавая і легендарная. У якасці месціча г.Любеча на імя Анціпа, ен выправіўся ў паломніцтва ў Святую зямлю, адтуль — на Афон. Тут ен прымае схіму і жыве два гады. Адпаведна жыція, ігумен афонскага манастыра, палічыўшы, што на радзіме Антоній прынясе больш карысці, благаслаўляе яго на вяртанне. Пад Кіевам на Берастове Антоній знайшоў пячоры, якія капалі рабаўнікі-варагі, дзе і пасяліўся. Пасля смерці Уладзіміра ў 1015 г., быццам бы з нагоды таго, што Святаполк Яраполчыч забіў Барыса і Глеба, Антоній зноў сыйшоў на Афон. Быццам бы ў 1028 г. (дата па версіі Вікіпедыі, не дакладная, бо ў Аповесці мінулых гадоў гэты год пусты. Аповед аб Антоніі з'яўляецца толькі пасля артыкула 1051 г. [Повесть временных лет]) вярнуўся ў Кіеў і зноў пасяліўся на Берастове ў пячоры, якую выкапаў прэсвітар з Берастова Іларыен — у 1051—1055 гг. мітрапаліт Кіеўскі. Да Антонія прыйшлі Нікан і Феадосій (пастрыжаны ў 1032 г. ад Нікана). З гэтага і пачаўся Кіева-Пячэрскі манастыр.

Першы раз Антоній трапіў у нямілась да Ізяслава Кіеўскага за тое, што даў дабро на пастрыг сына знатнага кіеўскага баярына Іаана.

Князем была праведзена ледзь не вайсковая аперацыя па «вызваленні» новапастрыжанага Варлаама з наступнымі спробамі яго спакусіць жаночымі вабнасцямі і раскошаю. А Антонію князь прыгразіў засыпаць пячоры. Ратуючыся ад князя Антоній сыйшоў з Кіева. Тры дні яго шукалі, як піша жыціе «у другой краіне» [Жизнеописание …].

Другі раз непасрэдна ў 1068 г. Вось як апавядае жыціе: «О даре провидения, которым обладал преподобный Антоний, есть много свидетельств, расскажем же об этом. Три князя Ярославича — Изяслав, Святослав и Всеволод, отправляясь в поход на половцев, пришли к Антонию за благословением. Но он предвидел гнев Божий, который падет на них, и сказал им: "Вы будете побеждены, обратитесь в бегство, и воины ваши или утонут в реке, или будут взяты в плен, или падут от меча"» [Жизнеописание …]. Так і адбылося. Калі прыбраць царкоўную цудадзейнасць, то падставаю для такіх рэзкіх словаў магло быць толькі тое, што да Антонія (заўважце — не да мітрапаліта кіеўскага Георгія (1065—1076), аб чым ніжэй) прыйшла ўся троіца, парушыўшая крыжацалаванне паўтара года да таго і трымаўшая полацкага Ўсяслава на той момант у кіеўскім порубе. Не ведаць аб гэтым маглі ў Кіеве бадай што толькі коткі і сабакі!

Натуральна, што пасля паразы на р.Альце, віна была ўскладзена ў тым ліку (ці ў першую чаргу) і на Антонія. Ен жа не даў бласлаўлення! Яраславічы супроцьстаялі полаўцам без Божага заступніцтва! А гэта было больш чым сур'езна ў тыя часы.

Відаць, Антонію давялося б зноў бегчы з Кіева ўжо ў тым жа верасні 1068 г., каб не хуткацечныя драматычныя падзеі ў самім горадзе: паўстанне гарадскіх нізоў, выгнанне Ізяслава і пастаўленне на княжы стол Усяслава Полацкага.

Аднак выгнанне ен дачакаўся ў наступным годзе, калі Мсціслаў, сын Ізяслава першым увайшоў ў Кіеў і выразаў каля 500 паўстанцаў — прыхільнікаў полацкага князя.

Далей жыціе апавядае: «Тогда Изяслав вошел в Киев. Он начал, по наущению диавола, гневаться на преподобного Антония, которого кто-то оклеветал пред ним, — что будто бы Антоний любил Всеслава, давал ему советы, что он будто бы даже главный виновник всей смуты, происшедшей в Киеве. Преподобный же Антоний в это время служил в пещере болящему Исаакию затворнику, которого прельстил диавол, явившись в образе Иисуса Христа, и оставил еле живого, вовлекши в пляску с бесами. Это служение преподобного Антония было особенно ненавистно обольстителю, опасавшемуся, как бы Исаакий вскоре не исцелился душою и телом от сатанинского искушения. Поэтому диавол всячески и возбуждал гнев в князе Изяславе, чтобы он изгнал преподобного Антония из киевских пределов. И на некоторое время он достиг этого. Князь черниговский Святослав, узнавши, что брат его Изяслав сильно гневается на преподобного Антония, прислал за святым ночью и тайно взял его к себе в Чернигов. Преподобному Антонию полюбилось одно место близ Чернигова в горах Болдинских: здесь он выкопал себе пещеру и жил в ней; впоследствии на этом месте возник монастир» [Викитека …].

Які «д'ябл» узбуджаў нянавісць князя да Антонія? Толькі не інакі манастыра, бо трэці па ліку і другі па аўтарытэту, на той момант ігумен Феадосій, ведаючы княжацкія «прыгоды» ад Кракава да Ватыкана, звяртаецца да Ізяслава: «Ты, столько лет по апостольской проповеди державший православную веру, совратился в зловерие наущением сатаны. Не слышал разве Павла, глаголющего: "Если и ангел, придя с небес, благовестит вам иначе, чем мы благовестили, да будет проклят". А вы, отринувши апостольские заповеди и предание святых отцов, приняли неправедное учение и веру развращенную, исполненную многой погибели. Потому и от нас отвержены» [Жизнеописание …].

Гэта значыць, што калі не фактычна, то Феадосій прыгразіў Ізяславу пракляццем. Матывы Феадосія зразумелыя — не дапусціць лаціну. Гэта было тым актуальней, што Менавіта сын Ізяслава Яраполк па бацькаваму даручэнню ездзіў у Ватыкан да папы Рыгора VII з абяцанкамі перайсці разам з Кіевам пад яго крыло ў выпадку заступніцтва.

Менш зразумелыя матывы Антонія, які на той момант цалкам адыйшоў (як апавядае жыццяпіс) і ад манастырскіх, і ад мірскіх спраў. Але ці так, на самай справе?

З падзей 1067—1069 гг. вынікае, што царкоўныя іерархі Полацка і Кіева мелі непасрэднае дачыненне да палітычных дзеяў. Аднак, не ўсе. На здзіўленне, ў гэты надзвычайны час ніяк не праяўляе сябе глава хрысціянскай царквы ў Кіеве мітрапаліт Георгій. Ен стаў кіеўскім мітрапалітам у 1065 г., калі полацкі Ўсяслаў «рать почал», перажыў выгнанне і вяртанне Ізяслава ў Кіеў 1068—1069 гг., амаль перажыў другое выгнанне Ізяслава і княжэнне ў Кіеве Святаслава ў 1073—1078, памер у 1076 г. Ен жа паспеў высвяціць у 1072 г. збудаваную ў Вышгарадзе Ізяславам царкву, перанесці туды Барыса і Глеба, і кананізаваць іх. Быў рамеем, а таксма членам імператарскага сената і насіў прыдворны тытул сінкела (synkellos). Аднак чаму не мітрапаліт, якому па рангу было дадзена, а інакі Кіева-Пячэрскага манастыра апынуліся ў віры падзей 1067—1069 гг.?

Кіеўская мітраполія другой паловы XI ст была, так бы мовіць, з'яваю не ўстойліваю, і, апрача мітрапаліта Іларыена, цалкам залежнай ад Канстантынопаля. За 53 гады ад 1051 г. па 1104 г. у Кіеве змянілася шэсць мітрапалітаў.

Славянінам сярод іх быў адзіны мясцовы Іларыен (1051—1054), пастаўлены не кананічна князем Яраславам Уладзіміравічам, што, пэўна, стала прычынай асвячэння на нова Сафійскага сабора пасля смерці Яраслава ў 1054 г. новым мітрапалітам-грэкам Яфрэмам. І ўсе наступныя мітрапаліты былі грэкамі. Апрача згаданага Георгія і Мікалая (1094—1104), усе астатнія на кафедры заставаліся ўсяго па некалькі гадоў. Мітрапаліты праявілі сябе ў барацьбе з "лацінай", двойчы пераносам Барыса і Глеба, словамі і казаннямі (знакамітае "Слова аб законе і благадаці" Іларыена, да прыкладу), рукапакладаннем епіскапаў і судамі над імі, асвячэннем цэркваў. Толькі адзін Мікалай (1094—1104) адзіны раз выступіў пасрэднікам у спрэчцы князеў, аб чым мы пісалі вышэй, і то толькі таму, што на гэтым настойлівалі баяры і знаць.

Такім чынам, удзел кіеўскіх мітрапалітаў у палітычным жыцці Кіеўскай Русі, а тым больш яе стасункаў з Полацкай Зямлей, блізкая нулю. Чаму? Найперш, здаецца, прычына ў іх замежным паходжанні. Не таму, што яны не разумелі мовы ці традыцый (на думку М.Д. Прыселкова і А.В. Карташова першыя мітрапаліты былі балгарамі, для якіх моўных праблем быць не павінна было [Карташов, 1991, с. 170]), а таму, што апрача кіеўскай мітрапалічай кафедры яны мелі і афіцыйныя пасады ў Візантіі. Пэўна, апошні статус ім быў больш прывабны. Па-другое, яны мелі рацыю не кранаць палітычныя праблемы ў чужой краіне, бо ў адваротным выпадку, для іх асабіста, вынік быў бы не прадказальны. Апрача таго, хіратанізаваныя ў Канстанцінопале патрыярхам, у Кіеве яны цалкам залежылі ад Вялікага князя, у тым ліку і матэрыяльна.

Іншая справа — Кіева-Пячэрскі манастыр. Ужо на той час, мяркуючы па летапісе і па жыціях святых, існавала два тыпа манастыроў: заснаваныя князямі і знаццю, а таксама ўзнікшыя самі сабою (так бы мовіць «ініцыятыва знізу»). Першыя ствараліся, як правіла, пры прыходах і цэрквах альбо князямі, альбо манахамі, якія ў мірскім жыцці былі досыць багатымі людзьмі. [Карташов, 1991, с. 224—225]. І толькі адзін Кіева-Пячэрскі манастыр быў у поўным сэнсе манастыром, збудаваным манахамі, іхняю працаю, без ніякай знешняй фінансавай дапамогі. Жыцце манахаў тут залежала толькі ад статуту, які быў уведзены па аналогіі са статутам Студыцкага манастыра ў Канстантынопалі і прыняты ў Кіеве ігуменам Феадосіям. Апрача таго, амаль усе насельнікі манастыра былі тутэйшымі, а такія, як заснавальнік — Антоній, мелі вялікі досьвед манастырскага жыцця і падзьвіжніцтва за межамі краіны. У перыяд, які мы разглядаем, змяняліся мітрапаліты, а кіева-пячэрскія айцы-заснавальнікі: Антоній, Феадосій, Нікан, заставаліся тут, пакідаючы манастыр толькі вымушана. Чый аўтарытэт быў больш высокім — іх, ці мітрапалітаў-грэкаў? Пытанне рытарычнае.

Незалежны статус пячэрскіх манахаў дазваляў ім мець і незалежнае меркаванне на палітычныя і духоўныя падзеі. І іх ацэнка дзеянняў Ізяслава Яраславіча (у першую чаргу менавіта яго) прыводзіла ўсіх трох да вымушаных уцекаў: каго ў Чарнігаў, каго ў Тмутаракань, а каго неведама куды на трохдзенныя пошукі.

Тут мы вернемся да асобы Антонія. Адпаведна крыніц, менавіта ен найбольш падтрымаў Усяслава Полацкага і падвергся найбольшаму перасьледу з боку Ізяслава. Апошні нават абвінавацiў манаха ў арганізацыі гарадскога бунта 15 верасня 1068 г. Пагроза была не жартам, калі Святаславу Чарнігаўскаму давялося Антонія таемна вывозіць з Кіева. Крыніцы не ўтрымліваюць звестак, як Антоній адрэагаваў на парушэнне Яраславічамі крыжацалавання ў 1067 г. Але вельмі паказальна яго рэакцыя восенню 1068. Яшчэ акадэмік Д.С. Ліхачоў падмеціў, што вызваленне Ўсяслава з порубу адбылося на другі дзень пасля свята Крыжаўзвіжання. [Лихачев, 1983] А Узвіжанскі крыж — гэта і есць той царкоўны атрыбут, які не толькі цалуюць, калі хрысцяцца, даюць клятву, але і той, якім бласлаўляюць. Не мог Антоній благаславіць Узвіжанскім крыжам тых, хто парушыў крыжацалаванне. І, безумоўна, як Божую волю ўспрыняў вызваленне Ўсяслава Полацкага.

Есць і яшчэ адна цікавая дэталь. Ня гледзячы на тое, што Ўсяслава вызваліў і агаласіў князем народ, ягоны ўзыход на кіеўскі трон нехта мусіў асвяціць. Мітрапаліт Георгій на гэтую ролю не пасуе з той простай прычыны, што ен заставаўся мітрапалітам і да ўцекаў Ізяслава і пасля яго вяртання. Г. зн. быў абсалютна лаяльным да Ізяслава Яраславіча, як потым і Святаслава Яраславіча, які выгнаў брата і сам заняў кіеўскі стол у 1073 г. Іншых мітрапалітаў і епіскапаў у Кіеве не было і быць не магло. Дапусціць, што Ўсяслава блаславіў на кіеўскі стол полацкі епіскап (ці мітрапаліт), таксама не пасуе. Не толькі таму, што мы яго не ведаем і крыніцы маўчаць, а нават проста таму, што і пры жаданні ен не паспеў бы з'явіцца ў Кіеве, дзе падзеі развіваліся надзвычай імклівa. Застаецца адзіная нам вядомая троіца: Антоній, Феадосій, Нікан.

Пачнем з Нікана. У яго былі праблемы ўзаемаадносін з Ізяславам, бо менавіта ен ажыццявіў пастрыг Варлаама — сына баярына і Яфрэма-еўнуха. Пасля гэтых падзей ен, быццам бы жадаючы адзіноты, сыходзіць у Тмутаракань, дзе засноўвае манастыр. У 1066 г. ад атруты гіне тмутараканскі князь Расціслаў Уладзіміравіч. Адпаведна жыція, Нікан выпраўляецца да чарнігаўскага князя Святаслава Яраславіча і просіць на тмутараканскі стол ягонага сына Глеба (Дарэчы, прамы ўдзел манаха ў палітычным жыцці). З Чарнігава ен

трапляе ў Кіеў, дзе сустракаецца з ігуменам Кіева-Пячэрскага манастыра Феадосіем, але ў горадзе не застаецца. Зноў-такі па жыцці, менавіта Нікан вязе Глеба ў Тмутаракань і асвячае ягоную пасаду. Цікава, што ў 1067 г. Глеб — ноўгарадскі князь, у Тмутаракані ен у снежні 1067 — студзені 1068 гг. робіць па ледзе прамер Керчанскага праліва [Рыбаков, 1964]. Такім чынам, тэарэтычна, Нікан мог быць ў Кіеве пад час вераснеўскіх падзей 1068 г. Аднак, пасля таго, як ен прыведў Глеба, ен быў заняты «управаю» тмутараканскага манастыра, толькі пасля чаго вярнуўся ў Кіеў. Таксама не верагодна, каб ен прасіў у Тмутаракань, вез і асвячаў займанне стала аднаго з зацятых ворагаў Усяслава, а потым асвячаў Усяслава на кіеўскі стол. Усяславу і Глебу яшчэ давядзецца сутыкнуцца апошні раз ў бітве на рацэ Гзені пад Ноўгарадам у 1069 г.

Аднак заўважым, пячэрскі манах Нікан асвяціў пасаду князя ў Тмутаракані. Гэта азначае, што і іншы манах мог асвяціць пасаду князя ў Кіеве і ў любым іншым горадзе.

Феадосій. Становіцца ігуменам Кіева-Пячэрскага манастыра з прапановы Антонія. У Феадосія былі вельмі цесныя зносіны з Ізяславам і ягонымі баярамі. Князь вельмі часта наведваў ігумена. Ігумен таксама наведваў князя і нават заставаўся ў ягоных палатах на ноч. «Боголюбивый же князь Изяслав, истинно благочестивый в вере к господу нашему Иисусу Христу и к пречистой матери и сложивший впоследствии голову свою за своего брата по призыву господню, как говорят, искренне любил отца нашего Феодосия и часто посещал его и насыщался духовными его беседами… И когда вот так же приходил кто-нибудь к Феодосию, то после духовной беседы угощал он пришедших обедом из припасов монастырских: подавали хлеб, чечевицу и немного рыбы. Не раз вот так же обедал и христолюбец Изяслав» [Русская …].

Феадосій выступіў зацятым абаронцам інтарэсаў Ізяслава, калі апошняга выгналі з Кіева ўласныя браты і ў горадзе сеў на стол Святаслаў Яраславіч (1073—1076). Такім чынам, і да падзей 1068 г. і пасля, Феадосій быў у самых прыязных адносінах з Ізяславам Яраславічам. Паказальна, што нават у эпізодзе з пастрыгам сына кіеўскага баярына Варлаама, гнеў князя не закранае Феадосія. Такім чынам, Феадосій не мог падтрымаць, а тым больш асвяціць заняцце Усяславам кіеўскага стала.

Антоній. Аб ім сказана ўжо вышэй. Сапраўды, мы не бачым іншай постаці, апрача яго, хто мог бы асьвяціць узыход Усяслава на кіеўскі прастол. Але, разам з тым, патлумачыць прыязнасць да полацкага князя выключна праз хрысціянскую спагадлівасць было б запроста. Чаму ен, а не мітрапаліт, Нікан і Феадосій? Канечне, былі ў Кіеве на той час і іншыя святары, але яны не выступаюць на старонках летапіса і жыцій у якасці палітычных асобаў. Выкажам свае меркаванне.

На наш погляд, існавала сувязь паміж Антоніем і Ўсяславам не толькі на асабістым узроўні. Не мог заснавальнік Пячэрскага манастыра падтрымаць князя-вязьня, ведаючы толькі аб тым, што ен сядзіць у порубе праз парушэнне крыжацалавання. Гэта ведалі і астатнія. Таксама ведалі ўсе, і Антоній у тым ліку, што Ўсяслаў — зацяты вораг Кіева, які нападаў на Пскоў, спаліў палову Ноўгарада, абрабаваў Ноўгарадскую Сафію. Праўда, усім таксама было вядома, што ў Полацку князь збудаваў сваю Сафію (ці завершыў працу, пачатую бацькам Брачыславам). І пэўна ж, гэты храм быў асвечаны, у ім меўся епіскап (ці нават мітрапаліт), вяліся службы, і ў цэлым ішла місіянерская дзейнасць па ўсей Полацкай зямлі і сярод балтыйскіх і фінскіх народаў, якія плацілі Полацку даніну. Калі верыць летапісу і жыцію (а іншых крыніц у нас няма), Антоній пражыў 93 гады. Неверагодна многа для свайго часу! За яго жыцце ў Кіеве змянілася шэсць князеў, з іх — тры генерацыі Рурыкавічаў. Калі яму было блізка дзесяці год, Уладзімір Святаслававіч толькі хрысціў Кіеў. Калі Антоній памірaў — у Кіеве паспела змяніцца 6—8 мітрапалітаў, па гарадах сядзелі епіскапы, множыліся манастыры. Неверагодныя змены на жыцці аднаго чалавека! Але гэта так. І дзе, у якім месцы гэтага амаль стогадовага жыцця яно перасеклася з Полацкам?

На нашую думку, кропкі судатыкнення трэба шукаць да падзей 1068 г. Не вядома, у якім узросце любечскаму хлопцу Анціпе прыйшло жаданне выправіцца ў паломніцтва ў Святую зямлю. Узнікаюць пытанні: адкуль на прыканцы X ст. хлопец з-пад Чарнігава мог даведацца не толькі аб Хрысце, але і аб манаскім подзьвігу, аб існаванні Афонскай гары. Але мы ведаем, што другі раз, ужо з Кіева, ен туды збег пасля 1015 г. На гэты момант яму было ўжо 32 гады — вельмі сталы ўзрост для ранняга сярэднявечча. (Усяслаў Полацкі, дарэчы, яшчэ нават і не нарадзіўся). Падставаю для ўцекаў, нагадаем яшчэ раз, было быццам бы тое, што Святаполк Яраполчыч, законны спадчынны кіеўскі князь пасля Ўладзіміра, быццам бы забіў Барыса і Глеба. Пачалася барацьба паміж Яраславам Уладзіміравічам Ноўгарадскім і Святаполкам, якая скончылася ўцекамі Святаполка і ягонай смерцю недзе ў Маравіі ў 1018 г. Чым гэта магло пагражаць афонскаму манаху? Нічым, калі толькі нейкім чынам ен не апынуўся на баку адной з дзьвух палітычных сілаў.

І вось тут мы сутыкаемся з адной цікавай факталагічнай супярэчнасцю. Жыціе Антонія ў розных рэдакцыях (поўнае і кароткае) у адзін голас сцвярджае, што збягяе ен пасля забойства Барыса і Глеба (1015), а вяртаецца, калі Яраслаў выганяе Святаполка і становіцца кіеўскім князем (1018). Нават, калі даць Антонію некаторы час на «зборы» і пераезд з Афо-

на да Кіева, то, прыблізна ў 1020—1030 гг. яго варта было б чакаць у Кіеве. У жыціі гэта адбываецца даволі хутка. Але есць адна дэталь. Перш чым распавесці аб вяртанні Антонія, знаходзіцца аповед аб святары з Берастова Іларыене, постніку і вельмі дасведчаным у Святым Пісанні чалавеку, які выкапаў сабе пячору над Дняпром і там маліўся. Не зразумела, праўда, навошта святару княжаскай царквы трэба было ў пячоры на два аршыны «отпеваше часы и моляшася Богу ту в тайне». З прыходам Яраслава ў Кіеў менавіта гэты Іларыен становіцца першым мясцовага паходжання мітрапалітам, пасля чаго, натуральна, у яго адпадае патрэба час ад часу наведваць сваю пячору. А вось тут і загадка: мітрапалітам Іларыен становіцца толькі ў 1051 г. Нават калі дапусціць, што ў Іларыена не было патрэбы ў той пячоры пачынаючы з 1037 г., бо Яраслаў прыцягнуў яго да «выпраўлення кніжнага», і, як мяркуюць, у гэтыя гады ен піша свае «Слова …». І вось пустую пячору Іларыена займае Антоній пасля другога вяртання ў Кіеў. Лагічна дапусціць, што пячора Іларыена, якая выкарыстоўвалася апошнім часова, але перыядычна, стала вольнаю не раней 1037 г., а, магчыма, і толькі пасля 1051 г. Тады паўстае пытанне: а ці так ўжо і хутка вярнуўся ў Кіеў з Афона Антоній? Ад каго Антоній збег: ад Святаполка ці Яраслава? Логіка падказвае, што ад апошняга, бо ў любым выпадку, на самай справе, Антоній не спяшаўся вяртацца ў Кіеў. Мяркуючы па яго адносінах да Ізяслава Яраславіча, і да самога Яраслава Уладзіміравіча адносіны Антонія былі далека не прыязныя.

Вось недзе тут, у гэтыя гады, на наш погляд, і перасекліся шляхі Антонія з Полацкам. Прамых доказаў няма, і наўрад мы іх знойдзем. Але есць некаторыя апасродкаваныя факты, якія знаходзяць тлумачэнне пры ўліку сказанага вышэй.

У айчыннай гісторыі XI—XII стст. есць толькі адзін прамы факт сувязі Полацка з Афонам — перанясенне на гару мошчаў Ефрасінні з Іерусаліма, пад час калі апошні быў захоплены туркамі. Чаму сюды, а не ў Канстантынопаль, дзе святая сустракалася з мясцовым патрыярхам, чаму, напрыклад, не ў Александрыю, Салунь, Херсанес, не напрасткі ў Кіеў, і не ў Полацк? Чаму спісы жыція Ефрасінні Александрыйскай захаваліся толькі на Афонскай гары, дзе іх чытаў і пераказаў пасля Анатоль Франс? Ці не з Афонскай гары былі кнігі «айцоў царквы», у тым ліку і на грэцкай мове, якія знайшоў у Сафійскім саборы сакратар Стэфана Баторыя Рамуальд Гейдэнштэйн у 1579 г.? [Гейденштейн, 1889]. Якім чынам невядомы гісторыі нашчадак Святаполка Яраполкавіча апынуўся ў Полацку і фундаваў будаўніцтва Сафійскага сабора? [Тарасаў, 2009]. Адкуль увогуле ў Полацку з'явілася ідэя заснавання жаночага манастыра? Нагадаем, што Прадзіслава, калі вырашыла прысвяціць сябе Богу, прыйшла ва ўжо дзеючы манастыр пры Сафійскім саборы да сваей цеткі Раманіі. Дарэчы, манастыр быў Траецкім і адзіным жаночым на той час на ўсей тэрыторыі Усходняй Еўропы.

Адказаць дакладна на ўсе пытанні мы не можам. І ці зможам калі? Аднак, нейкая ледзь улоўная сувязь паміж Афонам і Полацкам існавала. І гэтай першай, пачатковай сувяззю мог быць Антоній. Ен адзіны на ўсім нашым абшары, хто ня толькі быў пастрыжаны на Афоне, але і двойчы туды хадзіў і двойчы вяртаўся. Шлях з Любеча і Кіева на Афон вядомы — уніз па Дняпры і па моры. А вось адваротны шлях мог быць іншым — праз уласна мацярыковую Грэцыю, Балгарыю, ці Маравію, Польшу. Звернем увагу, што адзінаю мэтаю Антонія па вяртанні ў Кіеў было заснаванне манастыра. Ен не быў місіянерам, ен не меў царкоўных паўнамоцтваў, нават не прэтэндаваў на іегуменства ў ім жа закладзеным кіеўскім манастыры. Але менавіта закладаць манастыры ен мог. Як перад гэтым зрабіў у Полацку напаўлегендарны Торвальд Вандроўнік недзе ў канцы X ст.

Антоній вызнаваў так званую «общежительную» форму манаства, якая пачалася з Пахомія Вялікага, прыблізна каля 340 г. у Верхнім Егіпце ў г. Табенна. Уласна Пахомій заснаваў мужчынскі манастыр, а ягоная сястра першы ў гісторыі жаночы манастыр. Правілы, па якім жылі манастыры атрымалі назву Статут Пахомія. Патронка полацкай Ефрасінні — Ефрасіння Александрыйская, пераапрануўшыся хлопцам, бяжыць і хаваецца менавіта ў мужчынскім манастыры, які жыве па статуту Пахомія (заўважым, што статут Пахомія быў больш жорсткі за Студытскі канстантынопальскі статут, які ўвеў у Кіева-Пячэрскім манастыры Феадосій). Ефрасіння Полацкая, як і яе цетка Раманія, гэта ведалі (і пра статут, і пра заснаванне жаночага манастыра і аб Ефрасінні Александрыйскай). Адкуль? Толькі з кніг. Неякі аповед, пераказ вандроўніка ці місіянера не мог бы прымусіць паўтарыць такі духоўны подзьвіг. Такім чынам, цалкам верагодна, што ў Полацку хрысціянская літаратура, прычым менавіта на грэцкай мове, існавала ўжо на пачатку — сярэдзіне XI ст. І трапіць сюды яна магла ў тым ліку і з Афона. Да падзей 1068 г. у нас няма ніякіх звестак аб прамых ці апасродкаваных кантактах Полацка і Афона. Але звязка Антоній — Усяслаў Полацкі такую падставу дае.

Магчыма дапусціць, што крыніцай як мінімум афонскай жыційнай літаратуры ў Полацку XI ст. быў Антоній Пячэрскі. Вяртацца ў Кіеў другі раз ен мог праз Полацк (таму і з'явіўся са спазненнем). Таксама можна дапусціць, што ў Полацку ен з'явіўся не адзін, а разам са сваякамі таямніча забітага на мяжы з Маравіяй Святаполка Яраполкавіча. (Адсюль непрыязнь да Яраслава і Яраславічаў.) Святаполкавічы, маючы сродкі, і зрабілі свой кцітарскі ўнесак

у пабудову Сафійскага сабора. Ведаючы гэта, Антоній спрыяльна адносіўся да полацкага князя і не мог не спачуваць яму, калі той быў схоплены праз парушэнне крыжацалавання.

І яшчэ адна дэталь. X — пачатак XI стст. — час актыўнага будаўніцтва манастыроў у Еўропе менавіта ўсходняга ўзору, якому спрыяла дынастыя Камнінаў. Таму і не падаецца дзіўным, ці нейкім выключэннем заснаванне Антоніем Кіева-Пячэрскага манастыра, а таксама магчымае заснаванне манастыра ў Полацку, блізка гэтага часу.

Апрача таго, у сярэдзіне XI ст. у Полацку будуецца Сафійскі сабор. Апускаючы храналогію і асаблівасці архітэктуры гэтага храма (аб чым аўтар неаднаразова пісаў у іншых публікацыях), адзначым, што для рэлігійнага жыцця храма было патрэбна адпаведнае начынне. На момант нападу Ўсяслава на Ноўгарад у 1067 г. Сафія ўжо стаяла. Таму, пэўна, князь і абмежаваўся зняццем з ноўгарадскага храма найбольш емістых і важкіх аксэсуараў: званы і панікадзіла. Можна быць абсалютна ўпэўненым, што царкоўная літаратура, абразы, ладанкі, крыжы (напрастольны, узвіжанскі), адзенне святароў, мітры, посахі і г. д., неабходныя для штодзеннага набажэнства, у полацкім храме ўжо былі. Адкуль яны ўзяліся, хто даў, хто прывез, хто выкарыстоўваў? Адказ толькі адзіны: той, хто ўсталяваў у Полацку епіскапію (ці мітраполію) той і прадаставіў царкоўнае начынне. Кіеў легка выключаецца з гэтых прэтэндэнтаў, бо навошта (калі б гэта залежала ад кіеўскага мітрапаліта) рабаваць падпарадкаваны і залежны ад Кіева Ноўгарад і ягоную Сафію? Канстанстантынопаль таксама не пасуе, бо ў бізантыйскіх спісах мітраполій і епіскапій Полацка няма. Няма падстаў і сумнявацца, у тым, што ад пачатку заснавання полацкая епархія была ўсходняга абраду. Такім чынам, адзінаю крыніцаю ўсталявання епіскапіі, паступлення літаратуры і іншага богаслужэбнага начынння застаецца Балгарыя.

У сувязі з выказанай гіпотэзай, дададзім яшчэ адну заўвагу. Дакладнай даты хросту Балгарыі не існуе (паміж 863 і 866 гг.). Афіцыйная Балгарская праваслаўная царква адносіць гэтую падзею да 865 г. Аднак цікава іншае, хрышчэнне Балгарыі прымеркавана да свята Крыжаўзвіжання — 14 верасня. Менавіта ў гэты дзень, як лічыцца, цар Барыс з сям'ей і дваром хрысціўся, і з гэтага дня зрабіў хрысціянства афіцыйнай (дзяржаўнай) рэлігіяй у краіне. Пасля, як і ў выпадку з кіеўскім Уладзімірам Святаславічам, было і масавае хрышчэнне народу, і падаўленне язычніцкіх паўстанняў [Православная …] І ў Полацку, і ў Кіеве не ведаць гэтай гісторыі не маглі.

На наш погляд, усе выкладзенае вышэй немагчыма разглядаць, як простае супадзенне. Адсутнасць прамых летапісных звестак прымушае аналізаваць апасродкаваныя факты, якія ў цэлым дазваляюць, у якасці гіпотэзы, убачыць наступную карціну.

У XI ст., з пачаткам княжання Брачыслава Ізяслававіча (1003—1044 гг.) Полацкая зямля праводзіць самастойную знешнюю палітыку па ўмацаванні і павялічэнні тэрыторый, прыняцці хрысціянства ў якасці дзяржаўнай рэлігіі. Менавіта ў гэты час адбываецца першы кантакт з праваслаўным балгарскім патрыярхатам і ўсталяванне Полацкай епіскапіі. У гэты час у Полацк трапляе хрысціянская літаратура на грэцкай, балгарскай (магчыма лацінскай) мовах, храмавае начынне, абразы. Палачане, праз Торвальда Вандроўніка, Антонія Пячэрскага знаемяцца з манаствам, як формай хрысціянскага падзвіжніцтва, па ўзоры Паўночнага Егіпта і Афона. Магчыма дапусціць, што першы манастыр у Полацку з'яўляецца яшчэ да пабудовы Сафійскага сабора, і тое, што ен быў мужчынскім. Першы дакладны жаночы манастыр існуе пры Сафійскім саборы не пазней другой паловы — канца XI ст.

Спецыфікаю ранняга хрысціянскага веравызнання на Полаччыне з'яўляецца асаблівае ўшанаванне сімвалаў Веры сямі першых сабораў, Троіцы і Узьвіжанскага Крыжа. Апошняе, магчыма было звязана з тым, што Крыж (па форме хутчэй за ўсе Патрыяршы) быў галоўнаю святыняй у Сафійскім саборы і ва ўсей дзяржаве. Крыж быў балгарскага паходжання, дасланы непасрэдна патрыярхам альбо архіепіскапам Ахрыдскім і сімвалізаваў таксама хрышчэнне Балгарыі пры цары Барысе. Такім чынам, і полацкія князі мелі падставу лічыць сябе роўнымі еўрапейскім манархам. Гэта ж тлумачыць непадпарадкаванасць Полацка Кіеву.

Патрэба абароны сваіх палітычных, тэрытарыяльных і эканамічных інтарэсаў прывяла Полацк да канфлікту з Кіевам. Апагея ен дасягае ў 1066—1068 гг. Фармальнай падставаю мог быць захоп Усяславам Менскай воласці, якая належала Тураўскай Зямлі, і пачатак будаўніцтва новай крэпасці на Нямізе. Таксама напады на Пскоў і Ноўгарад, з мэтаю паслаблення іх актыўнасці на гандлевых шляхах і волаках.

Яшчэ адной падставаю магло быць падзенне Першага Балгарскага царства ў 1018 г., якое азнамянавалася захопам Ахрыда і ліквідацыяй незалежнай балгарскай аўтакефальнай царквы і падпарадкаванне яе Візантыі. Дарэчы, усе гэта суправаджалася массавым вынішчэннем саміх балгар і іх бегствам за межы дзяржавы. Цалкам верагодна, што частка з іх апынулася на Полаччыне (што назіраецца археалагічна ў пабытовай культуры і архітэктуры XI—XII стст.) [Тарасаў, 2012]. І гэта была ўжо другая хваля знаемства з культурай Балкан. Ліквідацыя Ахрыдскага патрыярхату прадугледжвала перадачу пад пратэктарат канстантынопальскага патрыярха і ўсіх балгарскіх

(як уласна балканскіх, так і ўсталяваных за межамі Балгарыі) епіскапій. Полацкая епіскапія (мітраполія) мусіла перайсці пад уладу кіеўскага мітрапаліта. Але гэтага не адбываецца на працягу ўсяго XI ст., пакуль не памірае Ўсяслаў Полацкі.

Такім чынам, можна зрабіць выснову, што ідэалагічнай складоваю канфлікта Полацка з Кіевам магло быць жаданне апошняга падпарадкаваць сабе і полацкую царкву. Яна ж, ў вачах «незалежних» ад улады і мітрапалічага кіравання манахаў-заснавальнікаў Кіева-Пячэрскага манастыра: Антонія, Феадосія і Нікана, была цалкам кананічнай і мела правы на самастойнае існаванне. Асаблівая прыязнасць Антонія да полацкага князя, верагодна, тлумачылася не толькі знаемствам, але і тым, што Антоній ведаў аб стане і распаўсюджанні хрысціянства на Полаччыне. Асаблівую прыхільнасць магло выклікаць будаўніцтва Сафійскага сабора, наяўнасць манастыра (манастыроў), хрысціянскіх святыняў, стаўленне князя да хрысціянскай асветы, кніг, частку з якіх Антоній мог перадаць асабіста. Дарэчы, нават у Кіеве ён мог падтрымліваць кантакты з палачанамі праз «Брачыслававa дворышча».

У падзеях 1067 г. пад Воршаю трыўмвірат Яраславічаў, вачыма хрысціяніна, робіць непапраўнае злачынства, грэх, якому няма дараванне. Яны даюць клятву, цалуючы галоўную полацкую святыню — Крыж, і парушаюць яе. Г.зн., яны паступаюць як язычнікі, ці як людзі, што адступілі ад Веры. Аб чым яскрава сведчыць летапісны артыкул [Электронная …] Сярод саміх Яраславічаў няма адзінства. Святаслаў Чарнігаўскі скептычна адносіцца да ўчынка брата Ізяслава, але трывае да пары, пакуль тот не пагражае Кіеўскай Русі падпарадкаваннем Польшчы і пераходам пад руку Ватыкана.

Сярод манахаў-пячэрцаў таксама няма адзінства.

У Феадосія цесныя адносіны з Ізяславам Кіеўскім. Ен яго вучыць, ушчувае ад лаціны, нават абараняе перад братам, калі Ізяслаў у выгнанні.

Нікан — прыязны да Святаслава, які імкнецца праводзіць уласную палітыку, добра ставіцца да пашырэння манаства і будаўніцтва храмаў. Нікан нават выступае ў якасці дыпламата, просячы святаслававa сына Глеба на стол у Тмутаракані. Ці не ўзгадняць з Ізяславам праз Феадосія новую пасаду Глеба заязджаў ен у Кіев у гэты час? Але з самім Ізяславам у Нікана адносіны не склаліся. І, магчыма, не толькі таму, што ен пастрыгаў у манахі баярскіх дзяцей без згоды бацькоў і князя. М.Д. Прысялкоў і А.А. Шахматаў выказвалі цікавую здагадку, што пад манаскім імем «Нікан» пайшоў у манастыр першы славянскі мітрапаліт Іларыен [Карташов, 1991, с. 170]. Апошні, пастаўлены Яраславам Мудрым у 1051 г., знікае адразу пасля яго смерці ў 1054 г., калі Ізяслаў спрыяе аднаўленню візантыйскага парадку пастаўлення мітрапалітаў. Жыція Іларыена, Нікана і Кіева-Пячэрскі пацярык амаль аднымі словамі ўхваляюць глыбокія веды і азнанасць у Веры гэтых людзей, іх кніжнасць, што сапраўды, падаецца, размова ідзе аб адным і тым жа чалавеку. Калі гэта так, то зразумела, чаму не кананізаваны Іларыен, а кананізаваны Нікан.

Нарэшце, Антоній, аб якім мы ўжо многа напісалі, прыхільна ставіцца да Ўсяслава Полацкага як пэўнай палітычнай і духоўнай альтэрнатывы Кіеву. Законна было бы задаць пытанне: «А чаму ж ен тады не жыве ў Полацку?». Магчыма і жыў, але на 1068 г. яму было ўжо 85 гадоў. Натуральна было бачыць манаха ў манастыры, які ен сам і заснаваў. Магчыма дапусціць, што Антоній спачувае не толькі асабіста Ўсяславу, але і ўсей Полацкай Зямлі. Ці не тут ен хрысціўся? Звернем увагу на першае імя Антонія — Анціпа. Гэта хрысціянскае імя першасвяціцеля першага стагоддзя новай эры, вучня Іаана Багаслова, епіскапа Анціпы Пергамскага. Імя грэцкага паходжання. А сам Анціпа Пергамскі быў пакутнікам, якога язычнікі за пропаведзь хрысціянства кінулі ў чэрава нагрэтага жалезнага быка. З чаго вынікае, што да таго як выправіцца на Афон, малыды чалавек з Любеча, які, нагадаем, нарадзіўся ў 983 г., быў свядомым хрысціянінам. Мала таго, той хто яго хрысціў і даваў хрысціянскае імя, добра ведаў раннюю гісторыю хрысціянства, прычым, на тэрыторыі Малой Азіі. Канечне, магчыма дапусціць, што малады чалавек хрысціўся ў час каля 992 г., калі былі ўсталяваны епархіі, у тым ліку і Чарнігаўская, дзе па паданні епіскапамі былі святары яшчэ з князем Уладзімірам. А яны, як вядома, былі балгарамі, як і першы кіеўскі мітрапаліт. Такім чынам, выключаць балгарскі след, як падставу прыхільнасці Антонія да Ўсяслава, Полаччыны і Ўсяслава да Антонія не варта.

Такім чынам, канфлікт Полацка з Кіевам, які дасягнуў апагею ў 1066—1068 гг. не варта разглядаць як выключна палітычную з'яву. Ен меў таксама і рэлігійна-ідэалагічную падкладку. Можна меркаваць, што Полацк супраціўляўся не толькі спробе Кіева падпарадкаваць Полацкую Зямлю палітычна і тэрытарыяльна, але і спробе навязаць праз сябе духоўнае кіраўніцтва Канстантынопаля. Да 1105 г. хрысціянская царква ў Полацку ўзнікла і існавала як самастойны, незалежны ад Кіева інстытут, верагодней за ўсе, духоўна падпарадкаваны Ахрыдскай патрыярхіі. А з моманту падзення Першага Балгарскага царства і ліквідацыі незалежнасці балгарскай царквы ў 1018 г. па 1105 г., фактычна была цалкам самастойнаю.

Алексеев Л.В. «Менск» и Минск. К истории белорусской столицы // Культура словян и Руси (к 90-летию Б.А. Рыбакова). — М., 1998. — С. 375—392.
Викитека. Жития святых (Дмитрий Ростовский). Житие Антония Печерского. — Электрон. ресурс; режим доступа: http://ru.wikisource.org/wiki/.
Гейденштейн Р. Записки о Московской войне (1578—1582 гг.). — СПб, 1889. — 398 с.
Жизнеописание достопамятных людей земли Русской. — Электрон. ресурс; режим доступа: http://www.bibliotekar.ru/zhizneopisaniya/5.htm.
Житие. Житие святителя Иллариона, митрополита киевского. — Электрон. ресурс; режим доступа: http://www.saints.ru/i/3-Illarion-Kievskii.html.
Жизнеописания достопамятных людей земли Русской. Житие преподобного Антония Печерского. — Электрон. ресурс; режим доступа: htt://www.bibliotekar.ru/zhizneopisaniya/5.htm.
Карташов А.В. Очерки по истории русской церкви. — М., 1991. — Т. 1. — 704 с.
Лихачев Д.С. 15 сентября 1068 г. // Знание — сила. — 1983. — № 4. — С. 30.
Повесть временных лет. Электронные публикации Института русской литературы (Пушкинский Дом) РАН. — Электрон. ресурс; режим доступа: http://lib.pushkinskijdom.ru/.
Поучения и молитва Феодосия Печерского. Электронные публикации Института русской литературы (Пушкинский Дом) РАН. — Электрон. ресурс; режим доступа: http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=4873.
Православная энциклопедия. Болгарская православная церковь. — Электрон. ресурс; режим доступа: http://www.pravenc.ru/text/149675.html.
Русская история. Житие Феодосия Печерского. — Электрон. ресурс; режим доступа: http://www.bibliotekar.ru/rus/84.htm.
Рыбаков Б.А. Русские датированные надписи XI—XIV вв. — М., 1964. — 94 с. (САИ. — Вып. Е-144).
Ставиский В.И. Полоцкие князья в системе организации власти над русской землей в XI в. // История и археология Полоцка и Полоцкой земли. Материалы конференции посвященной 125-летию Полоцка. — Полоцк, 1987. — С. 57—59.
Тарасаў С. Плінфа з выяваю княжацкага знака з раскопак на Верхнім замку ў Полацку // Acta Arhaeologica Albaruthenica. — Мн., 2009. — Vol. V. — С. 54—72.
Тарасаў С. Старажытны Полацк. Балканскі след // Беларускі гістарычны часопіс. — Мн., 2012. — № 5. — С. 9—19, 81.
Электронная библиотека ИРЛИ РАН Пушкинский дом. Повесть временных лет. — Электрон. ресурс; режим доступа: http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=4869.

П. И. Тарасов

КОНФЛИКТ МЕЖДУ ПОЛОЦКОМ И КИЕВОМ 1066—1068 гг. ПОЛИТИКО-РЕЛИГИОЗНЫЙ АСПЕКТ

Статья посвящена исследованию политических и религиозных отношений между Киевом и Полоцком в XI в. Анализируются причины и развитие восстания 15 сентября 1068 г., в результате которого был освобожден из тюрьмы полоцкий князь Всеслав Брячиславич и провозглашен Великим князем Киевским. Рассматривается роль и место представителей церкви во время конфликта. Автор высказывает гипотезу об возникновении и духовном подчинении Полоцкой епархии Болгарской митрополии. Анализируются действия монахов Киево-Печерского монастыря во время восстания. Делается вывод, что полоцкого князя Всеслава поддерживал основатель монастыря Антоний Печерский.

К л ю ч е в ы е с л о в а: христианизация, политические взаимоотношения, археологические исследования, жития святых, Полоцкая Земля, Киево-Печерский монастырь, церковная иерархия.

P. I. Tarasov

THE CONFLICT 1066—1068 BETWEEN POLOTSK AND KIEV. POLITICAL AND RELIGIOUS ASPECT

The article is about a research of the political and religious relations between Polotsk and Kiev in in the 11th century. The author analyzes the reasons and course of actions of a revolt on September 15, 1068, the result of which was released UsiaslauBrachyslavavich the Prince of Polotsk and announced the Prince of Kiev. The role of religious figures is considered during the revolt. The author states a hypothesis of foundation of the Polotsk diocese from the Bulgarian metropolitanate. He analyzes actions of monks of the Kyiv Piachersk monastery during the revolt and concludes that the founder of the monastery of Anthony Piacherski supported Prince Usiaslau.

K e y w o r d s: Christianization, political relations, archaeology, lives of saints, Polotsk Land, Kiev-Pechersk monastery, the Church hierarchy.

Одержано 3.05.2016

УДК: 904.4(477.41)”653”

І. А. Готун

СЕРЕДНЬОВІЧНЕ СЕЛИЩЕ ХОДОСІВКА-РОСЛАВСЬКЕ (до десятиріччя розкопок пам’ятки)

У 2007 р. Північна експедиція ІА НАН України відкрила поселення доби Київської Русі та монгольсько-литовського періоду в с. Ходосівка у південних передмістях Києва. Вже перший сезон розкопок пам’ятки привів до висновків стосовно високого рівня розвитку матеріальної і деяких елементів духовної культури мешканців цього соціально-економічного феномену, які були сформульовані у статті «Неординарність давньоруського села на прикладі селища Ходосівка-Рославське». Здійснені впродовж десяти років поспіль подальші дослідження і завершення обробки отриманих за перші п’ять років матеріалів дозволяють повернутись до означеного питання, спираючись на оновлену джерельну базу. Накопичені за час розкопок дані дозволяють характеризувати багатогалузеве господарство мешканців пункту, основні риси їх матеріальної культури, серед яких наявні ті, які вважали невластивими пам’яткам сільського типу і які, навіть за умови врахування останніх фундаментальних розробок археологів-медієвістів з сільської тематики, свідчать, що інформаційні можливості середньовічних селищ півдня Русі ще далеко не вичерпані.

Ключові слова: сільськогосподарські знаряддя, інструменти ремесел і промислів, побутовий інвентар, озброєння і військове спорядження, культові речі, поселення Ходосівка-Рославське, середньовічне селище, давньоруська і монгольсько-литовська доба.

Необхідність подальшого дослідження неукріплених поселень доби Київської Русі підкреслювалась неодноразово. Зокрема, щодо Київської землі П.П. Толочко акцентував на найменшому ступені вивченості цього типу пам’яток [Толочко, 1980, с. 162, 163], вказуючи, що постійний приток створеного у сфері сільськогосподарського виробництва додаткового продукту був основою бурхливого зростання й розвитку міст на Русі і наголошуючи на необхідності дослідження таких пунктів, де проживала основна маса зайнятого сільським господарством населення — пам’яток, які дають матеріал щодо структури територіальної общини півдня Русі. Дослідник зауважував, що правильне розуміння соціально-економічної природи давньоруського міста багато в чому залежить від знання господарської структури округи, її економічного і демографічного потенціалу, природних умов [Толочко, 1985, с. 5, 6; 1989, с. 79; 1990, с. 3, 4]. На важливість дослідження цієї тематики неодноразово вказував і О.П. Моця [Моця, 1995, с. 141; 1996, с. 45; 2011; 2016, с. 7, 10, 11 та ін.]. А підводячи підсумки робіт з проблематики давньоруського села і окреслюючи перспективи подальших розкопок селищ середньовічної доби вчений констатував фіксацію різноманітних типів поселень, за якими стояли їх конкретні соціально-економічні функції, що досить різнились між собою [Моця, 1991, с. 7, 8]. Відтак, розробка проблем села часів середньовіччя залишається одним із пріоритетних завдань навіть з урахуванням публікацій останніх десятиліть, підсумованих у фундаментальних виданнях [Південноруське …, 1997; Село …, 2003]. Передусім це стосується пізнання специфіки кожного села як соціально-економічного феномену, адже «індивідуальні особливості … поселення … дозволяють у найбільш яскравій і повній формі змалювати картину реального життя» [Раппопорт, 1967, с. 3] та виявлення певних закономірностей при узагальненні окремих матеріалів. При цьому слід наголосити на спостереженнях, що «не всі сліди виробництва означають наявність ремесла, … могло існувати і домашнє виробництво, призначене не для збуту, а для задоволення

© І.А. ГОТУН, 2017

власних потреб… Аналогічно наявність дорогих імпортних речей зовсім не свідчить про торгівлю, оскільки ці предмети могли потрапити на поселення … в якості дарів, військових трофеїв тощо» [Раппопорт, 1967, с. 4] і що рибальські, наприклад, знаряддя могли перебувати у будівлі не лише професіонала, а й любителя [Монгайт, 1955, с. 61, 62].

Суттєві матеріали щодо специфіки південноруського села отримано в ході розкопок поселення Ходосівка-Рославське давньоруської та монгольсько-литовської доби, шари якого містять також артефакти періоду неоліту, палеометалів та окремі знахідки І тис. Пам'ятка розташована у південних передмістях Києва і входить до Ходосівського археологічного комплексу. Селище займає поросле по периметру деревами і чагарниками підвищення серед лук і утворених нижньою течією Сіверки та Петиля боліт у широкій заплаві Дніпра біля Ходосівського городища «Кругле», верхній горизонт якого датується добою Київської Русі. Пункт було відкрито у 2007 р., відтоді він щороку вивчається Північною постійнодіючою експедицією Інституту археології НАНУ із залученням волонтерів і студентів-практикантів КНУ ім. Тараса Шевченка, НПУ ім. М. Драгоманова, НУ «Києво-Могилянська академія», ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький педуніверситет ім. Г. Сковороди», Житомирського ДУ ім. І. Франка, Донецького НУ ім. В. Стуса, (м. Вінниця) й інших вишів [1] [Готун, Казимір, 2009; Готун та ін., 2009б; 2009в; 2010б; 2011; 2012а; 2012б; 2012в; 2013б; 2013г; 2014б; 2015; Блажевич, 2016, с. 128, 129].

Під час публікації результатів розкопок селища вже відзначалось, що середньовічний горизонт означеної пам'ятки датується рубежем XI—XII — XIV ст.; поселення привертає увагу високим рівнем розвитку матеріальної та простежених за деякими знахідками елементів духовної культури мешканців; частину з них традиційна історіографія вважала властивими лише міському населенню. Це і предмети озброєння та спорядження воїна і бойового коня, і прикраси, у тому числі коштовні, і досить велика кількість, як для незначного за площею заплавного селища, уламків скляних браслетів. До керамічного комплексу пам'ятки входять фрагменти з одно- та двобічною поливою різних відтінків, а також значна кількість уламків з окремими її смугами, краплями та бризками. Хоч знахідки полив'яного посуду відомі на селищах півдня Русі, статистика цієї кераміки з поселення Ходосівка-Рославське відчутно більша порівняно з даними розкопок інших пунктів. Окремий аргумент важливості вивчення цього селища — специфіка його шару з розвалами посудин, половинками горщиків тощо, що вказує на збереженість нашарувань і обставини потрапляння до них названих знахідок. При різноманітних напрямках економічної діяльності мешканців ця пам'ятка, на перший погляд, репрезентує тип поселень з багатоструктурним високорозвиненим господарством і високим рівнем добробуту населення, виділений у результаті останніх масштабних досліджень селищ Південної Русі. Але таке явище раніше було простежене відносно крупних сіл, тому фіксація подібного щодо невеликої за площею пам'ятки на незначному заплавному підвищенні стала дещо несподіваною [Готун, 2008; Готун, Казимір, 2010]. Заслуговує уваги і виявлений тут осередок обробки бурштину та виготовлення з нього виробів. Вивчено виробничу споруду цього призначення, у її заповненні та у навколишньому шарі зібрано понад 320 заготовок намистин, хрестиків і вставок, готових прикрас, шматків сировини й відходів виробництва, знайдено відповідні інструменти і пристосування [Готун та ін., 2010а].

Отриманим за перші п'ять років матеріалам крім інформаційних повідомлень про результати сезону присвячено низку спеціальних публікацій, де розглянуті різні категорії матеріальної культури мешканців пам'ятки: побутовий інвентар; керамічний комплекс; речі християнського і язичницького культів; елементи озброєння і спорядження вершника та бойового коня і речі подвійного призначення та ін. [Готун та ін., 2013а; 2013в; 2014а; Готун, Гунь, 2014; Гунь, 2011; 2013; Гунь та ін., 2016; Сорокун, 2011 та ін.]. Наявні дані та отримані протягом наступних сезонів матеріали, що проходять лабораторне і кабінетне опрацювання, дозволяють характеризувати різні аспекти життя і господарської діяльності мешканців цього пункту.

Типовими для сільських поселень прийнято вважати знахідки сільськогосподарського інвентарю — наконечників орних знарядь, серпів тощо. Такі відомі й на селищі Ходосівка-Рославське. Прикладом слугують цілий і фрагментований наральники [Готун та ін., 2013в, с. 186] від особливого різновиду рал з полозом типу ЧВ1 [Краснов, 1987, с. 54, рис. 31, *2*; Древняя ..., 1985, с. 235, рис. 83, *20*]. Використання цього досить специфічного знаряддя було зумовлене, очевидно, особливістю навколишніх лучних угідь. Незначні розміри виявленого на поселенні уламка серпа та ще одного фрагмента, що міг належати як серпу, так і косі, не дають змоги характеризувати ці знаряддя, хоч і дозволяють констатувати сам факт збирання зернових [Готун та ін., 2013а, с. 87; 2013в, с. 187, 196, рис. 1, *9; 11*]. Розвиток на поселенні зернового господарства засвідчують і горілі зернівки та їх відбитки, хоч ту їх частину, що простежена на уламках кераміки до фіксації беззаперечних доказів виготовлення посуду

1. Принагідно хочется висловити вдячність всім, хто брав участь у дослідженні цієї неординарної пам'ятки.

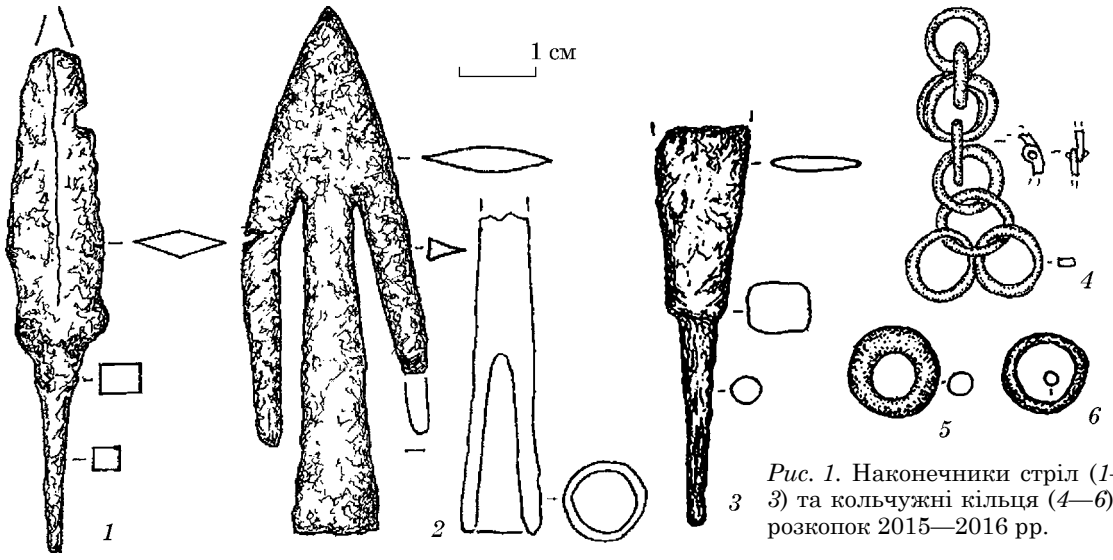

Рис. 1. Наконечники стріл (*1—3*) та кольчужні кільця (*4—6*) з розкопок 2015—2016 рр.

безпосередньо на пам'ятці враховувати не доводиться.

Серед специфічних неукріплених пунктів регіону П.П. Толочко виділив у окремий тип селища тваринників у річкових заплавах та у поліських районах [Толочко, 1980, с. 162, 163]. У літературі наведені їх конкретні ідентифікації у басейнах Здвижа, Ужа, Тетерева: на піщаних заплавних дюнах, невеликі за площею (від 30 × 70 до 80 × 150 м), датовані XI—XIII ст. На одній з них, біля Бородянки, проведено розкопки, у ході яких досліджено черінь і передпічну яму наземного житла [Иванченко, 1981]. До таких поселень певною мірою можна зарахувати і пункт в уроч. Рославське біля Ходосівки. Ототожнення зроблене за попереднім розглядом остеологічного матеріалу, хоч остаточно колекція ще не опрацьована та за логікою розміщення пам'ятки серед обширних лук. Не суперечить цьому і знахідка коси із трьох уламків, яка від давньоруських кіс-горбуш дещо відрізняється у бік більшої схожості з сучасними виробами [Готун та ін., 2013а, с. 87; 2013в, с. 186, 196, рис. 1, *5*], адже за усталеною думкою, на Русі це знаряддя застосовували не для збирання врожаю, а виключно для заготівлі сіна [Древняя …, 1985, с. 225]. Отримані в ході розкопок дані дозволяють констатувати в числі занять жителів селища крім тваринництва наявність також птахівництва.

При аналізі матеріалів досліджень селища Борки-III на р. Судость з наземними житлами, котлованами типу напівземлянок, численними кістками диких тварин та знаряддями обробки шкур у публікаціях відзначався неземлеробський характер пам'ятки, акцентувалась увага на незвично високому відсотку кісток диких тварин [Смирнов, Шинаков, 1987, с. 104; Смирнов и др., 1988, с. 91 та ін.]. Археозоологи ідентифікували цей пункт з мисливською заїмкою літописних бродників [Маслов и др., 1988, с. 64, 65 та ін.], частина археологів запропонувала ототожнення його з князівським заповідником, аналогічним згаданим під 947 р. «ловищам» княгині Ольги [Шинаков, 1988, с. 17, 18 та ін.], чого не виключали й інші дослідники [Зотько и др., 1993, с. 67]. Кістки диких тварин репрезентовані й на поселенні Ходосівка-Рославське, хоч їх відсоток до завершення обробки остеологічної колекції назвати важко. Зрозуміло, що мешканці селища, з огляду на природні умови його розміщення, займались полюванням. На ймовірний розвиток цієї галузі вказують і деякі з наконечників стріл, зокрема металевий типу 2 «втулковий двошипний» і рогові типу 8 «кулеподібні конічні з черешком», схожий на тип 1 «кулеподібні конічні» і тип 5 «томари тупі масивні», а також віднесений до групи «наслідування ромбічним наконечникам», що імітують чи копіюють залізні пласкі стріли і відповідають типам 40, 41, 46, виділеним А.Ф. Медведєвим [Медведев, 1966, с. 56, 87, 88, 157, табл. 22, *2, 27, 33*; 23, *1*; 28, *27, 34, 36, 37*; 30, *2*], про що вже йшлось [Готун та ін., 2013а, с. 87, 88, рис. 1, *1—3*]. Та значне число дорогих речей, незвична насиченість шару уламками скляних браслетів, наявність стаціонарних жител не дозволяє говорити про пункт, як про простий мисливський осередок. Показово, що неподалік селища зафіксовано кілька пам'яток з престижними давньоруськими знахідками, але без слідів синхронних споруд, як у випадку з поселенням між Ходосівкою та Лісниками, щодо якого вже висловлено думку про подібність до осередків промислового характеру типу поселення Борки-III [Північна, 2007, с. 199; Готун та ін., 2009а]. Варто відзначити, що пов'язані з галуззю знахідки, зокрема ще один втулковий двошипний наконечник стріли, зафіксовано на селищі й у 2016 р. (рис. 1, *2*).

Частина давньоруських пам'яток ототожнена з промисловими поселеннями рибалок.

З огляду на знахідки відповідних речей таке припущення зроблене щодо заплавного селища Анисів у Чернігівському Задесенні [Шекун, 1992, с. 52]. Разом з тим, зверталась увага на наявність предметів, які свідчать про високий соціальний статус мешканців [Кузнецов, 1987], що привело до ідентифікації поселення з феодальною садибою в складі чернігівської міської агломерації [Кузнецов, Ситий, 1992]. З рибальським селищем ототожнено пункт 6 біля с. Аргамач-Пальна у басейні Бистрої Сосни [Тропин, 1996], із сезонним поселенням рибалок — пам'ятку біля с. Сокіл на Дністрі [Вільшанська, 1988]. При дослідженні селища Ходосівка-Рославське зібрано кістки риб та виготовлені з кераміки й свинцю важки для рибальських сіток, аналогії яким були зафіксовані на низці пунктів [Рабинович, 1952, с. 117, 119, рис. 38, *3—8*; Гоняный, 1990, с. 93, 95, рис. 4, *9*; Ситий, 1995, с. 131, 132; Шекун, 1995, с. 10; Південноруське …, 1997, с. 130; Винников, Кудрявцева, 1998, с. 62, 65, рис. 8; Сухобоков, 2012, с. 187, 188, рис. 118, *15, 16*; Войнаровський, 2014, с. 46], що вказує й на цю галузь у числі занять мешканців. Показові й рибальські гачки, один з яких значних розмірів [Готун та ін., 2013а, с. 89; 2013в, с. 187, 197, рис. 2, *1*; 2014б, с. 148, рис. 1, *10*; Готун, 2014, с. 126, рис. 3, *1—3, 7—10*]. Спеціалістами відзначено, що гачки з радіусом вигину більше 1 см призначались для крупної риби — щук, сомів, осетрів і застосовували їх не у вудочках, а в закидушках, жерлицях, донках [Древняя ..., 1985, с. 227, 228], тому знахідки з Ходосівки-Рославського слід інтерпретувати саме так. Варто зауважити, що у одного з ходосівських гачків кінець цівки зігнутий у петлю, в іншого — розплющений у лопатку. Це відповідає виділеним свого часу типам «гачок з лопаточкою і зубцем» та, з огляду на зламане жало, «з зубцем і петелькою» чи «без зубця з петелькою» [Мальм, 1956, с. 117] та типам, схожим до вказаних за іншими класифікаціями [Шрамко, Цепкин, 1963, с. 78], а також «переметним гачкам» [Салмина, 1994, с. 165, 167, 169, рис. 12, *2*; Тарасов, 2001], хоч спостереження за побутуванням на Русі різних форм цих знарядь дозволили встановити, що виділити райони поширення окремих їх типів практично неможливо [Древняя …, 1985, с. 228]. Цікаво, що на селищі Рів-ІІ у Подесенні [Коваленко и др., 1985, с. 288; Простантинова, 1988, с. 34] і пам'ятці біля с. Лави на Бистрій Сосні [Тропин, 1992] мешканці поєднували рибальство і залізоробну справу, що дозволяє провести певну паралель з Ходосівкою-Рославським, хоч на останньому простежено і свідчення заняття рільництвом. З артефактами рибальської галузі варто згадати ще дві залізні знахідки з селища. Одна з них має широку масивну втулку й вузьку долотоподібну робочу частину [Готун та ін., 2013в, с. 187, 196, рис. 1, *10*; Готун, 2014, с. 127, 128, рис. 6, *1*]. Її відмінність від наведених у фаховій літературі наконечників пешні [Древняя ..., 1985, с. 229, 242, табл. 90, *9*; Захаров, 2004, с. 204, рис. 171] зумовила ототожнення речі з вузьколезовим втульчастим теслом, хоч робочий край таких знарядь, зазвичай, більший, а масивність і значна ширина втулки спричинила припущення про можливість застосування виробу для добування залізної руди тощо. Ще один такий інструмент тонший [Готун та ін., 2013г, с. 199, рис. 1, *2*; Готун, 2014, с. 127, 128, рис. 6, *2*] і за зовнішніми обрисами значно ближчий до інтерпретованих у присвячених результатам як археологічних [Никольская, 1957, с. 185, 187, рис. 9, *1, 2*; Гроздилов, 1962, с. 64, рис. 50, *1*; Довженок та ін., 1966, с. 72, табл. ІІІ, *8*; Тарасов, 2001, рис. 3, *а*; Тропин, 2004, с. 149, рис. 80, *1, 2*; Войнаровський, 2014, с. 44, 45, рис. 4, *17*], так і етнографічних [Полесье …, 1988, с. 153, рис., *12*] досліджень роботах виробам як пешні, хоч, за деякими даними, у XVII—XVIII ст. знаряддя були дещо іншими — виготовленими зі згорнутої в трубку для оформлення втулки вузької металевої заготовки [Мазуров, Цепкин, 2003, с. 129, 130, рис. 1, *5, 6*].

Поза сумнівом, як вже відзначено, жителі поселення займались збиральництвом, але здогад про даний вид діяльності виходить лише з логічних міркувань, оскільки археологічні сліди цього промислу в умовах сухого культурного шару важкоуловимі, а випадки фіксації, наприклад, шкаралупи ліщинових горішків у давньоруському колодязі з Автуничів — скоріше виняток, ніж правило. З урахуванням лісів та лук поруч пункту можна припустити і заняття бортництвом та заготівлею допоміжних матеріалів — барвників, дубильних речовин тощо, але матеріальних свідчень ці галузі теж практично не залишають [Готун та ін., 2013а, с. 90, 91].

Важливе місце серед занять населення досліджуваної пам'ятки посідали прядіння і ткацтво. Перша галузь добре простежується за знахідками пряслиць. Більшість із виявлених на селищі виготовлена з пірофілітового сланцю (окремі, незначних розмірів, були, очевидно, намистинами), а одне — виточене з уламка стінки візантійської амфори [Готун та ін., 2013а, с. 91, рис. 4]. Окремо слід згадати урізано-біконічний виріб із свинцю, що формою повторює намистини й прясельця, має менші від останніх розміри, хоч його вага з ними співставима. Віднесена до пряселець схожа знахідка дещо вищих пропорцій і з асиметрією форми відома за результатами розкопок Тімерьовського поселення [Дубов, 1982, с. 235, рис. 37, *13*]. Сліди другої галузі зафіксувати важче, адже дерев'яні деталі верстатів в умовах сухого культурного шару півдня Русі, зазвичай, не збереглись, а властиві слов'янам додержавного періоду важки з обпаленої глини у Київській Русі поширення не набули. Але у цьому відно-

шенні привертає увагу одна група свинцевих виробів, відома як на пам'ятках часів Давньої Русі загалом, так і на селищі Ходосівка-Рославське зокрема. Йдеться про конічні та близькі до конічних іноді орнаментовані речі з отвором [Готун та ін., 2013а, с. 90, рис. 3, *7, 8*; 2014б, с. 148, рис. 1, *19*]. Знахідки ототожнювали з пряслицями, пломбами, ґудзиками, ворварками, важками, гирками, але матеріали недавніх досліджень дозволили інтерпретувати їх по-новому. Фіксація при розкопках Новгорода представницької серії цих виробів з волокнами коноплі чи кропиви в каналах, іноді зафіксованими дерев'яними стрижнями, зумовила ототожнення їх з важками до вертикального ткацького верстату або для ручного ткацтва. Сліди деякої деформації на поверхні речей свідчать про їх постійні удари одна об одну, а орнаментовані вироби могли маркувати, наприклад, нитки іншого кольору [Олейников, 2014]. Слід відзначити, що поруч з неоздобленими [Седова, Беленькая, 1981, с. 101, рис. 4, *20, 21*; Козловський, 1992, с. 65, 66, рис. 33, *14—19*; Зоценко, Брайчевська, 1993, с. 75—77, рис. 18, *3—5*; Грибов, Цепкин, 2004, с. 78, 79, рис. 2, *15—18*; Захаров, 2004, с. 192, рис. 108; Осипов, Станюкович, 2005, с. 21, 38, табл. IV, *25—30*; IX, *19—22*; Моця, Казаков, 2011, с. 245, 253; Казимір та ін., 2013, с. 201, рис. 1, *8, 9* та ін.] останні теж непоодинокі [Коваленко, Сытый, 1991, с. 63, 64, рис. 4, *33*; Прищепа, 2011, с. 157, рис. 155; Готун та ін., 2013а, с. 90, рис. 3, *9* та ін.], а загалом такі предмети відомі й за межами Русі [Город, 1996, с. 240, 246—248, рис. 76, *4, 14* та ін.].

На ймовірну обробку шкір та хутра вказують склад остеологічної колекції з пункту та кістяні проколки і виготовлений із щелепи молодої свині інструмент типу скобеля чи скребла [Готун та ін., 2013а, с. 88, 92, рис. 1, *5—7, 13*]. Непоодинокі на поселенні й шила та швайки [Готун та ін., 2013в, с. 188], які використовували у різних галузях, зокрема й у названій.

Виявлені під час розкопок голки знаходили застосування як в побуті, так і в підсобних промислах типу виготовлення одягу і речей з тканини та їх ремонту; крупні екземпляри, до того ж, могли належати фібулам тощо [Готун та ін., 2013а, с. 92; 2013в, с. 190].

За спостереженнями А.В. Кузи, для давньоруських селищ вирішальне значення мали передусім видобувні промисли, а також заняття, тою чи іншою мірою пов'язані з експлуатацією природних ресурсів: плавлення заліза, випал вугілля, вигінка дьогтю; господарство селян характеризувалось домашнім виробництвом, що повністю забезпечувало побут, за наявних на селищах слідах ковальської, ливарної, ювелірної, гончарної справи [Древняя …, 1985, с. 103]. А подальший розвиток продуктивних сил і поглиблення процесу поділу праці, як зауважував П.П. Толочко, закономірно привели до появи промислових селищ, де населення тимчасово (сезонно) або постійно практикувало ремісничу діяльність: виплавку заліза, випалювання деревного вугілля, добування та обробку шиферу [Толочко, 1975, с. 27]. В ході аналізу соціально-економічних особливостей південноруського села П.П. Толочко звертав увагу на сезонні виробничі селища біля с. Лапутьки з легкими наземними будівлями і господарськими ямами, де мешканці сусідніх городищенських центрів займалися «відхожим» залізоробним промислом [Толочко, 1980, с. 163]. Аналогічна пам'ятка була зафіксована і біля с. Новосілки [Телегін, 1965, с. 98]. Розвивалась галузь і на поселеннях Колонщина, Комарівка, Гульськ, Ліскове, Козарки та ін.

Певною мірою це також стосується і досліджуваної пам'ятки. Сліди металургійного виробництва фіксуються на ній у вигляді численних шлаків, зустрічаються шматки глиняних стінок теплотехнічних споруд, ошлакованих до утворення скловидної маси. І коли частина перших могла маркувати ковальське виробництво, а другі — ковальське, гончарне тощо, то виявлені поруч знахідки беззастережно вказують на саме крично-рудні процеси на пам'ятці. До них відносяться шлакові конгломерати значних розмірів з прикипілим піском, форма яких повторює передгорнові заглиблення. З огляду на наявність на поселенні стаціонарних жител у цьому випадку варто вести мову скорі-ше не про сезонне виробниче селище, а про металургійний осередок, який функціонував постійно. Припущення підтверджує наявність значних покладів руди у навколишніх болотах і безпосередньо на пам'ятці — у вигляді досить потужного пласту. Подібні осередки відомі й поблизу: пункт в с. Кременище, який датується приблизно серединою XII ст. і ототожнений авторами розкопок з митрополичим хутором [Бідзіля, Паньков, 2000, с. 106—109], селище «Козаків яр» останньої чверті I тис. у Ходосівці [Сухобоков, 1977; Південноруське …, 1997, с. 12—16], багатошарова пам'ятка між Ходосівкою та Лісниками [Північна …, 2007, с. 34, 49, 58, 63].

У ході розкопок селища сформовано доволі представницьку колекцію універсальних інструментів та пристосувань, використання яких не було обмежене рамками однієї галузі. Ці знаряддя могли застосовувати як у специфічних ремісничих чи промислових заняттях, так і в побутово-господарській діяльності. До них відносяться сокири, ножі, згадані шила і швайки тощо. Сокири репрезентовані виробом без леза та уламком леза [Готун та ін., 2013в, с. 188, 196, рис. 1, *8*; 2016, с. 65, рис. 1, *22*]. Мисики на обуху запобігали зламу руків'я під час витягування після нанесеного потужного удару. Наявність таких на першій із знахідок зближує її з типами III—IV за А.М. Кірпічніковим, де наявні екземпляри з мисиками дещо

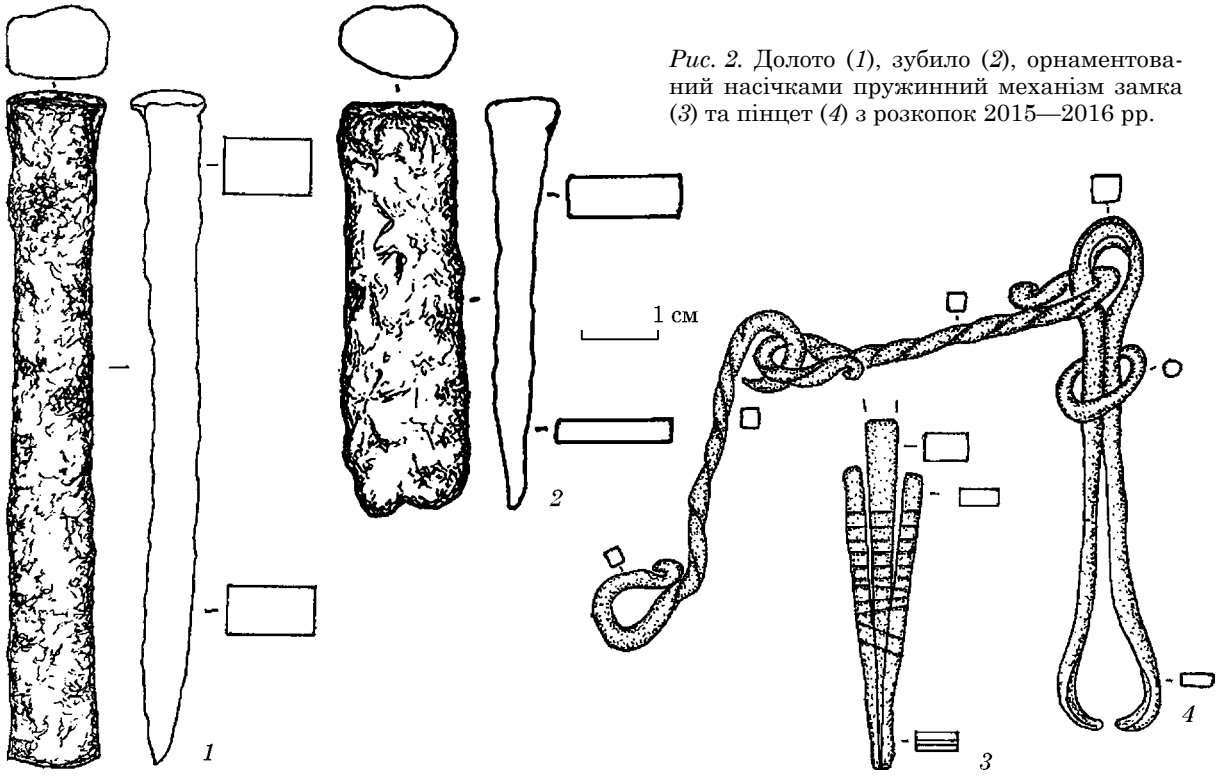

Рис. 2. Долото (*1*), зубило (*2*), орнаментований насічками пружинний механізм замка (*3*) та пінцет (*4*) з розкопок 2015—2016 рр.

більшого розміру. Це — наймасовіші вироби, їх побутування має широкі хронологічні рамки: X—XII ст. [Кирпичников, 1966, с. 28, 30, рис. 6, табл. XXI, *8*]. Ножів на селищі зібрано кілька десятків; значна їх частина фрагментована. Окремі мали нервюри, а їх руків'я — кістяні чи металеві муфти і тильники [Готун та ін., 2013в, с. 188; 2014б, с. 148, рис. 1, *2*; 2015, с. 84, рис. 1, *5*], що також було простежено при розкопках інших пам'яток [Прищепа, Нікольченко, 1996, с. 85, 150, рис. 16, *16*; Чернов, 2005, с. 221, 238, рис. 10, *79, 179, 296*, цв. вкл., рис. XVII, *6*].

Зрозуміло, що в умовах панування натурального господарства мешканці поселення займались обробкою дерева. Про це свідчать масивне переподібне свердло та фрагментовані і цілий ложкорізи [Готун та ін., 2013в, с. 187, 196, рис. 1, *3, 4*; 2013г, с. 199, рис. 1, *7*; Готун, 2014, с. 127, рис. 4]. Ці знаряддя широко відомі у часи Київської Русі й пізніше [Древняя ..., 1985, с. 257, 282—284, табл. 98, *2, 7, 8*; 99, *12, 13*; 100, *10*]. У деревообробці, можливо, мав застосовування і неатрибутований інструмент із заокругленою розплескано загостреною робочою частиною, аналогій якому знайти поки що не вдалось [Готун та ін., 2013в, с. 188, 196, рис. 1, *2*]. Схожі на пешню знаряддя, один із варіантів ідентифікації яких — вузьколезові втулкові тесла вже згадані. Слід відзначити, що використання саме таких інструментів з прямим чи зігнутим у жолоб лезом зафіксовано народознавцями у майстрів, що виготовляли борті [Полесье, 1988, с. 166]. Для обробки дерева призначене й долото, знайдене на селищі останнім часом (рис. 2, *1*).

Як уже доводилось відзначати, логічно припускати розвиток на пам'ятці неодмінних для селянського господарства плетіння з лика та лози, хоч вироби цих промислів вдається простежити дуже рідко, а специфічних інструментів вони практично не потребували [Готун та ін., 2013а, с. 95].

Заняття, пов'язані з використанням навколишніх ресурсів зафіксовані на поселенні у вигляді доволі несподіваного прояву. Джерела відзначають наявність покладів бурштину у сусідніх з Ходосівкою Гвоздові, Хотові, Підгірцях та практикований їх жителями промисел зі збирання і продажу смоли [Т[утковский], 1893, с. 209; Похилевич, 2005, с. 33; 2007, с. 75 та ін.]. Не дивно, що й давньоруське населення скористалось доступністю цієї сировини. Факт обробки мешканцями селища бурштину — галузі, рідкісної навіть для міст — вже згадано. Але ремесло виділене за концентрацією сировини, відходів, браку, заготовок, адже цей рід занять майже не потребував спеціальних знарядь, задовольняючись аналогічними призначеним для обробки кістки й дерева: абразивів, точильних каменів, ножів, пилки, свердел, напилків та пластин свинцю для освітлення смоли [Розенфельдт, 1978, с. 200; Шаповалов, 1998]. А такі — ножі, точильні бруски, свинцеві пластини тощо у заповненні відкритої на пам'ятці майстерні непоодинокі [Готун та ін., 2010а, с. 116, 117]. Тотожність інструментів

бурштинщика і кісткоріза дозволяє висловити припущення, що саме для обробки сукциніту призначався виявлений при дослідженні комплексу мініатюрний ножик [Готун та ін., 2010а, с. 116; 2013в, с. 188], адже малі розміри клинка і руків'я Б.О. Колчин вважав притаманними косторізним ножам [Колчин, 1959, с. 56], що було підтримано й іншими дослідниками [Древняя …, 1997, с. 18, 255, табл. 9, *15, 16, 23*]. Майстерня цього профілю на поселенні зорієнтована кутами за осями сторін світу з незначним відхиленням, заглиблена у материк на 0,9 м, підпрямокутна, розмірами 3,40 × 3,80 м, мала складне заповнення та ями у долівці. До споруди майже впритул примикало ще одне приміщення [Готун та ін., 2010а, с. 112—114, рис. 2]. Принагідно варто відзначити, що бурштиновий хрестик на середньовічній сільській пам'ятці фахівці віднесли до критеріїв високого рівня добробуту населення [Макаров, Захаров, 2003, с. 140].

При вивченні селища зафіксовані непоодинокі вироби з кістки та рогу [Готун та ін., 2013а, с. 88, 94, 95, рис. 1]. Та їх наявність сама по собі свідчила лише про використання цих речей на пункті, хоч деякі із них, зокрема недбало виготовлені один із наконечників стріли і руків'я вказували на можливість місцевого виробництва. Зараз накопичено матеріали, а саме оброблені фрагменти рогів барана, оленя й козулі, гакоподібний виріб з рогу оленя, кістяне руків'я, відпиляні рогові відростки [Готун та ін., 2014б, с. 148, рис. 1, *16*], що дозволяють беззаперечно констатувати розвиток кісткорізного ремесла на селищі. Не суперечить такому висновку і значна кількість ножів та точильних брусків, що застосовувались у виробничих процесах, хоч специфічних інструментів різьбярів на пам'ятці не виявлено.

При розкопках поселення відзначена наявність окремих крапель та виплесків свинцю і бронзи або латуні та фрагменти виробів з них, які могли слугувати сировиною при обробці кольорових металів. Більше того, частина речей були явно незавершеними. Але виплески та дрібні злитки могли бути предметами, що розплавились у результаті пожежі, а вироби, які не пройшли остаточної обробки — бракованою, відтак — дешевшою продукцією майстерень з інших пунктів. Відповідно, вбачати в них аргументи на користь існування на селищі обробки кольорових металів не доводилось, хоч певна невідповідність окремих предметів усталеним технологіям, а саме необроблені ливарні сліди і різна товщина частини привіски (?) з бронзи відзначались, а властива свинцю пластичність фрагментів накладок з рослинним орнаментом та з імітацією зерні, криноподібної прикраси (рис. 3), уламка браслета, одного зі скроневих кілець і одного з хрестів-тільників [Готун та ін., 2013а, с. 90, 92, 97, рис. 3, *1—3*; 5, *1*] відома й на інших пам'ятках, де простежені випадки

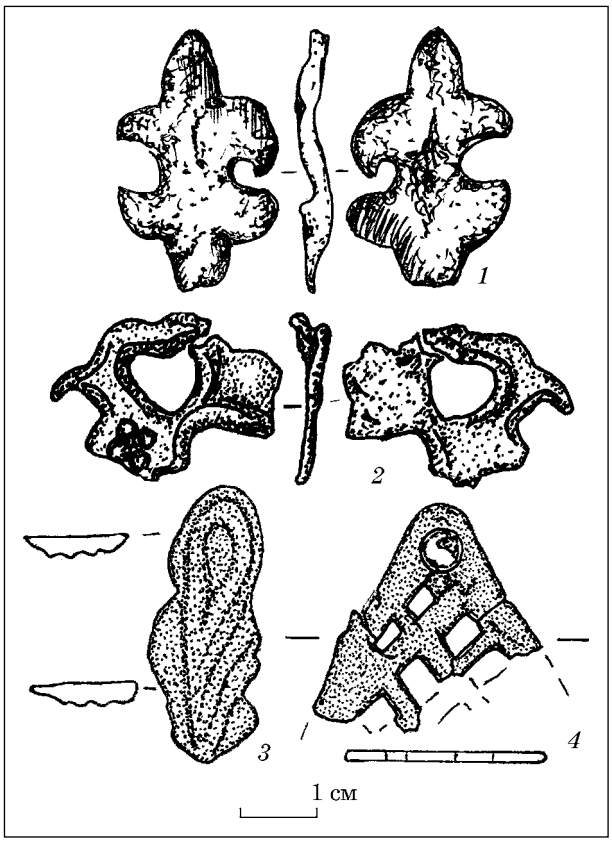

Рис. 3. Фрагменти свинцевих прикрас (*1—3*) та бронзової привіски (*4*) з досліджуваного селища

виготовлення прикрас (криноподібних підвісок і скроневих кілець чи сережок) із свинцю [Козловський, 1992, с. 57, 61 та ін.]. Але отримані з урахуванням останніх сезонів речі дозволяють переглянути таку точку зору. Чергові вироби з ознаками певної кустарності, необроблені шматочки кольорових металів, незначних розмірів зубило (рис. 2, *2*), що було скоріше ювелірним, аніж слюсарним інструментом [Готун та ін., 2016, с. 65, рис. 1, *23*], залізний пінцет з частиною ланцюга (рис. 2, *4*), який має аналогії й на інших пунктах [Судаков, Буланкин, 2005, с. 271, 280, рис. 7, *1*], уламки товстостінних посудин незначного діаметру, що могли бути тиглями схиляють до констатації розвитку на пам'ятці й цієї галузі.

Вже неодноразово наводились дані чернігівського дослідника В. П. Коваленка, що навіть у пізньосередньовічні часи заняття населення сягали найрізноманітніших сфер — аж до відлову і дресирування ведмедів [Коваленко, 1992, с. 33]. Простежена для доби Київської Русі різнобічність в економічній діяльності на селищах навіть зумовила постановку питання про існування середньостатистичних поселень загалом [Готун, 1995, с. 121], а при відповіді на нього акцентовано на специфіці населених пунктів Полісся [Готун, 2005, с. 59]. І яскравим прикладом вказаного явища слугує досліджуване поселення, яке хоч фактично і знаходиться за межею вказаної ландшафтної зони, але за

природними умовами відповідає розміщеним у ній пунктам.

З одного боку побут, з іншого — розвиток будівельної справи і певні архітектурні та інженерні навички характеризують вивчені на пам'ятці житла та інші споруди. На окремі їх особливості вказують дверні пробої, скоби, цвяхи [Готун та ін., 2013в, с. 190, 191, 198, рис. 4, *12—16*]. До поверхні деяких із них прикипіли волокна деревини, окремі зігнуті, що дозволяє встановити товщину лісоматеріалу, для кріплення якого їх використано. Інші характеристики споруд демонструє специфіка простежених заглиблених частин. Майстерня бурштинщика з селища вже згадана. Житлові споруди репрезентовані будівлями із заглибленою основою. Перша — № 4 — підпрямокутна, зорієнтована стінами за сторонами світу, з піччю зліва від входу та допоміжним вхідним приміщенням з півдня від основної камери. Загальні розміри споруди становили 6,75 × 4,30 м, а заповнення заходило у материк на 0,48—0,68 м і утримувало уламки жорен, побутові речі, фрагменти керамічного посуду, прикраси. Розчищений поруч об'єкт № 68 розмірами 3,7 × 4,4 м також підпрямокутний, зорієнтований заокругленими кутами за осями сторін світу, майже наземний: впущений у материк на 0,2—0,3 м. У північному кутку зафіксована піч, спрямована челюстями на південь, до розташованого, ймовірно, у південно-східній стінці входу. Заповнення будівлі, верхня частина якого зливалась з навколишнім шаром, проте містила значно більше археологічного матеріалу, ніж це простежено в сусідніх квадратах, утримувало уламки кераміки, прикраси тощо [Готун, 2008, с. 27—29; 2015, с. 299—301; Готун та ін., 2014б, с. 147, 148].

У той час, як друге із описаних жител має, хоч і значно менше, ніж у попередньому випадку, заглиблену основу, на селищі вивчено об'єкти, що були безпосередньо наземними. Фахівцями відзначено, що за умов відсутності дерев'яних деталей у шарі й неможливості внаслідок цього чітко визначити межі виявлених будівель та особливості їх внутрішнього планування найрезультативнішим виявляється порівняння планів розташування залишків конструкцій зі зміною щільності синхронних речових знахідок. Спостереження за кількістю матеріалу всередині найкраще збережених споруд та навколо них дозволяє простежити певні закономірності їх розміщення [Макаров, Захаров, 2003, с. 139, 140]. Аналогічний підхід практикувала експедиція і на поселенні Ходосівка-Рославське при дослідженні будівлі № 22 розмірами 5,8 × 6,0 м, зафіксованої на глибині 0,20—0,25 м від рівня сучасної денної поверхні і заглибленої на 0,15—0,20 м. Подібність її заповнення до навколишнього шару зумовила виділення споруди за інтенсивністю забарвлення і насиченістю знахідками, представленими шматками печини, фрагментами кераміки, остеологічним матеріалом. Заповнена обпаленою глиною та попелом основа об'єкта розмірами 4,4 × 2,8 м заходила в материк на 0,20—0,28 м і мала ями у рівній пласкій долівці. При вивченні споруди зібрано знаряддя праці, прикраси, речі побутового вжитку, призначений для полювання на хутряного звіра роговий наконечник стріли з тупим вістрям. Наземними були ще низка споруд. Так, об'єкт № 8 простежений як концентрація уламків кераміки, шматків печини і кісток тварин, побутових речей, предметів озброєння площею 3,2 × 2,0 м і потужністю 0,2 м з глибини 0,15 м від сучасної поверхні. Серед конструктивних особливостей будівлі — наявність заглиблень у долівці. Об'єкт № 74 читався у шарі у вигляді скупчення шматків печини, горілих дощок, уламків давньоруської і візантійської кераміки на площі 4,0 × 2,0 м потужністю 0,2—0,4 м з глибини 0,2 м від сучасної поверхні [Готун та ін., 2009в, с. 45; 2014б, с. 147].

Серед господарських споруд селища, функціональна ідентифікація яких остаточно ще не визначена — об'єкт № 24. Виявлений на глибині 0,60 м, на 0,68 м заглиблений у материк, підпрямокутний із заокругленими кутами, розмірами 3,4 × 3,9 м, з кількома витягнутими вздовж стін ямами в долівці та ймовірним входом біля східного кута. У його заповненні було зібрано кераміку середньовічної доби, частина якої могла належати посуду візантійського виробництва, остеологічний матеріал, шлаки, печину та низку індивідуальних знахідок, до яких віднесено прикраси, побутовий інвентар, знаряддя деревообробки та наконечник стріли. Об'єкт № 33 був зафіксований на глибині 0,2 м у вигляді плями розмірами 6,0 × 3,6 м, його насичене уламками кераміки XIII—XIV ст., шматками печини, кістками тварин багатошарове заповнення заглиблювалось у материк на 0,8 м. У долівці споруди розчищені стовпові ями по кутах і канавки вздовж стін, що маркують залишки конструкції споруди і ями від стовпчиків по центру, ймовірно пов'язані з нерухомими меблями. Речовий матеріал з об'єкта включає кам'яний і бронзовий натільні хрестики, прикраси, предмети побутового вжитку. Об'єкт № 36 розмірами 3,0 × 2,5 м зафіксований на глибині 0,5 м від сучасної поверхні, впущений у материк на 0,72 м. У його супіщаному з включенням вуглинок заповненні зібрано фрагменти кераміки середини — другої половини XIII ст., у т. ч. полив'яної, кістки тварин, печину та прикраси й побутові речі. Виявлений на глибині 0,2 м від сучасної поверхні об'єкт № 41 на рівні фіксації мав розміри 5,5 × 4,3 м, на рівні материка — 4,6 × 3,8 м. Насичене кістками тварин і уламками керамічного посуду другої половини XIII — першої половини XIV ст. супіщане з домішками вугликів, печини, зітлілого дерева заповнення будівлі включало бурштиновий та кам'яний натільні хрестики, прикраси зі скла й кольорових металів,

побутовий інвентар, наконечник сулиці. Об'єкт № 52 мав розміри 3,6 × 1,0 м та глибину 0,15—0,30 м, містив печину і фрагменти давньоруської кераміки. Об'єкти № 71 та № 80, завглибшки 0,25 м і розмірами, відповідно, 2,25 × 2,40 м та 2,1 × 2,3 м, утримували кераміку, кістки тварин, печину, прикраси і побутові речі. Окремо слід згадати об'єкт № 56 розмірами 1,1 × 2,0 м — поховання двох телят. Крім охарактеризованих на селищі досліджені округлі діаметром 0,6—1,6 м та підпрямокутні чи овальні з довжиною сторін 0,54—1,50 і 0,76—2,00 м заглиблені на 0,10—0,56 м з плавним переходом стінок у долівку ями з уламками кераміки, кістками тварин і речовими знахідками середньовічної доби, а також ями, що відносяться до попередніх стратиграфічних горизонтів пам'ятки [Готун та ін., 2009в, с. 45; 2010б, с. 92, 93; 2011, с. 88—90; 2013г, с. 198; 2014б, с. 149; 2015, с. 83].

Характер повсякденного життя мешканців поселення простежується і за знаряддями для переробки продуктів харчування. Найчисельнішою категорією знахідок, що характеризує цей вид занять виступають уламки виготовлених із різних порід жорен, значно менше було зібрано фрагментів розтиральників, які, до того ж, можуть належати попереднім горизонтам пам'ятки [Готун та ін., 2013а, с. 93, 94, рис. 6, 7].

Використання жителями селища бондарного посуду маркують обручі-окуття, вушка і дужки від відер [Готун та ін., 2013а, с. 93; 2013в, с. 189, 190, 197, рис. 3, *10—13*], хоч відомі випадки, коли аналогічною відерним окуттям смугою металу фіксували шийку керамічного горщика — як пошкодженого, так і з метою пристосувати його для підвішування над вогнем [Финно-угры …, 1987, с. 62, 266, табл. XVIII, *21*; Материалы, 2012, с. 51]. За аналогіями з інших пунктів логічно припустити побутування і токарних виробів. Знахідки уламків металевого і скляного посуду на пам'ятці поки що поодинокі. Натомість керамічний комплекс — сама масова і найбільш інформативна категорія знахідок — демонструє розмаїття форм і прийомів моделювання і оздоблення посуду. У його складі відзначені фрагменти з одно- та двобічною поливою різних відтінків, показове значне число уламків з окремими її смугами, краплями, бризками, причому статистика вказаної групи знахідок на поселенні Ходосівка-Рославське свідчить, що цей показник значно вищий порівняно з даними розкопок інших пам'яток, у тому числі — деяких міст. У більшості випадків шаром поливи вкриті глеки, миски, кришки, кубки, рідше — горщики; полив'яна латка — загалом дуже рідкісна посудина для Київської Русі. Та й глеки, на думку дослідників — показник міського побуту, сільське населення навіть не знало про існування такого типу посуду. Миски на поселенні теж досить рідкісні, а блюда відомі у давньоруських містах як досить вишуканий і малопоширений тип посуду. Наявні в колекції кубки теж асоціюються не з селянським побутом. Столовий посуд з пункту включав і неполивні вироби: невеликі тонкостінні горщики, миски з ручками й без них, посудини для напоїв, глеки, кришки, амфорки київського типу. Щодо останніх було висловлено думки про призначення для подавання до столу напоїв чи використання у якості фляг у походах, що теж не зовсім відповідає заняттям жителів села навіть з урахуванням їх можливих подорожей під час певних промислових занять. Виявлені також неполивні посудини індивідуальних форм, що відображають яскравий стильовий підхід певного майстра. Тарний посуд репрезентують корчаги; частина з них збирається впродовж кількох сезонів і дає значний відсоток профілю, інші представлені окремими уламками. Кухонна кераміка демонструє значне різноманіття форм і типів загалом властивих для регіону. У керамічному матеріалі селища простежуються загальноруські тенденції розвитку гончарного ремесла, виражені, передусім, у профілюванні посуду та особливі риси, притаманні лише виробам цього поселення. Аналіз особливостей кераміки досліджуваного пункту дозволив дійти висновку, що вона близька як до матеріалів південноруських селищ, так і до посуду Києва та інших міст. При цьому спостерігається значна подібність з матеріалами Григорівки і Ржищева, водночас непоодинокі посудини, що не мають аналогів на відомих пунктах. Незалежно від місця виготовлення кераміки з селища, а безперечні дані щодо її місцевого виробництва поки що не знайдені, достатньо підстав стверджувати, що вона являє собою доволі яскраве явище. Окремої уваги заслуговують керамічні вироби, як показник не лише матеріальної, а й духовної культури. Передусім це стосується орнаментації. Загальновідомо, що починаючи з X ст. основними композиційними елементами виступають врізні прямі й хвилясті лінії, трапляються рельєфні валики, дуги, завитки, насічки, нігтьові й насіннеподібні відбитки, наколи, зубчастий штамп, як поодинці, так і в різних поєднаннях і Ходосівка-Рославське у цьому відношенні не виняток. Практично весь кухонний посуд орнаментований по плічку, у поодиноких випадках скупо прикрашені шийки й вінця. Найчастіше трапляються врізні прямі лінії — вирішення технічно просте і швидке у виконанні. Подальші композиційні підходи поєднують два елементи, одним із яких лишаються прямі лінії. Столовий посуд оздоблений значно багатше кухонного: при його виготовленні крім названих елементів використовували геометричні та рослинні візерунки, найрізноманітніші види хвиль, плетінок, насічок. Окремо слід згадати орнаментальні мотиви тарного посуду, які окрім врізних пря-

мих ліній представлені поясом півкіл, вертикальними насічками, композицією з кількох рядів завитків, причому кожен наступний ряд ширший за попередній. Досліджуване селище демонструє своєрідність і різноплановість тавр на денцях посудин. Найчастіше зустрічаються солярні знаки у вигляді рельєфних кіл та їх ускладнення — коло з вписаним хрестом, два концентричні кола, перекреслене прямою лінією коло. Один фрагмент, найімовірніше, представляє стилізовану свастику з широкими променями. Окрему групу становлять тавралітери, які на південноруських землях трапляються дуже рідко. На Ходосівці-Рославському вони простежені у трьох варіантах. Одне мало форму вписаної у подвійне коло друкованої літери «т», друге схоже на рукописну «*х*»; аналогів їм не знайдено. Найцікавіший сюжет, де зображення нагадує перевернутий якір з кружечком чи літерою «о» згори по довгій осі та знаками у вигляді літер «і», «к», «л» навколо. На поселенні відзначено два випадки нанесення на денця двозубців. Один представлений половиною дзвоноподібного знака з плавно загнутим зубцем, другий — підпрямокутний, з асиметрично розведеними та відхиленими назовні зубцями на вертикальній ніжці із загнутим праворуч під кутом 90° краєм. Ці сюжети традиційно вважають князівськими знаками Рюриковичів, у різноманітних варіантах вони відомі на всіх землях Русі і не лише на гончарній продукції. Донедавна їх відносили до рис лише адміністративних центрів — міст і великих городищ, у їх наявності вбачали входження майстра до складу вотчинних ремісників, тісно пов'язаних з княжим двором. Двозубці дзвоноподібних обрисів пов'язують із Мстиславом Володимировичем, що займав київський стіл з 1125 по 1132 р. та Всеволодом Мстиславичем, час князювання якого у Києві приходиться на 1139—1146 рр., або атрибутують як символ суздальських нащадків Юрія Долгорукого, який сидів у Києві в 1155—1157 рр. Крім того, подібні обриси мала тамга чернігівських князів, яку використовував Всеволод Ольгович, що володів відібраним у Мономаховичів київським столом у 1139—1146 рр. Про підпрямокутні двозубці висловлено думку про їх зв'язок зі Святославом Ігоревичем (945—972 рр.) і його нащадками до Ярослава Мудрого. Прямокутна основа властива й частині знаків Мстислава Володимировича, але відомим із них притаманний короткий центральний стрижень, а у деяких випадках — вищі і ближче розташовані зубці. Ходосівський символ міг належати близькій рідні чи нащадкам князя. Враховуючи, що давньоруський матеріал у нашаруваннях поселення репрезентований керамікою саме XII — першої половини XIII ст. (крім незначного числа уламків кінця XI — рубежу XI—XII ст.), ці паралелі можуть бути підставою для припущення щодо належності селища великокнязівському домену і гіпотетичної ідентифікації його власників. Розгляд особливостей кераміки поселення Ходосівка-Рославське приводить до висновку, що вона в орнаментальному і технологічному аспектах відповідає давньоруській системі традицій і способів виробництва. Якість тіста, характер обробки поверхні, спосіб випалу горщиків були не винятком, а закономірною тенденцією, зумовленою прискоренням темпів орієнтованого на ринок виробництва [Гунь, 2011, 2013; Готун, Гунь, 2014; Гунь та ін., 2016].

Суттєво, що керамічний комплекс пам'ятки включає не лише виготовлений у регіоні посуд, а й значну кількість уламків візантійських амфор (і пряслице, виточене із амфорної стінки) та фрагменти полив'яного глека судацько-кафинської групи [Булгаков, 2008/121; 2009/88; 2010/2 та ін.].

Знахідки, що висвітлюють побутову культуру населення пункту представлені також бритвою, кресалами різних форм, значною кількістю точильних брусків і абразивів. Останні знаходили застосування у різних галузях господарства [Готун та ін., 2013а, с. 95, 96, рис. 8; 2013в, с. 189, 197, рис. 3, *1—9, 14*].

Особливості костюма мешканців селища можна реконструювати за кінців'ям ременя, деякими із пряжок, накладок та ін. Щоправда, частина з них могла оздоблювати не одяг, а збрую, сумки тощо. Відомі на пам'ятці також знахідки фібул і булавок [Готун та ін., 2013в, с. 190, 199, рис. 5, *6, 7*; 2013г, с. 199, рис. 1, *14, 15*; 2016, с. 65, рис. 1, *20*].

Окремої уваги заслуговує група стилістично близьких речей, яка складається з цілого виробу, фрагментів ще одного дуже поганої збереженості та двох половинок (рис. 4, *1—4*). Ці предмети круглі, мають отвір у центрі, виготовлені вони з тонкої бронзової (?) пластини. Їх внутрішні та зовнішні краї сформовані в одній площині, середина випукла і у двох випадках орнаментована тисненими округлими фігурними виступами. Стан збереженості ще одного не дає змоги характеризувати особливості оздоблення, а четвертий має насічки по зовнішньому краю і дрібні отвори ближче до внутрішнього. Незначного діаметру отвір біля внутрішнього краю було простежено й на цілому виробі [Готун та ін., 2009в, с. 42, рис. 2, *10*; 2011, с. 89, рис. 1, *27*; 2012в, с. 248, рис., *6*; Готун, 2014, с. 128, рис. 7, *1—4*]. На етапі фіксації знахідки врахували серед накладок і бляшок. Бляшкою названа й аналогічна знахідка з селища Ігрень (Підкова) у Надпоріжжі [Козловський, 1992, с. 62, рис. 32, *22*]. Крім наведених випадків на Русі відоме незначне число таких речей: можна ще згадати оздоблені дрібними насічками по зовнішньому краю аналогічно половинці речі з Ходосівки-Рославського знахідки з городища Маскавичі й Новогрудка, названі у працях, відповідно, довізною з Прибалтики чи виконаною за східноприбалтійськими зразками круглою

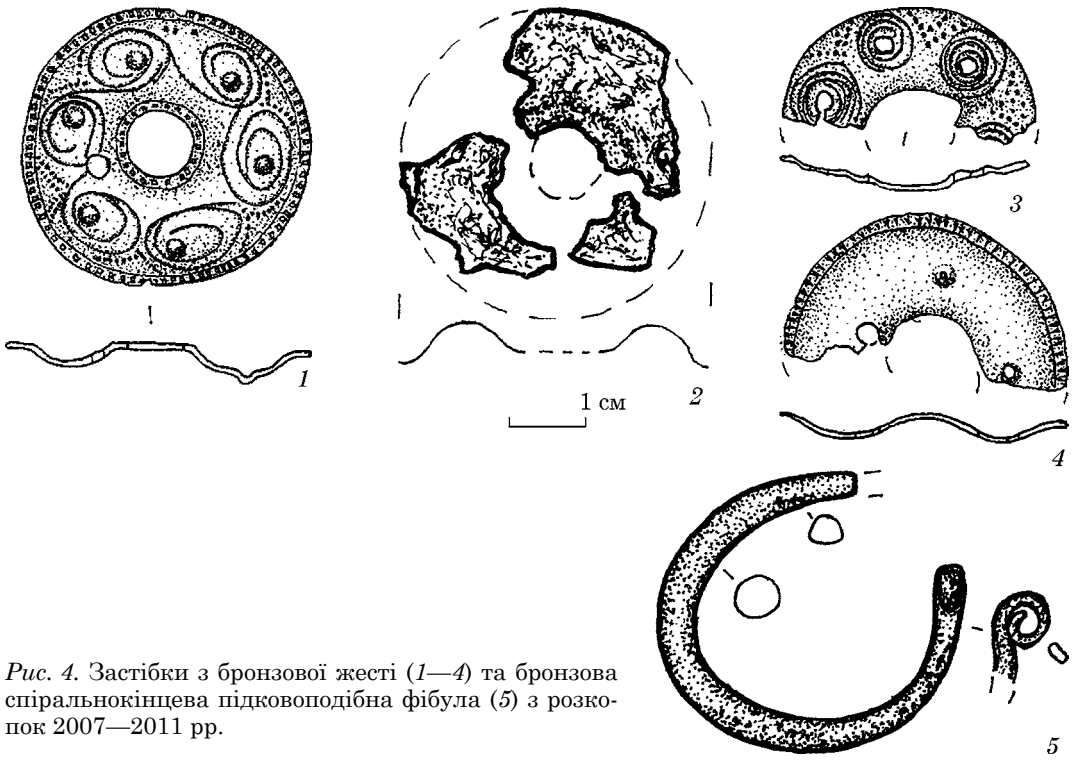

Рис. 4. Застібки з бронзової жесті (*1—4*) та бронзова спіральнокінцева підковоподібна фібула (*5*) з розкопок 2007—2011 рр.

фібулою з випукло-ввігнутим перетином та округлою пряжкою, аналогічною прибалтійським прикрасам XIII—XIV ст. [Гуревич, 1981, с. 108, 112, рис. 85, *8*; Дучиц, 1988, с. 245, 246; Дучыц, 1993, с. 420]. Суттєво, що ці речі не лише притаманні балтам, а, як вважають спеціалісти, виступають етновизначальною ознакою останніх [Алексеев, 1966, с. 174, 177, рис. 45, *13*]. У прибалтійському регіоні такі вироби, як різного діаметру тиснені із тонкої пластини, так і більш масивні, набули значного поширення [Шноре, 1961, с. 38, 44, 121, 124, табл. III, *9, 13—15*; Мугуревич, 1965, с. 95, табл. XXXI, *6*; Urbanavičius, Urbanavičienė, 1988, p. 20, 25, 28, 29, 44, 52, 53, 55, 62, pav. 20, *4*, 32, *5*; 37, *5*; 38, *8, 16, 17, 20*; 39; 75; 92, *1—4*; 94, *1*; 96, *1—3*; 97, *1, 2*; Kernave, 2002, s. 4, 197, № 531; Vėlius, 2005, p. 3, 65, 86, 108, pav. 27, *5 (64), 6*; 52, *12, 13*; Svetikas, 2007; 2009, p. 94—96, pav. 81—85 та ін.]. За даними дослідників, такі фібули з бронзової жесті відомі на пам'ятках XI—XIII ст. у центральній Литві, у XIII ст. ці вироби з'являються у Латвії, де на ранніх етапах співіснують з підковоподібними — однією з найхарактерніших форм прикрас всіх латиських племен, а потім поступово повністю їх витісняють [Шноре, 1961, с. 121, 124; Мугуревич, 1965, с. 95]. Стилістично близькі до описаних кільцеподібні пластинчасті фібули, що іноді трапляються переважно на північному заході Русі, куди вони потрапляли, на думку фахівців, очевидно, з територій, які примикають до Балтійського моря. Вироби відомі серед старожитностей балтів і фіно-угрів та слов'ян, що межували з названими племенами. Такі речі на Русі поширені значно менше у порівнянні з підковоподібними, окремі їх екземпляри знаходили в курганах кінця X — початку XI ст., хоч мода на них з'явилась пізніше, в XII — на початку XIII ст., досягнувши апогею в XIII—XIV ст. У Новгороді самі ранні пластинчасті кільцеподібні фібули виявлені у шарах середини XII ст., побутували вони до кінця XIV ст. Іноді речі оздоблював рослинний орнамент у вигляді паростка, частіше — геометричний у вигляді трикутників та вічок і зигзагів [Древняя ..., 1997, с. 73, 302, табл. 56, *25, 26*]. Показовий предмет XII ст. з Новгорода, прикрашений рослинним орнаментом [Древний ..., 1985, с. 75, № 137], помилково віднесений у одній із робіт до кілець для поєднання окремих частин ременя і прикріплення дрібних речей [Древняя ..., 1997, с. 79, 307, табл. 61, *52*]. Дуже близька до згаданого виробу з Новгорода орнаментована рослинним візерунком кругла пластинчаста фібула, зафіксована у володимирських курганах. Предмет має аналогії серед інших пам'яток комплексу [Седова, 2001, с. 25, 28, рис. 3, *17*]. На думку О.А. Спіцина, який опублікував названу знахідку та оздоблені напівкульками псевдозерні подібні їй прикраси, виріб має досить раннє датування, можливо — X ст. [Спицын, 1905а, с. 119, 147, рис. 244, 247, 255]. Але, якщо на сусідніх з регіоном побутування цих предметів названих пунктах у Білорусі чи Новгороді знахідки як застібок із бронзової жесті, так і литих кільцеподібних фібул зрозумілі, фіксація на поселенні Ходосівка-Рославське у передмістях

Києва зразу кількох кільцеподібних фібул із бронзової жести стала дещо несподіваною, хоч це безсумнівно вказує на існування на рубежі давньоруського та монгольсько-литовського часу певного імпульсу у міжнародних зв'язках населення пункту.

Разом з описаними прикрасами варто згадати майже цілу спіральнокінцеву круглого перетину підковоподібну бронзову (?) фібулу з втраченою голкою [Готун та ін., 2012в, с. 248, рис., *2*; Готун, 2014, с. 128, рис. 7, *5*], виявлену на пункті (рис. 4, *5*). В літературі вказано, що відчутна концентрація таких виробів спостерігається на півночі Русі і на прибалтійських територіях [Кулаков, 1990, с. 24 та ін.], що зумовило віднесення предметів до етнічного індикатора балтських племен [Алексеев, 1966, с. 174, 177, рис. 45, *15*; Чайка, 2002, с. 154]. Відзначалось, що у Новгороді основна їх маса ($^{2}/_{3}$ їх загальної кількості) зібрана в шарах X—XII ст., у XII — середині XIII ст. вироби круглого перетину вживали рідше [Седова, 1981, с. 84—86]; згодом верхня дата їх побутування була уточнена до 1238—1258 рр. [Лесман, 1990, с. 75, 97, рис. 9, *2.1*]. Проведені підрахунки показали, що найпростіші і найбільш поширені серед спіральнокінцевих фібул — речі круглого перетину: у Північно-Східній і Північно-Західній Русі їх на той момент налічувалось 119, причому для X—XI ст. їм властива однакова товщина дуги на всьому її протязі й довга вигнута голка з вузькою основою, а у XII—XIII ст. дуга на кінцях стає відчутно тоншою, а голка — коротшою і рівнішою [Мальм, 1967, с. 152, 154, рис. 22]. Такі характеристики дозволяють констатувати пізнє побутування ходосівської знахідки; загалом це відповідає датуванню самої пам'ятки. І хоч ареал поширення цих речей не обмежений північноруськими землями та узбережжям Балтійського моря [Алексеев, 1966, с. 174, 177, рис. 45, *15*; Бубенька, 1993, с. 137 та ін.], наявність на досліджуваному селищі згаданих фібул з бронзової жести зумовлює врахування можливості вказаного походження і описаної речі.

Власне костюм доповнювали прикраси: скроневі кільця, сережки, каблучки, металеві і скляні браслети, привіски й намисто. Останнє включало вироби давньоруського походження та довізні зі Сходу. Рекордною для сільських поселень залишається концентрація фрагментів скляних браслетів, хоч якість значної їх частини залишає бажати кращого. Показові уламок масивної шийної гривни зі срібла (?), персні та їх щитки тощо [Готун та ін., 2013г, с. 199, рис. 1, *11, 13*; 2014б, с. 148, рис. 1, *12—15*; 2016, с. 65, рис. 1, *2—6, 13, 14, 16*; Готун, 2014, с. 129, 130, рис. 8; 9].

Серія ключів і фрагментів замків, а саме дужок, частин корпусу, деталей пружинного механізму не лише вказує на особливості побуту, а й свідчить про високий майновий статус населення [Готун та ін., 2013в, с. 189, 190, 198, рис. 4, *1—11*; 2013г, с. 199, рис. 1, *6*; 2014б, с. 148, рис. 1, *5, 7*]. На жаль, стан збереженості окремих унеможливлює пошук їх місця у відомих класифікаційних розробках, хоч інші знаходять аналогії або дозволяють провести паралелі з типами, зарахованими Б.О. Колчиним для різних періодів у межах XII—XV ст. [Древняя …, 1997, с. 14, 15, 251, 252, табл. 5; 6]. Несподіваною стала фіксація насічок на одному з пружинних механізмів (рис. 2, *3*). Технологічної необхідності застосування цього прийому не було, а оздоблення з естетичних міркувань деталі, зазвичай недоступної для огляду, теж викликає сумніви, відтак пояснення цьому явищу поки що не знайдено.

Значна частина знахідок з селища залишається неатрибутованою. Стосовно деяких це викликано проблематичністю здійснення їх безсумнівної функціональної ідентифікації. Інші дійшли до нас у вигляді надто дрібних фрагментів чи сильно пошкодженими. У їх числі — металеві стрижні, пластини, дрібні уламки виробів [Готун та ін., 2013в, с. 193].

Традиційна історіографія донедавна вважала притаманними виключно жителям міст значну кількість скляних браслетів, амфор, шиферних пряслиць, намистин, наявність писал, енколпіонів, браслетів-наручів [Штыхов, 1983, с. 55], городища виключалися із переліків пам'яток сільського типу при фіксації амфор для вина [Тарасенко, 1957, с. 182] і рецидиви таких поглядів відомі й донедавна [Древняя …, 1997, с. 35]. І хоч роботи останніх десятиліть дозволили відзначити широке розповсюдження на селищах скляних браслетів [Археология …, 1986, с. 403], зброї та предметів спорядження вершника і коня, скляного й металевого посуду амфорної тари [Веремейчик, 1996 та ін.], міркування, що «типовими несільськими речами, якими користувались феодали у своїх сільських садибах є… амфори», «знахідки амфор у сільських поселеннях розглядаються… як показник феодального власницького характеру таких поселень» [Загорульский, 2004, с. 142] висловлені і у новому тисячолітті. Стосовно таких речей у нашаруваннях селищ дослідники відзначали, що набір «статусних» знахідок, а саме предмети особистого благочестя зі складною символікою, цілий хрестскладень і фрагменти енколпіонів, елементи кінського спорядження й озброєння, книжкова застібка, печатка, стиль для письма, уламок срібної прикраси із зерню поповнює серію комплексів речей, які можна вважати свідченням присутності соціальної еліти на селі й наявності у таких пунктах дворів знаті [Макаров, Гайдуков, 2013, с. 194]. Водночас, як відзначалось, це відображає процес проникнення елементів міської культури в село [Рабинович, 1988, с. 55] та перетворення певних категорій речей із елітарних у предмети масового вжитку і ста-

новлення однорідності матеріальної культури міста й села [Сергеєва, 1993, с. 150], слугуючи однією з підстав для висновків про паритетні відносини між ними та про перебування села на досить високому щаблі соціально-економічного і культурного поступу [Моця, 1994а, с. 52; 1994б, с. 29; 1995, с. 141; 1996, с. 45; Село …, 2003]. Це підтверджують конкретні, зокрема й недавні, приклади виявлення на середньовічних селищах винятково високої концентрації знахідок, асортимент яких досить різноманітний і включає як доволі звичні на пам'ятках сільського типу речі, так і порівняно рідкісні предмети, що маркують високий добробут населення та доволі широку його участь у торгівлі [Макаров, Захаров, 2003, с. 140, 142].

Навіть за результатами перших років цілеспрямованих досліджень села на півдні Русі більшість із таких речей, як наконечники списів та стріл, сокири, кістень, шабля, фрагменти кольчуги і панцира, шпори, стремена і вудила стали певною мірою несподіваними і тому їх відносили до незвичних для сільських поселень [Південноруське …, 1997, с. 152]; висновок про властивість жителям села цієї категорії виробів став остаточно оформленим лише нещодавно [Село …, 2003, с. 110, 111, 209]. Суттєво, що речі військового призначення названі фахівцями самостійним археологічним джерелом особливої цінності [Древняя …, 1985, с. 298], адже саме зброя остаточно визначала рівень розвитку військової справи, оскільки була найважливішою у системі засобів спорядження воїна; за середньовіччя, як відомо, долю кожного конкретного бою багато в чому вирішувало уміле застосування різних видів зброї, передусім — ближнього бою [Бережинський, 2000б, с. 3]. При розкопках селища Ходосівка-Рославське зібрані досить репрезентативні знахідки, що належать до означеної категорії.

Частина виявлених на поселенні предметів озброєння вже охарактеризована. Серед них — три однотипні вістря сулиць із зігнутим черешком [Готун та ін., 2013в, с. 191; Готун, 2014, с. 130, 131, рис. 10; Готун, Сухонос, 2015, с. 177]. Як відзначали фахівці, вживання металевих списів, що дозволяли уразити суперника при першому зближенні, почастішало у XIII ст., на що вплинула активізація піхоти і пристосування військ до боротьби в болотистих районах і глухих лісах [Кирпичников, 1966, с. 23, 25, табл. X, *11*; Бережинський, 2000а, с. 95; 2000б, с. 120—122; 2014, с. 40, 41]. Подібні знахідки на давньоруських пунктах непоодинокі [Винников, Кудрявцева, 1998, с. 62, 64, рис. 7, *12*].

Інші знаряддя дистанційного ураження репрезентовані властивими для VIII—XIV ст. залізними і сталевими вістрями стріл [Готун та ін., 2013в, с. 191; 2015, с. 178, 179; Готун, 2014, с. 131, рис. 11]: черешковими ромбічно-листоподібними з упором — типи 40 та 41 «ромбічні з упором і розширенням у нижній третині довжини», видовженим листоподібним з упором, листоподібним з упором — тип 63 «лавролисті», неправильно-ромбічним — підтип 1 типу 61 «гостролисті» і втулковим — тип 2 «втулкові двошипні», виділеним А.Ф. Медведєвим [Медведев, 1966, с. 56, 64, 65, 73, 74, 147, 151—153, 157, 163, табл. 14, *26*; 18, *29*; 20, *23, 31*; 21, *10, 32*; 23, *1*; 26, *14*; 30, *2*, 30Б, *35*]. Нещодавно колекція цих предметів відчутно поповнилась [Готун, Сухонос, 2015, с. 178, 179, рис. 2; Готун та ін., 2016, с. 65, рис. 1, *21*], у сезонах 2015—2016 р. крім уже згаданого двошипного були зафіксовані ще одне ціле і одне фрагментоване вістря (рис. 1, *1, 3*). Властивими як комплекту озброєння воїна, так і спорядженню мисливця, хоч, як відомо, у середньовіччі полювання було привілейованою розвагою теж військовослужилого прошарку суспільства [Древняя …, 1985, с. 232; Петраускас, 2006, с. 147], дослідники вважають рогові наконечників стріл, також відомі на поселенні, що вже згадано [Готун та ін., 2013а, с. 87, 88; Готун, Сухонос, 2015, с. 179, 180]. Доволі широке використання дерев'яних стріл, неодноразово відзначене в літературі [Древняя …, 1985, с. 232; Петраускас, 2006, с. 148], за браком відповідних знахідок на пункті доводиться припускати лише гіпотетично.

У числі інших знахідок предметів озброєння — фрагмент ще одного вістря сулиці або уламок клинка [Готун, Сухонос, 2015, с. 180] та перехрестя [Готун, 2014, с. 131, 132, рис. 12, *3*; Готун, Сухонос, 2015, с. 180, 181], аналоги якому відомі серед мечів післямонгольської доби і шабель з гардою виділеного дослідниками типу II [Древняя ..., 1985, с. 302, 308, 326, 336, табл. 114, 124]. Згадані фрагменти сокир з поселення недостатні для пошуку їх місця серед відомих класифікаційних схем. Але, як відомо, робочі інструменти за необхідності теж могли перетворюватись у грізну зброю. Те саме стосується й ножів: крупніші з них цілком могли мати подвійне застосування.

Захисний обладунок репрезентований кольчужними кільцями [Готун та ін., 2013в, с. 192; Готун, Сухонос, 2015, с. 182, 183, рис. 4, *4—6*], колекція яких періодично зростає. Показові серед них вироби, знайдені на пам'ятці впродовж сезонів 2015—2016 рр. (рис. 1, *4—6*).

Фрагменти двох шпор [Готун, 2014, с. 131, 132, рис. 12, *1, 2*; Готун, Сухонос, 2015, с. 181, 183, рис. 3, *1, 2*] з поселення мають аналогії серед матеріалів давньоруської доби та монгольсько-литовського періоду. Так, особливості половини виробу без шипа з овальною у перетині дугою і підквадратною рамкою петлі найближчі до специфіки шпор XII—XIII ст. [Древняя …, 1985, с. 319, 359, табл. 147, *5*]. Такі предмети на сільських пам'ятках нечисленні, як приклад можна навести синхронні знахідки такого та дещо іншого типів з селищ Ліскове й Автуничі [Південноруське …, 1997, с. 44, 59, 78, 80, рис. 23, *V*; 33, *22*]. Інша шпора з пунк-

ту датується післямонгольським часом, на що вказує наявність у виробу не шипа, а коліщатка [Древняя ..., 1985, с. 319, 361, табл. 147, *7*]. До виділених фахівцями у тип IV, що у XII—XIII ст. складав 95 % знахідок на давньоруських пам'ятках дволанкових кільчастих вудил [Древняя ..., 1985, с. 318, 359, табл. 145, *7*], ймовірно, належать зібрані на селищі уламки, окремі гризла та частина кілець, віднесених до збруйних. Вудила вважають ознакою бойового використання коня, хоч існує цілком слушна думка про їх застосування і в господарській діяльності [Шмидт, 1989, с. 71, 73, рис. 1, *6*], на що вже доводилось звертати увагу [Готун та ін., 2013в, с. 192]. Вухналі (ковочні цвяхи) свідчать про існування підків. Відзначалось, що останні в XI—XII ст. стають звичайними і повсякденними, але для бойових коней це не доведено, і що підкови безсумнівно обтяжували легких кавалеристів, та спорадично могли використовуватись важкоозброєною кіннотою [Древняя ..., 1985, с. 319]. Щодо останнього вже доводилось зауважувати, що досвід служби в кавалерії змушує сумніватись на рахунок суттєвого обтяження коней підковами. Наголошувалось також, що, не зазнаючи особливих труднощів щодо ваги, ковані коні менше шкодили копита, а додатково шиповані — ще й не сковзали, і це, особливо в умовах ближнього бою, було дуже суттєвим. Стосовно підків, як показника важкої кавалерії, здається логічним, що їх знахідки — не свідчення перебування останньої у певному місці, а ознака наявності прошарку, представники якого йшли на війну не легкоозброєними. З урахуванням ймовірної раптовості небезпеки їх коней навряд чи розковували зразу після бою. Відтак, кількість знахідок підків пропорційна числу представників цього прошарку, а підкови варто розглядати разом з вудилами — як предмет, що належав певній воєнізованій групі, але міг застосуватись і в мирний час [Готун та ін., 2013в, с. 192; Готун, Сухонос, 2015, с. 184].

Поза сумнівом, частина зібраних на поселенні кілець, пряжок і накладок оздоблювала кінську збрую, портупеї, похідні сумки [Готун та ін., 2013в, с. 190, 199, рис. 5, *1—5*; Готун, Сухонос, 2015, с. 184], прикладом чого слугують підпружні пряжки типових для IX—XIII ст. форм [Древняя ..., 1985, с. 362, табл. 148]. А прикрашений гарнітурою пояс за середньовіччя, як відомо, багато в чому був не утилітарною, а статусною річчю [Древняя ..., 1997, с. 79], яку вважають військовим свідоцтвом — своєрідним «паспортом служилої особи» [Толочко, Моця, 2009, с. 174] і носієм підвищеної соціальної значимості, що відігравав роль сучасних погонів [Мурашева, 2000, с. 78, 79].

При характеристиці означеної категорії знахідок варто згадати залізний стрижень з кільцем [Готун, Сухонос, 2015, с. 192, 200, рис. 6, *16*]. Щодо їх призначення одностайна думка не сформована. Різні точки зору стосовно функціональної ідентифікації цих виробів (писала, булавки, фібули, кочедики, однозубі виделки, шила) по-своєму логічні і ключовими тут слугують їх розміри: кількасантиметровий витончений екземпляр був, мабуть, булавкою, шпилькою, а виріб довжиною в кілька десятків сантиметрів — скоріше навіть шампуром, ніж однозубою виделкою. Суттєвий також матеріал, з якого виготовлені знахідки та особливості оздоблення останніх. Щодо цього варто провести паралель з міркуванням Г.Ф. Корзухіної, що будь-яке кільце з довгою голкою може бути назване як Ringnadel (голкою з кільцем), так і Ringspanne (кільцевою пряжкою) та Ringfibel (кільцевою фібулою), тому в літературі наявна плутанина і наводяться невірні дані стосовно кількості знахідок і хронологічних рамок їх побутування на тій чи іншій території [Корзухина, 1973, с. 38]. За слушним зауваженням Є.М. Носова і Н.В. Хвощінської, ця цілком вірна думка не привернула належної уваги, тому термінологічна неузгодженість продовжується [Носов, Хвощинская, 2004, с. 130]. У випадку з предметом з поселення Ходосівка-Рославське йдеться не про витончену шпильку з кільцем у голівці чи т. зв. кільцеподібну фібулу з довгою голкою, а про масивний як для булавки залізний виріб, знахідки яких, часто — зі стрижнем, перевитим тонкою смугою кольорового металу на пунктах періоду Київської Русі непоодинокі і призначення яких достеменно не встановлене. Водночас, відзначено тяжіння предметів до водних шляхів, асоціювання їх з військово-торговим дружинним середовищем [Вергун, 2006] і значне поширення у східній Прибалтиці, Швеції й на півночі Русі [Спицын, 1896, с. 33, табл. XVII, *24*; Финно-угры …, 1987, с. 61, 62, 266, табл. XVIII, *18*; Кудряшов, 2008, с. 97, 98, рис 5, *1*]. Крім наведених раніше випадків знахідок цих речей на південноруських землях варто також вказати на Чернігів, Чорнобиль, низку волинських міст, поселення Ліскове, територію Куликового поля та ін. [Шекун, Веремейчик, 1999, с. 24, 121, рис. 51, *3*; Гоняный и др, 2003, с. 239, 240, рис. 6, *3*; Терський, 2006, с. 152, 154, рис. 132, *3*; Моця, Казаков, 2011, с. 113; Прищепа, 2011, с. 97, 103, рис. 115, *23*; Стрельник та ін., 2015]. Показово, що в останньому випадку стрижень, як і на селищі Ходосівка-Рославське, прикрашений рельєфними потовщеннями біля голівки на противагу знахідкам з Софіївської Борщагівки і багатошарового поселення між Ходосівкою і Лісниками, де верхню частину предметів ближче до кілець було оздоблено витками вузької смужки кольорового металу.

Пристосованими до походів і властивими вказаній соціальній групі вважають також бруски з отворами, які непоодинокі на розкопуваному селищі [Готун та ін., 2013а, с. 95, 96, рис. 8, *1—4*; Готун, Сухонос, 2015, с. 185] і відомі також на

інших пунктах як півдня Русі, так і її півночі та суміжних земель [Шноре, 1961, табл. 14] і загалом у пов'язаних з перебуванням військового гарнізону місцях [Кирилко, 2005, с. 50, рис. 41, *4*]. Але коли в Тімерьово або Шестовиці [Дубов, 1982, с. 156, 210, 213, 222, 234, 238, 240, 243, рис. 13, *9, 10*; 17, *9*; 25, *10*; 36, *11, 13*; 40, *16*; Скороход, 2005, с. 158] це зрозуміло з урахуванням соціального змісту пунктів, на селищах Озаричі, Ліскове, на Канівському поселенні [Мезенцева, 1965, с. 111; Беляєва, Кубишев, 1995, с. 76, мал. 59; Шекун, Веремейчик, 1999, с. 26, 125, рис. 55, *22*] та Ходосівці-Рославському ці знахідки дещо поточнюють бачення особливостей досліджуваних поселенських структур.

Представникам військово-торгівельного стану характерні й фігурки для ігор. До них віднесено зафіксований на пам'ятці порожнистий всередині кістяний виріб [Готун, Сухонос, 2015, с. 185].

Не селянському середовищу притаманні й зібрані при дослідженні пам'ятки лодійні заклепки [Готун та ін., 2013в, с. 192; Готун, Сухонос, 2015, с. 182, 185, рис. 4, *2, 3*], які властиві матеріальній культурі дружинних курганів і відповідних їм поселенських структур та пунктів, пов'язаних з торгівлею [Спицын, 1905б, с. 44, 59, рис. 72; Дубов, 1982, с. 128, 203, 221, 234, рис. 6, *7*; 24, *5*; 36, *10*; Седов, 1982, с. 250, 283, табл. LXX, *19, 20*; Михайлов, 1997, с. 107, 109, рис. 3; Стальсберг, 1998; Петрухин, 2002, с. 53; Коваленко та ін., 2008, с. 183—189, рис. 10; Черненко, 2014, с. 359, 361, рис. 2, *1* та ін.], відомі й поза межами Русі [Кулаков, 1990, с. 73, 74, 76, 77 та ін.], хоч існує точка зору, що ці вироби характерні для суднобудування загалом і ними кріпили деталі не лише лодій, а будь-яких човнів [Довженок та ін., 1966, с. 75, табл. III, *9*; Дубов, 1982, с. 182].

Уже доводилось відзначати, що деякі із речей військового та подвійного призначення могли потрапити до культурних нашарувань поселення як трофей чи у результаті відвідання його представниками панівної верхівки. Але кількість матеріалу цієї категорії з урахуванням численних подібних знахідок на інших неукріплених пунктах дозволяє вважати, що мінімум окремими з цих предметів могло користуватись саме місцеве населення [Готун та ін., 2013в, с. 192, 193].

Частина знахідок з поселення, як відзначалось, виготовлена за межами Київської Русі. Іноетнічні землі відвідував навряд чи безпосередній представник сільської общини, і вироби зарубіжних майстрів, швидше за все, потрапили на пункт з розташованої неподалік столиці. Але таке опосередковане залучення до міжнародної торгівлі теж слугує свідченням високого рівня розвитку названої селищної структури.

При дослідженні селища зафіксовано доволі цікаві матеріали і щодо світогляду його населення. Вони, у першу чергу, представлені предметами особистого благочестя християн та речами, що відображають пережитки язичницьких вірувань. Запропоноване свого часу Й. Хейзінгою визначення середньовічної доби «Життя було проникнуте релігією до такого ступеню, що виникала постійна загроза зникнення відстані між земним і духовним. І якщо, з одного боку, в святі миттєвості все у повсякденному житті присвячується вищому, — з іншого боку, священне постійно тоне у повсякденному через неминуче змішування з буденністю [Хейзинга, 1988, с. 170] вже стало хрестоматійним і неодноразово наводилось фахівцями для характеристики духовної сфери у означений період [Моця, Ричка, 1996, с. 3; Історія …, 2001, с. 768]. Специфічною рисою релігійної свідомості східних слов'ян, як це довели дослідники, стало поєднання і взаємопроникнення постулатів ортодоксального християнства і місцевих язичницьких традицій, що привело до синкретизму вказаних релігій і яскравого прояву цього явища і в народній, і в елітарній культурі. Означене добре відображає широко практикований у слов'янському середовищі підхід «Бога люби, але й чорта не гніви» [Зеленин, 1991, с. 411; Моця, Ричка, 1996, с. 133; Історія …, 2001, с. 787]. Вчені вважають, що традиційна народна культура з її чуттєвим, напівязичницьким світосприйняттям володіла колосальною творчою потенцією, здатною досить істотно трансформувати і переосмислити елементи віровчення християн. Зазвичай уявлення про народні вірування, зокрема й у сфері релігії, пов'язують з селянськими масами. На думку фахівців, це загалом справедливо, але такі погляди властиві і значній частині жителів міст Русі і мали прибічників навіть у аристократичному середовищі [Моця, Ричка, 1996, с. 135]. А наступництво релігійних вірувань, як показали дослідники, — цілком природне і закономірне явище розвитку кожного суспільства, і було б дивним, якби Русь виділялась у цьому плані [Толочко, 1987, с. 58 и след.; 1996, с. 261 і наст.]. Конкретні його прояви притаманні і жителям середньовічного селища Ходосівка-Рославське. Результати розкопок дозволяють стверджувати, що панівною ідеологією у середовищі його мешканців було християнство, причому, відповідних артефактів з пункту походить більше, ніж з низки інших селищ зі значно більшою відкритою площею. Але крім пов'язаних з православ'ям речей тут виявлено і знахідки, які традиційно асоціюються з культами язичників, причому пункт розташований неподалік столиці та біля одного з релігійних осередків округи Києва — Гнилецьких печер і розвивався протягом періоду, коли з моменту хрещення Русі пройшов досить тривалий час.

З християнством пов'язані металеві й кам'яні натільні хрестики, а бурштинові навіть виготовляли на поселенні. Металевих зібрано кілька екземплярів [Готун, 2014, с. 131, 132,

рис. 13, *1—3*; Готун, Сухонос, 2014, с. 56—58, рис. 1, *1, 5, 7*]. Серед них — однобічний відлитий з олов'янисто-свинцевої бронзи (?) рівнокінцевий з розширеними кінцями хрестик т. зв. скандинавського типу [Рыбакоў, 1932, с. 92, 93, табл. VI]. Ці властиві переважно XI ст. вироби деякий час вважали рідкісними у Середньому Подніпров'ї та нечисленними у інших регіонах Русі й у Скандинавії та Прибалтиці, а їх виготовлення пов'язували зі Скандинавією, Фінляндією і Латвією та Північною Руссю, хоч пізніше Б.О. Рибаков і Н.П. Журжаліна акцентували на широкому розповсюдженні цих речей на Русі. Йшлося про неправомірність вживання самого терміну і були наведені підрахунки М.В. Фехнер, якими показано суттєве переважання знахідок цих речей саме на давньоруських територіях [Журжалина, 1961, с. 128, рис. 1, *10*; Фехнер, 1968, с. 210—214, рис. 1; Рыбаков, 1988, с. 552; Древняя ..., 1997, с. 173, 349, табл. 103, *12, 14*; Носов, Овсянников, 1997, с. 152—154; Колпакова, 2007, с. 7]. Нещодавно доведене їх виробництво у Києві [Мовчан та ін, 2003, с. 192, 194, рис. 1, *1*; Мовчан, 2005, с. 106, 112, рис. 2, *2*; Зоценко, Иевлев, 2010, с. 373, 374]. Фрагментований хрестик зі свинцю (?) з мальтійським хрестом у ромбічному середохресті і кулястими потовщеннями на кінцях променів має аналогії серед новгородських матеріалів у шарах рубежу XIII—XIV ст. [Седова, 1981, с. 51, 54, рис. 16, *15*]. Речі, схожі на фрагментований срібний (?) позолочений рівнокінцевий хрестик з кулястим потовщенням на кінцях променів круглого перетину і ромбічним середохрестям без зображення, щоправда, без крапки в середохресті, датуються XII—XIII ст. і навіть XIV ст., хоч, за спостереженням дослідників, кульки на кінцях променів свідчать про більш раннє побутування знахідки у межах означеного періоду; кам'яна форма для їх відливання знайдена у Новгороді в шарах кінця XII — початку XIII ст. [Рындина, 1963, с. 217, рис. 10, *3*; Полубояринова, 1978, с. 81, 82, рис. 17, *2*; Древняя ..., 1997, с. 349, табл. 103; Возний, 1998, с. 114, фото 99, *1*; Захаров, 2004, с. 163, рис. 41, *40, 41*; Средневековое, 2004, с. 57, 266, рис. 93, *3*; Ягодинська, 2007, с. 352, рис. 4, *1*; Переверзєв, 2016, с. 89, 91, рис. 3, *3*]. Два нешліфовані виготовлені з коричневої та сірої породи кам'яні хрестики [Готун, Сухонос, 2014, с. 58, рис. 2] відомі у літературі як «корсунчики». Вважалось, що вони характерні для Київської Русі починаючи з X ст. [Древняя ..., 1997, с. 173, 349, табл. 103, *1, 2*], та, за останніми даними, хронологія виробів не обмежена X ст. і їх не довозили з Корсуня, а виготовляли на спеціалізованих селищах Овруцького кряжу [Павленко, 2008, с. 249, 250, рис. 4]. Хрестики з бурштину [Готун, Сухонос, 2014, с. 58, рис. 3] на пункті репрезентує цілий виріб із шару та чотири уламки з майстерні, очевидно зіпсовані при виготовленні. Виявлений у культурному шарі — нешліфований, його метричні характеристики і вигляд наближають означену знахідку до попередніх. Схожі предмети відомі на пам'ятках давньоруського часу; прикладом слугує поселення Кощіївка-8 [Материалы ..., 2012, с. 320, рис. 190]. Серед уламків з майстерні наявні простий зі звуженими кінцями виріб та сплощені з квадратом у середохресті, що відповідає головній південноруській формі таких речей. Хрестики з прямокутними виступами у місці сходження лопатей і з рівноширокими лопатями часто співіснували у межах однієї пам'ятки, хоч при побутуванні перших у XII—XIII ст., хронологія других сягає XII—XIV ст. [Родина, 1998, с. 197, 199, 200, рис., *9, 15, 16*]. Ще частину предметів вказаного призначення могли виготовляти з менш стійких кипарису або шкіри і, відповідно, в сухому культурному шарі селища вони не вціліли. Відтак, число пов'язаних з християнським благочестям артефактів, очевидно, було дещо більшим.

Кілька знахідок цього призначення виявлено впродовж останніх сезонів. У їх числі — невеликий рівнокінцевий хрестик з квадратом у середохресті і додатковими перекладинами на кінцях круглого перетину, тобто 12-кінцевий (рис. 5, *2*). Знайдено виготовлений зі стулки мушлі перламутровий плаский хрестик, прикрашений косим хрестом у середохресті (рис. 5, *3*). Окремої уваги заслуговує нашивний (?) хрест з розп'яттям і літерами над його головою та на перекладині [Готун та ін., 2013г, с. 199, рис. 1, *12*; 2016, с. 65, 66, рис. 1, *1*; Готун, 2014, с. 131, 132, рис. 13, *4*], виконаний досить майстерно (рис. 5, *1*); з приводу двох останніх речей готується окрема публікація. Аналогів хрестокінцевому олов'янисто-свинцевому (?) хрестику знайти не вдалось, дещо схожі вироби без квадрата в середохресті відомі у комплексах Білозір'я і Каргополля середини — другої половини XI — XII ст. [Макаров, 1991, с. 14, рис. 1, *19*] та у землі в'ятичів [Никольская, 1981, с. 236, рис. 89, *6*]. Стосовно хрестика з перламутру необхідно зауважити, що на Русі їх зафіксовано мізерно мало. Наскільки відомо, на поселеннях сільського типу це взагалі друга подібна знахідка. Перша, виготовлена зі стулки устриці, походить з Автуничів на Чернігівщині [Моця та ін., 2005, с. 251, 252]. Щодо вказаного регіону в публікаціях називались ще два перламутрові хрестики — з Чернігова і городища Ляшківці [Коваленко, 2006, с. 91], але, за спостереженням О.М. Веремейчик, у другому випадку в звіті йдеться про фрагмент хрестика зі сланцю [Веремейчик, 2010, с. 349]. Як зазначено в літературі, перламутрові хрестики, крім віднесеного фахівцями до місцевих реплік Старорязанського, — паломницька реліквія зі Святої землі; їм, зазвичай, притаманні наявність косого хреста у середохресті та підтрикутні потовщення на кінцях гілок. Чотири таких знахідки згадано у Новгороді, по дві — у

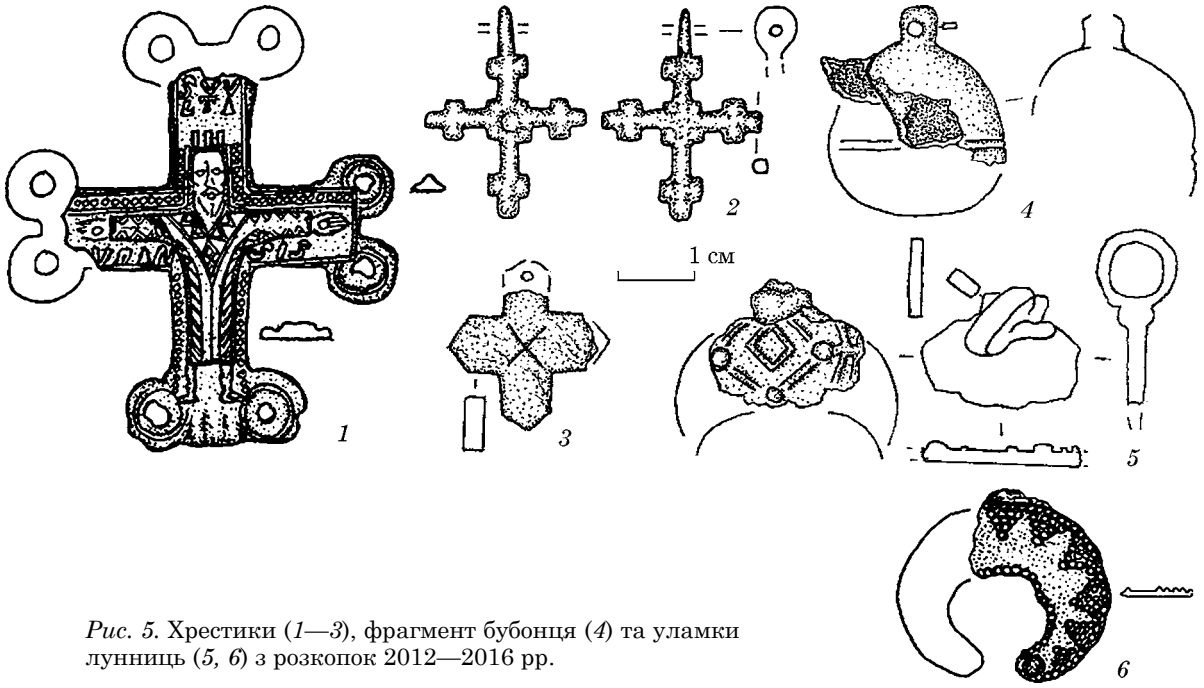

Рис. 5. Хрестики (*1—3*), фрагмент бубонця (*4*) та уламки лунниць (*5, 6*) з розкопок 2012—2016 рр.

Пскові та Смоленську, по одній — у Звенигороді, Ізяславі та у складі скарбу з Дівич-гори біля Сахнівки; до чотирьох цих речей відомо й у Херсонесі, а майстерня з їх виготовлення досліджена поблизу Хайфи [Мусин, 1999, с. 96, 97; 2006, с. 189; 2009, с. 223; 2010, с. 221—223; Колпакова, 2002, с. 28; 2005, с. 144]. Спостереження за планіграфією і хронологією названих знахідок на прикладі Пскова дозволило дійти висновку, що паломники були представниками заможних прошарків посадського населення [Колпакова, 2007, с. 12]. Показово, що традиція доставки зі Святої землі, а згодом — і з Афону творів церковного декоративно-прикладного мистецтва існувала досить довго і в музеях зібрано напрестольні хрести й іконки, дарохранительниці й ікони, натільні хрестики і образки переважно кінця XVIII — початку XX ст. [Денисова, 2001, с. 349; Паломнические …, 2011; Степаненко та ін., 2016 та ін.]. Гіпотетичність наступного припущення зрозуміла, очевидно, виріб з поселення Ходосівка-Рославське міняв власника, можливо — й неодноразово (хоча слід зауважити, що стосовно використання хреста іншої людини існує пересторога, викликана буквальним розумінням ситуації «нести чужий хрест» — перейняти чужу долю), але не виключено, що біля витоків означеної традиції могла стояти особа, пов'язана з поселенням в урочищі Рославське біля Ходосівки. Слід додати, що паломницьке походження виявлених на Русі предметів особистого благочестя привело дослідників до припущення про можливість такого способу проникнення зі Сходу на південноруські землі й інших речей [Веремейчик, 2010, с. 349 та ін.]. Нашивний (?) хрестик — плосковипуклий, однобічний, з подовженим нижнім променем та зображенням Розп'яття де тіло мов би стоїть впритул до хреста, а риси обличчя, цвяхи в долонях та елементи оздоблення довгого одягу, що прикриває коліна (коллобію?) досить деталізовані. Обабіч фігури й над руками наявні крапки псевдозерні, над головою і вздовж рук знизу — нечітко зображені літери. Завершення лівого і верхнього променів хреста втрачені, а ті, що вціліли, мають на кінцях парні кільця з отворами, причому, нижні примикають до хреста з боків, бічні та, судячи зі зламів, верхні, розташовані на кутах прямокутної перекладини. Навколо отворів наявні тонкі валики, що імітують скань. Прямі аналоги виробу не відомі, а іконографія сюжету дозволяє провести певні паралелі з творами християнської металопластики, за якими у літературі закріпилась назва «сірійських». Їх виготовлення, на думку дослідників, було налагоджене у східних провінціях Візантії, звідки паломники чи торгівці розносили їх по всьому християнському світу. Попри те, що грецькі написи на них передані з помилками, фігури схематичні, обличчя грубі, руки непропорційні, хоч одяг рясно вкритий узорами, малюнки ніяк не можна назвати примітивними, навпаки, в них помітна впевненість майстра, який набив руку на зображеннях певного характеру. Предмети одиничні на Русі і широко розповсюджені у Середземномор'ї; особливо багато їх в Сирії та Єгипті. Більшість дослідників поділяє думку, що саме Сирія була центром їх виробництва у VI—XII ст., хоч Г.Ф. Корзухіна при вирішенні питання часу виготовлення таких речей розглядала лише останню дату [Корзухина, 1958,

с. 132, табл. I; II, *1*; Куницкий, 1985, с. 124, 125, рис., *1*; Куницький, 1990; Мурашева и др., 2009, с. 532, 543, рис. 1, *9*; Рябцева, Савельев, 2014, с. 160, 161, рис. 1, *1* та ін.]. В.В. Булгаков ототожнює знахідку з Ходосівки-Рославського з сірійським паломницьким хрестом XI—XII ст., багато стильових аналогів якому відомо в Сирії, значно менше — у Причорномор'ї [1].

Разом з описаними виробами варто розглядати бронзову знахідку, яка, найімовірніше, була оголів'ям енколпіона — біконічну намистину з прикрашеними насічками валиками на ребрі та основах і подвійним вушком шарніратримача стулок [Готун, Сухонос, 2014, с. 58, 59, рис. 4, *1*]. Вже відзначалось, що подібні пристосування мали різні категорії витворів давньоруських ювелірів: енколпіони та медальйони барм домонгольського часу, іконки-мощевики XII ст., оправа коралової гілки з новгородських шарів кінця XII ст. Але оправа гілки корала і медальйони барм не мали вушок, та й наявність на поселенні біля Ходосівки хреста-релікварія, попри всю їх унікальність, порівняно з названими прикрасами імовірніша. Найближчі описаній речі оголів'я мають датовані XII—XIII ст. енколпіони, виділені в групу «з високим рельєфом і вільною компоновкою зображень» [Корзухина, Пескова, 2003, с. 60—63]. Принагідно варто вказати на знахідки подібних речей і на інших пам'ятках, датованих, щоправда, дещо пізнішим періодом [Чернов, 2000, с. 65, 68, рис. 4, *9* та ін.].

До цієї групи знахідок варто віднести і книжкову застібку [Готун та ін., 2013г, с. 199, рис. 1, *18*; Готун, 2014, с 132, рис. 13, *5*], оскільки найімовірніше, що у середньовічні часи на сільському поселенні перебувала література духовного змісту. Та й численні уламки амфор теж можуть маркувати доставку вина для причастя і олії для лампад, хоч про існування тут певної культової споруди на нинішньому етапі досліджень говорити рано, та й побутове використання означеної тари, її вторинне застосування також не виключене.

Аналогія ще одному предмету [Готун, Сухонос, 2014, с. 60, рис. 5] серед матеріалів зі Старої Рязані названа верхньою деталлю від лампадки (?) [Даркевич, Борисевич, 1995, с. 198, 301, рис. 5, *8*] — слід гадати, йшлось про своєрідний кронштейн для її кріплення. Хоч вказана ідентифікація не остаточна і подана авторами під питанням, але у контексті знахідки з Ходосівки-Рославського вона, як віднесена до культових речей, має бути згадана.

Із селища також походить низка знахідок, пов'язаних із ритуально-магічними діями, які суперечили християнському віровченню. Не розглядаючи крем'яні знаряддя, оскільки навіть у заповнення середньовічних об'єктів вони могли потрапити разом з навколишнім культурним шаром, що містить матеріали доби первісності, відзначимо три кістяні підвіски — із ікла лисиці, таранної кістки бобра і хребця щуки [2] [Готун, 2014, с. 132, 133, рис. 14, *1, 2, 5*; Готун, Сухонос, 2014, с. 60—62, рис. 6]. До цієї категорії знахідок, очевидно, слід включити і відділені від кістяка ікла кабана, хоч без ознак обв'язування чи підвішування беззастережне віднесення їх до ритуально-магічної сфери аргументоване недостатньо. Наявність оберегів із іклів і зубів хижаків у складі скарбу речей зі срібла й бронзи, виявленого на одній із пам'яток X ст. [Хавлюк, 1981, с. 316], на думку дослідників, свідчить про їх значущість і важливість у житті населення [Радул, 2012, с. 97]. Серед амулетів варто згадати і знайдені на поселенні ростри белемнітів, один із яких, до того ж, розколотий у місці незавершеного отвору [Готун, 2014б, с. 132, 133, рис. 14, *3*; Готун, Сухонос, 2014, с. 62, 63, рис. 7, *1—3*].

Мініатюрні предмети побуту: ложки, ковші, ключі, гребені, піхви, гольники фахівці одностайно вважають атрибутами заклинальної магії, притаманними сільським мешканцям. Ключам у цій групі речей відведено роль символу багатства і його охорони. Найчастіше вони зустрічались у жіночих похованнях фінно-угорського населення Приладожжя та Обонежжя, водночас у невеликій кількості відомі й на решті території Давньої Русі [Журжалина, 1961, с. 131; Успенская, 1967, с. 95; Рябинин, 1988, с. 55, 56, 60, рис. 1, *9, 10, 17, 18*; Моця, 1990, с. 48; Седова, 1993, с. 82, 83, рис. 2, *3*; Древняя ..., 1997, с. 155, 156; Історія ..., 2001, с. 790; Загорульский, 2004, с. 95, цв. вкл., рис. 8, *7*; Томашевич, 2008, с. 287; Пословська, 2014, с. 111; Коршун, б/г]. Екземпляр з селища Ходосівка-Рославське доволі крупний, з втраченою голівкою, виготовлений з кольорового металу. Матеріал та ливарні сліди на борідці предмета свідчать про непобутове призначення цієї знахідки [Готун, 2014, с. 132, 133, рис. 14, *6*; Готун та ін., 2014б, с. 148, рис. 1, *8*]. Виріб має асиметрично-ромбічний проріз, хоч досить близький до виявлених у шарах поселенських структур XII—XIV ст. і курганах XII—XIII ст. на території Білорусі багато орнаментованих насічками ключів з хрестоподібним прорізом і петельчастою чи ромбічною голівкою [Звяруга, 1993, с. 159; Томашевич, 2008, с. 288, 289, рис. 1, *4*]. Такі підвіски-ключі знайдені й на пам'ятках XI—XII ст., а у Новгороді — в шарі першої половини XIII ст. і ареал їх побутування збігається з площею поширення інших амулетів [Покровская, 2010, с. 261]. Подібність цієї знахідки до ключів для скринь та ларців [Древняя ..., 1997, с. 16, 253, табл. 7, *25—32*] дозволяє згадати влучне спостереження Б.О. Рибакова, що саме ця форма властива для ключиків-аму-

1. Щиро вдячний вельмишановному колезі за люб'язно надані консультації.

2. Визначення О.П. Журавльова та Є.Ю. Яніш.

летів; на думку дослідника, це не звужує сферу магічної дії оберегу, а символізує охорону найціннішого з цінного [Рыбаков, 1988, с. 542, 543, 549, рис. 92].

Данину певним віруванням дослідники вбачають і в особливостях деяких елементів костюму, прикрас, семантиці орнаментації певних побутових речей. Це і привіски-лунниці, і ототожнена з солярною символікою кругла форма виробів, і пов'язані з родючістю рослинні мотиви у оздобленні предметів, і функції оберегів у булавок, фібул, а додатково — у їх вістер, хоч у цьому випадку магічна суть вторинна, а первинне використання за призначенням: речі не виступають суто культовими, а лише маркують певні ознаки ідеології їх власників.

Лунниця, на думку фахівців, — типова і найпоширеніша загальнослов'янська прикраса, що символізувала місяць, хоч Б.О. Рибаков допускав зв'язок цих речей і з сутністю ночі, на противагу сонцю, яке уособлювало втілення дня, та з двома небесними сферами, оскільки у географічних широтах слов'ян спрямованим рогами донизу місяць практично не перебуває [Седова, 1959, с. 227—229; 1981, с. 23—26, рис. 6; Рыбаков, 1988, с. 535; Бондарець, 1997, с. 92; Древняя ..., 1997, с. 68, 69, 155, 300, рис. 54; Історія …, 2001, с. 790; Вамуш, 2014, с. 28; Коршун, б/г]. На поселенні Ходосівка-Рославське відома половинка вузькорогого виробу, оздобленого трикутниками псевдозерні [Готун та ін., 2016, с. 65, рис. 1, *15*] і центральна частина ще однієї привіски, прикрашеної імітацією скані (рис. 5, *5, 6*). Фрагментованість речі дозволяє враховувати розробки стосовно типології і часу побутування названих прикрас [Гольмстен, 1914; Журжалина, 1961, с. 132—134; Лесман, 1990, с. 62, 94, рис. 6, *4.1.1—4.1.3*; Рябцева, 2005, с. 112—122] лише в загальних рисах. При оцінці цих знахідок з пункту як показника духовної культури мешканців варто взяти до уваги і недавні публікації, де висловлено обґрунтовану широким розповсюдженням лунничних прикрас на Русі уже після прийняття християнства думку про їх зв'язок з культом Богородиці [Хамайко, 2008, с. 332, 333; 2013].

Виявлені на селищі хрестики дозволяють принагідно згадати думку Б.О. Рибакова що чотирьохчастинна «координатна» композиція хреста символізувала також загалом простір, поширення добра і охоронних сил на повсюдність, яка виражалась поняттям «на всі чотири сторони» [Рыбаков, 1988, с. 554—556, 612], що зумовило певну симпатію до хрестиків і з боку язичників. Це добре простежується включенням їх до складу наборів різних прикрас, а також співіснуванням у складі одного набору з язичницькими оберегами, найяскравішим проявом чого може слугувати виявлена у одному з могильників фібула з прикріпленими хрестиком та іклом хижака [Конецкий, 1984, с. 59]. Дослідники відзначали також, що не чужий язичникам мотив хреста не дає змоги впевнено вбачати християнські впливи чи язичницьку символіку у таких композиціях, як хрестоподібно переплетені овали, ромби з кульками на кінцях, схожі за формою на хрест криноподібні прикраси [Сергеев, 2013], крім того, як вважають фахівці, хрести стають релігійним символом з XII ст., а до того вони виступали у якості прикрас [Седов, 1987]. Зрозуміло, що розміщене неподалік столиці селище на рубежі давньоруської і монгольсько-литовської доби не репрезентувало властивий етапу утвердження християнства на Русі осередок поганства, та язичницькі амулети у його нашаруваннях зобов'язують не нехтувати і цими міркуваннями. Помічене Б.О. Рибаковим часте використання і вшанування ромбів і квадратів, як їх окремого прояву, розділених хрест-навхрест на окремі такі ж фігури з крапкою посередині може означати поклоніння символу ділянки зораного поля (зімкнуті ромби) чи засіяної зернами ниви (ромби з крапкою посередині) і загалом бути пов'язаним з магією родючості, плодів землі і статевої сили, а сам по собі ромб чи квадрат, відповідно, слугував спрощеним позначенням описаного символу [Рыбаков, 1965, с. 31, 32; 1994, с. 41—50, 517]. Втілення родючості у ромбічних зображеннях вбачали й інші автори [Амброз, 1965, с. 14—20]. Наведене дозволяє висловити припущення щодо семантичного навантаження ще однієї знахідки з досліджуваного селища.

У контексті ймовірної кольорової металообробки на поселенні вже згадано фрагмент бронзової привіски (?), репрезентованої ромбічною (?) рамкою, заповненою косою решіткою [Готун та ін., 2012в, с. 248, рис., *4*]. Особливості означеної знахідки (рис. 3, *4*) дозволяють провести паралелі з ромбоподібними решітчастими привісками, нечисленними на пунктах переважно півночі Русі XIII—XIV ст. [Древняя ..., 1997, с. 68, 299, рис. 53, *24*; Археология …, 1986, с. 336, рис. 82] і близькими до них за семантикою круглими косорешітчастими. Останні зафіксовані в шарах останньої чверті XII — середини XIV ст., їх вважають властивими для Новгородської землі [Седова, 1981, с. 33, 42, рис. 10, *1, 2*]. За спостереженнями фахівців, даних відносно хронології вказаних виробів дуже мало і свого часу їх датування визначала наявність в одних похованнях разом з витими потрійними браслетами XIII ст. [Журжалина, 1961, с. 128, 138, рис. 1, *25*]. Ці міркування дозволяють вбачати у знахідці з Ходосівки-Рославського фрагмент амулета «зоране поле», до чого вслід за Б.О. Рибаковим схиляються фахівці при інтерпретації решітчастих привісок різної форми. Схожа підвіска традиційної форми — з виступами по кутах, що надають предмету хрестоподібних обрисів, відома з розкопок Замкової гори у літописному Юр'єві на Росі [Орлов и др., 1985, с. 40, рис. 8, *15*; Археологія,

1986, с. 336, рис. 82], а хрестоподібний виріб з символами насінин у клітинах, які уособлюють ділянку зораної ниви, тобто з ідеограмою «засіяне поле» — з розкопок селища Григорівка на середньому Дніпрі [Південноруське …, 1997, с. 133, 134, рис. 53, *24*].

При характеристиці виявлених на пункті виробів, що відображають певні ідеологічні уявлення, варто назвати вже згаданий виготовлений зі свинцю чи свинцевого сплаву предмет у вигляді з'єднаних основами двох кринів (рис. 3, *1*) [Готун та ін., 2013а, с. 90, 97, рис. 3, *1*]. Підвіски криноподібної форми знайдені, наприклад, на поселеннях Південного Подніпров'я, де вони зроблені зі свинцю і мають київські аналогії [Козловський, 1992, с. 57, 61, рис. 30, *19, 20*]. Як відомо, давньоруські майстри такі прикраси відливали у формі при простішому виконанні [Добровольський, 1949, с. 92, 93, рис., *15*] та відтискали їх порожнистий варіант з благородних металів чи з нанесенням шару останніх на поверхню виготовлених з дешевшого сплаву речей [Корзухина, 1954, с. 56, 113, табл. XXXV, *5, 6*; Рыбаков, 1988, с. 619, рис. 109; Загорульский, 2004, с. 138, цв. вкл., рис. 33; 43 та ін.]. Матриці для виготовлення цих прикрас у більш вишуканому виконанні знайдені на Вищинському городищі XII—XIII ст., в ювелірній майстерні XII — першої половини XIII ст. на чернігівському передгородді, поруч зі схованим у 1237 р. скарбом на території Старої Рязані та ін. [Древняя ..., 1997, с. 68, 299, рис. 53, *23*; Загорульский, 2004, с. 84, 138, рис. 7, *4*; Моця, Казаков, 2011, с. 128, 156; Брилева, 2014, с. 63, 64], а самі такі предмети — як на території Русі, переважно у складі скарбів коштовних прикрас, так і за її межами [Никольская, 1981, с. 236, рис. 89: *35*; Рыбаков, 1988, с. 618, 619, рис. 109; Kernave, 2002, s. 166, № 384; Vėlius, 2005, s. 61, pav. 24, *5 (165), 7 (52)*]. Згідно усталеної думки, крин у різних культурах виступав сталим символом зародження життя і власне життя, вегетативних сил природи і життєвих сил жінки, родючості, процвітання, розвитку, достатку, духовного безсмертя [Седов, 1982, с. 267, 286, табл. LXXIII, *5*; Рыбаков, 1988, с. 576, 637; Древняя ..., 1997, с. 204; Козлова, 2004, с. 190 та ін.].

Відлякувати своїм звучанням злих духів були покликані привіски-бубонці, поширені в середньовіччі у слов'ян, а особливо — у їх північно-східних сусідів. На думку дослідників, їх ритуальний характер підтверджує не лише включення до складу комплектів амулетів, а й неодноразова фіксація особливого положення цих предметів у похованнях — покладеними до шкіряного мішечка чи до горщика, накритим берестою, загорнутими у тканину і поміщеним у дерев'яний футляр тощо [Недошивина, 1976, с. 50]. Пошкоджений внизу виріб з лінійним прорізом і потрійним рельєфним пояском описано [Готун, Сухонос, 2014, с. 62, 63, рис. 7, *4*], у 2016 р. виявлено фрагмент наступного, також з рельєфним пояском і втраченою нижньою частиною (рис. 5, *5*). Дослідники поділяли ці знахідки на грушоподібні з хрестоподібним та лінійним прорізом, кулясті з рельєфним пояском і гладенькі з лінійним прорізом, пов'язуючи різні варіанти таких речей з технологічними особливостями їх виготовлення [Седова, 1981, с. 156, 157, рис. 62, *1—17*; Древняя ..., 1997, с. 69, 70, 300, рис. 54, *27—31*]. Було простежено особливості хронології побутування окремих типів цих предметів [Журжалина, 1961, с. 127, 129, 140; Лесман, 1990, с. 60—62, 94, рис. 6, *3.2—3.7*; Город …, 1996, с. 196, 200—202, рис. 65, *26—35*; Сарачева, 2007, с. 84, 85, рис. 4, *4—7*], а з урахуванням надходження нового матеріалу запропоновано складнішу класифікацію виробів із внесенням певних коректівів стосовно датування знахідок [Поветкин, 2008, с. 118—129].

Відомо, що світогляд середньовічної людності при деяких обставинах передбачав сакралізацію суто побутових речей, таких як гостроконечники, ножі, замки і ключі тощо. Як згадано, вони на пам'ятці наявні, більше того — частина з них утворює досить представницькі серії. Але і тут, при пріоритетності їх застосування за призначенням і відсутності даних щодо використання у магічно-ритуальній сфері, залишається лише констатувати факт їх фіксації у заповненні низки об'єктів та у навколишньому шарі.

Окремо варто згадати ритуальні предмети із органічних матеріалів, існування яких відоме за поодинокими знахідками із синхронних пунктів та за вивченням народної культури пізніших часів. Ймовірно, досліджувана пам'ятка не стояла осторонь загальних тенденцій і подібне її мешканці практикували також. Але за браком відповідних даних, про це можна говорити також виключно гіпотетично.

Крім речей, що характеризують особливості життєвого укладу населення пункту, були також отримані суттєві дані щодо специфіки взаємодії мешканців цієї селищної структури і навколишнього середовища. Частина з них простежена в культурному шарі й характеризує ссавців, у т. ч. дрібних гризунів, птахів, риб, яких культивували у домашньому господарстві та які ставали здобиччю мисливців і рибалок й супроводжували повсякденне життя [1]. Деякі з матеріалів уже опубліковані [Тайкова, 2009], решта чекає на введення до наукового обігу або проходить лабораторне опрацювання. Так, у знахідках 2007—2011 рр. О.П. Журавльов з О.Г. Сенюком простежили наявність 7 видів домашніх (свійські бик, вівця, коза, свиня, кінь, собака, кіт) і 14 видів диких (заєць русак,

1. Маючи нагоду, хотілось би висловити щиру вдячність колегам, які долучились до опрацювання матеріалів і надали суттєві дані для всебічної характеристики досліджуваної селищної структури.

лисиця звичайна, вовк сірий, бобер річковий, борсук, кабан, куниця (?), видра (?), ведмідь бурий, олень звичайний, козуля звичайна, лось, зубр, бик первісний або тур) ссавців, 8 видів (білуга, осетр, сом, судак, щука, вирезуб, сазан, карпові) риб, 1 виду (черепаха болотяна) плазунів та 1 виду молюсків [Журавльов, 2007/247; 2008/121; 2009/88; 2010/2; Журавльов, Сенюк, 2011/1]. Рештки ще 2 видів, які відносяться до гризунів (хом'як звичайний та водяний пацюк або водяна полівка) за матеріалами 2008—2012 рр. виділила А.В. Мішта [Мішта, 2009/88; 2010/2; 2011/1; 2012], вона ж за слідами кігтів на фрагментах кераміки припустила існування на селищі ще 1 виду — пацюка сірого або мандрівного [Мішта, 2011/1]. С.Ю. Тайкова при опрацюванні матеріалів 2007—2010 рр. дійшла висновку щодо наявності у шарі селища кісток 17 видів птахів (лебідь-шипун, гуска сіра, крижень, нерозень, широконіска, свищ, чернь червоноголова, чирок-свистунець, чирок-тріскунець, курка домашня, глухар, тетерук, слуква, крех малий, сорока, галка, ворона сіра, мартин звичайний), серед яких свійською достеменно слід вважати лише курку [Тайкова, 2007/247; 2009/88; 2010/2; 2011/1]. Ороговілі кільця від трахеї представника саме цього виду ідентифіковані серед знахідок з пункту Є.Ю. Яніш [Яніш, 2010/2]. За спостереженнями дослідниці, серед матеріалів 2009 р. наявні кістки 9 видів (крім уже зафіксованих осетра руського, сома, щуки, судака, сазана — линь, окунь, лящ, плітка) риб [Яніш, 2009/88; 2010/2]. Г.О. Пашкевич за знахідками 2007—2008 рр. відзначила на фрагментах кераміки і шматках обмазки відбитки зернівок 5 видів (пшениці голозерної, плівчастих пшениць однозернянки і двозернянки, жита посівного, ячменю плівчастого) культурних рослин [Пашкевич, 2007/247; 2008/121]. Ще 2 види (крім відомого на селищі ячменю плівчастого — також просо) на зібраних у 2011 р. уламках посуду простежив С.А. Горбаненко [Горбаненко, 2011/1]. Значно детальніші дані отримані при промиванні проб ґрунту з культурного шару селища і виявлених на ньому об'єктів. Так, Л.В. Горобцем крім представника одного із двох відомих і раніше видів качок-чирянок було ідентифіковано кістку гаїчки болотяної [Горобець, 2015], О.М. Ковальчуком у доповнення до визначених раніше сома, щуки, окуня, ляща, плітки простежено також рештки коропових риб та карася, в'язя і краснопірки [Ковальчук, 2015], а Л.І. Рековцем крім вже відомої водяної полівки було визначено кістки бурозубки звичайної, мишки лучної, мишака європейського, нориці рудої, полівки тундрової [Рековець, 2015]. В.Ю. Ратніков простежив кістки земноводних і плазунів, що належать до 5 родин герпетофауни: часничниця звичайна, жаба гостроморда, ропуха звичайна, ящірка прудка, вуж звичайний [Ратников, 2015]. Схожа ситуація і з рослинним світом: у результаті флотації підтверджено існування уже виявлених пшениці двозернянки, ячменю плівчастого, жита і проса, знайдені зернівки гороху посівного, низки бур'янів і шматки шкаралупи горіха ліщини [Горбаненко, 2015] і за аналізом вуглинок вказано на існування дуба, клена, ясена, тополі / осики, вільхи, верби, горобини та ще одного широколистяного виду [Сергєєва, 2015]. Водночас на сусідній досліджуваній експедицією пам'ятці, у Софіївській Борщагівці, отримана у результаті застосування як названих, так і традиційних методів палеоетноботанічна картина виявилась практично ідентичною: пшениці двозернянка і м'які голозерні, жито, просо, овес посівний, ячмінь плівчастий зафіксовані у обох випадках, в другому відзначено наявність і засмічувача — вівсюга (хоч подальші проби все ж дозволили простежити невідомі раніше рослини) [Горбаненко, 2015], тому ідеалізувати метод флотації не доводиться. Однак, комплексний підхід у вивченні природного оточення складного соціально-економічного організму, що досліджується шляхом розкопок, наочно продемонстрував свою перспективність і наукомісткість [Kovalchuk et all, in print].

Наведений огляд результатів вивчення середньовічного селища Ходосівка-Рославське дозволяє вказати, що отриманий у перший же сезон робіт на пункті цікавий й наукомісткий матеріал зумовив підготовку окремої статті про неординарність досліджуваного соціально-економічного феномену; цей висновок також фігурував і в низці наступних публікацій щодо пам'ятки. У ході подальших розкопок залучено нові дані про пункт, як складний соціально-економічний організм з багатогалузевою економікою і високим рівнем добробуту населення, при тому, що за перші п'ять років загальна відкрита площа на ньому склала лише 1040 м^2. З урахуванням матеріалів наступних сезонів, опрацювання яких ще триває, пам'ятка в урочищі Рославське в Ходосівці постає як осередок розвитку рільництва, тваринництва, птахівництва, на що вказують відповідні знаряддя, а також дані, отримані при опрацюванні остеологічної колекції. Особливості природніх умов розміщення пункту зумовили розвиток рибальства, полювання, допоміжних занять і домашніх промислів, що й не дивно з огляду на специфіку господарської діяльності практично всіх середньовічних селищ регіону. Наявні артефакти надійно документують вказані висновки. Цілком вкладаються у рамки простеженої на інших пунктах регіону господарської спеціалізації також залізоробна справа, обробка дерева, кістки і рогу. Водночас, на пам'ятці вдалось зафіксувати сліди кольорової металообробки — заняття набагато менш поширеного, ніж попередні та виготовлення прикрас і натільних хрестиків з бурштину — ремесла, сліди якого навіть у крупних містах мають лише окремі прояви.

Крім специфічних знарядь названих галузей до колекції включено значну кількість універсальних інструментів та пристосувань, які знаходили застосування як у господарській діяльності мешканців, так і в їх побуті. Зафіксовано і суто побутові речі, а також елементи костюма та прикраси. Неодноразово траплялись ключі і деталі замків, що вказують на досить високий майновий рівень населення. В числі прикрас — довізні речі та такі, що теж свідчать про високий рівень добробуту жителів. На особливості їх повсякденного життя вказують вивчені споруди різного призначення та специфічні риси керамічного комплексу, до якого входив полив'яний посуд, глеки, блюда та чаші, тобто ті категорії, які вважали невластивими для мешканців села.

Зібрані матеріали, що свідчать про міжнародні зв'язки жителів якщо не досліджуваної пам'ятки, то регіону загалом. Непоодинокі на поселенні і елементи озброєння, воїнського обладунку і спорядження бойового коня — знахідки, що відомі на пам'ятках сільського типу, та водночас вказують на високий рівень розвитку середньовічних селищних структур. Наявні на пункті предмети особистого благочестя християн разом з амулетами язичницьких культів характеризують особливості світогляду сільської людності.

Вказані особливості поселення Ходосівка-Рославське переконливо демонструють, що інформаційні можливості селищ середньовічної доби на нинішньому етапі досліджень ще далеко не вичерпані.

Алексеев Л.В. Полоцкая земля в IX—XIII вв. (Очерки истории Северной Белоруссии). — М., 1966. — 295 с.

Амброз А.К. Раннеземледельческий культовый символ («ромб с крючками») // СА. — 1965. — № 3. — С. 14—27.

Археология Украинской ССР. — Т. 3: Раннеславянский и древнерусский периоды / В. Д. Баран, Р. С. Орлов, П. П. Толочко и др. — К., 1986. — 575 с.

Беляєва С.О., Кубишев А.І. Поселення Дніпровського Лівобережжя X—XV ст. (за матеріалами поселень поблизу сіл Комарівка та Озаричі). — К., 1995. — 111 с.

Бережинський В.Г. Зброя Київської Русі. — К., 2000а. — 296 с.

Бережинський В.Г. Техніка бойового застосування давньоруського озброєння. — К., 2000б. — 230 с.

Бережинський В.Г. Мілітарія Київської Русі. — К., 2014. — 370 с.

Бідзіля В.І., Паньков С.В. Залізодобувне виробництво на території України та Угорщини на рубежі I—II тис. н. е. // Археологія. — 2000. — № 3. — С. 98—112.

Блажевич Н.В. Нові надходження до Наукових фондів ІА НАН України (розділ слов'янської, давньоруської та середньовічної археології, 2004—2015) // Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України: проблеми та відкриття. — К., 2016. — С. 121—136 (АДІУ. — Вип. 1 (18)).

Бондарець О.В. Обереги з городища Княжа Гора (колекція НМІУ) // Наук. зап. НаУКМА. — 1997. — Т. 2: Культура. — С. 91—111.

Брилева О. Стоп-кадр из жизни средневекового города / материал подготовила О. Брилева // НиЖ. — 2014. — № 7. — С. 62—64.

Бубенька Т.С. Віцебскі пасад // Археалогія і нумізматыка Беларусі: Энцыклапедыя. — Мн., 1993. — С. 137, 138.

Булгаков В.В. Заключение о результатах исследований амфорных материалов из раскопок поселения Ходосовка-Рославское в 2008 г. Приложение № 22 // Готун І.А. та ін. Звіт про роботи Північної експедиції в 2008 р. / НА ІА НАН України. — 2008/121. — С. 581, 582.

Булгаков В.В. Заключение о результатах исследований амфорных материалов из раскопок поселения Ходосовка-Рославское в 2009 г. Приложение № 12 // Готун І.А. та ін. Звіт про роботи Північної експедиції в 2009 р. / НА ІА НАН України. — 2009/88. — С. 335, 336.

Булгаков В.В. Заключение о результатах исследований византийских амфорных материалов из раскопок поселения Ходосовка-Рославское в 2010 г. Приложение № 16 // Готун І.А. та ін. Звіт про роботи Північної експедиції на Ходосівському археологічному комплексі у 2010 р. / НА ІА НАН України. — 2010/2. — С. 424, 425.

Вамуш А. Нагрудні підвіски-амулети давньоруського населення Прикарпаття // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. — Чернівці, 2014. — Т. 1. — С. 24—39.

Вергун О. Железные иглы с кольцами на территории Восточной Европы (постановка вопроса) // Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування Давньоруської держави) IX—XI ст.: Матеріали міжнарод. польового археолог. семінару (Чернігів — Шестовиця, 20—23 липня 2006 р.). — Чернігів, 2006. — С. 27—32.

Веремейчик О.М. Матеріальна культура сільського населення IX — першої половини XIII ст. межиріччя нижньої течії Десни та Дніпра // Тези доп. української делегації на VI міжнарод. конгр. слов'янської археології (Новгород, Росія, 1996 р.). — К., 1996. — С. 69, 70.

Веремейчик Е.М. Предметы христианского культа XI—XIII вв. на сельских поселениях Черниговского Полесья // Славяно-русское ювелирное дело и его истоки: Материалы междунар. науч. конф., посв. 100-летию со дня рожд. Г.Ф. Корзухиной (Санкт-Петербург, 10—16 апреля 2006 г.). — СПб, 2010. — С. 344—354.

Винников А.З., Кудрявцева Е.Ю. Городище Холки на Юго-восточной окраине древнерусского государства // Вопросы истории славян: Археология, этнография. — Воронеж, 1998. — Вып. 12. — С. 50—71.

Вільшанська О.Л. Дослідження давньоруських об'єктів на околицях с. Сокіл на Середньому Дністрі // Археологія. — 1988. — Вип. 61. — С. 85—90.

Войнаровський В. Промисли та допоміжні ремесла населення півдня Східної Європи в I—XIII ст. (археологічне відображення та інтерпретація). — Львів, 2014. — 438 с.

Возний І.П. Чорнівська феодальна укріплена садиба XII—XIII ст. — Чернівці, 1998. — 153 с.

Гольмстен В.В. Лунницы императорского Российского исторического музея имени имп. Александра III. — Отд. оттиск из «Отчета» Исторического музея за 1913 г. — М., 1914 — 20 с.

Гоняный М.И. Поселение древнерусского времени Монастырщина III на Верхнем Дону // Куликово Поле: Материалы и исследования. — М., 1990. — С. 86—96 (Тр. ГИМ, вып. № 73).

Гоняный М.И., Кац М.Я., Наумов А.Н. Древнерусские археологические памятники конца XII — третьей четверти XIV века в приустьевой части Непрядвы на Куликовом поле // Русь в XIII веке: Древности темного времени. — М., 2003. — С. 228—252.

Горбаненко С.А. Палеоетноботанічні дослідження матеріалів поселень між Ходосівкою та Лісниками, Ходосівка-Рославське та Софіївська Борщагівка за відбитками на виробах з глини. Додаток № 27 // Готун І.А. та ін. Звіт про роботи Північної експедиції у 2011 р. / НА ІА НАН України. — 2011/1. — С. 448, 449.

Горбаненко С.А. Палеоетноботанічні визначення матеріалів з поселень Ходосівка-Рославське та Софіївська Борщагівка за результатами робіт 2015 р. // Казимір О.М. та ін. Звіт про роботи Північної експедиції на поселенні Софіївська Борщагівка у 2015 р. (у роботі).

Горобець Л.В. Визначення палеоорнітологічних матеріалів, отриманих шляхом промивання ґрунту поселення Ходосівка-Рославське, дослідження 2015 р. // Готун І.А. та ін. Звіт про роботи Північної експедиції на поселенні Ходосівка-Рославське у 2015 р. (у роботі).

Город Болгар: ремесло металлургов, кузнецов, литейщиков / Л.Л. Савченкова, Ю.А. Семыкин, Г.Ф. Полякова и др. — Казань, 1996. — 300 с.

Готун І.А. Виробничі особливості масової забудови давньоруських селищ на Поліссі // Матеріали та тези наук. конф. до 130-річчя Житомирського краєзнавчого музею (11—13 жовтня 1995 р.). — Житомир, 1995. — С. 121—125.

Готун І. Гончарні осередки Вишгород та Автуничі: загальне і особливе // Старожитності Вишгородщини: Зб. тез доп. і повідомл. 12-ї наук.-практ. конф., присв. 10-й річниці з дня створення Вишгородського історико-культурного заповідника та міжнародного дня музеїв (16—18 травня 2005 р., м. Вишгород). — Вишгород, 2005. — С. 49—68.

Готун І.А. Неординарність давньоруського села на прикладі селища Ходосівка-Рославське // Археологія. — 2008. — № 3. — С. 25—34.

Готун І.А., Казимір О.М. Розвідкові роботи навколо Ходосівки // АДУ 2006—2007 рр. — К., 2009. — С. 82, 83.

Готун І.А., Петраускас А.В., Квітницький М.В., Коваль О.А. Заплавні давньоруські пам'ятки Київського Придніпров'я // Археологія. — 2009а. — № 2. — С. 54—60.

Готун І.А., Сухонос А.М., Казимір О.М. Нове давньоруське селище поблизу Ходосівки // АДУ 2006—2007 рр. — К., 2009б. — С. 84—86.

Готун І.А., Сухонос А.М., Казимір О.М. Продовження робіт на селищі Ходосівка-Рославське на Київщині // АДУ 2008 р. — К., 2009в. — С. 40—46.

Готун І.А., Казимір О.М. Ходосівський археологічний комплекс: вивчення, охорона, експериментальне моделювання // Проблеми давньоруської та середньовічної археології. — К., 2010. — С. 100—108 (АДІУ. — Вип. 1).

Готун І.А., Сухонос А.М., Казимір О.М. Майстерня з обробки бурштину на давньоруському селищі Ходосівка-Рославське // Археологія. — 2010а. — № 1. — С. 112—126.

Готун І.А., Сухонос А.М., Казимір О.М. Третій сезон дослідження селища Ходосівка-Рославське // АДУ 2009 р. — Київ; Луцьк, 2010б. — С. 91—95.

Готун І.А., Сухонос А.М., Казимір О.М. Розкопки селища Ходосівка-Рославське // АДУ 2010 р. — Київ; Полтава, 2011. — С. 88—90.

Готун І.А., Перевєрзєв С.В., Сухонос А.М. Розвідки в околицях селища Ходосівка-Рославське // АДУ 2011 р. — К., 2012а. — С. 244.

Готун І.А., Сорокун А.А., Сухонос А.М. Ходосівка-Рославське — нова пам'ятка доби первісності // АДУ 2011 р. — К., 2012б. — С. 245, 246.

Готун І.А., Сухонос А.М., Казимір О.М., Гунь М.О. Розкопки селища Ходосівка-Рославське // АДУ 2011 р. — К., 2012в. — С. 247—249.

Готун І.А., Грицик Ю.О., Казимір О.М., Сухонос А.М. Господарство і побут жителів селища Ходосівка-Рославське у південних Київських передмістях // Археологія. — 2013а. — № 4. — С. 86—103.

Готун І.А., Перевєрзєв С.В., Сорокун А.А., Сухонос А.М. Нові знахідки матеріалів доби первісності на стоянці Ходосівка-Рославське // АДУ 2012 р. — Київ; Луцьк, 2013б. — С. 195—197.

Готун І.А., Сухонос А.М., Казимір О.М. Реконструкція життєвого укладу мешканців селища Ходосівка-Рославське за особливостями залізних виробів // Експериментальна археологія: досвід моделювання об'єктів та виробництв. — К., 2013в. — С. 185—200 (АДІУ. — Вип. 10).

Готун І.А., Сухонос А.М., Колибенко М.О. та ін. Дослідження селища Ходосівка-Рославське // АДУ 2012 р. — Київ; Луцьк, 2013г. — С. 198—199.

Готун І.А. Виставка археологічних матеріалів «Поселення Ходосівка-Рославське (кінець XI — XIV ст.) як показник неординарності середньовічного села» // Археологія. — 2014. — № 3. — С. 125—134.

Готун І.А., Гунь М.О. Керамічний комплекс поселення Ходосівка-Рославське як показник духовної культури мешканців // Наук. зап. НаУКМА. — К., 2014. — Т. 153: Теорія та історія культури. — С. 40—47.

Готун І.А., Гунь М.О., Сухонос А.М. Південні київські передмістя в епоху Синьоводської битви (на прикладі селища Ходосівка-Рославське) // Синьоводська битва 1362 р. в контексті середньовічної історії Східної Європи. — Кіровоград, 2014а. — С. 121—135 (Наук. зап. КДПУ ім. В. Винниченка, серія «Іст. науки». — Вип. 20).

Готун І.А., Сухонос А.М. Культові предмети з поселення Ходосівка-Рославське // Колекції наукових фондів Інституту археології НАН України: результати досліджень. — К., 2014. — С. 55—67 (АДІУ. — Вип. 1 (12)).

Готун І.А., Сухонос А.М., Казимір О.М. та ін. Вивчення селища Ходосівка-Рославське // АДУ 2013 р. — К., 2014б. — С. 147—149.

Готун И. Домостроительство в неукрепленных пригородах Киева X—XIII вв. // ГАЗ. — 2015. — Вып. 30. — С. 294—304.

Готун І.А., Сухонос А.М. Предмети озброєння та воїнського обладунку із середньовічного селища Ходосівка-Рославське // Покликання — археологія: Матеріали Других Самоквасівських читань, присв. 80-річчю О.В. Шекуна. — Чернігів, 2015. — С. 175—190.

Готун І.А., Сухонос А.М., Казимір О.М. та ін. Південно-східна периферія селища Ходосівка-Рославське // АДУ 2014 р. — К., 2015. — С. 83, 84.

Готун І.А., Сухонос А.М., Казимір О.М. та ін. Середньовічне селища Ходосівка-Рославське за результатами робіт 2015 р. // АДУ 2014 р. — К., 2016. — С. 64, 65.

Грибов Н.Н., Цепкин Е.А. Рыболовный промысел в окрестностях Нижнего Новгорода в средние века // Нижегородские исследования по краеведению и археологии: Сб. науч. и метод. статей. — Нижний Новгород, 2004. — С. 71—95.

Гроздилов Г.П. Раскопки древнего Пскова // Славянские древности. — Л., 1962. — С. 7—76 (АСГЭ. — Вып. 4).
Гунь М. Керамічний комплекс давньоруського поселення Ходосівка-Рославське (за матеріалами досліджень 2010 р.) // Дні науки історичного факультету: Матеріали IV Міжнарод. наук. конф. молодих учених, присв. 20-річчю Незалежності України. — К., 2011. — Вип. IV, ч. 6. — С. 5—7.
Гунь М.О. Керамічний комплекс середньовічного поселення Ходосівка-Рославське // Середньовічні міста Полісся. — К., 2013. — С. 31—46 (АДІУ. — Вип. 11).
Гунь М., Оногда О., Чміль Л. Керамічні комплекси другої половини XIII — середини XIV ст. з поселень Ходосівка-Рославське та Іванків-3 на Київщині // Дослідження Київського Полісся. — К., 2016. — С. 172—179 (АДІУ. — Вип. 3 (20)).
Гуревич Ф.Д. Древний Новогрудок: посад — окольный город. — Л., 1981. — 160 с.
Даркевич В.П., Борисевич Г.В. Древняя столица Рязанской земли XI—XIII вв. — М., 1995. — 448 с.
Денисова Е.В. Перламутр в светском и церковном декоративно-прикладном искусстве // Тр. Государственного музея истории религии. — СПб., 2001. — Вып. I. — Електрон. ресурс; режим доступу: http://art-con.ru.u7984.argon.vps-private.net/.
Добровольський А. Сліди перебування слов'ян XII—XIII ст. ст. у Надпоріжжі // АП УРСР. — 1949. — Т. I. — С. 91—95.
Довженок В.Й., Гончаров В.К., Юра Р.О. Древньоруське місто Воїнь. — К., 1966. — 148 с.
Древний Новгород: прикладное искусство и археология / Сост. Б.А. Колчин, В.Л. Янин, С.В. Ямщиков. — М., 1985. — 168 с.
Древняя Русь. Быт и культура / Д.А. Беленькая, Г.К. Вагнер, Е.В. Воробьева и др. — М., 1997. — 368 с. (Археология с древнейших времен до средневековья в 20 томах).
Древняя Русь. Город. Замок. Село / Г.В. Борисевич, В.П. Даркевич, А.Н. Кирпичников и др. — М., 1985. — 432 с. (Археология СССР с древнейших времен до средневековья в 20 т.).
Дубов И.В. Северо-Восточная Русь в эпоху раннего средневековья (историко-археологические очерки). — Л., 1982. — 248 с.
Дучиц Л.В. Городище Масковичи (к вопросу о порубежных пунктах Полоцкого княжества) // Тр. V Междунар. конгр. археологов-славистов (Киев, 18—25 сентября 1985 г.). — К., 1988. — Т. 2. — С. 243—246.
Дучыц Л.У. Маскавічы // Археалогія і нумізматыка Беларусі: Энцыклапедыя. — Мн., 1993. — С. 419, 420.
Журавльов О.П. Визначення остеологічних матеріалів з розкопок Північної експедиції 2007 р. поселення Ходосівка-Рославське. Додаток № 11 // Готун І.А. та ін. Звіт про роботи Північної експедиції у 2007 р. / НА ІА НАН України. — 2007/247. — С. 361—366.
Журавльов О.П. Визначення остеологічних матеріалів з розкопок Північної експедиції 2008 р. поселення Ходосівка-Рославське. Додаток № 11 // Готун І.А. та ін. Звіт про роботи Північної експедиції у 2008 р. / НА ІА НАН України. — 2008/121. — С. 534—541.
Журавльов О.П. Визначення остеологічних матеріалів з розкопок Північної експедиції 2009 р. поселення Ходосівка-Рославське. Додаток № 8 // Готун І.А. та ін. Звіт про роботи Північної експедиції у 2009 р. / НА ІА НАН України. — 2009/88. — С. 318—329.
Журавльов О.П. Визначення остеологічних матеріалів з розкопок Північної експедиції 2010 р. поселення Ходосівка-Рославське. Додаток № 12 // Готун І.А. та ін. Звіт про роботи Північної експедиції у 2010 р. / НА ІА НАН України. — 2010/2. — С. 401—417.
Журавльов О.П., Сенюк О.Г. Визначення (попереднє) остеологічних матеріалів з розкопок Північної експедиції 2010 р. поселення Ходосівка-Рославське. Додаток № 29 // Готун І.А. та ін. Звіт про роботи Північної експедиції у 2011 р. / НА ІА НАН України. — 2011/1. — С. 451—456.
Журжалина Н.П. Древнерусские привески-амулеты и их датировка // СА. — 1961. — № 2. — С. 122—140.
Загорульский Э.М. Вищинский замок XII—XIII вв. — Мн., 2004. — 159 с.
Захаров С.Д. Древнерусский город Белоозеро. — М., 2004. — 592 с.
Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография. — М., 1991. — 511 с.
Звяруга Я.Г. Гальшанскія гарадзішча і селішча // Археалогія і нумізматыка Беларусі: Энцыклапедыя. — Мн., 1993. — С. 153, 154.
Зотько М.Р., Нигматуллин Р.А., Смирнов А.С., Смирнова М.Е. Работы Деснинской экспедиции в 1986—1989 гг. // КСИА. — 1993. — Вып. 210. — С. 67.
Зоценко В.М., Брайчевська О.А. Ремісничий осередок XI—XII ст. на Київському Подолі // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989 рр.. — К., 1993. — С. 43—103.
Зоценко В.Н., Иевлев М.М. Бронзовая литейная форма XI в. из Киева // Славяно-русское ювелирное дело и его истоки: Материалы междунар. науч. конф., посв. 100-летию со дня рожд. Г.Ф. Корзухиной (Санкт-Петербург, 10—16 апреля 2006 г.). — СПб, 2010. — С. 371—374.
Иванченко Л.И. Об одной группе поселений на правобережном Полесье // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР: Тезисы докл. респ. конф. молодых ученых (Киев, апрель 1981). — К., 1981. — С. 122, 123.
Історія української культури у п'яти томах. — Т. 1: Історія культури давнього населення України / Ю.С. Асєєв, В.Д. Баран, І.А. Баранов та ін. — К., 2001. — 1136 с.
Казимір О.М., Готун І.А., Терещук К.О. та ін. Роботи Борщагівського загону Північної експедиції // АДУ 2012 р. — Київ; Луцьк, 2013. — С. 200—203.
Кирилко В.П. Крепостной ансамбль Фуны (1423—1475 гг.). — К., 2005. — 269 с.
Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. — Вып. 2: Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX—XIII вв. — М., 1966. — 146 с. (САИ. — Вып. Е1-36).
Коваленко В.П., Моця А.П., Шекун А.В. Работы Шестовицкой экспедиции // АО 1983 г. — М., 1985. — С. 287, 288.
Коваленко В.П., Сытый Ю.Н. Летописная Белавежа (К вопросу о локализации) // Археология славянского Юго-Востока: Материалы к межвузовской науч. конф. — Воронеж, 1991. — С. 59—66.
Коваленко В.П. Про структуру економіки середньовічного поліського села // Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі. — Чернігів, 1992. — С. 32—35.
Коваленко В.П. Новые византийские находки из Чернигова и его округи // Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування давньоруської держави) IX—XI ст.: Матеріали міжнар. польово-

го археол. семінару (Чернігів — Шестовиця, 20—23 липня 2006 р.). — Чернігів, 2006. — С. 89—103.
Коваленко В., Моця О., Ситий Ю., Скороход В. Дослідження Шестовицького подолу // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. — Коростень, 2008. — Т. 1. — С. 178—191.
Ковальчук О.М. Звіт за результатами опрацювання іхтіологічного матеріалу, отриманого під час розкопок поселення Ходосівка-Рославське у 2015 р. // Готун І. А. та ін. Звіт про роботи Північної експедиції на поселенні Ходосівка-Рославське у 2015 р. (у роботі).
Козлова А.В. Украшения ремня, сбруи и сумок восточного происхождения из раскопок в Великом Новгороде // Новгород и Новгородская земля: История и археология: Материалы науч. конф. (Новгород, 27—29 января 2004). — Великий Новгород, 2004. — Вып. 18. — С. 188—207.
Козловський А.О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX—XIV ст. — К., 1992. — 184 с.
Колпакова Ю.В. Христианская традиция в Пскове по данным археологии (предметы личного благочестия) // Псков. — 2002. — № 16. — С. 27—30.
Колпакова Ю.В. Некоторые разновидности нательных крестов средневекового Пскова // РА. — 2005. — № 1. — С. 143—148.
Колпакова Ю.В. Христианские древности населения Пскова и Псковской земли конца X — XVIII вв. (предметы личного благочестия): Автореф. дис. … канд. ист. наук. — М., 2007. — 21 с.
Колчин Б.А. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого (Продукция, технология) // Труды Новгородской археологической экспедиции. — М., 1959. — Т. II. — С. 7—119 (МИА. — № 65).
Конецкий В.Я. Древнерусский грунтовый могильник у поселка Деревяницы около Новгорода // Новгородский исторический сборник. — 1984. — Вып. 2 (12). — С. 39—61.
Корзухина Г.Ф. Русские клады IX—XIII вв. — М.; Л., 1954. — 158 с.
Корзухина Г.Ф. О памятниках «корсунского дела» на Руси (по материалам медного литья) // ВВ. — 1958. — Т. XIV. — С. 129—137.
Корзухина Г.Ф. Некоторые находки бронзолитейного дела в Ладоге // КСИА. — 1973. — Вып. 135. — С. 35—40.
Корзухина Г.Ф., Пескова А.А. Древнерусские энколпионы. Нагрудные кресты-реликварии XI—XIII вв. — СПб, 2003. — 432 с.
Коршун В. Древнерусские привески и амулеты XI—XIII веков // Культурология. РФ. — Електрон. ресурс; режим доступу: http://www.kulturologia.ru/blogs/030713/18512/.
Краснов Ю.А. Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы. — М., 1987. — 238 с.
Кудряшов А.В. Сельские поселения Лозско-Азатской озерной системы в эпоху Средневековья // Сельская Русь в IX—XVI веках — М., 2008 — С. 91—100.
Кузнецов Г.А. О работах второго Черниговского отряда // АО 1985 г. — М., 1987. — С. 358, 359.
Кузнецов Г.О., Ситий Ю.М. Феодальна садиба XII—XIII ст. на околиці Чернігова // Чернігівська старовина. — Чернігів, 1992. — С. 34—41.
Кулаков В.И. Древности пруссов VI—XIII вв. — М., 1990. — 168 с. (САИ. — Вып. Г1-9).
Куницкий В.А. Предметы художественной пластики из Белгорода-Днестровского // Земли Южной Руси в IX—XIV вв. (История и археология). — К., 1985. — С. 124—126.
Куницький В.А. Близькосхідні енколпіони на території Південної Русі // Археологія. — 1990. — № 1. — С. 106—116.
Лесман Ю.М. Хронология ювелирных изделий Новгорода (X—XIV вв.) // Материалы по истории Новгорода 1988. — М., 1990. — С. 29—98.
Мазуров А.Б., Цепкин Е.А. Рыболовный промысел в XII—XVIII вв. (по данным раскопок в Коломне) // РА. — 2003. — № 4. — С. 129—138.
Макаров Н.А. К оценке христианизации древнерусской деревни в XI—XIII вв. (Погребения с крестами и образками в могильниках Белозерья и Каргополья) // КСИА. — 1991. — Вып. 205. — С. 11—21.
Макаров Н.А., Захаров С.Д. Накануне перемен: сельские поселения на Кубенском озере в XII — начале XIII века // Русь в XIII веке: Древности темного времени. — М., 2003. — С. 131—150.
Макаров Н.А., Гайдуков П.Г. Печать князя Михалки Юрьевича из Суздальского ополья // Слов'яни і Русь: археологія та історія: Зб. пр. на пошану дійсного члена НАН України П.П. Толочка з нагоди його 75-річчя. — К., 2013. — С. 190—195.
Мальм В.А. Промыслы древнерусской деревни // Очерки по истории русской деревни X—XIII вв. — М., 1956. — С. 106—138 (Тр. ГИМ. — Вып. 32).
Мальм В.А. Подковообразные и кольцевидные застежки-фибулы // Очерки по истории русской деревни X—XIII вв. — М., 1967. — Т. 3. — С. 149—190 (Тр. ГИМ, вып. 43).
Маслов С.П., Антипина Е.Е., Мусатова С.И. Остеологический материал и особенности хозяйственного уклада населения поселения Борки III // Тез. докл. межвуз. ист.-краевед. конф. — Брянск, 1988. — С. 64, 65.
Материалы Фастовской археологической экспедиции. — Вып. 1. Многослойное поселение Кощеевка-8 / С.Д. Лысенко, Е.И. Шкляревский, М.В. Квитницкий, Д.К. Черновол. — Киев; Фастов, 2012. — 332 с., 24 табл.
Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел) VIII—XIV вв. — М., 1966. — 182 с. (САИ. — Вып. Е1-36).
Мезенцева Г.Г. Канівське поселення полян. — К., 1965. — 123 с.
Михайлов К.А. Погребение воина с конями на вершине плакунской сопковидной насыпи в свете погребальных традиций эпохи викингов // Древности Поволховья. — СПб, 1997. — С. 105—116.
Мішта А. Визначення знахідок гризунів з давньоруського поселення Ходосівка-Рославське за матеріалами досліджень Північної експедиції ІА НАНУ 2008—2009 рр. Додаток № 18 // Готун І.А. та ін. Звіт про роботи Північної експедиції у 2009 р. / НА ІА НАН України. — 2009/88. — С. 365.
Мішта А. Визначення знахідок гризунів з давньоруського поселення Ходосівка-Рославське за матеріалами досліджень Північної експедиції ІА НАНУ 2010 р. Додаток № 17 // Готун І.А. та ін. Звіт про роботи Північної експедиції у 2010 р. / НА ІА НАН України. — 2010/2. — С. 428—430.
Мішта А. Визначення знахідок гризунів з давньоруського поселення Ходосівка-Рославське за матеріалами досліджень Північної експедиції ІА НАНУ 2011 р. Додаток № 31 // Готун І.А. та ін. Звіт про роботи Північної експедиції у 2011 р. / НА ІА НАН України. — 2011/1. — С. 458.
Мішта А. Визначення слідів гризунів на кераміці з давньоруського поселення Ходосівка-Рославське за матеріалами досліджень Північної експедиції ІА НАНУ // Готун І.А. та ін. Звіт про роботи Північної

експедиції у 2011 р. Додаток № 30 / НА ІА НАН України. — 2011/1. — С. 457.
Міщта А. Визначення знахідок гризунів з давньоруського поселення Ходосівка-Рославське за матеріалами досліджень Північної експедиції ІА НАНУ 2012 р. // Готун І.А. та ін. Звіт про роботи Північної експедиції на поселенні Ходосівка-Рославське у 2012 р. (у роботі).
Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Писаренко Ю.Г. та ін. Дослідження в Києві по Рильському провулку // АВУ 2001—2002 рр. — К., 2003. — Вип. 5. — С. 191—194.
Мовчан І.І. Локальні оборонні споруди верхнього Києва X—XI ст. // Наук. зап. з української історії. — Переяслав-Хмельницький, 2005 — С. 105—115.
Монгайт А.Л. Старая Рязань // Материалы и исследования по археологии древнерусских городов. — М., 1955. — Т. IV. — 228 с. (МИА. — № 49).
Моця А.П. Погребальные памятники южнорусских земель IX—XIII вв. — К., 1990. — 156 с.
Моця А.П. Южнорусское село: результаты и перспективы исследований // Древнерусская деревня. Археологическое исследование микрорегионов: Тез. докл. науч. конф. (20—22 февраля 1991 г.). — М., 1991. — С. 7, 8.
Моця А.П. Автуничи — сельское поселение эпохи Киевской Руси // Природа. — 1994а. — № 5. — С. 51—53.
Моця О. Сучасний стан досліджень в українській археології // Український історик. — 1994б. — Ч. 120—123, № 1—4. — С. 23—30.
Моця А.П. Южнорусское село: результаты и перспективы исследований // Славянская археология 1990. Раннесредневековый город и его округа. — М., 1995. — С. 136—141. — (МАР. — Вып. 2).
Моця О.П. Київська Русь: результати та перспективи досліджень // УІЖ. — 1996. — № 4. — С. 41—49.
Моця О.П., Ричка В.М. Київська Русь: від язичництва до християнства: Навч. посібник. — К., 1996. — 224 с.
Моця О.П., Готун І.А., Петраускас А.В. Південний вектор зв'язків — один із показників неординарності селища Автуничі // Сугдейский сборник. — Киев; Судак, 2005. — Вып. II. — С. 248—255.
Моця О., Казаков А. Давньоруський Чернігів. — К., 2011. — 316 с.
Моця О.П. Місто та його сільськогосподарська округа в середньовічному Поліссі // Середньовічні міста Полісся: Тези доп. міжнарод. наук. арх. конф. — Київ; Олевськ, 2011. — С. 52—54.
Моця О.П. «Ембріонний» етап формування давньоруських міст // Південноруське місто у системі міжцивілізаційних контактів. — К., 2016 — С. 7—11 (АДІУ. — Вип. 4 (21)).
Мугуревич Э.С. Восточная Латвия и соседние земли в X—XIII вв.: Экономические связи с Русью и другими территориями. Пути сообщения. — Рига, 1965. — 146 с., XXXII табл.
Мурашева В.В. Древнерусские ременные наборные украшения (X—XIII вв.). — М., 2000. — 136 с.
Мурашева В.В., Довгалюк В.В., Фетисов А.А. Византийские импорты с территории пойменной части Гнездовского поселения // Краеугольный камень: Археология, история, искусство, культура России и сопредельных стран: В 2 т. — СПб; М., 2009. — Т. I. — С. 530—554.
Мусин А.Е. Археология древнерусского паломничества в Святую Землю в XII—XV веках // Богословские труды: К 150-летию Русской Духовной миссии в Иерусалиме (1847—1997). — 1999. — № 35. — С. 92—110.
Мусин А.Е. Археология «личного благочестия» в христианской традиции Востока и Запада // Христианская иконография Востока и Запада в памятниках материальной культуры Древней Руси и Византии: Памяти Татьяны Чуковой. — СПб, 2006. — С. 163—222.
Мусин А.Е. Паломничество и особенности «перенесения сакрального» в христианской Европе // Новые Иерусалимы: Иеротопия и иконография сакральных пространств. — М., 2009. — С. 221—255.
Мусин А.Е. Церковь и горожане средневекового Пскова: историко-археологическое исследование. — СПб, 2010. — 360, [3] с.
Недошивина Н.Г. О религиозных представлениях вятичей XI—XIII вв. // Средневековая Русь. — М., 1976. — С. 49—52.
Никольская Т.Н. Древнерусское селище Лебедка // СА. — 1957. — № 3. — С. 176—197.
Никольская Т.Н. Земля вятичей: К истории населения бассейна верхней и средней Оки в IX—XIII вв. — М., 1981. — 296 с.
Носов Е.Н., Овсянников О.В. Архангельский клад 1989 г. // Славяне и финно-угры: Археология, история, культура: Докл. рос.-финл. симпозиума по вопр. археологии. — СПб, 1997. — С. 146—157.
Носов Е.Н., Хвощинская Н.В. Некоторые аспекты изучения кольцевидных булавок на территории Древней Руси // Славяне и финно-угры: Контактные зоны и взаимодействие культур: Докл. рос.-финл. симпозиума по вопр. археологии и истории (7—10 октября 2004 г., Пушкинские Горы). — СПб, 2004. — С. 130—140.
Олейников О.М. К вопросу о назначении свинцовых грузиков X—XV вв. // КСИА. — 2014. — Вып. 232. — С. 189—194.
Орлов Р.С., Моця А.П., Покас П.М. Исследования летописного Юрьева на Роси и его окрестностей // Земли Южной Руси в IX—XIV вв. (История и археология). — К., 1985. — С. 30—62.
Осипов И.Н., Станюкович А.К. Археология территории Приокско-террасного заповедника. — Пущино, 2005. — 75 с.
Павленко С.В. Исследования древнерусских специализированных поселений по обработке пирофиллитового сланца (на примере поселения Прибытки-I) // Сельская Русь в IX—XVI веках. — М., 2008. — С. 241—252.
Паломнические реликвии из перламутра XVIII—XIX вв. в собрании Государственного Владимиро-Суздальского музея-заповедника: Каталог / Сост. Е.И. Чижикова. — Владимир, 2011. — 40 с.
Пашкевич Г.О. Результати палеоетноботанічного дослідження матеріалів поселення Ходосівка-Рославське, розкопки 2007 р. Додаток № 15 // Готун І.А. та ін. Звіт про роботи Північної експедиції у 2007 р. / НА ІА НАН України. — 2007/247. — С. 371.
Пашкевич Г.О. Результати палеоетноботанічного дослідження матеріалів поселення Ходосівка-08, урочище Рославське, розкопки Північної експедиції Інституту археології НАНУ. Додаток № 15 // Готун І.А. та ін. Звіт про роботи Північної експедиції у 2008 р. / НА ІА НАН України. — 2008/121. — С. 549.
Переверзєв С.В. Дослідження літописного Чорнобиля // Дослідження Київського Полісся. — К., 2016. — С. 85—92 (АДІУ. — Вип. 3 (20)).
Петраускас А.В. Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я в IX—XIII ст. — К., 2006. — 196 с.
Петрухин В. Путь из варяг в греки // Родина. — 2012. — № 11—12 — С. 52—58.

Південноруське село IX—XIII ст. (нові пам'ятки матеріальної культури) / О.П. Моця, В.П. Коваленко, В.О. Петрашенко та ін. — К., 1997. — 180 с.
Північна експедиція ІА НАН України: Матеріали і дослідження. — Вип. І.: Поселення між Ходосівкою та Лісниками: дослідження 2003 р. / І.А. Готун, Д.Л. Гаскевич, О.М. Казимір та ін. — К., 2007. — 264 с.
Поветкин В.И. Бубенцы и колокольчики среди прочих шумящих и ударных приспособлений в обиходе древних новгородцев // Новгородский исторический сборник. — СПб, 2008. — Вып. № 11 (21). — С. 110—141.
Покровская Л.В. Привески-амулеты средневекового Новгорода (Неревский и Троицкий раскопы) // Славяно-русское ювелирное дело и его истоки: Материалы междунар. науч. конф., посв. 100-летию со дня рожд. Г.Ф. Корзухиной (Санкт-Петербург, 10—16 апреля 2006 г.). — СПб, 2010. — С. 259—273.
Полесье. Материальная культура / В.К. Бондарчик, И.Н. Браим, Н.И. Бураковская и др. — К., 1988. — 448 с.
Полубояринова М.Д. Русские люди в Золотой Орде. — М., 1978. — 130 с.
Пословська А. Археологічні джерела у вивченні духовної культури та мистецтва Волині давньоруського часу // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. — Рівне, 2014. — С. 110—112 (Наук. зап. Рівненського державного гуманітарного університету. — Вип. 25).
Похилевич Л.И. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. — Біла Церква, 2005. — XXII+642 с.
Похилевич Л.И. Уезды Киевский и Радомысльский // Краєзнавчі праці. — Біла Церква, 2007. — С. 1—182.
Прищепа Б.А., Нікольченко Ю.М. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі: До історії населення Західної Волині в X—XIII століттях. — Рівне, 1995. — 248 с.
Прищепа Б.А. Дорогобуж на Горині у X—XIII ст. — Рівне, 2011. — 250 с.
Простантинова В.В. Використання каменю на території вотчини чернігівських князів у X—XIII ст. (до питання про торговельні зв'язки) // Друга Чернігівська обл. наук. конф. з іст. краєзнавства: Тези доп. (грудень 1988). — Чернігів; Ніжин, 1988. — Вип. II. — С. 33, 34.
Рабинович М.Г. Раскопки в Москве в 1950 году // КСИИМК. — 1952. — Вып. XLIV. — С. 116—124.
Рабинович М.Г. Очерки материальной культуры русского феодального города. — М., 1988. — 312 с.
Радул О.С. Дитячі обереги у східних слов'ян VI—XIII ст. // Вісник Черкаського університету. Сер. «Педагогічні науки». — 2012. — Вип. 230. — С. 96—102.
Раппопорт П.А. О типологии древнерусских поселений // КСИА. — 1967. — Вып. 110. — С. 3—8.
Ратников В.Ю. Определение (по фотографиям) костей амфибий и рептилий из промывок грунта поселений Ходосовка-Рославське и Софиевская Борщаговка 2015 г. // Готун І.А. та ін. Звіт про роботи Північної експедиції на поселенні Ходосівка-Рославське у 2015 р. (у роботі).
Рековець Л.І. Звіт за результатами опрацювання теріологічного матеріалу, отриманого під час розкопок поселення Ходосівка-Рославське у 2015 р. // Готун І.А. та ін. Звіт про роботи Північної експедиції на поселенні Ходосівка-Рославське у 2015 р. (у роботі).
Родина М.Е. Янтарные украшения из археологических коллекций Владимиро-Суздальского музея-заповедника // Историческая археология: Традиции и перспективы. К 80-летию со дня рожд. Д.А. Авдусина. — М., 1998. — С. 196—201.
Розенфельдт Р.Л. Янтарь на Руси // Проблемы советской археологии. — М., 1978. — С. 197—208.
Рыбакоў Б.А. Радзімічы // Отд. оттиск из III-го тома «Прац археолегічнай камісіі Беларускай Акадэміі навук». — Мн., 1932. — С. 81—151.
Рыбаков Б.А. Космогония и мифология земледельцев энеолита. — Ч. I // СА. — 1965. — № 1. — С. 24—45.
Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. — М., 1988. — 784 с.
Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. — М., 1994. — 608 с.
Рындина Н.В. Технология производства новгородских ювелиров X—XV вв. // Тр. Новгород. ареол.эксп. (новые методы в археологии). — М., 1963. — Т. 3. — С. 200—268 (МИА. — № 117).
Рябинин Е.А. Языческие привески-амулеты Древней Руси // Древности славян и Руси. — М., 1988. — С 55—63.
Рябцева С.С. Древнерусский ювелирный убор. — СПб., 2005. — 384 с.
Рябцева С.С., Савельев О.К. Некоторые предметы из цветных металлов и ювелирный инструментарий из раскопок Белгород-Днестровской крепости // Stratum plus. — 2014. — № 5. — С. 157—175.
Салмина Е.В. Рыболовный инвентарь из раскопок в Пскове (классификация находок и способов ловли) // Археологическое изучение Пскова. — Псков, 1994. — Вып. 2. — С. 151—170.
Сарачева Т.Г. Ювелирные изделия второй половины XIII—XVI вв. с территории Северо-Восточной Руси // КСИА. — 2007. — Вып. 221. — С. 73—88.
Седов В.В. Восточные славяне в VI—XIII вв. — М., 1982. — 328 с. (Археология СССР с древнейших времен до средневековья в 20 т.).
Седов В.В. Распространение христианства в Древней Руси (по археологическим материалам) // Введение христианства у народов Центральной и Восточной Европы. Крещение Руси; Сб. тезисов. — М., 1987. — С. 40—43.
Седова М.В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X—XV вв.) // Труды Новгородской археологической экспедиции. — М., 1959. — Т. II. — С. 223—261 (МИА. — № 65).
Седова М.В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X—XIII вв.). — М., 1981. — 196 с.
Седова М.В., Беленькая Д.А. Окольный город Суздаля // Древнерусские города. — М., 1981. — С. 95—115.
Седова М.В. Пережитки языческих верований в средневековой культуре Суздаля // КСИА. — 1993. — Вып. 208. — С. 77—86.
Седова М.В. Украшения «городского типа» X—XI веков из Суздаля и его округи // КСИА. — 2001. — Вып. 212. — С. 23—33.
Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель) / С.О. Біляєва, О.М. Веремейчик, Г.О. Вознесенська та ін. — К., 2003. — 232 с.
Сергеев К. Древнерусские нательные кресты XI—XIII веков // Kultyrologia.Ru: Ежедневный интернет-журнал. — 15.07.2013. — Електрон. ресурс; режим доступу: http://www.kulturologia.ru/blogs/150713/18549/.
Сергеєва М.С. Формування специфіки побуту міського населення на Русі у IX—XIII ст. // Старожит-

ності Південної Русі: Матеріали III іст.-арх. семінару «Чернігів і його округа в IX—XIII ст.» (Чернігів, 15—18 травня 1990 р. — Чернігів, 1993. — С. 147—151.
Сергєєва М.С. Визначення дендрологічних матеріалів з розкопок селища Ходосівка-Рославське 2015 р. // Готун І.А. та ін. Звіт про роботи Північної експедиції на поселенні Ходосівка-Рославське у 2015 р. (у роботі).
Ситий Ю.М. Знахідки предметів рибальського промислу давньоруської доби на території Чернігівського Задесення // Археологічні старожитності Подесення: Матеріали іст.-археол. семінару, присв. 70-річчю від дня народж. Г.О. Кузнецова. — Чернігів, 1995. — С. 130—132.
Скороход В. Садиба коваля X ст. на посаді Шестовицького городища // Середньовічні старожитності Південної Русі — України: Матеріали IV Міжнарод. студ. наук. конф. (15—17 квітня 2005 р.). — Чернігів, 2005. — С. 157—160.
Смирнов А.С., Шинаков Е.А. О работах Погарского отряда // АО 1985 г. — М., 1987. — С. 104.
Смирнов А.С., Нигматуллин Р.А., Сорокин А.Н., Шинаков Е.А. Работы Деснинской экспедиции // АО 1986 г. — М., 1988. — С. 91.
Сорокун А. Неолітичні знахідки багатошарового поселення Рославське (за матеріалами досліджень 2010 р.) // Дні науки історичного факультету: Матеріали IV Міжнарод. наук. конф. молодих учених, присв. 20-річчю Незалежності України. — К., 2011. — Вип. IV, ч. 6. — С. 17—19.
Спицын А. Курганы С.-Петербургской губернии в раскопках Л.К. Ивановского / Обработал для издания А. Спицын. — СПб, 1896. — 124 с. (МАР. — Вып. 20).
Спицын А.А. Владимирские курганы // ИАК. — 1905а. — Вып. 15. — С. 84—172.
Спицын А.А. Гнездовские курганы в раскопках С.И. Сергеева // ИАК. — 1905б. — Вып. 15. — С. 6—70.
Средневековое поселение Настасьино / А.В. Энговатова, О.В. Двуреченский, В.В. Зайцев и др. — М., 2004. — 292 с. (Тр. Подмосковной экспедиции ИА РАН. — Т. 2).
Стальсберг А. О скандинавских погребениях с лодками эпохи викингов на территории Древней Руси // Историческая археология: Традиции и перспективы. К 80-летию со дня рожд. Д.А. Авдусина. — М., 1998. — С. 277—287.
Степаненко Н., Тихонова М., Векленко В. Комплекс натільних хрестів «Із запорозьких поховань» в фондах Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д.І. Яворницького // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — 2012. — Вип. 21, ч. 1. — С. 188—191.
Стрельник М.О., Колибенко В.О., Шовкун О.А. Виставка «Скарби землі Чорнобильської»: Археологічні дослідження літописного міста Чорнобиль у 30-кілометровій зоні відчуження після Чорнобильської катастрофи: Буклет. — [К.], [2015].
Судаков В.В., Буланкин В.М. К вопросу о начальном этапе славянского расселения в Среднем Поочье // Русь в XII—XIV веках: взаимодействие Севера и Юга. — М., 2005. — С. 269—280.
Сухобоков О.В. До питання про пам'ятки волинцевського типу // Археологія. — 1977. — Вип. 21. — С. 56—61.
Сухобоков О.В. «Земля незнаема»: население бассейна Среднего Псла в X—XIII вв. по материалам роменско-древнерусского комплекса у с. Каменное. — К., 2012. — 376 с.
Тайкова С.Ю. Птахи давньоруського поселення Ходосівка-Рославське за матеріалами досліджень Північної експедиції ІА НАНУ 2007 р. Додаток № 16 // Готун І.А. та ін. Звіт про роботи Північної експедиції у 2007 р. / НА ІА НАН України. — 2007/247. — С. 372—379.
Тайкова С.Ю. Птахи давньоруського поселення Ходосівка-Рославське за матеріалами досліджень Північної експедиції 2007 р. // АДУ 2008 р. — К., 2009. — С. 288—290.
Тайкова С.Ю. Птахи давньоруського поселення Ходосівка-Рославське за матеріалами досліджень Північної експедиції ІА НАНУ 2009 р. Додаток № 17 // Готун І.А. та ін. Звіт про роботи Північної експедиції у 2009 р. / НА ІА НАН України. — 2009/88. — С. 355—364.
Тайкова С.Ю. Птахи давньоруського поселення Ходосівка-Рославське за матеріалами досліджень Північної експедиції ІА НАНУ 2008 р. Додаток № 19 // Готун І.А. та ін. Звіт про роботи Північної експедиції у 2010 р. / НА ІА НАН України. — 2010/2. — С. 437—443.
Тайкова С.Ю. Птахи давньоруського поселення Ходосівка-Рославське за матеріалами досліджень Північної експедиції ІА НАНУ 2010 р. Додаток № 26 // Готун І.А. та ін. Звіт про роботи Північної експедиції у 2011 р. / НА ІА НАН України. — 2011/1. — С. 440—447.
Тарасенко В.Р. Древний Минск (по письменным источникам и данным археологических раскопок 1945—1951 гг.) // Материалы по археологии БССР. — Мн., 1957. — Т. 1. — С. 182—257.
Тарасов И.И. Рыболовный инвентарь из раскопок в Старой Ладоге // Вестник молодых ученых (Серия: ист. науки). — СПб, 2001. — С. 69—73.
Телегін Д.Я. Основні результати робіт Київської експедиції 1962—1964 рр. // Археологія. — 1965. — Т. XIX. — С. 86—89.
Терський С.В. Лучеськ X—XV ст. — Львів, 2006. — 252 с.
Толочко П.П. Киев и Киевская земля в XII—XIII вв.: Автореф. дис. … докт. іст. наук. — К., 1975. — 34 с.
Толочко П.П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков. — К., 1980. — 224 с.
Толочко П.П. Происхождение древнейших восточнославянских городов // Земли Южной Руси в IX—XIV вв. (История и археология). — К., 1985. — С. 5—19.
Толочко П.П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. — К., 1987. — 248 с.
Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. — К., 1989. — 256 с.
Толочко П.П. Задачи историко-археологического изучения Южной Руси // Проблемы археологии Южной Руси: Материалы ист.-арх. семинара «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.» (Чернигов, 26—28 сент. 1988 г.). — К., 1990. — С. 3—6.
Толочко П. Київська Русь. — К., 1996. — 360 с.
Толочко П.П., Моця О.П. Київська Русь: утворення держави // Україна: хронологія розвитку. — К., 2009. — Т. 2. — С. 145—178.
Томашевич И.В. Языческие привески в виде миниатюрных хозяйственно-бытовых предметов с территории Беларуси // МАБ. — 2008. — Вып. 15. — С. 287—289.
Тропин Н.А. Древнерусские селища XII—XIII вв. у с. Лавы // История и археология Слободской Украины: Тез. докл. и сообщ. Всеукраинской конф., посв. 90-летию XII арх. съезда. — Харьков, 1992. — С. 205.

Тропин Н.А. Разведки в бассейне Быстрой Сосны // АО 1995 г. — М., 1996. — С. 192.
Тропин Н.А. Сельские поселения XII—XV веков южных территорий Рязанской земли. — Воронеж, 2004. — 264 с.
Т[утковский] П. Гвоздов // Энциклопедия Брокгауза и Ефрона. — СПб, 1893. — Т. VIII. — С. 209.
Успенская А.В. Нагрудные и поясные привески // Очерки по истории русской деревни X—XIII вв. — М., 1967. — Т. 3. — С. 88—133 (Тр. ГИМ. — Вып. 43).
Фехнер М.В. Крестовидные привески «скандинавского» типа // Славяне и Русь: Сб. статей к 60-летию акад. Б.А. Рыбакова. — М., 1968. — С. 210—214.
Финно-угры и балты в эпоху средневековья / Л.А. Голубева, В.А. Могильников, В.В. Седов, Р.Л. Розенфельдт. — М., 1987. — 512 с. (Археология СССР с древнейших времен до средневековья в 20 т.).
Хавлюк П.И. Городище Червоне // АО 1980 г. — М., 1981. — С. 316.
Хамайко Н. Древнерусские лунницы XI—XIII вв.: проблема происхождения и семантики // Наук. зап. з української історії. — Переяслав-Хмельницький, 2008. — Вип. 20. — С. 319—333.
Хамайко Н.В. До питання про семантичний контекст давньоруських лунниць з хрестами // Церква — наука — суспільство: питання взаємодії. На пошану київського митрополита Євгенія (Болховітінова): Матеріали Одинадцятої Міжнар. наук. конф. (29—31 травня 2013 р.). — К., 2013. — С. 50—53.
Хейзинга Й. Осень средневековья. Исследование форм жизненного уклада и форм мышления в XIV и XV веках во Франции и Нидерландах. — М., 1988. — 544 с.
Чайка Р. Торгові зв'язки давньоруського Листвина // АДЛУ. — 2002. — Вип. 5. — С. 151—155.
Черненко О.Є. Про Сновськ, розкопки «княжого міста» та приєднання сіверян до Давньоруської держави // Міста Давньої Русі: Зб. наук. пр. пам'яті А.В. Кузи. — К., 2014. — С. 357—363.
Чернов С.З. Погост Афанасия и Кирилла Александрийских в Радонеже (по данным археологических исследований 1997—1998 гг.) // РА. — 2000. — № 1. — С. 63—81.
Чернов С.З. Усадьба А на посаде Шерны в районе обнаружения сфрагистического комплекса XII в. (исследования 2002 г.) // Русь в XII—XIV веках: взаимодействие Севера и Юга. — М., 2005. — С. 216—243.
Шаповалов Р.Г. Обработка янтаря в средневековом Новгороде // Новгород и Новгородская Земля. История и археология: Материалы науч. конф. — 1998. — Вып. 12. — Електрон. ресурс; режим доступу: www.bibliotekar.ru/rusNovgorod/71.htm.
Шекун О.В. Матеріальна культура сільської околиці Чернігова IX—XIII ст. // Тези наук. конф. «Чернігів — перлина української культури». — 1992. — № 2. — С. 50—53.
Шекун О.В. Матеріальна культура сільської округи Чернігова // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя: Матеріали іст.-археол. семінару, присв. 60-річчю від дня народж. О.В. Шекуна. — Чернігів, 1995. — С. 9—12.
Шекун О.В., Веремейчик О.М. Давньоруське поселення Ліскове. — Чернігів, 1999. — 184 с.
Шинаков Є.О. До питання про «ловища» княгині Ольги в Чернігівській землі // Друга Чернігівська обл. наук. конф. з іст. краєзнавства (грудень 1988): Тези доп. — Чернігів; Ніжин, 1988. — Вип. II. — С. 17, 18.
Шмидт Е.А. О земледелии в верховьях Днепра во второй половине I тыс. н. э. // Древние славяне и Киевская Русь. — К., 1989. — С. 70—74.
Шноре Э.Д. Асотское городище. — Рига, 1961. — 236 с. (Материалы и исследования по археологии Латвийской СССР. — Т. II).
Шрамко Б.А., Цепкин Е.А. Рыболовство у жителей Донецкого городища в VIII—XIII вв. // СА. — 1963. — № 2. — С. 74—84.
Штыхов Г.В. Киев и древние города Белоруссии // Древнерусское государство и славяне: Материалы симпозиума, посв. 1500-летию Киева. — Мн., 1983. — С. 54—57.
Ягодинська М. Нові культові речі з давньоруських пам'яток Західного Поділля // МДАПВ. — 2007. — Вип. 11. — С. 346—357.
Яніш Є.Ю. Результати вивчення іхтіологічних матеріалів з розкопок Північної експедиції 2009 р. поселення Ходосівка-Рославське. Додаток № 13 // Готун І.А. та ін. Звіт про роботи Північної експедиції у 2009 р. / НА ІА НАН України. — 2009/88. — С. 337—339.
Яніш Є.Ю. Результати вивчення іхтіологічних матеріалів з розкопок Північної експедиції 2010 р. поселення Ходосівка-Рославське. Додаток № 14 // Готун І.А. та ін. Звіт про роботи Північної експедиції у 2010 р. / НА ІА НАН України. — 2010/2. — С. 420—424.
Яніш Є.Ю. Результати вивчення остеологічних матеріалів з розкопок Північної експедиції 2010 р. поселення Ходосівка-Рославське. Додаток № 15 // Готун І.А. та ін. Звіт про роботи Північної експедиції у 2010 р. / НА ІА НАН України. — 2010/2. — С. 425.
Kernave — litewska Troja: Katalog wystawy ze zbiorów Państwowego Muzeum-Rezerwatu Archeologii i Historii w Kernave, Litwa. — Warszawa, 2002. — 216 s.
Kovalchuk O., Gotun I., Gorbanenko S et all. Paleoenvironment of the medieval settlement Hodosivka-Roslavske (11/12—14th cent. AD, Ukraine): the first comprehensive bioarchaeological investigation of the East Slavic village // Journal of Archaeological Science: Reports. — 2017. — **12**. — P. 522—527.
Svetikas E. XIV a. antrosios — XV a. pirmosios pusės žiedinės segės reljefiniu paviršiumi Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir Livonijoje // LA. — 2007. — T. 32. — P. 71—104.
Svetikas E. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės christianizacija XIV a. — pab. XV a.: archeologiniai radiniai su krikščioniškais simboliais. — Vilnius, 2009. — T. 1. — 660 p.
Urbanavičius V., Urbanavičienė S. Archeologiniai tyrimai // Obelių kapinynas. — Vilnius, 1988. — 108 p. (LA. — T. 6).
Vėlius G. Kernavės miesto bendruomenė XIII—XIV amžiuje. — Vilnius, 2005. — 112 s.

И. А. Готун

СРЕДНЕВЕКОВОЕ СЕЛИЩЕ ХОДОСОВКА-РОСЛАВСКОЕ (к десятилетию раскопок памятника)

Несмотря на весомые результаты, достигнутые отечественными археологами в исследовании южнорусских поселений, сельская проблематика остается актуальной. Один из основных вопросов археологии древнерусского села — определение специфики каждого пункта и поиск закономерностей их развития на основе обобщений конкретных материалов.

В результате раскопок селища Ходосовка-Рославское получен обширный и наукоемкий материал, позволяющий реконструировать жизненную модель обитателей региона. Удалось проследить развитие черной металлургии, животноводства, охоты, рыбной ловли и пр., что неудивительно ввиду топографических условий расположения памятника и зафиксировать престижные вещи в слое и в заполнении объектов. Собранная коллекция характеризует разные стороны жизни и хозяйственной деятельности жителей данного пункта. Выявлены сельскохозяйственные орудия, инструменты ремесел и промыслов. Значительную часть находок ввиду универсальности могли использовать как в различных отраслях хозяйства, так и в быту. Представлены элементы костюма и обустройства жилища, вещи повседневного использования. Заслуживают внимания предметы вооружения и снаряжения всадника и боевого коня. Кроме наконечников сулиц и стрел, перекрестия меча или сабли и т. п., были зафиксированы элементы защитного доспеха, сопутствующие вещи, относимые к предметам военно-торговой среды. Среди находок показательны отражающие синкретизм православия и язычества на Руси: крестики из металла, камня, янтаря, оглавие энколпиона, а также кости с отверстиями: лисий клык, кость бобра, позвонок щуки, ростры белемнитов, бубенчик и пр.

Ввиду многоструктурности занятий жителей селища напрашивается параллель с полесскими селами, население которых, находясь в зоне рискованного земледелия, развивало ремесла и промысли, практикуя в поисках средств к существованию различные занятия вплоть до отлова и дрессировки медведей, что отмечали исследователи даже в отношении позднего средневековья. Номенклатура зафиксированных на селище Ходосовка-Рославское вещей позволяет представить пункт как сложный организм с многоструктурным хозяйством и выраженным социальным аспектом. Это не только свидетельствует о неординарности исследуемого социально-экономического феномена, но и демонстрирует неисчерпаемость информационных возможностей поселенческих структур эпохи средневековья.

Ключевые слова: сельскохозяйственные орудия, инструменты ремесел и промыслов, бытовой инвентарь, вооружение и военное снаряжение, культовые вещи, поселение Ходосовка-Рославское, средневековое селище, древнерусское и монгольско-литовское время.

I. A. Hotun

KHODOSIVKA-ROSLAVSKE MEDIEVAL SETTLEMENT (to the tenth anniversary of excavations of monument)

Despite the earnest results in study of the Southern Rus settlements made by our archaeologists, village issues are still of current importance. One in the main points of Old Rus village's archaeology is the determination of the peculiarities of each center and the search for the pattern of their development based on the generalization of the specific materials.

Excavations in Khodosivka-Roslavske settlement resulted the numerous and science-intensive material was revealed giving opportunities to reconstruct the living of the model of the people of the region. Tracing there the development of ferrous metallurgy, cattle breeding, hunting, fishing etc., which is natural due to the topographic conditions and detecting prestigious items in the layer and the filling of structures. The collection characterizes various aspects of household and economic activity of inhabitants of this settlement. Agricultural implements, tools of crafts and trades were fixed. A considerable part of the findings made of metal were for universal use and could be used in different branches of economy and in household as well. Elements of costumes, household arrangements and belongings of day-to-day use were demonstrated. Attention worthy are items of weapon, horseman and battle horse furniture. Apart from spear and arrowheads, sword guards or sabres etc., elements of protective plate armor, accompanying objects associated with military and trade spheres. Among the items remarkable are the things associated with the religious cults and evidencing the syncretism of Orthodoxy and heathendom in Rus': metal, stone, amber crosses, headings of encolpion and the drilled out bones: foxy tooth, beaver's hucklebone, pike's backbone, rostra of belemnitus, bell, etc.

In view of multi-structural practices of inhabitants of the dwelling, a parallel can be drawn with Polesye villages which inhabitants, being in the area of risky farming, were developing trades and crafts, and to earn the living were taking various practices up to entrapment of and training bears that was noted by the researchers even for the late Middle Age. The nomenclature of finds of the Khodosovka-Roslavske village represents the researched topic as the complex organization with multi-structural economy and obvious social aspect. This doesn't just evidences extraordinary nature of the studied social and economic phenomenon, but demonstrates inexhaustibility of informational opportunities of settlement structures of the Middle Age epoch.

Keywords: agricultural implements, tools of crafts and trades, household inventory, military weapons and equipment, religious items, settlement Khodosivka-Roslavske, medieval village, Old Russ and Mongol and Lithuanian epoch.

Одержано 15.10.2016

УДК: [904.26:7.04](477.8)"11/12"$

А. А. Пескова

К ВОПРОСУ О МЕСТНЫХ ОСОБЕННОСТЯХ В ИЗГОТОВЛЕНИИ БОРИСОГЛЕБСКИХ КРЕСТОВ-РЕЛИКВАРИЕВ В ГАЛИЦКО-ВОЛЫНСКОЙ ЗЕМЛЕ [1]

Статья посвящена анализу предметов христианского благочестия с изображениями святых князей Бориса и Глеба второй половины XII—XIII в., найденных на Галицко-Волынских землях.

Ключевые слова: средневековая Русь, кресты-реликварии, иконки-складни, технология, иконография, эпиграфика, святые князья Борис и Глеб, региональное ремесло.

Кресты-реликварии с изображениями первых святых Киевской Руси — князей Бориса и Глеба являются одним из самых характерных произведений древнерусского художественного литья. Борисоглебские энколпионы, в целом отличающиеся стабильностью представленной на них иконографической схемы, характеризуются разнообразием технологического исполнения самих крестов.

Кресты с изображением святых братьев представлены всеми возможными вариантами, за исключением украшенных выемчатой эмалью: рельефными с высоким рельефом и свободной компоновкой изображений (тип II.3.1), рельефными с низкорельефными изображениями (тип VIII.3.1, VIII.3.2), рельефно-черневыми (III.2.1) и черневыми (тип IV.4.5) [Корзухина, Пескова, 2003, с. 86—94, табл. 39—43, 111—116; 60—64, 152; 90, 225—228; 155, 157]. Несмотря на то, что древнейшие экземпляры таких крестов датируются сегодня началом — первой третью XII в. [Корзухина, Пескова, 2003, с. 87; Мусин, Степанов, 2009, с. 342—356], можно предполагать, что традиция их изготовления появилась еще в конце XI в., а сами кресты, как показывают археологические находки, изготавливались и бытовали до XIII в. включительно. Относительная хронология таких энколпионов, построенная на технологических признаках (рельефные — рельефно-черневые — черневые), которая завершается произведениями с низким рельефом, сегодня представляется далеко не безусловной [Корзухина, Пескова, 2003, с. 87, 111, 141, 225, 236, 237, 240]. История начального и финального этапов изготовления и бытования этих энколпионов до сих пор нуждается в дополнительном изучении и уточнении.

Существенную роль в этих исследованиях играют новые находки энколпионов на западных землях Киевской Руси. Так, в недавнее время корпус древнерусских крестов-реликвариев, обнаруженных на территории современной Польши, пополнился двумя идентичными борисоглебскими крестами необычного облика. Один из них был обнаружен в Санточно на севере Польши (Sątoczno, powiat *kętrzyński*, województwo warmińsko-mazurskie) (рис. 1) [Wysocki, 2001, s. 48; Dzieńkowski, Wołoszyn, 2012, p. 396, fig. 6], створка другого — в Чулчице недалеко от летописного Холма (Czułczyce, powiat *chełmski*, wojewydztwo *lubelskie*) (рис. 2) [Dzieńkowski, Wołoszyn, 2012, p. 393, fig. 4]. Авторы публикации, исходя из своеобразия этих крестов, предлагают видеть в них новый тип борисоглебских энколпионов, рассматривая эти кресты как «возможное свидетельство локального производства предметов христианского культа», связанного с западными регионами Киевской Руси [Dzieńkowski, Wołoszyn,

1. Статья написана в рамках проекта «Złote jabłko polskiej archeologii. Zespoły grodowe w Czermnie i Gródku (Grody Czerwieńskie) — chronologia i funkcja w świetle badań dawnych oraz weryfikacyjnych», Narodowy Program Rozwoju Humanistyki, № 12H 12 0064 81. Приношу благодарность А.Е. Мусину, инициировавшему написание этой статьи, за помощь в ее подготовке.

© А.А. ПЕСКОВА, 2017

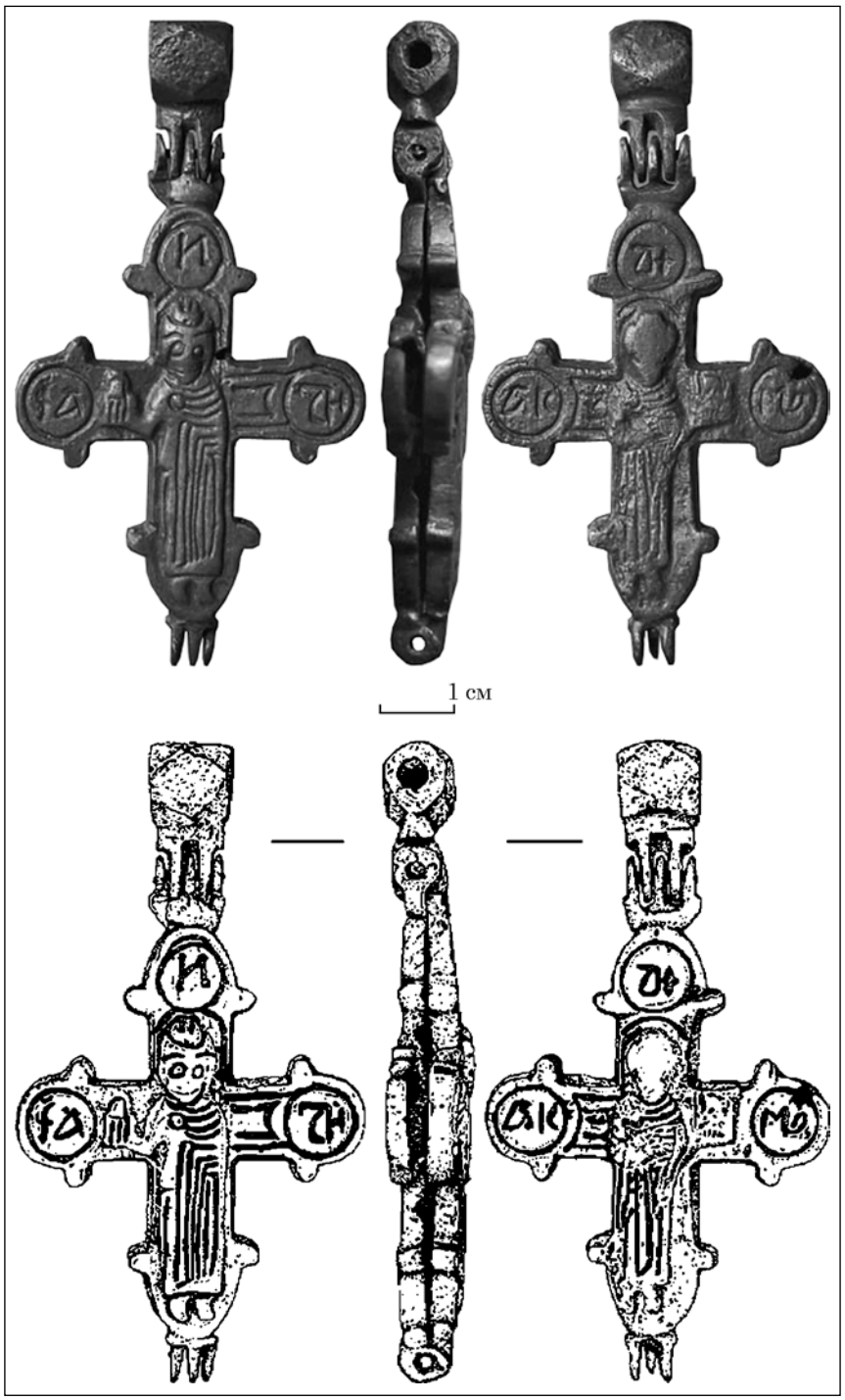

Рис. 1. Рельефный крест-реликварий с образами свв. князей Бориса и Глеба, случайная находка (Sątoczno, pow. Kętrzyn, woj. warmińsko-mazurskie, Polska; рис. J. Ożóg; фото M. Wołoszyn (по: [Dzieńkowski, Wołoszyn, 2012])

2012, p. 393, fig. 4]. Выделение нового типа в данном случае представляется довольно спорным, тогда как предположение об их местном изготовлении кажется весьма перспективным. Попробуем рассмотреть оба тезиса детальнее.

На створках данных крестов в центре помещены рельефные изображения святых Бориса и Глеба, характерные для всех классических борисоглебских крестов; на верхнем и боковых концах створок углубленными линиями без инкрустации нанесены медальоны, а в медальонах такими же углубленными линиями выполнены надписи, пока не поддающиеся прочтению. Известно, что на классических рельефно-черневых крестах в медальонах обычно помещены погрудные изображения святых, выполненные углубленными инкрустированными линиями в сочетании с гравировкой. Свободное поле между медальоном и центральным рельефным изображением дополнительно декорировано простой углубленной линией, служащей обрамлением для еще одной неясной надписи, нанесенной менее глубокими, чем в медальонах, линиями. Отметим, что на классических борисоглебских крестах как рельефных, так и рельефно-черневых, на этом месте обычно размещены сокращенные имена свв. Бориса или Глеба, выполненные тонкими гравированными линиями.

Таким образом, все углубленные линии на рассматриваемых энколпионах литые, тогда как на классических рельефно-черневых крестах литыми были только предназначенные для инкрустации контурные линии медальонов и несколько опорных линий в изображениях святых, а лики святых, иногда нимбы и детали одежд выполнены тонкими гравированными линиями, как и именующие надписи. Гравированные линии на крестах рельефно-черневой группы, как правило, очень плохо сохраняются, но именно они передают стилистические особенности и «руку мастера», поэтому изготовление аналогичного креста в местных условиях просто невозможно. Однако известны борисоглебские кресты-реликварии, выполненные как прямое подражание киевским рельефно-черневым образцам, но на них очень грубые, даже примитивные, изображения святых в медальонах сделаны углубленными линиями без инкрустации, как например, на одной из створок, происходящей из раскопок Шепетовского городища (с. Городище, Шепетовский р-н, Хмельницкая обл., Украина)

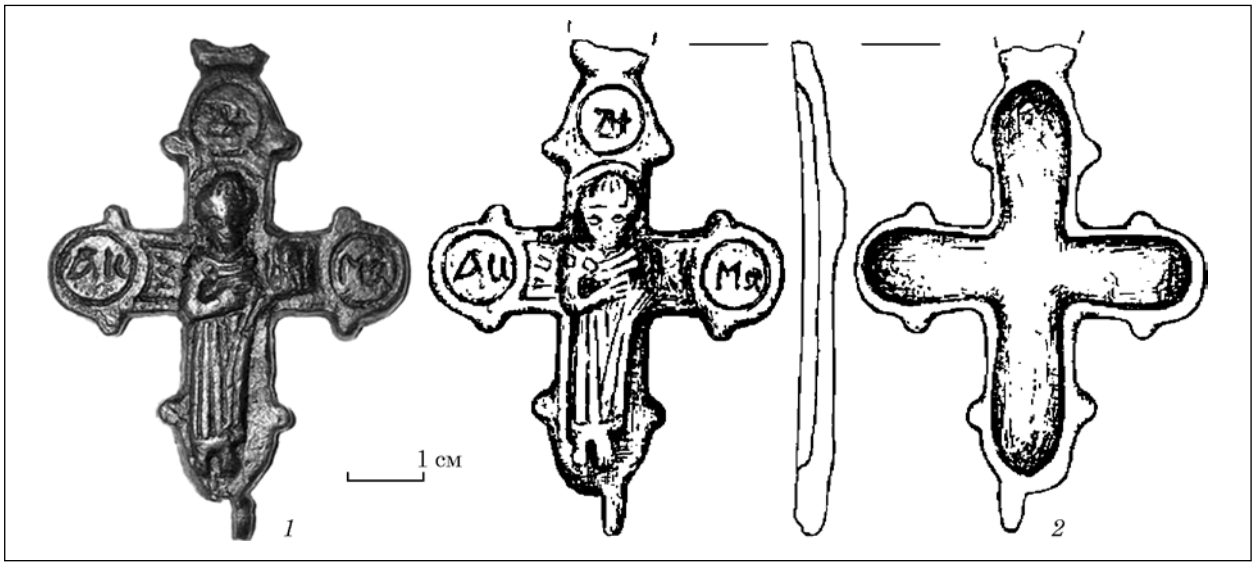

Рис. 2. Створка креста-реликвария с изображением св. князя Глеба, случайная находка (Czułczyce, powiat Chełm, województwo lubelskie, Polska; рис. E. Hander; фото T. Dzieńkowski (по: [Dzieńkowski, Wołoszyn, 2012])

или на кресте из сборов в Среднем Приднепровье [Корзухина, Пескова, 2003, с. 111, табл. 61, кат. III.2.1/4; 114, табл. 60, кат. III.2.1/28]. Пример шепетовской створки особенно показателен, так как на этом городище было обнаружено еще три борисоглебских рельефно-черневых креста несомненно киевского производства [Корзухина, Пескова, 2003, с. 111—112, табл. 61, кат. III.2.1/3, 5, 6], то есть у местного мастера было достаточно образцов для подражания, но мало навыков и опыта для изготовления высококачественного экземпляра (рис. 3).

Другие особенности рассматриваемых энколпионов, прежде всего, нечитаемые литерообразные знаки, могут получить возможное объяснение при сравнении с некоторыми группами прочих древнерусских крестов, в частности, рельефных энколпионов с буквами в медальонах [Корзухина, Пескова, 2003, с. 190—192, кат. VI.5/1—10, табл. 115; Пескова, 2004, с. 161—167]. Эта группа представлена небольшими по размерам крестами (в среднем 4 × 5 см), с мелкими схематичными центральными изображениями и крупными буквами в четырех медальонах. Неглубокие створки оконтурены снаружи невысокими бортиками. Все изображения и буквы выполнены на одном уровне с бортиками в низком плоском рельефе. Изображение Богоматери в типе оранты и ее монограммы в боковых медальонах МР ΘУ помещены на лицевой створке, как на крестах с молитвенным обращением «Святая Богородица, помогай» — тип VII.1.1 [Корзухина, Пескова, 2003, с. 193—194, табл. 117—135]. Исключением является лишь одна лицевая створка с изображением Распятия из собрания НМИУ [Корзухина, Пескова, 2003, с. 191—192, кат. VI.5/7]. Из-за нечеткости мелких центральных изображений, особенно на повторных отливках, иконографический тип изображения Богоматери на данных

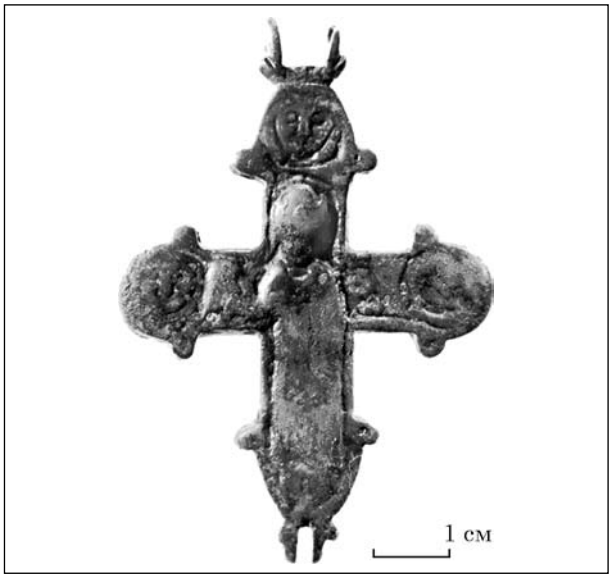

Рис. 3. Створка рельефного креста-реликвария с изображением св. князя Бориса, с. Городище, Шепетовский р-н, Хмельницкая обл., Украина (раскопки М.К. Каргера; фото ИИМК РАН (по: [Корзухина, Пескова, 2003])

крестах иногда трактуется как Воплощение, а иногда и вовсе воспринимается как Распятие [Gródek-Kciuk, 1989, s. 114, no 7, ryc. 7]. На оборотной створке представлено изображение Распятия и монограммы в боковых медальонах IC XC. В верхнем и нижнем медальонах на обеих створках изображена буква Х.

Все буквы на этом кресте крупные и воспринимаются как самостоятельный декоративный элемент, при этом именующие надписи в виде монограмм в боковых медальонах — традиционные каноничные, а значение буквы Х в верхнем и нижнем медальонах можно толковать по-разному. Тем не менее, в данном случае этот знак стоит рассматривать именно как букву, соотно-

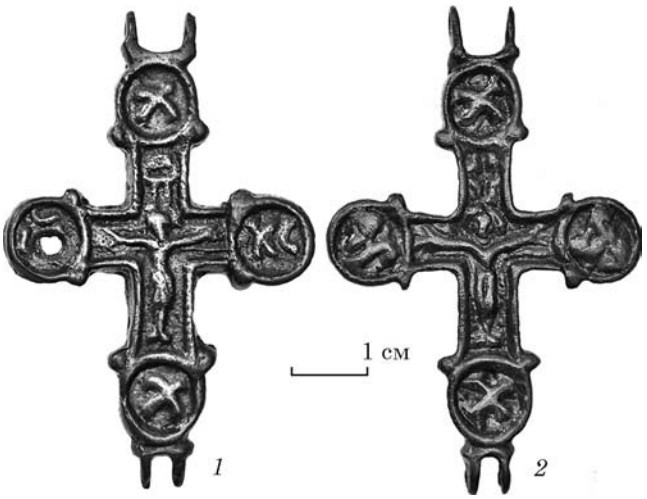

Рис. 4. Рельефные кресты-реликварии с буквами в медальйонах (Czermno, pow. Tyszowce, woj. lubelskie, Polska; Muzeum Regionalne im. Janusza Petera w Tomaszowie Lubelskim): *1* — no MT/1777/1/A; *2* — no MT/1890/2/A (по: [Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn, 2012])

симую с именем Христа, а не просто декоративный косой крест, какие можно встретить на энколпионах с перегородчато-выемчатой эмалью, поскольку здесь концы буквы не достигают контуров медальона и имеют небольшие утолщения, как и у букв в боковых медальонах. Это важно подчеркнуть, поскольку некоторые современные исследователи вслед за Б.А. Рыбаковым иногда трактуют кресты, в том числе и косой крест, и крестовидные композиции даже на крестах-энколпионах как языческие символы, несущие аграрно-магическую заклинательную нагрузку.

Единичные находки таких крестов, известные по публикациям первой половины XX в., были сделаны на городище Княжа гора у с. Пекари некогда Каневского уезда Киевской губернии (сегодня — Каневский р-н, Черкасская обл., Украина) [Корзухина, Пескова, 2003, с. 191, табл. 115, кат. VI.5/5], в окрестностях г. Винница (Украина) [Корзухина, Пескова, 2003, с. 190—191, табл. 115, кат. VI.5/1], г. Дрогичина на территории Польши (Drohiczyn, powiat siemiatycki, województwo podlaskie) [Bołsunowski, 1903, tab. 20, *7*; Корзухина, Пескова, 2003, с. 191, кат. VI.5/2].

Из археологических раскопок происходят четыре целых креста с оглавиями, один из них найден на городище Майшягола близ Вильнюса (Maišiagalos, Vilniaus rajono savivaldybė, Lietuva) в мешаном слое XIV—XVI вв. [Корзухина, Пескова, 2003, с. 191, кат. VI.5/3] [1], другой — на городище Савкина горка (Пушкиногорский р-н, Псковская обл., Россия) [Корзухина, Пескова, 2003, с. 191, табл. 115, кат. VI.5/4]. Ю.М. Лесман датировал этот крест 1177—1281 гг., а его депозицию отнес ко времени 1224—1238 гг. [Лесман, 1994, с. 151, 152; Белецкий, 1977, с. 121, рис. 11, *5*]. Еще один крест интересующего нас типа происходит с городища Снядин (Петриковский район, Гомельская область, Белоруссия). Он найден в заполнении подпольной ямы жилища второй половины XII — первой половины XIII в. Этот энколпион комбинированный: его лицевая створка рельефная с изображением Богоматери Оранты, стандартная для этого типа, а оборотная створка плоская — с черневым изображением Креста и букв в медальонах (IC XC NH KA) [Корзухина, Пескова, 2003, с. 191, табл. 115, кат. VI.5/6]. Еще один целый энколпион была найден в 2013 г. на Курортном раскопе в г. Старая Русса в слоях второй половины XIV в. (СтРК-I, уч. 2, 12-64-№ 94, 7,2 × 4 × 1 см) [Торопова, 2014, т. 2, с. 42; 2014, т. 5, с. 133, рис. 145, *3а, б*]. Наконец, в Великом Новгороде на Рогатицком раскопе в слоях XIV в. был найден аналогичный крест-реликварий с оглавием, в котором сохранились волокна шнурка для привешивания и небольшой фрагмент бронзовой проволоки, соединяющей подвижный шарнир крепления створок [Гайдуков, Олейников, 2014, рис. 3, *3*; Гайдуков и др., 2015, с. 74 (без иллюстрации)].

Две створки подобных крестов с изображением Распятия были найдены во время археологических разведок 2010—2011 гг. на посаде городища Чермно и переданы в собрание Регионального музея им. Януша Петера, Томашев Любельский, Люблинское воеводство, Польша (nos MT/1777/1/A, MT/1890/2/A) [Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn, 2012, tab. II.3, *5, 6*]. Авторы каталога датируют их XIII—XIV и даже XV вв., в качестве предположительного места изготовления называют Киев (рис. 4). Еще два энколпиона найдены на территории Западной Волыни и хранятся в фондах Волынского краеведческого музея и в частной коллекции [Кучинко, Охріменко, Савицький, 2008, табл. XVIII, *6а, б*]. Еще четыре креста происходят из коллекций ГРМ, г. Санкт-Петербург, Россия, и НМИУ, г. Киев, Украина [Корзухина, Пескова, 2003, с. 191—192, табл. 115, кат. VI.5/7—10]. Своеобразным вариантом этого типа крестов представлен экземпляр из собрания музеев Московского Кремля, составленный из стандартной оборотной створки с Распятием и необычной лицевой створки, на которой вместо центрального изображения Богоматери Оранты помещено низкорельефное изображение Креста с надписью IC XC NI KA, в боковых медальонах — буквы IC XC, а в верхнем и нижнем медальонах — традиционные буквы X [Моршакова, 2013, с. 96—97, кат. 13].

В целом рассматриваемая модель креста, хоть и весьма схематичная, выполнена вполне в традициях домонгольской металлопластики первой половины XIII в., с ориентацией на Богородичные энколпионы (те же пропорции, количество медальонов, близкие размеры, наконец помещение изображения Богоматери на лицевую створку). Созданная, по-видимому, неза-

1. Руководитель раскопок Р. Волкайте-Куликаускене относит этот энколпион к типу Богородичных с обращением «Святая Богородица, помогай» (тип VII.1.1) [Волкайте-Куликаускене, 1972, с. 418—419].

долго до монголо-татарского нашествия, судя по хронологии поселений на городищах Снядин и Савкиной горке, она бытовала благодаря простоте воспроизведения, по меньшей мере, до XIV в. (Великий Новгород, Старая Русса, Майшягала). Находки таких крестов на западном пограничье Древней Руси (Чермно (2), Дрогичин, Западная Волынь (2) — треть от всех известных на сегодня находок крестов этого типа) указывают на то, что и здесь они были достаточно известны и могли послужить создателю новой модели борисоглебского энколпиона не образцом, но примером декорирования медальонов буквами. Однако, в результате многократных переотливок в не специализированных мастерских буквы в медальонах зачастую становились не читаемыми, их сакральный смысл утрачивался.

Был ли грамотен мастер борисоглебского энколпиона, трудно сказать, но то, что он был не вполне сведущ в иконографических особенностях древнерусских энколпионов вообще и борисоглебских в частности, сомнений не вызывает. Мастер, изготовивший модель, по которой отливались кресты из Чулчице и Санточно, по-видимому, имел в своем распоряжении в качестве образца борисоглебский крест с полностью стершимися изображениями святых в медальонах и потому уже на восковой модели, сделанной им по оттиску в глине с имевшегося образца, просто заменил их буквами, возможно следуя в этом отношении композиции, характерной для некоторых крестов черневой группы или низкорельефных крестов с буквами в медальонах. Модель креста-реликвария, полученная в результате такого упрощения с целью облегчения его воспроизведения доступными средствами вряд ли стоит рассматривать как новый иконографический тип, скорее как случайный локальный вариант.

Примечательно, что близкий прием был использован при изготовлении еще одного креста-реликвария с комбинированными створками с изображениями рельефного Распятия на лицевой створке и 8-конечного креста с сиянием на плоской оборотной, недавно обнаруженного в Холме (Muzeum Ziemi Chełmskiej w Chełmie, no CH/L/w-23/2003; рис. 5). Крест был найден при раскопках у дома 7 по ул. Любельской в слоях XIII — середины XIV в. [Dzieńkowski, 2013, s. 307—312, ryc. 3; 4; 2014, s. 159—160, ryc. 8]. Обе створки этого креста были сделаны на основе стандартных створок рельефно-черневой группы (тип III.2.4) [Корзухина, Пескова, 2003, с. 127—132, табл. 72—75], но по упрощенной схеме: на лицевой створке инкрустированные изображения ликов предстоящих на боковых концах были заменены медальонами с буквами IC XC, выполненными углубленными линиями без инкрустации, как и крест в возглавии; на оборотной створке вместо традиционных четырех инкрустированных медальонов с каноничной формулой IC XC NI KA изображены углубленными линиями без инкрустации только два боковых

Рис. 5. Крест-реликварий с изображением Распятия и Креста с сиянием (Chełm, woj. lubelskie, Polska; раскопки T. Dzieńkowski, S. Gołub, фото G. Zabłocki)

медальона с буквами IC XC, а восьмиконечный крест занял всю плоскость створки по вертикали; на поверхности створки и несоразмерного этому кресту, очевидно «чужого», оглавия сохранились следы лужения (?). Таким образом, изготовление обеих створок холмского энколпиона, как и рассмотренных выше борисоглебских крестов могло бы сводиться просто к литью.

Эти кресты, в которых ясно читается местное изготовление по киевским образцам и которые можно датировать XIII в., возможно его серединой и даже второй половиной, позволяют затронуть вопрос о судьбе киевского ремесла после 1240 г. и художественном развитии Галицко-Волынской державы. Известно, что повесть о построении града Холма приписывает расцвет местных ремесел миграции населения из Киевской земли: «мастерѣ всѧции бѣжахоу ис Татаръ . сѣдѣлници и лоучници . и тоулници . и коузницѣ . желѣзоу и мѣди и среброу . и бѣ жизнь» [Ипатьевская …, 1908, стб. 843]. Очевидно, что художественный и ремесленный прогресс эпохи короля Даниила был вызван не только пришлыми кадрами, как полагает хронист, но и интенсификацией местных сил. В условиях упадка киевского ремесла местные литейщики пытались подражать его лучшим образцам, используя собственные навыки.

Новые находки предметов борисоглебского культа предоставляют нам дополнительную информацию и по истории черневых энколпионов с изображениями святых князей. До недавнего времени было известно лишь два экземпляра черневых энколпионов с изображениями свв. Бориса и Глеба — лицевая и оборотная створки, найденные в с. Крылос — древнем Галиче [Корзухина,

Рис. 6. Створка креста-реликвария с черневым изображением св. князя Бориса, случайная находка (с. Крылос, Галицкий р-н, Ивано-Франковская обл., Украина. Исторический музей, г. Львов (КР-16551); фото А.Е. Мусина)

Рис. 7. Крест-реликварий с черневыми изображениями свв. князей Бориса и Глеба, случайная находка (д. Шишки, Слонимский р-н, Гродненская обл., Белоруссия (по: [http://arheolog.by])

Пескова, 2003, с. 152, табл. 90, кат. IV.4.5/1—2] (рис. 6). Г.Ф. Корзухиной, во время ее работы над классификацией древнерусских энколпионов, эти экземпляры еще не были известны, более того, отсутствие борисоглебских энколпионов в группе черневых рассматривалось ею как одно из оснований для выстраивания относительной датировки древнерусских крестов-реликвариев [Корзухина, Пескова, 2003, с. 29—32]. Однако в последнее время появились заслуживающие внимания новые образцы с черневыми изображениями свв. Бориса и Глеба, требующие специального рассмотрения. Это миниатюрный энколпион из Белоруссии и створка иконки-складня из Чермно в Польше, расширяющие прежние представления о развитии черневого дела на Руси.

Миниатюрный черневый энколпион с закругленными концами с изображением святых князей был найден у д. Шишки на берегу реки Береза в Слонимском р-не Гродненской обл. Беларуси (рис. 7) [1]. На обеих его створках князья изображены стоящими с крестами в руках, в плащах (?) и шапках, похожих на царственные венцы; над их головами, окруженными нимбами, украшенными точечными углублениями, едва заметны кресты, обозначенные четырьмя точками; на боковых концах створок видны полустертые гравированные именующие надписи: на лицевой створке БР[?], на оборотной Е БО; контуры створок подчеркнуты углубленной линией и украшены косыми насечками. Заметных возрастных отличий в изображении князей не прослеживается, возможно, из-за очень плохой сохранности гравированных линий (или незавершенности?) изображения на лицевой створке. О присутствии черни по фотографии судить трудно, однако в самой глубокой линии в изображении шапки угадывается какое-то заполнение, покрытое сверху позолотой (?), другие глубокие линии, по-видимому, тоже были вызолочены. Стилистически изображения на створках выполнены в манере, присущей изделиям, вышедшим из киевской «Большой мастерской»: торсы фигур скругленные, лик князя проработан характерными гравированными линиями — разнонаправленными дуговидными отрезками.

Гипотетическая «Большая мастерская» была выделена Г.Ф. Корзухиной при изучении ею рельефно-черневых и черневых энколпионов, функционирование мастерской отнесено ко второй—третьей четверти XII в.; предполагалось, что во второй четверти XII в. изготавливались энколпионы рельефно-черневой группы, а в середине XII в. в пору расцвета черневого дела на Руси произошел переход к изготовлению черневых энколпионов [Корзухина, Пескова, 2003, с. 29—32]. В настоящее время благодаря надежно датированным находкам энколпионов обеих групп в Великом Новгороде и Старой Руссе можно утверждать, что изготовление миниатюрных черневых крестов-реликвариев (типа IV.6.1/47) было налажено на Руси уже не позднее середины XI в., а рельефно-черневых (типа III.1.1/3) — не позднее рубежа XI—XII вв. [Корзухина, Пескова, 2003, с. 170, табл. 55, 100, 102]. Стилистическое единство изделий, вышедших из «Большой мастерской», не вызывает сомнений и по сей день, однако вопросы о времени и особенностях ее функционирования еще очень далеки от разрешения, и остается на-

1. Автор благодарна заведующему Отделом археологии Средних веков и Нового времени Института истории НАН Беларуси к. и. н. В.И. Кошману за сведения об этой находке (http://arheolog.by/gallery/image_page.php?album_id=10&image_id=1336; консультация: 13 февраля 2016 г.).

деяться только на скрупулезное исследование новых памятников по мере их появления, к каковым относятся и рассматриваемые черневые створки энколпионов и иконки-складня.

Примечательно, что гравированные изображения святых князей на белорусской находке размещены на створках не стандартных борисоглебских энколпионов малого размера, а на створках миниатюрных энколпионов рельефно-черневой группы, возникновение которых, отталкиваясь от датированной новгородской находки створки этого типа (III.3.1/2), относится к рубежу XI—XII вв. [Корзухина, Пескова, 2003, с. 132—138, кат. III.3.1, табл. 76]. Они в целом отвечают композиции этих энколпионов, особенно полно повторяют композицию створки с изображением Богоматери, с той разницей, что центральное рельефное изображение Богоматери заменено гравированным изображением святого князя, при этом сохраняется даже изображение креста на верхнем конце створки, намеченное четырьмя точками, на боковых концах традиционно размещены именующие надписи, а контуры креста подчеркнуты углубленной линией и украшены косыми насечками. Отметим также, что миниатюрные черневые энколпионы с закругленными концами в корпусе древнерусских крестов-реликвариев до сих пор не были известны, если не считать немногочисленные отдельные створки с черневым изображением Креста, которые входили в состав комбинированных рельефно-черневых крестов подтипов III.3.2 и III.3.3, являвшихся по сути лишь вариантами энколпионов типа III.3.1 [Корзухина, Пескова, 2003, с. 139—140, табл. 77]. Таким образом, рассматриваемый экземпляр является пока единственным миниатюрным энколпионом с образами свв. князей Бориса и Глеба и третьим в группе черневых борисоглебских энколпионов, считая уже упоминавшиеся крылосские створки (одна из них — из раскопок Я. Пастернака, другая поступила в Исторический музей Львова из Музея Научного товарищества им. Шевченко, тоже с указанием на с. Крылос как место находки) [Корзухина, Пескова, 2003, с. 152, табл. 90, кат. IV.4.5/1—2].

Основное отличие крылосских створок от миниатюрного энколпиона из Белоруссии в том, что они по форме, размеру и композиционной схеме полностью соответствуют многочисленным борисоглебским энколпионам рельефной [Корзухина, Пескова, 2003, кат. II.3.1, табл. 39—43) и рельефно-черневой [Корзухина, Пескова, 2003, кат. III.2.1, табл. 59—64] групп. Неясным, к сожалению, остается иконографический тип изображений святых князей на крылосских створках: по полустершимся изображениям трудно судить, были ли князья изображены с храмами / венцами (как на стандартных борисоглебских энколпионах) или с мученическими крестами (как на энколпионе из Белоруссии). Попытка создать черневую реплику стандартного борисоглебского энколпиона малого размера, каковыми являются створки из Крылоса, представляется естественной и логически оправданной, тогда как создание черневого варианта миниатюрного борисоглебского энколпиона (энколпион из Белоруссии) на основе створок иного (не борисоглебского) иконографического типа пока выглядит случайным явлением. При этом в стилистике резьбы на обеих моделях угадывается следование киевским черневым образцам, вышедшим из «Большой мастерской»; сближает их и общая манера изображения головных уборов князей, прорисованных особенно тщательно и похожих не столько на шапки, сколько на царственные венцы. Отсутствие археологического контекста у находки из Белоруссии вызывает некоторые сомнения в подлинности этого креста, однако наличие у него общих иконографических и стилистических черт с крылосскими створками не позволяет обойти вниманием этот экземпляр, возможно, новый черневый вариант борисоглебского креста-энколпиона.

Рис. 8. Створка иконы-складня с черневыми изображениями св. князя Бориса и св. мч. Козмы (Czermno, pow. Tyszowce, woj. lubelskie; Muzeum Regionalne im. Janusza Petera w Tomaszowie Lubelskim (no MT/1541/1/A) (по: [Bagińska, Piotrowski, Wołoszyn, 2012]))

Ближайшие аналогии изображениям святых князей на черневых борисоглебских энколпионах находятся в изображениях на створке черневой иконки-складня с изображениями на одной стороне князя Бориса в образе мученика с крестом в правой руке, на другой — святого целителя Козмы, найденной во время полевых исследований в Чермно в 2010—2011 гг. [Bagińska, Piotrowski,

Рис. 9. Створка иконы-складня с черневыми изображениями св. князя Бориса и св. мч. Козмы, случайная находка (Переславский р-н, Ярославская обл., Россия (по: [http://domongol.org]))

Wołoszyn, 2012, s. 254—255, ryc. 3, tab. II.6.4] (рис. 8). По технике и стилю она, как и черневые борисоглебские энколпионы, может быть отнесена к кругу изделий, связанных с продукцией «Большой мастерской», хотя отличается от них в целом более свободным, почти небрежным, исполнением гравированного рисунка и некоторым своеобразием в деталях, таких как форма княжеской шапки, изображение волос князя косой штриховкой, нимбы, украшенные не точечными углублениями, а глубокой контурной линией. Створка из Чермно является первой находкой, указывающей на существование на Руси иконки-складня с черневыми изображениями свв. Бориса и Глеба, выполненной в традициях «Большой мастерской» [1], деятельность которой, как видно, не ограничивалась изготовлением крестов-реликвариев.

Дополнительным свидетельством тому могут быть древнерусские образки-привески с инкрустированными изображениями Спасителя на одной стороне и процветшего креста на другой, выполненными в той же характерной схематичной манере, как и изображения в медальонах рельефно-черневых и черневых энколпионов, насколько можно судить по глубоким контурным линиям с инкрустацией, определяющим композицию в целом, поскольку деталировка тонкими гравированными линиями на полустертых привесках-образках, как правило, не прослеживается. В северной Руси такие образки обнаружены в основном в погребениях, датированных XII в. — в могильниках Нефедьево IB в Вологодской обл. (3 экз.) и у д. Кнутиха в Ивановской области России [Макаров, 1991, с. 13, 18, рис. 1, *26—28*; Уткин, 1991, с. 97, рис. 2, *3*]. В южнорусских землях один образок происходит из раскопок на поселении Кощеевка 8 в Фастовском р-не Киевской обл. (Украина), где датируется серединой XII — XIII вв. [Лысенко, Шкляревский, Квитницкий, Черновол, 2012, с. 42, 130, 326, рис. 208], еще три экземпляра относятся к случайным находкам на поселении Мушкатовка в Тернопольской обл. и в с. Стайки в Среднем Поднепровье, Украина [Гаврилюк, Ягодинская, 2005, с. 138, рис. 9, *8, 10*; Ханенко Б., Ханенко В., 1900, табл. XXVIII, *323*]. Конечно, такие привески-образки могли быть изготовлены не обязательно в Киеве, но и в других центрах с развитым ремеслом, однако, появление исходной модели, вероятнее всего, связано с работой «Большой мастерской».

Итак, в створке иконки-складня из Чермно мы видим, скорее всего, образец киевского мастерства (привозной или сделанный на месте киевским мастером), в крылосских створках — репликах на стандартные борисоглебские энколпионы и миниатюрном энколпионе из Белоруссии — старательное подражание киевской манере резьбы, но с характерными особенностями, сближающими их между собой (это не только шапки-венцы, но и общее отступление от иконографии святых князей, представленной на классических борисоглебских энколпионах, и одновременно приближение к иконографии червенской створки). Время их изготовления пока можно определить лишь очень приблизительно — XII в. С одной стороны, это связано с временем функционирования условной «Большой мастерской», начало которого сегодня следует датировать не позднее середины XI в., а окончание относить, по-видимому, к последней четверти XII в. С другой стороны, оно должно быть ограничено временем становления широкого почитания свв. князей Бориса и Глеба, то есть не ранее конца XI — начала XII вв.

Таким образом, рассмотренные нами рельефные кресты-энколпионы с образами свв. Бориса и Глеба, обнаруженные в юго-западных землях Древней Руси, позволили выделить некоторые локальные особенности в изготовлении этой группы крестов на финальном этапе развития традиции. В то же время новые находки черневых памятников культового литья с образами святых князей расширили наши представления о развитии древнерусского черневого дела в целом и борисоглебского культа, в частности, возможно, на этапе его становления.

1. Аналогичная створка (22 × 43 мм) известна и среди случайных находок 2013 г. в Переславском р-не Ярославской обл. России (http://domongol.org/gallery/image_page.php?image_id=7646: консультация 13 февраля 2016 г.) (рис. 9).

Белецкий В.Д. Археологические работы в Государственном заповеднике имени А.С. Пушкина // АСГЭ. — 1977. — № 18. — С. 110—125.

Волкайте-Куликаускене Р. Городище Майшягола // АО 1971 г. — М., 1972. — С. 418—419.

Гаврилюк О.Н., Ягодинская М.А. Древнерусские предметы христианского культа западной Подолии и юго-западной Волыни // Археологические вести. — 2005. — № 12. — С. 123—141.

Гайдуков П.Г., Кудрявцев А.А., Олейников О.М. и др. Исследования в южной части Плотницкого конца Великого Новгорода в 2014 г. // Материалы XXIX науч. конф., посвящ. 150-летию Новгородского музея-

заповедника, Великий Новгород (27—29 января, 2015 г.). — Великий Новгород, 2015. — С. 66—77 (Новгород и Новгородская земля: история и археология. — Вып. 29).
Гайдуков П.Г., Олейников О.М. Новейшие археологические открытия в Великом Новгороде [в 2014 г.]. — Электрон. ресурс; режим доступа: archaeolog.ru/?id=2&id_nws=268&zid_nws=9.
Ипатьевская летопись. — Полное собрание русских летописей. — Т. 2. — СПб, 1908. — 938 с.
Корзухина Г.Ф., Пескова А.А. Древнерусские кресты-энколпионы. Нагрудные кресты-реликварии XI—XIII вв. — СПб, 2003. — 432 с. (РАН, ИИМК. Труды. — Т. 7).
Кучинко М., Охріменко Г., Савицький В. Культура Волині та Волинського Полісся княжоп доби. — Луцьк, 2008. — 350 с.
Лесман Ю.М. К хронологии городища Савкина горка // Памятники средневековой культуры: Открытия и версти; Сб. статей к 75-летию В.Д. Белецкого. — СПб, 1994. — С. 146—154.
Лысенко С.Д., Шкляревский Е.И., Квитницкий М. В., Черновол Д.К. Многослойное поселение Кощеевка-8. Материалы Фастовской археологической экспедиции. — Киев; Фастов, 2012. — Вып. 1. — 332 с.
Макаров Н.А. К оценке христианизации древнерусской деревни в XI — XIII вв. (Погребения с крестами и образками в могильниках Белозерья и Каргополья) // КСИА. — 1991. — Вып. 205. — С. 11—20.
Моршакова Е.А. Древнерусская мелкая пластика: Наперсные кресты, иконы и панагии XII—XVII веков: Каталог. — М., 2013. — 359 с.
Мусин А.Е., Степанов А.М. Находка иконки свв. Бориса и Глеба на Борисоглебском раскопе в Новгороде в контексте иконографии святых братьев на Руси // «Хорошие дни»: Памяти Александра Хорошева. — Великий Новгород, Санкт-Петербург, Москва, 2009. — С. 342—356.
Пескова А.А. Об одном редком типе древнерусских энколпионов // Изобразительные памятники: стиль, эпоха, композиции: Материалы тематич. науч. конф. (1—4 декабря 2004 г.). — СПб, 2004. — С. 161—167.
Торопова Е.В. Отчет об археологических исследованиях на участке строительства физкультурно-оздоровительного комплекса по адресу: Новгородская область, г. Старая Русса, Минеральная улица, д. 62а (Курортный раскоп) / Новгородский государственный университет. — Великий Новгород, 2014. — Т. 1—10.
Уткин А.В. Курганный могильник близ д. Крутихи на р. Уводь // КСИА. — 1991. — Вып. 205. — С. 93—100.
Ханенко Б.И., Ханенко В.Н. Древности русские: кресты и образки. — К., 1900. — Вып. 2. — 25 с., 16 л. ил.
Bagińska J., Piotrowski M., Wołoszyn M. (red.). Czerwień — gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy. — Tomaszów Lubelski; Leipzig; Lublin; Rzeszów, 2012. — 448 [72] s.
Bołsunowski K. Znaki symboliczne na ołowiu (plomby): ich znaczenie i klasyfikacya (Les signes symboliques sur les plombs: leur emploi et classification). — Warszawa, 1903. — 36 s.
Dzieńkowski T. Przykłady średniowiecznych dewocjonaliów z terenu podgrodzia i osady w Chełmie // Rocznik Chełmski. — 2013. — T. 17. — S. 307—312.
Dzieńkowski T. Stan, potrzeby i perspektywy badań archeologicznych nad wczesnym średniowieczem zachodniej części ziemi chełmskiej // MiSROA. — 2014. — T. 35. — S. 151—169.
Dzieńkowski T., Wołoszyn M. An encolpion from Czułczyce in south-eastern Poland // Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe. Archaeological and Historical Evidence. U źródeł Europy Środkowo-wschodniej. — Kraków; Leipzig; Rzeszyw; Warszawa, 2012. — Vol. 2. — P. 391—401.
Gródek-Kciuk E. Enkolpiony znalezione na terenie Polski. Próba klasyfikacji i datowania // Przegląd Archeologiczny. — 1989. — Vol. 36. — S. 97—134.
Wysocki J. Enkolpion z Sątoczna // Cerkiew — wielka tajemnica. Sztuka cerkiewna od XI wieku do 1917 roku ze zbioryw polskich: Katalog wystawy. — Gniezno, 2001. — S. 48.

А. А. Пєскова

ДО ПИТАННЯ ПРО МІСЦЕВІ ОСОБЛИВОСТІ У ВИГОТОВЛЕННІ БОРИСОГЛІБСЬКИХ ХРЕСТІВ-РЕЛІКВАРІЇВ В ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКІЙ ЗЕМЛІ

Стаття присвячена дослідженням предметів особистого християнського благочестя, що репрезентовані в основному хрестами-реліквариями та іконками-складнями із зображенням святих князів Бориса і Гліба, які датуються другою половиною XII—XIII ст. і знайдені були на західних периферіях Галицько-Волинської землі. Ця група предметів поєднує в собі гравіювання і зображення черню і іноді характеризується нечитабельними літерними позначеннями. На широкому тлі порівняльного археологічного матеріалу автор приходить до висновку, що частина цих виробів є продукцією місцевих майстрів, що спростили вихідні моделі, які були імпортовані з Києва або Вишгорода. Аналіз і наукова публікація багатьох предметів, згаданих у статті, здійснені вперше.

К л ю ч о в і с л о в а: середньовічна Русь, хрести-реліквареї, іконки-складні, технологія, іконографія, епіграфіка, святі князі Борис і Гліб, регіональне ремесло.

A. A. Peskova

ON THE LOCAL SPECIFICITIES OF THE MANUFACTURING OF RELIQUARY-CROSSES ON THE TERRITORY OF GALICIA AND VOLHYNIA

The article deals with the objects of private Christian devotion of copper alloy with the representation of Saint Princes Boris and Gleb found in the western part of the Eastern Europe, 12th—13th century, especially reliquary-crosses and small pendant triptych icons. The devotional objects had been decorated with engraved and niello images and sometimes bears unreadable elements of inscriptions. At the broad background of archaeological materials the author argues the local production of several items with elements of simplification according examples brought from Kiev or Vyshgorod. The recently found pieces have been published and studied for the first time.

K e y w o r d s: medieval Rus', reliquary crosses, triptych icons, technology, iconography, inscriptions, Saint Princes Boris and Gleb, regional craftsmanship.

Одержано 21.05.2016

УДК: [904.4:623.1]”653”

В. І. Кошман, М. А. Плавінскі

АБАРОНЧЫЯ ЗБУДАВАННІ МІНСКАГА ЗАМЧЫШЧА Ў СВЯТЛЕ АПОШНІХ ДАСЛЕДАВАННЯЎ

Артыкул прысвечаны аналізу існуючых дадзеных аб фартыфікацыі Мінскага замчышча, якія былі назапашаны на працягу даследаванняў канца 1950-х гг., сярэдзіны 1980-х гг. і, у першую чаргу, раскопак 2009 г. Падчас усіх пералічаных раскопак былі атрыманы сходныя дадзеныя аб узвядзенні, перабудове і канструктыўных асаблівасцях абарончых збудаванняў летапіснага Менска.

Ключавыя словы: абарончыя збудаванні, Мінскае замчышча, дзядзінец.

Гістарычныя звесткі аб Мінскім замчышчы і гісторыя яго археалагічнага вывучэння. Летапісныя звесткі аб старажытнарускім Менску (1104, 1116 1116 гг. «*… поиде къ Меньску …, … и затворися Глебъ въ граде*», «*… Глебъ же вышедъ из города съ детми ис дружиною*», 1151 г., 1159 г. « *… поиде … к Меньску и много зла створи волости*», «*… и стоя оу Меньска 10 днии …*», 1160 г. «*… стоя около города 6 недель*») з’яўляюцца прамым сведчаннем існавання ў гэтым горадзе магутных фартыфікацыйных збудаванняў. На жаль, да нашага часу валы, равы і нават асноўныя тапаграфічныя дамінанты старажытнага дзядзінца Менска не захаваліся. Таму ўяўленне аб першапачатковай тэрыторыі Замчышча, яго абрысах і, у пэўнай ступені, тапаграфіі могуць даць толькі дадзеныя археалогіі, картаграфіі і фотафіксацыі канца XIX — сярэдзіны XX ст. (мал. 1—4).

Археалагічныя даследаванні Мінскага замчышча былі распачатыя В.Р. Тарасенкам у 1945 г. і вяліся ім да 1951 г. З гэтага года раскопкі на Замчышчы з рознай інтэнсіўнасцю вяліся да 1991 г. (Э.М. Загарульскі (1957—1961 гг.), Г.В. Штыхаў, В.Е. Собаль, П.А. Русаў (1974, 1976—1977, 1981—1988, 1991 гг.)). Падчас гэтых даследаванняў неаднаразова ўскрываліся розныя ўчасткі гарадскіх фартыфікацыйных збудаванняў, вывучана тапаграфія і планіроўка ўсходняй часткі Замчышча, выяўлены фундаменты каменнай царквы (мал. 5). Асноўныя высновы даследчыкаў Мінскага замчышча зводзяцца да наступнага.

1) Ва ўсіх месцах раскопак і земляных работ, дзе быў зафіксаваны вал старажытнарускага часу, ен супаў з рэшткамі вала, адлюстраванымі на гістарычных планах горада XVIII—XIX стст.

2) Была вызначана плошча ўмацаванай часткі Менска. Гарадскі дзядзінец займаў усю тэрыторыю, якая на гістарычных планах горада была заключана ў вал. Яна была вядомая пад назвай «Стары замак», «Стары горад» альбо проста «Замок». Ен пачынаўся ад р. Свіслач і цягнуўся на паўночны захад на 250—300 м да існаваўшых тут пазней вуліц Падзамкавай і Завальнай. Шырыня дзядзінца складала 100—150 м. Плошча ўмацаванай часткі старажытнага Менска была вызначана ў межах 3 га. Цэнтральная частка дзядзінца зараз перакрытая трасай праспекта Пераможцаў. Пагорак, які называўся «Замчышчам», складае ўсяго 1/11 частку тэрыторыі дзядзінца старажытнага Менска [Загорульский, 1982, с. 80].

3) Падчас раскопак 1980-х гг. было вызначана, што старажытныя фартыфікатары не былі вольныя ў выбары формы ўмацаванняў і, у пэўнай ступені, падладжваліся пад рэльеф мясцовасці. Дзяцінец Менска быў размешчаны на невялікім узвышшы, якое сфармавалася на стадыі дэградацыі дняпроўскага ледавіка. Найбольш прыпаднятая паўночна-ўсходняя частка гэтага ўзвышша дамыкала да берага Свіслачы і мела ў плане абрысы, блізкія да чатырохвугольніка. З поўначы магчымасці фартыфікатараў абмяжоўвала рэчышча Нямігі, а з поўдня — лагчына,

© В.І. КОШМАН, М.А. ПЛАВІНСКІ, 2017

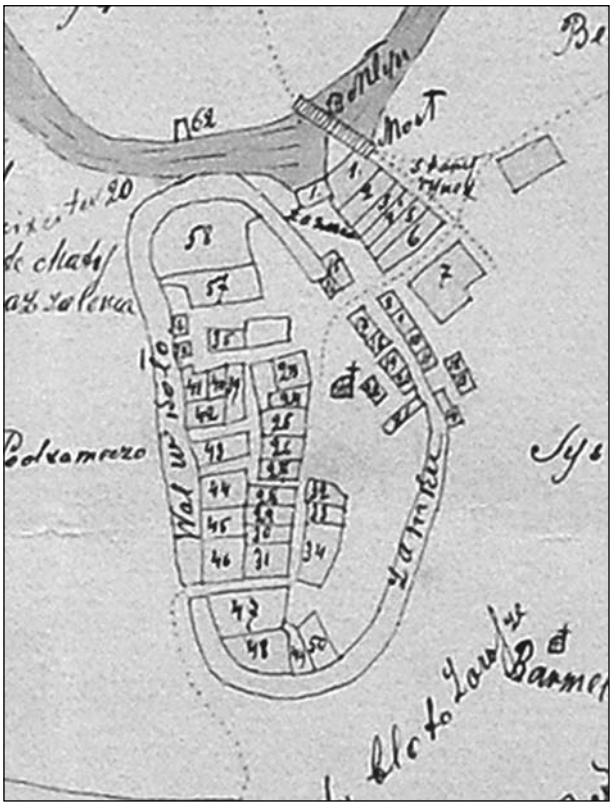

Мал. 1. Мінскае замчышча на плане горада 1773 г. (са збору Нацыянальнага гістарычнага музея Рэспублікі Беларусь)

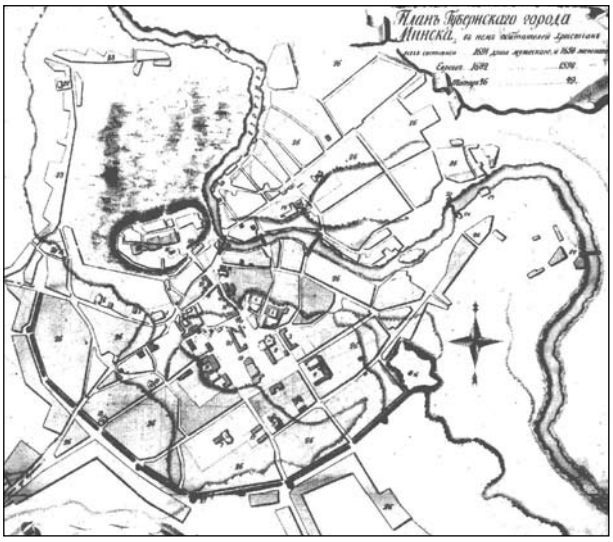

Мал. 2. План горада Мінска 1790 г.

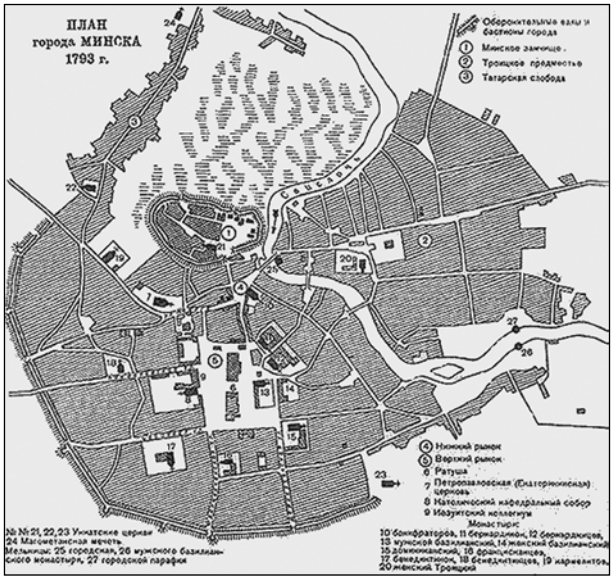

Мал. 3. План горада Мінска 1793 г.

якая злучалася з рэчышчам Свіслачы. З гэтай прычыны абарончая лінія дзядзінца адпавядала натуральнаму рэльефу. Невялікія памеры ўзвышша, з аднаго боку, і імкненне будаўнікоў зрабіць дзядзінец максімальна вялікіх памераў, з іншага, абумовілі праходжанне трасы вала каля самага краю ўзвышша. Абарончыя ўласцівасці штучных умацаванняў дапаўнялі натуральныя перашкоды — рэкі Свіслач і Нямігa з яе нізінным левым берагам і ўжо згаданая лаг-

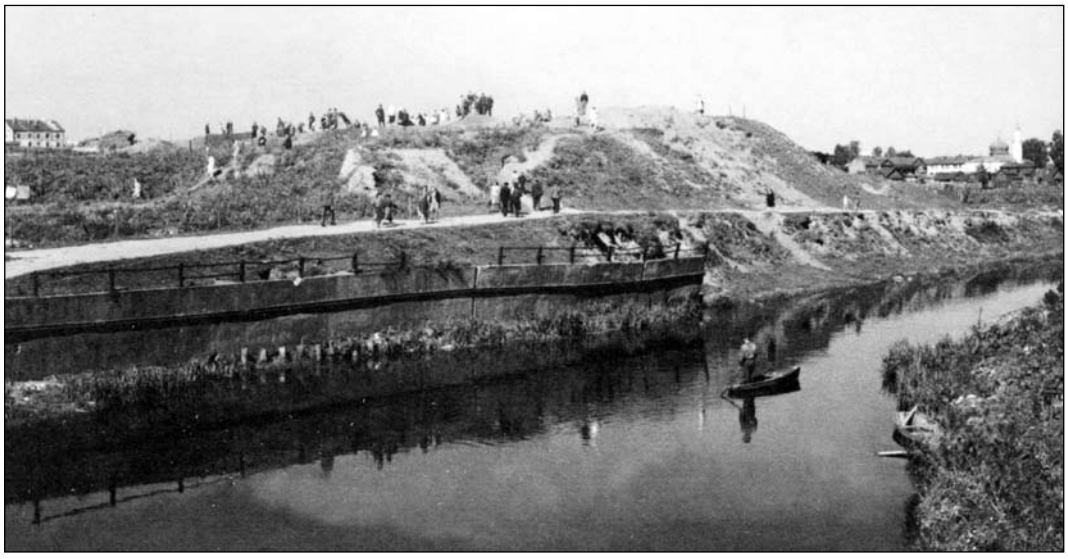

Мал. 4. Від на Замчышча з усходу; фота 1949 г.

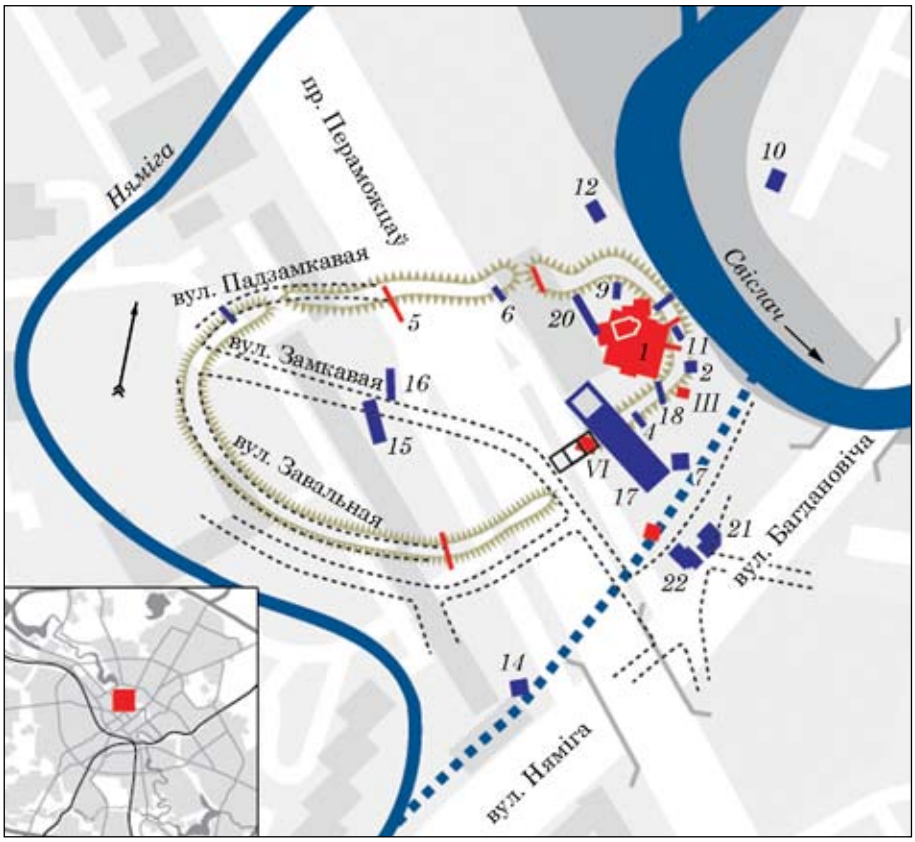

Мал. 5. Мінскае замчышчы з нанесенай вулічнай сеткай XVIII—XX стст. і раскопамі

чына. Не выключана, што раней рэчышча Нямігі ля дзядзінца падвойвалася; паўдневы яго рукаў мог быць штучнага паходжання. У гэтым выпадку дзядзінец быў з усіх бакоў абкружаны вадой. Даследаванне ўчастка, прылеглага да дзядзінца з поўдня (1986—1987 гг.), выявіла адсутнасць тут рова. Яго з поспехам замяняла штучная лагчына [Заяц, 1996, с. 8].

Абарончыя збудаванні Мінскага замчышча ў святле матэрыялаў раскопак 2009 г. Раскопкі Мінскага замчышча ўзнавіліся ў 2009 г. (мал. 6). Асноўнай мэтай работ быў збор і падрыхтоўка дадзеных для стварэння архітэктурнага гісторыка-археалагічнага музея на яго тэрыторыі. Для даследаванняў былі абраныя два ўчасткі (участак 1 у паўночна-ўсходняй частцы, плошчай 544 м^2; раскоп 2 у паўднявай частцы, плошчай 378 м^2 (у далейшым паменшаны)). На абодвух участках былі атрыманы новыя вынікі, якія дапаўняюць і карэктуюць высновы папярэдніх даследчыкаў абарончых умацаванняў Менска.

Большая частка раскопу 1 прыпала на рэшткі абарончых збудаванняў — вал старажытнарускага часу (мал. 6). Рэшткі вала пачалі фіксавацца адразу пасля слою будаўнічага смецця (0,9—1,2 м), які ўтварыўся ў выніку прац канца 1950-х гг. па ўзвядзенні Дома фізкультурніка і значнай нівеліроўкі тэрыторыі Замчышча. Згодна з наяўнай інфармацыяй, на тэрыторыі Замчышча былі знятыя культурныя напластаванні на глыбіню да 3,0—3,5 м [Штыхов, 1978, с. 74; Загорульский, 1982, с. 83, 86, 154, рис. 29]. У выніку даследаванняў 2009 г. быў атрыманы поўны разрэз вала па лініі поўдзень — поўнач, прасочаная ўнутраная структура насыпу вала, а таксама этапнасць яго ўзвядзення. Вал добра фіксаваўся ў заходнім і ўсходнім профілях раскопу, аднак яго поўны разрэз маецца толькі ў заходнім профілі.

У структуры насыпу было выяўлена два этапы яго ўзвядзення ў старажытнарускі час (як мінімум да сярэдзіны XIII ст.). На жаль, сучасны стан рэшткаў вала дазваляе толькі гіпатэтычна меркаваць аб яго вышыні, бо, у выніку розначасовых земляных і будаўнічых прац, цалкам страчаная інфармацыя аб структуры і канструктыўных асаблівасцях сярэдняй і верхняй частак унутрывальных канструкцый і абарончых збудаванняў на валу.

Першапачатковы вал складаўся з жоўта-шэрага пяску з глеістымі карычнева-шэрымі праслойкамі (рэшткі драўляных унутрывальных канструкцый). Шырыня першапачатковага вала дасягала 11 м. Вал насыпаны на пахаванай глебе (слой (стэрыльнага?) цемна-шэрага супеску магутнасцю 0,20—0,40 м). Падчас даследаванняў 2009 г. у дадзенай пахаванай глебе не былі зафіксаваныя якія-небудзь артэфакты ці канструкцыі. Але падчас раскопак 1984—1985 гг. у насыпу найстаражытнейшага валу таксама не знойдзена ніякіх датуючых рэчаў. Пасля расчысткі драўлянай субструкцыі яна была прарэзаная скразной траншэяй да мацерыку, а пасля і да ўзроўню галечна-валуннага слою. На ўзроўні чацвертага накату субструкцыі знойдзены невялікі фрагмент венца кругавога гаршчка з характэрным карнізікападобным патаўшчэннем.

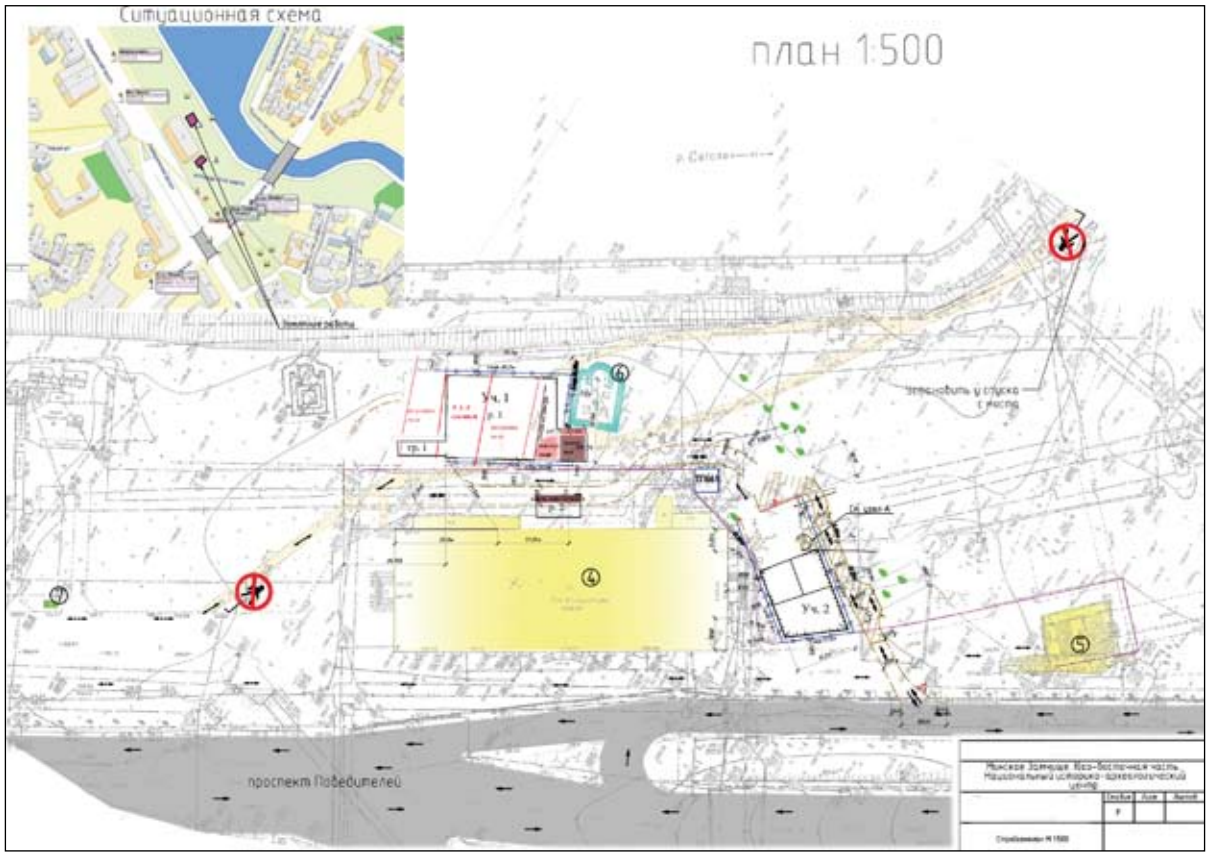

Мал. 6. Сітуацыйная схема размяшчэння раскопу 1 2009 г. генеральным будаўнічым плане горада

Такія гаршкі датуюцца X—XI вв. [Заяц, 1996, с. 15]. Другой знаходкай, якая была выяўлена ў тонкай праслойцы пяску ў пахаванай глебе і побач з тарцом ніжняга бервяна аднаго з накатаў першапачатковага вала, з'яўляецца пакрытае цыркульным арнаментам касцяное праселка [Штыхов, 1978, с. 232—240, рис. 6, 7].

Непасрэдна над слоем пахаванай глебы па ўсей шырыні першапачаткова вала ў 2009 г. зафіксаваная праслойка з жоўта-шэрага пяску са значнымі ўключэннямі карычнева-шэрага глею магутнасцю 0,2—0,45 м (месцамі жоўта-шэры пясок цалкам замяшчаўся глеістай праслойкай). Над гэтай праслойкай фіксаваўся слой жоўта-шэрага пяску са шматлікімі гарызантальнымі глеістымі праслойкамі магутнасцю 0,95—1,2 м. Месцамі ў глеістых праслойках фіксавалася моцна спарахнелае і спрэсаванае дрэва, што дазваляе ідэнтыфікаваць дадзеныя праслойкі як рэшткі гарызантальна ўкладзеных бярвенаў і атаясаміць іх з драўлянымі ўнутрывальнымі канструкцыямі. Іх дрэнная захаванасць не дазваляе з поўнай упэўненасцю вызначыць сістэму размяшчэння бярвенаў і колькасць накатаў. Ад бярвенаў захаваўся, у асноўным, тлен і казаць аб іх рэальных памерах цяжка. Прамеры засведчылі даўжыню бярвенаў ад 1,0 да 2,20 і шырыню (дыяметр) да 0,20 м. Тым не менш, выяўленая карціна дазваляе меркаваць, што ўнутрывальная канструкцыя складалася з накатаў бярвенняў, папераменна ўкладзеных як уздоўж, так і ўпоперак трасы вала. Аналагічная канструкцыя ўжо фіксавалася падчас даследаванняў 1984—1985 гг. у паўднева-ўсходняй частцы дзядзінца [Заяц, 1996, с. 10, рис. 3, 4, 7, 20], дзе ў раскопах першапачатковы вал захаваўся на вышыню да 2,4 м і была зафіксаваная драўляная субструкцыя з 9 накатаў сасновых бярвенаў і прадольныя лагі, перасыпаныя пяском і суглінкам (мал. 7; [Штыхов, 2004, с. 232]). Дадзеная ўнутрывальная канструкцыя была зроблена наступным чынам: уздоўж трасы вала былі ўкладзены ў сем шэрагаў доўгія бярвены, якія служылі лагамі для папярочнага накату. Паверх бярвенаў накату зноў клаліся лагі, а пасля — чарговы накат. Пасля ўкладкі кожнага накату канструкцыя засыпалася пяском, аб чым сведчыла тое, што некаторыя лагі аддзяляліся ад бярвенаў ніжэйшага накату двух-, трох сантыметровым слоем пяску. Бярвены ўкладаліся вольна, але некаторыя лагі і бярвены накатаў замацоўваліся калкамі.

Даследчыкі адзначаюць, што падобныя ўнутрывальныя драўляныя канструкцыі адкрытыя падчас даследаванняў Верхняга замку ў Віцебску [Калядзінскі, 1997, с. 57—58], паўднявай частцы наўгародскага дзядзінца (раскопкі М.Х. Аляшкоўскага 1956—1957 гг. і А.М. Кірпічнікава 1979 г.) і што такі прыем ўмацавання вала вядомы на тэрыторыі Польшчы.

На Мінскім замчышчы для лаг выкарыстоўваліся бярвены дыяметрам 0,16—0,28 м. Часам

Мал. 7. Унутрывальная канструкцыя першапачатковага валу ў раскопе 1984—1985 гг.

у якасці лагі выкарыстоўваліся два пакладзеных побач бервяна. Накаты ўкладаліся з бярвенаў дыяметрам 0,12—0,22 м і даўжыней ад 1,8 да 7,5 м. Некаторыя бярвены лагаў і накатаў ачышчаліся ад кары. У накатах бярвены, як правіла, укладаліся камлевай часткай да схілу вала. Адлегласць паміж бярвенамі накату вагалася ад 14 да 25 см, а ў асобных выпадках яна дасягала 30—40 см. Часам прастора паміж імі запаўнялася кароткімі (1,3—2,8 м) абрэзкамі бярвенаў дыяметрам ад 12 да 30 см. Яны змяшчаліся паміж лагамі альбо накладваліся канцом на адну з іх. Відавочна, што верхнія накаты былі знішчаны ў выніку будаўнічай дзейнасці на пляцоўцы дзядзінца, а падчас даследаванняў 1984—1985 гг. было зафіксавана 9 накатаў на вышыню да 2,4 м і субструкцыя вала прасочаная на вышыню 2,4 м.

У 2009 г. са знешняга і ўнутранага бакоў першапачатковага валу добра прасочвалася насычаная цемна-шэрая гумусаваная праслойка са шматлікімі глеістымі ўключэннямі, якія месцамі пераходзілі ў спрэсаваную і спарахнелую драўніну (мал. 8). Дадзеная праслойка можа быць інтэрпрэтаваная як рэшткі абкладкі першапачатковага насыпу вала з дзірвану. Верагодна, падобнага роду абкладка з дзірвану была выяўлена ў выніку даследаванняў унутранага слою рова Старакіеўскай гары ў 2007—2011 гг. [Комар, 2012, с. 319].

Размяшчэнне глеістых уключэнняў унутры дадзеных цемна-шэрых гумусаваных праслоек са знешняга і ўнутранага бакоў вала дэманструе працэс натуральнага апаўзання насыпу вала ў выніку яго стромкасці, якая можа быць прыблізна вызначаная ў 75—80° з унутранага і знешняга бакоў. Гэта можа быць патлумачанае тым, што даследаваннямі 2009 г. было адкрыта толькі аснаванне (падэшва) вала на вышыню да 1,30 м, ад якой, уласна, і пачыналася паслядоўная падсыпка валу. Астатняя яго частка была знішчана ў працэсе земляных прац 1950-х гг.

Асаблівую цікавасць для разумення канструктыўных асаблівасцяў першапачатковага валу і магчымасці яго датавання прадстаўляе мацерыковая яма № 2т, выяўленая ў заходнім профілі раскопу ў кв. 3т (мал. 8, *а*). Стратыграфічна дадзены аб'ект пераразае слой пахаванай глебы і ўпушчаны ў мацярык на 0,40 м. Шырыня ямы складае 0,18—0,20 м. Мяркуючы па ўсім, дадзеная яма фіксуе знаходжанне вертыкальнага слупа перад першапачатковым валам. Дадзены аб'ект размешчаны непасрэдна перад знешняй гумусаванай праслойкай (дзірванам?) першапачатковага валу і знаходзіцца *in situ*. Запаўненне ямы — жоўта-шэры буйназярністы пясок. Адзіным артэфактам у

Мал. 8. Насычаная цемна-шэрая гумусаваная праслойка са шматлікімі глеістымі ўключэннямі ў раскопе 1 2009 г.: *а* — абкладка знешняга схілу першапачатковага насыпу вала і яма № 2т у кв. 3Т; *б* — абкладка ўнутранага схілу першапачатковага насыпу вала

дадзенай яміне было венца кругавога гаршка, якое датуецца канцом XI — пачаткам XII ст.

Непасрэдна над ямай № 2т у кв. 3т, 2т фіксуецца слой жоўта-шэрага пяску з глеістымі праслойкамі, аналагічны насыпу першапачатковага валу. Слой захаваўся на ўсю вышыню выяўленага валу і на дадзеным участку яго магутнасць складае да 0,95 м пры шырыні слою, прылеглым да знешняга боку першапачатковага валу 2,30 м (уверсе) да 0,70 м (унізе (над ямінай № 2т і пахаванай глебай)). Ад насыпу першапачатковага валу дадзены слой адрозніваецца меншай насычанасцю глеістымі праслойкамі. Разам з тым, са знешняга боку прасочаныя ніспадаючыя, амаль вертыкальныя праслойкі моцна спарахнелага дрэва. Некаторыя з іх даходзяць да мацерыковай ямы № 2т. Узнікненне дадзенага слою, на наш погляд, можа мець некалькі тлумачэнняў.

1) У гэтым выпадку мы маем месца з нязначнай падсыпкай знешняга схілу, якая была ўмацаваная са знешняга боку нейкай драўлянай (каркаснай?, плятневай?). Дадзеная канструкцыя, верагодна, была ўмацаваная вертыкальна ўкапанымі ў мацярык слупамі. Следам ад такога слупа і з'яўляецца мацерыковая яма № 2т. Характэрна тое, што падобнай падсыпкі няма з унутранага боку.

2) Выяўлены слой жоўта-шэрага пяску з глеістымі праслойкамі з'яўляецца наступствам абрынання (спаўзання) вяршыні першапачатковага валу, які адбыўся ў выніку нейкіх катастрафічных падзей (напрыклад, разбурэнне навальных канструкцый і верхняй частцы валу). Пры такой інтэрпрэтацыі мацерыковая яміна № 2т можа разглядацца як элемент фартыфікацыйных збудаванняў, размешчаных перад знешнім схілам вала.

Пры абодвух прапанаваных варыянтах інтэрпрэтацыі з'яўлення дадзенай падсыпкі, яма № 2т (каля заходняга профілю) з'яўляецца закрытым комплексам, сінхронным па часе ўзвядзенню першапачатковага валу.

У хуткім часе пасля ўзвядзення першапачатковага валу ў жыхароў гарадзішча ўзнікла неабходнасць ўзмацнення абарончых збудаванняў. Адпаведна стратыграфічным назіранням 2009 г., прамежак часу паміж этапам 1 (насыпка першапачатковага валу) і этапам 2 (падсыпка) быў нязначны, бо на старажытнай дзеннай паверхні (пахаванай глебе пад другой падсыпкай) не паспеў адкласціся культурны слой. У той жа час, Г.В. Штыхаў у раскопе 1976 г., што прыпаў на вал з буйназярністага мацерыковага пяску, зафіксаваў, што ў ніжнім гарызонце пяску над мацерыком прасочваецца шэрая праслойка магутнасцю 0,2 м, якая вызначаецца знаходкамі фрагментаў гаршкоў XII ст. і чырвонагліняных амфар. Гэткія ж матэрыялы выяўленыя і ў ніжняй частцы мяркуемага насыпу вала. У 1977 г. у сувязі з пашырэннем рэчышча Свіслачы і добраўпарадкавання набярэжнай была даследавана ніжняя частка вала каля паўднева-ўсходняга яго павароту. Пад валам на плошчы 24 м^2 залягаў культурны слой ад 0,1 да 0,3 м і развал печкі з камянеў. Знойдзена кераміка канца XI ст., аналагічная больш позняму варыянту такога посуду з ніжняга слою гарадзішча на Менцы [Штыхов, 1978, с. 75—76]. Падчас раскопак 1984—1985 гг. пад насыпам, які належыць да другога этапу збудавання валу, паміж гакавымі канструкцыямі і першапачатковым валам выяўлены і даследаваны культурны слой магутнасцю ў 0,12 м. Гэты слой перакрываўся тонкай праслойкай шчапы, які ўтварыўся падчас падрыхтоўкі бярвенняў для гакавай сістэмы мацавання сцяны. У ім былі знойдзеныя матэрыялы, якія могуць быць датаваныя ў шырокіх межах XI—XII стст. Разам з тым, улічваючы невялікую магутнасць слою, ен датаваўся па часе сумеснага ўжытку ўсіх знойдзеных у ім прадметаў апошнімі дзесяцігоддзямі XI — пачаткам XII ст. [Заяц, 1996, с. 24—25, рис. 9].

Падчас прац 2009 г. у раскопе 1, на пахаванай глебе, з боку пляцоўкі гарадзішча месцамі прасочаная вугальная праслойка магутнасцю 2—4 см. Дадзеная праслойка можа з'яўляцца сведчаннем пажару на пляцоўцы гарадзішча (прынамсі, у яе паўночна-ўсходняй частцы) на раннім этапе яго існавання пасля ўзвядзення першапачатковага вала.

Уласна сама другая падсыпка валу складаецца з буйназярністага жоўта-шэрага пяску са шматлікімі ўключэннямі дробных камянеў (гравій). Шырыня дадзенай падсыпкі з боку пляцоўкі дасягае 11 м пры максімальна захаванай вышыні 1,5 м.

а

Збудаванне дадзенай часткі валу было звязана з велізарнымі маштабамі земляных прац і, па ўсей верагоднасці, здзяйснялася ў некалькі этапаў. Варта адзначыць тое, што грунт (гравій) для дадзенай падсыпкі браўся з аднаго месца (кар'ера) і, у адрозненне ад першапачатковага валу, у дадзенай падсыпцы не прасочваюцца глеістыя праслойкі (драўляныя канструкцыі). Калі шырыня першапачатковай падсыпкі валу з унутранага боку дасягала 8,0—8,20 м, верагодна, была збудаваная нейкая вертыкальная драўляная канструкцыя, якая ўтрымлівала новы насып вала. Яе рэшткі выяўленыя ў паўднёвай частцы кв. 64 у выглядзе ніспадаючай праслойкі спарахнелай драўніны таўшчыней 2—4 см і вышыней 0,60 м. Характар дадзенай праслойкі (наяўнасць «адгалінаванняў») дазваляе казаць аб яе часовым характары. Мы лічым, што гэта магла быць нейкая плятневая канструкцыя, узведзеная з мэтай часовага прадухілення абсыпання валу (мал. 9, *а*). Яе ўхіл у паўднёвым накірунку (у бок пляцоўкі) сведчыць аб яе няздольнасці ўтрымаць велізарную масу рыхлага гравію. Нам бачыцца, што ажыццяўляліся перыядычныя падсыпкі валу з унутранага боку пляцоўкі, што фіксуецца

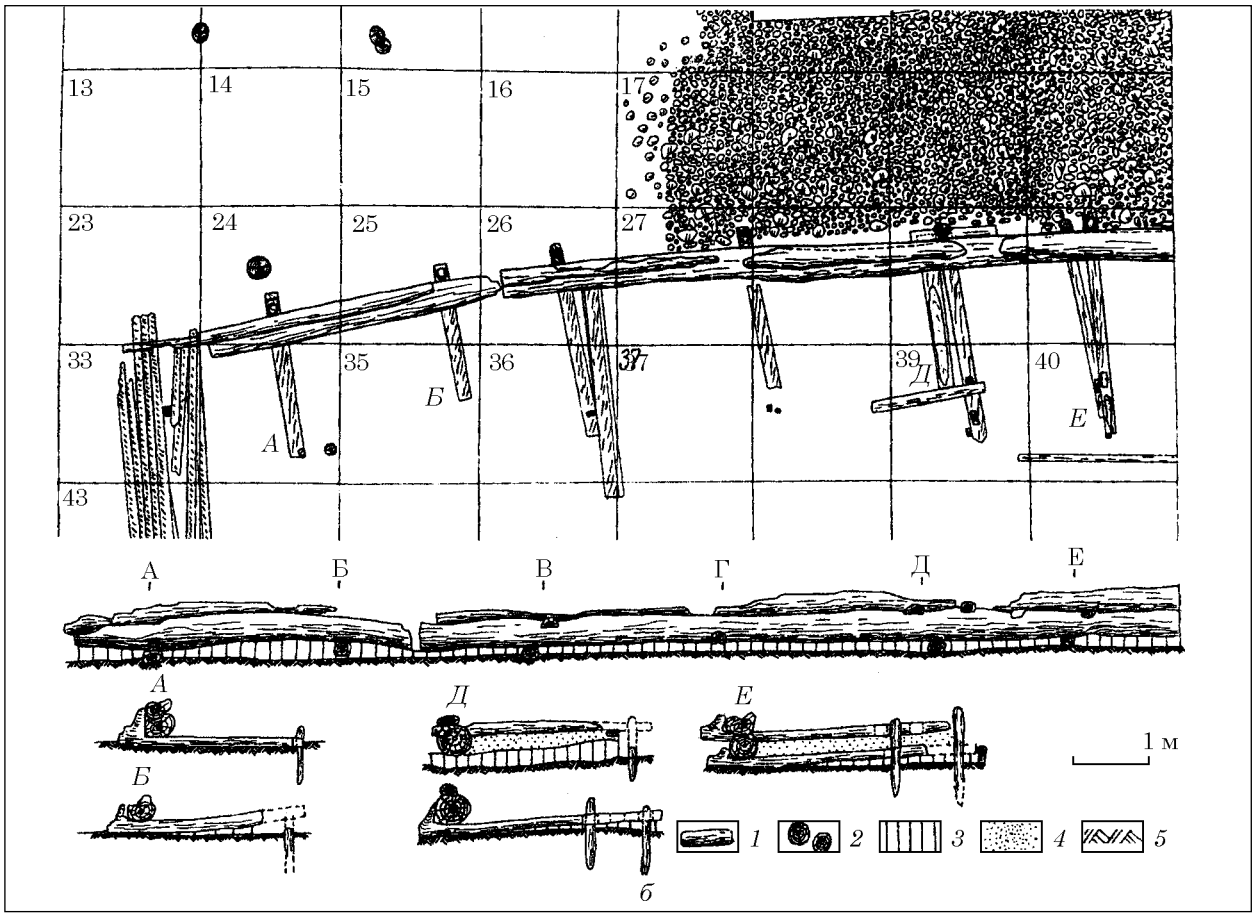

Мал. 9. Другая падсыпка вала з унутранага боку вала Замчышча са слядамі этапнасці збудавання і гакавай канструкцыі ў раскопе 1 2009 г. (*а*); гакавая канструкцыя з унутранага боку вала Замчышча ў раскопе 1984—1985 гг. паводле Ю.А. Заяца (*б*)

Мал. 10. Мінскае замчышча, раскоп 2, 2009 г., унутрывальная канструкцыя першапачатковага валу

ў выглядзе дугападобнай праслойкі цемна-шэрай зямлі магутнасцю 5—8 см. Яна з'яўляецца працягам насычанага, моцна гумусаванага слою спарахнелай драўніны, і яе ўтварэнне ў насыпу вала можа быць звязана з механічным наносам (нагамі) культурнага слою з будаўнічым смеццем (шчапа) з пляцоўкі гарадзішча. Паверх дадзенай праслойкі размяшчаецца слой гравію магутнасцю да 0,80 м, які не ўтрымлівае якіх-небудзь уключэнняў і не адрозніваецца па сваей структуры ад усей другой падсыпкі вала з боку пляцоўкі.

У ніжняй частцы насыпу вала ў кв. 82, перакрытай разгледжанай гумусаванай праслойкай, выяўленыя рэшткі драўлянай канструкцыі ў выглядзе трох паралельных валу бярвенняў дыяметрам каля 0,20 м. Бярвены былі ўкладзены на гарызантальную палю, якая ляжала перпендыкулярна трасе вала і ад якой захавалася праслойка спарахнелага дрэва магутнасцю 2—5 см. Дадзеная праслойка спарахнелага дрэва плаўна пераходзіць у глеістую праслойку ўнутры насыпу вала. Агульная даўжыня дадзеных праслоек складае каля 2,50 м. На наш погляд, дадзеныя праслойкі, безумоўна, з'яўляюцца рэшткамі бярвенняў, якія ў розных глебавых умовах (гумусаваны вільготны грунт і гравій) захаваліся па-рознаму. З паўднёвага боку дадзеная канструкцыя абмежаваная вертыкальна размешчанай праслойкай спарахнелага дрэва магутнасцю 4—5 см і вышыней да 0,30 м, якая засталася ад нейкай вертыкальнай палі ці калка. Відавочна, што гарызантальная і вертыкальная палі канструктыўна звязаныя паміж сабой і маюць сляды прасядання пад цяжарам укладзеных на гарызантальную палю шэрагаў бярвенняў. Непасрэдна пад той часткай драўлянай канструкцыі, дзе меліся бярвенні, зафіксаваная слупавая яма дыяметрам 0,25 м, якая пераразае пахаваную глебу і заглыбляецца ў мацярык на 0,20 м. Яна запоўненая гумусаваным пяском шэрага колеру і забутаваная дробнымі камянямі (≈8—10 см).

На наш погляд, апісаныя рэшткі канструкцыі блізкія да так званай гакавай канструкцыі, якая ўжо фіксавалася падчас даследаванняў вала. На карысць дадзенага меркавання сведчыць фактычнае супадзенне часткі заходняга профілю раскопу 1 у паўночна-ўсходняй частцы Мінскага замчышча (2009 г.) і часткі ўсходняга профілю раскопу «Няміга», дзе зафіксаваная гакавая канструкцыя ў другой падсыпцы вала [Штыхов, 2004, рис. 2].

Сутнасць гакавай канструкцыі заключаецца ў наступным — уздоўж мяжы валу перпендыкулярна яго восі на адлегласці ад 1,6 да 2,3 м адно ад аднаго ўкладаліся бярвенні даўжыней у 2,0—3,2 м. Кожнае з іх на канцы, звернутым да горада, мела тоўсты сук, апрацаваны ў выглядзе крука (мал. 10). Пры ўкладцы бярвенняў крук скіроўваўся дагары. Астатняя частка бервяна абцесвалася на чатыры грані і мела шырыню 16—20 см і таўшчыню 12—18 см. У далейшым ад крука на канцы бервяна прабівалася ад аднаго да двух скразных адтулін, у якія забіваліся калкі для мацавання. Апошнія заглыбляліся ў грунт на 60 см і болей. Паверх гэтых бярвенаў ушчыльную для крука паралельна трасе вала ўкладалася тоўстае дубовае бервяно (дыяметрам 40 см). Прастора паміж ім і ўнутраным схілам першапачатковага валу запаўнялася пяском. Затым паверх прадольнага бервяна ўкладваўся і замацоўваўся новы ярус бярвенаў з крукападобнымі канцамі, а на іх клалася новае прадольнае бервяно і г.д. Часам даўжыня крука для мацавання дазваляла яму ўтрымліваць два бервяна. Пад цяжарам прадольных дубовых бяр-

венаў ніжнія папярочныя бярвены для мацавання, укладзеныя на тонкі культурны слой, абсядалі так, што некаторыя з іх часткова заглыбіліся ў мацярык [Заяц, 1996, с. 17—20, рис. 5—8].

Даследчыкі адзначаюць, што падобны кшталт мацавання схілу валу вядомы на тэрыторыі Вялікапольшчы; на славянскіх гарадзішчах у раене Берліна, якія належаць да часу раней за X ст.; ва Усходняй Еўропе гакавая альбо крукавая канструкцыя мацавання была выяўленая падчас раскопак Наўгародскага дзядзінца і Маскоўскага крамля [Панова, 2011; Рабинович, Латышева, 1961, с. 106; Раппопорт, 1967, с. 110, 112, рис. 87]. А.В. Куза адзначаў, што фартыфікацыйная тэхніка, заснаваная на сумесным ужытку кратавай канструкцыі і гакавай, з'яўляецца надзвычай рэдкай [Куза, 1985, с. 169].

Згодна з дадзенымі Ю.А. Заяца, на ўчастку раскопу 1984—1985 гг. ад гакавай канструкцыі захаваліся толькі два ярусы (мал. 9, *б*). Вышэй былі прасочаныя палосы спарахнелага дрэва яшчэ ад аднаго — двух прадольных бярвенаў. Але, мяркуючы па канфігурацыі пясчанага насыпу, які належыць да другога этапу будаўніцтва валу, драўляная агароджа з гакавымі мацаваннямі падымалася вертыкальна толькі на вышыню да двух метраў, а затым ішла ў накірунку першапачатковага валу пад вуглом у 40—50° да гарызонту, што фіксавалася ў профілі раскопу.

Са знешняга боку валу другая падсыпка была здзейснена з гравію, які па сваей кансістэнцыі не мае прынцыповых адрозненняў ад аналагічнай падсыпкі з боку пляцоўкі гарадзішча. Дадзеная падсыпка перакрывае стэрыльную (?) пахаваную глебу (магутнасцю 0,05—0,14 см). У гравійнай падсыпцы маюцца глеістыя праслойкі (спарахнелае дрэва) і асобныя праслойкі спарахнелага дрэва, што ў некаторай ступені адрознівае ўнутраную і знешнюю падсыпкі і дазваляе меркаваць аб наяўнасці драўляных канструкцый у падсыпцы з напольнага боку. Шырыня захаванай часткі знешняй падсыпкі ў заходнім профілі раскопу 2009 г. дасягае каля 5,0 м, а вышыня — да 1,30 м.

У 2009 г. у другой падсыпцы не былі выяўленыя археалагічныя артэфакты, якія маглі б праліць святло на яго датаванне. Паводле меркавання Г.В. Штыхава, другая падсыпка валу ў Менску праведзена не пазней за першую чвэрць XII ст. і, прымаючы пад увагу асобныя знаходкі керамікі XII ст. пад другой падсыпкай валу, ен лічыць, што перабудова валу была праведзеная на мяжы XI—XII стст. ці, магчыма, у канцы XI ст. [Штыхов, 2004, с. 236, рис. 2].

Участак 2 раскопу 2009 г. распрацоўваўся з мэтай паўторнага раскрыцця і вывучэння стану элементаў абарончых збудаванняў Мінскага замчышча. Частка гэтых элементаў умацаванняў (кратавая субструкцыя валу з бярвенаў (мал. 10), ніжнія вянцы брамы і падпорная сценка гакавай канструкцыі для ўнутранага схілу «дабудаванай» часткі вала) былі раскрытыя і вывучаныя падчас прац, якія папярэднічалі будаўніцтву станцыі метро «Няміга» ў 1984 г. [Заяц, 2013].

Адведзены для раскопак участак на ўзроўні сучаснай дзеннай паверхні меў памеры 21 × 18 м, але ў працэсе прац яго межы былі значна зменшаныя. У раскопе магутнасць захаваных культурных напластаванняў перавышала 4,4 м, якія ўтрымлівалі рэшткі зрубных пабудоў, вулічных маставых і дваравых насцілаў з дошак. Было высветлена, што на дадзеным участку ўнутраны схіл валу, утвораны пасля павелічэння яго на этапе 2, мацаваўся не толькі драўлянай сценкай гакавай канструкцыі, але таксама і абкладкай схілу валу шчыльным грунтам у перамешку з дзірванам. У аснаванні гэтай «абкладкі» выяўленая кратавая драўляная канструкцыя, аналагічная паводле свайго ўладкавання першапачатковаму валу дзядзінца [Заяц, 2013, с. 223—224]. На Мінскім замчышчы падобны элемент валу для этапу 2 выяўлены ўпершыню.

Высновы. Археалагічныя даследаванні дзядзінца Менска сведчаць, што ў канцы XI — пачатку XII стст. адбываюцца маштабныя будаўнічыя і земляныя работы, звязаныя з узвядзеннем магутных абарончых збудаванняў, прадпрымаецца спроба будаўніцтва каменнай царквы, ідзе фарміраванне драўлянай забудовы горада, вулічнай сеткі. На суседнім узвышшы (сучасны раен плошчы Свабоды) пачынаюць фарміравацца гарадскія пасады.

На нашу думку, мы маем пераканаўчыя доказы для таго, каб звязаць усе гэтыя працы з дзейнасцю першага мінскага князя — Глеба Усяслававіча († 1119 г.). Найбольш яскравымі сведчаннямі на карысць атаясамлівання гэтых работ з дзейнасцю Глеба з'яўляюцца характар і суаднясенне абарончых збудаванняў і фундаментаў храма. Праблема іх датавання неаднаразова абмяркоўвалася даследчыкамі (гл.: [Алексеев, 1966, с. 203—207; 2006, с. 118—121; Загорульский, 1982, с. 151—167, 189—202; Заяц, 1996; 2005, с. 26—31; Штыхов, 1978, с. 72—81] і інш.). Аналіз наяўных археалагічных матэрыялаў і аўтарскіх канцэпцый, схіляе нас да высновы аб большай перспектыўнасці канцэпцыі Ю.А. Заяца, які адмаўляе атаясамліванне падзей сакавіка 1067 г. з Менскам на р. Свіслач (Нямізе), якое выдзелілася толькі пасля 1084/85 г. [Заяц, 2005, с. 29—30]. На нашу думку, гэтая дата і з'яўляецца тым храналагічным рэперам, ад якога магчыма адлічваць удзел Глеба Усяслававіча. На карысць даты 1084/85 г. сведчыць і звесткі аб жаніцьбе Глеба Усяслававіча на дачцэ ўладзіміра-валынскага князя Яраполка Ізяслававіча — Анастасіі Яраполкаўне (каля 1074 — 8 студзеня 1159 г.). Шлюб мог адбыцца да 1086 г., таму што 22 лістапада 1086 г. Яраполк быў здрадніцкі забіты [Загорульский, 1982, с. 16]. Старажытнарускія летапісы сведчаць, што князі маглі надзяляць сваіх сыноў удзеламі (землямі) яшчэ пры сваім жыцці, звычайна пасля шлюбу сына альбо пасля дасягнення ім пэўнага ўзросту. На падставе гэтай даты, можна лічыць, што прыкладна ад

1085/1086 гг. мог існаваць выдзелены Глебу Менскі ўдзел, які актыўна заявіў аб сабе толькі пасля смерці Усяслава Брачыслававіча.

Паход 1084/85 г. і жаніцьба Глеба (да 1086 г.) таксама могуць з'яўляцца «часткамі аднаго ланцуга», бо паход Уладзіміра Манамаха 1084/85 г. першапачаткова быў накіраваны супраць цесця Глеба — Яраполка Ізяслававіча, які збег у Польшчу, і толькі потым супраць Менска [Загорульский, 1982, с. 18]. Гэтыя падзеі ў хуткім часе і абумовілі «перанос» Менска з р. Менкі на берагі р. Свіслач і Нямігі і фарміраванне новага цэнтра воласці (княства Глеба). Атрымацца гэта магло толькі дзякуючы велізарным людскім і грашовым намаганням Усяслава і Глеба, якія імкнуліся ўзвесці на паўднёвых межах сваей зямлі магутную крэпасць, якая б магла супрацьстаяць кіеўскай пагрозе.

Цікавасць выклікае каменны фундамент храма памерамі 16 × 12 м, які выяўлены ў паўночна-ўсходняй частцы дзядзінца яшчэ В.Р. Тарасенкам у 1949 г. і які ў далейшым неаднаразова вывучаўся Э.М. Загарульскім, Л.В. Аляксеевым, Г.В. Штыхавым. Адзінае, у чым згодныя навукоўцы, гэта тое, што па сваіх будаўніча-тэхнічных асаблівасцях выяўлены храм не мае дакладных аналогій сярод адначасовых культавых манументальных збудаванняў Старажытнай Русі. Парушэнне методыкі раскопак падобных помнікаў прывяло да таго, што даследчыкі па-рознаму вызначаюць час яго ўзвядзення. Разам з тым, на наш погляд, адзіным верагодным заказчыкам храма мог быць Глеб Усяслававіч і толькі яго паланенне і змена палітычнай і эканамічнай сітуацыі ў княстве не дазволіла завяршыць будаўніцтва. Варта нагадаць, што летапіс адназначна сведчыць аб прыхільнасці Глеба Усяслававіча да дзейнасці царквы.

Такім чынам, можна казаць, што фартыфікацыйныя збудаванні Мінскага замчышча, прынамсі, у яго паўночна-заходняй частцы, на дадзены момант вывучаныя дастаткова поўна ў выніку даследаванняў канца 1950-х, сярэдзіны 1980-х гг. і прац 2009 г. Падчас усіх пералічаных раскопак атрыманыя сходныя археалагічныя сведчанні аб часе ўзвядзення, перабудовы і канструктыўных асаблівасцях абарончых збудаванняў дзядзінца летапіснага Менска.

Алексеев Л.В. Полоцкая земля. Очерк истории Северной Белоруссии в IX—XIII вв. — М., 1966. — 296 с.
Алексеев Л.В. Западные земли домонгольской Руси. Очерки истории, археологии, культуры. — М., 2006. — Кн. 1. — 289 с.
Загорульский Э.М. Возникновение Минска. — Мн., 1982. — 358 с.
Заяц Ю.А. Оборонительные сооружения Менска XI—XIII вв. — Мн., 1996. — 80 с.
Заяц Ю.А. К проблеме первоначального Менска (сравнительная хронология поселения на реках Немига и Мена) // МАБ. — Мн., 2005. — № 9. — С. 26—31.
Заяц Ю.А. Отчет об археологических исследованиях участка-2 на территории Замчища летом 2009 г. // МАБ. — Мн., 2013. — Вып. 24. — С. 200—230.
Калядзінскі Л.У. Пра абарончы вал дзядзінца летапіснага Віцебска // Заслаўскія чытанні. — Заслаўе, 1997. — С. 57—60.
Комар А.В. Киев и Правобережное Поднепровье // Русь в IX—X веках: археологическая панорама. — Москва; Вологда, 2012. — С. 300—333.
Куза А.В. Фортификация // Древняя Русь. Город, замок, село. — М., 1985. — С. 167—172 (Археология СССР).
Панова Т.Д. Раскопки 1959—1960 гг. в Московском Кремле. Открытия, сделанные спустя полвека // Древности Пскова. Археология. История. Архитектура. — Псков, 2011. — Вып. 2. — С. 219—244.
Рабинович М., Латышева Г. Из жизни древней Москвы. — М., 1961. — 197 с.
Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X—XIV вв. — М., 1967. — 242 с. (МИА. — № 140).
Штыхов Г.В. Города Полоцкой земли (IX—XIII вв.). — Мн., 1978. — 160 с.
Штыхов Г.В. Археологические раскопки в Минске в 80-е годы XX века // ГАЗ. — Мн., 2004. — № 19. — С. 232—240.

В. И. К о ш м а н, Н. А. П л а в и н с к и й

ОБОРОНИТЕЛЬНЫЕ СООРУЖЕНИЯ МИНСКОГО ЗАМЧИЩА В СВЕТЕ ПОСЛЕЛЕДНИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

В статье проанализированы существующие данные о фортификации Минского замчища. Можно утверждать, что фортификационные сооружения Минского замчища, по крайней мере в его северо-западной части, на данный момент изучены достаточно полно в результате исследований конца 1950-х, середины 1980-х и работ 2009 г. В ходе всех перечисленных раскопок получены сходные археологические сведение о времени возведения, перестройки и конструктивных особенностях оборонительных сооружений детинца летописного Менска.

К л ю ч е в ы е с л о в а: оборонительные сооружения, Минское замчище, детинец.

V. I. K o s h m a n, M. A. P l a v i n s k i

FORTIFICATIONS OF MINSK ZAMCHYSHCHA IN THE LIGHT OF RECENT RESEARCH

This article analyzes the existing data on the fortifications of the Minsk hillfort. We can assume that the Minsk hillfort fortification, at least in the north-eastern part, studied adequately as a result of research in the late 1950ˢ, mid-1980ˢ and of excavations of 2009. All these excavations produced similar archaeological evidence of construction and reconstruction of fortifications, as well as of constructive peculiarities of shaft and the inside shaft tubular structures of Mensk.

K e y w o r d s: fortification, Minsk Zamchyshcha, hillfort.

Одержано 10.10.2016

УДК: 246.3(477.41)”11/12”

А. Е. Мусин

ВЫШГОРОДСКАЯ ИКОНА СВЯТЫХ КНЯЗЕЙ БОРИСА И ГЛЕБА: ИСТОКИ ОБРАЗА И ЭВОЛЮЦИЯ ИКОНОГРАФИИ

В статье реконструируется древнейшее иконное изображение свв. князей Бориса и Глеба XI в. из церкви в Вышгороде, отмечается роль латинской традиции в сложении его иконографии и влияние искусства крестоносцев на появление новых икон святых князей в конце XII—XIII в.

Ключевые слова: средневековая Русь, иконография, религиозность, византийская традиция, латинское влияние, искусство крестоносцев, святые князья Борис и Глеб, ритуал aurum coronarium, погребения in medio ecclesiae.

Вариативность иконографии первых киевских святых страстотерпцев Бориса и Глеба — сыновей князя Владимира Святого — хорошо известна каждому, кто интересуется историей и археологией средневековья [Лесючевский, 1946]. На протяжении XI—XIV вв. она представлена такими иконографическими типами как парный поясной образ святых с крестами в десницах, парный ростовой образ святых с крестами в руках, парный образ святых, изображенных в полный рост с крестами и мечами, парный образ святых братьев на конях, развернутых вправо от зрителя. С течением времени, очевидно, не ранее второй половины XII в., по мере усвоения обществом имен Бориса и Глеба как крестильных и связанной с этим индивидуализацией почитания свв. братьев, стало возможно изображать лишь одного князя из святой двоицы.

Образы свв. Бориса и Глеба воплощались в искусстве различными средствами. Это были произведения станковой и фресковой живописи, рельефные, рельефно-черневые и черневые произведения металлопластики, князья запечатлены на перегородчатых и выемчатых эмалях, они представлены в резной каменной пластике малых форм и белокаменной резьбе храмового зодчества. Относительная и абсолютная хронология бытования этих образов до сих пор вызывает споры. В ряде случаев можно считать допустимым сосуществование различных иконографических изводов, однако иногда представляется возможным наметить их эволюцию и предложить ориентировочные реперные даты для появления конкретной иконографии. На этом фоне симметричный образ святых братьев на древнерусских крестах-реликвариях и иконках-складнях, где они представлены в полоборота держащими словно подносимые кому-то модели города или храма или же венцы, не только продолжает казаться уникальным, но и претендует на то, чтобы быть одним из самых ранних.

По мнению историков искусства, в развитии древнерусской иконографии свв. Бориса и Глеба можно проследить множество «изобразительных вариаций и смысловых оттенков» и даже увидеть изменения средневековой религиозности. Принято считать, что формирование иконографии святых братьев стало вкладом Руси в искусство византийского круга. В искусствоведческих трудах можно прочесть, что специфика изображений этих святых состоит в передаче их национального облика, где сочетаются темы княжеского достоинства и мученичества. В представлениях исследователей широкие круглые шапки с меховой оторочкой — символ власти — ассоциируются с бытом Северной Европы, а плащи, переброшенная через руку пола которых представлена «уникальным» мотивом «клина-треугольника», являются исконными одеждами киевских князей, именуемыми «корзно». В ряде случаев можно встретить категорическое мнение, что «одея-

© А.Е. МУСИН, 2017

ния святых похожи на одежды скандинавских викингов, как они реконструируются по археологическим данным», что подкрепляется ссылкой на авторитет Н.П. Кондакова [Смирнова, 2003, с. 56]. Иногда авторы более обтекаемо предполагают «скандинавское происхождение отдельных мотивов» в покрое одежды [Смирнова, 2009, с. 65].

Имя Н.П. Кондакова оказывается вовлеченным в эти рассуждения самым неожиданным образом. Исследователь, занимаясь изображениями княжеской семьи в средневековом искусстве, ничего не писал ни о скандинавских элементах, ни об археологии [Кондаков, 1906]. Более того, весь пафос его труда состоял в доказательстве византийского характера облачений в изображении древнерусских князей. Он полемизировал со своим современником В.А. Прохоровым [Прохоров, 1881], который как раз настаивал на «русском» характере одежд, изображенных на иконах. Очевидно, основные тезисы современного искусствоведения развивают наивные представления XIX в. об оригинальности и самобытности русского искусства.

Исследователи уже отмечали соответствие «специфических» элементов облачений Бориса и Глеба византийской иконографии. Так, треугольная пола плаща в одеянии мученика известна по изображению св. Димитрия Солунского на реликварии XII в. (ок. 1000 г.) из собрания ризницы собора в Хальберштадте, ФРГ (ср.: [Архипова, 2009, с. 167, илл. 8]), а также на целом ряде памятников самой разнообразной географии и техники: на миниатюрах константинопольских рукописей, в резьбе по слоновой кости, византийской медной пластике и сербских фресках XI—XIII вв. Чтобы навсегда расстаться с мнением об «уникальности» облачений святых князей, список стоит продолжить дополнительными примерами, относящимися к эпохе сложения их почитания. Подобная особенность известна на фреске с ктиторским образом князя Зеты Михаила Войсавлевича из церкви св. архангела Михаила в Стоне в Черногории (около 1080 г.). Здесь представлены кафтан и укороченный плащ-мантия, имеющий именно клиновидно свисающую полу [Karaman, 1928, s. 92, sl. 6; Fisković, 1960, s. 33—49; Мальцева, 2012, с. 42—57]. В европейской традиции изображения правителей в книжной миниатюре мотив «клинообразной» полы церемониального плаща также хорошо известен. Так, в сакраментарии короля Генриха II, исполненном около 1002 г. в Регенсбурге, облачение правителя изображено именно так [Regensburger …, 1987, S. 32—33, 94—95, Nr. 16, Taf. 5—8; Sakramentar …, 2010, fol. 11r]. Очевидно, германская миниатюра испытала воздействие византийской иконографии, в частности, сцены венчания на царство из Менология Василия II. Нам принципиально важен этот общехристианский способ изображения правителей в XI в. Впрочем, наиболее близкой к образу святых братьев и по иконографии и по времени исполнения является миниатюра с изображением княжеской семьи из Изборника князя Святослава 1073 г. (ГИМ. Син. № 1043 [31-д]. Л. 1 об.), которая должна восходить к восточно-болгарскому оригиналу [Джурова, 1981, с. 24—25; Подобедова, 1983, с. 75—89; Попова, 2007, с. 405—440; Изборник …, 1983]. Здесь есть и присущий борисоглебской иконографии жест подношения, и характерная шапка с округлым верхом, и свисающая треугольным клином пола плаща. В отличие от одеяний свв. Бориса и Глеба на иконах, кайма плаща частично передана зигзагообразными складками, однако крайний острый угол не оставляет сомнений в подчеркнутой передаче треугольной формы.

Таким образом, основные элементы иконографии свв. князей Бориса и Глеба имеют византийское происхождение и общехристианское распространение. Ко второй половине XI в. они уже были восприняты южнославянской и европейской культурой, откуда и могли попасть в Древнюю Русь. Рецепция носила активный характер и касалась преимущественно не стилистики, а иконографических схем и их рекомпозиции, характерных для разных культурных провинций. Применительно к истории изображений свв. Бориса и Глеба главным вопросом остается реконструкция смыслового содержания парного изображения святых в позе подношения на крестах-реликвариях и центральное изображение этой композиции.

Традиционно считается, что в руках святые братья держат модели храмов. Однако еще Д.В. Айналов, а вслед за ним М.Х. Алешковский предположили, что своеобразие изначальной композиции заключалось в том, что святые князья принимали мученические венцы из рук Христа, как это видно на миниатюрах Сильвестровского и Уваровского сборников (РГАДА. Ф. 381. Тип. 53, вторая половина XIV в.; ГИМ. Увар. 628—10. Л. 23v, 20—40-е гг. XVI в.) (рис. 1). Форма предметов в руках князей была сопоставлена с особенностями изображения венцов в руках мучеников на мозаиках Софии Киевской ([Айналов, 1911, с. 53; Алешковский, 1972, с. 108, 109]; ср. именования этой иконографии «композиция дарования мученических венцов», «венчание на царство», «царский деисис» в: [Ендольцева, 2002, с. 216]). Здесь так же есть элемент с полукруглым завершением и сложное возглавие, однако для изображений на энколпионах они обычно интерпретируются как входной портал модели храма и его купольное завершение.

Обратимся к искусству малых форм. В ходе исследований борисоглебских крестов-реликвариев было высказано предположение, что фигуры святых князей в позе предстояния в какой-то момент времени с энколпионов были

Рис. 1. Христос вручает мученические венцы свв. Борису и Глебу, миниатюра Сильвестровского сборника (РГАДА. Ф. 381. Тип. 53, вторая половина XIV в.) (по: [Айналов, 1911])

перенесены на другие изделия культовой металопластики — створчатые металлические иконки-складни [Корзухина, Пескова, 2003, с. 87—88]. Некоторые створки с изображением князя с предметом в левой руке, в точности совпадающим с изображениями на оборотных створках энколпионов, к этому времени уже были опубликованы ([Ханенко Б., Ханенко В., 1900, с. V, табл. 28: № 313/314, 316, табл. 30: № 332]; ср.: [Нечитайло, 2001, № 587, 588, 589, 590], который переопубликовал створки и средник из собрания Б.И. и В.Н. Ханенко). Однако тогда оставалось непонятно, на какой стороне створки, внутренней или внешней, располагались изображения князей, что не позволяло реконструировать их положение относительно центрального изображения. При этом отмечалось, что центральное изображение оставалось неизвестным, тогда как известные средники с образом Богородицы в сохранившихся складнях соотносились с другим типом боковых створок, изображения которых не совпадали с образами князей на энколпионах [1] (рис. 2, *1, 2*). В публикациях прозвучал призыв к исследователям обратить внимание на такого рода находки с целью обоснования реконструкции композиции в целом.

Историки искусства услышали призыв археологов и посчитали, что на иконках-складнях средник нес изображение Богоматери или, что «более вероятно», Спасителя. Однако такие складни были расценены как вторичное явление, отголосок и переделка композиции на энколпионах, которая изначально якобы не была связана с размещением святых в одной плоскости, а задумывалась именно для двух створок, скрепленных шарниром [Смирнова, 2009, с. 89—90, прим. 58].

Напомним, что, несмотря на наличие нескольких вариантов борисоглебских крестов-реликвариев, на т. н. лицевой створке энколпионов неизменно изображается безбородый святой с усами и короткими волосами с предметом, напоминающим «модель одноглавого храма» в правой руке, а на т. н. оборотной створке — безбородый святой с длинными волосами с «пяти- или трехглавым предметом» в левой руке [Корзухина, Пескова, 2003, с. 87]. Соответственно, считается, что на лицевой створке изображен Борис, а на оборотной — Глеб, хотя сохранившиеся надписи однозначно это не подтверждают.

Сторонники «двучастной» композиции рассуждали следующим образом: если бы имелась ввиду трехчастная композиция на плоскости, то Борис, как старший, должен был быть представлен справа от центральной фигуры, т. е. на «оборотной» створке, слева по отношению к молящемуся, с подносимым предметом в левой руке, тогда как князь на крестах-реликвариях, традиционно ассоциируемый со старшим братом Борисом, протягивает храм в сторону от центра, т. е. за пределы композиции. Равным образом, изображение младшего из князей, Глеба, одесную центрального изображения, должно было усваивать ему первенство в двоице. Эта нелогичность, по мнению исследователей, могла преодолеваться лишь в «системе энколпионов», где Христос в верхнем медальоне изображен на створке со старшим братом, а Богородица — в медальоне на створке с младшим братом. Соответственно, изображения свв. князей не были задуманы как связанные с гипотетической центральной фигурой, а носили самостоятельный характер, имея экклезиологическое и «квазиктиторское значение» и «символизируя славу русского христианства», что якобы имеет параллели в изображения апостолов. В этой композиции якобы воплощалась «иконографическая формула, утверждающая крепость Церкви Христовой» [Смирнова, 2009, с. 89—90].

Очевидно, что эти рассуждения носят отвлеченный и псевдобогословский характер. Понятие «лицевая-оборотная створка» в трудах А.А. Песковой носит исключительно формально-технологическое значение и не связано с

1. В данном случае упоминался фрагмент складня № 313/314 из коллекции Б.И. и В.Н. Ханенко, иконография которого отличается от изображений на крестах-реликвариях. Сегодня полное представление об этом типе складней дает находка в долине реки Смотрич, Хмельницкая область, Украина (2012 г.) сохранившегося целиком изделия с образом Богородицы Одигитрия и святыми братьями с крестом и мечом, которая может быть датирована XIII в. (см: http://domongol.org/gallery/image_page.php?image_id=6492; консультация 13 февраля 2016 г.). Очевидно, такая композиция на складнях сложилась уже тогда, когда изначальный смысл иконографии с подносимыми, предметами, храмами или венцами, уже забылся, а само изображение, икона или фреска, предположительно перестало существовать, что и сделало возможным иконографическую замену.

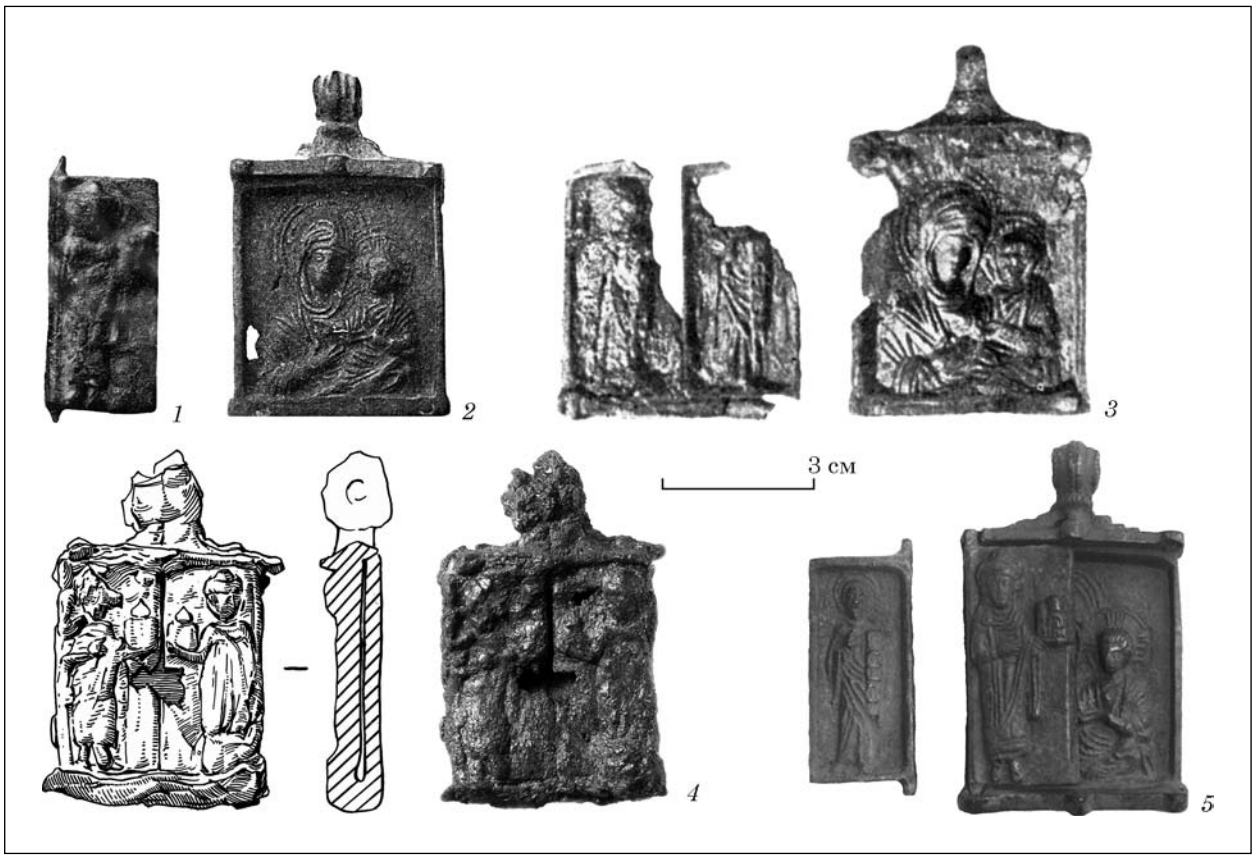

Рис. 2. Иконки-складни с образом Божией Матери Одигитрия и свв. Борисом и Глебом, сплав на основе меди, XI—XII вв.: *1* — бронзовая створка со св. Глебом, Княжая гора, Каневский р-н, Черкасская обл., Украина (по: [Ханенко Б., Ханенко В., 1900, № 316); *2* — средник с образом Одигитрии, Княжая гора, Каневский р-н, Черкасская обл., Украина (по: [Ханенко Б., Ханенко В., 1900, № 332); *3* — иконка, Белоозеро, Вологодская обл., Россия (по: [Голубева, 1973]); *4* — иконка, Новогрудок, Гродненская обл., Беларусь (по: [Гуревич, 2003]); *5* — иконка, место находки неизвестно (по: http://domongol.org)

такими смысловыми оттенками как главное и второстепенное изображение: лицевая створка имеет по одной петле сверху и снизу, оборотная — по две [Корзухина, Пескова, 2009, с. 7]. Надписи на створках не соответствуют ученым представлениям; так, на «оборотной» встречается имя Бориса, тогда как на «лицевой» Глеба.

В то же время основания для изображения старшего брата справа от центрального изображения, кажущиеся разумными современным искусствоведам, возможно, были не очевидны для средневекового человека. Представления о «напрасной смерти» в юном возрасте могли здесь главенствовать при определении места братьев в небесной иерархии и иконографической композиции, поскольку присущее борисоглебским произведениям и летописанию понятие «старейшинства» представляются искусственно навязанными этим текстам идеологами княжеской власти лишь в начале XII в. В этом смысле характерна полемика по поводу атрибуции миниатюры со святым князем с моделью храма в рукописи «Слова св. Ипполита Римского» (ГИМ. Чуд. 40. Л. 1об, XII в.), которого считают то св. Глебом из-за того, что он держит храм в левой руке, то св. Борисом на основании плохо сохранившейся надписи, хотя связь этого изображения с сыновьями князя Владимира Святого представляется сомнительной [Смирнова, 2009, с. 75—80, 91, илл. 7—8; Уханова, 2009, с. 119—156] [1].

1. Соглашаясь с мнением, что здесь изображен князь по имени Борис, я не могу принять утверждение о «тождестве» иконографии этой миниатюры, на которой явственно виден храм, с изображениями на борисоглебских энколпионах. К тому же, остается непонятным, каким образом недавно предложенная новая датировка рукописей Син. 262 и Чуд. 12 концом XI — началом XII в. и перемещение места их создания в Киев «указывают» на атрибуцию миниатюр князю Борису Владимировичу, тем самым «в корне подрывая лежащие в основе современной историографии рассуждения … об изображении на них болгарского князя Бориса-Михаила» [Уханова, 2009, с. 135]. Только потому, что в это время в Киеве активно развивается борисоглебский культ? Налицо — новые варианты традиционных рассуждений об исключительной самобытности древнерусской культуры. Мнение о копировании здесь уже сложившегося восточно-болгарского оригинала и изображения болгарского князя-ктитора представляется предпочтительным [Голышенко, 1959, с. 391—415].

Рис. 3. Императоры Константин и Юстиниан подносят Божией Матери модели города и храма, X в., храм св. Софии, Стамбул, Турция; фото автора

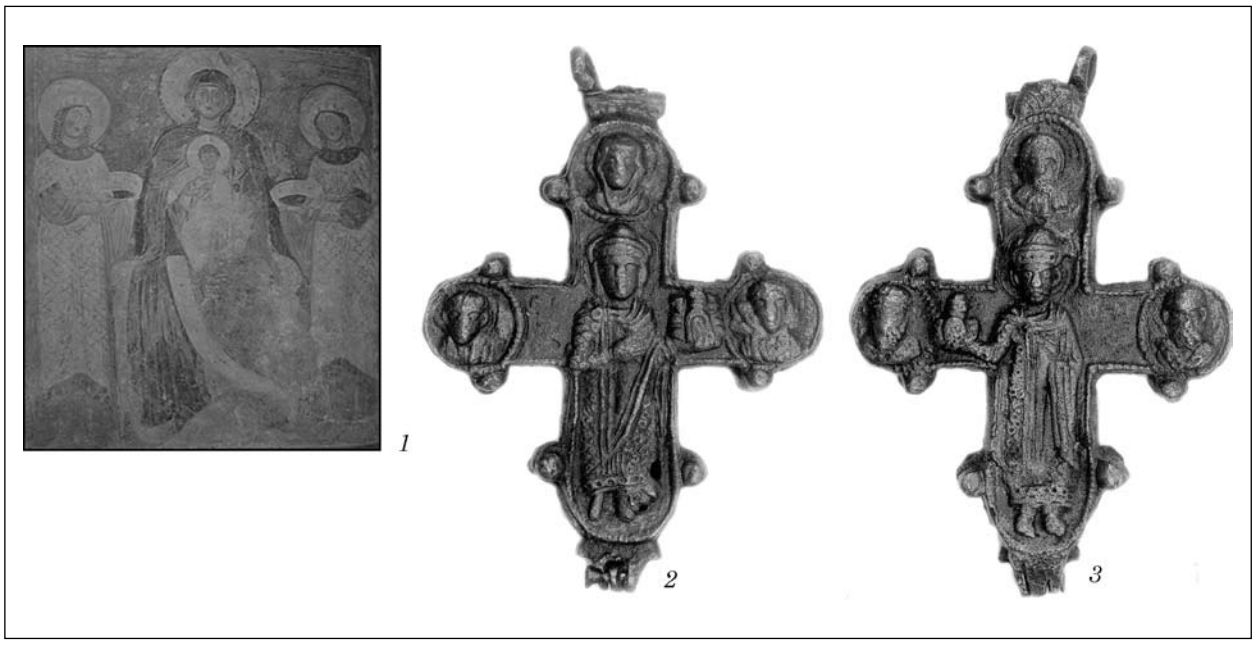

Рис. 4. Свв. Прассидия (Просдока) и Пуденциана (Потенциана) и свв. Борис и Глеб подносят Божией Матери мученические венцы, XI в.: сцена *aurum coronarium* на фреске в церкви Santa Pudenciana, Рим, Италия (*1*) (по: [Matthiae, 1988]) и древнерусских крестах-реликвариях (*2, 3*)

Полагаем, что возражения против трехчастной композиции несостоятельны, что подтверждается упоминавшимися выше находками иконок-складней интересующей нас иконографии, которые до сих пор оставались немногочисленными. Это гораздо более редкий тип культового литья, а сохранность предметов, происходящих из раскопок, например, в Белоозере (Белозерский район, Вологодская область, Россия; XII—XIII вв., 6,6 × 4 см) [Голубева, 1973, с. 144—145, рис. 52, *3*] (рис. 2, *3*) и Новогрудке (Новогрудский район, Гродненская область, Беларусь; конец XI (?) — XII в., 5 × 4,5 см) [Гурэвіч, 2003, с. 236, 238, 240, мал. 95, *2*] [1] (рис. 2, *4*), не позволяли детально прояснить все иконографические характеристики. Однако в последнее время среди случайных находок, прежде всего на территории Киевской и Житомирской областей Украины, появились как фрагментированные, так и более сохранные экземпляры, которые

1. Исследовательница отмечала, что состав металла новогрудской находки совпадает с результатами химического анализа киевских энколпионов.

позволяют уверенно прочесть трехчастную композицию [1]. На центральной створке определенно изображался образ Божией Матери Одигитрия, которой Борис и Глеб, обращенные лицами друг ко другу, подносят остающиеся спорными предметы. Эта сцена подношения насыщена пространственной динамикой. Святые братья изображены на внешних, лицевых сторонах створок, обращенных к молящемуся или зрителю, пока сам складень остается закрытым. На внутренней стороне, обращенной к лику Богоматери, могут изображаться свв. целители Козма и Дамиан, которые предстоят рядом с ней фронтально, когда складень оказывается раскрыт. Движение створок с изображениями свв. Бориса и Глеба превращают статическую композицию в сакральное действо дара-подношения.

Итак, перед нами трехчастная композиция. Что же подносят Божией Матери святые князья? Неизвестно, были ли святые братья строителями и ктиторами храмов, тем более, что сами предметы в их руках нельзя однозначно описать как церкви. Интерпретировать эти предметы как венцы, которые мученикам вручает Христос, невозможно: миниатюры поздние, а венцы здесь — в руках у Спасителя, а не у мучеников. Нельзя исключить возможности, что в рамках подражания Византии изображение князей Бориса и Глеба оказалось уподоблено образам императоров Константина и Юстиниана, подносящих Богоматери город и храм на одной из мозаик X в. в Софии Константинопольской. Это могло бы объяснить гипотетическое «многоглавие» и «одноглавие» подносимых предметов (рис. 3).

Однако, на наш взгляд, есть более убедительная версия. Перед нами сцена подношения мученических венцов Божией Матери как символа победы. Эта сцена, ведущая свое происхождение от римского обряда *aurum coronarium*, известна в христианской иконографии с эпохи поздней античности [Alföldi, 1935, S. 10—12, 38—41; Klauser, 1948, S. 129—153]. В середине XI в. она переживает новый расцвет в Риме и в Италии в целом [Matthiae, 1961, p. 181—226, fig. 4, 23; 1988, p. 20, 21—23, fig. 20, 33, 39—40, tav. 2] [2] (рис. 4).

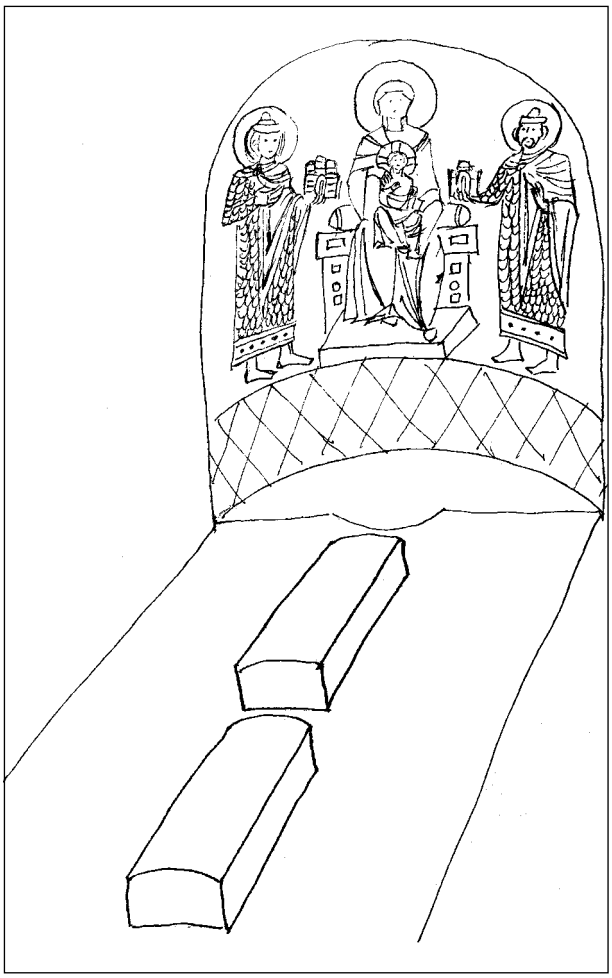

Рис. 5. Гипотетическая реконструкция апсидной росписи и гробниц свв. Борис и Глеба в церкви, построенной в Вышгороде в 1072 г.; рис. Ф. Давыдова

С учетом европейских контактов князя Изяслава Ярославича я предполагаю, что именно эта композиция со свв. Борисом и Глебом, вручающими свои мученические венцы Богородице, могла появиться в апсиде церкви, построенной Изяславом в Вышгороде в 1072 г. (рис. 5). Вопрос о технике изображения остается открытым. О такой возможности дополнительно свидетельствуют изображения свв. Бориса и Глеба, предстоящих Богородице Оранте в молении в конхе апсиды храма Спаса-на-Нередице (1198 г.) [Мясоедов, 1925,

1. На сегодняшний день автору известны три такие находки: 1) Украина, юго-запад Киевской обл.: http://domongol.org/gallery/image_page.php?image_id=5355 (консультация: 13 февраля 2016 г.); 2) Украина, Житомирская обл.: http://domongol.org/gallery/image_page.php?image_id=5336 (консультация 13 февраля 2016 г.); 3) место находки неизвестно: http://domongol.org/viewtopic.php?f=50&t=3068&p=26349 &hilit=%D0%93%D0%BB%D0%B5%D0%B1 (консультация: 13 февраля 2016 г.) (рис. 2, *5*). Всего, с учетом экземпляров из коллекции Б.И. и В.Н. Ханенко, Белоозера и Новгорудка интересующая нас серия возрастает до 7 экземпляров.

2. Заметим, что эта иконография предполагает, что рука святого с венцом отведена в сторону, а не прижата к груди, как на византийских и древнерусских изображениях, обычно привлекаемых сторонниками «теории венцов» для ее доказательства. Такая иконография, похоже, оставалась им неизвестна. Это снимает высказанные ранее возражения против подобной интерпретации, хотя исследователи не отказываются от возможности влияния мозаик Софии Киевской на построение вышгородской композиции [Уханова, 2009, с. 139]. Заметим здесь же, что иногда историки искусства, пытаясь охватить в своих построениях все гипотетические возможности, не исключают, что в сложении этой иконографии Бориса и Глеба «могли сыграть роль какие-то неучтенные нами, редкие западно-европейские модели» [Смирнова, 2009, с. 88].

с. 14, табл. XXIV—XXVI] [1]. Несмотря на разницу иконографических схем (если в вышгородской церкви святые князья предположительно изображены одни, то в храме на Нередице их сопровождают святые жены), заметим, что В.К. Мясоедов, как кажется, справедливо возвел истоки композиции к системам мозаичных алтарных декораций римских церквей, представлявших процессии святых [Мясоедов, 1925, с. 13], в том числе *aurum coronarium*. Интересно, что Н.П. Сычев предположил зависимость нередицкой росписи от убранства церкви Изяслава в Вышгороде, где аналогичные образом могли соседствовать иконы Богородицы и святых князей [Syčev, 1932, p. 78—83].

Отметим важную деталь. В римской традиции мученики предстают «Кипрскому» образу Богоматери, восседающей на троне, который, не исключено, присутствовал и в апсиде вышгородской церкви 1072 г. На упомянутых же выше иконках-складнях свв. Борис и Глеб предстоят Богородице в образе Одигитрии. В то же время принято считать, что с Вышгородом традиционно ассоциируется другая богородичная икона, где Божия Матерь изображена с младенцем на правой руке, известная позднее как «Владимирская». Именно она в 6663/1155 г., согласно легенде, была перенесена князем Андреем Юрьевичем из Вышгорода в Боголюбово или Суздаль «без отчя повеления», для чего князь взял с собой «крилошаны вышегородскыя попа Микулу и зятя его Нестера диакона и съ ихъ попадьями» [Новгородская …, 1950, с. 467; ср.: Лаврентьевская …, 1926, стб. 346]. Несмотря на поздний характер сказания, в котором Суздальская земля именуется «Руской» и присутствуют элементы *translatio impreii* — перенесения символа Наднепрянщины в новые земли, оно содержит ряд важных деталей. Образ находился в женском монастыре, а не в храме князей-мучеников. «Вывод» вместе с образом семьи иерея Николая может указывать на то, что эта икона находилась в его семейной собственности. Подобная «приватизация святыни» известна нам и из Сказания об иконе свт. Николая Зарайского, которая принадлежала фамилии клирика Евстафия [Повесть …, 1981, с. 176—183, 553—554]. Стоит предположить, что Вышгородско-Владимирская икона, будучи частным владением и пребывая в монастыре, не была главной богородичной святыней города. Считается, что она была привезена «въ єдиномь корабли с Пирогощею», другой богородичной иконой, скорее всего, Одигитрией [Завитневич, 1891, с. 156—164; Малышевский, 1891, с. 113—133; ср.: Лаврентьевская …, 1926, стб. 301; Ипатьевская …, 1908, стб. 294]. Связь Вышгородско-Владимирской иконы с константинопольским образом Одигитрии в Константинополе, возможно, воспринявшей на себя некоторые черты своей более известной «современницы», подчеркивается и ее «схождением с места» в своем храме, что находит параллель в знаменитых вторничных шествиях из монастыря Одигон по Константинополю с этой иконой [Angelidi, Papamastorakis, 2000, p. 373—387; Шалина, 2005, с. 243—274]. Интересны споры о сути именования «Пирогоща»: если М. Шефтель считал, что это славянское слово происходит от Παρηγορητισσα — Утешительница, то Д.С. Лихачев видел здесь иное: Πυργοτίσσα — Башенная [Szeftel, 1948, p. 148; Лихачев, 1978, с. 211—228]. Если последнее мнение справедливо, то представление об образе Богородицы в окружении крепостных стен может быть сопоставлено с древнерусским пониманием Вышгорода как «высокой крепости».

В любом случае, почитание образа Одигитрии, сложившееся в Киеве не позднее 1130-х гг., о чем свидетельствуют найденные в этом городе керамические иконки-реплики богородичной иконы, связанной с этим типом [Пуцко, 1987, с. 150—152] [2], представляется характерным для жителей Вышгорода. Поэтому, скорее всего, центральным образом трехчастной композиции со свв. Борисом и Глебом в Вышгородском храме могла быть именно Богородица с Младенцем на левой руке, возможно, изображенная в рост, что позднее воплотится в иконе, написанном по заказу Киевского митрополита Максима ок. 1300 г. ([Преображенский, 2012]; см. образ Одигитрии в рост в прикладном искусстве Византии конца X—XI вв.: [Банк, 1978, с. 69—70, рис. 57, 58]). Дополнительно отметим, что между изображениями Божией Матери на керамических копиях Богородичной иконы и бронзовых образках со святыми князьями существует важное различие — отсутствие украшения-цаты на груди Богородицы. В любом случае, икона, известная позднее под именем Владимирской, вряд ли была главной богородичной святыней Вышгорода.

Римские истоки древнейшей иконы святых князей оказываются отнюдь не единственным свидетельством влияния латинского культа на

1. Впрочем, некоторые исследователи предпочитают видеть здесь отражение «типологического патроната» и реинтерпретацию донаторской схемы, поскольку возраст, статус и преждевременная смерть княжичей — детей Ярослава Владимировича, в память о которых тот воздвигнул новгородский храм, сопоставимы, по их мнению, с обстоятельствами жизни и смерти Бориса и Глеба [Пивоварова, 2002, с. 27, ил. 11]. Подобные наблюдения аналогичны, по сути дела, уже известным нам представлениям о «квазиктиторском значении» изображений святых князей на энколпионах.

2. Иногда этот образ называется в литературе Елеуса [Архипова, 2017, с. 62, 64, рис. 2, *1—3*], что представляется некорректным, поскольку за греческим термином стоит общее именование Божией Матери, а не особый иконографический тип (см. на эту тему: [Tatič-Djurič, 1976; Babić, 1985; 1994]; см. также: [Grabar, 1974]), что справедливо, по крайней мере, для изучаемой эпохи.

формы почитания первых русских святых. На это указывает и вычисляемое на основании косвенных данных местоположение рак с мощами князей в вышгородских храмах XI—XII в. Начнем с того, что согласно Титмару Мерзебургскому, князь Владимир Святой и его супруга Анна были погребены *in medio temple* [Die Chronik …, 1935, S. 489 (VII: 74)]. Это означает не просто «внутри церкви». В данном случае употреблен технический богослужебный термин, указывающий на могилу в центре храма. Погребения как правителей, так и епископов и святых непосредственно *in medio ecclesiae* были нормой раннесредневековой Европы, но не практиковались в Византии [Oswald, 1969, S. 313—326]. Такая практика засвидетельствована в храмах второй половины X—XI вв. в Гнезно, Познани и Праге [Janiak, 2003, s. 67—95; 2004, s. 85—130; Frolík, 1999, s. 63—79], что должно было быть хорошо известно на Руси. Из описания перенесения останков князей в 1072 г. не ясно, где конкретно в храме Изяслава Ярославича находились их мощи. Однако Сказание о чудесах Бориса и Глеба повествует, что в 1090-е гг. князь Святополк пытался построить новую церковь на месте ветхой деревянной, но делать это собирался «окрест гробоу святою», не дерзая переносить раки «от места на место». Строить храм вокруг гробов можно было только в том случае, если они находились, в соответствии с традицией, *in medio ecclesiae*. О том, что первоначальное положение рак со святыми было именно таким, свидетельствует и история перенесения мощей Бориса и Глеба в 1115 г. в каменный храм. Сначала была перенесена рака с мощами св. Бориса и поставлена «среде церкви», как это, очевидно, имело место в предшествующем храме. Потом был перенесен гроб св. Глеба, который «поставиша у брата». Владимир Мономах настаивал, чтобы раки оставались там же «среде церкви», где он и намеревался соорудить сень — «терем серебрен». Однако князья Давыд и Олег Святославичи хотели поставить мощи в «комару», отдельный компартимент или арсколийную нишу, уже устроенную в южной части храма, «на правой стороне», как это предполагал их отец, начавший строить храм, но так его и не закончивший. Жребий, предложенный митрополитом-греком, решил спор в пользу византийской традиции и Святославичей ([Rivelli, 1993, p. 533, 558; Ипатьевская …, 1908, стб. 281]; ср. мнение: [Беляев, 2010, с. 12—24]).

Очевидно, желание Святослава переместить гробницы в южную часть храма в соответствии с византийской традицией было частью его соперничества с Изяславом и противопоставлением собственной культурной политики европейским симпатиям брата. Напомним, что безуспешное строительство, когда место погребения могло быть запланировано в комаре, пришлось на 1074—1076 гг., т. е. началось сразу после освящения деревянной церкви Изяслава. Не случайно Святополк Изяславич противился желанию Олега Святославича перенести мощи в достроенную им в 1111 г. церковь, начатую еще его отцом, князем Святославом: культурное соперничество отцов продолжили дети. Судя по всему, Всеволод, продолжая строить каменный храм между 1078 и 1093 гг., собирался разместить мощи в соответствии с планами Святослава. Связь князя Изяслава с латинским культом подтверждается еще одним фактом: согласно рукописи XIV в. в Библиотеке Корницкой (Польша), князь Дмитрий-Изяслав, отождествляемый с Изяславом Ярославичем, преподнес пелену к гробнице св. Войцеха в соборе Гнезно [Lewicki, 1893, s. 447—448; Линиченко, 1894, с. 329—337], которая, как известно, находилась в центре катедры.

Стоит предположить, что в результате соперничества двух тенденций в формировании культа святых князей, связанных с двумя ветвями потомков князя Ярослава Мудрого, и победы одной из них, вышгородский образ свв. Бориса и Глеба, подносящих венцы Божией Матери в сцене *aurum coronarium*, перестал существовать уже в начале XII в. Это могло быть связано с разборкой деревянной церкви князя Изяслава, в апсиде которой, как мы предположили, он и находился. В новых условиях доминирования византийской образности эта привнесенная из Европы иконография, истоки и причины появления которой забылись, казалась необычной. Это привело к реинтерпретации образа в книжной миниатюре и на иконках-складнях, где в XIII—XIV вв. появились сцены получения братьями мученических венцов из рук Христа, а сами князья стали изображаться с мечами в руках, о чем речь шла выше.

Вышгородский образ св. князей Бориса и Глеба, представленный иконографией *aurum coronarium*, появившийся, по нашему мнению, в 1072 г., не был первой иконой святых братьев в местном храме. Судя по всему, на первоначальных иконах святые были изображены по пояс с крестами в руках, как об этом свидетельствуют печати князя Ярополка Изяславича XI в., почитателя свв. Бориса и Глеба [Лаврентьевская …, 1926, стб. 207; Ипатьевская …, 1908, стб. 198], до недавнего времени не вовлекавшиеся в иконографический анализ [Гайдуков, Янин, 2007, с. 141—144, табл. 1, *3, 4*; 2, *5, 6*]. Изображения святых братьев с мученическими крестами и мечами в станковой и фресковой живописи фиксируются значительно позднее, не ранее XIII в. Однако в историографии сложилось мнение, что тип изображения свв. Бориса и Глеба с мечами появился значительно раньше, уже в XI в., и отражает «особенности древнерусской религиозности» и присущие ей изменения: почитание этих святых как мучеников со временем сменилось представлениями о них как о «воинах-князь-

Рис. 6. Фрагмент иконки со святым князем, конец XII — начало XIII в., свинцово-оловянистый сплав, Борисоглебский раскоп, г. Великий Новгород; раскопки А.М. Степанова

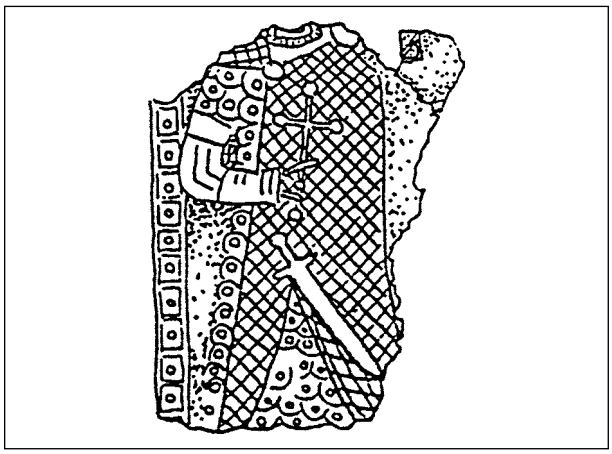

Рис. 7. Фрагмент иконки со святым князем, конец XII — начало XIII в. (?), свинцово-оловянистый сплав, Ратское городище, Курская обл., Россия (по: [Енуков В., Енуков Д., 2012])

ях», «защитниках династии и отечества». Одним из оснований для этого послужила попытка датировать свинцовые печати, где у святых изображены мечи, ранним временем. Однако она не убедительна, что лишает оснований раннюю датировку такой иконографии вообще. Например, печать, без достаточных оснований атрибуируемая князю Глебу Святославичу, не может датироваться ранее второй половины XII в. из-за типа изображенного здесь процветшего креста [Гайдуков, Янин, 1998, с. 60, № 333а-2]. Не подтверждается и ранняя дата каменных и металлических иконок, где князья держат мечи: князю Глебу Святославичу XI в. не могла принадлежать иконка, найденная на Тамани, образок из Солотчина монастыря и привеска из Копыси относятся к первой трети XIII в. или же к рубежу XIII—XIV вв. и т. д. [Архипова, 2009, с. 159—182; Николаева, 1983, с. 54—55, № 30; Пуцко, 1994, с. 69—73; Рындина, 1975, с. 106—118].

Подобным образом неверными оказываются и представления о самобытном древнерусском характере изображений св. князей с мечами, якобы подчеркивавшими их достоинство правителей [White, 2013, p. 77—78, 131]. Эта иконография давно была выработана Византией для воинов-мучеников. Если на мозаике в Дафни на рубеже XI—XII вв. святые Сергий и Вакх держат меч в ножнах, поднятый в церемониальном жесте, и лабарум, то в середине XI в. те же святые в мозаиках Неа Мони на Хиосе держат меч под углом у пояса, совсем как Борис и Глеб, однако в правой руке у них все же не крест, а лабарум. В то же время в искусстве малых форм, например, в резьбе по кости, уже в середине X в. свв. Евстафий и Феодор Стратилат могли изображаться с мечом и крестом, как на диптихе из Палаццо Венеция в Риме. Подобным образом в XII в. на миниатюре Менология № 996 (fol. 74v) из собрания Национальной библиотеки в Афинах, Греция, изображается и св. вмч. Георгий, в облачении которого присутствует интересующая нас треугольная пола плаща [Grotowski, 2007, p. 5—16; 2010, p. 301—302, fig. 23, 93].

К наиболее ранним и хорошо датированным изображениям свв. Бориса и Глеба с мечами относятся рельефы на фасадах Георгиевского собора в Юрьеве-Польском (1230—1234 гг.), где братья изображены в медальонах по пояс, сжимающими рукоять меча [Вагнер, 1964, с. 39—41]. Время появления этой иконографии на Руси можно уточнить с помощью археологических находок. Так, фрагмент свинцово-оловянистой иконки со святым князем происходит из слоя конца XII — начала XIII в. в Новгороде. Меч здесь еще не прослеживается [Мусин, Степанов, 2009, с. 342—356] (рис. 6). Однако иконка со святыми князьями, фрагмент которой был найден на Ратском городище в Курской области России, и, по всей вероятности, датируемая тем же временем, уже несет на себе изображения мечей [Енуков Д., Енуков В., 2012, с. 1—7] (рис. 7). Обе они выполнены в одинаковой стилистике и технике, которая была присуща искусству Византии и Балкан конца XII — XIII вв., где чувствуется влияние европейского ремесла и искусства государств крестоносцев [Тотев, 2000, с. 362—369; Die Welt …, 2004, S. 183, № 246]. Это влияние, особенно в изображении святых воинов, усиливается в XIII в. и хорошо видно в иконописи Синая и Ливана. Так, на иконе св. мч. Прокопия из монастыря св. Екатерины на Синае, написанной при дворе Иерусалимского патриарха Евфимия II (до 1223 г.), есть все атрибуты борисоглебской иконографии: крест, меч и треугольный край плаща, включая диадиму, как на археологически

известных иконках XIII—XIV вв., в том числе и на экземпляре, найденном на Рюриковом городище под Новгородом ([Grotowski, 2011, p. 300, fig. 80]; ср. бронзовую иконку св. мч. Прокопия XII в., найденную в Сербии, где святой изображен с крестом в руках и в плаще с известной в борисоглебской иконографии треугольной полой: [Банк, 1978, с. 67, ил. 55]; см. также: [Пескова, 2005, с. 394—399, рис. 1, *1*, табл. III, *3*]. По причинам, известным лишь исследовательнице, Э.С. Смирнова датирует этот образ XII в.; см.: [Смирнова, 2009, с. 107, илл. 26]).

Именно под латинским влиянием, в том числе благодаря ремесленникам и иконописцам, переселявшимся в Восточною Европу, не ранее конца XII в., складывается и иконография свв. Бориса и Глеба с крестом и мечом. Искусство эпохи крестоносцев, возникшее на Ближнем Востоке, вошло в христианскую моду и повлияло на православную иконографию. С XIV в. известны конные изображения свв. Бориса и Глеба. Они также восходят к ближневосточным школам, сформировавшимся под влиянием европейского искусства, где в виде рыцарей изображались свв. Сергий и Вакх [Immerzeel, 2004, p. 29—60; Grotowski, 2011, p. 390—391, fig. 58, 63], в связи с чем традиционное убеждение, что на восточном прясле южного фасада Дмитриевского собора во Владимире (90-е годы XII в.) свв. Борис и Глеб изображены в качестве конных святых, представляется дискуссионным [Вагнер, 1969, с. 244; Гладкая, 2000, с. 11—27; 2009, с. 147, 148, 235, илл. 69, 70]. Попытка возвести эту иконографию к известиям «Сказания о чудесах свв. Бориса и Глеба», где они иногда предстают как всадники, также мало убедительна [Ендольцева, 2002, с. 217—220], поскольку противоречит имеющейся хронологии образов, а влияние текста на построение изображения в эту эпоху не доказано. Стоит предположить, что сложение новой иконографии свв. Бориса и Глеба, где они представлены в образе воинов-мучеников, отражало общую тенденцию христианского искусства и не было связано с изменениями местного религиозного сознания в Восточной Европе.

В этой связи трудно понять, о каких «запоминающихся отличиях» образов Бориса и Глеба от «традиционной иконографии византийских изображений святых из категории воинов-мучеников» может идти речь, и почему «рисунок их одежд не имеет аналогий в привычном мире византийской иконографии» [Смирнова, 2009, с. 64, 65]. Если на иконах, произведениях станковой живописи XIII—XIV вв. мы и наблюдаем некоторую развивающую детализацию орнаментального характера в изображении святых братьев, что возможно расценить как местные особенности, то они лишь дополняют заимствованную извне иконографическую схему. Именно в это время на иконах свв. братьев появляется единственная деталь, которую с некоторой долей условности можно назвать «археологической» [1]. Речь идет об изображении двойного пояса с дополнительными свисающими ремешками, известном на иконах свв. Бориса и Глеба из Савво-Вишерского и Зверина монастырей в Новгороде, которые хранятся ныне в Киеве и Санкт-Петербурге [Черногубов, 1963, с. 285—290]. Похожие пояса, действительно, известны в материалах археологических памятников X в., например, в Гнездово, хотя в некоторых случаях именно двойной пояс надежно не реконструируется [Мурашева, 2000, с. 70, 73—74]. Пояса с дополнительными подвесными ремешками, в том числе и двойные, могли восходить к такому элементу общекочевнической традиции как «саадачный» или стрелковый пояс, широко распространенной во всей степной зоне Евразии, начиная с эпохи раннего средневековья [Кубарев, 1998, с. 190—197]. Впрочем, для окончательного ответа на вопрос о месте появления этой иконографической детали необходим скрупулезный анализ изображений поясов в византийской иконографии, хотя предварительное знакомство с образами святых воинов этой традиции вроде бы не позволяет выявить интересующей нас особенности в изображении поясов.

Таким образом, Вышгородские иконы свв. князей Бориса и Глеба отражают привычный для Европы и Византии мир священных образов. Примечательно влияние иконографии латинского христианства на иконографию первых киевских святых как в XI в. в сцене подношения мученических венцов Богоматери, так и на рубеже XII—XIII в., когда привычное для Византии изображение воинов-мучеников с крестами и мечами в руках закрепляется в Восточной Европе не без влияния искусства крестоносцев. С этим же влиянием стоит связать и появление иконографии свв. Бориса и Глеба на конях. Все это свидетельствует о Вышгороде XI—XIII в. как городском центре, плодотворно вбиравшем в себя разнообразные культурные достижения христианского мира.

1. Благодарю коллегу К.А. Михайлова, обратившего мое внимание на этот сюжет и любезные консультации.

Айналов Д.В. Миниатюры «Сказания» о святых Борисе и Глебе Сильвестровского сборника. — СПб, 1911. — 128 с.
Алешковский М.Х. Русские глебоборисовские энколпионы 1072—1150 годов // Древнерусское искусство. Художественная культура домонгольской Руси. — М., 1972. — С. 104—125.
Архипова Е.И. Каменная иконка с Тамани с изображением воина-мученика св. Глеба // Борисо-Глебский сборник. Collectanea Borisoglebica. — Paris, 2009. — Вып. I. — С. 159—182.
Архипова Е.И. Образец и копия в скульптуре малых форм Древней Руси (по материалам Украины) // В камне и в бронзе. Сб. статей в честь А. Песковой. — СПб, 2017. — С. 61—71 (РАН, ИИМК. Труды. — Т. 48).
Банк А.В. Прикладное искусство Византии IX—XII в. Очерки. — М., 1978. — 203 с.
Беляев Л.А. Романо-готический след в архитектуре западных городов Руси (середина XII — первая треть XIII вв.) // История: дар и долг: Юбилейный сб. в честь А.В. Назаренко. — М.; СПб, 2010. — С. 12—24.
Вагнер Г.К. Скульптура Владимиро-Суздальской Руси. г. Юрьев-Польский. — М., 1964. — 188 с.
Вагнер Г.К. Скульптура Древней Руси. XII век. Владимир. Боголюбово. — М., 1969. — 480 с.
Гайдуков П.Г., Янин В.Л. Актовые печати древней Руси X—XV в. — М., 1998. — Т. 3. — 495 с.
Гайдуков П.Г., Янин В.Л. Древнерусские вислые печати, зарегистрированные в 2006 г. // Новгород и Новгородская земля. История и археология. — 2007. — Вып. 21. — С. 138—164.
Гладкая М.С. К уточнению иконографии конных святых князей Бориса и Глеба в рельефах Дмитриевского собора // Гладкая М.С. Материалы каталога рельефной пластики Дмитриевского собора во Владимире. — Владимир, 2000. — С. 11—27.
Гладкая М.С. Рельефы Дмитриевского собора во Владимире: Опыт комплексного исследования. — М., 2009. — 288 с.
Голубева Л.А. Весь и славяне на Белом озере. X—XIII вв. — М., 1973. — 212 с.
Голышенко В.С. К вопросу об изображении князя в Чудовской рукописи XII—XIII вв. // Проблемы источниковедения. — 1959. — Вып. 8. — С. 391—415.
Гурэвіч Ф.Д. Летапісны Новгородок (Старажытнарускі Наваградак). — СПб, 2003. — 323 с.
Джурова А. 1000 години българска ръкописна книга: Орнамент и миниатюра. — София, 1981. — 142 с.
Ендольцева Е.Ю. Проблема ранней иконографии святых Бориса и Глеба: (Комментарии к неопубликованной работе Д.В. Айналова «Легенда о поездке Бориса и Глеба в Царьград») // Искусство Древней Руси и его исследователи. — СПб, 2002. — С. 214—222 (Вопросы отечественного и зарубежного искусства. — Вып. 6).
Енуков Д.В., Енуков В.В. Иконка Бориса и Глеба из раскопок Ратского городища как источник по истории военного дела // Ученые записки Курского государственного университета. Исторические науки и археология. — 2012. — № 3 (23), ч. 1. — С. 1—7. — Электрон. ресурс; режим доступа: http://scientific-notes.ru/pdf/025-006.pdf.
Завитневич В.З. К вопросу о происхождении названия и местоположении церкви св. Богородицы Пирогощей // Труды Киевской духовной академии. — 1891. — Кн. 1. — С. 156—164.
Изборник Святослава 1073 года. Кн. 1: Факсимильное издание; Кн. 2: Научный аппарат. — М., 1983. — 266 с.
Ипатьевская летопись. Полное собрание русских летописей. — СПб, 1908. — Т. 2. — 938 с.
Кондаков Н.П. Изображение русской княжеской семьи в миниатюрах XI века. — СПб, 1906. — 126 с.
Корзухина Г.Ф., Пескова А.А. Древнерусские кресты-энколпионы. Нагрудные кресты-реликварии XI—XIII вв. — СПб, 2003. — 432 с. (РАН, ИИМК. Труды. — Т. 7).
Кубарев Г.В. К вопросу о саадачном или «стрелковом» поясе у древних тюрок Алтая // Древности Алтая. Известия лаборатории археологии. — 1998. — № 3. — С. 190—197.
Лаврентьевская летопись. Полное собрание русских летописей. — Л., 1926. — Т. 1. — 286 с.
Лесючевский В.И. Вышгородский культ Бориса и Глеба в памятниках искусства // СА. — 1946. — Т. 8. — С. 225—247.
Линиченко И.А. Новооткрытое свидетельство о времени великого князя Изяслава Ярославича // Археологические известия и заметки, издаваемые Московским археологическим обществом. — 1894. — № 11. — С. 329—337.
Лихачев Д.С. «Пирогощая» «Слова о полку Игореве» // Лихачев Д.С. «Слово о полку Игореве» и культура его времени. — Л., 1978. — С. 211—228.
Малышевский И.И. О церкви и иконе св. Богородицы под названием «Пирогощи», упоминаемых в летописях и в Слове о полку Игореве // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. — 1891. — Кн. 5, отд. 2. — С. 113—133.
Мальцева С.В. Некоторые проблемы изучения однонефных купольных построек на примере средневековой сербской архитектуры // К 75-летию со дня рожд. В.А. Булкина. — СПб, 2012. — С. 42—57 (Seminarium Bulkinianum. — Т. 3).
Мурашева В.В. Древнерусские ременные наборные украшения (X—XIIIвв.). — М., 2000. — 134 с.
Мусин А.Е., Степанов А.М. Находка иконки свв. Бориса и Глеба на Борисоглебском раскопе в Новгороде в контексте иконографии святых братьев на Руси // «Хорошие дни»: Памяти Александра Хорошева. — Великий Новгород; Санкт-Петербург; Москва, 2009. — С. 342—356.
Мясоедов В.К. Фрески Спаса-Нередицы. — Л., 1925. — 31 с., 88 л. ил.
Нечитайло В. Каталог християнських нагрудних виробів мистецтва періоду Київської Русі (X — перша половина XIII ст.). — К., 2001. — 208 с.
Николаева Т.В. Древнерусская мелкая пластика из камня XI—XV вв. — М., 1983. — 163 с. (САИ. — Вып. Е1—60).
Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. — М.; Л., 1950. — 642 с.
Пескова А.А. Пластина с изображением святых воинов из раскопок на Рюриковом городище // Носов Е.Н., Горюнова В. М., Плохов А.В. Городище под Новгородом и поселения Северного Приильменья: новые материалы и исследования. — СПб, 2005. — С. 394—399.
Пивоварова Н.В. Фрески церкви Спаса на Нередице в Новгороде: иконографическая программа росписи. — СПб, 2002. — 255 с.
Повесть о Николе Заразском: подгот. текста, пер., коммент. // Памятники литературы Древней Руси. XIII век. — М., 1981. — С. 176—183, 553—554.
Подобедова О.И. Еще один аспект изучения миниатюр Изборника Святослава // Древнерусское искусство: рукописная книга. — М., 1983. — Вып. 3. — С. 75—89.
Попова О.С. Миниатюры Изборника Святослава 1073 г. и византийское искусство третьей четверти

XI в. // От Царьграда до Белого моря: Сб. ст. по средневековому искусству в честь Э.С. Смирновой. — М., 2007. — С. 405—440.
Преображенский А.С. Ктиторские портреты средневековой Руси. XI — начало XVI века. — Москва, 2012. — 541 с.
Прохоров В. А. Материалы по истории одежд и обстановки жизни народной. — СПб, 1881. — [Т. 1]. — 86 с., 70 л. цв. ил.
Пуцко В. Произведения искусства — реликвии древнего Киева // Russia Mediaevalis. — 1987. — Vol. 6, **1**. — С. 135—156.
Пуцко В.Г. Падвесны бронзавы абразок з Копысі // Мастацтва. — 1994. — № 2. — С. 69—73.
Рындина А.В. Шиферная иконка Бориса и Глеба из Солотчи (о роли византийской и южнорусской домонгольской традиции в формировании среднерусской пластики XIII—XIV вв.) // Древнерусское искусство. Зарубежные связи. — М., 1975. — С. 106—118.
Смирнова Э.С. Борис и Глеб. Иконография // Православная энциклопедия. — М., 2003. — Т. 3. — С. 55—60.
Смирнова Э.С. Ранние этапы иконографии святых князей Бориса и Глеба. Вопрос византийских образцов и сложения русской традиции // Борисо-Глебский сборник. Collectanea Borisoglebica. — Paris, 2009. — Вып. I. — С. 57—116.
Тотев К. Средневековые византийские свинцовые иконки из Северо-Восточной Болгарии (к иконографии Святого Георгия Драконоборца) // МАИЭТ. — 2000. — Вып. 7. — С. 362—369.
Уханова Е.В. Древнейшие изображения св. князя Бориса. К истории библиотеки Владимира Мономаха // Борисо-Глебский сборник. Collectanea Borisoglebica. — Paris, 2009. — Вып. I. — С. 119—156.
Ханенко Б.И., Ханенко В.Н. Древности русские: кресты и образки. — К., 1900. — Вып. 2. — 25 с., 16 л. ил.
Черногубов Н.Н. Икона «Борис и Глеб» в Киевском музее русского искусства // Древнерусское искусство XV — начала XVI веков. — М., 1963. — [Т. 1]. — С. 285—290.
Шалина И.А. Реликвии в восточнохристианской иконографии. — М., 2005. — 534 с.
Alföldi A. Insignien und Tracht der römische Kaiser // Mitteilungen des deutschen archäologischen Institutes, Romische Abtielung. — 1935. — Bd. 50. — S. 3—185.
Angelidi C., Papamastorakis T. The Veneration of the Virgin Hodegetria and the Hodegon Monastery // Mother of God. Representations of the Virgin in Byzantine Art. — Milano, 2000. — P. 373—387.
Babić G. Epiteti Bogorodice koju dete gril // Zbornik za likovne umetnosti. — 1985. — T. 21. — S. 262—275.
Babić G. Les images byzantines et leurs degrés de signification: l'exemple de l'Hodigitria // Byzance et les images: Cycle de conférences organisé au musée du Louvre par le Service culturel (5 octobre — 7 décembre 1992). — Paris, 1994. — P. 189—222.
Die Chronik des Bischofs Thietmar von Merseburg und ihre Korveier Überarbeitung. — Berlin, 1935. — 631 S. (Monumenta Germaniae historica. Scriptores. — Vol. 6: Scriptores rerum Germanicarum. — Nova series. — Vol. 9).
Die Welt von Byzanz — Europas östliches Erbe. Glanz, Krisen und Fortleben einer tausendjährigen Kultur. — Stuttgart, 2004. — 476 S.
Fisković C. Ranoromaničke freske u Stonu // Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji. — 1960. — Vol. 12. — S. 33—49.
Frolík J. Praha v době svatého Vojtěha (982—977) // Tropami Świętego Wojciecha. — Poznań, 1999. — S. 63—79 (Prace Komisji Archeologicznej. — T. 18).
Grabar A. L'Hodigitria et L'Eléousa // Zbornik za liknove umetnosti. — 1974. — T. 10. — S. 3—14.
Grotowski P. Military attire of warrior saints: a case of «Spekion» // Folia historiae atrium. — 2007. — Ser. NS. Vol. 11. — P. 5—16.
Grotowski P. Arms and Armour of the Warrior Saints: Tradition and Innovation in Byzantine Iconography (843—1261). — Leiden, 2010. — 483 p.
Immerzeel M. Holy Horsemen and Crusader Banners. Equestrian Saints in Wall Paintings in Lebanon and Syria // Eastern Christian art. — 2004. — Vol. 1. — P. 29—60.
Janiak T. Czy Bolesław Chrobry był czczony jako święty? Z badań nad przestrzenią liturgiczną przedromańskiej katedry w Poznaniu (do połowy XI wieku) // Slavia Antiquva. — Poznań, 2003. — Vol. 44. — S. 67—95.
Janiak T. Problematyka wczesnych faz kościoła katedralnego w Gnieźne // Początki architektury monumentalnej w Polsce: Materiały z sesji naukowej (Gniezno, 20—21 Listopada 2003 roku). — Gniezno, 2004. — S. 85—130.
Karaman L. Crkvica sv. Mihajla kod Stona // Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu. — 1928. — Vol. 15, no. 1. — S. 81—116.
Klauser T. Aurum coronarium // Mitteilungen des deutschen archäologischen Institutes, Römische Abtielung. — 1948. — Bd. 59. — S. 129—153.
Lewicki A. Napis na paliuszu z XI wieku // Kwartalnik Historiczny. — 1893. — T. 8. — S. 447—448.
Matthiae G. Gli affreschi di Castel S. Elia // Rivista dell'Instituto nationale di Archaeologia e Storia dell'Arte. — 1961. — T. 10. — P. 181—226.
Matthiae G. Pittura Romana del Medioevo. — Rome, 1988. — Vol. 2: Secoli XI—XIV. — 298 p., 152 pl.
Oswald F. In medio Ecclesiae. Die Deutung der literarischen Zeugnisse im Lichte archäologischen Funde // Frühmittelalterliche Studien. — 1969. — Bd. 3. — S. 313—326.
Regensburger Buchmalerei: von frühkaroling. Zeit bis zum Ausgang d. Mittelalters; Ausstellung d. Bayer. Staatsbibliothek München u. d. Museen d. Stadt Regensburg. — München, 1987. — 123 S., 180 Pl.
Rivelli G. Monumenti letterari su Boris e Gleb. — Genova, 1993. — 706 p.
Sakramentar Heinrichs II. Handschrift Clm 4456 der Bayerischen Staatsbibliothek, München. Faksimile und Kommentarband. — München, 2010. — Bd. 1—2. — 716 S., 168 S.
Syčev N. Sur l'histoire de l'église du Sauveur à Neredicy près Novgorod // L'art byzantin chez les Slaves: l'ancienne Russie, les slaves catholiques. Deuxième recueil dédié à la mémoire de. — Paris, 1932. — P. 78—83.
Szeftel M. Commentaire historique au texte de Slovo // La Geste du prince Igor: épopée russe du douzième siècle: volume offert à Michel Rostovtzeff. — New York; Bruxelles, 1948. — P. 97—149 (Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves. — **8**).
Tatič-Djurič M. Eléousa. À la recherche du type iconographique // Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik. — 1976. — Bd. 25. — P. 259—267.
White M. Military Saints in Byzantium and Rus, 900—1200. — Cambridge, 2013. — 255 p.

А. Є. Мусін

ВИШГОРОДСЬКА ІКОНА СВЯТИХ КНЯЗІВ БОРИСА І ГЛІБА: ВИТОКИ ОБРАЗУ І ЕВОЛЮЦІЯ ІКОНОГРАФІЇ

У статті подано широкий аналіз еволюції іконографії свв. князів Бориса і Гліба в Східній Європі в XI—XIII ст. Автор демонструє візантійські і європейські елементи в їхній репрезентації. Викликаюча дискусію композиція на хрестах-реліквариях і іконках-складнях, що представляє святих братів у позі донаторів, які тримають в руках предмети, що інтерпретуються як храми або вінці, має розумітись як сцена *aurum coronarium*. Така іконографія мучеників, які подають свої мученицькі вінці Матері Божої, була широко поширена в християнському мистецтві Риму епохи пізньої античності і отримала нове відродження в середині XI ст. Правдоподібно, що вона була представлена на фресці в апсиді церкви у Вишгороді, побудованої князем Ізяславом Ярославичем в 1072 р., активні зв'язки якого з латинською Європою добре відомі. Додатково зазначається, що князі спочатку були поховані в середині церкви, *in medio ecclesiae*, згідно з європейською, а не візантійською традицією. Нова іконографія святих братів, де вони представлені тримаючи в руках мечі, повинна розглядатися як інтерпретація мистецтвом хрестоносців візантійської образності, яка не має нічого спільного з «самобутністю» давньоруського мистецтва і еволюцією давньоруської релігійності.

К л ю ч о в і с л о в а: середньовічна Русь, іконографія, релігійність, візантійська традиція, латинський вплив, мистецтво хрестоносців, святі князі Борис і Гліб, ритуал *aurum coronarium*, поховання *in medio ecclesiae*.

A. Ye. Musin

THE ICON OF SAINT PRINCES BORIS AND GLEB IN VYSHGOROD NEAR KIEV: ORIGINS AND DEVELOPMENT OF ICONOGRAPHY

The article presents a comprehensive analysis of the development of the iconography of Saint Princes Boris and Gleb in the Eastern Europe, 11th—13th century. The author shows byzantine and western European elements in the representations. The enigmatic composition on the reliquary-cross and pendant icons where saint brothers are depicted as donators must be interpreted as a scene of *aurum coronarium*. Such iconography of holy martyrs offering their crowns to Mather of God was broadly presented in the Christian art of Rom during the Late Antiquity and had its revival in the mid — 11th century. Most probably it decorated the frescos in the apse of the church in Vyshgorod build in 1072 by the Prince Izyaslav Yaroslavich who had intensive contacts to the Latin Europe. Additionally, the Princes had been initially buried *in medio ecclesiae* according Western and not Byzantine tradition. The new iconography where the saints are presented with their swords should be regarded as crusader interpretation of the byzantine image and has nothing to the idea of the originality of the Russian medieval art and special change in the Russian religious mind.

K e y w o r d s: medieval Rus', iconography, religiosity, Byzantine tradition, Latin influence, Crusader art, international relationship, Saint Princes Boris and Gleb, *aurum coronarium* ritual, burials *in medio ecclesiae*.

Одержано 12.04.2016

УДК: 904.5(477.46)"652"

Б. В. Магомедов, С. В. Диденко, А. С. Милашевский

МОГИЛЬНИК ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ У с. ЛЕГЕДЗИНЕ (работы 2015 г.)

Публикация посвящена раскопкам на могильнике Легедзине последней трети III — конца IV в. В 2015 г. было открыто 10 погребений (№ 64—73) и одна яма. Найдена керамическая посуда, осколки стеклянных кубков, детали убора и прочее.

Ключевые слова: черняховская культура, погребения, фибулы, пряжки, подвески.

В 2015 г. Легедзинская Черняховская экспедиция Института археологии НАН Украины продолжила исследование могильника черняховской культуры у с. Легедзине Тальновского районана Черкасской области, начатое в 2008—2011 гг. [1] Работы проведены, как и раньше, благодаря поддержке Государственного историко-культурного заповедника «Трипольская культура» (с. Легедзине). Наши публикации за прежние годы содержат историю исследования памятника, описание его топографии, культурного слоя, а также методику раскопок. Несущественное дополнение к методике раскопок было внесено по требованию арендаторов поля, на котором расположен могильник. Нам следовало проводить сортировку отвалов (на чернозем и суглинок) с последующей послойной засыпкой раскопов. В результате на вскрытие площади ушло больше времени, чем обычно.

Новые работы проводились на небольшом участке центральной части могильника и на его северной окраине в секторах 3, 6, 14 (рис. 1; 2). Для уточнения площади могильника к северо-востоку от сектора 14 вскрыт участок разведочной траншеи размером 8 × 1 м. Так как в траншее обнаружены погребения (кремации 69 и 73) и в дальнейшем здесь планируются раскопки, новому сектору присвоен номер 31.

Вскрыта площадь 106 м^2. Открыто десять захоронений и одна яма. Погребения совершены по разным обрядам: семь безурновых кремаций (№ 64—66, 69—72), одна урновая (№ 73) и две ингумации, ориентированные головой на запад (№ 67) и на север (№ 68). Погребение 68 является могилой с подбоем.

За все время раскопок в течении пяти сезонов исследована площадь 614 м^2, открыто 73 погребения. Из 43 кремаций 35 были в ямах без урн, 8 — в урнах. Из 30 ингумаций 21 скелет ориентирован головой на север, 8 — на запад. Большинство погребений с трупоположениями совершены в простых грунтовых ямах, два в ямах с подбоем (№ 16, 68) и два в ямах с заплечиками (№ 32, 39). В большинстве захоронений (18) скелеты были в разной степени разрушены в древности. Среди двенадцати не потревоженных — 7 погребений детей и 5 — взрослых.

Антропологические определения костей из раскопок 2015 г. провела к. и. н. Т.А. Рудич, палеопатологическое исследование скелетов из погр. 67 и 68 — к. и. н. А.Д. Козак (приложения 1 и 2).

Как и в предыдущие годы, проводился поквадратный подсчет находок керамики в культовом слое. На схеме распределения керамики (рис. 3) видно, что на новых раскопанных участках плотность находок наивысшая в центре могильника (сектор 3) и на квадратах, примыкающих к центру, но убывает к северо-востоку (секторы 6 и 14).

1. Результаты работ прежних лет опубликованы: Магомедов, Диденко, 2009; 2011; 2013; Магомедов, Диденко, Кожемяченко, 2010.

© Б.В. МАГОМЕДОВ, С.В. ДИДЕНКО, А.С. МИЛАШЕВСКИЙ, 2017

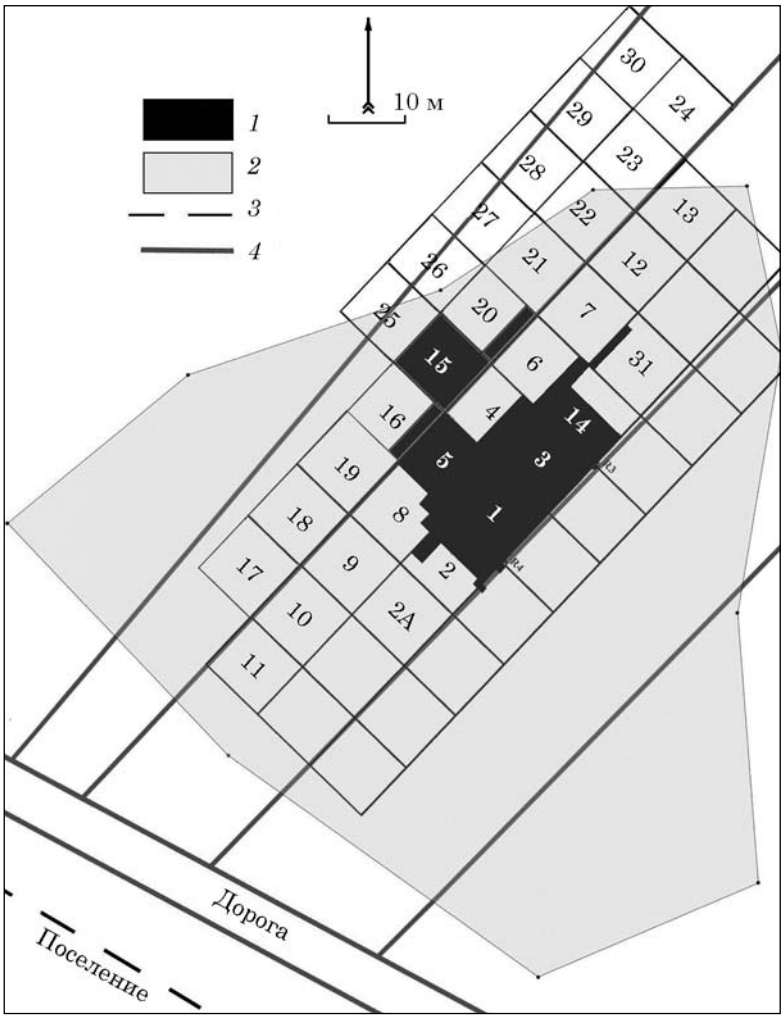

Рис. 1. План расположения могильника на местности с обозначением и нумерацией секторов; *1* — раскопанные участки могильника; *2* — распространение подъемного материала; *3* — северо-восточная граница поселения черняховской культуры; *4* — межи огородов

ОПИСАНИЕ КОМПЛЕКСОВ

Погребение 64. Кремация безурновая (рис. 4, *1—4*). Глубина 0,51—0,62 м. Пережженная керамика и кальцинированные кости (8 фрагментов) лежали двумя скоплениями на площади 0,4 × 0,15 м. Среди керамики сохранились немногочисленные, частично ошлакованные обломки гончарной трехручной вазы от верхней части с Т-образным венчиком и орнаментальным фризом, ручка и фрагменты нижней части; обломки двух гончарных столовых сосудов — Г-образный венчик вазы и венчик миски закрытого типа, фрагменты стенок и двух днищ; части венчика и стенок гончарного кухонного горшка.

Погребение 65. Кремация безурновая (рис. 4, *7—11*). Кости принадлежали ребенку. Глубина 0,63 — 0,78 м. Керамика и кальцинированные кости (23 фрагмента) лежали плотными скоплениями на площади 0,22 × 0,25 м и несколько черепков ниже и в стороне. Среди керамики в массе пережженной выделяется дно черной гончарной миски со слабым обжигом (при выемке расслоилась). Обломки принадлежат также трехручной вазе с Г-образным венчиком и кухонному горшку. Также найдены стенки и два фрагмента венчиков мисок. В нижнем слое погребения лежали пряслице и часть фибулы.

1. Глиняное чернолощеное пряслице — шаровидное, несколько сплющенное, пережженное. Диаметр 26 мм (рис. 4, *11*).

2. Верхняя часть слегка оплавленной фибулы: короткая пружина и круглая в сечении спинка. Сохранившаяся длина 17 мм (рис. 4, *10*).

Погребение 66. Кремация безурновая (рис. 4, *13—14*). Кости принадлежали ребенку. Глубина 0,33—0,5 м. Находки лежали наклонным слоем на площади 0,2 × 0,2 м. Собрано 22 фрагмента кальцинированных костей. Пережженная керамика представлена обломком верхней части вазы и других гончарных столовых сосудов, в том числе мелкими фрагментами четырех мисок и ручкой кувшина, а также мелкими обломками кухонного горшка.

Погребение 67. Ингумация детская, ориентированная головой на запад (рис. 4, *12*). Скелет принадлежал ребенку в возрасте 4—5 лет, возможно, мужского пола, с выраженными признаками заболеваний (анемия, рахит) и задержки роста. Глубина залегания костей 1,1 м. Стенки могилы в черноземе не прослежены. Некоторые кости смещены грызунами, кости ног ниже колен не сохранились, но можно заключить, что скелет лежал на спине с вытянутыми вдоль тела руками. Череп был развернут лицом к левому плечу. Инвентарь не обнаружен.

Погребение 68. Ингумация в подбойной могиле, ориентированная головой на север с отклонением 20° к востоку (рис. 5; 6). Скелет принадлежал ребенку в возрасте 2—3 года, который отличался слабым здоровьем и задержкой роста, вероятно, в результате авитаминоза.

Входная яма могилы, прослеженная в материковом суглинке с глубины 1,15 м, имела подпрямоугольную форму. Западная стенка не

Рис. 2. План раскопанной части могильника. *Условные знаки*: *а* — кремации; *б* — ингумации с непрослеженным контуром; *в* — ингумация с неустановленной ориентацией; *г* — скопления керамики; *д* — граница раскопа 2015 г.

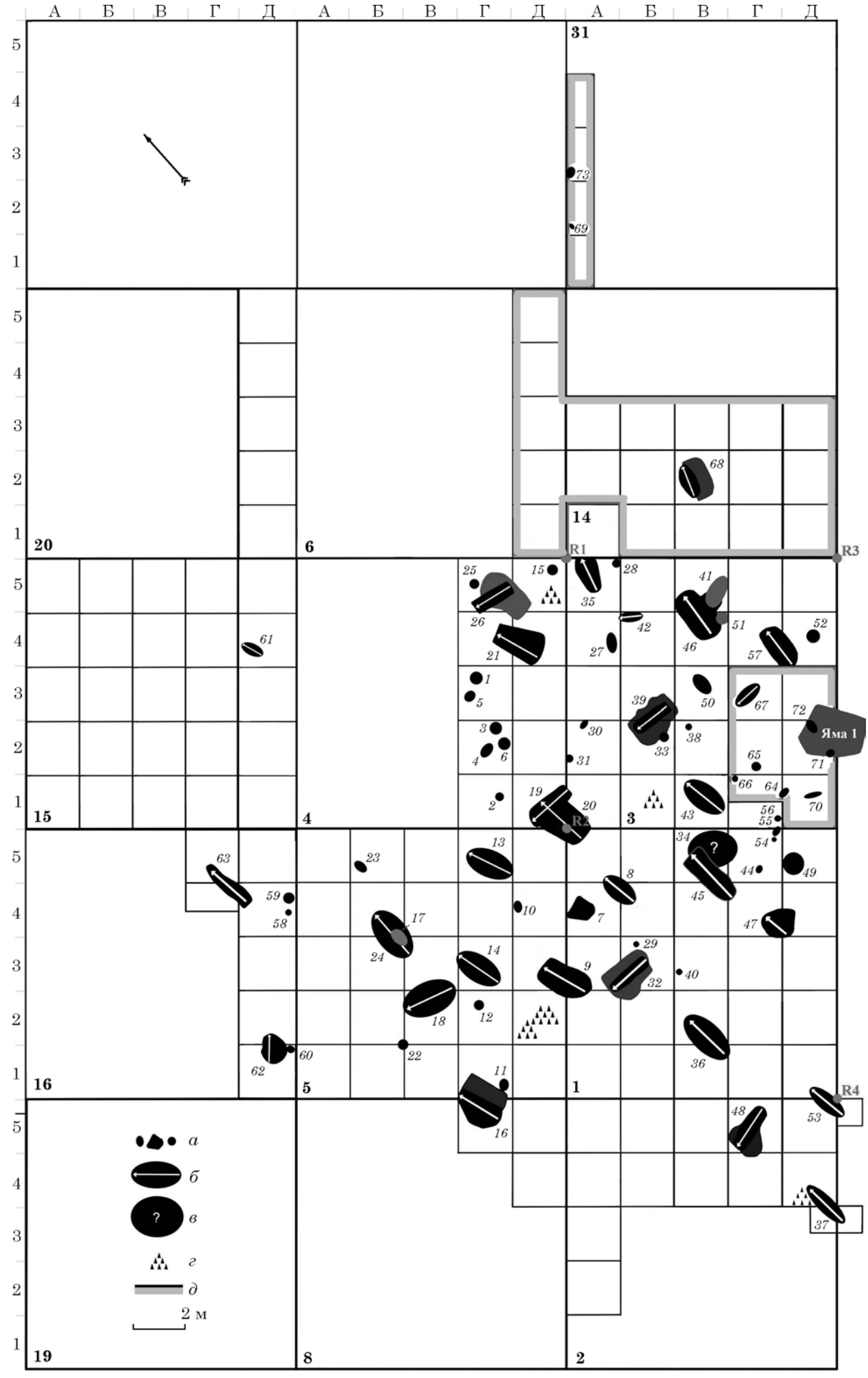
А Б В Г Д А Б В Г Д А Б В Г Д
31
20
6
14
15
4
3
16
5
1
19
8
2
R1
R2
R3
R4
Яма 1
а
б
в
г
д
2 м

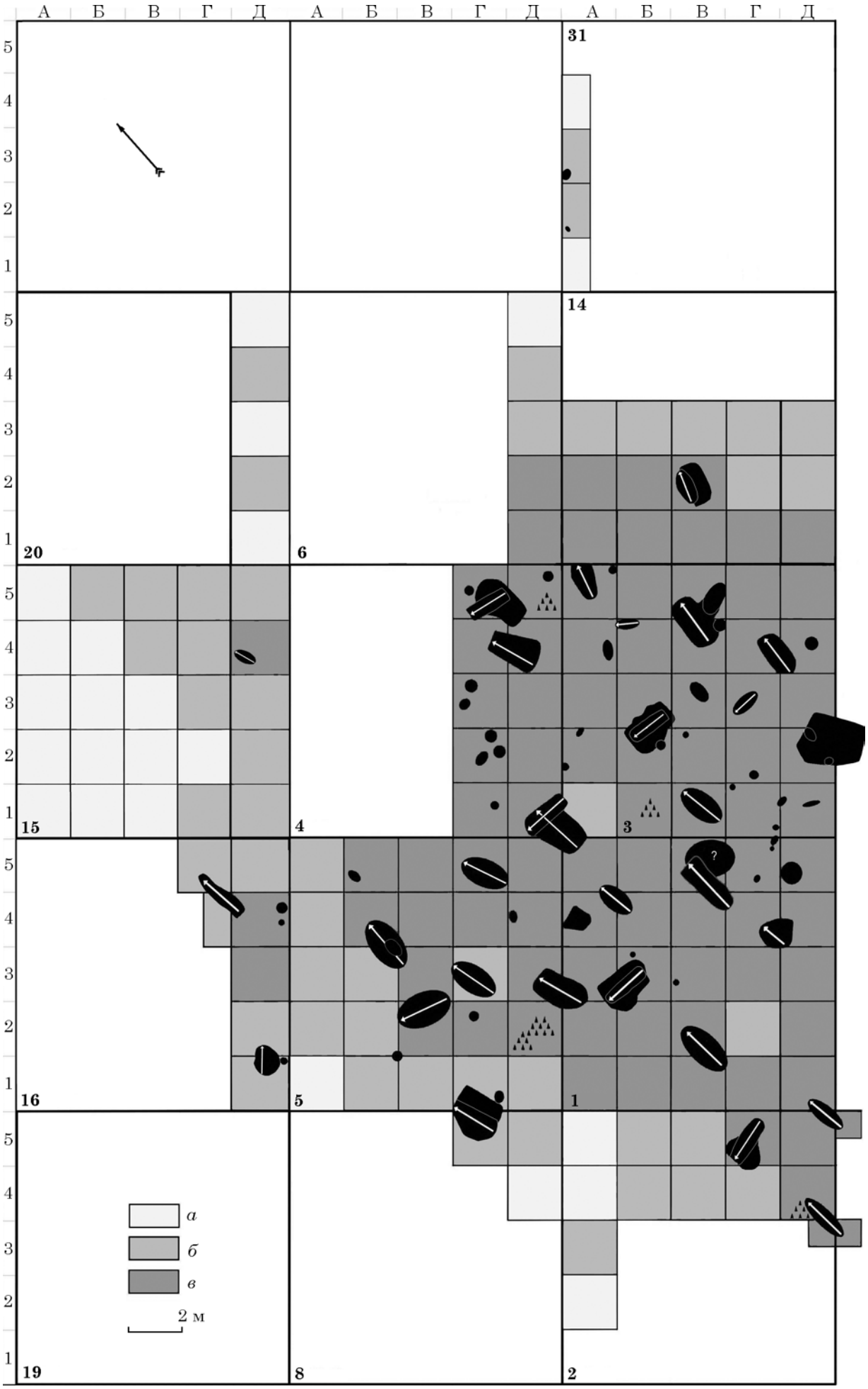
А Б В Г Д А Б В Г Д А Б В Г Д
31
14
20
6
15
4
3
16
5
1
19
8
2
а
б
в
2 м

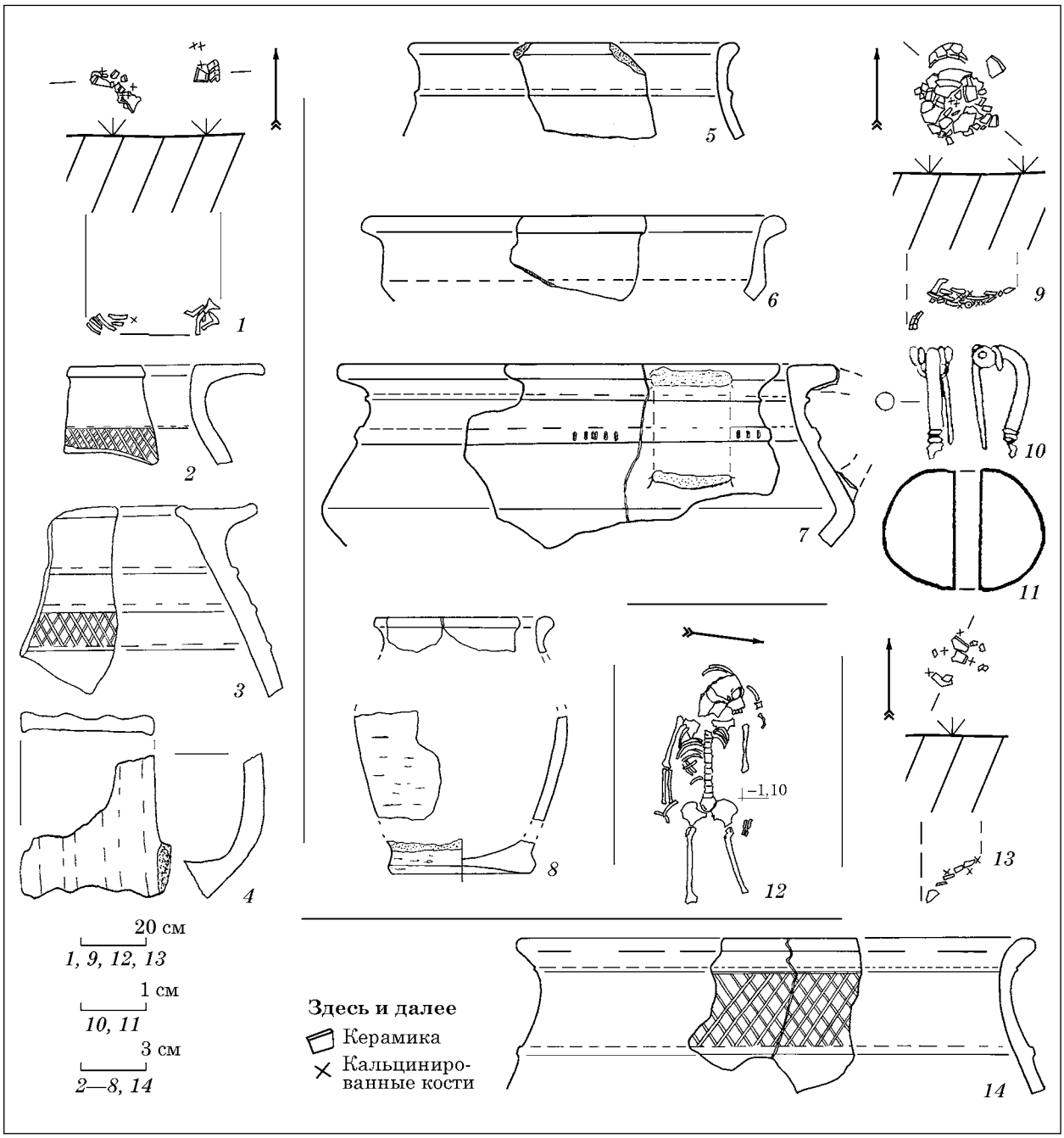

Рис. 4. Погребения и инвентарь: *1—4* — № 64; *5—11* — № 65; *12* — № 67; *13—14* — № 66 (*1, 9, 12, 13* — планы и разрезы; *2—4, 5—7, 14* — фрагменты столовых сосудов; *8* — фрагменты кухонного горшка; *10* — бронзовая фибула; *11* — керамическое пряслице)

сохранилась, так как она обрушилась в древности вместе со сводом подбоя. Размеры входной ямы около 1,58 × 0,8 м, глубина 1,33—1,44 м, дно ровное, понижалось к северу. Подбой имел овальную форму и был короче входной ямы. Его размеры 1,33 × 0,63 м, глубина 1,50—1,55 м. Высота ступеньки до 0,17 м, ширина входа в подбой предположительно около 0,3 м. Детский скелет лежал в вытянутой позе на спине, многие кости смещены грызунами (вероятно, в период, когда подбой не был заполнен землей). Остатки черепа смещены к левому плечу. От него сохранилась лобная часть и обломки верхней челюсти. Левая рука, судя по положению локтевых костей, вытянута вдоль тела.

Погребение содержало многочисленный инвентарь. В заполнении подбоя, на 0,3 м выше черепа, обнаружена крупная бусина, вероятно, перемещенная грызунами. В области шеи лежали остатки подвески-гребня, в области

Рис. 3. Количественное распределение фрагментов керамики в культовом слое могильника. Цветом обозначено количество: *а* — от 1 до 20; *б* — от 21 до 80; *в* — от 81 и больше (максимально 715)

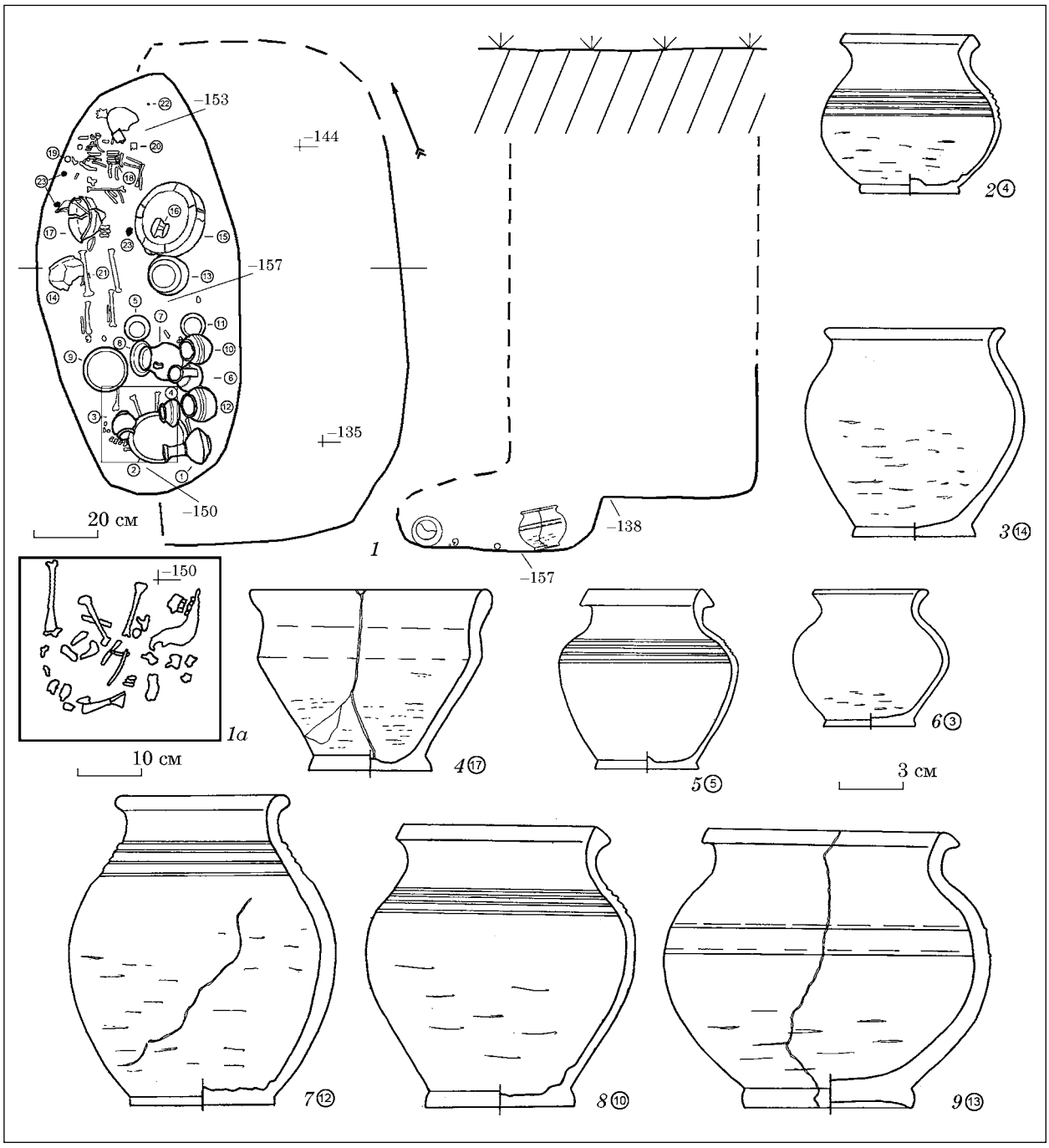

Рис. 5. Погребение 68: *1* — план и разрез с обозначением глубин и находок; *1а* — вырезка из плана (увеличено): нижний слой находок (под сосудами) — кости молодой овцы; *2—9* — кухонные горшки. На рис. 5 и 6 цифры в кружках соответствуют номерам находок на плане погребения и в тексте

груди — фибула, а западнее груди — височное кольцо. Западнее грудной и поясничной области у стенки подбоя находились два небольших куска пережженного гранита, третий такой же камешек — к востоку от левого бедра. На правом бедре лежало железное шило. В погребении найдено семнадцать гончарных сосудов. Многие из них лежали на боку, вероятно в результате проседания деревянного бокового перекрытия подбоя. На правой тазовой кости скелета лежал широкогорлый горшок (сосуд 17), напротив, у ступеньки, стояла трехручная ваза, внутри нее находилась миниатюрная кружка (сосуды 15, 16), южнее — горшок (сосуды 13). Между правой бедренной костью и западной стенкой находились обломки другого горшка (сосуд 14). Он был раздавлен на боку, но некоторые фрагменты венчика, стенок и дна отсутствовали. В южном конце подбоя у торцевой стенки, на его дне лежали кости молодой овцы [1], включая часть черепа. Анатомический порядок наблюдался только среди отдельных

1. Определение м. н. с. Е.В. Марковой.

групп позвоночных костей. Сверху их перекрывали сосуды: кувшин-бутыль, миска и два миниатюрных горшочка (сосуды 1—4). Севернее, от ног скелета до восточной стенки подбоя, располагались еще один миниатюрный горшочек, одноручный и двуручный кувшины, две миниатюрные миски и одна среднего размера, два горшка (сосуды 5—12).

1. Кувшин безручный (бутыль) гончарный серолощеный, асимметричный — горло отклоняется от осевой линии. Под горлом и на плечике — валики. Поддон кольцевой. Высота 18 см, диаметр венчика 5,7 см (рис. 6, *1*).

2. Миска кухонная гончарная, открытого типа. Поддон кольцевой. Высота 8,5 см, диаметр венчика 19,8 см (рис. 6, *2*).

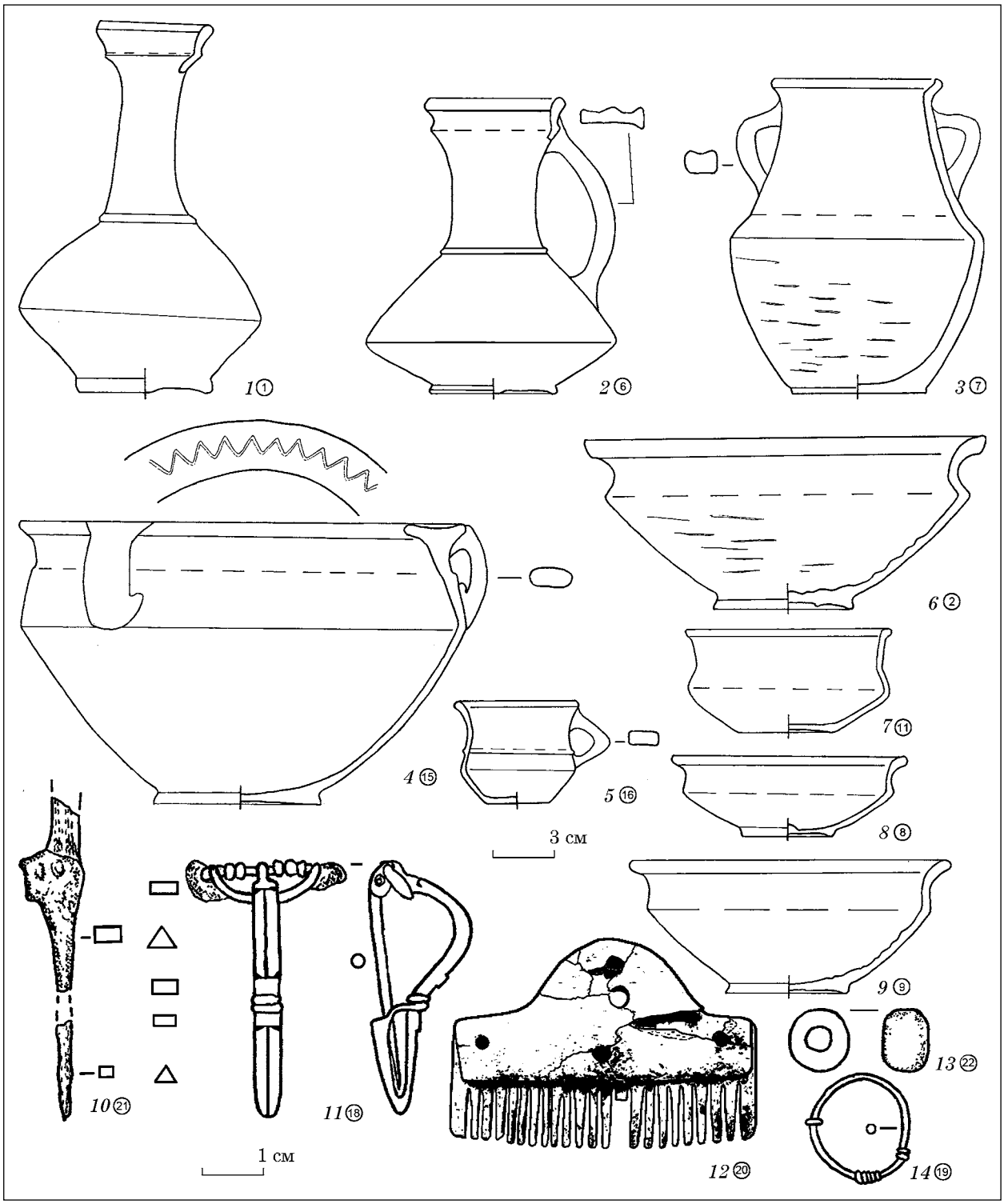

Рис. 6. Погребение 68: *1, 2, 4, 5, 7—9* — столовые сосуды; *3, 6* — кухонные сосуды; *10* — железное шило; *11* — бронзовая фибула; *12* — подвеска-гребень из оленьего рога с бронзовыми заклепками; *13* — стеклянная бусина; *14* — бронзовое височное кольцо

3. Горшок миниатюрный гончарный кухонный. Поддон плитчатый. Высота 6,4 см, диаметр венчика 5,5 см (рис. 5, *3*).

4. Горшок миниатюрный гончарный кухонный. На плечиках — горизонтальные врезные линии. Поддон плитчатый. Высота 7,5 см, диаметр венчика 6,6 см (рис. 5, *2*).

5. Горшок миниатюрный гончарный кухонный, черного цвета. Венчик клювовидный. На плечиках — горизонтальные врезные линии. Поддон плитчатый. Высота 8,4 см, диаметр венчика 6,4 см (рис. 5, *5*).

6. Кувшин одноручный гончарный серолощеный, под горлом и на плечике украшен валиками. Поддон кольцевой. Ручка прямоугольная в сечении с продольным валиком. Высота 14,6 см, диаметр венчика 6,9 см (рис. 6, *2*).

7. Кувшин двуручный гончарный кухонный, биконический. Ручки прямоугольные в сечении с продольным желобком. Поддон плоский. Высота 15,5 см, диаметр венчика 8,4 см (рис. 6, *3*).

8. Миска столовая гончарная, открытого типа, поверхность подлощена. Поддон кольцевой. Высота 4 см, диаметр венчика 11,5 см (рис. 6, *8*).

9. Миска столовая гончарная, открытого типа, серолощеная. Поддон кольцевой. Высота 6,6 см, диаметр венчика 15,8 см (рис. 6, *9*).

10. Горшок гончарный кухонный. На плечиках — горизонтальные врезные линии. Поддон плитчатый. Высота 12,7 см, диаметр венчика 10,2 см (рис. 5, *8*).

11. Миска столовая гончарная, закрытого типа, серолощеная. Поддон плоский. Высота 5,1 см, диаметр венчика 10,2 см (рис. 6, *7*).

12. Горшок гончарный кухонный. На плечиках — горизонтальные врезные линии. Поддон плитчатый. Сосуд с производственным браком — в боку трещина. Внутри сохранились остатки пригорелой пищи, снаружи горшок закопчен. Высота 14,5 см, диаметр венчика 8,6 см (рис. 5, *7*).

13. Горшок гончарный кухонный. Поддон кольцевой. Сосуд с производственным браком — в боку и дне трещины. Внутри сохранились остатки пригорелой пищи. Высота 13,1 см, диаметр венчика 12,2 см (рис. 5, *9*).

14. Горшок гончарный кухонный. Поддон плитчатый. Цвет желто-серый. Внутри сохранился нагар. Высота 9,7 см, диаметр венчика 8,5 см (рис. 5, *3*).

15. Ваза трехручная столовая гончарная, серолощеная. Венчик Т-образный, под ним уступ. Ручки в сечении овальные. По горизонтальной поверхности венчика нанесен пролощенный орнамент — зигзаг-волна. Поддон плитчатый. Высота 13,9 см, диаметр венчика 21,9 см (рис. 6, *4*).

16. Кружка миниатюрная гончарная, лощеная. На плечике — валик, поддон плоский. Цвет коричневый, на изломе — красный. Сосуд недостаточно обожжен. Высота 5,1 см, диаметр венчика 6,1 см (рис. 6, *5*).

17. Горшок широкогорлый «открытого типа» (по аналогии с типологией мисок), кухонный гончарный, черного цвета. Выделено боковое ребро, поддон плитчатый. Сосуд сформован небрежно, гончарный круг использован только для подправки. Высота 8,5 см, диаметр венчика 11,5 см (рис. 5, *4*).

18. Фибула бронзовая с железной осью, подвязная. Сечение спинки треугольное с прямоугольными площадками. Длина 43 мм, ширина спинки 4 мм (рис. 6, *11*).

19. Височное кольцо из бронзовой проволоки с завязанными концами. Диаметр 17 мм. На кольцо плотно надето миниатюрное колечко из серебряной проволоки (рис. 6, *14*).

20. Подвеска в виде миниатюрного гребня из оленьего рога с бронзовыми заклепками, с отверстием для подвешивания в спинке. Копирует трехслойный гребень типа Томас III. Размер 50 × 33 мм (рис. 6, *12*).

21. Железное шило со следами деревянной рукоятки. Сохранность плохая. Длина 50 мм (рис. 6, *10*).

22. Бусина шаровидная из глухого черного стекла. Диаметр 10 мм (рис. 6, *13*).

23. Три гранитных обломка черного цвета. Пережжены, крошатся.

Погребение 69. Кремация безурновая (рис. 7, *1*). Кости принадлежали ребенку. Глубина 0,25—0,3 м. Вероятно, верхняя часть захоронения была разрушена вспашкой. На площади 0,2 × 0,17 м обнаружено 8 пережженных обломков от одной или двух мисок и 6 фрагментов мелких кальцинированных костей.

Погребение 70. Кремация безурновая (рис. 7, *2, 3*). Пережженная гончарная керамика и кальцинированные кости (8 фрагментов) лежали вытянутым скоплением на площади 0,6 × 0,1 м на глубине 0,4—0,45 м. Среди керамики определяются обломки орнаментированной вазы, стенка кувшина, стенки других столовых сосудов, а также фрагменты кухонного горшка.

Погребение 71. Кремация безурновая (рис. 7, *4, 5*). Скелет принадлежал, скорее всего, взрослому человеку. Пережженная гончарная керамика, другие находки и кальцинированные кости (11 фрагментов) лежали на площади 0,25 × 0,2 м на глубине 0,45—0,5 м. Среди керамики определяются обломки столовой миски и кухонного горшка. Также были найдены такие предметы.

1. Небольшой слиток черного стекла с серыми прослойками, вероятно остатки расплавленной бусины.

2. Фрагмент серебряной фибулы — накладной диск с рубчатыми краями диаметром 14 мм, надетый на кусочек проволоки (рис. 7, *5*).

Погребение 72. Кремация безурновая (рис. 7, *6—9*). Остатки погребения, в том числе кальци-

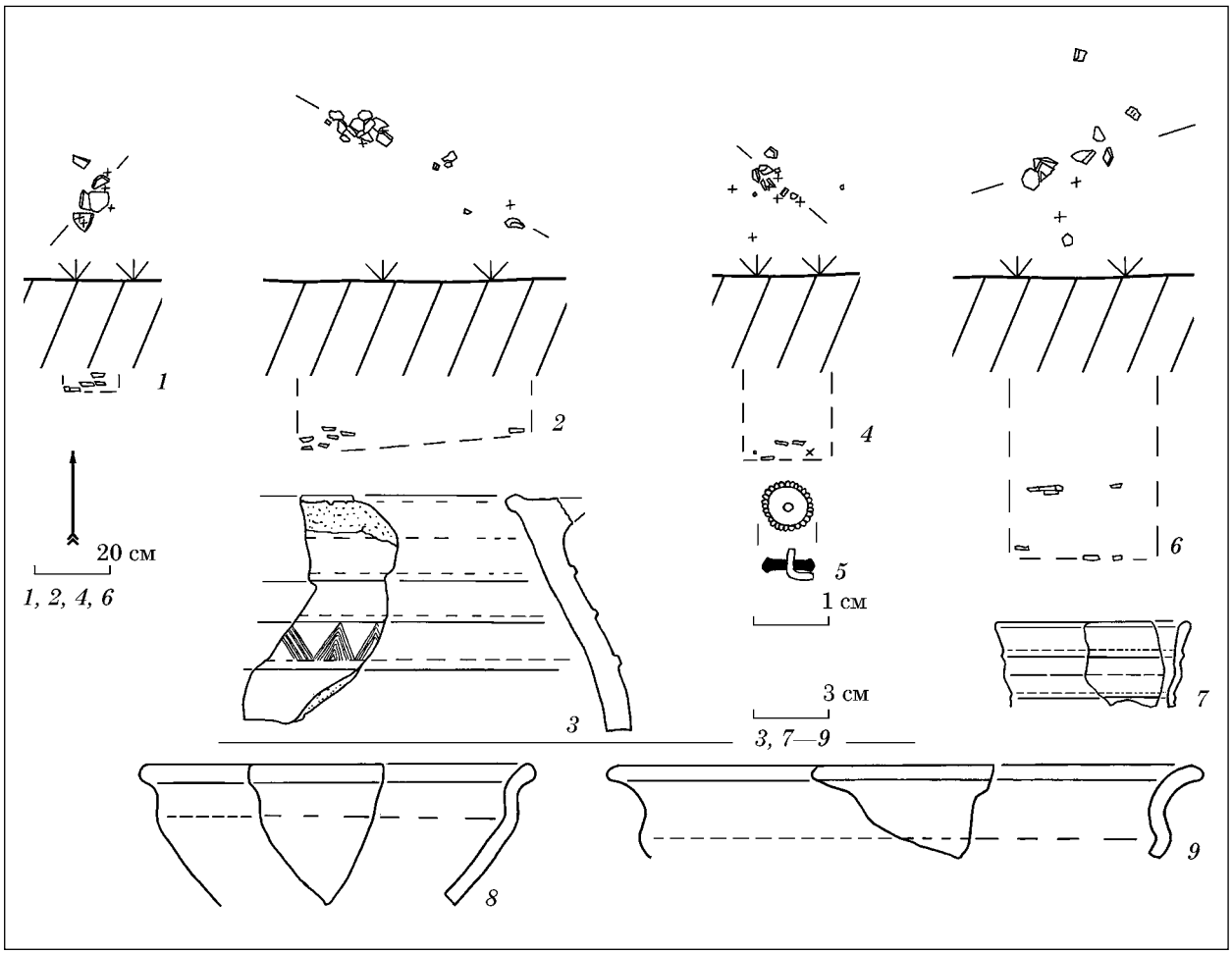

Рис. 7. Погребения и инвентарь: *1* — № 69; *2, 3* — № 70; *4, 5* — № 71; *6—9* — № 72 (*1, 2, 4, 6* — планы и разрезы; *3, 7—9* — фрагменты столовых сосудов; *5* — фрагмент серебряной фибулы — накладной диск)

нированные кости (5 фрагментов) лежали на площади 0,53 × 0,25 м на глубине 0,55—0,75 м. Среди керамики определяются обломки гончарных сосудов: двух столовых мисок, ручка вазы, венчик кувшина, стенки кухонных горшков, а также фрагмент дна лепного сосуда. Также найден оплавленный осколок стеклянного сосуда.

Погребение 73. Кремация в урне (рис. 8, *1—5*). Кости принадлежали ребенку в возрасте Infantilis 1 (до 7 лет). Глубина погребения 0,5—0,6 м. Урна представляла собой нижнюю половину непережженного горшка, расколотого на несколько частей. Отдельные фрагменты его стенок и венчика находились среди заполнения. На дне урны компактно лежали кальцинированные кости (47 фрагментов) и три пережженные бусины. Выше залегали пережженные обломки гончарной керамики, среди которых возможно определить фрагменты двух кухонных горшков и четырех столовых сосудов, а также пережженный обломок камня (гранит) размером 3 × 2 см.

1. Горшок-урна гончарный кухонный. Венчик прямой, поддон плитчатый. Высота 17—18 см, диаметр венчика 11 см (рис. 8, *2*).

2. Бусы сердоликовые 14-гранные, пережжены. 3 экземпляра. Длина 13—15 мм (рис. 8, *3—5*).

Яма 1 (рис. 8, *6*). Контур объекта на зачистках дна раскопа на глубинах 1,0—1,3 м читался неясно и четко выступил при выборке заполнения (слабо гумусированный суглинок) на глубине около 1,5 м. Яма имела форму неправильного пятиугольника размером 2,5 × 1,8 м. Глубина 2—2,08 м. Стенки вертикальные, вдоль юго-западной стенки прослежена ступенька шириной 0,3—0,35 м, высотой 0,3 м. В заполнении ниже уровня зачистки (1,2 м) и практически до дна встречались, как и в культовом слое могильника, фрагменты пережженной черняховской керамики, а также обломки человеческих костей, в том числе от детского черепа. Непосредственно над ямой, на глубинах 0,5—0,75 м, располагались кремации 71 и 72. Следовательно, объект был сооружен и засыпан во время функционирования могильника. Размеры и глубина ямы позволяют предположить, что ее готовили в качестве могилы для некоего нерядового члена общины, но по каким-то причинам работа не была завершена и захоронение не состоялось.

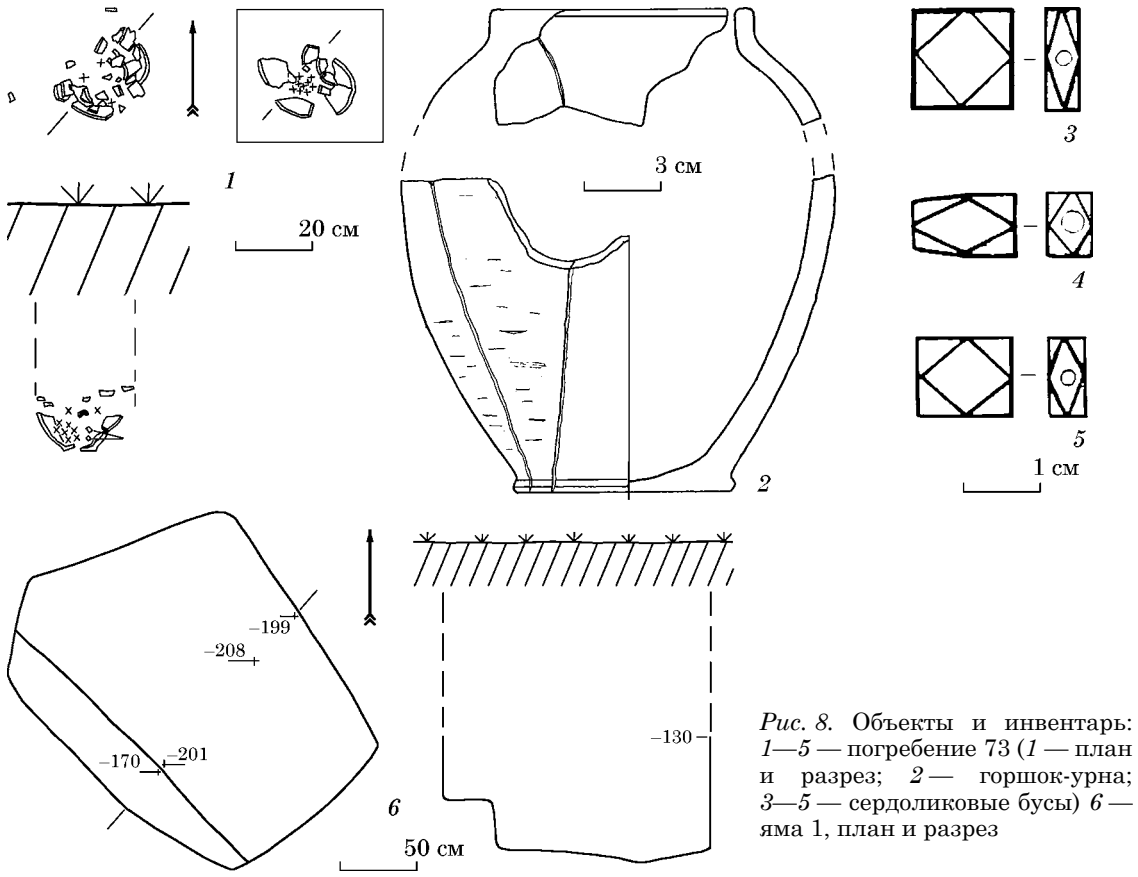

Рис. 8. Объекты и инвентарь: *1—5* — погребение 73 (*1* — план и разрез; *2* — горшок-урна; *3—5* — сердоликовые бусы) *6* — яма 1, план и разрез

НАХОДКИ ИЗ КУЛЬТОВОГО СЛОЯ И АНАЛИЗ МАТЕРИАЛА

Большинство находок из культового слоя имеет следы воздействия огня. В основном это обломки сосудов, а также другие вещи.

КЕРАМИЧЕСКАЯ ПОСУДА

По результатам раскопок 2015 г. в слое могильника учтены обломки глиняных сосудов в количестве 2831 единица (рис. 9; 10). Из них: гончарной столовой керамики 2170, гончарной кухонной 643, лепной 15 и импортной керамики — 3 экземпляра. За пять сезонов раскопок 2008—2011 и 2015 гг. в целом учтено обломков глиняной посуды из слоя 23067 единиц. Эта керамика распределяется так: гончарная столовая — 19112 экз. (82,9 %); гончарная кухонная — 3808 экз. (16,5 %); лепная — 88 экз. (0,4 %); импортная — 59 экз. (0,3 %).

В материалх последних раскопок среди фрагментов гончарной посуды встечаются столовые экземпляры, орнаментированные пролощенной сеткой, треугольниками и зигзагами (рис. 9, *9—15*), а также верхняя часть кубка, украшенного оттисками зубчатого штампа (рис. 9, *17*). Можно предположить, что это отпечатки тонкой пилы. Большая серия целых форм (17 сосудов) происходит из детского погр. 68: трехручная ваза и в ней маленькая кружка, три кувшина — без ручки (аналогичный по стилю экземпляр найден в погр. 57), с одной и с двумя ручками, кухонный двуручный кувшин, миски и горшки (рис. 5, *2—9*; 6, *1—9*). Часть из них имеет миниатюрные размеры, что и свойственно для черняховских детских погребальных комплексов. Эта посуда относится в основном к обычным типам. Но горшок «открытого типа» (рис. 5, *4*) является у нас редкой формой, зато характерен для лепной керамики пшеворской культуры. По небрежности исполнения создается впечатление, что он был вылеплен без помощи станка и лишь подправлен ножом на поворотном круге. Найденные в слое венчики кухонных горшков имеют обычные для черняховской культуры профили (рис. 10, *1—4*). Выделяется нестандартной формой фрагмент кухонной миски закрытого типа (рис. 10, *5*).

Черняховская лепная посуда представлена только обломками (рис. 10, *7—10, 12, 13*). Представляет интерес фрагмент венчика горшка вельбарского типа, так называемого «кумпфа» (рис. 10, *7*). Обломок дна лепного кубка украшен орнаментом: центр дна обведен кругом и обрамлен четырьмя (исходя из предполагаемой симметричности изображения) кругами, из которых один имеет в центре вмятину, а

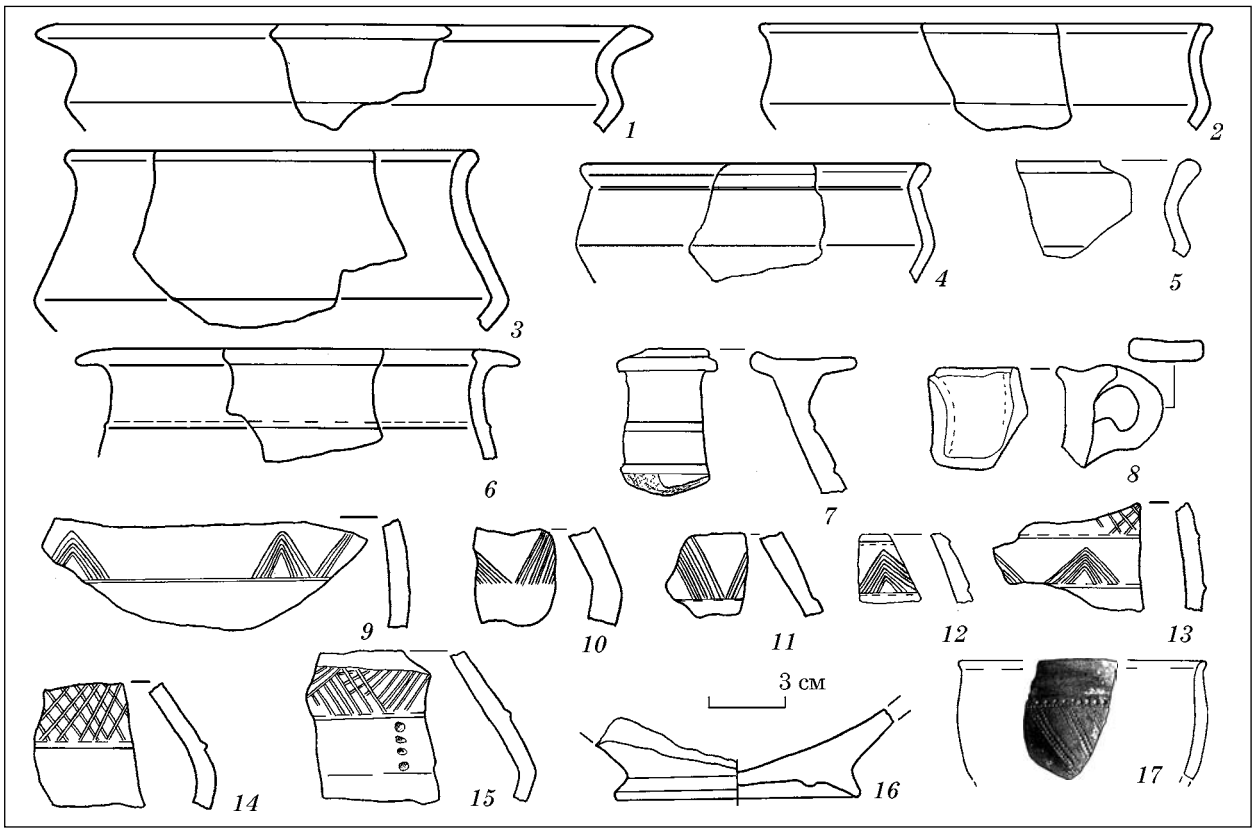

Рис. 9. Культовый слой; фрагменты столовой посуды

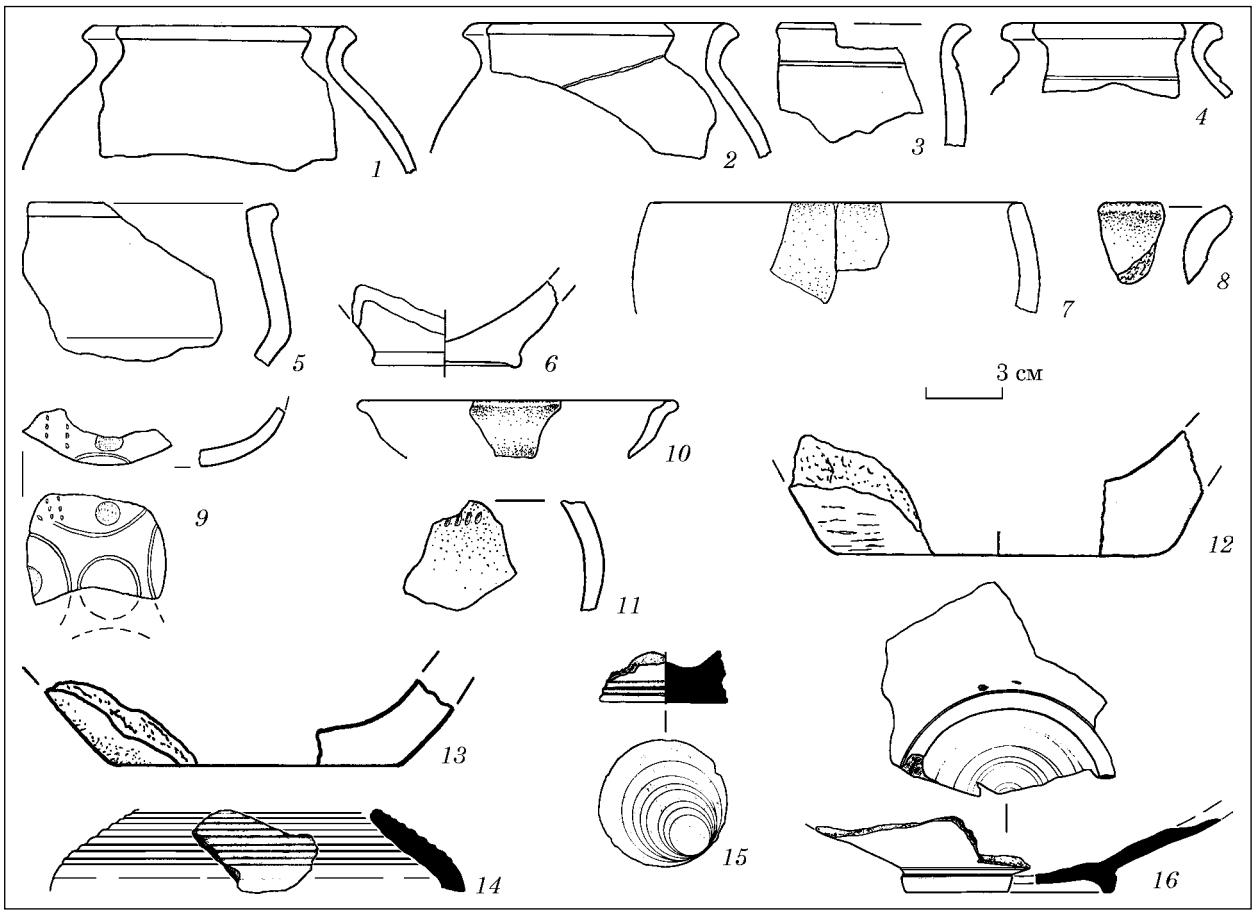

Рис. 10. Культовый слой; фрагменты глиняной посуды: *1—6* — кухонной; *7—13* — лепной; *14* — амфоры; *15, 16* — импортной красноглиняной

другой — более сложный рисунок (рис. 10, *9*). Предполагаем, что этот сосуд является имитацией стеклянного кубка, близкого к варианту типа Ганцков, осколок которого, кстати, найден на соседнем квадрате (рис. 11, *21*). Один лепной фрагмент относится к периоду поздней бронзы (рис. 10, *11*).

Из импортной керамики встречались красноглиняные фрагменты: стенка амфоры с рифлением, дно краснолаковой тарелки и дно сосуда из грубого теста со следами красной краски; на последнем четко видны круговые следы срезания сырого изделия с гончарного круга (рис. 10, *14—16*).

СТЕКЛЯННАЯ ПОСУДА

В культовом слое могильника найдено много стекла в виде осколков кубков, иногда оплавленных, и в основном в виде слитков. В некоторых случаях стеклянная масса, расплавленная в пламени погребального костра, растеклась по керамическим черепкам. Из осколков, поддающихся определению, шесть экземпляров являются стенками сосудов с редко расположенными, грубо прошлифованными, неполированными овалами (рис. 11, *22—25*). Они принадлежат наиболее распространенным в черняховской культуре кубкам типа Эггерс 230 (тип Ковалк по Г. Рау) второй-третьей четверти 4 в. [Eggers, 1951, Taf. 16; Rau, 1972, S. 164, Fig. 52]. Большинство имеет характерную для типа окраску — разные оттенки желто-зеленого «бутылочного» цвета, один фрагмент изготовлен из бесцветного стекла.

Сложнее сделать типологическое определение по осколку придонной части кубка из стекла желто-зеленого оттенка с редким видом шлифованного декора; толщина 4 мм (рис. 11, *21*). Его дно было обрамлено двумя прошлифованными линиями, выше расположены крупные овальные неполированные фасетки, вписаны в овалы, между которыми помещались мелкие овальные фасетки. Близкий орнаментальный мотив «фасетки, вписанные в круги» украшает чашу из черняховского могильника Романковцы (погр. 105) [Никитина, 2008, рис. 15, *4*]. Но этот сосуд имеет более низкие пропорции, соответствующие типу Эггерс 212 [Eggers, 1951, Taf. 15]. По ряду признаков оформления (вероятно, и по пропорциям) наш фрагмент более всего приближается к типу Эггерс 220—221 (тип Ганцков по Г. Рау), который датируют около второй четверти IV в. [Eggers, 1951, Taf. 15; Rau, 1972, S. 164, Fig. 52]. Такие кубки известны на черняховских памятниках Гавриловка, Косанов, Фрунзовка [Petrauskas, 2003, Abb. 19, *11*; 43b, *7*; Кравченко, 1967, с. 160—161, рис. 2, *6*], а также в Польше (Ганцков), Дании (Сигерстед) и в Крыму (Суворово, Нейзац) [Rau, 1972, S. 174, 189, Fig. 52; Shabanov, 2013, fig. 10, *1, 2*]. Как и у сосудов этого типа, в орнаментации фрагмента из Легедзине использованы двойная линия вокруг дна, большие и малые фасетки, но при этом большие фасетки вписаны в овалы, а не в ромбы или пятиугольники [1]. Таким образом, наш экземпляр можно отнести к особому варианту кубков типа Эггерс 220—221.

Подавляющее большинство переплавленного стекла представляет собой осколки прозрачных слитков желто-зеленого цвета. Найдены также небольшие цельные слитки: синего прозрачного стекла, зеленого непрозрачного (оба в культовом слое) и черного (погр. 71). Вряд ли можно сомневаться, что они являются остатками бусин.

ДЕТАЛИ УБОРА

Значительная часть находок относится к деталям убора умершего человека — металлические части одежды, украшения и амулеты.

Фибулы (одна полная и пять обломков) происходят из трех погребений и из слоя. Три типологически определимые экземпляра относятся к наболее массовому виду черняховских застежек: к подгруппе двучленных прогнутых подвязных фибул серии 1 — с коленчато или асимметрично изогнутой спинкой.

В погр. 65 найдена оплавленная часть (без приемника) бронзовой с железной осью фибулы (рис. 4, *10*). Спинка без фасеток, в сечении круглая, диаметр 2,5 мм.

Е.Л. Гороховский относит такие изделия к варианту А1 [2], преобладающий в ранней черняховской фазе 1 («Ружичанская», около 230—270 гг.), и позже не известен [Гороховский, 1988, с. 35, 42].

Единственная целая фибула сопровождала погр. 68 (рис. 6, *11*). Она изготовлена из бронзы, ось железная, длина 43 мм. Спинка с фасетками, треугольная в сечении, ширина 4,5 мм. Принадлежит к варианту Б1в, который встречается только в фазе 5 («Журавская», пос-

1. По признаку толщины стенок среди приведенных аналогий к нашему экземпляру наиболее близок кубок из Фрунзовки (толщина до 7 мм), тогда как остальные сосуды являются тонкостенными.

2. До сих пор на могильнике были обнаружены две фибулы серии А [Магомедов, Диденко, 2013, с. 237, рис. 3, *2, 4*].

Рис. 11. Культовый слой: *1—3* — фрагменты фибул; *4—6* — поясные накладки; *7—11* — пряжки и их фрагменты; *12, 16—20* — фрагменты металлических изделий; *13* — серьга; *14* — гвоздь; *15* — заклепка от гребня (*1, 3, 4, 7, 11, 13, 15, 16, 18—20* — бронза; *2* — бронза и железо; *5, 6, 8—10, 12, 14, 17* — железо); *21—25* — фрагменты стеклянных кубков (*21* — реконструкция); *26* — стеклянное пряслице; *27—29* — керамические пряслица

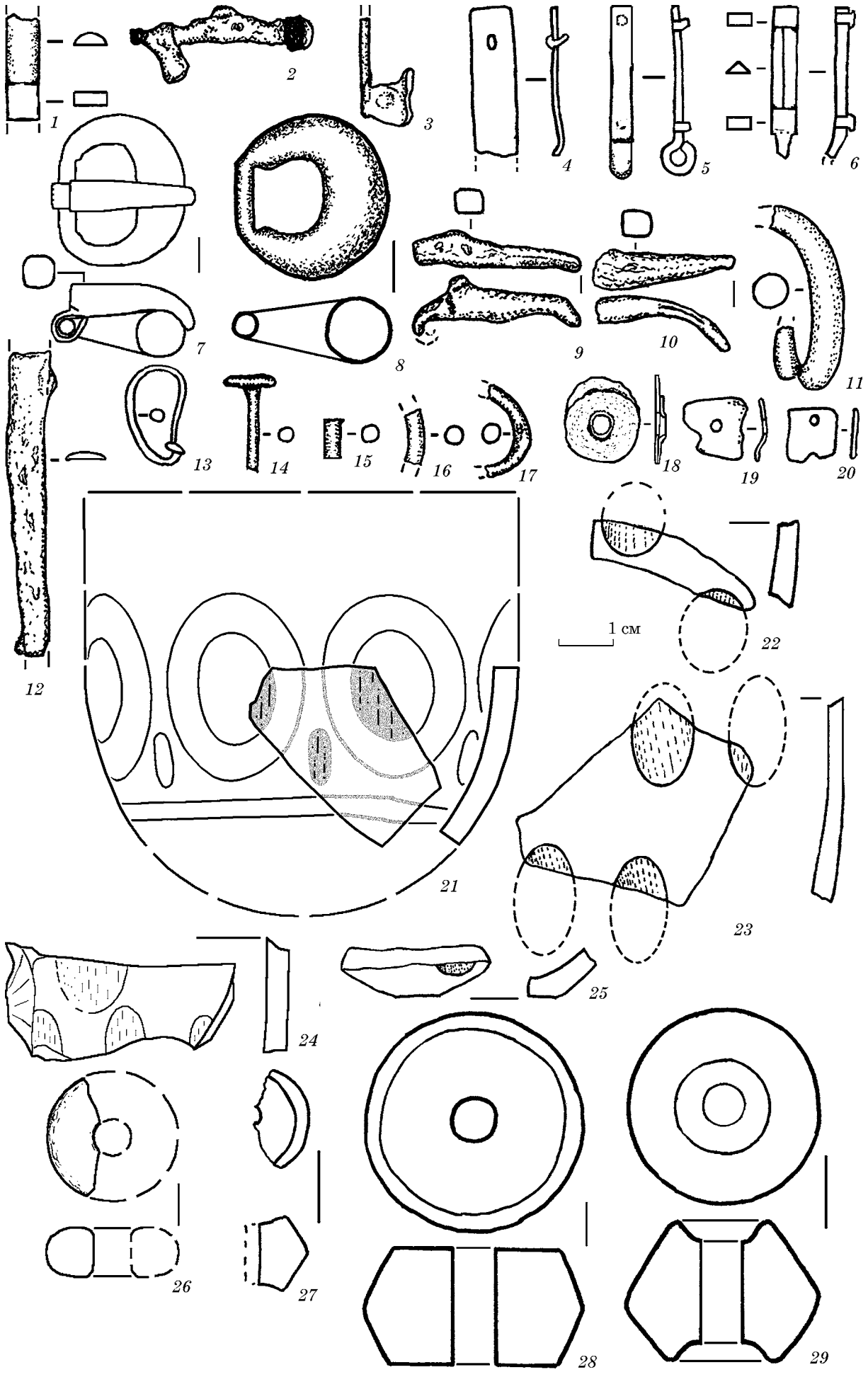
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
1 см
21
22
23
24
25
26
27
28
29

ледняя четверть IV — первая треть V в.) [Гороховский, 1988, с. 35, 45].

В слое могильника найден фрагмент спинки бронзовой фибулы. Спинка с фасеткой, полукруглая в сечении, ширина 6 мм (рис. 11, *1*). Эти особенности определяют вариант Б3б, распространенный в фазах 4 и 5 («Масловская» и «Журавская», вторая половина IV — первая треть V в.) [Гороховский, 1988, с. 35, 44—45].

В заполнении кремации 71 обнаружен предмет, который можно определить как деталь фибулы. Это миниатюрный (диаметр 7 мм) серебряный диск с рубчатым краем и с центральным отверстием, в которое вставлен отрезок серебряной проволоки (рис. 7, *5*). Серебро низкопробное, с большим содержанием меди (металл покрыт зеленой патиной). Подобные накладные диски являются характерным признаком для фибул группы Альмгрен VII, серии «монструозо» середины III — начала IV в. [Гороховский, Гопкало, 2004, с. 110, 119, рис. 8].

В слое также найдены трудноопределимые обломки фибул: оплавленная бронзовая игла с приемником (рис. 11, *3*) и оплавленная бронзовая пружина с железной осью (рис. 11, *2*).

Детали пояса представлены пряжками и поясными накладками, происходящими из слоя могильника.

Бронзовая пряжка (рис. 11, *7*). Рамка одночастная, сегментовидная с утолщенной передней частью, размер 27 × 23 мм. Язычек изготовлен из четырехгранного в сечении бруска, у основания четко выделенный уступ, конец язычка загнут.

Железная рамка от пряжки (рис. 11, *8*), одночастная, сегментовидная с сильно утолщенной передней частью, размер 30 × 28 мм, толщина до 12 мм.

Вблизи от рамки найден железный язычок, вероятно, от той же пряжки (рис. 11, *9*). Он изготовлен из четырехгранного в сечении бруска, у основания обозначен уступ, конец язычка слегка загнут. Длина 31 мм.

Железный язычок от пряжки (рис. 11, *10*). Конец язычка загнут, длина 27 мм.

Оплавленный обломок круглой в сечении рамки от бронзовой пряжки (рис. 11, *11*).

Поясная накладка бронзовая с заклепкой, один из концов обломан (рис. 11, *4*). Размеры 28 × 8 мм.

Поясная накладка железная с двумя заклепками, на одном конце — круглая петля (рис. 11, *5*). Размеры 33 × 4 мм.

Поясная накладка железная с двумя заклепками, на одном конце — обломанная петля; пластина фацетирована, с двумя площадками (рис. 11, *6*). Размеры 33 × 4 мм.

Некоторые особенности описанных пряжек (рамки с утолщенной передней частью, язычки с заметно загнутым концом) типичны для второй половины IV в. Найденные в 2015 г. три поясные накладки, вместе с четырьмя более ранними находками [Магомедов, 2011], составляют для одного памятника черняховской культуры внушительную коллекцию. Есть основания полагать, что они являются если не провинциально-римскими изделиями, то, во всяком случае, подражаниями им. Накладки фацетированные с площадками и с петлей (в которую продето кольцо) известны среди материалов последней трети IV — начала V в. на Дунайском (Дунапентеле) и Рейнском (Бонн) лимесе [Sommer, 1984, Taf. 27, *3*; 75, *7, 8*].

Бусы. В погр. 68 обнаружена одна стеклянная крупная, почти шаровидная бусина черного стекла типа II/14 [Гопкало, 2008, с. 19] (рис. 6, *13*). Из погр. 73 происходят три сердоликовые 14-гранные бусины типа 1 [Гопкало, 2008, с. 74] (рис. 8, *3—5*). Такие бусы относились к самым популярным украшениям черняховских женщин. Выше, в разделе «Стеклянная посуда» сказано о слитках цветного стекла, предположительно оставшихся от переплавленных бусин.

Височное кольцо из бронзовой проволоки (погр. 68), относится к распространенному типу черняховских украшений, но его отличает одна деталь — надетое на него миниатюрное колечко из серебряной проволоки (рис. 6, *14*). До этого на других памятниках встречались височные кольца с надетыми бусинами.

Серьга из бронзовой проволоки, размер 17 × 12 мм, один конец образует петлю (культовый слой, рис. 11, *13*). Подобная серебряная серьга была найдена в женском погребении 46 [Магомедов, Диденко, Кожемяченко, 2010, рис. 13, *9*]. Такие украшения редки в черняховской культуре и считаются сарматским признаком.

Подвеска-гребень из погр. 68. Миниатюрный трехслойный гребень типа Томас III из оленьего рога, с отверстием для подвешивания в спинке (рис. 6, *12*). Размер 50 × 33 мм. В конструкцию входят три пластины с зубцами, две боковые накладки и четыре бронзовые заклепки. Пустое внутреннее пространство спинки, вероятно, первоначально занимала деревянная пластина. Подвески в виде гребней длиной 45—55 мм относится к довольно редким находкам. До сих пор были известны достоверные экземпляры из Киева, Журавки, Черкасс, Бырлада, Петроаселе и из кургана в окрестностях Каховки [1] [Магомедов, 2001, с. 73; Куштан, Петраускас, 2011, с. 196]. Такие подвески появляются около середины IV в. [Шишкин, 2002, с. 245—246].

1. К категории подвесок отнесены также обломки гребня из могильника Дидов Шпиль [Терпиловский, Петраускас, 2005, с. 66, рис. 4, 5]. Такое трактование находки представляется нам неубедительным по причинам: 1) отверстие в спинке (по реконструкции, предназначенное для подвешивания) вполне сопоставимо с отверстиями для заклепок; 2) длина гребня (по реконструкции около 8 см) в полтора раза превышает размеры подвесок, но приближается к размерам обычных гребней.

ОРУДИЯ ТРУДА

Пряслица. В слое могильника найдено несколько керамических пережженных прясел с биконическим профилем. Большинство из них относится к типу А111а [1] (с вогнутыми основаниями): экземпляры диаметром 36 мм и (фрагмент) 20 мм, а также, вероятно, мелкий фрагмент (рис. 11, *27, 29*). Одно прясло типа А121а (с плоскими основаниями) имеет диаметр 40 мм (рис. 11, *28*). Эти два типа являются ведущими на черняховских памятниках. Прясло из погр. 65, округло-уплощенное, диаметром 26 мм, относится к редкому типу С22 (рис. 4, *11*).

В слое найдена также половина пряслица из зеленого стекла (рис. 11, *26*).

Железное *шило* обнаружено в погр. 68 (рис. 6, *10*). Такие находки обычно сопровождают мужские погребения, но иногда встречаются и в женских [Гопкало, 2011, табл. 2].

ПРОЧИЕ НАХОДКИ

Из слоя могильника происходит ряд мелких металлических предметов, из которых два поддаются определению, а остальные являются фрагментами неопознанных вещей.

Бронзовая заклепка от рогового гребня, длина 7 мм (рис. 11, *15*).

Железный гвоздь с округлой шляпкой, длина 18 мм (рис. 11, *14*).

Две бронзовые прямоугольные пластинки с пробитыми отверстиями (рис. 11, *19, 20*).

Двуслойная круглая бронзовая пластинка с отверстием в центре, диаметр 15 мм (рис. 11, *18*).

Бронзовый обломок, круглый в сечении (фрагмент пряжки?), длина 11 мм (рис. 11, *16*).

Железная пластинка, длина 58 мм (рис. 11, *12*).

Обломок железного кольца (?), диаметр около 17 мм (рис. 11, *17*).

Слиток бронзы.

Мелкие обломки бронзовой проволоки, железной и бронзовой пластинок.

* * *

Среди обнаруженных в 2015 г. объектов два погребения можно датировать более узко, чем общий период функционирования могильника.

В погр. 65 найдена поврежденная фибула варианта Гороховский А1, который датирован около 230—270 гг. (см. выше). Однако в инвентаре погребения посуда представлена только гончарными обломками, по крайней мере, от четырех сосудов. Такое количество гончарной посуды при полном отсутствии лепной достаточно необычно для комплекса самой ранней фазы культуры и вынуждает нас датировать погр. 65 несколько более поздним временем — последней третью III в. Остальные кремации с находками гончарной керамики также не могут относиться к более раннему отрезку времени.

Датировку погр. 68 определяет фибула варианта Гороховский Б1в, который встречался только в черняховской фазе 5 (гуннский период, последняя четверть IV — первая треть V в.) (см. выше). Подвеска-гребень из этого комплекса может сузить дату захоронения до последней четверти IV в., так как подвеска с такой же формой спинки найдена в погр. 69 могильника Черкассы-Центр, датированное этим отрезком времени (по пряжке и амфоре типа F) [Куштан, Петраускас, 2011, с. 196].

Благодаря новым находкам время активного использования могильника Легедзине, ранее определенное нами в рамках IV в., можно расширить до периода в пределах последней трети III — конца IV в.

Подводя итоги раскопок 2015 г., отметим детское погр. 68, выдающееся по количеству сосудов-приношений — 17 единиц. До этого самый многочисленный на могильнике набор из 11 сосудов дало погр. 57, также детское (3—5 лет). Наибольший набор посуды из 19 единиц был представлен в кремации — погр. 5 из могильника Каборга IV [Магомедов, 1979, с. 33—35]. На могильнике Извоаре в румынской Молдове погребение-ингумация 8 содержало 17 керамических сосудов и стеклянный кубок [Vulpe, 1957, p. 45—48]. По данным статистических таблиц, составленных Г.Ф. Никитиной по материалам черняховских некрополей Украины и Республики Молдова [Никитина, 2012], большое количество посуды найдено также в ингумациях из могильников Черняхов (погр. 173) и Журавка (погр. 5) — по 16 сосудов, Данчены (погр. 187) и Успенка (погр. 1308) — по 14 сосудов и т. д. Таким образом, комплекс из Легедзино относится к наиболее богатым в этом отношении захоронениям. При отсутствии в инвентаре более ценных вещей (стеклянной и краснолаковой посуды, изделий из серебра и золота) трудно говорить о высоком имущественном и социальном положении семьи погребенного. Во всяком случае, многочисленные сосуды, содержавшие разнообразную пищу для загробной трапезы, свидетельствуют о заботливом отношении черняховского населения к своим детям, как при жизни, так и после смерти.

Из десяти захоронений, исследованных в 2015 г., в семи погребениях состояние костных остатков позволило сделать возрастные определения. Из них погребение-кремация 71 «скорее всего» принадлежало взрослому человеку, остальные захоронения содержали останки детей.

Важным результатом работ были находки в разведочной траншее в секторе 31 — крема-

1. Типология прясел дана по работе: Магомедов, 2015.

ции 69 и 73. Они указывают на продолжение площади некрополя дальше на северо-восток или, возможно, на наличие его отдельного участка. Судя по небольшой плотности находок керамики в слое (рис. 3), много кремаций здесь не ожидается, но очевидно, что раскопки в этом направлении перспективны.

Исследование могильника в с. Легедзине будет продолжено.

Гавритухин И.О. 1.2. Финал черняховской культуры // Восточная Европа в середине I тыс. н. э. — М., 2007. — С. 9—24 (РСМ. — Вып. 9).
Гопкало О.В. Бусы и подвески черняховской культуры. — К., 2008. — 252 с.
Гопкало О.В. Мужской и женский черняховский костюм (по данным погребений с антропологическими определениями) // Stratum plus. — 2011. — № 4. — С. 179—207.
Гороховский Е.Л. Хронология черняховских могильников Лесостепной Украины // Тр. V Международного конгресса археологов-славистов. — К., 1988. — Т. 4. — С. 34—46.
Гороховский Е.Л., Гопкало (Бобровская) О.В. Фибулы VII группы О. Альмгрена в ареале черняховской культуры // Археологія давніх слов'ян. — К., 2004. — С. 103—130.
Кравченко А.А. Могильник черняховской культуры у с. Фрунзовка // МИА. — 1967. — № 139. — С. 160—164.
Куштан Д.П., Петраускас О.В. Могильник черняхівської культури Черкаси-Центр (за матеріалами розкопок 2000—2003 рр.) // Черняхівська культура: матеріали досліджень. — Київ; Луцьк, 2011. — С. 178—230 (Oium. — № 1).
Магомедов Б.В. Каборга IV (раскопки 1973—1974 гг.) // МЧК. — М., 1979. — С. 24—62.
Магомедов Б. Черняховская культура. Проблема этноса. — Люблин, 2001. — 290 с.
Магомедов Б.В. Детали римской поясной гарнитуры из могильника Легедзино // Черняхівська культура: матеріали досліджень. — Київ; Луцьк, 2011. — С. 107—110 (Oium. — № 1).
Магомедов Б.В. Керамические пряслица черняховской культуры. — К., 2015. — 170 с.
Магомедов Б.В., Диденко С.В. Могильник черняховской культуры у с. Легедзино. Работы 2008—2009 гг. // Круц В.А., Корвин-Пиотровский А.Г., Менотти Ф., Рыжов С.Н., Толочко Д.В., Чабанюк В.В. Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследования 2009 г. — К., 2009. — С. 56—92.
Магомедов Б.В., Диденко С.В. Могильник черняховской культуры у с. Легедзино. Работы 2011 г. // Круц В.А., Корвин-Пиотровский А.Г., Рыжов С.Н., Черновол Д.К., Чабанюк В.В. Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследования 2011 г. — К., 2011. — С. 86—105.
Магомедов Б.В., Диденко С.В. Исследования могильника черняховской культуры у с. Легедзино в 2008—2011 гг. // Stratum plus. — 2013. — № 4. — С. 235—243.
Магомедов Б.В., Диденко С.В., Кожемяченко В.Б. Могильник черняховской культуры у с. Легедзино. Работы 2010 года // Круц В.А., Корвин-Пиотровский А.Г., Менотти Ф., Рыжов С.Н., Черновол Д.К., Чабанюк В.В. Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследования 2010 г. — К., 2010. — С. 32—93.
Никитина Г.Ф. База данных погребального обряда черняховской культуры. — М., 2012. — 399 с.
Терпиловський Р.В., Петраускас О.В. Черняхівські поховання могильника Дідів Шпиль на Канівщині // Археологія. — 2005. — № 1. — С. 58—67.
Eggers H. Der römische Import im freien Germanien. — Hamburg, 1951. — 212 S.
Rau G. Körpergräber mit Glasbeigaben des 4. nachchristlichen Jahrhunderts im Oder-Weichsel-Raum // Acta praehistorica et archaeologica. — 1972. — **3**. — S. 109—214.
Petrauskas O.V. Die Gräberfelder der Černjachov-Kultur von Kosanovo und Gavrilovka — eine vergleichende Studie zu Chronologie, Bestattungsitten und ethnokulturellen Besonderheiten // BRGK. — 2003. — **84**. — S. 223—351.
Shabanov S. Roman Impot or Germanic Influence? On the Problem of Sarmatian-Germanic Contacts in the Crimea According to Glass Vessels' Account // Inter Ambo Maria: Northern Barbarians from Scandinavia towards the Black Sea. — Kristiansand; Simferopol, 2013. — P. 335—351.
Sommer M. Die Gürtel und Gürtelbeschläge des 4. und 5. Jahrhuderts im römischen Reich. — Bonn, 1984. — 165 S. (Bonner Hefte für Vorgeschichte. — Nr. 22).
Vulpe R. Izvoare. Sapaturile 1936—1948. — Bucureşti, 1957. — 396 p.

Б. В. Магомедов, С. В. Діденко, О. С. Милашевський

МОГИЛЬНИК ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ БІЛЯ с. ЛЕГЕДЗИНЕ (роботи 2015 р.)

У 2015 р. експедиція Інституту археології НАН України продовжила дослідження могильника черняхівської культури у с. Легедзине Тальнівського р-ну Черкаської обл., розпочате в 2008—2011 рр. (рис. 1—3). За весь час розкопок протягом п'яти сезонів знайдено 73 поховання. З 43 кремацій 35 були в ямах без урн, 8 — в урнах. З 30 інгумацій 21 кістяк орієнтований головою на північ, 8 — на захід. Більшість поховань з тілопокладеннями здійснені в простих ґрунтових ямах, два в ямах з підбоями і два в ямах з заплечиками. У більшості поховань (18) скелети були в різній мірі зруйновані в давнину.

Упродовж сезону 2015 р. було відкрито десять поховань і одна яма (рис. 4—8). Більшість знахідок з культового шару (рис. 9—11) має сліди дії вогню. Один горщик з поховання 68 (рис. 5, *4*) є рідкісною формою для черняхівського посуду, зате він характерний для ліпної кераміки пшеворської культури. Є фрагмент вінця горщика вельбарська типу (рис. 10, *7*). У культовому шарі могильника знайдено багато уламків скляних кубків. Більшість з них належить до типу Eggers 230 (рис. 11, *22—25*). Один екземпляр (рис. 11, *21*) можна віднести до особливого варіанту кубків типу Eggers 220—221. Фібули визначені за Є.Л. Горохівським: варіант А1 (близько 230—270 рр.) (рис. 4, *10*); варіант Б1в (остання чверть IV — перша третина V ст.) (рис. 6, *11*); варіант Б3б (друга половина IV — перша третина V ст.) (рис. 11, *1*). Мініатюрний срібний диск (рис. 7, *5*) є характерною ознакою для фібул групи Альмгрен VII, серії «монструозо» середини III — початку IV ст. Також представлені деталі поясу (рис. 11, *4—11*), підвіска-гребінь (рис. 6, *12*), пряслиця (рис. 11, *26—29*).

Час використання могильника Легедзине, раніше визначений нами в межах IV ст., тепер можна розширити до періоду останньої третини III — кінця IV ст.

У додатках представлені результати антропологічного аналізу.

К л ю ч о в і с л о в а: черняхівська культура, поховання, фібули, пряжки, підвіски.

B. V. M a g o m e d o v, S. V. D i d e n k o, O. S. M i l a s h e v s k y

THE CEMETERY OF CHERNYAKHOV CULTURE BY VILLAGE LEGEDZINE (Excavation 2015)

In 2015 the expedition of the Institute of Archaeology NAS of Ukraine continued to study the cemetery of the Chernyakhov culture near the village Legedzine (Talne rayon, Cherkasy oblast), started in 2008—2011 (Figs 1—3). During the total period of excavation work for five seasons there were found 73 burials. 35 cremations out of 43 were in pits without urns, 8 — in the urns. Out of 30 inhumations, 21 skeletons were oriented with the head to the north, 8 — to the west. Most inhumation's burials were made in simple earth pits, two — in the pits with a niche and another two — in pits with steps. Most skeletons in graves (18) were damaged to varying degrees, in ancient times.

In 2015, ten burials and one pit were discovered (Figs 4—8). Most of the remains from the cult layer (Figs 9—11) has traces of fire exposure. One pot from grave 68 (Fig. 5, *4*) presents a rare form for the Chernyakhov culture, but it is characteristic for the handmade ceramic of Przeworsk culture. There is a fragment of the pot's rim of wielbark's type (Fig. 10, *7*). In the cult layer of cemetery there were found many fragments of glass goblets. Most of them belong to Eggers 230 type (Fig. 11, *22—25*). One sample (Fig. 11, *21*) can be attributed to a particular variant of cups of type Eggers 220—221. Fibulas were defined according to E.L. Gorokhovsky: variant A1 (near 230—270) (Fig. 4, *10*); variant Б1в (the last quarter of the 4th — first third of the 5th c.) (Fig. 6, *11*); variant Б3б (the second half of 4th — the first third of the 5th c.) (Fig. 11, *1*). The miniature silver disc (Fig. 7, *5*) is a characteristic feature for the fibulas of group Almgren VII, the series «monstruozo» of mid 3rd — early 4th century. There were also details of belt (Fig. 11, *4—11*), pendant-comb (Fig. 6, *12*) and spindle whorls (Fig. 11, *26—29*).

The time of the use of cemetery Legedzine, previously determined by us in the framework of the 4th century, can now be expanded to the period between the last third of 3th — the end of the 4th century.

The Appendices presents the results of anthropological analysis.

K e y w o r d s: Chernyakhiv Culture, burials, fibulas, buckles, pendants.

Translated by L. ORLOVA
Одержано 8.10.2016

Приложение 1

Т. А. Р у д и ч

ПАЛЕОАНТРОПОЛОГИЧЕСКИЙ МАТЕРИАЛ ИЗ МОГИЛЬНИКА ЛЕГЕДЗИНЕ ЗА 2015 г.

В ходе проведения археологических раскопок могильника черняховской культуры у с. Легедзино был получен антропологический материал. Он исследован в лаборатории Отдела биоархеологии Института археологии НАН Украины. Описание и измерения материала проводились согласно методике, принятой отечественной антропологической школой [Алексеев, Дебец, 1964; Алексеев, 1966]. При работе с кремациями (температура горения) мы опирались на методические разработки наших американских коллег [Walker, Miller, 2005]. Предварительная информация подается ниже.

Погребение 64. Представлены мелкие обломки кремированных костей скелета. Из 13 обломков: 8 размером до 20 мм, 5 — до 10 мм. 8 обломков представляют трубчатые кости. Цвет кости молочно-белый, характерный для кремации на костре. Кремация происходила при температуре 700—1000°.

© Т.А. РУДИЧ, 2017

Погребение 65. Представлены мелкие обломки кремированных костей скелета. Из 24 обломков: 3 размером до 30 мм, 9 — до 20 мм, 12 — до 10 мм. Кости довольно тонкие, идентифицировать можно 1 обломок свода черепа, 1 — основания черепа, 3 обломка ребер. Скелет принадлежал ребенку. Цвет кости молочно-белый, с внутренней стороны серый, характерный для кремации на костре. Кремация происходила при температуре 700—1000°.

Погребение 66. Представлены мелкие обломки кремированных костей скелета. Из 20 обломков: 5 размером до 20 мм, 15 — до 10 мм. Кости тонкие, идентифицировать можно 5 обломков свода черепа, 2 обломка ребер. Скелет принадлежал ребенку. Цвет кости молочно-белый, с внутренней стороны серый, характерный для кремации на костре. Кремация происходила при температуре 700—1000°.

Погребение 67. От черепа сохранились обломки свода черепа, обломки верхней и нижней челюсти. Молоч-

ные зубы прорезались все. Посткраниальный скелет представлен обломками длинных костей: плечевых, лучевых, локтевых, бедренных и берцовых. Рост костей не закончен, эпифизы не срослись с диафизами. Состояние зубной системы и длина костей позволяют говорить, что они принадлежали ребенку в возрасте 3—5 лет.

Погребение 68. Сохранились обломки свода черепа, обломки лицевого скелета, молочные зубы. Представлены также обломки костей молодой овцы, скелет которой находился в ногах могилы (см. описание погребения). Посткраниальный скелет представлен обломками таза, длинных костей: плечевых, бедренных и берцовых. Рост костей не закончен, эпифизы не срослись с диафизами. Состояние зубной системы и длина костей позволяют говорить, что они принадлежали ребенку в возрасте 2—3 лет.

Погребение 69. Представлены мелкие обломки кремированных костей скелета. 4 обломка кости размерами до 1 см. Кости тонкие, идентифицировать можно 2, как обломок свода черепа. Скелет принадлежал ребенку. Цвет кости молочно-белый, характерный для кремации на костре. Кремация происходила при температуре 700—1000°.

Погребение 70. Представлены мелкие обломки кремированных костей скелета. Из 9 обломков размером до 30 мм: 1 — свода черепа, 1 — позвоночника, 4 — ребер. Цвет кости молочно-белый, с внутренней стороны серый, характерный для кремации на костре. Кремация происходила при температуре 700—1000°.

Погребение 71. Представлены мелкие обломки кремированных костей скелета. Из 11 обломков: 1 размером до 40 мм, 4 — до 30 мм, 3 — до 20 мм, 3 — до 10 мм. Идентифицированы 1 обломок свода черепа, 1 ребра, 4 длинных костей. Скелет принадлежал, скорее всего, взрослому человеку. Цвет кости молочно-белый, с внутренней стороны серый, характерный для кремации на костре. Кремация происходила при температуре 700—1000°.

Погребение 72. 1. Один обломок ребра взрослой особи (до 25 мм). Цвет кости белый. 2. Четыре обломка длинных костей без следов кремации. Видовая принадлежность не определяется.

Погребение 73. Представлены мелкие обломки кремированных костей скелета. Из 102 обломков: 9 размером до 20 мм, 93 — до 10 мм. Идентифицированы 5 обломков свода черепа, 2 ребер, обломок коренного молочного зуба с сформированными корнями. Скелет принадлежал ребенку в возрасте Infantilis 1. Цвет кости молочно-белый, с внутренней стороны серый, характерный для кремации на костре. Кремация происходила при температуре 700—1000°.

Все кремации, которые были исследованы на могильнике Легедзино в 2015 г., можно рассматривать, как кремации на стороне. Они очень хорошо демонстрируют общие тенденции, которые проявились на могильнике за предыдущие годы роскопок. Наиболее представительной в плане материала является кремация в урне (погр. 73), что также типично для черняховских могильников. Все тела кремировались на открытом огне при температуре 700—1000°.

Алексеев В.П. Остеометрия. Методика антропологических исследований. — М., 1966. — 132 с.

Алексеев В.П., Дебец Г.Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований. — М., 1964. — 128 с.

Walker P.L., Miller K.P. Time, temperature and oxygen availability: an experimental study of the the effect of environmental condition on color and organic content of cremated bone // American Journal of Physical Antropology. — 2005. — Vol. 40. — P. 129—135.

Приложение 2

О. Д. Козак

ПАЛЕОПАТОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СКЕЛЕТІВ З РОЗКОПОК МОГИЛЬНИКА ЛЕГЕДЗИНЕ ЗА 2015 р.

Поховання 67. Поховання помірної збереженості. Кістки мають добре збережену поверхню, світло-коричневий колір і тверду консистенцію. Наявні частина черепа (кістки обличчя, лобні, скроневі кістки й основа черепу); ліва лопатка, плечові кістки, праві променева та ліктьова, клубові, стегнові, частина великої та малої гомілкової кістки, уламки ребер та хребців.

Вік особи визначений за таблицями, адаптованими за [Maresh, 1970]. За довжинами плечової, стегнової та шириною клубової кісток вік особи становить 3,5—4,5 роки. Стан прорізування зубів дає значно більший показник віку — 5—7 років (перший постійний моляр близький до оклюзії. Враховуючи, що ростові процеси можуть бути затримані внаслідок певних порушень здоров'я, найімовірнішим є вік (4) 5—6 років.

Доступними для визначення статі на клубовій кістці виявились форма сідничної вирізки, на черепі — кістки основи черепу. Кут сідничної вирізки складає 95°, сіднична вирізка припіднята, дуга сідничної вирізки одинарна. Співвідношення метричних ознак на Pars basillaris та клубовій кістці за [Schutkowski, 1990, s. 38—41], характерне у більшості випадків для хлопчиків.

Метопічний шов відкритий.

На черепі виявлені:

- дрібна пористість: зовнішня поверхня лобної кістки (супраназальний регіон), зовнішній кут склепіння орбіт, підорбітальна ямка, скроневі

© О.Д. КОЗАК, 2017

кістки (над порioном), сфеноїдна кістка, основа черепу, піднебіння, гілки нижньої щелепи;
- згладжене руйнування навколо альвеол;
- атрофія дна носової пазухи;
- деструкція поверхневого шару та новоутворене нашарування поверх нього, на склепінні орбіт;
- геморрагії (одношарова плівка новоутвореної кістки та деревоподібні відбитки судин): в орбіті;
- на внутрішній пластинці лобної кістки — товсте нашарування з глибокими треками судин (частково загоєна геморрагія); пористість новоутворенної кістки;
- диплое на лобній кістці має пластинчатий вигляд;
- Ala major та луска скроневої кістки зсередини потовщена, пориста.

Посткраніальний скелет:
- пористість в надостній ямці лопатки, на медільній і латеральній площині великої гомілкової кістки;
- пористітсть та руйнування поверхневого шару кістки (остеофіт) навколо метафізів плечових, променевої та ліктьової, дистальної стегнової та проксимальної та дистальної частин кісток гомілки;
- незначні міотендопатії в ентезисах великих м'язів;
- лінії Харісса у медулярній порожнині великої гомілкової кістки.

Хребет — пористість тіл та незакриті щілина Хаана на грудних хребцях.

Форма кісток не порушена.

Збережені зуби мають початкову стертість. Пародонтит розвинувся в основному на верхній щелепі. Зубний камінь присутній на лінгвальній поверхні мандибулярних зубів. Гіпоплазія емалі — лінійна, утворена в основі коронки (2—3 роки) перших справжніх молярів.

Висновок. Дитина, можливо чоловічої статі (?), 4—6 років, страждала вторинним дефіцитом вітаміну С, анемією та рахітом, який почався у віці близько 3 років і міг викликати відставання у рості. За декілька місяців до загибелі дитина ймовірно перенесла травму голови з утворенням масивної епідуральної гематоми.

Поховання 68. Поховання помірної збереженості. Кістки мають частково еродовану поверхню, світлий колір і тверду-крихку консистенцію. Відсутня більша частина черепу, ключиці, дрібні кістки кистей та стоп, більшість хребців. Нижня щелепа відсутня, за виключенням маленької частини.

Вік особи визначили за таблицями, адаптованими за [Maresh, 1970]. За довжинами плечової та стегнової, променевої та великої гомілкової кісток вік дитини складає 18—24 місяці, за довжиною плечової кістки — близько 2 років. За шириною клубової кістки вік становить 1,5—2,5 роки. Стан прорізування зубів дає дещо більший показник віку — від 2 до 3 років. Враховуючи, що, як і в попередньому випадку, ростові процеси можуть бути затримані внаслідок певних порушень здоров'я, вік дитини можна обмежити рамками між 2 та 3 роками.

Досить важко визначити стать дитини. Більшість ознак є досить непевними, враховуючи індивідуальні варіації в співвідношенні розмірів кісток та стан здоров'я особи. Однак, окрім метричних гендернодиференціюючих, Х. Шутковський запропонував кілька неметричних візуальних ознак, зокрема на клубовій кістці. Доступними для огляду виявились лише вигин гребня клубової кістки та форма сідничної вирізки. Кут сідничної вирізки складає 105°, сіднична вирізка сплощена, дуга сідничної вирізки подвійна, клубовий гребінь має дуже слабкий S-подібний вигин. За [Schutkowski, 1990, s. 38—41], такі морфологічні особливості характерні для дівчат. Однак, зважаючи на варіанти розвитку, ми не можемо з упевненністю стверджувати, що скелет належть дівчиниці.

Кістки черепа дуже тонкі, збережена поверхня зовнішньої пластинки черепа не має змін, на внутрішній поверхні вгадуються пальцеподібні вдавлення, що може свідчити про підвищений внутрішньочерепний тиск. Значну пористість мають дно орбіти, дно носової порожнини, тверде піднебіння та збережені альвеоли. Зі сторони піднебіння альвеолярний край збережений добре, але має прижиттєві руйнування — сліди запалення (пародонтиту).

Пористість присутня також на збережених поверхнях довгих кісток (зокрема діафізі великої гомілкової).

Метафізарні зони стегнової, плечової та великої гомілкової кісток мають зруйновану поверхню — метафізарний край підкреслено, візуально він має незначні сліди склеротизації (не виключено, что в даних місцях знаходився остеофіт, який в першу чергу був зруйнований в процесі декомпозиції).

Ентесопатії у вигляді грубої і дрібної пористості й виростів кістки спостерігаються у місцях прикріплення біцепса (особливо, довгої голівки, що відводить і згинає руку), й плечового м'язу (згинаючого руки), великого грудного, великого круглого (відведення руки), й пронаторів, а також найбільших м'язів стегна і гомілки (великого сідничного, клубово-поперекового, камбалоподібного м'язів). Руйнування спостерігаються в місцях прікріплення лігаментів, що стабілізують суглоби, в першу чергу — ніг.

Кістки передпліччя (збережені променеві), стегнові та гомілкові — вигнуті у латеральній площині.

Збереглися шість зубів верхньої щелепи (54, 53, 52, 62, 64, 65) та три — нижньої (84, 74, 75). Вони знаходяться в оклюзії (на несправжніх молярах простежується легка затертість поверхні горбиків). Лінії, очевидно, пов'язані з затримкою росту, фіксуються на коренях / шийці перших несправжніх максилярних молярів (54, 64) і відповідають віку формування близько 9 місяців. Нелінійна гіпоплазія емалі — недоформування емалі та частини кореня — знайдена на максилярному іклі (53) та недоформування емалі понад половини коронки з лінгвальної та дорсальної сторони — на мандибулярному несправжньому молярі, а також на другому максилярному молярі ліворуч. Зуб 54 має площадку деструкції, пов'язану з дотиком до нього коронки постійного зуба, що росте.

У спонгіозі верхньої щелепи припустимо проходив запальний процес — стінки спонгіози загладжені. Можливо, запалення пов'язане з порушенням формування постійного моляра.

У збережених тілах грудних хребців знайдено персистуючу щілину Хаана. У цьому віці її наявність свідчить про затримку окостеніння.

Висновок. Ростові процеси в організмі дитини були дещо порушені у зв'язку з хворобами або ж стресом. Недоформування хребців, емалі зубів, порушення формування та нормального розвитку ентезисів свідчать про певні елементарні або дефіцитні захворювання дитини. Не виключена первинна або вторинна (пов'язана з іншими захворюваннями) нестача вітамінів D та C.

Maresh M. Measurements from roentgenograms // Human Growth and Development. — Springfield, 1970. — P. 157—200.

Schutkowski H. Zur Geschlechtsdiagnose von Kinderskeletten. Morphognostische, metrishe und diskriminanzanalytische Untersuchungen: Diss. Georg-August-Universität Göttingen, 1990. — 87 S.

УДК: 904.25(477.65)”652”

І. В. Кракало

ЛИКИ АНТИЧНОСТІ

Стаття присвячена одному з типів мозаїчного античного намиста з личинами і знахідкам таких намистин на узбережжі Кременчуцького водосховища Середнього Подніпров'я України, наводяться паралелі і аналоги, робляться спроби датування матеріалу.

Ключові слова: скляне мозаїчне намисто, античне намисто з личинами, Кременчуцьке водосховище, Калантаїв, Шушвалівка.

Намистина була виявлена 2011 р. в розмиві правого берега Дніпра біля с. Калантаїв поблизу м. Світловодськ Кіровоградської обл. (правий берег Дніпра в межах Кременчуцького водосховища) кременчуцьким скарбошукачем Сергієм Петренком і продана місцевому любителю старовини Михайлу Іваненку. Новий власник «оправив» намистину у метал і разом з іншими раритетами (наконечником скіфської стріли, уламком белемніту, аморфною глиняною намистиною, іклом великої тварини) носив на шиї. Довідавшись через інших любителів про зацікавленість музею цією знахідкою, Михайло гречно запропонував її оглянути, а також дозволив сфотографувати і замалювати.

Майстер, що виготовив намистину, напевно, був справжнім шанувальником жіночої краси. Він зобразив п'ять разів повторене білосніжне округле обличчя з чорним, густим, рівно підстриженим волоссям, яскраво-червоними вустами та великими чорними очима під тонкими бровами. Особливо вражає витонченість малюнку великих мигдалеподібних очей, чистота та яскравість кольорів, що перегукуються з майже ідентичною намистиною з колекції Кременчуцького краєзнавчого музею з Шушвалівки, на якій зображено лише три чарівні голівки [Кракало, 2004, с. 143].

© І.В. КРАКАЛО, 2017

Діаметр намистини з Калантаєвого становить 1,7 см, її висота — близько 1,5см, ширина центральної синьої смуги — близько 0,8 см. Ця, майже округла кривогранна зелена намистина виготовлена з багатоколірного непрозорого скла і за класифікацією Алексеєвої [Алексеева, 1975, с. 13—22] відноситься до складноспаяних мозаїчних виробів із складноорнаментованим поперечним середнім поясом та поперечним каналом отвору. Розміщена по «екватору» синя орнаментальна смуга складається з 5 прямокутників із зображеннями яскравого жіночого обличчя з чорним волоссям у формі «каре», підстриженим внизу приблизно на рівні підборіддя, і не має будь-яких орнаментальних доповнень, якщо не враховувати грубих технологічних швів та неглибоких канавок між прямокутниками (рис. 1). Ці вертикальні борозенки-стики найкраще видні між зображеннями 1—2, 1—5 та 4—5. Над зображенням 4 на зеленому полі ядра — виразна червона пляма.

Для зручності зображення були пронумеровані від найменшого зліва на право. Найменша голівка (№ 1) становить 6 × 4 мм, решта має горизонтальні розміри від 7 до 8 мм та висоту від 4 до 5 мм (7,5 × 4,5, 8 × 4, 8 × 4,9, 7 × 5). Відстань між голівками дорівнює від 3,5 до 6 мм — незалежно від їхньої величини (таблиця). На час обстеження намистина була закріплена на дріт між двома незнімними, злегка конічними дисками з «хвостиком» на одному і кільцем для кріплення — на іншому. Це, звичайно, затруднило точність вимірів, особливо огляд каналу отвору для кріплення.

Загалом всі зображення, якщо зважити на технологічні деформації, схожі між собою і формою зачіски, і виразом і формою обличчя. Усі вони при ближчому розгляді мають серйозний,

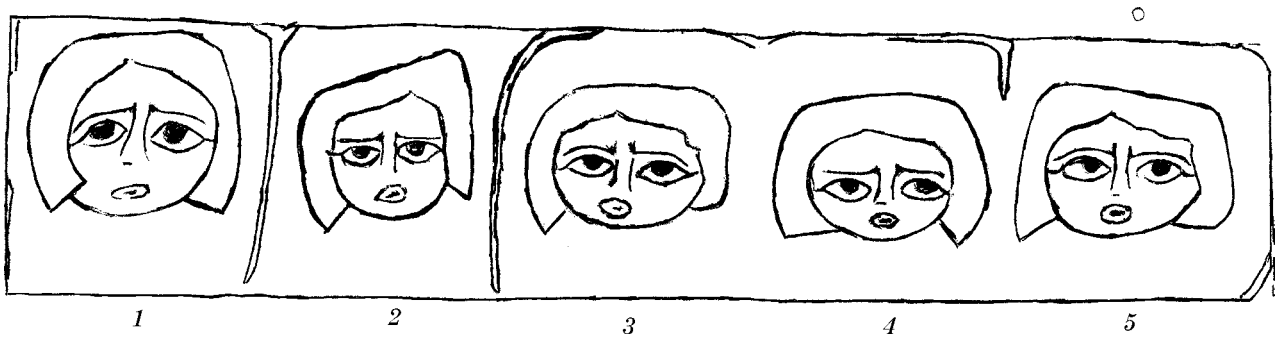

Рис. 1. Намистина з Калантаєвого (розгортка декору)

Співвідношення декоративних елементів намистини з Калантаєвого

№ п/п лику	Розміри, мм				Стан окремих елементів
	Ширина лику	Висота лику	Відстань до наступного зображення	Довжина сектору	
1	6	4	4	10	Деформована справа, справа і зліва шви на стрічці
2	7,5	4,5	3,5	11	Зліва на стрічці шов
3	8	4	3,5	11,5	Справа вгорі надрив стрічки
4	8	4,9	3,5	11,5	Деформована зліва, зліва і справа надриви стрічки
5	7	5	6	13	Справа на стрічці шов
Р а з о м	36,5	—	20,5	57	Похибка 3,6 мм

навіть похмурий вираз й, можливо, походять з однієї заготовки-кану. Проте з цього ряду помітно випадає «портрет» № 5 із широко розчахнутими, страдницьки зведеними великими очима і маленький № 1. Обидва мають практично круглу форму голови, на відміну від широких, присадкуватих голів моделей № 2—4.

У класичній для території України монографії Є.М. Алексєєвої приведено досить багато «лицевого» намиста [Алексеева, 1982, с. 38: типы 408—412; с. 40—41: типы 448—456; табл. 48, *27—43, 52, 53*], проте повного аналогу намистинам з Калантаєва та Шушвалівки немає. Зокрема, на намистинах різних пропорцій існує кілька відносно близьких типів «портретів» (типи 408 — 412 — для округлих кривогранних намистин із складно орнаментованим поперечним поясом, типи 448—453 — для плоских намистин [Алексеева, 1982; табл. 48, *27—31, 33—42*], зображення більшості з яких явно набагато примітивніші і взагалі не мають зачіски або мають дуже коротке волосся з прямокутними вирізами по периметру обличчя. Серед них можна вирізнити недатований тип 408 [Алексеева, 1982, с. 38; тип 408; табл. 48, *30*] з ледь помітною зачіскою з чорного волосся, круглим обличчям на блакитному тлі та вертикальними червоною та двома жовтими розділювальними смугами між лицевими зображеннями цієї білої округлої намистини та, особливо, тип 411 [Алексеева, 1982, с. 38; табл. 48, *27*] з широким присадкуватим обличчям з жовтим розкішним волоссям на синьому горизонтальному поясі без будь-яких вертикальних розділювальних смуг загалом блакитної округлої намистини. Перша походить з Херсонесу (її розміри 13, 12, 13,3), друга датована I—II ст. н. е. і походить з Пантікапею (її розміри 14—15, 11—13, 14—15, 3—4). Нажаль, не вказана кількість голівок. Обидві намистини представлені як одиничні екземпляри. На теренах України за межами Північного Причорномор'я намисто з личками зустрічається досить рідко.

У монографії О.В. Гопкало, присвяченій намисту і підвіскам черняхівської культури, згадано лише 2 намистини з личинами [Гопкало, 2008, с. 58, табл. VI, подгруппа XIII:4], при чому одна з них — вже згадувана намистина з с. Шушвалівка Глобинського р-ну Полтавщини (гирло Сули лівого берега Дніпра в межах Кременчуцького водосховища), датована I — II ст. н. е., була оприлюднена нами 2004 р. і зберігається у Кременчуцькому краєзнавчому музеї [Кракало, 2004, с. 143], а інша походить з комплексу намиста IV ст. н. е. з могильника черняхівської культури Романківці Сокирянського р-ну Чернівицької обл. і має набагато гіршу якість виготовлення і декор у вигляді овальних плям з личками [Гопкало, 2008, с. 58]. Автор монографії пояснює таку різницю в датуванні «запізненням» намистини з личиною [Гопкало, 2008, с. 58]. Проте це не єдиний випадок «запізнення» намиста з личинами. Округла намистина з личиною з коротким волоссям із прямокутними вирізами по периметру обличчя виявлена у слов'янському похованні VIII ст. у Садах в Унгерске — Градиште у колишній Чехословаччині [Малинова, Малина, 1988, с. 185].

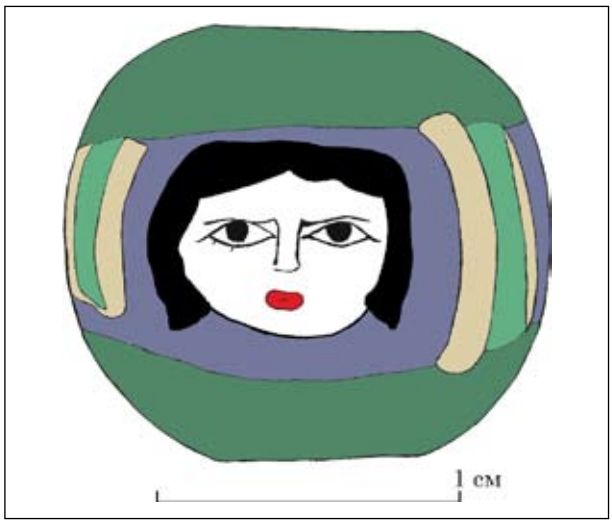

Рис. 2. Намистина з Шушвалівки (колекція КрКМ)

Намистина з личинами з колекції Кременчуцького краєзнавчого музею (рис. 2) відрізняється від досліджуваної намистини з Калантаєвого не тільки меншою кількістю голівок (всього три) та меншими розмірами (Д 16, Н 14 мм), а також важливою технологічною особливістю — на ній не помітні вертикальні стики між окремими прямокутничками декору, кожний з яких ретельно прикритий трьома вертикальними розділювальними смужками: зеленою — посередині та двома жовтими — по краях. Причому, зелені вертикальні смужки помітно яскравіші від основного ядра намистини.

Наявність вертикальних кольорових розділювальних смуг на нечисленних округлих намистинах із складноорнаментованим поперечним поясом відзначена в роботі Алексєєвої [Алексеева, 1982, с. 34, 38; табл. 48, *29—31*]. Тут єдина датована намистина (тип 409) віднесена до I—II ст. н. е., а намистини без розділок (типи 410 та 411) мають ширший інтервал — від I ст. до н. е. до I — II ст. н. е. В інших джерелах, зокрема Інтернеті, близькі за зображенням знахідкам з Калантаєвого та Шушвалівки намистини без розділок датуються I ст. н. е., натомість як намистини з розділками — стабільно I—II ст. н. е. (див. нижче). Однак часовий діапазон лицевих намистин цього регіону сягає більш давніх часів. У приватній колекції м. Світловодська Кіровоградської обл. зберігається архаїчний зразок такого намиста (тип 410) з грубими підквадратними обличчями без будь-якої зачіски в широкій середній смузі без розділок, який можна датувати другою половиною I ст. до н. е. — I ст. н. е. [Алексеева, 1982, с. 38; табл. 48, *28*]. Намистину було знайдено біля с. Велика Андрусівка Світловодського р-ну Кіровоградської обл. (правий берег Кременчуцького водосховища, неподалік від Калантаєва). Таким чином у трьох намистинах з берегів Кременчуцького водосховища відображено три етапи становлення одного з найвиразніших у своїй благородній лаконічності і стрункості композиційної побудови типів античного скляного багатоколірного мозаїчного намиста з личинами у широкому поперечному середньому поясі. Для нього характерне досконале поєднання тьмяного матового масиву самої намистини і її широкого горизонтального пояса з яскравістю і бездоганністю насиченої кольорової гами прекрасних мозаїчних мініатюр з довершеним малюнком та вертикальних розділювальних смуг. Цей різновид намиста викристалізувався з широкого загалу іншого намиста з личинами у сталий тип на рубежі I та II ст. н. е. Його становлення охоплює три століття з I ст. до н. е. і до II ст. н. е., після чого ця високохудожня техніка занепала і відродилась у середньовічній Венеції вже у дещо інших формах і за іншими смаками.

Як уявляється автору, спочатку весь декор цього типу намиста становили з'єднані у суцільну стрічку прямокутники із зображеннями примітивних голівок на досить широкому тлі. З часом перемогла тенденція більш економного використання трудомісткого личкового матеріалу, який без погіршення художньої виразності (а, може, навіть на краще) міг бути наполовину замінений простими у виконанні яскравими вертикальними смугами, що до того ж прикривали технологічні шви. Кількість голівок в деяких випадках зменшується (з 5 до 3), зменшується і сама намистина.

Рідкісне для Полтавщини лицеве намисто, за даними автора, більш ніде, крім Шушвалівки, не зафіксоване. Як воно потрапляло на береги Кременчуцького водосховища? За обмеженістю знахідок сказати складно. Скоріш за все привозилось разом з іншими товарами до кременчуцької або градизької переправ через Дніпро з півдня, з осередків античної культури. А, може, виготовлялося десь неподалік з використанням закуплених у якомусь крупному склоробному центрі заготовок — канів з готовою мініатюрною голівкою на зрізі? Поділити заготовку на окремі декоративні елементи і вставити їх у виготовлений самотужки масив намистини було не так уже й складно. Принаймні дані про досить широкий продаж таких заготовок існують [Дабин, 1987, с. 61]. Цим, до речі, можна було б пояснити помітну різницю у якості забарвлення скла основного масиву намистин і лицевих вставок.

Однак повернімось до намистини з Шушвалівки (з колекції КрКМ). Ось як описана ця намистина в монографії О.В. Гопкало за системою Ю.Л. Щапової [Щапова, 1989]: «Тип XIII/4 (А 448…) Округлые, шаровидные усеченные дважды, средние с многоцветным декором в виде "личины". Техника изготовления декора — сварка стеклянных полос, наклад вгорячую … Вариант б. Из зеленого непрозрачного стекла, декор в виде трех симметричных прямоугольников из голубого непрозрачного стекла, разделенных желтыми линиями…Слу-

чайная находка» [Гопкало, 2008, с. 58]. За малюнком голівок намистина з Кременчуцького музею практично ідентична намистині з Калантаєвого. Обидві намистини (калантаївська і шушвалівська) знайдені в сусідніх районах на правому і лівому берегах відповідно Кременчуцького водосховища, в зоні активної водної ерозії. Зона розмивів правого берега Дніпра в районі Світловодська багата на археологічні знахідки курганного походження. Швидше за все наша намистина також належить до могильного інвентарю сарматського часу.

Звичайно, автор не могла обійти намистини з личинами та джерела про них, вміщені в Інтернеті, в тому числі в музейних збірках Ермітажу [Kunina], Мюнхенського Античного зібрання [Мюнхенське …], Miho Museum [Miho Museum …], Музею Ізраїлю [Maud …], приватних збірках [Ліу, Дабін], матеріалах аукціонів та на сайтах для колекціонерів Ancient Beads на сайті Ancient Touch [Ancient …] і дуже дбайливо підібраних матеріалах по лицевому намисту на сайті Пірушки [Античное …], Face Beads тощо. Намиста з личинами тут набагато більше, ніж в нечисленних наукових публікаціях. Впадає у вічі композиційна неохайність і навіть хаотичність розміщення елементів з личками, якісь безформні кольорові вкраплення між вільно розміщеними «портретами». При їх огляді виникає враження, що середня декоративна смуга намистин, крім квадратиків з голівками, заповнювалась малоцінними відходами виробництва, і досить недбало. Більшість намистин, декорованих в середній частині широкою смугою з личками, за якістю зображення помітно гірша досліджуваних калантаївської і шушвалівської. З усього загалу лише одна намистина з Мюнхенського Античного зібрання може бути визнана майже повним аналогом намистині з Шушвалівки [Мюнхенське …, 017]. Намистина декорована зображеннями трьох присадкуватих облич з пишним чорним волоссям, датована I—II ст. н. е. і виготовлена в єгипетській Олександрії з глухого зеленого скла з блакитним середнім поясом. Її висота та діаметр становлять 14 мм. Намистина має три групи вертикальних розділювальних смуг (2 жовті та 1 зелена в кожній) між трьома прямокутниками з голівкою в кожному. Намистина з Калантаєва, на якій відсутні кольорові розділювальні смуги, також має аналог у цьому зібранні. Це датована I ст. н. е. жовта округла намистина без вертикальних розділок з синьою середньою смугою, на якій вміщено п'ять заокруглених на стиках прямокутників з жіночими голівками. Стики ретельно загладжені [Мюнхенське …, 11]. Ці аналоги намистин з Шушвалівки і Калантаєвого також вирізняються відмінною якістю виготовлення. Досить близька до останньої, на погляд автора, якісно виготовлена зелена намистина I ст. до н. е. — I ст. н. е. без розділок між декоративними прямокутниками з зібрання MIHO: з чорною середньою смугою та менш витонченими рисами обличчя 5 (?) голівок, яка має прямокутні вирізи на прилеглій до обличчя частині короткої зачіски [Miho …, Part I, № 6]. Стики між прямокутниками тут ретельно підігнані, а саме зображення обведене по периметру білим контуром і внизу — зеленим. Таких зображень досить багато [Алексеева, 1982, табл. 48, *35—42*]. Схожа червона намистина з чотирма личками на синій середній смузі (Д 20 мм, Н 20 мм) без вертикальних розділювальних ліній зберігається в Музеї Ізраїлю [Maud …]. У колекції Р.К. Ліу [Ліу, 1985, с. 118] округлі намистини без розділок з личинами, обведеними білим та чорним прямокутниками і до того ж з прямокутними вирізами по периметру обличчя, датовані I ст. до н. е. — I ст. н. е.

Про намистини із зображенням самого обличчя зазвичай говорять, що це зображення маски Медузи Горгони, персонажу грецької міфології. Кожна волосина зачіски Медузи нібито являла собою живу змію, і всяк, хто насмілювався поглянути у її обличчя перетворювався на камінь. Зображення цієї голови, яка була відсічена героєм Персеєм, широко використовувалося як амулет — апотропей. Таким чином, прямокутні вирізи на зачісці зображення нагадують про голову Медузи, обрамлену зміями. З часом зображення змінюється в бік більшої естетичності та художньої краси образу. Очевидно, екземпляр з колекції Р.К. Ліу представляє один з ранніх етапів становлення даного типу намиста рубежу I ст. н. е., коли ще вважалось за необхідне зображення змій в зачісці Медузи.

Характерною особливістю намистин з «личками» є різниця в розмірах зображень, що притаманно і виробу з Калантаєвого (таблиця), де відповідно змінювалась і ширина всієї синьої середньої декоративної смуги. Це добре видно і на намистині з Шушвалівки, і на ідентичній за типом малюнка, формою і кольором намистині, виявленій автором в Інтернеті [Мюнхенське …, 017]. Окремі зображення цих останніх намистин розділені вертикальними жовто-зеленими смугами, висота жовтих смуг в місці поєднання найбільшої і найменшої «голівок» набуває вигляду своєрідного уступу, значно перевищуючи необхідний розмір вужчого кінця. В Інтернет-варіанті виникає навіть враження, що орнаментальний пояс розміщений криво.

Усі різновеликі «портрети» намистини з Калантаєва дещо асиметричні та деформовані, що зазвичай пояснюється технологічними особливостями. Найменша голівка (№ 1) зазнала найбільшої деформації (рис. 3), що спричинило утворення у правій частині зачіски високого кутоподібного виступу. Такий самий виступ (при більшій ширині зображення) маємо і на лівій стороні зачіски голівки № 4. Здається, ці виступи можна пояснити саме з огляду на необхідність витягнути та з'єднати надірваний верхній

Рис. 3. Намистина з Калантаєвого; фото

край смуги («личко» № 4) або навпаки — зменшити ширину і за рахунок цього збільшити висоту декоративної смуги в місці її поєднання з більшими (і вищими) частинами декору в районі грубих вертикальних швів («личко» 1). Саме такі процедури відбувались під час монтування декоративної смуги у кільцевій виїмці зеленого технологічного ядра намистини ще у не зовсім застиглому вигляді. Певні деформації були звичним побічним ефектом при монтуванні такого складного типу орнаментів [Алексеева, 1982, с. 35, 36] і значно спрощували підгонку коштовного декоративного матеріалу на криволінійній поверхні виробу.

При виготовленні намистини з Калантаєва шви залишились на видноті. Впадають у вічі два грубих великих шва, розміщених обабіч «портрета» № 1, тобто між елементами 1 та 5 і 1 та 2. Окремі розриви декоративної стрічки спостерігаються вгорі між «личками» 2 і 3, 3 і 4, та вгорі і внизу між «личками» 4 та 5.

Скляна стовпчаста заготовка-кан при підпрямокутному перетині мала дещо заокруглені кути, що зрозуміло для такого аморфного матеріалу як скло. Ці округлі кути повинні були частково розрізуватись при відділенні сегментів майбутньої стрічки, тому синя декоративна смуга нашої, і багатьох інших схожих намистини, має в цих місцях дещо хвилястий периметр та надриви, про що йшлося вище.

Художньою особливістю зображень намистини з Калантаєва є стала асиметричність зачіски: на всіх «портретах» один з двох її нижніх кінців помітно довший за інший. Це дає нам можливість зробити певні висновки стосовно технології монтажу декоративного поясу. У трьох випадках з п'яти (обличчя № 1, 2, 4) довший лівий кінець і лише у двох — правий. Розміщення заготовок у дзеркальному порядку може свідчити про те, що для даної намистини поперечна нарізка окремих елементів стовпчика-заготовки проводилась впоперек і не до кінця, залишаючи почергово з правої або лівої сторони в кінці невелику нерозрізану спільну перемичку: при обережному розгортанні нерозрізані до кінця прямокутники утворювали дещо нерівну стрічку з трьох орнаментальних елементів. Така технологія монтажу уявляється можливою стосовно найбільш ідентичних та близьких за розміром зображень 2—4, між якими прослідковуються лише невеликі заокруглені розрізи-заглиблення лише у верхній частині. Очевидно, потовщення і невеликі надриви нерозрізаних стиків було легше замаскувати, ніж повністю відокремлені частини декору. Доцільність цього, можливо не дуже зручного прийому ілюструє сама намистина, на якій частина із зображеннями 2—4 найякісніша. Зрозумілою стає також і значна різниця у відстанях: між голівками 2—3—4 вона стандартна — 3,5 мм, тоді як між маленькою 1 та 2 — це вже 4 мм, між 1 та 5 — 5 мм, а між двома найбільшими голівками 4 та 5 — аж 6 мм. Таким чином декоративний пояс нашої намистини, можливо, включає нерозрізану стрічку з трьох голівок (голівки 2—4) та приєднаних окремо двох елементів з голівками 1 (найменшої) та 5 (найбільшої). Проте стосовно найбільшої голівки (№ 5) все не так однозначно. Візуально між нею та «личком» № 4 немає такого чітко вираженого глибокого шва, проте її зображення явно зміщене від центру декоративної пластини догори, чого ми не спостерігаємо на виробах 1—4.

Багатоколірні мозаїчні вироби із складно орнаментованими поперечними смугами з личками датуються в інтервалі I ст. до н. е. — II ст. н. е. Найкращі зразки мозаїчного намиста датовані I—II ст. н. е., проте вони вироблялись і дещо пізніше, коли з третього століття наступає поступовий занепад цього прекрасного мистецтва [Алексеева, 1982, с. 37].

Таким чином, на даний час ми маємо 2 практично ідентичні округлі багатоколірні намистини з гарними жіночими личками з пишним чорним волоссям-перукою, великими чорними очима і червоними вустами, які є рідкістю для Середнього Подніпров'я. За якістю зображення вони належать до кращих опублікованих зразків. Обидві походять з невеличкої ділянки узбережжя Кременчуцького водосховища на кордоні півдня Полтавщини та півночі Кіровоградської обл.

Намистини з личинами (або лицеві намистини) розповсюджені досить широко, проте зустрічаються вони переважно поодиноко. Пізньоантичне лицеве намисто виготовлялось у Єгипті, Фінікії, Месопотамії (найдавніші центри), Сирії, Римі, європейських римських провінціях тощо і потрапляло до нашої місцевості переважно завдяки торгівлі місцевих племен з античними північно-чорноморськими містами, зокрема Херсонесом та Пантікапеєм [Алексеева, 1982]. Суто єгипетський характер орнаменту, а також брак даних про майстерні по виготовленню «портретних» намистин, свідчать, скоріш за все, про єгипетське (зокрема, олександрійське) походження цього типу намиста.

Алексеева Е.М. Античные бусы Северного Причерноморья. — М., 1975. — 94 с. (САИ. — Вып. Г1-12).
*Алексеева Е.М.*Античные бусы Северного Причерноморья. — М., 1978. — 104 с. (САИ. — Вып. Г1-12).
Алексеева Е.М. Античные бусы Северного Причерноморья. — М., 1982. — 103 с. (САИ. — Вып. Г1-12).
Античное стекло в Интернете. — Електрон. ресурс; режим доступу: Pirushki.com/LinksBeads.html.
Гопкало О.В. Бусы и подвески черняховской культуры. — К., 2008. — 252 с.
Дабин Л.Ш. История бус от 30 века до н. э. до настоящего времени (Lois Sher Dubin. The histori of beards from 30000 DC. to the Present. — New York, 1987). — Електрон. ресурс; режим доступу: Pirushki.com/Dubin/009.htm.
Кракало І.В. Портретна намистина з Шушвалівки. // АЛЛУ. — 2004. — № 1—2. — С. 143.
Лиу Р.К. Универсальная эстетика. Коллекционные бусы. (Liu R.K. A universal aesthetic // Collectible Deards. — 1985). — Електрон. ресурс; режим доступу: Pirushki.com/Liu.htm.
Малинова Р., Малина Я. Прыжок в прошлое. — М., 1988. — 272 с.
Мюнхенське Античне зібрання, 11. — Електрон. ресурс; режим доступу: http//pirushki.com/Glass Germani/Mosaik-11.htm.
Щапова Ю.Л. Древнее стекло. Морфология, технология, химический состав. — М., 1989. — 117 с.
Ancient Beads на сайті Ancient Touch. — Електрон. ресурс; режим доступу: www.ancienttouch.com/ancientbeads-mosaic-antiquity.htm.
Kunina N. Античное стекло в собрании Эрмитажа. — Електрон. ресурс; режим доступу: pirushki.com/Kunina1009.htm
*Maud Spaer***.** Ancient glass in the Israel museum. — Електрон. ресурс; режим доступу: http//pirushki.com/MaudSpaerIsraelsraeMuseum/chapter03/table001.htm.
Miho Museum. — Електрон. ресурс; режим доступу: Pirushki.com/Mihofb01/table.htm.

И. В. Кракало

ЛИКИ АНТИЧНОСТИ

Статья посвящена одному из типов округлых античных мозаичных бус с личинами и находкам таких бус на побережье Кременчугского водохранилища Украины, приводятся параллели и аналоги, высказывается предположение о возможной технологии монтажа декоративного среднего пояса, делаются попытки датирования материала. Цель работы — введение в научный оборот редких как для Полтавщины, так и для большей части Украины мозаичных полихромных лицевих бус начала I тыс. н. э., которые являлись предметом элитного импорта в варварскую среду Среднего Поднепровья. За пределами Украины подобные бусы в небольших количествах известны в собраниях крупных музеев и приватных коллекциях России, Германии, Израиля, США и т. д.

Представленные бусины относятся ко времени расцвета искусства лицевых бус и отличаются высоким уровнем изготовления лицевых вставок. Обе находки были сделаны в зоне активной водной эрозии правого и левого берегов Кременчугского водохранилища Среднего течения р. Днепр. Первая бусина была выявлена около с. Шушваловка Глобинского р-на Полтавской обл. Ее зеленое ядро украшено поперечным средним поясом из трех голубых прямоугольников с изображением белого округлого женского лица с большими черными глазами, яркими красными губами и шапкой ровно подстриженных черных волос. Декоративные прямоугольники разделены между собой тремя вертикальними (2 желтыми и 1 зеленой) полосками. Отличие декора второй бусины (с. Калантаев Кировоградской обл., правый берег Кременчугского водохранилища, 2011 г.) состоит в количестве лицевых вставок (5 вместо 3), отсутствии вертикальных разделительных полос и несколько большем размере.

Находки высокохудожественных лицевых бус из полихромного стекла — еще одно свидетельство активной торговли провинциально-римского населения с местными варварскими племенами.

К л ю ч е в ы е с л о в а: стеклянные мозаичные бусы, античные бусы с личинами, Кременчугское водохранилище, Калантаев, Шушваловка.

I. V. K r a k a l o

FACES OF ANTIQUITY

The article is devoted to one of the types of round beads with antique mosaic masks and findings of such beads on the coast of Ukraine Kremenchug reservoir, are the parallels and analogues, suggests the possible installation of decorative techniques middle belt, attempts dating material. The purpose of work — an introduction to the scientific revolution of rare for Poltava, and for the most part of Ukraine polychrome mosaic face beads beginning of 1st millennium AD, which were the subject of high-end imports barbaric environment Middle Dnieper. Outside Ukraine, like beads in small amounts are known in the collections of major museums and private collections in Russia, Germany, Israel, the USA, etc.

Presented beads date back to the heyday of the art face beads and a high level of production of facial inserts. Both discoveries were made in the zone of active water erosion of the right and left banks of the Kremenchug reservoir middle reaches of the Dnieper. The first bead has been revealed about v.Shushvalovka Globinskiy district, Poltava region. Her green — embellished cross the middle belt of three rectangles with rounded white image of a female face with large black eyes, bright red lips and a cap trimmed exactly black hair. Decorative boxes are separated by three vertical (2 yellow and 1 green) strips. The difference between the second bead decoration (v. Kalantaev Kirovograd region, the right bank of the Kremenchug reservoir, 2011) is the number of facial inserts (5 instead of 3), there is no vertical dividing lines and a slightly larger size.

Found highly personal polychrome glass face beads from — further evidence of active trade provincially-Roman population with the local barbarian tribes.

K e y w o r d s: glass mosaic beards, ancient face beads, Kremenchug reservoir, Kalantaiv, Shushvalivka.

Одержано 11.10.2016

УДК: 904.4/5(477-25)”653”

В. К. Козюба

НОВІ ДАВНЬОРУСЬКІ ПАМ’ЯТКИ ОКОЛИЦЬ КИЄВА

У публікації подано опис 10 пам’яток X—XIII ст. (7 з яких відкрито вперше) з околиць давнього Києва, обстежених автором у 2011—2014 рр.

Ключові слова: археологічна пам’ятка, поселення, курганна група, вінця кераміки, околиці давньоруського Києва.

Станом на початок 2017 р. на території м. Києва в його сучасних адміністративних межах відомо понад 60 пам’яток археології давньоруської доби (X—XIII ст.), які відносяться до різних типів — городища, поселення, могильники (курганні і ґрунтові), монастирі і печери [Козюба, 2016, с. 195]. Вони пов’язані із різноманітними поселенськими структурами, що сформувались у зазначений час навколо столиці Давньої Русі.

Якщо у XIX — на початку XX ст. головна увага дослідників була привернута до вивчення городищ (Вигурівське, Китаївське) та курганних могильників, то, починаючи з 1930-х рр., почалось активне дослідження й інших категорій давньоруських пам’яток околиць Києва. Серед праць на цю тематику треба відзначити Археологічну карту В.Б. Антоновича [Антонович, 1895, с. 18, 19, 23, 30—41] і узагальнюючі роботи П.П. Толочка [Толочко, 1972, с. 147—171] та І.І. Мовчана [Мовчан, 1993]. Пошук і вивчення середньовічних пам’яток навколо Києва успішно продовжується і на початку XXI ст.

У 2011—2014 рр. автор здійснив нові пошуки археологічних пам’яток Києва, за результатами яких виявлено невідомі раніше пункти. Подаємо інформацію про 10 пам’яток, з яких 7 — нововиявлені, 2 — були відомі лише за усною інформацією колег, 1 (поселення в парку «Нивки» біля станції метро «Берестейська») — відома з початку 1980-х рр., але, після додаткового обстеження, уточнено її топографію, площу, датування (рис. 1). У дослідженні пам’яток прийняли участь колеги — О.В. Манігда (пункти 1, 3, 6, 7), А.А. Чекановський (2—5), А.П. Томашевський (2, 4, 5) та О.В. Оногда (6, 7).

1. Поселення на р. Совка. Пам’ятку виявлено 2011 р. в 100 м на північ від траси нової дороги, яка має з’єднати вул. Кировоградську і Медову. Зі сходу поселення межує з Совським кладовищем, із заходу — промзоною, що знаходиться на початку вул. Медової (рис. 2). Пам’ятка займає похилий схил плато, який із східного боку закінчується невеликою улоговиною, розташованою між двома ярами, за якою розташований пагорб із кладовищем. Із півдня тераса обмежена верхів’ям яру, по якому прокладають нову дорогу, із півночі — невеликою балкою. Із західного боку проходить схил (вірогідно, штучного походження) вищого майданчика, за парканом якого — згадана вище промзона.

Довжина поселення по лінії північ-південь — близько 200 м, ширина — до 150 м, площа — близько 3 га. Товщина культурного шару — 0,2 м, і тільки в східній частині він потовщується до 0,3 м [Козюба, 2012, с. 259]. Не виключено, що частина поселення зайнята Совським кладовищем, а площа пам’ятки сягала 3,5 га.

Більша частина пам’ятки задернована. Її центральна частина, з обох боків ґрунтової дороги, зайнята городами і постійно ореться. На площі городів було зібрано значну кількість підйомного матеріалу, серед якого понад 350 уламків стінок і до двох десятків фрагментів денець давньоруського часу. Серед 43 вінець горщиків

© В.К. КОЗЮБА, 2017

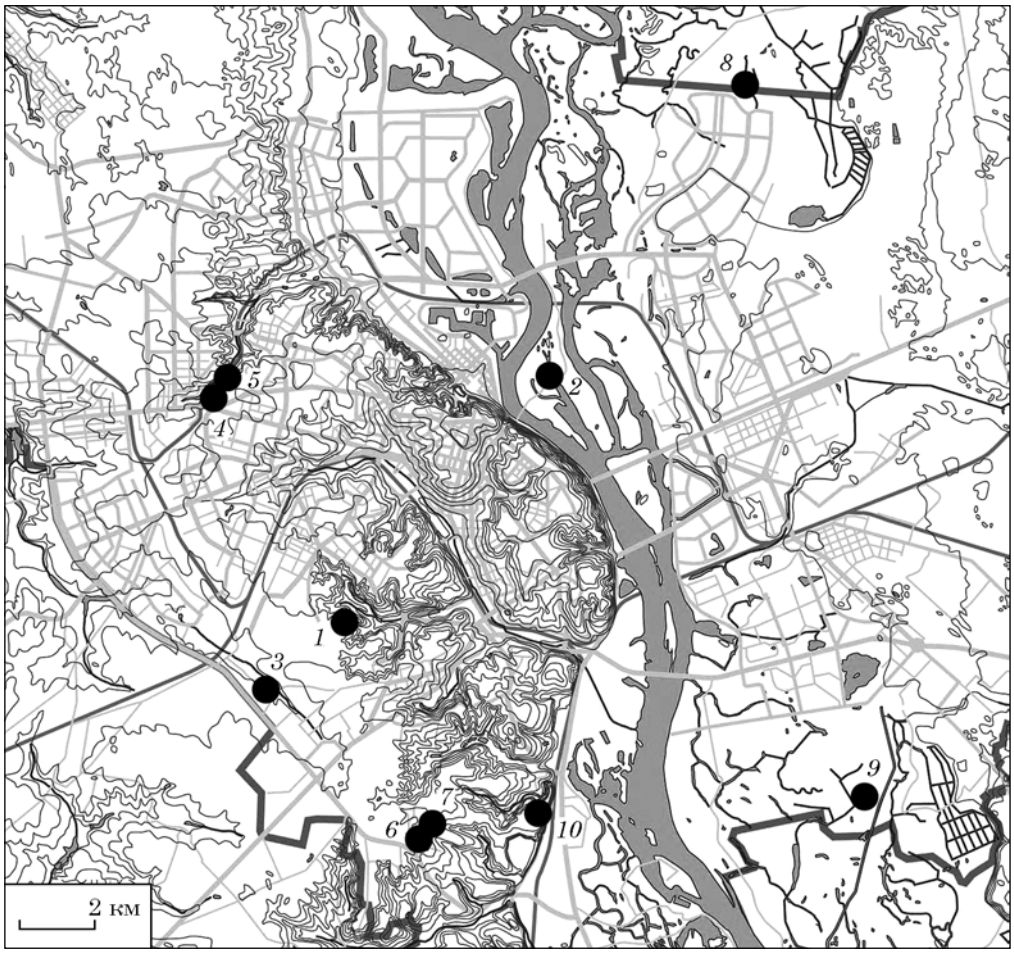

Рис. 1. Схема розташування давньоруських пам'яток на околицях Києва, обстежених у 2011—2014 рр.: *1* — р. Совка; *2* — Труханів острів (оз. Бабине); *3* — р. Нивка (Жуляни); *4* — р. Сирець, парк «Нивки» (станція метро «Берестейська»); *5* — р. Сирець, парк «Нивки» (вул. Танкова); *6* — Голосіїв, кург. група 1; *7* — Голосіїв, кург. група 2; *8* — Троєщина (уроч. Вітовська); *9* — Бортничі; *10* — Китаїв (уроч. Виноградне)

4 (із загладженими манжетами) відносяться до XI ст. (рис. 3, *1—4*), 11 — до кінця XI — початку XII ст. (рис. 3, *5—9*), 23 — до XII ст. (рис. 3, *10—15*), 4 — до першої пол. XIII ст. (рис. 3, *16—19*), 1 — до середини XIII (?) ст. (рис. 3, *20*). Крім того, було знайдено білоглиняне вінце XII ст., повністю вкрите зелено-коричневою поливою; на іншому подібному вінці того ж часу збереглась пляма прозорої поливи жовто-зеленого відтінку (рис. 3, *22, 23*). Жовто-зеленою поливою вкрито й один уламок стінки горщика. Серед підйомного матеріалу — уламки денця з частиною клейма у вигляді дуги від кола (рис. 3, *24*) і ручки плошки, незначні фрагменти глиняного світильника і стінки амфори. До давньоруського часу також відноситься фрагмент кам'яного бруска (3 × 2 × 1,5 см), обламаний з обох боків і перепалений з одного боку (рис. 3, *25*).

На поселенні знайдено 2 тонкі ліпні стінки, одна з яких — підлощена, а також незначну кількість кераміки XIX ст. Остання, можливо,

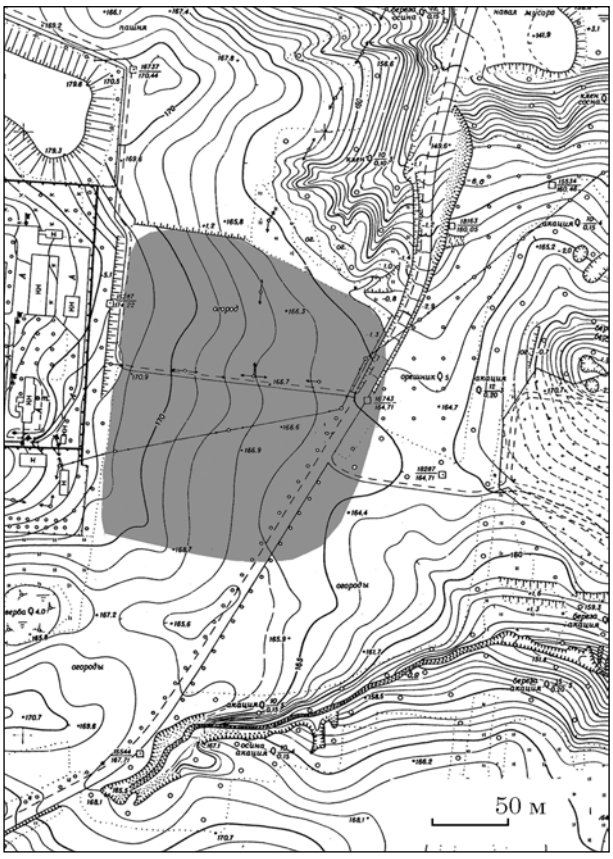

Рис. 2. План поселення на р. Совка

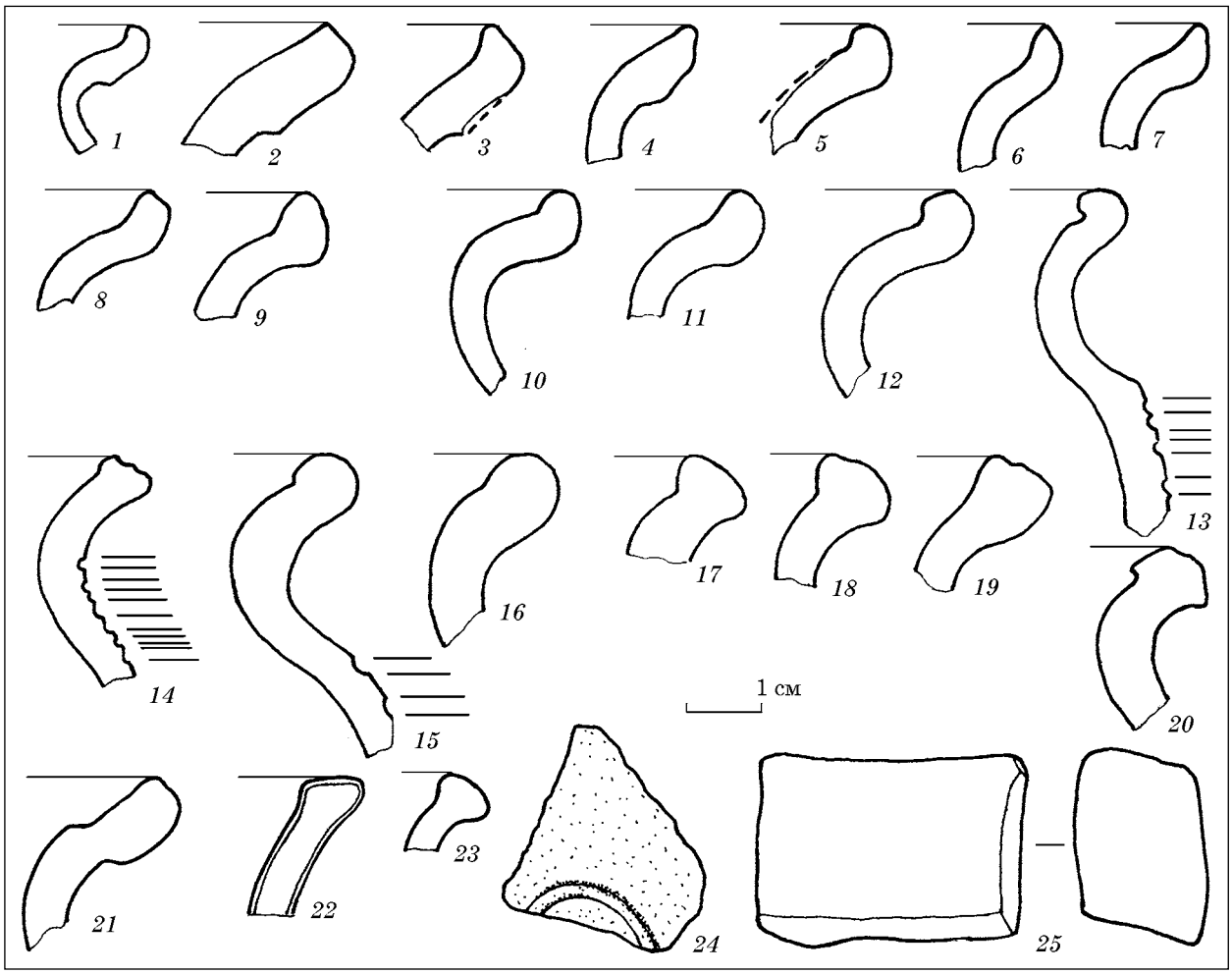

Рис. 3. Знахідки з поселення на р. Совка

пов'язана із функціонуванням на місці улоговини (західна частина кладовища) пасіки, яка позначена на плані Києва та його околиць 1842 р.

Давньоруське поселення на цьому місці існувало, судячи з виявлених матеріалів, у першій пол. XI — першій пол. XIII ст. Його розквіт припадає на XII ст. Хронологія пам'ятки засвідчує, що вона не пов'язана із відомим курганним могильником в уроч. Пронівщина, який функціонував у X — на початку XI ст. [Самойловський, 1954]. Нововідкрите поселення, можливо, є унікальним за станом збереженості на території Києва, оскільки не має ознак багатошаровості і не попсоване життєдіяльністю людини у XIX—XX ст. Найбільшою загрозою для нього є сусідство з кладовищем, територія якого може розширитись за рахунок ділянки з археологічною пам'яткою. Вже зараз у східній частині поселення, поруч із огорожею кладовища, існує кілька ям, утворених від виїмки чорнозему (культурного шару) для благоустрою могил.

2. Поселення на Трухановому острові (оз. Бабине). Пам'ятка була відома за усним повідомленням А.А. Чекановського, який випадково виявив її у 2001 р. Була обстежена нами у 2011 р. [Козюба, 2012, с. 259].

Поселення розташоване в центральній частині о. Труханів. Воно займає дюнне підвищення біля південно-західного краю Бабиного озера. Дюна видовжена по лінії північ—південь. Із заходу і півночі вона обмежена заплавним пониженням, зі сходу — озером та пересохлою протокою, що з'єднувала його з Матвіївською затокою. З півдня проходить асфальтова дорога (вул. Труханівська), при прокладанні якої, можливо, на довжину кількох десятків метрів було знівельовано закінчення дюни (рис. 4). Зараз дюна частково або вкрита верболозом, або задернована, або має видуви і оголення піску.

Розмір дюни 200 × 50 м, площа до 1 га. Дюна на 2—4 м здіймається над озером. У піщаних оголеннях і видувах було зібрано 72 стінки (переважно дрібні) — в основному, давньоруського часу, а також декілька уламків денець. Серед знахідок — 5 вінець XII ст. (рис. 4, *1—5*), стінка амфори з рифленням, вінце посудини (плошки?). Крім того, трапилась ліпна стінка невизначеного часу та тонка стінка із зеленожовтою поливою зсередини, яка відноситься до XVII—XVIII ст.

3. Поселення в Жулянах (вул. Шевченка). Пам'ятку обстежено у 2011 р. [Козюба,

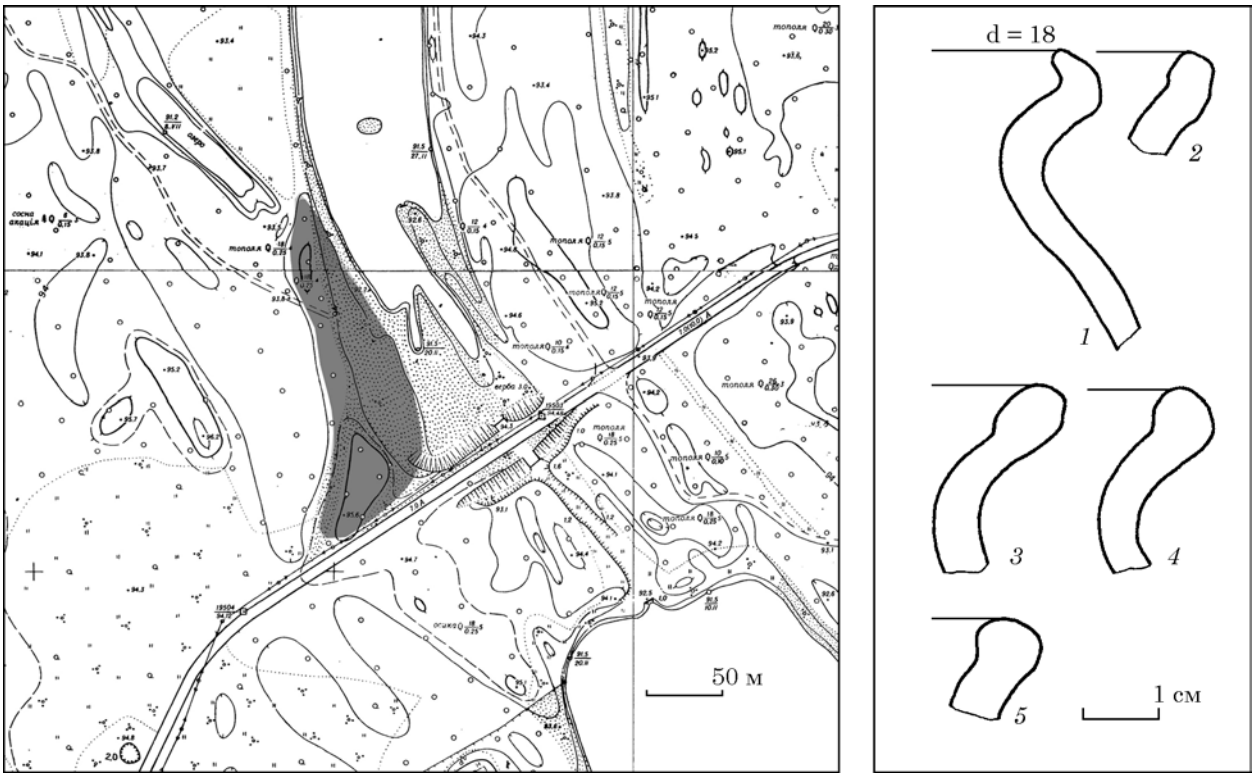

Рис. 4. План поселення на Трухановому острові та кераміка з нього

2012, с. 259]. Вона розташована вздовж вул. Шевченка, 72—124 на лівому березі р. Нивка. З північного заходу поселення межує з вул. Робітничою, з південного заходу — доходить до вул. Шевченка, займаючи не тільки городи, але й самі подвір'я садиб з парного боку цієї вулиці (рис. 5).

Пам'ятка займає як пологі схили, так і смугу вздовж краю долини річки. При цьому північно-західна частина поселення (садиби № 112—124) — найвища (висота до 5—6 м над річкою), і берегові схили в цій частині більш стрімкі. Довжина пам'ятки вздовж річки — до 400 м, ширина — до 100 м, площа — близько 4 га.

На городах знайдено близько 160 неорнаментованих стінок гончарного посуду, переважно часів Київської Русі. Три десятки орнаментованих стінок — з лінійним і нігтьовим орнаментом, ще одна — із штампованим. Трапилась одна стінка з поливою. Також

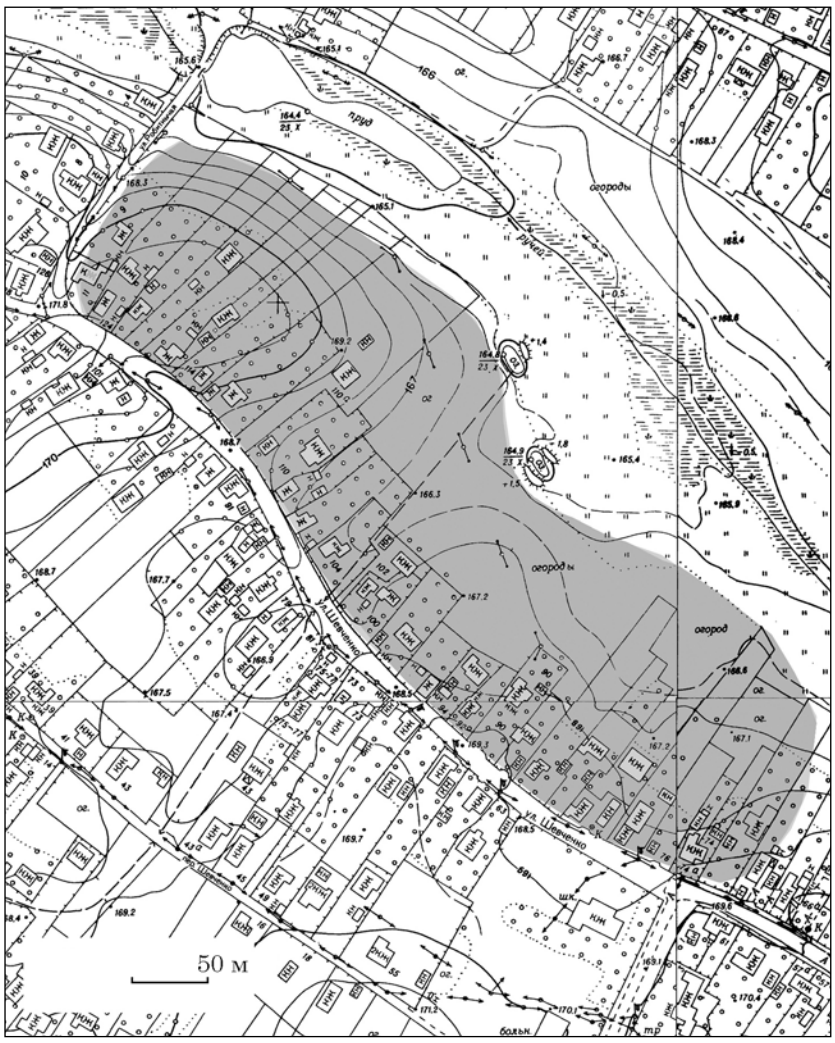

Рис. 5. План поселення на р. Нивка в Жулянах

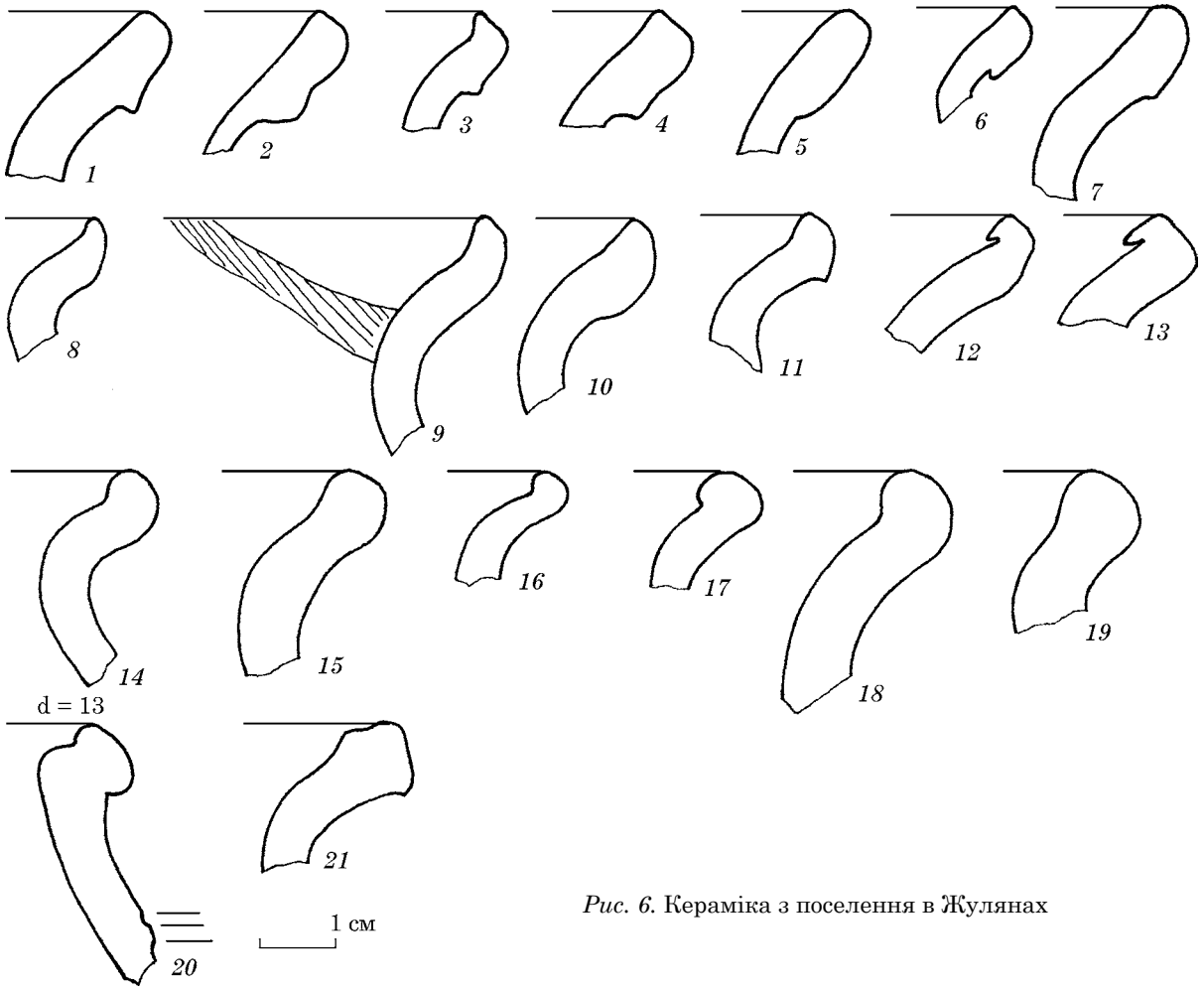

Рис. 6. Кераміка з поселення в Жулянах

виявлено 14 уламків денець та 2 фрагменти ручок давньоруського часу. Серед 40 вінець горщиків 12 датовані кінцем X — XI ст. (рис. 6, *1—8, 10, 11*), 11 — рубежем XI—XII ст. (рис. 6, *9, 12*), 15 — XII ст. (рис. 6, *13—17*), 2 — рубежем XII—XIII ст. (рис. 6, *18, 19*). Ще одне вінце можна датувати XIII (?) ст., інше — другою половиною XIII — першою половиною XIV ст. (рис. 6, *21, 20*).

За підйомним матеріалом, давньоруське поселення в Жулянах на лівому березі Нивки виникло не пізніше рубежу X—XI ст. і проіснувало до початку XIII ст. У XIII—XIV ст. воно значно зменшилось у розмірі. З XVII ст. на цьому місці фіксується безперервне існування села.

4. Поселення в парку «Нивки» (станція метро «Берестейська»). Пам'ятку було виявлено і обстежено у 1981—82 рр., коли експедиція І.І. Мовчана провела невеликі розкопки давньоруського поселення, яке, як тоді припускали, могло бути і городищем [Мовчан, 1993, с. 127—131]. Крім матеріалів X—XII ст., на пам'ятці була виявлена і ліпна кераміка, яку віднесено до київської культури III—V ст. н. е. Під час досліджень 2011 р. була уточнена інформація щодо цієї пам'ятки [Козюба, 2012, с. 259].

Поселення розташоване в центральній частині парку і займає край плато висотою 10—15 м над долиною р. Сирець. Воно частково порізане ярами і балками. Із заходу обмежене залізницею, із північного сходу — невеликою балкою, зараз повністю знівельованою. Поселення розрізане довгою балкою-яром на дві частини (рис. 7). Західна має площу близько 3,5 га. Вона досліджувалась І.І. Мовчаном, який виявив тут матеріали кінця X — XII ст. Східна частина поселення виявлена А.П. Томашевським 2011 р. На площі 125 × 100 м знайдено матеріали X—XIII ст. Серед підйомного матеріалу з пам'ятки — 15 вінець початку XI — початку XIII ст., одне з яких — з косими насічками по внутрішньому краю, денця і стінки (одна — із штампованим орнаментом) посуду цього ж періоду (рис. 8, *1—16*).

Біля паркової доріжки, що проходить вздовж краю плато в східній частині пам'ятки, для посадки дерев було викопано майже десяток лунок. Борт однієї з них було використано нами для прокопки шурфу. Вірогідно, той потрапив на заповнення об'єкту, оскільки культурний шар був насичений керамікою, а материк не зафіксовано на глибині 0,6 м, до якої було прокопано шурф.

У шурфі знайдено уламки 7 стінок і 4 денець, а також 10 вінець від рубежу XI—XII до першої половини XIII ст. (рис. 8, *17—23*). У викидах із інших лунок для дерев знайдено 9 стінок і денце, а ще вінце XII ст. і вінце середини XIII ст. Трапився також кам'яний точильний брусок розміром 5 × 3,7 × 2,2 см (рис. 8, *24, 27*).

У західній частині поселення був оглянутий невисокий валоподібний насип, що проходить паралельно парковій доріжці, за якою — схил штучної балки із залізницею. Саме цей насип було прийнято в 1981—82 рр. за вал городища. Зараз ще помітне місце його поперечного перетину, здійсненого під час досліджень пам'ятки в той час. Штучна балка для залізниці була прорита в другій половині XIX ст. і, відповідно, насип вздовж цієї балки з'явився ще пізніше.

Під час розвідки 2011 р. вдалося суттєво поточнити площу розповсюдження культурного шару на цьому поселенні, розширити його датування на XIII ст., остаточно заперечити розташування в цьому місці давньоруського городища.

5. Поселення в парку «Нивки» (вул. Танкова). Ще одну пам'ятку виявлено 2011 р. в долині р. Сирець біля підніжжя високої горимису в північно-східній частині парку [Козюба, 2012, с. 259]. Вона займає похилу терасу, що на 5—10 м здіймається над долиною Сирця. З південного заходу поселення обмежене виходом широкої балки до річки, з північного сходу — узвозом (вул. Танкова), що прорізав терасу і піднімається яром на плато. Розмір цієї ділянки — 175 × 50 м (рис. 9). Продовження тераси, зайняте приватними садибами (№ 12, 14, 18), проходить ще далі на північний схід. Під терасою розташований один із Сирецьких ставків, на ній — дещо занедбана частина парку. Прилегла до узвозу частина тераси зайнята садибою № 1 по вул. Танковій.

Рис. 7. План поселення в парку «Нивки» біля станції метро «Берестейська»

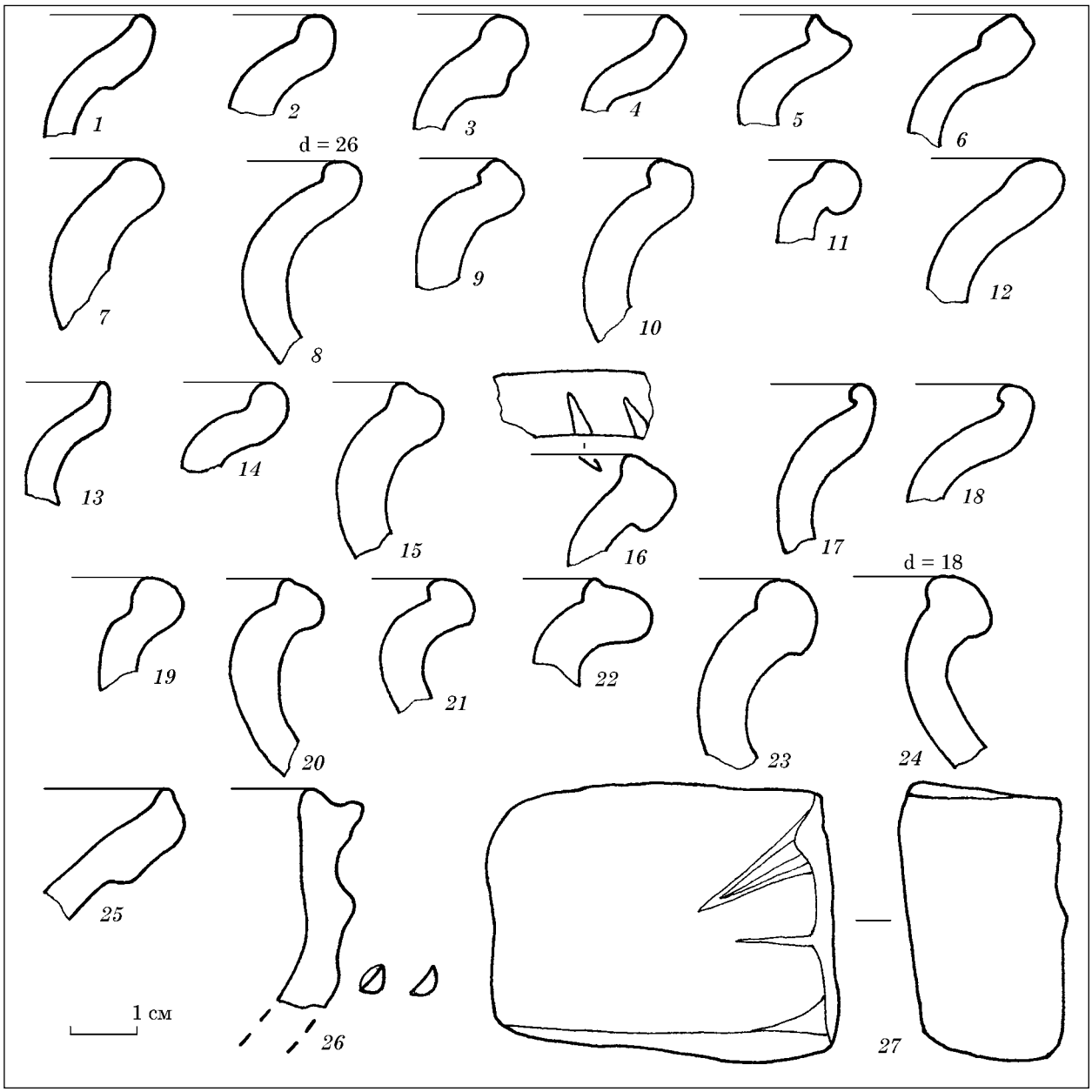

Рис. 8. Знахідки з поселень в парку «Нивки»: біля станції метро «Берестейська» (*1—24, 27*) і на вул. Танковій (*25, 26*)

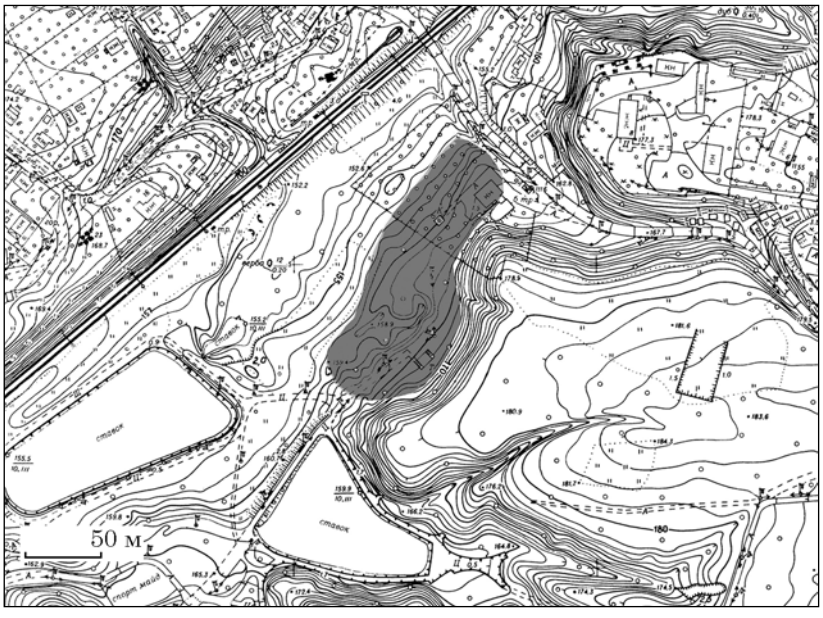

Рис. 9. План поселення в парку «Нивки» на вул. Танковій

Таблиця 1. Характеристика курганів курганного могильника 1 за тахеометричною зйомкою

№ кургану	Висота, м	Діаметр, м	Примітки
1	1,0	7,7	Ровик
2	1,3	8—9	Ровик
3	0,5	6,3—6,0	По центру воронка діаметром 2,4 м зі сміттям
4	0,6	6,6—6,1	—
5	0,25	3,4	Сумнівний
6	0,25	3,1	Сумнівний
7	0,7	6,4—6,1	—
8	0,6	6,8	—
9	0,3	5,2—4,4	—
10	0,55	6,2	—
11	0,6	8,9—7,1	Пошкоджений сміттєвою ямою
12	0,6	7—6,2	—
13	0,4	5,5	—

Таблиця 2. Характеристика курганів курганного могильника 2 за тахеометричною зйомкою

№ кургану	Висота, м	Діаметр, м	Примітки
1	1,0	8,7—7,9	По центру воронка діаметром 1,6 м
2	0,9	8,2—7,0	—
3	0,55	6,9—6,1	—
4	0,3	5,0	—
5	0,9	9,0—8,6	—
6	0,9	8,1—7,9	По центру воронка діаметром 1,5 м

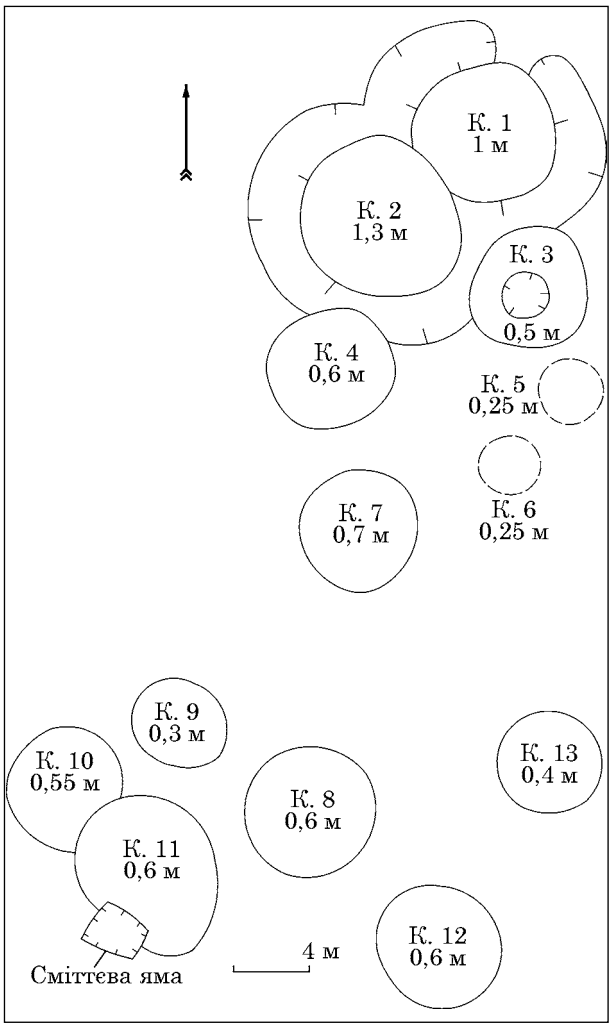

Рис. 10. План курганної групи 1 в Голосієві

На поверхні тераси знайдено давньоруську стінку горщика, вінце рубежу X—XI ст. та ще одне, давньоруського часу, від посудини із складним профілюванням (рис. 8, *25, 26*). Пам'ятка не шурфувалась. Її розміри можна визначити після додаткового обстеження. Не виключено, що поселення займає всю площу тераси, разом із приватними садибами.

6. Курганний могильник 1 в Голосіївському лісі. Про цей курганний могильник повідомив А.В. Петраускас, який влітку 2010 р. проїздив повз нього по лісовій дорозі. Був обстежений нами у 2012 р. [Козюба, 2013, с. 398].

Могильник розташований серед лісу приблизно за 0,6 км на захід від Національного музею народної архітектури та побуту України (далі — НМНАПУ) і в 120 м на північ від краю лісу. На північ і північний захід від могильника — похилі схили балки, яка розташована далі на північ.

Довжина могильної групи, витягнутої з півночі на південь — до 50 м, ширина (найбільша в південній частині) — близько 25 м. У групі зафіксовано 11 курганів; є ще 2 незначні підвищення, які, можливо, не належать до курганів. Насипи розташовано нібито в кілька ліній з північного сходу на південний захід, вздовж лінії схилу: перша лінія — кургани 1, 2, 4; друга — 3, 7, 9, 10; третя — 13, 8, 11 (рис. 10). Ліс на місці могильника досить рідкий, кущами вкритий тільки курган 12, найближчій до лісової дороги (табл. 1).

Курган 1 має ровик, крім північного боку. Із західного боку ровик сягає ширини 3 м за гл. 0,5 м, тоді як зі східного боку ровик вужчий і менш глибокий. Із південного боку кургани 1, 2 злилися полами між собою. Курган 2 — найбільший у групі. З північно-західного боку він має сліди незначної виїмки, із західного боку добре простежується ровик шириною 2,5 і гл. 0,7 м. Кургани 10 та 11 майже злилися між собою. У кургані 11 з південного боку — свіжа сміттєва яма розміром 2,5 × 2 × 0,5 м, яка пошкодила частину насипу. Як видно з плану, кургани 1, 2 були насипані на могильнику одними із перших, оскільки насипи курганів 3, 4 частково перекрили їх курганні ровики.

Було встановлено, що між нашими відвідуваннями пам'ятки у квітні та вересні 2012 р. на могильнику з'явилось кілька характерних

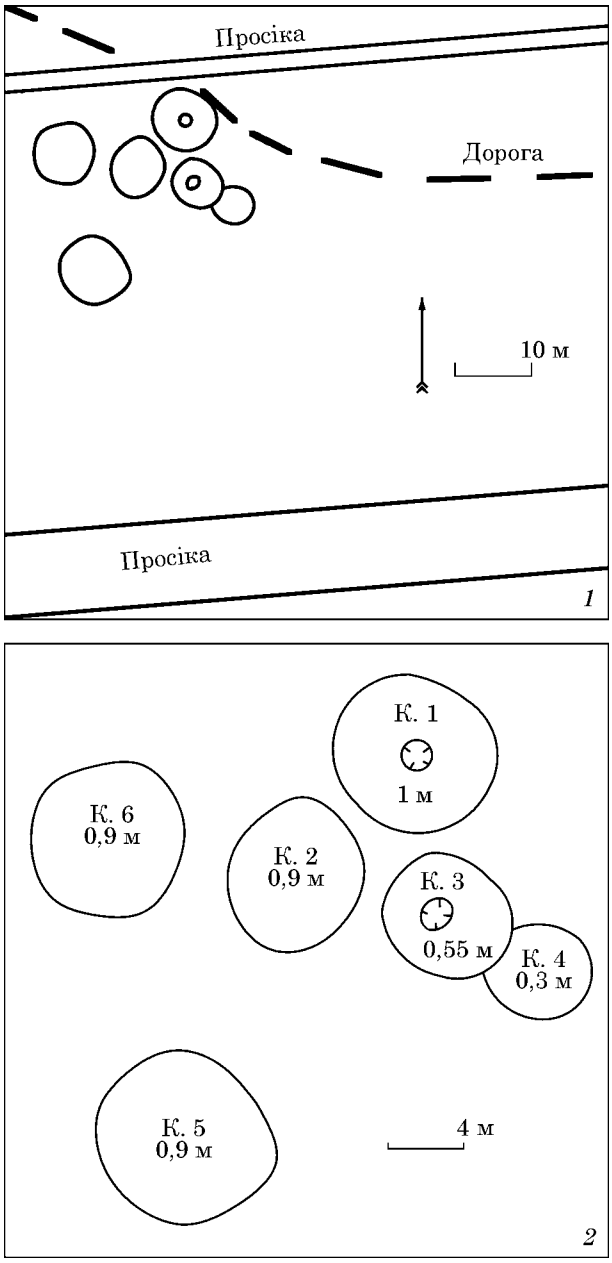

Рис. 11. План курганної групи 2 в Голосієві

ямок, які залишили грабіжники з металодетектором. Глибина ямок — 0,25—0,3 м. Ними були пошкоджені насипи двох курганів та ровик кургану 2.

7. Курганний могильник 2 в Голосіївському лісі. Іншу курганну групу було виявлено в 2012 р. в 350—400 м на північний схід від могильника 1 [Козюба, 2013, с. 398].

Пам'ятка займає найвищу ділянку вододілу між двома долинами, які слугують верхів'ями балок, південна з яких виходить через центральну частину НМНАПУ, а північно-східна — через його північну частину. Відстань від могильника 2 на південний схід до центрального входу до НМНАПУ — близько 0,65 км.

Могильник розташований біля перехрестя двох доріг — одна йде із заходу на схід по просиці, інша пересікає її під кутом (з північного

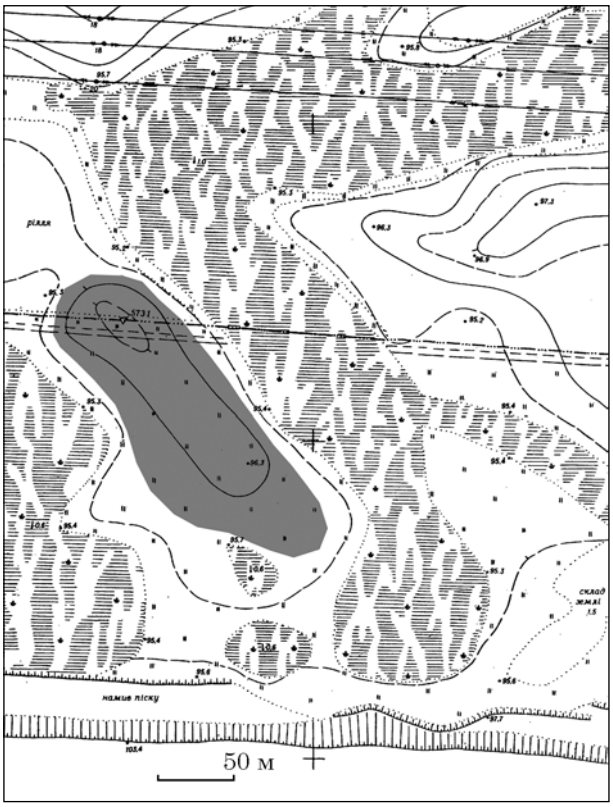

Рис. 12. План поселення на Троєщині в уроч. Вітовська

заходу на південний схід) (рис. 11, *1*). Приблизно в 60 м на схід згадана просіка пересікається з іншою під прямим кутом.

Курганна група 2 налічує 6 насипів і розташована дуже компактно, окреслюючи коло радіусом 30 м (рис. 11, *2*). Вона поросла деревами і не має помітних слідів ровиків (табл. 2).

Курган 1 — найвищий серед усіх і розташований прямо біля перехрестя доріг (рис. 11, *2*). По центру він має неглибоку западину діаметром 1,6 м. У курганів 2, 3 в центральній частині — ледь помітні западини. Кургани 3, 4 з'єднані між собою полами. У кургана 5 на захід від його центру — ледь помітна западина. Курган 6, крім центральної западини, з північно-західного боку має виїмку діаметром 1 м.

У вересні 2012 р. Ольга Манігда провела тахеометричну зйомку планів курганних груп 1 і 2 у Голосієві.

8. Поселення на Троєщині (уроч. Вітовська). Пам'ятку досліджено 2014 р. [Козюба, 2015, с. 72]. Вона розташована на північ від вул. Милославської, в заплаві Дніпра на адміністративному кордоні м. Києва. Вона займає невисоке підвищення (балтійська позначка — 95,5—96 м) розміром 120 × 60 м, видовжене з північного заходу на південний схід, яке з усіх боків оточене болотистою низиною (рис. 12). Площа поселення — 0,8 га.

Культурний шар пам'ятки частково пошкоджений виїмками верхнього шару ґрунту, здійсненими у 2011—2012 рр. В оголеннях ґрунту

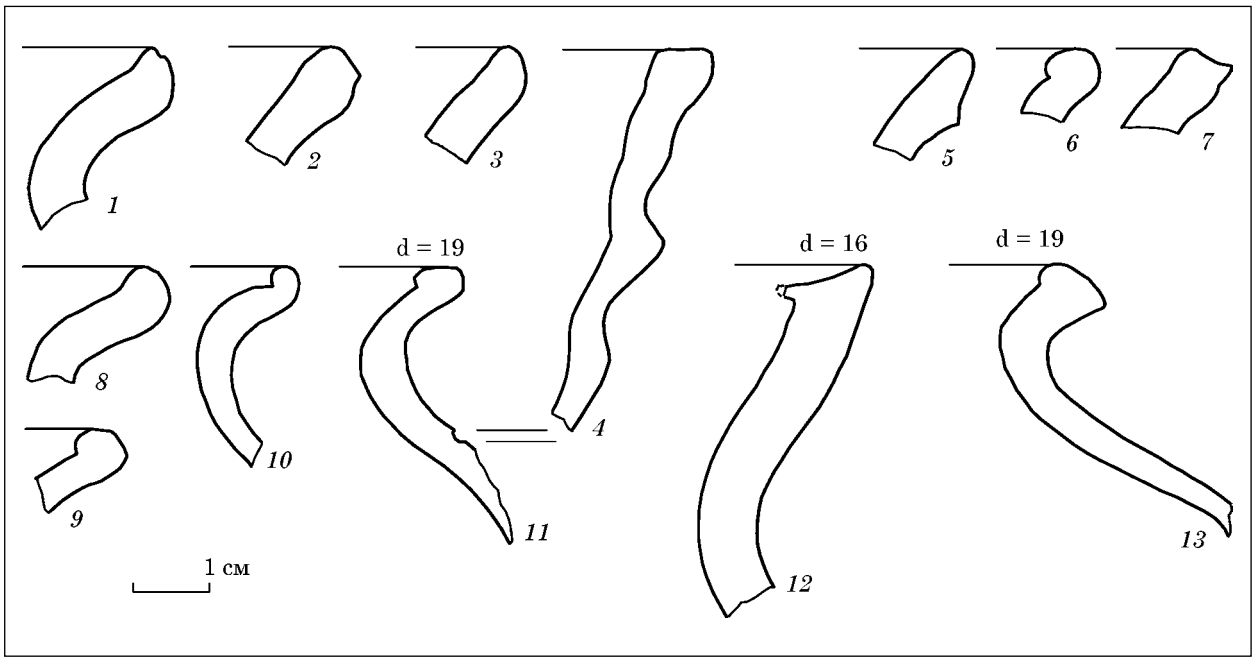

Рис. 13. Кераміка з поселень на Троєщині (*1—4*), в Китаєві (*5—7*) та біля Бортничів (*8—13*)

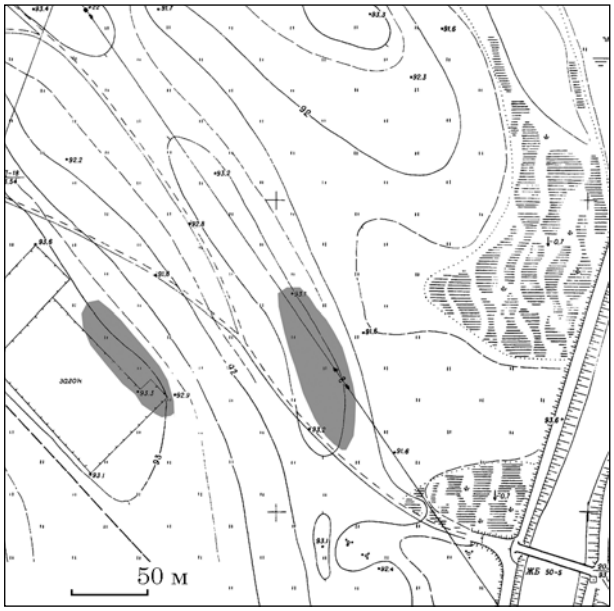

Рис. 14. План поселення біля Бортничів

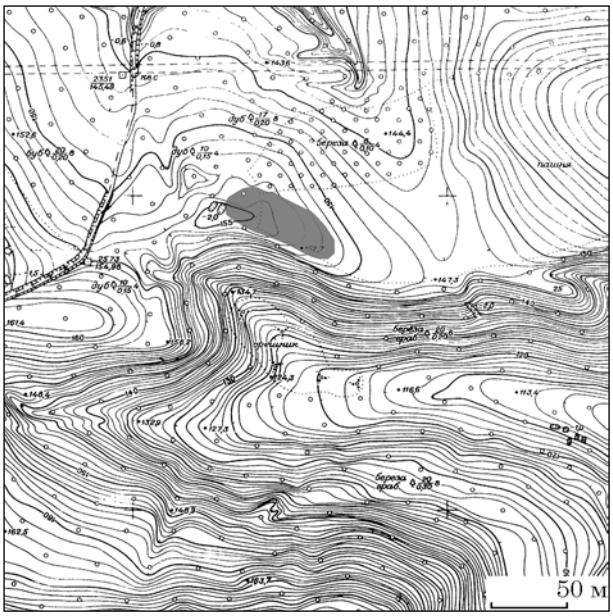

Рис. 15. План поселення в уроч. Виноградне в Китаєві

знайдено 3 вінця XI—XII ст. та вінце горщика чи глека з гофрированою шийкою (рис. 13, *1—4*), а також 4 денця та три десятки уламків стінок горщиків.

9. Поселення біля Бортничів. Розташоване в заплаві Дніпра за 0,7 км на захід від села [Козюба, 2015, с. 74]. Займає два дюнні підвищення висотою 1,5—2 м над заплавою (балтійська позначка — 93 м), розділені між собою болотистою низиною шириною 25 м. Підвищення видовжені по лінії північний захід — південний схід (рис. 14). Їх поверхня пошкоджена виїмкою верхнього шару ґрунту, здійсненою у 2012—2013 рр. В оголеннях ґрунту на обох підвищеннях на ділянках розміром (50—60) × (20—30) м у 2014 р. виявлено понад півсотню уламків кераміки XII—XIII ст., у тому числі 6 вінець, з яких одне належить горщику, шийка якого має форму раструбу, а інше за формою тяжіє до середини XIII ст. (рис. 13, *8—13*). Серед матеріалів інших епох тут знайдено й кераміку XIV—XVI ст.

Пам'ятка розташована при дорозі, яка у XIX ст. проходила по заплаві і з'єднувала Бортничі і Осокорки. На сусідній дюні у 2014 р. нами було знайдено численні матеріали XVI ст., які підтверджують функціонування дороги в той час [Козюба, 2015, с. 75]. Можливо,

згадана дорога існувала і в давньоруський період.

10. Поселення в Китаєві (уроч. Виноградне). Пам'ятку відкрито 2014 р. за 0,6 км на південний захід від Китаївського городища [Козюба, 2015, с. 74]. Вона займає край високого плато у верхів'ї глибокої балки, що виходить на схід до долини Дніпра. В 0,2 км на захід — китаївський курганний могильник № 2 (рис. 15). Поруч, у верхній частині схилу згаданої балки — печерний комплекс XVIII ст.

При шурфуванні та в підйомному матеріалі знайдено давньоруську кераміку, в тому числі 3 вінця XI—XII ст. (рис. 13, *5—7*), денце та стінку посудини, зовні вкритої світло-зеленою поливою, два десятка стінок посуду. Визначена площа розповсюдження матеріалу (60 × 30 м) потребує уточнення.

Останні дослідження міської території засвідчили, що вона має потенціал для виявлення нових пам'яток давньокиївської околиці X—XIII ст.

Антонович В.Б. Археологическая карта Киевской губернии. — М., 1895. — 4 + 140 + 20 с. + карта.
Козюба В.К. Розвідки на території Києва // АДУ 2011 р. — К., 2012. — С. 259—260.
Козюба В.К. Розвідки теренів Великого Києва // АДУ 2012 р. — К., 2013. — С. 398—400.
Козюба В.К. Розвідки на території Києва // АДУ 2014 р. — К., 2015. — С. 72—74.
Козюба В.К., Оногда О.В., Чміль Л.В., Чекановський А.А. Дослідження об'єкту XVI ст. біля Бортничів на південно-східній околиці Києва // АДУ 2014 р. — К., 2015. — С. 74—75.
Козюба В.К. Археологічні пам'ятки Києва X — першої половини XIII століття на території сучасного Києва // Opus Mixtum. — 2016. — № 4. — С. 195—207.
Мовчан І.І. Давньокиївська околиця. — К., 1993. — 176 с.
Толочко П.П. Історична топографія стародавнього Києва. — К., 1972. — 220 с.
Самойловський І.М. Слов'янський могильник на р. Пронівщині під Києвом // Археологія. — 1954. — Т. IX. — С. 154—157.

В. К. Козюба

НОВЫЕ ДРЕВНЕРУССКИЕ ПАМЯТНИКИ ОКОЛИЦ КИЕВА

На начало 2017 г. на территории Киева в его современных административных границах известно более 60 археологических памятников X—XIII вв., среди которых городища, поселения, могильники (курганные и грунтовые), монастыри и пещеры.

В публикации приводятся сведения о 10 памятниках (8 поселений и 2 курганных могильника), большинство из которых были открыты автором во время разведок 2011—2014 гг. К описанию памятников и выявленной на них керамике прилагаются их планы.

Обнаружение неизвестных ранее памятников древнерусского времени на околицах древнего Киева дает новые материалы для изучения характера и времени заселения пригородных зон столицы Руси.

К л ю ч е в ы е с л о в а: археологический памятник, поселение, курганная группа, венчики керамики, околицы древнерусского Киева.

V. K. Koziuba

NEW OLD RUS'SIAN SITES IN VICINITY OF KIEV

More than 60 archaeological sites of 10—13 centuries are registered on the territory of Kiev in its modern administrative borders at the beginning of 2017, including towns, villages, cemeteries (barrows and burial grounds), monasteries and caves.

The publication provides information about 10 sites (8 settlements and 2 mound cemeteries), generally discovered by the author during surveys of 2011—2014. The description of sites is complemented by plans and the artifacts drawings.

The discovery of previously unknown sites of Old Rus'sian time on the outskirts of the ancient Kiev provides new materials for the study of the nature and time of settlement of residential suburbs of the capital of Rus'.

K e y w o r d s: archaeological site, settlement, group of mounds, pottery, the vicinity of ancient Kiev.

Одержано 20.02.2016

УДК: 904.4(477.51)”653”

І. С. Кедун, О. Г. Пархоменко

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕННЯ МАГЕРКИ І В м. НІЖИН

У статті наведений стислий історіографічний огляд археологічних досліджень на території пос. Магерки І. Також наводяться результати робіт 2015—2016 рр. Здійснюється спроба уточнити статус та хронологію пам'ятки. Особливу увагу приділено комплексу, виявленому в 2015—2016 рр.

Ключові слова: поселення Магерки І, давньоруський час, кераміка, яма, археологічний комплекс.

Поселення Магерки І розташоване за 0,5 км на північ від північно-західної околиці м. Ніжина (за територією мікрорайону Магерки), на краю болота Смолянка (рис. 1). Воно відкрив Ю.М. Ситий у 1986 р. У 1994 р. О.С. Морозов здійснив огляд пам'ятки та виявив дві плями поширення підйомного матеріалу (20 × 50 та 25 × 80 м). Дослідник зібрав тут колекцію кераміки XI — XIII ст. та серію індивідуальних знахідок [Морозов, 2008, с. 22].

У 2014 р. І.С. Кедун заклав на території поселення розвідувальний шурф, який дав можливість зафіксувати наявність культурного шару давньоруського часу.

Також з досліджуваним поселенням пов'язують скарб 1852 р., що був знайдений під час оранки сином місцевого селянина Сергія Борисова. Дослідженню цієї унікальної знахідки присвячено ґрунтовні праці М.П. Погодіна, І.І. Толстого, А.А. Ільїна, М.І. Петрова, І.Г. Спаського, М.П. Сотникової [Сотникова, 1983, с. 67—80]. Саме ця унікальна знахідка дозволила дослідникам позитивно завершити давню дискусію про те, чи карбувалася власна монета у Київській державі X — XI ст.[Морозов, 2011, 99—104].

© І.С. КЕДУН, О.Г. ПАРХОМЕНКО, 2017

У польовому сезоні 2015 р. в межах поселення закладено 2 розкопи загальною площею 136 м^2. В результаті робіт було зафіксовано, що потужність нашарувань давньоруського часу сягає 0,75—0,5 м. Вона поступово зменшується в південному напрямку. Під час розкопок вдалось зібрати колекцію знахідок — уламки кругової кераміки XI ст., пірофілітове жорно, пірофілітові пряслиця (одне — з графіті), натільний хрестик, пружинні ножиці, кільця, перстень, наконечники стріл, піки тощо (рис. 2 і 3). Найбільший інтерес викликає натільний хрестик. Зауважимо що аналогічний хрестик було знайдено під час розкопок на посаді давньоруського міста Новгород-Сіверський у 2008 р.

Пірофілітове жорно, а точніше його верхня частина, розміром 38 × 40 см. Отвори боковий під важель і центральний осьовий розширялися від верху до низу жорна. У верхній частині вони мали діаметр: центральний — 3 см, боковий — 6 см, в нижній частині мали 4,2 та

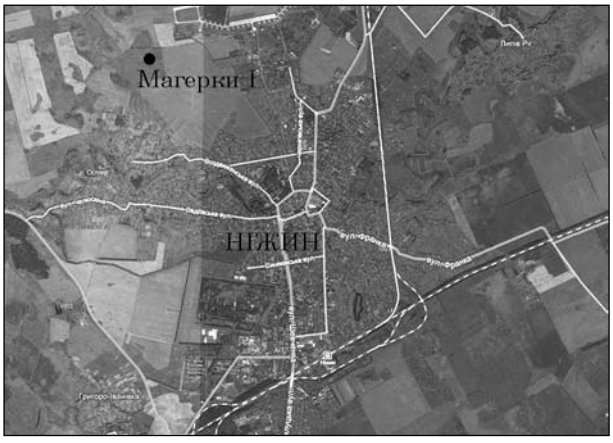

Рис. 1. Схема розташування пос. Магерки І

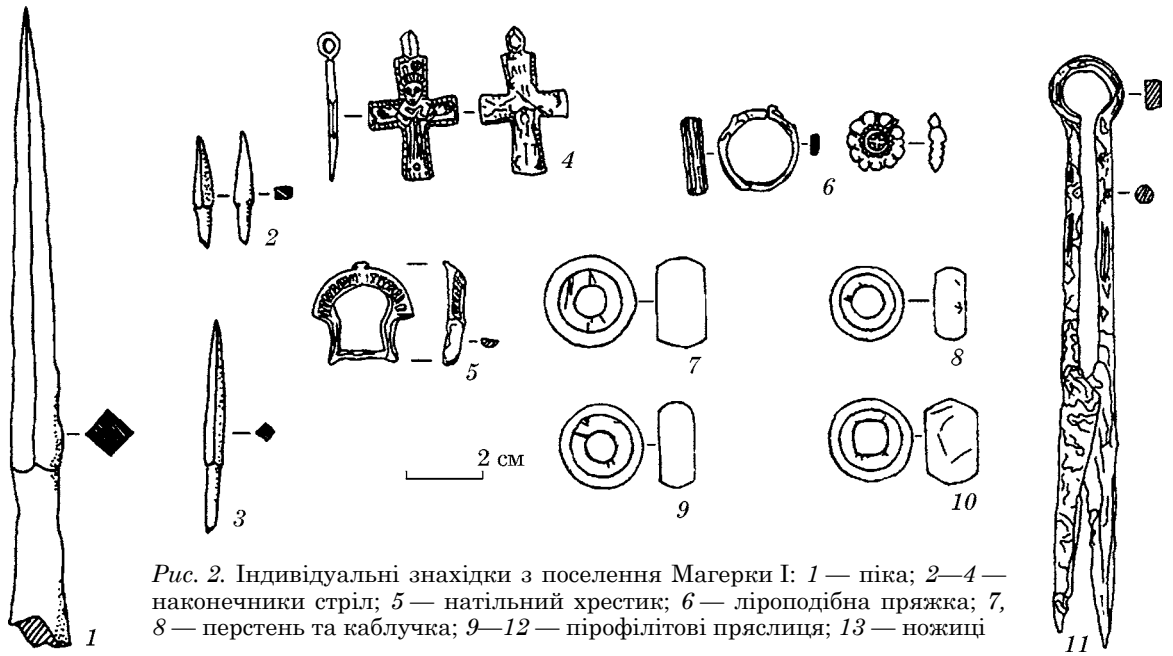

Рис. 2. Індивідуальні знахідки з поселення Магерки I: *1* — піка; *2—4* — наконечники стріл; *5* — натільний хрестик; *6* — ліроподібна пряжка; *7, 8* — перстень та каблучка; *9—12* — пірофілітові пряслиця; *13* — ножиці

6 см відповідно. Товщина жорна становить в середній частині 4 см. Нижня плоскість знахідки має сліди сколів від виробництва (рис. 3). За типологією Р.С. Мінасяна це жорно належить до типу IIIБ [Минасян, 1978, с. 101—112]. Схоже пірофілітове жорно було знайдено в Шестовиці у 2004 р. в житловому комплексі X ст. [Моця, Коваленко, Ситий, 2003, с. 233]. Загалом розповсюдження та значне використання жорен на Лівобережжі пов'язують з волинцевороменськими пам'ятками [Горбаненко, 2007, с. 48—49]. У 2016 р. було знайдено уламок ще від одного пірофілітового жорна, але через його фрагментарність повних розмірів його встановити неє можливим.

Хрестик з пос. Магерки XI згідно супроводжуючого матеріалу датовано XI ст. (рис. 2, *5*). Зауважимо, що кераміка яка могла б датуватися XII ст. на цьому поселенні на сьогодні не знайдена. На відміну від Магерського хрестик з Новгород-Сіверського можна датувати лише умовно XI—XII ст.

Обидві знахідки ідентичні, являють собою маленькі натільні хрестики, розміром 3,9 × 2,2 см, чотирикінцевої форми. Кінці хрестиків прямокутні. При цьому лопаті хрестів дещо приплюснуті і розширені до кінців.

На лицьовій стороні хрестів зображено рельєфне Розп'яття, виконане у візантійському стилі VI—X ст. Фігура розп'ятого Христа пряма, голова, увінчана рельєфним пояском, що символізує німб, злегка схилена до лівого плеча, очі відкриті, руки горизонтально розведені в сторони. Над головою Христа розмішені літери «Л Н».

Особливістю Розп'яття є одіяння Христа. Це не звична сьогодні безрукавна туніка — Колобій, прикрашена геометричним орнаментом і двома вертикальними (ймовірно золотими) смугами.

На зворотному боці хреста зображений образ Божої Матері Оранти в повний зріст, виконаний у стилістики сіропалестінскіх енколпіонів. Голова Богородиці також увінчана рельєфним пояском, що символізує німб. Над зображенням розміщені літери «П О». В обох знахідках зворотна сторона дещо затерта.

Краї хрестів також прикрашені рельєфним пояском. Ймовірно вони виконані у традиції, так званих «сирійських» енколпіонів X—XI ст. Енклопіони цього типу, з гравірованими образами святих в позі Оранта, а найчастіше образом Божої Матері Оранти, виготовлялися ймовірно в сіропалестінском регіоні та були широко поширені у Візантії, а, завдяки паломникам, зустрічалися в Європі та Київської Русі. Ймовірно зразком для даного хрестика став енклапіон, датований XI—XII ст. [Корзухина, Пескова, 2003, табл. 99—100].

Також показовими з точки зору хронології й інші знахідки. Це наконечники піки і бронебійних стріл, ліроподібна пряжка, перстень, ножиці та пірофілітове жорно.

Елементи військового озброєння та спорядження є досить рідкими знахідками на території м. Ніжина та його округи і тому інтерес до них є особливим. Наконечник піки, що відповідає типу V за типологією А.Н. Кірпічнікова, і датований XI—XII ст., автор пов'язує появу списів-пік з розвитком кавалерії та впливом кочівницьких культур з якими постійно контактувало давньоруське населення. Очевидно піки використовували в умовах боротьби, коли почав посилюватися захисний обладунок бійців, та активізацією кінних сутичок [Кирпичников, 1966, с. 6,14—16]. Наконечник піки не-

Рис. 3. Пірофілітове жорно

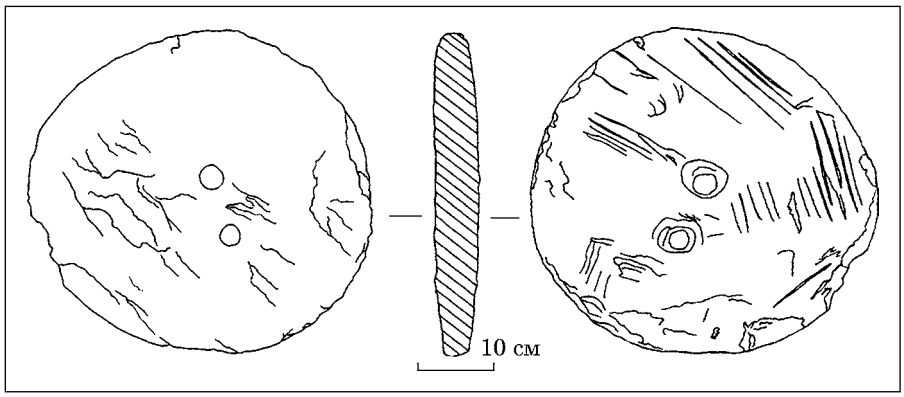

великих розмірів, складається з вістря, що має форму ромба у розрізі, та короткої втулки. Його загальна довжина складає 17,6 см; довжина власне вістря — 12,9 см; ширина вістря біля втулки — 1 см, довжина втулки 4,7 см; ширина втулки унизу, в найширшому місці — 1,3—1,5 см (рис. 2, *1*).

Два бронебійних наконечника стріл також, як це видно з назви проти ушкодження захищеного обладунком супротивника. Обидва наконечника відносяться до 93 типу (гранованих черешкових наконечників стріл, шилоподібних квадратних або ромбоподібних у розрізі без упору) за А.Ф. Медведєвим [Медведев, 1966, с. 60]. Конструкція, подібна до піки, проста: складається з вістря ромбоподібного розрізу та короткого черешка, можливо обламаного (замість втулки). Головною відмінністю між обома стрілами є їх розміри. Розмір першого наконечника: загальна довжина — 3,05 см; довжина вістря — 2,5 см; ширина неподалік черешка 0,3—4 см; черешок довжина складає 0,5 см (рис. 2, *2*). Другий наконечник майже більший за попередній: загальна довжина — 5,6 см; довжина вістря 4,1 см; його ширина — 0,5 см; довжина черешка 1,5 см (рис. 2, *4*).

У 2016 р. також було знайдено два наконечника стріл. Перший аналогічний до попереднього другого наконечника 2015 р., лише завтовшки він трохи менший. Зараз наконечник знаходиться на реставрації, що представить можливість до більш детального дослідження. Останнє вістря відрізняється від попередніх, воно відноситься до плоских черешкових стріл типу 52 ромбоподібних з прямими боками і плечиками з найбільшим розширенням у верхній половині довжини пера за А.Ф. Медведевим [Медведев, 1966, с. 50]. Загальна довжина 5,1 см, ширина пера — 1,5 см. Перо плоске в розрізі, що плавно переходить у круглий черешок. Сам черешок має сліди злому на кінці (рис. 2, *3*).

Також варто зауважити про те, що вході розбірки культурного шару було зібрану невелика колекцію залізних кілець, як цілих так і фрагментів. Деякі з них пошкодженні корозією, але на деяких з них фіксуються сліди заклепок. Діаметр більшості з них 10—12 мм, завтовшки 1,5—2 мм, що відповідають описам А.Н. Кірпічнікова про кольчужні кільця [Кирпичников, 1971, с. 8, 9]. Підтвердженням того, що дані кільця є елементом давньоруського обладунку, стала знахідка 2016 р. кількох фрагментів кольчужних полотен (рис. 4).

Серед інших знахідок інтерес представляє ліроподібна пряжка, що датується X—XI ст. М.В. Седов зазначив, що подібний тип (5-й) пряжки в південних землях, у тому числі Волзькій Булгарії, Саркелі і т. д. подібні знахідки датують X—XI ст., хоча в самому Новгороді Великому, вонидатуютьсмя XI—XII ст. [Седова, 1981, с. 144,145] (рис. 2, *6*).

Виявлені об'єкти представлені залишками котлованів споруд та ямами. Найбільшої уваги заслуговує споруда, досліджена в розкопі 2. Її котлован овалоподібної форми (4 × 1,6 м) був витягнутий вздовж осі захід—схід. Він впущений у материк до глибини 1 м. Заповнення котловану містило численні горілі прошарки, вздовж його стінок збереглись рештки згорілих колод, у придонній частині залягав шар згорілого дерева потужністю до 0,3 м. Під час розчистки об'єкту було знайдено уламки кругових посудин XI ст.

Роботи по дослідженню поселення були продовжені в 2016 році На території поселення було закладено три розкопи загальною площею близько 130 м^2, а також для уточнення зони поширення культурного шару на північному краю поселення було закладено чотири шурфи площею 8 м^2. Судячи з усього, шурфи розташовувались вже за межами території пам'ятки — археологічний матеріал (окремі фрагменти кругових посудин) тут містився лише у верхньому, дерновому шарі. Він міг бути занесений сюди внаслідок оранки (у минулому поселення розорювалось). В цілому знахідки польового сезону 2016 р. не суперечать попереднім дослідженням і представлені колекцією уламків кругових посудин XI ст. та серією індивідуальних знахідок серед яких: пряжка, кольчужні кільця, наконечник стріли, уламок пірофілітового (шиферного) жорна тощо.

В цілому за результатами розкопок 2015—2016 рр. складається враження, що час функ-

ціонування поселення Магерки I обмежується XI ст. та пов'язане з використанням проходу через болота неподалік бродів та поселень в чернігівському напрямку [Ситий, 2010, с. 136—144]. Поселення зникає, вірогідно, внаслідок зростання небезпеки з боку кочовиків, яка к кінцю XI ст. значно збільшується із затвердженням у степах половців.

Крім того матеріали з інших поселень на території сучасного м. Ніжина датовані переважно XII—XIII ст. Тобто матеріали з розкопок на території Магерки I дозволяють припустити, що даний населений пункт з'явився раніше за інші в регіоні. Також привертає увагу той факт, що пос. Магерки I розташовано на певній віддаленості від р. Остер (близько 1 км.), на краю болота Смолянка. Тим часом пос. уроч. Комуна, пос. уроч. Замок, пос. Нове місто розташовуються безпосередньо на березі р. Остер. [Кедун, 2013, с. 13—16] Припустимо, що пос. Магерки I виникло в результаті освоєння даної території близько першої половини XI ст., а поява населених пунктів на території р. Остер пов'язано з розвитком торгового шляху у XII ст., що протягнувся від Києва до Волзької Булгарії [Моця, 2010, с. 30—42] та можливо у зв'язку з необхідністю укріплення адміністративних кордонів. Втім майбутні дослідження можливо дозволять виявити комплекси інших періодів.

Горбаненко С.А. Землеробство та тваринництво слов'ян Лівобережжя Дніпра другої половини I тис. н. е. — К., 2007. — 196 с.

Кедун І.С. До питання про першопочатки давньоруського Ніжина // Ніжинська старовина. — К., 2013. — Вип. 15 (18). — С. 13—16.

Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX—XIII вв. — М., 1966. — 180 с.

Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Доспех, комплекс боевых средств IX—XIII вв. — М., 1971. — 125 с.

Корзухина Г.Ф., Пескова А.А. Древнерусские энклапионы.Нагрудные кресты-реликварии XI—XIII в. — СПб, 2003. — 432 с.

Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие. Лук и стрелы, самострел. — М., 1966. — 128 с.

Минасян Р.С. Классификация ручного жернового постава (по материалам Восточной Европы I тысячелетия н. э.) // СА. — 1978. — С. 101—112.

Морозов О.С. Ніжин археологічний та літописний (за матеріалами Ніжинського краєзнавчого музею) // Ніжинська старовина. — Ніжин, 2008. — Вип. 6 (9). — С. 5—23.

Морозов О.С. Ніжинський скарб давньоруських срібників 1852 р.: доля знахідки // Ніжинська старовина. — Ніжин, 2011. — Вип. 11 (14). — С. 99—104.

Моця О.П. Шляхи часів Київської Русі: темпи руху на «путехъ» // Археологія. — 2010. — № 2. — С. 30—42.

Моця О.П., Коваленко В.П., Ситий Ю.М. Досчлідження Шестовиці у 2003—2004 рр. // АВУ 2003—2004 рр. — 2005. — С. 233—234.

Седова М.В. Ювелирные изделия Древнего Новгорода. — М., 1981 — 197 с.

Ситий Ю.М. Давньоруські пам'ятки басейну р. Остер // Ніжинська старовина. — Ніжин, 2010. — Вип. 10 (13). — С. 136—144.

Сотникова М.П., Спасский И.Г. Тысячелетие древнейших монет России // Сводный каталог русских монет X—XI вв. — Л., 1983. — С. 64—80.

И. С. Кедун,
А. Г. Пархоменко

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ПОСЕЛЕНИЯ МАГЕРКИ I В г. НЕЖИНЕ

В статье приводится краткий историографический обзор археологических исследований на территории пос. Магерки I. Также публикуются результаты работ 2015—2016 гг. Уточняется статус и хронология памятника. Особое внимание уделяется комплексу открытом в 2015—2016 гг. Детально описываются основные находки, анализируется керамический материал. Авторами предлагается гипотеза о существовании поселения исключительно в пределах XI века. Также приводятся основные доказательства в пользу подтверждения предложенной гипотезы.

Ключевые слова: поселение Магерки I, древнерусское время, керамика, яма, археологический комплекс.

I. S. Kedun, O. G. Parkhomenko

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH OF THE SETTLEMENT MAGERKY I IN NIZHYN

The article is a brief historiographical review of archaeological research of the settlement Magerky I. Also brief materials research of 2015 and 2016. Attempts to the status and chronology hillfort. Special attention is drawn to the recent opened archaeological complex of 2015—2016. Details the main findings are analysed ceramic material. The authors proposed the hypothesis about the existence of a settlement solely within the 11 century. It also provides basic evidence in favour of the confirmation of the proposed hypothesis.

Keywords: settlement Magerky I, Old Rus time, ceramics, pit, archaeological complex.

Одержано 6.06.2016

УДК: 904.4(476.1)”654”

М. А. Плавінскі

ПАПЯРЭДНІЯ ВЫНІКІ РАСКОПАК МЯДЗЕЛЬСКАГА ЗАМКА Ў 2013—2015 гг.

Артыкул прысвечаны аналізу вынікаў раскопак Мядзельскага замка канца XV — сярэдзіны XVII ст. (Мінская вобласць Рэспублікі Беларусь), якія праводзіліся ў 2013—2015 гг. Таксама разглядаюцца матэрыялы папярэдніх археалагічных даследаванняў помніка і дадзеныя наяўных пісьмовых крыніц.

Ключавыя словы: Мядзельскі замак, фартыфікацыя, прыватнаўласніцкая рэзідэнцыя, позняе Сярэднявечча, ранні Новы час.

Сучасны Мядзел — гэта невялікі раенны цэнтр на паўночным захадзе Мінскай вобласці Рэспублікі Беларусь (мал. 1), аднак у канцы сярэднявечнай эпохі і ў перыяд ранняга Новага часу Мядзел з’яўляўся адным са значных эканамічных цэнтраў Верхняга Павілля, што неаднаразова прыцягвала ўвагу даследчыкаў да вывучэння пытанняў яго ўзнікнення і развіцця.

ПРАБЛЕМА ПЕРШАПАЧАТКОВАГА МЯДЗЕЛА

Першая згадка аб Мядзельскім замку (*castrum Medelo*) у пісьмовых крыніцах належыць да 1325 г. і ўтрымліваецца ў лісце вялікага князя Гедыміна [1]. На сучасным этапе даследаванняў можна меркаваць, што першапачаткова умацаванае паселішча з назвай «Мядзел» знаходзілася за 8 км на паўночны захад ад сучаснага аднайменнага горада. Яно

Мал. 1. Мядзельскі замак на мапе Усходняй Еўропы

размяшчалася на востраве Замак (мал. 2, *1*), які знаходзіцца на возеры Мядзел (Лотвінскі сельсавет Мядзельскага раена), дзе выяўлены комплекс археалагічных помнікаў (гарадзішча і селішча) старажытнарускага часу (мал. 2, *2*).

1. У.Ц. Пашута памылкова датаваў згаданую грамату 1324 г. [Пашуто, 1959, с. 526]. У далейшым гэтая дата пашырылася ў літаратуры і стала агульнапрынятай. Карыстаючыся з нагоды, прыношу шчырую падзяку С.У. Палехаву за кансультацыю ў дадзеным пытанні.

© М.А. ПЛАВІНСКІ, 2017

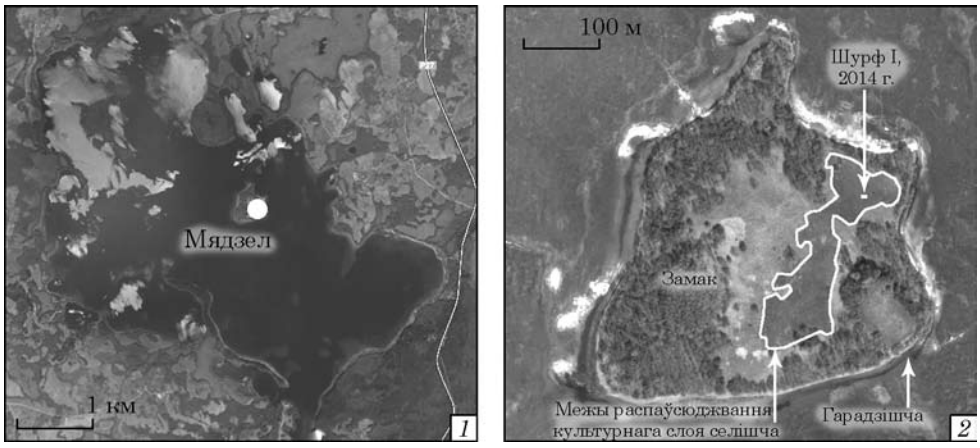

Мал. 2. Месцазнаходжанне гарадзішча і селішча на востраве Замак на возеры Мядзел (*1*), прыкладныя межы распаўсюджвання культурнага слою і размяшчэне шурфа I 2014 г. у паўночна-ўсходняй частцы селішча на востраве Замак (*2*) (здымкі з Google)

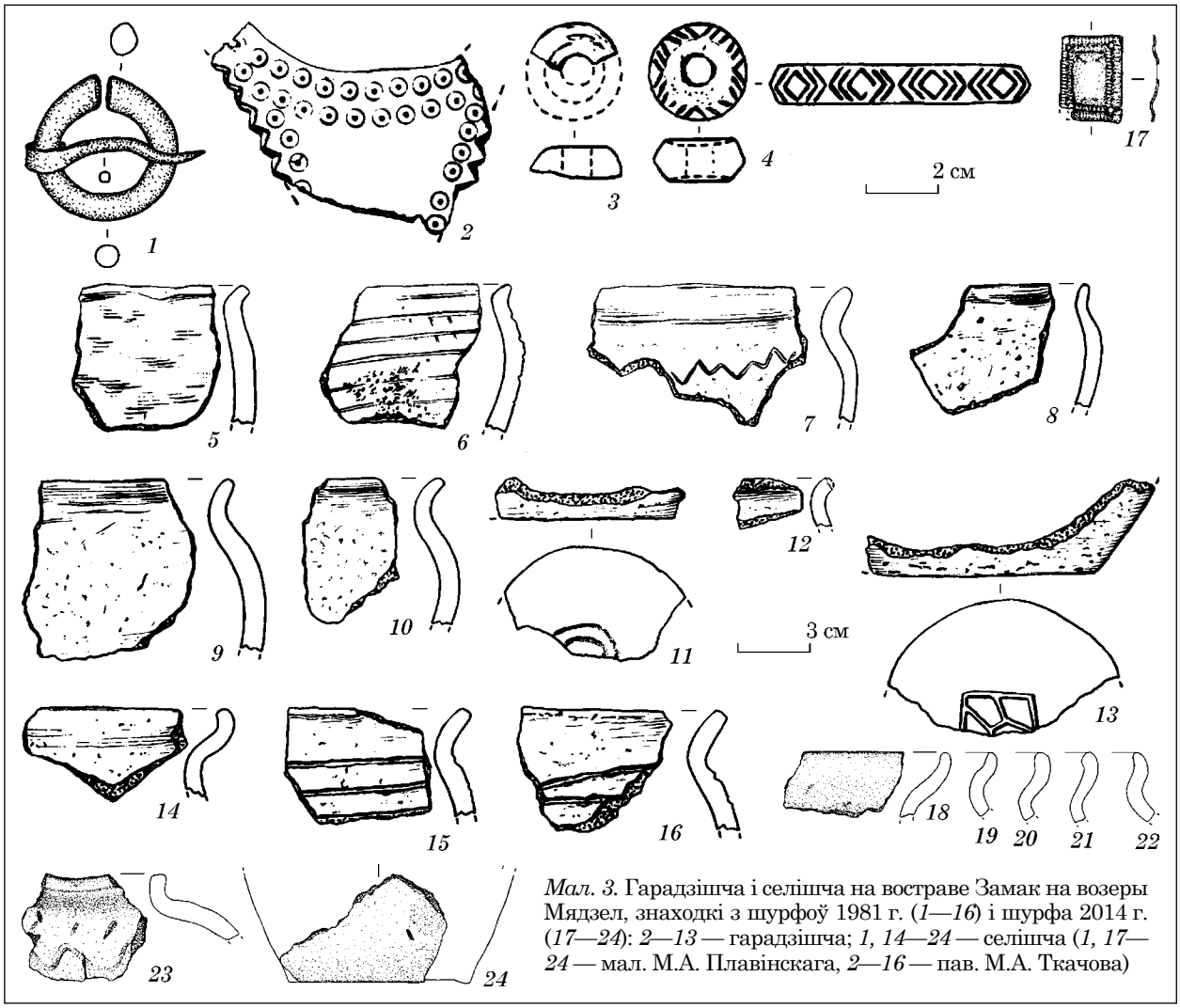

Мал. 3. Гарадзішча і селішча на востраве Замак на возеры Мядзел, знаходкі з шурфоў 1981 г. (*1—16*) і шурфа 2014 г. (*17—24*): *2—13* — гарадзішча; *1, 14—24* — селішча (*1, 17—24* — мал. М.А. Плавінскага, *2—16* — пав. М.А. Ткачова)

Гарадзішча размяшчаецца на паўднева-ўсходнім ускрайку вострава. У 1956 г. помнік быў абследаваны Л.В. Аляксеевым [Алексеев, 1966, с. 82, рис. 14, *1*; Штыхов, 1971, с. 195]. Значных па аб'еме археалагічных даследаванняў гарадзішча не праводзілася, таму аб характары і храналогіі яго культурных напластаванняў можна меркаваць толькі папярэдне. У 1981 г. шурфоўку гарадзішча ажыццявіў М.А. Ткачоў. Ім было закладзена 4 шурфы памерам 2 × 2 м (мал. 3, *2—13*). Акрамя таго, М.А. Ткачоў выявіў селішча, размешчанае навокал гарадзішча, плошча якога была вызначана ў 2 га. На селішчы былі закладзены два шурфы памерам 2 × 2 м (мал. 3, *1, 14—16*) [Ткачоў, 1981, с. 5—7, мал. 42—43].

Л.В. Аляксееў на падставе выяўленай ім падчас разведкі кругавой керамікі датаваў узвядзенне гарадзшіча першай паловай XI ст. — часам княжэння ў Полацку Брачыслава Ізяс-

лавіча (1003—1044 гг.) і разглядаў помнік як парубежную полацкую крэпасць [Алексеев, 1966, с. 82]. М.А. Ткачоў лічыў, што гарадзішча ўзнікла ў IX—X стст. і спыніла свае існаванне ў XV ст. Менавіта М.А. Ткачоў упершыню выказаў думку аб тым, што археалагічны комплекс на востраве Замак возера Мядзел з'яўляецца першапачатковым Мядзелам, які ў далейшым быў пакінуты насельніцтвам і перанесены разам з назвай на ўсходні бераг возера Мястра. Функцыянаванне селішча на востраве Замак было датавана М.А. Ткачовым у межах XI/XII—XIII стст. [Ткачоў, 1981, с. 5—7].

У 2014 г. даследаванні на востраве Замак былі адноўлены экспедыцыяй пад кіраўніцтвам аўтара. У паўночна-ўсходняй частцы селішча быў закладзены шурф I плошчай 3 м^2. Выяўленыя ў ім матэрыялы (мал. 3, *17—24*) дазваляюць меркаваць, што пэўная гаспадарчая актыўнасць у паўночна-ўсходняй частцы селішча на востраве Замак на возеры Мядзел фіксуецца ўжо з эпохі бронзы. Аднак адкладанне культурнага пласта на даследаваным участку належыць да XI—XIII стст. У гэты час паўночна-ўсходняя частка селішча на востраве Замак актыўна выкарыстоўвалася ў гаспадарчых і вытворчых мэтах.

МЕСЦАЗНАХОДЖАННЕ І СУЧАСНЫ СТАН МЯДЗЕЛЬСКАГА ЗАМКА

Мядзельскі замак размяшчаецца на паўвостраве возера Мястра ў паўдневай частцы сучаснага Мядзела (мал. 4). Большая частка паўвострава ўяўляе сабой забалочаную нізіну, праз якую працякае рака Дробня, што ўпадае ў Мястра прыблізна за 300 м на поўдзень ад ніжняй (бастыеннай) лініі замкавых умацаванняў. Дробня прыкладна да паловы аддзяляе паўвостраў ад берага, на якім месціцца сучасны Мядзел. Пры гэтым, у месцы, дзе рэчка робіць выгін на паўднёвы ўсход, з яе выцякае пратока. Гэтая пратока, якая цалкам аддзяляе паўвостраў ад берага і ўпадае ў Мястра з іншага (ад упадзення Дробні) боку. На плане мястэчка Мядзел другой паловы XIX ст. (мал. 5, *1*) добра бачна, што гэтая пратока мела шырыню блізкую ці нават роўную да шырыні Дробні (мал. 5, *2*). Гэта дазваляе меркаваць, што пратока мае штучны характар. Адпаведна, яе рэчышча было адмыслова пракапана, каб цалкам аддзяліць аканечнасць вострава, на якой месціўся замак, ад берага.

Пляцоўка, якую займае замак, уяўляе сабой пагорак марэннага паходжання памерам 135—140 м па лініі паўднёвы захад — паўночны ўсход на 100 м па лініі паўночны захад — паўднёвы ўсход (мал. 6). Схілы пагорка былі, відавочна, штучна эскарпаваныя падчас будаўніцтва замка. У паўночна-ўсходняй частцы пагорка размяшчалася мураваная вежа. Як

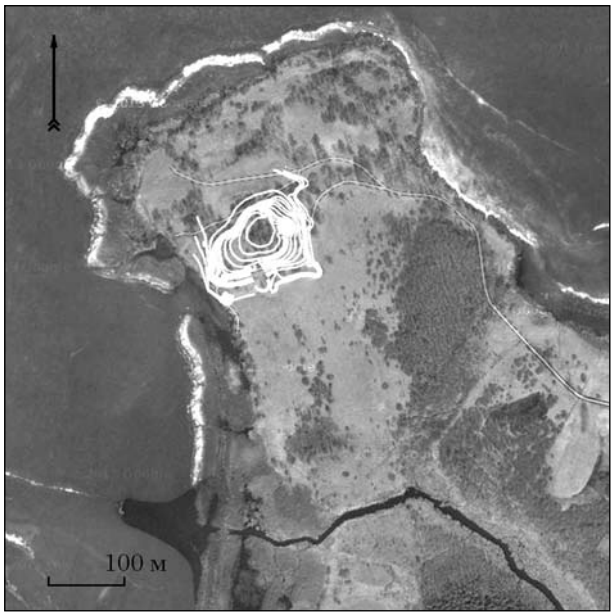

Мал. 4. Месцазнаходжанне Мядзельскага замку на паўвостраве возера Мястра (здымак з Google)

сведчаць апісанні замкавага пагорка, ен быў дадаткова ўмацаваны па перыметры паўкруглымі бастэямі. На сенняшні час яны захаваліся толькі часткова — прасочваюцца толькі тры бастэі. Дзве з іх размяшчаюцца з паўднёвага і паўднёва-ўсходняга бакоў замкавага пагорка, а трэцяя фіксуецца на паўночным яго баку.

На вялікі жаль, за апошнія паўстагоддзі пагорак, на якім размяшчаецца Мядзельскі замак, і навакольная тэрыторыя паўвострава зазналі значныя разбурэнні. Найбольш моцна пацярпела паўночна-заходняя частка паўвострава, дзе падчас стварэння парку імя «Трыццацігоддзя перамогі» ў 1974 г. быў закладзены футбольны стадыен. У выніку гэтых прац быў «падрэзаны» паўночна-заходні схіл замкавага пагорку, што прывяло да знішчэння размешчанай тут бастэі (бастэяў?). Падчас закладкі гэтага ж парку ўздоўж паўднёва-ўсходняга схілу замкавага пагорка была пракладзеная таполевая алея, якая часткова закранула адну з бастэяў, размешчаных з гэтага боку.

З мэтай падвышэння фартыфікацыйных якасцяў пагорак, на якім размяшчаўся Мядзельскі замак, быў з цягам часу дадаткова ўмацаваны валам з бастыенамі. На жаль, гэты вал зазнаў найбольшыя разбурэнні. Яго паўночна-заходні і паўночны ўчасткі былі цалкам спляжаныя падчас закладкі згаданага парку імя «Трыццацігоддзя перамогі» (падчас будаўніцтва стадыена). З усходняга боку знешні вал часткова спляжаны сцежкай, якая вядзе на вяршыню замкавага пагорка. Фактычна, на сенняшні дзень знешні вал захаваўся толькі з паўднёва-ўсходняга (на даўжыню каля 150 м) і часткова з усходняга (на даўжыню каля 120 м) бакоў замкавага пагорка. На гэтай адлегласці фіксуюцца чатыры бастыены.

Мал. 5. План мястэчка Мядзел другой паловы XIX ст. (*1*), паўвостраў, на якім размяшчаўся Мядзельскі замак, на плане мястэчка (*2*)

МЯДЗЕЛЬСКІ ЗАМАК У СВЯТЛЕ ПІСЬМОВЫХ КРЫНІЦ [1]

Адной з асноўных праблем у вывучэнні Мядзельскага замка з'яўляецца надзвычай малая колькасць пісьмовых крыніц, якія тычацца яго гісторыі (мал. 7). Першым уласнікам Мядзела з воласцю стаў Жыгімонт Карыбутавіч з роду Гедымінавічаў. Пасля яго смерці ў 1435 г. тут зацвердзіўся ўплывовы на той час род Саковічаў: па чарзе Мядзелам валодалі Андрэй Саковіч (памер пасля 1465 г.), а затым яго сын Багдан (памер у 1490 г.). Першапачаткова іх права на валоданне гэтымі землямі не было афармлена пісьмова і падмацоўвалася тым, што яны абодва займалі пасады мядзельскіх старостаў. Толькі ў 1484 г. вялікі князь Казімір Ягелончык сваім прывілеем пацвердзіў Багдану Саковічу права ўласнасці на Мядзел і землі, якія да таго трымаў ягоны бацька Андрэй.

Упершыню Мядзельскі замак згадваецца ў 1544 г., калі пасля смерці Альжбеты Радзівіл з Саковічаў яе спадчыннікі дамовіліся замак «супольна трымаць». Аднак, ускосныя дадзеныя дазваляюць лічыць, што замак быў заснаваны ў канцы XV ст. (пасля 1484 г.) Багданам Саковічам. Аб гэтым сведчыць той факт, што ў прывілеі 1484 г. згадваецца «двор Мядзел» (*curia alias dworzysko Miadelo*), адпаведна, можна меркаваць, што ў гэты час замка яшчэ не існавала. У той жа час, у камісарскім дэкрэце 1744 г. па судовай справе паміж мядзельскім старостам Юзафам Бжастоўскім і ўладальнікам Старога Мядзела Антоніем Кошчыцам, пішацца, што «наступнікі Саковічаў (*Sukcessores Sakowiczowscy*) … замак узвялі …». Зыходзячы з гэтай згадкі, можна меркаваць, што ў сярэдзі-

1. Неацэнную працу па вывучэнні гістарычных звестак аб Мядзельскім замку зрабіў М.А. Волкаў, за што я прыношу яму самую шчырую падзяку. У сапраўдным раздзеле я прыводжу сціслыя вытрымкі без спасылак з нашага сумеснага з М.В. Волкавым артыкула, прысвечанага аналізу пісьмовых і археалагічных крыніц па гісторыі Мядзельскаму замку [Волкаў, Плавінскі, 2015].

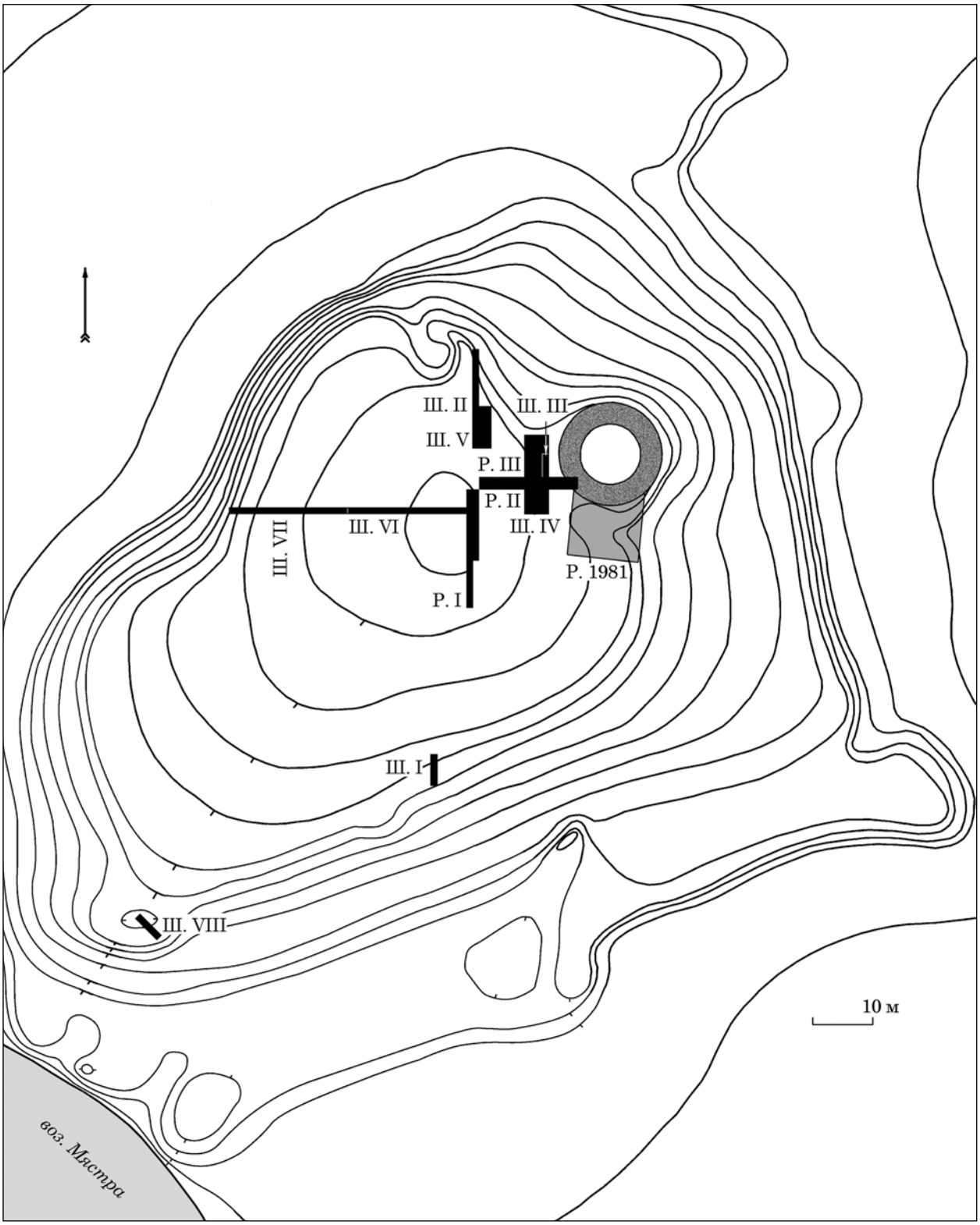

Мал. 6. Інструментальны план Мядзельскага замка (інструментальная здымка Э.А. Астаповіча, 2013 г.) з пазначэннем мураванай вежы, раскопаў і шурфоў 2013—2015 гг. і прыблізнага месца размяшчэння раскопа 1981 г.

не XVIII ст. будаўніцтва замка адносілі да першай паловы XVI ст. і звязвалі са спадчыннікамі Багдана Саковіча.

У выніку шлюбу яго дачкі, апошняй прадстаўніцы роду Саковічаў, Альжбэты з Мікалаем Радзівілам Мядзельскі замак разам з іншымі ўладаннямі пераходзіць да Радзівілаў. Недзе ў другой палове 1540-х гг. Мядзельскі замак перайшоў у распараджэнне караля і вялікага князя. У прыватнасці, у апісанні мядзельскай каралеўскай воласці 1545 г. года ен яшчэ не згадваецца, а ў 1550 г. гаспадар вызваліў мяш-

Мал. 7. Мядзельскі замак на мапе Томаша Макоўскага 1613 г.

чан ад неабходнасці даглядаць мост, што ішоў да замку, які, адпаведна, на той час ужо мусіў яму належаць.

Апошнія звесткі аб Мядзельскім замку змяшчаюцца ва ўжо згаданым дэкрэце 1744 г. Стварэнне гэтага дакумента было звязана з вострым канфліктам паміж уласнікам Старога Мядзела А. Кошчыцам і мядзельскім старостай Ю. Бжастоўскім. Імкнучыся павялічыць прыбытковасць сваіх маенткаў, А. Кошчыц у 1736 г. дамогся ад караля прывілею на заснаванне ў Старым Мядзеле мястэчка, што напрамую супярэчыла ўставе, дадзенай Мядзелу ў 1562 г., і пагражала эканамічным інтарэсам каралеўскага мястэчка. Апроч таго, уласнік Старога Мядзела распачаў адкрытую рэвізію старых межаў яго маентка з землямі староства. Сярод іншага, ен звярнуў увагу на замак, які кантраляваў доступ да возера Мястра з усходу і пяць тоняў на ім. Вядома, што на загад цівуна Старога Мядзела 31 сакавіка 1735 г. замак быў спалены. Што канкрэтна было знішчана, невядома. Аднак згадка ў тым жа дэкрэце 1744 г. аб тым, што зямлю на замку арэндавалі падданыя Старога Мядзела, сведчыць, што там знаходзіліся нейкія малазначныя гаспадарчыя пабудовы. Пасля гэтага тэрыторыя замка, верагодна, была закінутая цалкам. У прыватнасці ў дакуменце 1744 г. згадваецца «востраў пусты, на якім перад тым быў замак» [Волкаў, Плавінскі, 2015, с. 85—88].

ГІСТОРЫЯ АРХЕАЛАГІЧНАГА ВЫВУЧЭННЯ МЯДЗЕЛЬСКАГА ЗАМКА

Мядзельскі замак вядомы ў археалагічнай літаратуры з XIX ст. [Покровский, 1893, с. 33—34; Cehak-Hołubowiczowa, 1937, ryc. 6]. У 1970 г. М.А. Ткачоў ажыццявіў абследаванне помніка і заклаў на яго тэрыторыі шурф памерам 2 × 2 м [Ткачоў, 1970, с. 20, 25; 1978, с. 95—97]. Дастаткова значныя па маштабах раскопкі на тэрыторыі замка былі праведзеныя М.А. Ткачовым у 1981 г. Даследаваная плошча склала 116 м^2 (мал. 8, *1*). Раскоп быў закладзены на пляцоўцы замка ўшчыльную да мураванай вежы. У выніку раскопак было выяўлена, што вежа мела вонкавы дыяметр 17,5 м, а яе муры дасягалі таўшчыні 3,75 м (мал. 8, *2—3*; 9; 10). Яна была збудаваная ў тэхніцы паласатай муроўкі з валуноў і цэглы-пальчаткі на вапнавай рошчыне. М.А. Ткачоў датаваў час пабудовы вежы XV ст. Грунтуючыся на матэрыялах сваіх раскопак, ен выказаў меркаванне, што ў пачатку XVI ст. з паўночнага боку ўшчыльную да вежы быў прыбудаваны мураваны палац, які меў шырыню 10 м і таўшчыню сцен 2 м [Ткачоў, 1981, с. 2—4].

На вялікі жаль, у справаздачы аб раскопках М.А. Ткачова за 1981 г. адсутнічаюць дакладны план і профілі раскопа [Ткачоў, 1981]. Апроч таго, схематычны план замка і план мураванай вежы былі арыентаваныя недакладна (мал. 8, *1, 2*). Усе гэта надзвычай ускладняе аналіз матэрыялаў раскопак 1981 г., магчымасць іх верыфікацыі і суаднясення з дадзенымі даследаванняў 2013—2015 гг.

Вынікі даследаванняў 1970 і 1981 гг. былі пакладзены ў аснову артыкула М.А. Ткачова, прысвечанага Мядзельскаму замку [Ткачоў, 1993а]. На жаль, гэты артыкул, гэтаксама як і іншыя тэксты М.А. Ткачова, прысвечаныя Мядзельскаму замку, адрозніваюцца блытанасцю і ўтрымліваюць пэўныя недакладнасці, якія ў далейшым былі неаднарозва паўтораныя ў працах іншых даследчыкаў [Бохан, 2008, с. 425; Заяц, 2001, с. 70, 81; Кушнярэвіч, 2011, с. 122; Чарняўскі, 1993, с. 66—67], у выніку чаго атрымалі шырокае распаўсюджанне ў літаратуры і фактычна сталі агульнапрынятымі, стварыўшы трывалы вобраз Мядзельскага замка як магутнай мураванай фартэцыі.

Вялікую ўвагу вывучэнню Мядзельскага замку надаваў Міх.М. Чарняўскі. У 1982 г. ен заклаў на замкавым пагорку 3 (?) шурфы (шурф 1 меў памер 4 × 1 м, апісанне шурфа 2 адсутнічае, шурф 3 памерам 3 × 1 м і размяшчаўся на «паўднёвым схіле замка») [1]. У 1997 г. Міх.М. Чарняўскі правеў чарговае абследаванне паўвострава і размешчанага на ім замка і склаў яго дастаткова дакладны план [Чарняўскі, 1998, мал. 6; Плавінскі, 2015, с. 333, мал. 4].

Акрамя самога замку, культурны пласт эпохі Сярэднявечча і Ранняга Новага часу выяўлены

1. На жаль, звесткі аб раскопках Мядзельскага замка не былі ўключаны Міх.М. Чарняўскім у справаздачу аб даследаваннях у 1982 г., аднак дзённікавыя запісы аб гэтых працах захаваліся ў яго асабістым архіве. Шчыра дзякую Макс.М. Чарняўскаму за дапамогу ў азнаямленні з палявымі дзённікамі Міх.М. Чарняўскага з яго асабістага архіва.

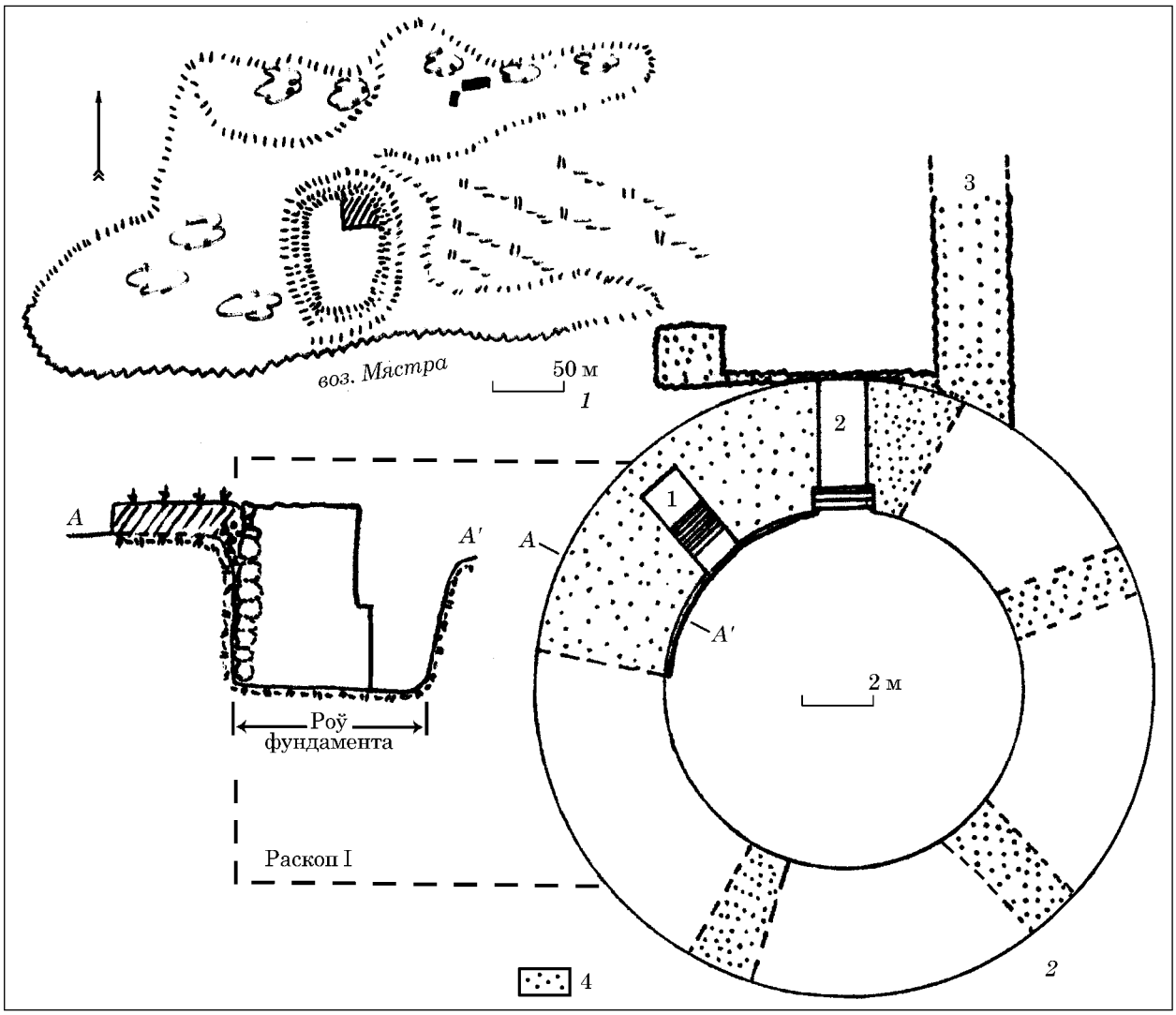

Мал. 8. Мядзельскі замак, 1981 г.: *1* — схематычны план замка з пазначэннем месца раскопак вежы XV ст.; *2* — план мураванай вежы і раскопак 1981 г. (*1* — ніша ваконнага праема; *2* — ніша дзвярнога праема; *3* — сцяна «палаца»; *4* — участкі сцен вежы, раскрытыя падчас раскопак 1981 г.; *5* — месца размяшчэння разрэза сцяны вежы і фундаментнага рва); *3* — разрэз фундаментнага рва (пав. М.А. Ткачова)

і на так званым «перадзамчы». Ен быў выяўлены Міх.М. Чарняўскім у 1979 г. Раскопкі на «перадзамчы» праводзіліся ў 1981 г. М.А. Ткачовым і ў 1985 г. Я.Г. Звяругам. Даследаваная плошча склала 88 м^2. Культурны пласт дасягаў таўшчыні 0,4—0,6 м. На тэрыторыі помніка былі таксама выяўленыя сляды неалітычнага паселішча [Ткачоў, 1993б].

РАСКОПКІ МЯДЗЕЛЬСКАГА ЗАМКА Ў 2013—2015 гг.

Раскопкі Мядзельскага замка былі адноўленыя экспедыцыяй пад кіраўніцтвам аўтара ў 2013 г. Галоўнай мэтай даследаванняў 2013—2015 гг. стала вызначэнне стратыграфіі і планіграфіі замкавага пагорка і яго абарончых умацаванняў і далейшая распрацоўка рэкамендацый па праектнай дакументацыі і планавання прац па стварэнні на замкавым пагорку музея пад адкрытым небам.

У працэсе даследаванняў 2013 г. Э.А. Астаповічам быў зняты інструментальны план замка (мал. 6), на падставе якога ў далейшым архітэктар А.С. Вантух стварыў яго 3D-мадэль (мал. 11).

У 2013 г. на замкавым пагорку быў закладзены раскоп I плошчай 32 м^2 і шурф I плошчай 5 м^2 (даследаваны часткова (мал. 6)). Культурны слой у раскопе I меў невялікую магутнасць — дасягаў 0,3 м і быў цалкам перамяшаны шматразовым разворваннем. Акрамя таго, у раскопе I была выяўлена і часткова даследавана заглыбленая ў зямлю жылая пабудова першых дзесяцігоддзяў XVI ст. (мал. 12; 13, *1—5*) [Плавінскі, 2015].

У 2014 г. на пляцоўцы замкавага пагорка былі закладзены раскоп II, шурфы II і III агульнай плошчай 55 м^2, а таксама канчаткова даследаваны шурф I, закладзены ў 2013 г. (мал. 6).

Раскоп II плошчай 34 м^2 быў закладзены ва ўсходняй частцы пляцоўкі замкавага пагор-

Мал. 9. Мядзельскі замак, мураваная вежа ў працэсе раскопак 1981 г. (фота з архіва Міх.М. Чарняўскага)

Мал. 10. Мядзельскі замак, мураваная вежа ў працэсе раскопак 1981 г. (фота з архіва Мядзельскага музея народнай славы)

ка і выцягнуты з захаду на ўсход. Магутнасць культурнага слоя ў раскопе II дасягала ад чатырох (у заходняй частцы) да сямі пластоў (у яго ўсходняй частцы) таўшчыней 0,1 м. Ва ўсходняй частцы раскопа II выяўлены падмурак мураванай вежы і будаўнічая траншэя перад ей (мал. 14). Падмурак вежы захаваўся на вышыню 0,7—0,95 м. Ен складаецца з валуноў і цэглы-пальчаткі на вапнавай рошчыне. Знешні бок мура складаецца з вялізных, абцясаных звонкі, валуноў памерам да 0,7 м, пастора паміж якімі закладзена цэглай і камянямі меньшага памеру. Унутры мур складаецца з шэрагаў цэглы-пальчаткі памерам да 35 × 16 см, укладзеных паралельна яго трасе.

Шурф II быў закладзены ў паўночна-ўсходняй частцы замкавага пагорка і меў форму выцягнутай з поўначы на поўдзень траншэі плошчай 17 м^2 (17 × 1 м; мал. 6). У цэнтральнай частцы шурфа былі выяўлены рэшткі жылой пабудовы, якая арыентавалася паралельна схілу замкавага пагорка — па лініі

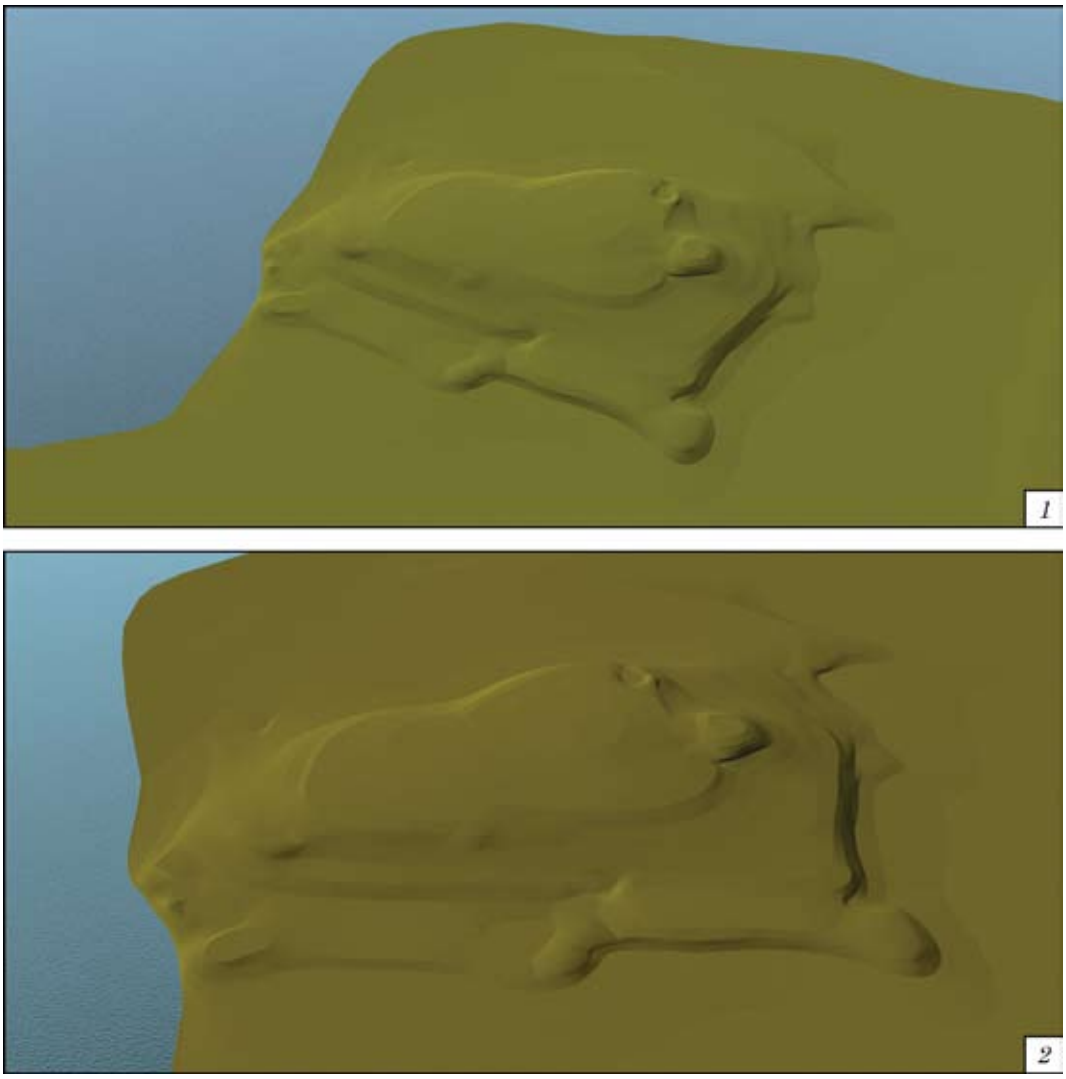

Мал. 11. 3D-мадэль сучаснай дзеннай паверхні Мядзельскага замку, створаная А.С. Вантухам на падставе дадзеных інструментальнай здымкі Э.А. Астаповіча: *1* — від з паўднёвага ўсходу; *2* — від з поўдня — паўднёвага ўсходу

паўночны захад — паўднёвы ўсход і, мяркуючы па наяўнасці насычаных плямаў вуголля і попелу, загінула ў пажары. Улічваючы тое, што шурф II меў шырыню ўсяго 1 м, было вырашана спыніць раскопкі ў яго цэнтральнай частцы ў 2014 г., не давеўшы іх да мацерыку, закансерваваць мяркуемыя рэшткі будынка, каб у далейшым звярнуцца да іх даследавання на большай плошчы.

У паўночнай частцы шурфа II, якая патрапіла на схіл замкавага пагорку, былі выяўлены два шэрагі камянёў, арыентаваныя з паўночнага захаду на паўднёвы ўсход (паралельна схілу замкавага пагорка). Кожны з шэрагаў складаўся з вялікіх камянёў памерам да 0,3 м, выкладзеных у два ярусы (мал. 15). Прастора паміж вялікімі камянямі была забутаваная меньшымі камянямі памерам да 0,15 м і кавалкамі цэглы-пальчаткі. Адлегласць паміж двума шэрагамі камянёў складае 0,25—0,3 м. Можна ўпэўнена меркаваць, што каменная выкладка з двух шэрагаў з'яўляецца аснаваннем канструкцыі замкавых абарончых умацаванняў — вертыкальна ўсталяваных бярвенняў «тыну».

У паўночным квадраце шурфа II (кв. 1) назіралася рэзкае паніжэнне мацерыку — на глыбіню 1 м ад дзеннай паверхні. Гэта, відавочна, штучна эскарпаваны схіл замкавага пагорка. Ва ўсходнім профілі квадратаў 1 і 2 была выяўлена складаная стратыграфія, якая дазваляе ўдакладніць перыядызацыю і асаблівасці будаўнічай гісторыі замкавых умацаванняў. Над мацерыком (карычневы суглінак) залягае слой будаўнічага смецця (бітая цэгла, кавалкі вапны і кафлі) магутнасцю да 0,3 м, перакрыты слоем абпаленай гліны чырвонага колеру магутнасцю да 0,2 м. Слой абпаленай гліны сінхронны каменнай выкладцы — аснаванню абарончага тына. Слой абпаленай гліны і каменная выкладка перакрытыя магутным слоем будаўнічага смецця магутнасцю да 0,5 м (вялікія кавалкі бітай цэглы-пальчаткі, вапнавай рошчыны і фрагменты кафлі). Варта адзна-

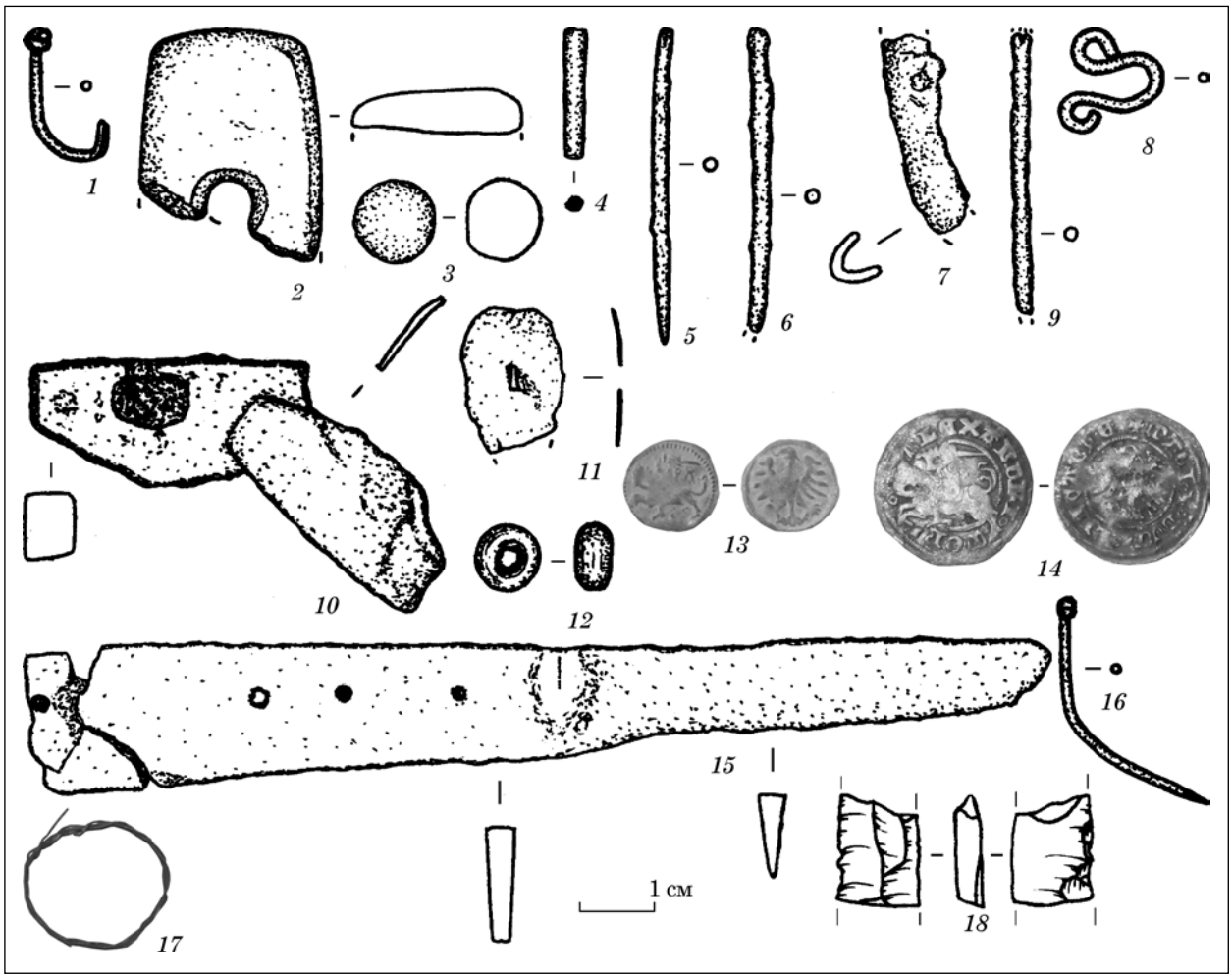

Мал. 12. Мядзельскі замак, 2013 г., раскоп I, аб'ект 1: *1, 16* — бронзавыя шпількі «пус-епі»; *2* — каменны асялок; *3* — свінцовая куля; *4* — бронзавая заклепка ад тронкаў нажа; *5, 6, 9* — жалезныя іглу; *7* — жалезная акоўка похваў клінковай прылады (?); *8* — бронзавая зашпілька; *10* — жалезны прадмет невядомага прызначэння; *11* — бронзавая тыльная накладка на тронкі нажа; *12* — шкляная пацерка; *13* — дэнарый, ВКЛ, Аляксандр Ягелончык, (1492—1506 гг.), без даты; *14* — паўгрош, ВКЛ, Аляксандр Ягелончык, (1492—1506 гг.), без даты; *15* — жалезны нож; *17* — скрутак тонкага меднага дроту; *18* — апрацаваны крэмень (*1—17* — мал. М.А. Плавінскага, *18* — мал. А.М. Вашанава)

чыць, што ў абедзьвюх праслойках будаўнічага смецця выяўлены фрагменты кафлі адных і тых жа тыпаў (мал. 16), якія, на падставе існуючых аналогій, найбольш верагодна, могуць быць датаваныя 20—30 гг. XVI ст. [Veževičienė, 2014, p. 392, 21 pav.; Ţalnieris, Balčiūnas, 2007, 6, *1* pav.] [1].

На дадзены момант аналіз стартыграфіі шурфа II з'яўляецца найбольш інфарматыўным для вызначэння харанлогіі ўзвядзення і перабудовы замкавых умацаванняў. Адпаведна, можна меркаваць, што першапачаткова замкавы пагорак быў эскарпаваны. Верагодна, гэтыя працы праводзіліся адначасова з узвядзеннем мураванай вежы — у канцы XV ст. Прыкладна ў сярэдзіне XVI ст. у замку адбываюцца нейкія катастрафічныя падзеі, якія прывялі да разбурэння мураванага будынка (вежы?) і будынка ці будынкаў з кафлянымі печамі (ніжні слой будаўнічага смецця). Пасля гэтага праводзяцца працы па перапланіроўцы, у выніку чаго, будаўнічае смецце скідваецца на край пагорка. Пасля гэтага схіл абмазваецца глінай, якая з мэтай падвышэння яе трываласці абпальваецца, а па краі замкавай пляцоўкі ўсталеўваецца драўляны тын, умацаваны камянямі. Праз нейкі час адбываюцца новыя катастрафічныя падзеі (яшчэ адно разбурэнне замка?) ці чарговая перапланіроўка, пасля чаго ўтвараецца верхняя праслойка будаўнічага смецця, якая перакрывае і каменную выкладку ў аснаванні тына, і гліняную абмазку схіла пагорка. Зыходзячы з таго, што ў абедзвюх праслойках будаўнічага смецця выяўлены фрагменты кафлі адных і тых жа тыпаў, можна меркаваць, што абедзве катастрофы на замкавым пагорку адбыліся на працягу адносна кароткага перыяду часу — у межах некалькіх дзесяцігоддзяў.

1. Прыношу шчырую падзяку І.У. Ганецкай за дапамогу ў вызначэнні датавання кафлі з раскопак Мядзельскага замка.

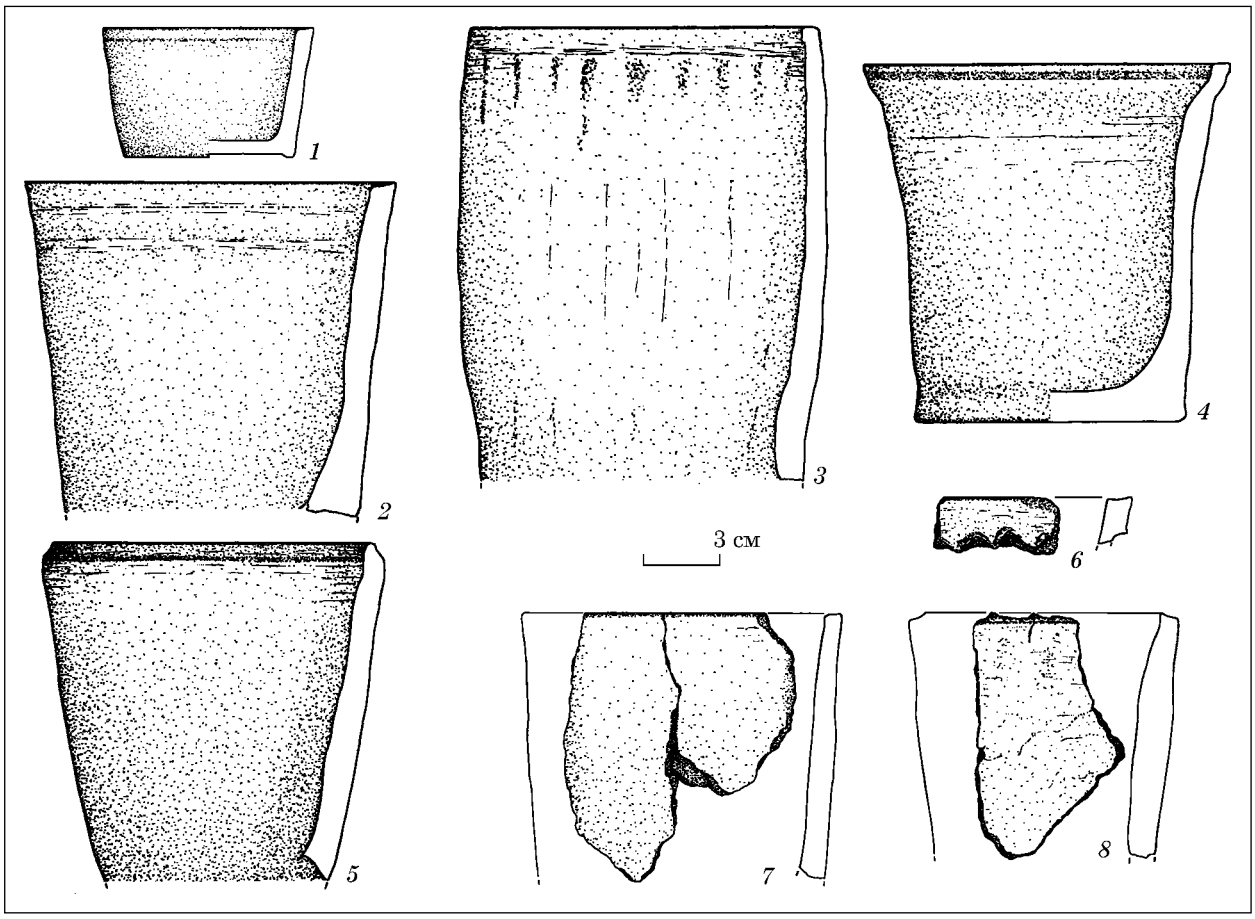

Мал. 13. Мядзельскі замак, місападобная (*1*) і гаршковая (*2—8*) кафля: *1—5* — раскоп I, аб'ект 1; *6—8* — раскоп II (мал. М.А. Плавінскага)

Мал. 14. Мядзельскі замак, 2014 г., раскоп II; падмурак вежы і будаўнічая траншэя перад ей, від з захаду (фота М.А. Плавінскага)

Мал. 15. Мядзельскі замак, 2014 г., шурф II; каменная выкладка на краі замкавага пагорка, від з поўначы (фота М.А. Плавінскага)

Варта адзначыць, што праслойкі будаўнічага смецця ў шурфе II, верагодна, адпавядаюць дзвюм попельна-вугальным праслойкам, якія былі выяўлены М.А. Ткачовым у прылеглым да вежы профілі раскопа 1981 г. М.А. Ткачоў датаваў ніжнюю праслойку часам да 1535 г., бо менавіта ў гэтым годзе была адчаканеная манета, знойдзеная ў слаі, які яе перакрываў [Ткачоў, 1981, с. 2, рыс. 5а—5б]. Аднак, пытанне аб вузкім датаванні абедзвюх спаленняў (разбурэнняў), якія спасціглі Мядзельскі замак у сярэдзіне XVI ст., можа быць вырашана толькі шляхам назапашвання большага аб'ему матэрыялаў падчас новых раскопак.

Шурф III у форме траншэі памерам 4 × 1 м быў прырэзаны з поўначы да кв. 23 раскопу II (мал. 6) з мэтай пошуку падмуркаў «муравanага палаца», апісаных М.А. Ткачовым у спра-

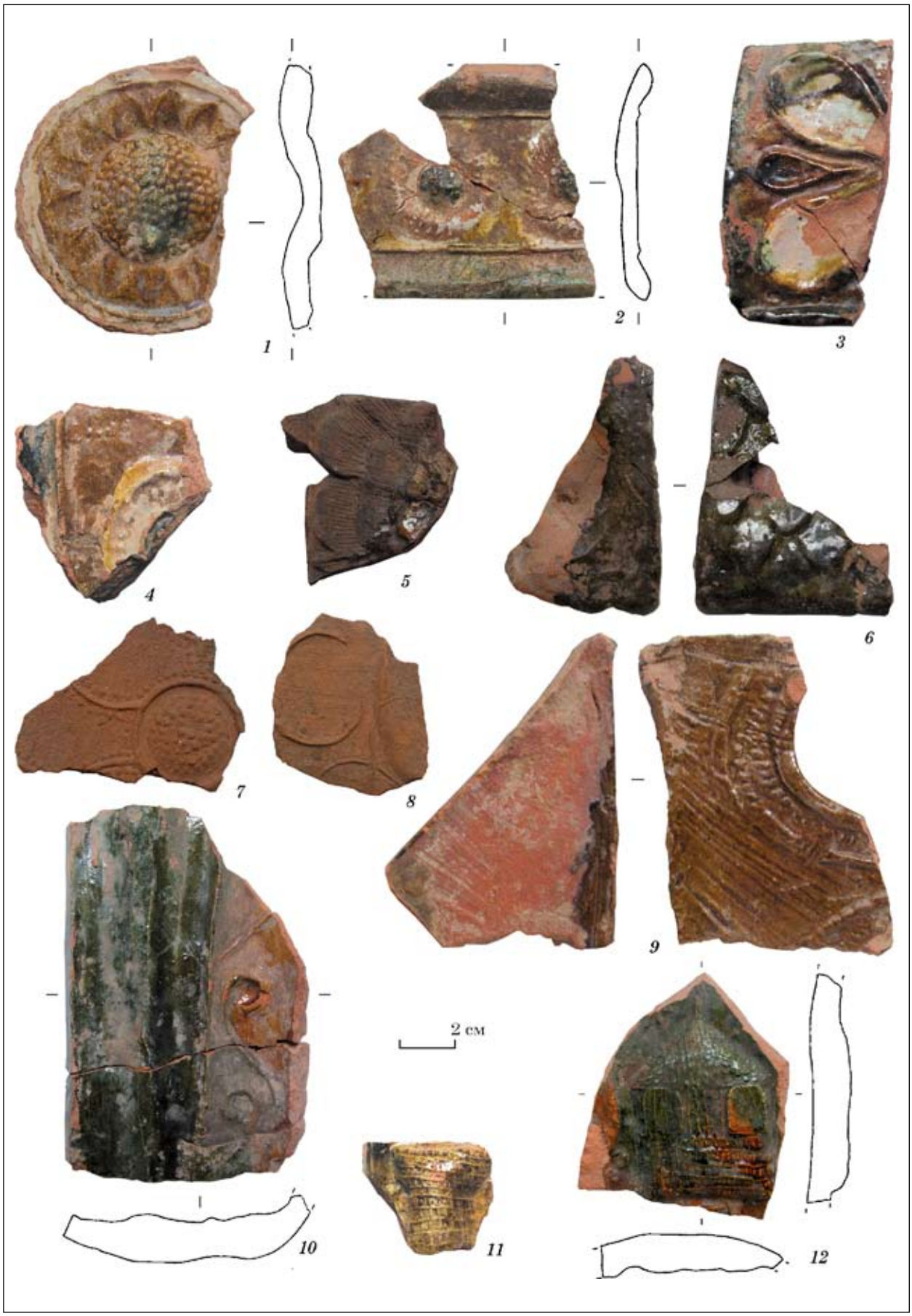

Мал. 16. Мядзельскі замак, 2014 г., шурф II; паліваная (*1—6, 9—12*) і тэракотавая (*7, 8*) кафля (фота М.А. Плавінскага)

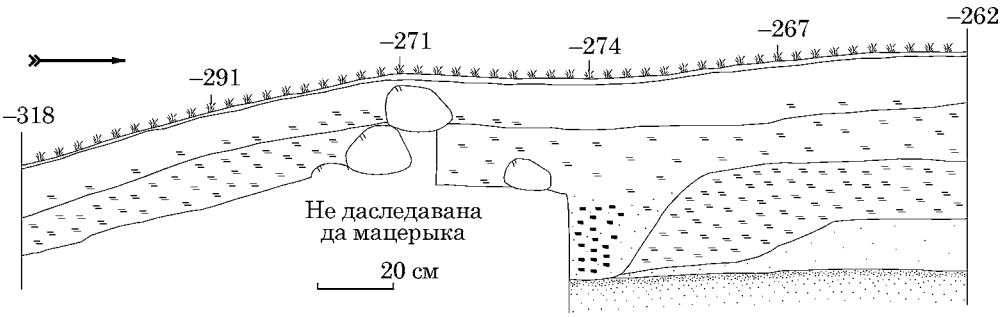

Мал. 17. Мядзельскі замак, 2014 г., заходні профіль шурфа I (мал. М.А. Плавінскага)

ваздачы па выніках раскопак 1981 г. [Ткачоў, 1981, с. 14]. Аднак, з-за недахопу часу на ўзроўні каля 0,5 м распрацоўка шурфа была спынена з мэтай аднаўлення раскопак на большай плошчы ў 2015 г.

Закладзены ў 2013 г. на паўднева-ўсходнім схіле замкавага пагорка шурф I (мал. 6) быў завершаны ў 2014 г. У шурфе была даследавана каменная выкладка, арыентаваная паралельна схілу замкавага пагорка. Выкладка складалася з двух шэрагаў камянеў, якія змяшчаліся на слаі глінянай абмазкі (мал. 17). Каменная выкладка ў шурфе I аналагічная той, што была даследавана ў шурфе II, што дазваляе казаць аб усталяванні тут у сярэдзіне XVI ст. такога ж драўлянага «тыну»,

У 2015 г. на пляцоўцы замкавага пагорка былі закладзены раскоп III плошчай 28 м^2 (уключыў у сябе не даследаваны да мацерыка ў 2014 г. шурф III), шурф IV плошчай 16 м^2, шурф V — 14 м^2, шурф VI — 20 м^2, шурф VII — 20 м^2, шурф VIII — 5 м^2 (мал. 6).

Улічваючы, што матэрыялы раскопак 2015 г. пакуль знаходзяцца ў стане апрацоўкі і асэнсавання, у дадзеным артыкуле прыводзяцца толькі сціслыя і самыя папярэднія вынікі гэтых даследаванняў.

Найбольш значным вынікам раскопак у 2015 г. стала выяўленне ў раскопе III і шурфе V рэшткаў падмурка з валуноў і цэглы-пальчаткі на вапнавай рошчыне. Падмурак быў арыентаваны па лініі паўночны захад — паўднёвы ўсход — паралельна схілу замкавага пагорка. Можна меркаваць, што менавіта гэты падмурак М.А. Ткачоў прыняў у 1981 г. за мураваны будынак, які ен назваў палацам. Аднак, зараз есць усе падставы сцвярджаць, што будынак, які знаходзіўся з паўночна-заходняга боку ад мураванай вежы, быў драўляным. Можна меркаваць, што менавіта ўнутры гэтага будынку знаходзіліся печы, складзеныя з кафлі 20—30-х гг. XVI ст.

Шурф VIII быў закладзены на паўднева-ўсходняй бастэі замка (мал. 6) з мэтай вызначэння асаблівасцяў яе будовы. Было выяўлена, што абарончыя ўмацаванні бастэі ўяўлялі сабой вал, які быў зроблены з гліны, абпалены, а на яго вяршыні быў усталяваны драўляны тын, умацаваны ўнізе каменнай выкладкай, аналагічнай тым, што былі знойдзены ў шурфах I і II (мал. 18). Гэты факт дазваляе датаваць па-

Мал. 18. Мядзельскі замак, 2015 г., шурф VIII; вал бастэі і сляды ворыва на мацерыку, від з паўночнага захаду (мал. М.А. Плавінскага)

будову бастэй тым жа часам, што і ўзвядзенне тыну па перыметры замкавага пагорка, а менавіта — сярэдзінай XVI ст. Вялікую цікаваць выклікае той факт, што пад культурным слоем і насыпам вала бастэі на мацэрыку былі выяўлены сляды разворвання, што дазваляе сцвярджаць, што паўднева-ўсходняя бастэя замка была насыпана на колішнім ворыўным полі.

У сваю чаргу, гэты факт дае падставы меркаваць, што створаная ў сярэдзіне XVI ст. лінія ўмацаванняў (драўляны тын), якая ўключала паўкруглыя бастэі, займала большую плошчу (была пашырана ў паўднева-заходнім накірунку), чым першапачатковая ўмацаваная тэрыторыя замка. Дадзенае меркаванне пакуль варта разглядаць як гіпатэтычнае. Аднак, калі яно спраўдзіцца ў выніку наступных даследаванняў, можа з'явіцца перспектыва вызначэння этапнасці фармавання абарончых умацаванняў па перыметры замкавага пагорка.

ПАПЯРЭДНІЯ ВЫНІКІ РАСКОПАК МЯДЗЕЛЬСКАГА ЗАМКА Ў 2013—2015 гг.

Такім чынам, на працягу 2013—2105 гг. на пляцоўцы замкавага пагорка была даследавана плошча 191 м^2, што дазволіла атрымаць прынцыпова новыя дадзеныя аб планіграфіі і абарончых збудаваннях Мядзельскага замка. Суаднясенне вынікаў раскопак з максімальна шырокім колам гістарычных звестак дазваляе рэканструяваць асноўныя этапы гісторыі замка.

Мядзельскі замак засноўваецца ў канцы XV ст. як прыватнаўласніцкая рэзідэнцыя магнацкага роду Саковічаў. У гэты час будуецца магутная мураваная вежа. Можна меркаваць, што першапачаткова вежа была ўзведзена не ў самай высокай кропцы замкавага пагорка, а на яго схіле.

Перыяд непрацяглага росквіту Мядзельскага замка прыпаў на першую палову XVI ст., найбольш верагодна, на 20—30-я гг. гэтага стагоддзя, што выявілася ў актыўнай будаўнічай дзейнасці: пабудове на паўночны захад ад вежы драўлянага «палаца» на мураваным падмурку, абсталяванні жылых будынкаў кафлянымі печамі, складзенымі з кафлі, якая знаходзіць самыя блізкія аналогіі ў матэрыялах раскопак Вільні.

Зыходзячы з дадзеных пісьмовых крыніц, дзесці паміж 1545 і 1550 гг. замак пераходзіць ва ўласнаць вялікага князя. Разам з тым, аналіз стратыграфіі дазваляе меркаваць, што на працягу адносна кароткага часу ў сярэдзіне XVI ст. Мядзельскі замак двойчы перажыў нейкія падзеі катастрафічнага характару.

Пасля першага спалення (разбурэння?) Мядзельскі замак быў, верагодна, дадаткова ўмацаваны паўкруглымі бастэямі, а ўвесь перыметр замкавага пагорка (уключаючы бастэі) быў абнесены драўляным тынам. Каменная выкладка яго аснавання выяўлена на ўсходнім (у раскопе М.А. Ткачова 1981 г.), паўднёвым (у шурфе 3 Міх.М. Чарняўскага 1982 г., шурфе I) і паўночна-ўсходнім (у шурфе II) схілах замкавага пагорка, а таксама на вале паўднева-ўсходняй бастэі. Аднак, і гэтыя ўмацаванні, напэўна, у хуткім часе пацярпелі ад чарговай катастрофы (спалення).

З пераходам ва ўласнасць каралеўскага скарба замак, як жыллевы і рэпрэзентатыўны комплекс, паступова прыйшоў у заняпад, чаму, верагодна, паспрыяла і яго двухразовае спаленне ў сярэдзіне XVI ст. Асноўнай функцыяй замка ў другой палове XVI — першай палове XVII стст. стала забеспячэнне абароны для жыхароў мястэчка Мядзела, якое развівалася побач з замкам. Пры гэтым, працы па мадэрнізацыі фартыфікацыйных збудаванняў, напэўна, працягваліся і ў другой палове XVI ст. — першай палове XVII ст., калі замак захоўваў пэўны абарончы патэнцыял. Верагодна, менавіта ў гэты час перад замкам быў насыпаны дадатковы земляны вал з бастыенамі, які ўзмацніў яго абарону.

Як умацаванне, Мядзельскі замак спыніў свае існаванне, найверагодней, у час войнаў сярэдзіны XVII ст., а яго тэрыторыя ў далейшым стала выкарыстоўвацца для гаспадарчых патрэб.

Прыведзеныя меркаванні дазваляюць сцвярджаць, што Мядзельскі замак з'яўляецца цікавым прыкладам прыватнаўласніцкай рэзідэнцыі, якая, нягледзячы на высілкі некалькіх пакаленняў уладальнікаў, так і не ператварылася ў паўнавартасны цэнтр магнацкай латыфундыі. Галоўнай прычынай для гэтага стала выміранне найперш роду Саковічаў, а затым галіны роду Радзівілаў, што валодала Мядзелам. Азначаныя перэпетыі ў лесе ўладальнікаў замка, верагодна, паўплывалі і на асаблівасці фармавання замкавых умацаванняў. Узведзеная Багданам Саковічам вежа засталася адзіным мураваным элементам замкавай фартыфікацыі. Зараз цяжка меркаваць, ці планавалася тады ўзвядзенне муроў па ўсім перыметры замкавага пагорка. У кожным выпадку, нават, калі такая задума і мелася ў заснавальнікаў замка, яна ў далейшым так ніколі і не была ажыццеўлена.

Алексеев Л.В. Полоцкая земля (очерки истории Северной Белоруссии в IX—XIII вв.). — М., 1966. — 296 с.

Бохан Ю.М. Вайсковая справа ў Вялікім княстве Літоўскім у другой палове XIV — канцы XVI ст. — Мн., 2008. — 449 с.

Волкаў М.А., Плавінскі М.А. Мядзельскі замак у святле пісьмовых і археалагічных крыніц // Архіварыўс. — 2015. — Вып. 13. — С. 65—92.

Заяц Ю.А. Замкі // Археалогія Беларусі. — Мн., 2001. — Т. 4: Помнікі XIV—XVIII стст. — С. 66—84.

Кушнярэвіч А.М. Мураваная дабастыенная фартыфікацыя Вялікага Княства Літоўскага. — Мн., 2011. — 234 с.

Пашуто В.Т. Образование литовского государства. — М., 1959. — 531 с.

Плавінскі М.А. Раскопкі Мядзельскага замка ў 2013 годзе // МАБ. — 2015. — Вып. 26. — С. 331—340.

Покровский Ф.В. Археологическая карта Виленской губернии. — Вильна, 1893. — 164 с.

Ткачоў М.А. Справаздача аб палявых даследаваннях 1970 г. — Гродна, 1970 / ААНД ІГ НАН Беларусі. — Спр. № 377.

Ткачоў М.А. Абарончыя збудаванні заходніх зямель Беларусі XIII—XVIII стст. — Мн., 1978. — 144 с.

Ткачоў М.А. Справаздача аб палявых даследаваннях за 1981 г. — Гродна, 1981 / ААНД ІГ НАН Беларусі. — Спр. № 778.

Ткачоў М.А. Мядзельскі замак // Археалогія і нумізматыка Беларусі: Энцыклапедыя. — Мн., 1993а. — С. 450.

Ткачоў М.А. Мядзельскае селішча // Археалогія і нумізматыка Беларусі: Энцыклапедыя. — Мн., 1993б. — С. 450.

Чарняўскі І.М. Развіцце палацава-замкавых комплексаў Беларусі ў канцы XV—XVII стст. // Сярэдневяковыя старажытнасці Беларусі. Новыя матэрыялы і даследаванні. — Мн., 1993. — С. 66—73.
Чарняўскі Міх.М. Справаздача аб археалагічных даследаваннях у 1997 годзе. — Мн., 1998 / ААНД ІГ НАН Беларусі. — Спр. № 1697.
Штыхов Г.В. Археологическая карта Белоруссии. Вып. 2. Памятники железного века и эпохи феодализма. — Мн., 1971. — 276 с.
Cehak-Hołubowiczowa H. Materiał i agadnienia cmentarzyska kurhanowego koło wsi Nawry w powiecie Postawskim // Rocznik archeologiczny. — Wilno, 1937. — T. 1. — S. 5—49.
Veževičienė V. Bernardinų gatvė 6B // Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2013 metas. — Vilnius, 2014. — P. 385—392.
Žalnieris A., Balčiūnas D. Tyrinėjimai Santakos g. 14 // Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2006 metas. — Vilnius, 2007. — P. 296—317.

Н. А. Плавинский

ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ РАСКОПОК МЯДЕЛЬСКОГО ЗАМКА В 2013—2015 гг.

Статья посвящена анализу материалов раскопок Мядельского замка (Минская область Республики Беларусь), которые проводились в 2013—2015 гг.

Замок находится на полуострове озера Мястро в южной части современного Мяделя. Его основание относится к концу XV в. и может быть связано с деятельностью Богдана Саковича. Упадок замка, вероятно, происходит в середине XVII в.

Имеющиеся данные позволяют полагать, что Мядельский замок является интересным примером частновладельческой резиденции, которая, несмотря на усилия нескольких поколений владельцев, так и не превратилась в полноценный центр магнатской латифундии. Главной причиной этого стало вымирание рода Саковичей, а затем и ветви рода Радзивиллов, которая владела Мяделем. Вероятно, именно судьбы владельцев замка повлияли на особенности формирования замковых укреплений. В результате этого, возведенная Богданом Саковичем кирпичная башня стала единственным элементом каменной замковой фортификации.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Мядзельский замок, фортификация, частновладельческая резиденция, позднее Средневековье, раннее Новое время

M. A. Plavinski

PRELIMINARY RESULTS OF MIADZEL CASTLE EXCAVATIONS IN 2013—2015

This article analyzes the materials of Miadzel castle excavations (Minsk region of Belarus), which were carried out in 2013—2015.

The castle is located on a peninsula of Lake Myastra in the southern part of modern Miadzel. Its foundation dates back to the end of the 15th century and it may be associated with the activities of Bagdan Sakovich. The decline of the castle is likely to occur in the middle of the 17th century.

Available data suggest that Miadzel castle is an interesting example of a private residence, which, despite the efforts of several generations of owners, did not become a full-fledged center of magnate latifundia. The main reason for this was the extinction of Sakovich family, and then the branch of the Radziwill family, which owned Miadzel. Perhaps it is the fate of the castle owners influenced the features of the formation of its fortification. As a result of this, built by Bagdan Sakovich brick tower has remained the only element of a stone castle fortification.

K e y w o r d s: Miadzel castle, fortification, private residence, Late Medieval Period, Early Modern Period.

Одержано 1.02.2016

УДК: 902.3(477-25+47.75)

М. Н. Дараган, К. М. Бондарь

ОТ ИЗМЕРЕНИЙ К РЕКОНСТРУКЦИЯМ: МЕТОДОЛОГИЯ НЕРАЗРУШАЮЩИХ ИССЛЕДОВАНИЙ ПАМЯТНИКОВ АРХЕОЛОГИИ И ИСТОРИИ

В статье предложена методика изучения и реконструкции памятников археологии и истории, базирующаяся на неразрушающих методах геофизики и геоинформатики. Процесс исследования, от этапа натурных измерений и накопления данных до археолого-геоинформационных реконструкций, продемонстрирован на примере двух памятников: Хотовского городища скифского времени и историко-археологического объекта Великой отечественной войны Инкерманские штольни.

Ключевые слова: археология, геоинформационная система, магнитометрия, неразрушающие исследования, Хотовское городище, Инкерманские штольни.

Постановка проблемы. Сегодня, в условиях масштабного строительства и возросшей антропогенной нагрузки, особенную актуальность приобрело сохранение объектов историко-культурного наследия, их всестороннее изучение, а также реконструкция утраченных. Использование традиционных для археологии методов изучения памятников предполагает разрушение объектов в результате раскопок, что противоречит принципу их сохранения. Поэтому, для обеспечения компромисса между полноценным изучением объектов культурного наследия и их сохранением необходимо разработать специализированную методологию их исследования. Она должна базироваться на междисциплинарном подходе, важнейшей составляющей которого, должны стать неразрушающие исследования [Коробов, 2016, с. 313]. Эти же методы могут использоваться и для реконструкции полностью или частично разрушенных объектов историко-культурного наследия.

© М.Н. ДАРАГАН, К.М. БОНДАРЬ, 2017

Методический подход и качественная характеристика исходных данных. Современные неразрушающие исследования направлены на получение исчерпывающей информации о памятнике при помощи аппаратурных геофизических измерений, данных дистанционных зондирований и другой информации, имеющей географическую привязку, с дальнейшим обобщением и анализом с помощью *геоинформационных технологий*, обеспечивающих единое пространственное представление данных. В археологических и исторических исследованиях геоинформационные технологии реализуются на базе географической информационной системы (ГИС), представляя собой аппаратно-программный комплекс, обеспечивающий сбор, обработку, отображение и распространение пространственно-координированных данных, в виде их цифровых представлений, объединенных в набор слоев. В структуру археологической (исторической) ГИС входят, в первую очередь, различные картографические материалы и данные геофизических изысканий.

Картографические материалы могут быть представлены разновременными и разномасштабными картами, данными дистанционного зондирования земли, данными наземных GPS и тахеометрических съемок, планами памятников, раскопов и отдельных объектов.

Наличие разновременной картографической информации позволяет создавать «временные срезы», что дает возможность проводить мониторинговые исследования: судить о сохранности археологических и исторических памятников, выявлять новые объекты археологии и истории, отслеживать динамику природных и антропогенных процессов, способствующих

Рис. 1. Методологическая структура современного неразрушающего исследования памятников историко-культурного наследия

их разрушению. Это особо актуально для территорий с высокой степенью проявлений антропогенных рисков, где нередко нарушаются нормы использования и охраны земель историко-культурного назначения. Кроме того, в рамках ГИС картографические материалы являются основой для создания высокоточных планов и моделей поверхностей памятников, что имеет важное значение для визуализации памятников, изучения их топографии.

Геофизические материалы представлены данными геофизических съемок, позволяющих проводить площадное и послойное изучение археологических и исторических объектов.

При этом следует отметить, что методический подход к современному геофизическому картированию обусловлен жесткими требованиями к качеству исходных материалов. Используемые геофизические методы, а это — высокоточная магнитометрия, различные технологии электроразведки, георадарная съемка — должны обеспечить нахождение максимального количества археологических / исторических объектов на памятнике. А детальность полевых геофизических измерений и качество полученных геофизических материалов должно быть достаточным для выделения отдельных типов геофизических аномалий и их предварительной археологической интерпретации.

Особое значение геофизическое картирование приобретает при вынесении в натуру границ археологических памятников. Информация о структуре культурного слоя, полученная с использованием оперативных неразрушающих геофизических методов, позволяет не только провести предварительную интерпретацию памятника в целом, но и выделить на его территории объекты, раскопки которых позволят уточнить предварительные выводы исследователей.

Применение геофизических методов и ГИС моделирование важно при реконструкции пространственной ситуации памятников, но также в несколько раз сокращает объем земляных работ и стоимость как памятникоохранных исследований, так и академических археологических проектов, и позволяет определить стратегию будущих раскопок с наименьшими разрушениями и затратами.

Значительный научный и практический опыт, наработанный авторами на памятниках различной хронологии и культурной принадлежности, позволяет предложить обобщенную методологическую схему неразрушающего исследования (рис. 1).

Примеры применения неразрушающей методологии при изучении памятников историко-культурного наследия. Следуя схеме, представленной на рис. 1, рассмотрим процесс продвижения историко-археологического исследования от этапа натурных измерений и накопления данных до археолого-геоинформационных реконструкций на примере двух объектов: Хотовского городища скифского времени и историко-археологического объекта Великой отечественной войны Инкерманские

Рис. 2. Хотовское городище: *1* — вид с запада; *2* — эскарп на верхних склонах холма

штольни (г. Севастополь). Интерес к этим памятникам вызван тем, что оба они, на данный момент, подвергаются активному разрушению. Инкерманские штольни были взорваны летом 1942 г., а с 2001 г. там ведутся активные инженерные и саперные работы, а разрушение Хотовского городища началось уже в наше время в 2008 г. при строительстве элитного жилого комплекса.

Хотовское городище скифской эпохи. Хотовское городище скифской эпохи находится у южной границы г. Киева [1]. Городище устроено на природном холме, форма которого близка к треугольной. Холм с севера, востока и запада ограничен крутыми склонами оврагов, по дну которых протекали ручьи, а с юга его границей была долина Хотовского ручья. Кроме того, по всему периметру городище было окаймлено валом и рвом, на некоторых участках усиленных эскарпами (рис. 2). До последнего времени фортификация в полной мере была видима в северной, западной и восточной частях, и в меньшей степени в южной. Площадка городища имеет существенный наклон в юго-восточном направлении, наиболее высокая его часть — северо-западная. Площадь городища внутри фортификационной линии составляет 31 га [Покровська, 1952, с. 12; Петровська, 1970, с. 130; Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1987, с. 139; Петрашенко, Козюба, 1993, с. 16; Максимов, Петровская, 2009, с. 11]. Городище функционировало со второй половины VII вв. до н. э. по середину — третью четверть VI в. до н. э.

В северо-западной части городища проводились археологические исследования в 1947—1948 гг., 1965—1968 гг. На участках, прилегающих к оборонительному валу, выявлены три завала глиняной обмазки размерами 14 × 3, 20 × 6 и 21 × 4 м и три ямы одна из которых землянка размерами 5,4 × 4,65 м. В двух эпизодах зафиксирована прямая стратиграфия: завалы глиняной обмазки перекрыли прекратившую функционировать землянку и яму. Тогда же разведками были обнаружены завалы глиняной обмазки в обрывах южной части городища. На городище также закладывались многочисленные шурфы и разведочные траншеи, в которых не были обнаружены археологические объекты. Эти данные позволили Е.Ф. Покровской и Е.А. Петровской сделать заключение, что большая часть территории городища была не-

1. Хотовское городище памятник национального значения (№ 100013-Н в государственном реестре Украины), согласно постановлению Совета Кабинета Министров Украинской ССР от 21.07.1965 г. (№ 711), постановлений Кабинета Министров Украины от 27.12.2001 г. (№ 1761) и 3.09.2009 г. (№ 928).

Рис. 3. Хотовское городище на космоснимках: *1* — до 2009 г.; *2* — в 2015 г.; *3* — 3D-модель северной части

застроенной [Покровська, 1952, с. 12—14; Петровська, 1970, с. 130—132].

В 2004 г. геофизической группой Института геофизики на городище была проведена высокоточная магнитная съемка. Съемкой была охвачена территория площадью 6,1 га: вся северная часть городища, участки, прилегающие к оборонительной системе с запада и востока и отдельные площадки в центральной части памятника.

Магнитометрические наблюдения выполнены протонными магнитометрами МИНИМАГ (Геологоразведка, РФ) с разрешением датчиков 0,1 нТл. Съемка выполнена поквадратно, размеры одного квадрата составляли 50 × 50 м. Шаг по профилю составлял 1 м, расстояние между профилями — 1 м.

Тогда же раскопками было проверено 12 аномалий, из которых четыре соответствовали археологическим объектам [Ивакин, Дараган, Орлюк и др., 2005; Дараган, 2005; Дараган, Орлюк, Кравченко, 2007].

В 2008 г. геофизической группой геологического факультета Киевского Национального Университета высокоточная магнитная съемка была проведена на участке площадью 0,25 га в юго-восточной части городища.

Несмотря на то, что Хотовское городище является памятником национального значения, в 2009 г. началось целенаправленное разрушение собственно городища и окружающего его пространства. Строительством элитного загородного особняка разрушена северная часть городища, уничтожены участки фортификации с северной, северо-западной и восточной сторон и преобразованы большие участки ландшафта, прилегающие к ним (рис. 3).

Памятникоохранными органами также была уменьшена площадь городища, и, как следствие, изменено целевое назначение земель, ранее входивших в единый комплекс Хотовского городища, сопровождавшееся дроблением земельного массива. Согласно публичной кадастровой карте Украины, участок городища на сегодняшний день состоит из 20 земельных участков площадью от 0,1 до 16,5 га, тип собственности которых — частный. И только для одного участка площадью 16,4917 га целевое назначение определенно как земли историко-культурного назначения [Євсюков, Опенько, 2013, с. 5—6]

С целью реконструкции и изучения пространственной ситуации городища, а также изучения принципов его пространственной организации авторами в 2015 г. была создана ГИС «Хотовское городище» в которой были обобщены археологические и геофизические данные, дополненные картографическими материалами различных временных и масштабных рядов и данными дистанционного зондирования земли.

Картографический блок представлен топографическими картами масштаба 1 : 1000, 1 : 5000 и 1 : 10000; данными аэрофото и космоснимков до начала разрушительных строительных работ на памятнике и после (снимки с ресурсов Google, Yandex, Bing Maps 2002—2016 гг.) (рис. 3), планами городища, составленными в 1947—1948 гг. По этим данным создана цифровая модель рельефа памятника и его округи (рис. 3). Это позволило с достаточной ясностью выяснить его топографию, конфигурацию, расположение оборонительных сооружений, размеры. Уточненная площадь городища составила 35 га.

Геофизический блок представлен картой геомагнитного поля. В 2015 г. проведена пе-

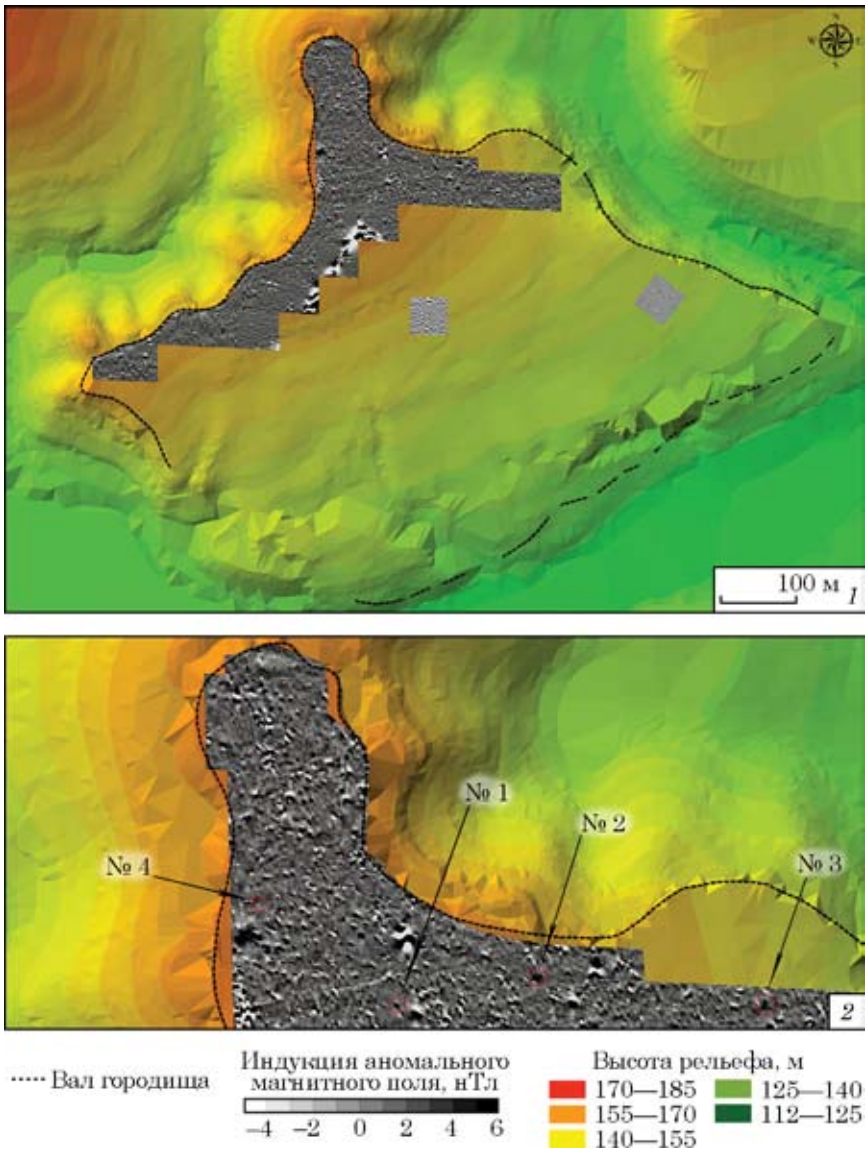

Рис. 4. Карта магнитной индукции, наложенная на цифровую модель рельефа городища (*1*); *м*агнитные аномалии, соответствующие археологическим объектам (*2*)

реобработка первичной магнитометрической информации. Из измеренных значений индукции магнитного поля вычтена нормальная составляющая — сплайн-аппроксимация магнитной индукции для каждого профиля. Этот прием позволил также избавиться от влияния геомагнитных вариаций. В результате была получена карта локальных аномалий магнитной индукции [Дараган, Орлюк, Роменец, Бондарь, 2016] (рис. 4).

Проверенные раскопками в северной части городища аномалии (рис. 4) показали следующее их соответствие археологическим объектам.

Объект № 1 исследован в центре северной части городища на месте положительной изометрической аномалии со слабо выраженным минимумом вокруг нее интенсивностью в 12 нТл. Размеры аномалии по нулевой изолинии 4 × 4 м. Аномалии соответствовал завал глиняной обожженной обмазки показавшийся на глубине 0,18—0,23 м размером 2,80 × 2,30 м (рис. 5). Слой завала состоял из раздробленных обломков сильно пережженной стенной обмазки со следами выгоревших прутьев, фрагментов лепной керамики скифского времени и костей животных.

Объект № 2 исследован в северо-восточной части городища на месте сложной положительной изометрической аномалии с двумя отстоящими друг от друга на расстоянии 5 м максимумами.

Аномалии соответствовали два завала глиняной обмазки от углубленного помещения размерами 5,8 × 4,3, глубиной 1,10 м. Глиняная обмазка завалов представлена фрагментами различного размера от сожженной каркасно-глинобитной конструкции (рис. 6).

Объект № 3 исследован в северо-восточной части городища на месте аномалии субмеридионального простирания интенсивностью около 8 нТл и размерами 2 × 5 м. Ему соответствовали два скопления слабообожженной глиняной обмазки, обнаруженные на глубине 0,25, размерами 0,5 × 0,5 м, мощностью 0,3 м. В завале встречались также фрагменты керамики, кости животных и ракушки.

Объект № 4 исследован в северо-западной части городища на месте слабой положительной магнитной аномалии интенсивностью 4 нТл размером 1 × 1 м. Аномалия соответствовала каменной вымостке размерами 1,5 × 1 м. Площадка имела следы воздействия огня, но следов постоянного сильного воздействия высоких температур зафиксировано не было.

Остальные проверенные аномалии во всех случаях обусловлены присутствием железных фрагментов, преимущественно времени Великой отечественной войны, в том числе воронками от попадания снарядов.

На обновленной карте обозначились новые аномалии, не проявившиеся при первичном анализе, которые могут также соответствовать археологическим объектам (рис. 4; 7). Это цепь

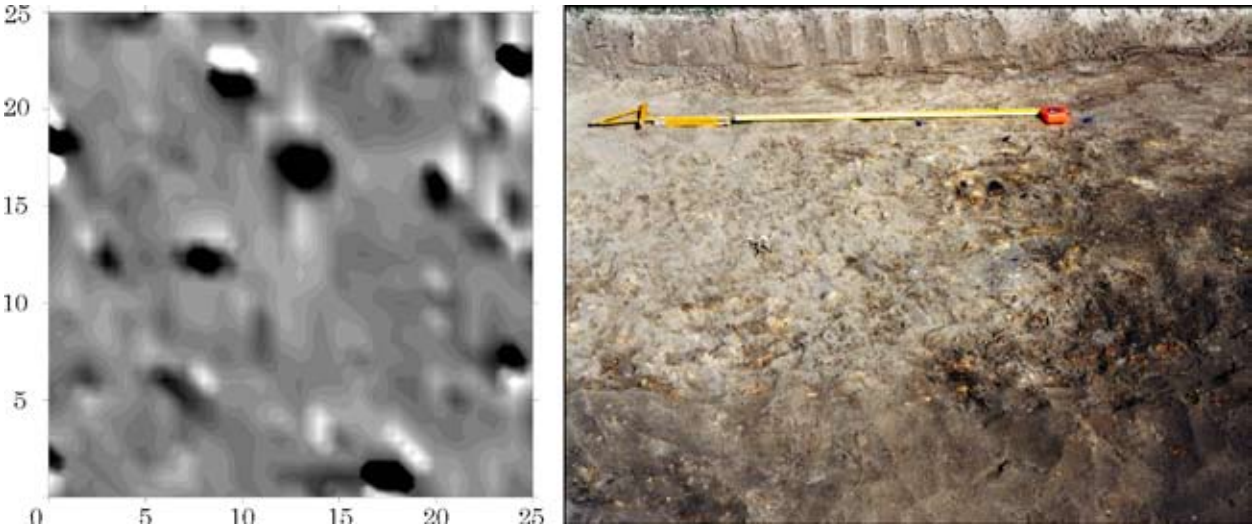

Рис. 5. Хотовское городище, объект 1

Рис. 6. Хотовское городище, объект 2

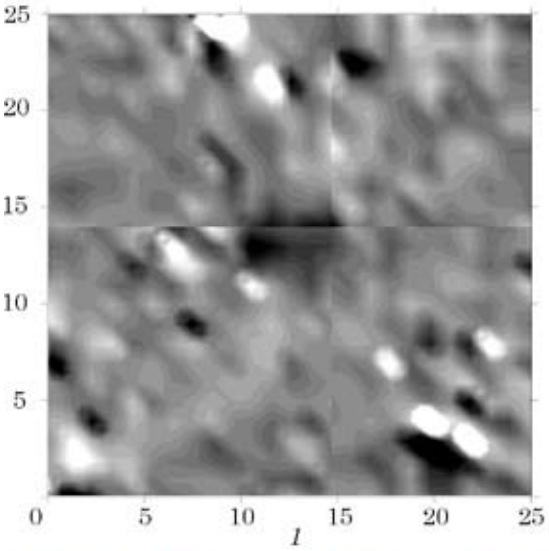

положительных аномалий, тянущаяся вдоль внутренней западной кромки вала. Исходя из результатов раскопок 1947—1968 гг. источниками этих аномалий, скорее всего, являются завалы обожженной глиняной обмазки. Они являются остатками глинобитных наземных конструкций, возможно имеют отношение к конструкции вала. Также на территории горо-

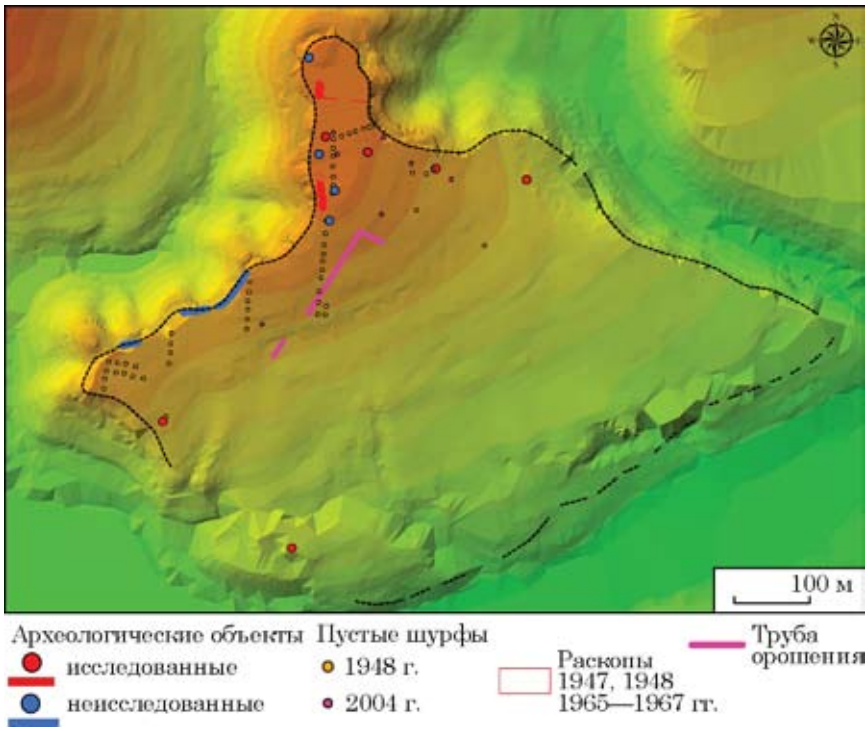

Рис. 7. Хотовское городище; цифровая модель рельефа и выделенные археологические объекты

дища в северной и северо-восточной части выделяется три изометрических положительных аномалии диаметром более 2 м, аналогичных аномалиям от раскопанных объектов 1—3.

В северной части городища на магнитной карте присутствует также большое количество аномалий, которые потенциально могут быть связаны с археологическими объектами, такими как небольшие хозяйственные ямы (мелкие положительные аномалии) либо печи (крупные аномалии, имеющие отрицательную сопряженную часть с северной стороны), однако с уверенностью этого утверждать нельзя в связи с сильной замусоренностью территории железом. Следует иметь в виду, что территория Хотовского городища входила в Киевский укрепрайон и подвергалась сильным обстрелам во время ВОВ.

Всего на участке, охваченном геофизической съемкой выделяется около 20 объектов (с учетом уже исследованных), которые могут быть соотнесены с наземными жилищами или землянками скифского времени. При этом все объекты, которые могут быть реконструированы как остатки построек с каркасно-глинобитными стенами, расположены приблизительно на равном интервале вдоль вала городища в его северо-восточной и северо-западной части (рис. 7). В западной и северо-восточной части городища на участках, расположенных более чем в 25 м от вала подобных объектов не выявлено. Археологические объекты отсутствуют на участках съемки в центральной и юго-востой части памятника.

С учетом имеющихся данных раскопок, реконструируется тип пространственной организации городища с разреженной застройкой вдоль оборонительной системы и отсутствием застройки в его центральной части (рис. 7). Результаты нашего исследования подтверждают данные Е.Ф. Покровской и Е.А. Петровской о конфигурации городища, его площади и их наблюдения о том, что значительная часть памятника оставалась свободной от застройки. Эти данные имеют важное значение для понимания пространственной организации городищ лесостепной зоны Украины в скифскую эпоху.

Историко-археологический объект «Инкерманские штольни». При въезде в Инкерман (Севастополь), можно наблюдать остатки горы Шампань в виде хаотичного нагромождения гигантских каменных глыб. Гора Шампань имеет богатую историю. На поверхности горы в IX—VII вв. находилось поселение начала раннего железного века; в эпоху раннего средневековья на этом месте возник христианский монастырь; в XIX в. в скальном массиве горы были вырезаны штольни в виде прямоугольных выработок высотой до 10 и шириной до 15 м, протяженностью внутри горы до 100 м. Штольни соединялись между собой потернами — поперечными выработками меньших размеров. До ВОВ в штольнях размещался завод шампанских вин. С началом обороны Севастополя здесь разместился Спецкомбинат № 2 по производству боеприпасов, а также хранилище, в которое на протяжении последних дней обороны свозился боезапас армии и флота. По архивным данным в штольнях горы до 30 июня 1942 г. было сконцентрировано около 10 тыс. т (около 500 вагонов) боеприпасов разного калибра и назначения, техническое имущество и мастерские. Некоторые штольни пустовали. 30 июня 1942 г. входы к 11 штольням горы Шампань были подорваны. По воспоминаниям Э. фон Манштейна: «Рано утром 29 июня 1942 г. должно было начаться генеральное наступление на внутреннюю часть крепости. Когда наши войска ворвались в населенный пункт Инкерман, вся скала за населенным пунктом задрожала от чудовищной силы взрыва. Стена высотой примерно 30 м обрушилась на протяжении около 300 м» [Манштейн, 2009, с. 300] (рис. 8).

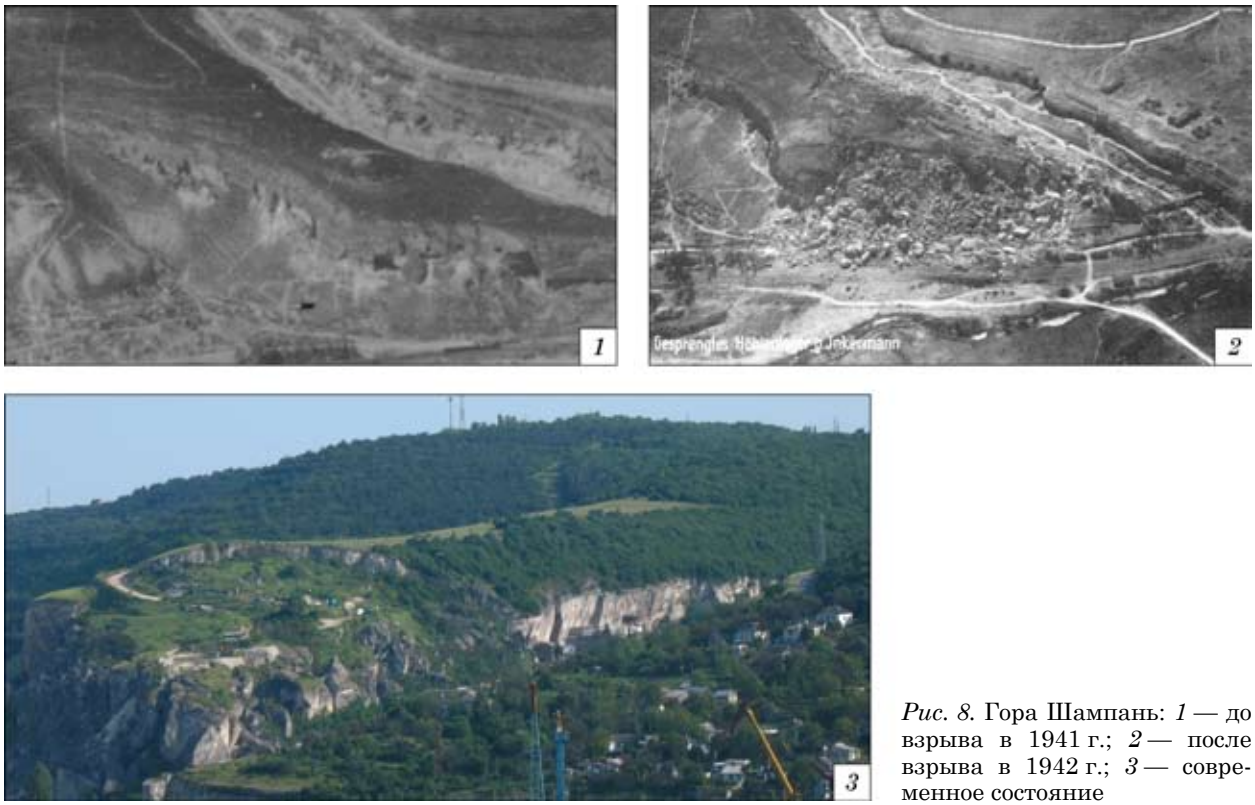

Рис. 8. Гора Шампань: *1* — до взрыва в 1941 г.; *2* — после взрыва в 1942 г.; *3* — современное состояние

Скальный массив над штольнями был раздроблен на отдельные обломки и просел на 10—30 м. Линейность разрывов и их ориентировка свидетельствуют о том, что большинство из них приурочено к разрушенным штольням и поперечным штрекам. Сами штольни завалены обломками скал, однако есть сохранившиеся участки, доступ к которым возможен через трещины и пустоты между обломками.

Несмотря на огромную силу взрыва, значительная часть боезапаса при подрыве штолен не сдетонировала и ныне находится частично в уцелевших участках штолен, частично под завалами. Это объясняется тем, что боеприпасы и взрывоопасные вещества (порох) были рассредоточены по большим площадям штолен в виде отдельных штабелей, разделенных перегородками из камня и мешков с песком, а также раздельным хранением снарядов, зарядов и взрывателей в разных штольнях. На протяжении двух последних десятилетий значительная часть боеприпасов была несанкционированно использована местными жителями с целью добычи взрывоопасных веществ (тола и пороха).

С 2001 г. проводятся активные проходческие и саперные работы по извлечению боеприпасов из Инкерманских штолен. По состоянию на июнь 2011 г. для проходческих работ было построено 4 вертикальных ствола глубиной до 24 м, от стволов пройдены подземные выработки. В самих выработках, несмотря на наличие железобетонных колонн-креплений, постоянно происходили обвалы. Учитывая 7-балльную сейсмичность участка эксплуатация подземных выработок представляется крайне опасной.

Тем самым стала очевидной необходимость создания эффективного инструмента представления, накопления и анализа всей пространственной информации об объекте, как для принятия стратегических управленческих решений, так и для представления горы Шампань как историко-археологического объекта. В 2011—2013 гг. нами проведена работа по созданию многофакторной трехмерной модели горы Шампань на базе геоинформационных технологий. Модель включает в себя топогеодезические данные, аэро- и космоснимки, данные бурения, информацию о состоянии пород массива, данные геофизических исследований, маркшейдерских съемок подземных выработок и инструментальных съемок подземных пустот, данные археологических изысканий.

На горе Шампань выполнена топографическая съемка и получена цифровая модель поверхности горы; составлен топографический план участка изысканий масштаба 1 : 1000 с сечением изолиний рельефа 1 м.

Геофизические исследования реализованы в виде высокоточной детальной магниторазведки. В рамках исследованного участка магнитная индукция изменяется более чем на 1000 нТл, что при имеющемся геологическом строении массива однозначно свидетельствует о наличии погребенных техногенных объектов — источников магнитных аномалий. В юго-восточной части горы зарегистрирована большая знакопеременная аномалия интен-

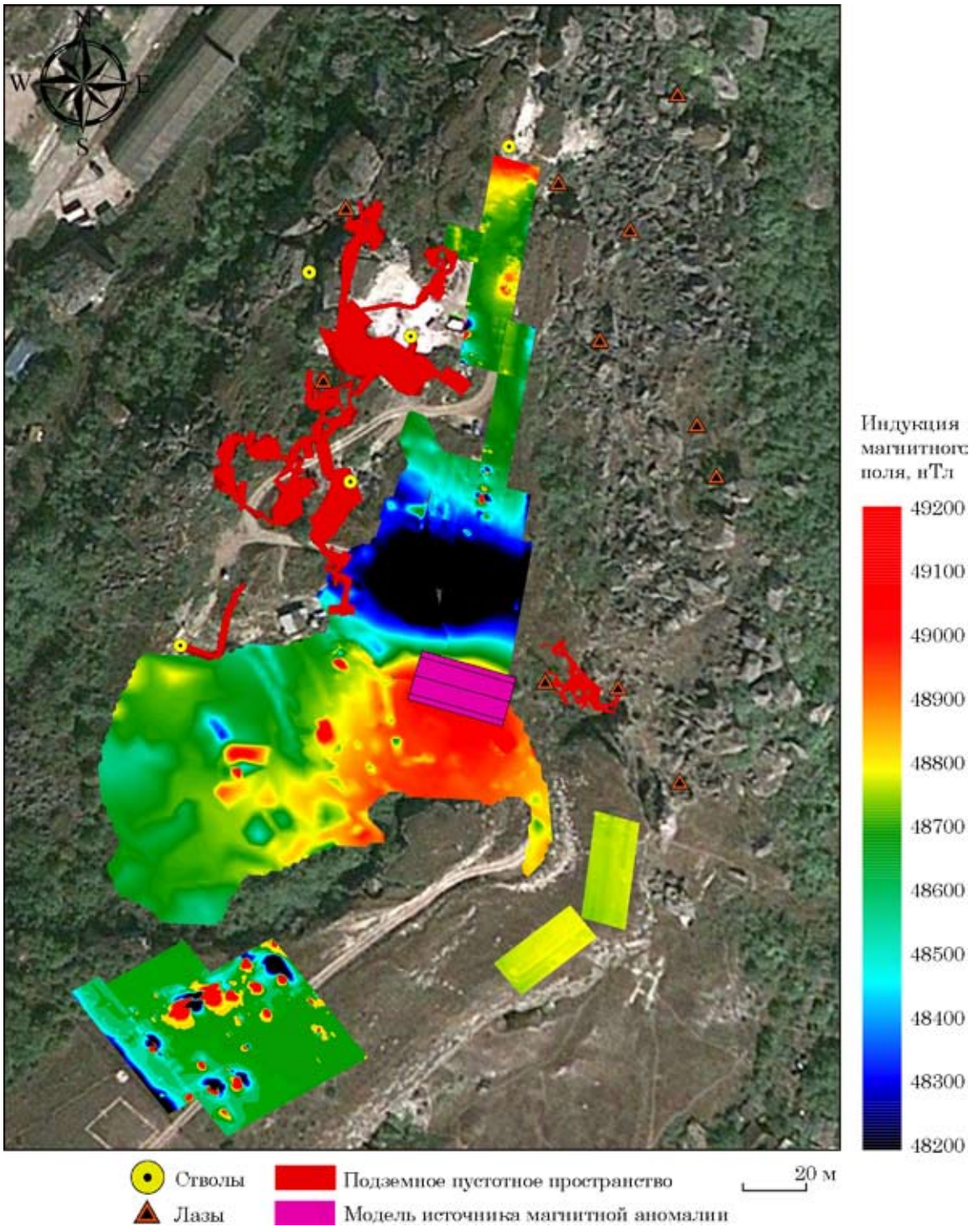

Рис. 9. Гора Шампань; совмещение карты магнитного поля, плана подземного пустотного пространства и проекции объекта-источника магнитной аномалии на космоснимок 2010 г. с ресурса Google Earth

сивностью ±500 нТл. Положительная часть ее достигает размеров 40 × 40 м. Сопряженная отрицательная часть располагается с северной стороны. Источником такой аномалии может быть глубоко залегающий объект, имеющий сильную, преимущественно индуктивную намагниченность. Именно эта аномалия может быть связана с основным боезапасом времен ВОВ. Согласно результатам количественной интерпретации, источник аномалии аппроксимируется параллелепипедом, который залегает горизонтально. Длина его составляет ~31, ширина ~16, высота ~7 м. Глубина подошвы модельного тела ~10 м в относительной системе координат, глубина до кровли модельного тела ~25 м от дневной поверхности.

С целью создания карт, планов и трехмерной модели подземного пространства горы Шампань была выполнена оцифровка маркшейдерских планов выработок, топосъемка ходов и

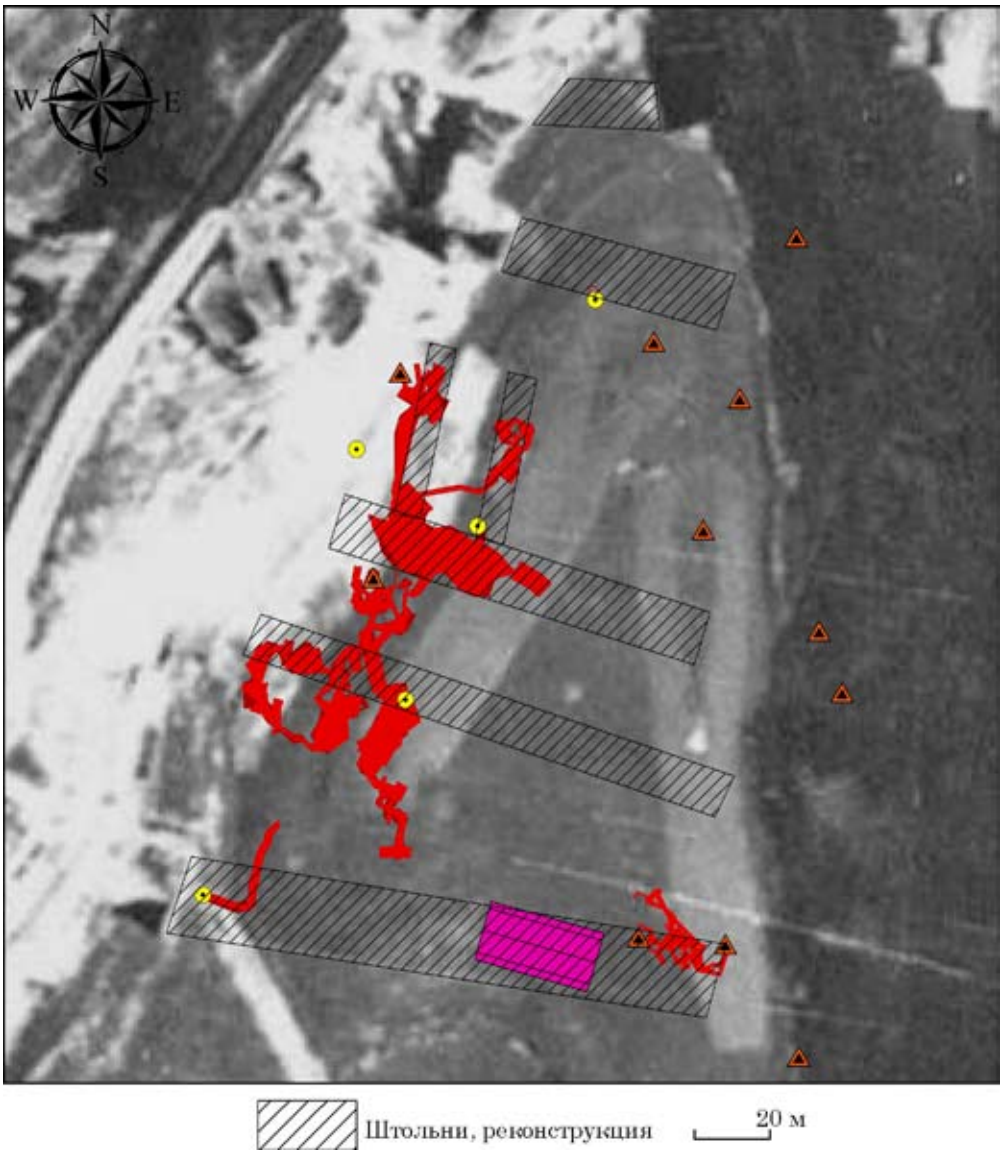

Рис. 10. Реконструкция некоторых штолен и штреков горы Шампань по данным дешифровки аэрофотоснимка 2.04.1942 г. и спелестологических исследований

лазов в завалах по 3 классу точности, который предусматривает создание съемочной сети без долговременного закрепления точек.

ГИС «Инкерманские штольни» генерировалась в несколько основных этапов, определяющих ее концептуальную структуру. Первый этап — анализ и подготовка информации, классификация исходных данных и их оценка. Он характеризуется подбором основного перечня имеющегося разнопланового материала, его систематизации и определения потенциала использования. В результате собрана картографическая продукция разных уровней и тематик, избранные и подготовленные планы для шифровки. В качестве опорных данных для создания геоинформационной системы были использованы: космоснимок QuickBird 2010 г.; космоснимок со спутника GeoEye до 2001 г.; космоснимок со спутника IRS с ресурса Yandex; аэрофотоснимки Люфтваффе 31.10.1941 г., 2.11.1941 г., 8.04.1943 г., 23.04.1942 г. (до подрыва штолен); аэрофотоснимок Люфтваффе 1942 г., сделанный вскоре после подрыва штолен; современный аэрофотоснимок (до 2001 г.). Пространственно-геометрическому согласованию подлежали: данные наземной тахеометрической съемки; карты масштабов 1 : 10000 1972 г.; 1 : 50000 1982 г.; 1 : 100000 1982 г.

Создана базовая карта слоев, растровой, векторной, тематической информации, содержащих наиболее типичные для данной местности объекты. Выполнена дешифровка материалов дистанционного зондирования земли с целью локализации характерных техногенных объектов: стволов горных выработок, сооружений. Результаты дешифровки были согласованы с данными, полученными с топографической картой и наземной тахеометрической съемки.

На втором этапе разработки геоданных создан геофизический модуль, для просмотра в

среде ArcGIS пространственных геофизических данных. На третьем — в проект интегрированы данные подземных съемок. В результате обработки данных материалов созданы цифровые модели рельефа (ЦМР) территории и синтетические модели наземной и подземной топографии участка работ [Бондарь, Дараган, 2012].

Анализ совмещения топоосновы, карты магнитного поля и плана подземного пустотного пространства горы Шампань, свидетельствует, что основная магнитная аномалия, которая может быть связана с боезапасом, находится в южной части горы вблизи крупного разлома-сброса (рис. 9), существующие подземные хода не достигают ее источника.

На многих аэрофотоснимках хорошо читается вход в штольню, который находился с западной стороны горы (на уровне современного ствола 1). Предполагается, что именно в этой штольне был осуществлен самый мощный взрыв. Источник основной аномалии локализуется на продолжении этой штольни на восток. Логично предположить, что боезапас находился именно здесь и первоочередной задачей советских саперов было ограничение доступа именно к этой штольне. Совмещение обследованного подземного пустотного пространства, в котором зафиксированы стенки штолен и штреков, с аэрофотосъемкой 1941—42 гг. позволяет сделать реконструкцию расположения некоторых штолен и штреков (рис. 10).

В результате сравнительного анализа поверхности горы средствами ГИС показано, что площадь ее вследствие взрыва сократилась вдвое, при этом северный отрог снесен полностью.

По результатам исследования в 2011—12 гг. выполнен значительный объем горнопроходческих и укрепляющих работ, обеспечивший должный уровень безопасности персонала работающего в штольнях. Также выполнена проходка через один из лазов с западной стороны горы по направлению к источнику основной магнитной аномалии. Открытая полость оказалась большим фрагментом хорошо сохранившейся штольни с обрушенной стеной. В полости найдено скопление металлических труб, используемых при производстве боеприпасов времени ВОВ.

Таким образом, разнородная экспериментальная информация, обобщенная и проанализированная средствами ГИС, привела к важным выводам о состоянии скального массива, объеме пустотного пространства, степени сохранности штолен и штреков и характера их использования во время Великой отечественной войны.

Выводы. Предложенная методология неразрушающих исследований памятников археологии и истории содержит средства сбора и анализа разнородного фактического материала и позволяет реализовать комплексный подход при создании археолого-геоинформационных реконструкций.

Картографический материал, данные археологических, геофизических и других натурных и дистанционных исследований, обобщенные в рамках геоинформационных систем, должны стать основой мероприятий по охране, исследованию и управлению объектами историко-культурного наследия.

Бондарь К., Дараган М. Создание геоинформационной модели историко-археологического объекта «гора Шампань» (Инкерманские штольни) // Виртуальная археология (неразрушающие методы исследований, моделирование, реконструкции): Материалы 1 междунар. конф. (4—6 июня 2012 г.). — СПб, 2012. — С. 192—201.

Дараган М.Н. Античная керамика из Хотовского городища скифской эпохи // Боспорский феномен. Проблема соотношения письменних и археологических источников. — СПб, 2005. — С. 256—261.

Дараган М.Н., Орлюк М.И., Кравченко Э.А. Результаты геофизических исследований на Хотовском городище скифской эпохи // Археология и геоинформатика. — М, 2007. — Вып. 4. — CD-ROM.

Дараган М., Орлюк М., Роменец А., Бондар К. Інтерпретація даних високоточної магнітної зйомки в складі археологічної ГІС (на прикладі Хотовського городища Скіфської доби) // 15th EAGE International Conference on Geoinformatics — Theoretical and Applied Aspects. — 2016. — CD-resourse. — 4 p.

Ивакин Г.Ю., Дараган М.Н., Орлюк М.И. и др. Геофизические и археологические исследования Хотовского городища скифской эпохи // АВУ 2004 р. — К., 2005. — С. 400—406.

Манштейн Э. Утерянные победы. Воспоминания фельдмаршала. — М., 2009. — 289 с.

Петровська Є.О. Ранньоскіфські пам'ятки на південній околиці Киева // Археологія. — 1970. — Т. XXIV — С. 129—145.

Євсюков Т., Опенько І. Моніторинг особливо цінних земель із застосуванням технологій ДЗЗ та ГІС // Вісник Львівського національного аграрного університету. Сер: Економіка АПК. — 2013. — № 20 (2). — С. 231—242.

Коробов Д.С. Современные подходы в полевой археологии // Междисциплинарная интеграция в археологии (по материалам лекций для аспирантов и молодых сотрудников). — М., 2016. — С. 312—342.

Максимов Е.В., Петровская Е.А. Древности скифского времени Киевского Поднепровья. —Полтава, 2008. — 126 с.

Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион). — К., 1989. — 336 с.

Покровська Є.Ф. Хотівське городище // АП УРСР. — 1952. — Т. IV. — С. 12—20.

М. М. Дараган, К. М. Бондар

ВІД ВИМІРЮВАНЬ ДО РЕКОНСТРУКЦІЙ: МЕТОДОЛОГІЯ НЕРУЙНІВНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ ТА ІСТОРІЇ

У статті розглянуто методологію вивчення та реконструкції пам'яток археології та історії, що базується на неруйнівних методах геофізики та геоінформатики. Запропонована методологія містить засоби збору та аналізу різнорідного фактичного матеріалу і дозволяє реалізувати комплексний підхід при створенні археолого-геоінформаційних реконструкцій. Практичне застосування продемонстровано на прикладі двох пам'яток: Хотівського городища скіфського часу та історико-археологічного об'єкту Другої світової війни — Інкерманські штольні.

Представлена реконструкція типу просторової організації Хотівського городища з розрідженою забудовою уздовж захисної системи й відсутністю забудови у його центральній частині. Отримані результати підтверджують дані попередніх дослідників про конфігурацію і площу городища і мають важливе значення для розуміння просторової структури городищ лісостепової зони України за скіфської доби.

Різнорідна експериментальна інформація, узагальнена та проаналізована засобами ГІС, привела до важливих висновків про стан скельного масиву, об'єм порожнинного простору, ступеня збереженості штолень і штреків Інкерману і характер їх використання під час Другої світової війни.

К л ю ч о в і с л о в а: археологія, геоінформаційна система, магнітометрія, неруйнівні дослідження, Хотівське городище, Інкерманські штольні.

M. M. Daragan, K. M. Bondar

FROM MEASUREMENTS TO RECONSTRUCTIONS. THE METHODOLOGY FOR NON-DESTRUCTIVE INVESTIGATIONS OF ARCHAEOLOGICAL AND HISTORICAL MONUMENTS

The article discusses the methodology for the study and reconstruction of archaeological and historical monuments, based on non-destructive methods of geophysics and geoinformatics. The proposed methodology provides means for collecting and analyzing diverse factual material and implies integrated approach when creating archaeological geoinformation reconstructions. The practical application is demonstrated on the examples of two monuments: Hotov hillfort of Scythian time and Inkerman galleries, the historical and archaeological site of WWII.

The reconstruction of spatial structure of Hotov hillfort with disperse buildings along the defensive system and the lack of buildings in its central part is presented. These results confirm previous research data about configuration and area of the hillfort and are important for understanding the spatial organization of Ukrainian Forest-Steppe hillforts at the Scythian period.

Diverse experimental data, summarized and analyzed by means of GIS, led to important conclusions about the state of rock massif, cavity space volume, the degree of preservation of tunnels and galleries of Inkerman and the way of their utilization during the World War II.

K e y w o r d s: archaeology, geoinformation system, magnetometry, non-destructive investigation, Hotov hillfort, Inkerman galleries.

Одержано 1.10.2016

УДК: [903.25:001.891.5](477.41+477.44)”637”

С. С. Лысенко, С. Д. Лысенко

ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ СПОСОБА НОШЕНИЯ НЕКОТОРЫХ УКРАШЕНИЙ КОМАРОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ

В статье приведены результаты эмпирического исследования возможностей использования браслетов и гривен комаровской культуры тшинецкого культурного круга. Для этой цели были изготовлены муляжи нескольких украшений из погребений Малополовецкого и Гордеевского могильников. В качестве респондентов привлечены мужчины и женщины различной комплекции.

Ключевые слова: комаровская культура, украшения, браслеты, шейные гривны.

Костюм и его элементы являются одним из важнейших источников для изучения материальной и духовной культуры древнего населения, социальной структуры общества, культурных связей [Древняя …, 1986; Доде, 2005, с. 305; Яценко, 2006, с. 7; Куприянова, 2008]. В последние два десятилетия появился ряд публикаций сореконструкциями костюма носителей тшинецкого культурного круга (ТКК) [Клочко, 1998; Васина, 2003; Клочко, Васіна 2011]. Однако эти «реконструкции» нельзя признать корректными, так как«размещение имеющихся артефактов на произвольно выполненных изображениях одежды вряд ли следует считать реконструкцией» [Доде, 2005, с. 307]. Изучение материалов, как более ранних (Комаров, Буковна, Войцеховка, Иванье, Гордеевка, Малополовецкое) так и новых (Кордышев) полевых исследований, позволили нам прийти к выводу, что достоверного ответа на вопрос «как выглядел костюм населения Украины эпохи поздней бронзы?», исходя из имеющихся на сегодняшний день данных, дать невозможно [Лысенко Св., Лысенко, 2014].

Однако, невозможность реконструкции древней одежды как таковойне исключает необходимости поиска общих особенностей костюмного комплекса и элементов убранства. Источником для таких построений являются взаимовстречаемость украшений в закрытых комплексах (погребения, клады), редкие случаи достоверного взаиморасположения украшений относительно костей скелета, а также анализ параметров украшений и эмпирические исследования возможных вариантов их ношения.

Абстрагируясь от некорректных реконструкций, мы попытались взглянуть на украшения комаровской культуры ТКК с другой стороны. Мы не знаем точно как их носили, но мы можем попытатьсявыяснить, как их МОГЛИ носить — экспериментальноисследовать пределы возможностей реконструкции способов ношения многоспиральных браслетов, браслетов и гривен со спиральными щитками.

Для этой цели были изготовлены муляжи нескольких украшений (с соблюдением диаметров щитков и внутренних диаметров [1]) из погребений Малополовецкого [2] (рис. 1) [Шишкин, Лысенко, 1996; Лысенко, Лысенко Св., 2001] и Гордеевского [3] (рис. 2) [Березанська, Клочко, 2011] могильников.В эксперименте были задействованы около двух десятков мужчин и

1. Отметим, что при измерении диаметров браслетов исследователи обычно подают диаметр внешний, а в данном случае нам интересен внутренний диаметр — размер свободного пространства внутри браслета — для того, чтобы продеть в него руку или ногу.

2. Гривна и браслет со спиральными щитками из погребения № 1, большая гривна из погребения № 68.

3. Многоспиральный браслет со спиральными щитками и многоспиральный браслет из кургана № 16.

© С.С. ЛЫСЕНКО, С.Д. ЛЫСЕНКО, 2017

женщин различной комплекции.

Антропологические определения погребений, содержащих интересующие нас украшения со спиральными щитками, имеются только для Малополовецкого (антрополог Л.В. Литвинова) и Кордышевского (антрополог А.Д. Козак) могильников. В Кордышеве украшения происходят из погребения женщины (курган 3, погребение 1, скелет 2) (рис. 3, *2—4*).На Малополовецком могильнике украшения найдены в погребениях женщины 35—40 лет и подростка (погребение 1); взрослых мужчины и женщины (погребение 63); зрелого мужчины (погребение 68); ребенка в возрасте второго детства (погребение 72) — отметим, что все эти погребения на Малополовецком совершены по обряду дememбрации (расчленения).Таким образом, очевидно, что украшения со спиральными щитками могли присутствовать в уборах *не только женщин и детей, но и мужчин*. Однако следует также отметить, что во всех случаях, когда нам достоверно известно расположение таких украшений по отношению к костям скелета (Войцеховка, Иванье, Гордеевка, Малополовецкое, Кордышев), они были положены в качестве приношений и не имели непосредственного отношения к погребальному убранству.

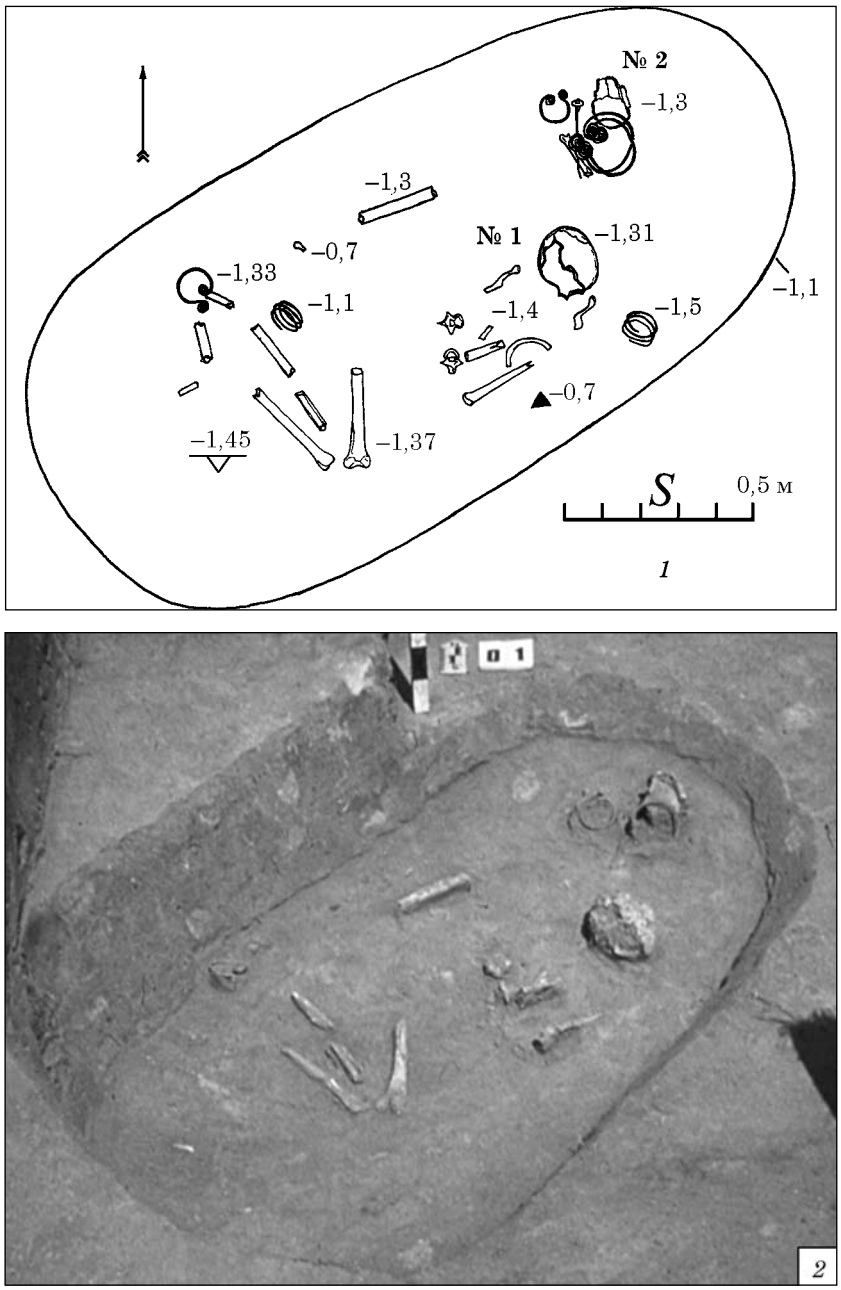

Рис. 1. Малополовецкое, погребение 1

По заключению антрополога Л.В. Литвиновой, скелеты погребенных Малополовецкого могильника были среднемассивными, средний рост женщин 165 см, мужчин — 177—178 см [Литвинова, 2001]. Поэтому проведение эмпирического исследования с помощью современного населения мы считаем вполне корректным. Для большей чистоты эксперимента привлекались индивиды с различной комплекцией и ростом, приближенным к среднему. Проверялась также и возможность движений с надетыми украшениями.

Многоспиральные браслеты вызывают наименьшее количество вопросов — их диаметры подходят только на запястья рук. На запястья они были надеты в Войцеховке (курган 5, погребение 2—4) [Гамченко, 1924, фото 82] (рис. 3, *1*), Козаровичах (погребение 43, скелет 3) [Лысенко, 2015, рис. 6], Кордышеве (курган 3, погребение 1, скелет 2) [Ільчишин, 2016] (рис. 3, *2—4*), Гордеевке (курган 16) (рис. 1; 4, *3*).

Для сравнения был изготовлен и использован при экспериментальной примерке муляж одного из многоспиральных браслетов из погребения в кургане 16 Гордеевского могильника (рис. 4). В нашем эксперименте такой браслет (с не самым маленьким диаметром — 7 см) смогли надеть только три женщины (рис. 5, *2—4*) и один мужчина — наиболее грацильный. У остальных кисть в браслет просто не прошла (рис. 5, *1*).

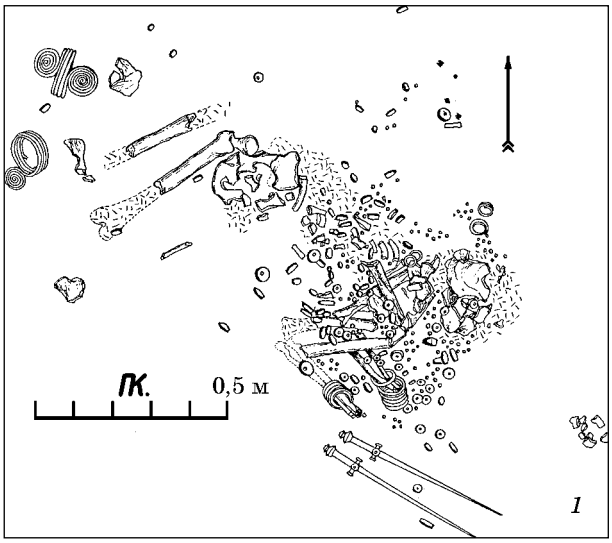

Рис. 2. Гордеевка, курган 16 (по: [Лобай, 1986/147, табл. XXX, фото 24])

В отличие от многих многоспиральных браслетов волынской и киево-черкасской групп ТКК с сегментовидным сечением, скрученных достаточно произвольно, круглые в сечении браслеты подольской группы ТКК (Гордеевка, Печера), имеют одинаковый диаметр всех витков и их плотное прилегание один к другому. Согласно заключению Т.Ю. Гошко, такие браслеты навивались на цилиндрическую болванку [Гошко, 2011, с. 36]. Таким образом, экспериментальные исследования показывают, браслеты из кургана 16 Гордеевки, найденные непосредственно на запястьях рук, могли быть надеты только на особь с узкой ладонью — женщину, подростка или очень грацильного мужчину.

Браслеты со спиральными щитками (рис. 6, *1*) имеют значительно меньше возможностей — скорее всего их могли носить на руках, в крайнем случае — на щиколотках ног. Конкретное место ношения зависит от диаметра браслетов и комплекции человека. Разным участникам эксперимента, как мужчинам, так и женщинам, браслет подходил на руку на разные места. Ни один из возможных вариантов ношения не оказался полностью непригодным. Таким образом, браслеты со щитками могли носиться над бицепсом, на бицепсе, над локтем, под локтем, на средней части предплечья и даже на запястье (рис. 6, *2—4, 7*; 7). Любое из этих расположений полностью удовлетворяет эстетическое восприятие. При ношении таких браслетов поверх одежды количество возможных месторасположений для каждого человека, особенно не очень плотной комплекции, еще более возрастает.

Ношение этих браслетов на ногах тоже вполне возможно (рис. 6, *5—6*), правда, для этого их пришлось бы каждый раз разгибать и сгибать, потому что иначе стопа не проходит в подъеме. Последнее допустимо для малополовецких браслетов, изготовленных из сравнительно тонкой проволоки, диаметром до 0,5 см, но вряд ли возможно для более массивных браслетов, например, войцеховских (курган 9, погребение 2), у которых максимальный диаметр проволоки превышает 0,7 см [Лагодовська, Захарук, 1956, рис. 2], и совершенно нереально для массивных браслетов такого типа тшинецкой культуры ТКК, у которых толщина проволоки иногда превышает 1 см [Miśkiewicz, 1978, tabl. XLIX]. Кроме того, следует отметить, что известные нам экземпляры браслетов со спиральными щитками комаровской культуры не имеют надломов и повреждений вследствие постоянного сгибания-разгибания.

Наряду с обыкновенными браслетами со спиральными щитками, одним из характерных типов украшений комаровской культуры, создающим ее «наглядный образ», являются большие «браслеты» или **гривны со спиральными щитками** (рис. 8, *1*; 9, *1*; 10).

Обычно гривнами называют шейное украшение в виде металлического обруча, разомкнутого или цельнолитого. До позднебронзового времени данная категория украшений не была распространена на территории Правобережной лесостепи (известно лишь несколько гривен унетицкого типа из Галиции, относящихся к самому финалу эпохи средней бронзы [Свєшніков, 1974, рис. 19, *1—2*]. Для рассматриваемого типа украшений комаровской культуры название «гривна» и интерпретация его как шейного украшения появились довольно давно: польские археологи 19 — начала 20 вв. называли их «нашийниками» [Kostrzewski, 1927], в советской археологии использовались названия «медное ожерелье» [Гамченко, 1924], «шейная гривна» [Лагодовська, 1948], «большой браслет» [Свєшніков, 1966/72].

До недавнего времени, из-за особенностей обряда элитных погребений комаровской культуры (расчленения, кремации), а также из-за отсутствия в некоторых случаях точных данных, гривны со спиральными щитками ни разу не фиксировались на каких-либо определен-

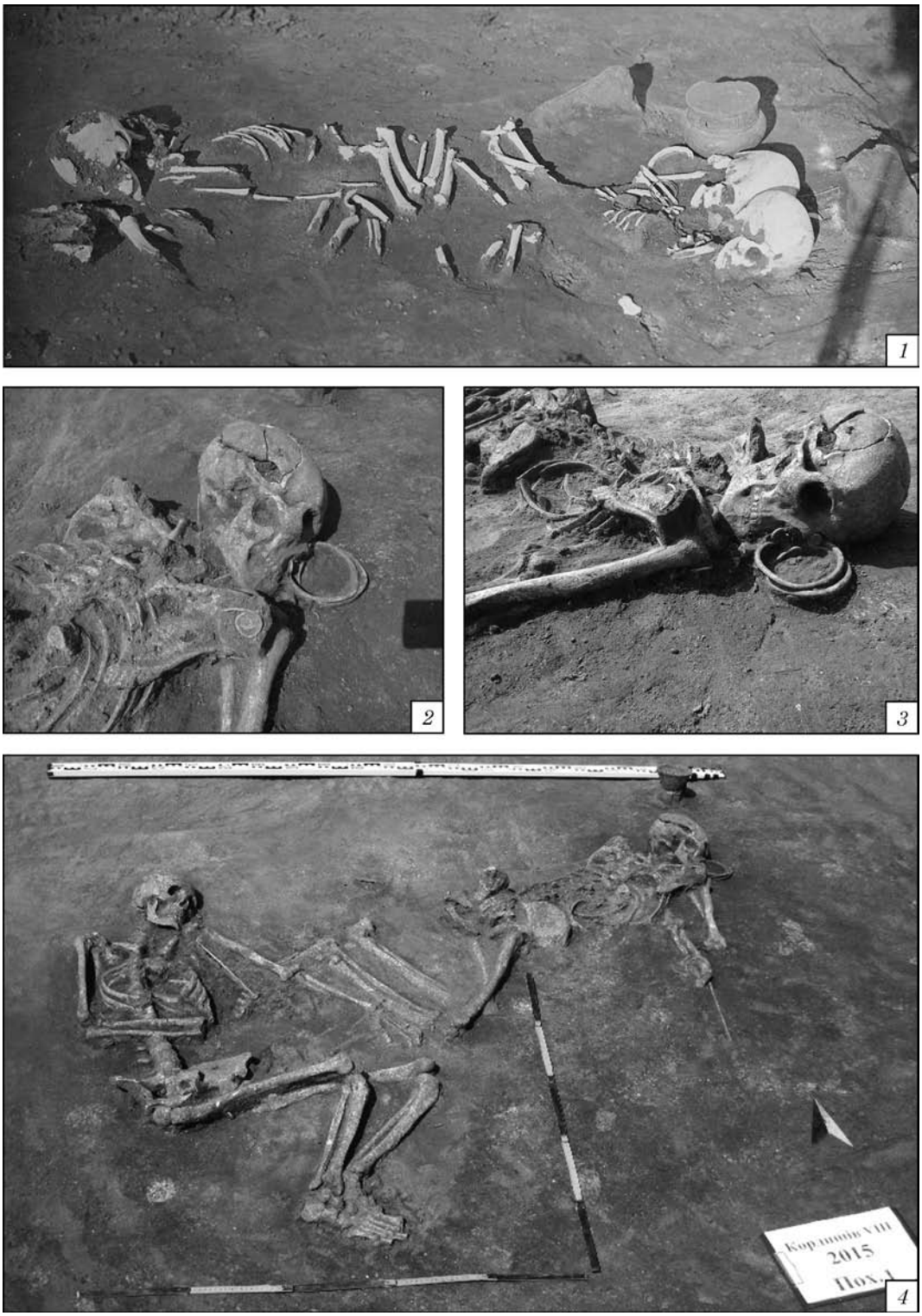

Рис. 3. Погребения с находками украшений: *1* — Войцеховка, курган 5, погребение 2—4 (по: [Гамченко, 1924, ф. 82]; *2* — Кордышев 8, курган 3, погребение 1 (раскопки М.А. Ягодинской, В.В. Ильчишина, 2015 г.)

ных костях скелета, в т. ч. на шейных. Это определяет некоторую условность используемого нами термина «гривна». От браслетов эти изделия отличает только слишком большой диаметр, поэтому некоторые исследователи вместо «гривен» продолжают использовать название «большие браслеты». В 2015 г. на могильнике КордышевскогоМ.А. Ягодинской и В.В. Ильчишиным было исследовано погребение, в котором такая гривна была найдена в районе шеи [Ильчишин, 2016] (рис. 3, *2—4*). Однако, рассмотрев фотографию погребения и сопоставив ее с рисунком фрагментов гривны (рис. 10, *5*), мы видим, что это изделие не могло быть надето на шею погребенного — щиток, лежащий на лопатке этому противоречит. Значит, либо

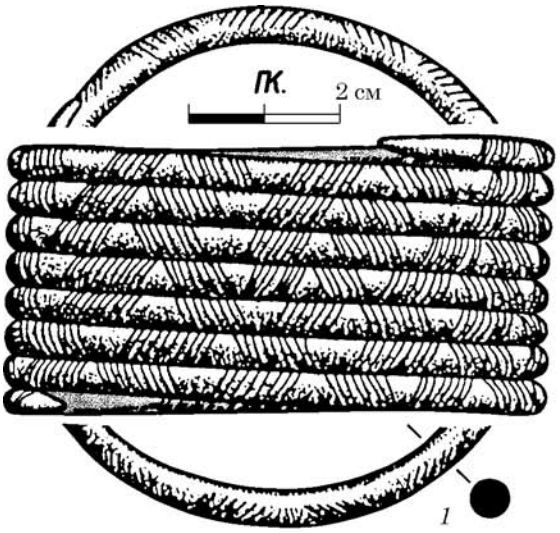

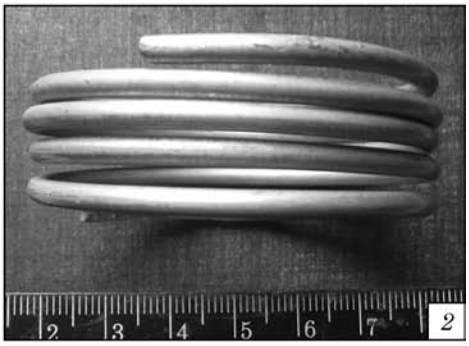

Рис. 4. Гордеевка, курган 16, многоспиральный браслет (*1*; по: [Berezanskaja, Kločko, 1988]); муляж многоспирального браслета (*2*); Гордеевка, курган 16, фрагмент погребения (*3*; фото из архива М.В. Потупчика)

погребение было потревожено в древности (что отрицается анатомическим порядком расположения костей), либо гривна была положена в погребение как приношение (так же как и браслеты со спиральными щитками, лежащие у лицевого отдела черепа). Причем, возможно, она была положена уже фрагментированной.

В погребении 1 Малополовецкого могильника присутствуют парные «гривны» со спиральными щитками [1]. И хотя это погребение формально парное (расчлененный костяк женщины и свод черепа подростка), парность «гривен» оспаривать трудно — у них почти одинаковый диаметр (12,5 и 12,7 см), одинаковая толщина проволоки, одинаковы количество витков в щитках и диаметры щитков. В погребении 68 этого же могильника были найдены еще две гривны, диаметры которых неодинаковы — 14,6 и 13,5 см (одна имеет следы древнего ремонта), толщина проволоки тоже разная — 0,4 и 0,6 см, не совпадают диаметры щитков и количество витков в щитках. Но само их присутствие в захоронении с останками одного человека (зрелого мужчины) может свидетельствовать о том, что их положили как парные. Таким образом, на основании расположения этих вещей в погребениях, у нас нет неопровержимых оснований для того, чтобы однозначно считать, что данная категория украшений в погребальном убранстве занимала место именно на шее погребенного.

На сегодняшний день нам известно 13 гривен со спиральными щитками комаровской

1. Гривны лежали на фрагментированном своде черепа подростка и были перевиты между собой.

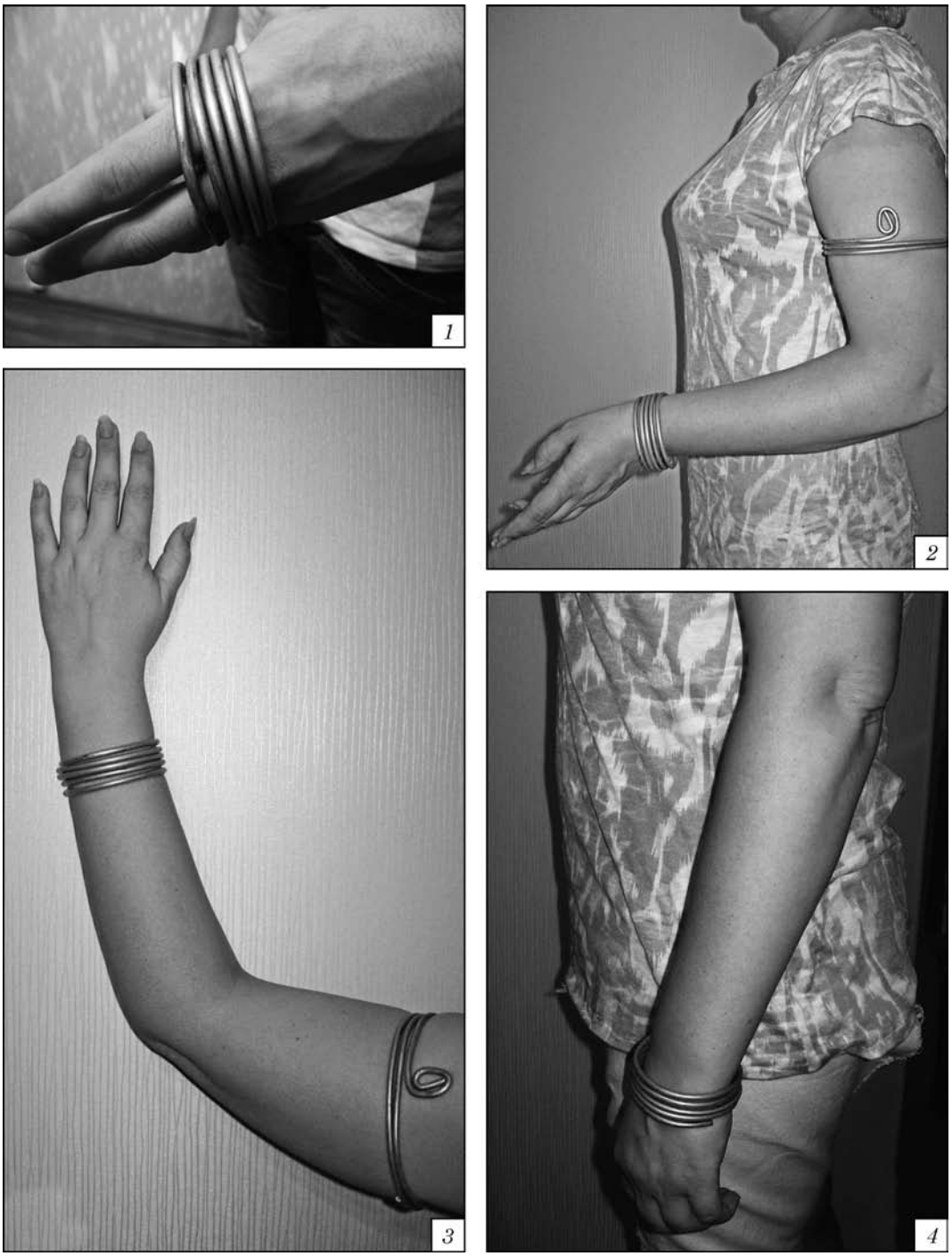

Рис. 5. Экспериментальные исследования способа ношения многоспиральных браслетов

культуры. Их диаметры от 11,6 до 14,6 см [Лысенко Св. 2006] (рис. 10, *2—5*). Изделия близкого диаметра (от 10,3 до 13 см), но без щитков, были найдены insituна шеях погребенных в могильниках петровской и алакульской культур [Куприянова 2008, с. 16]

Гривны со спиральными щитками имеют слишком большой диаметр, для того чтобы носить их на руках, разве что на очень толстую ткань или мех. (рис. 8, *2—5*). Но из-за круглой формы, даже при развитой мускулатуре, носить их на руке (над бицепсом) некомфортно — сильно давят в подмышечную область. Для всех остальных мест на руке они безнадежно велики.

Для ношения на ногах эти украшения по диаметру более подходят (рис. 8, *6—8*). Некоторым из участников эксперимента они подошли на ноги под коленом или над коленом. Однако большинство из тех, кому они пришлись впору (за исключением одного мужчины) жаловались на то, что ходить в них нельзя — при ходьбе металлический обруч пережимает мышцы и причиняет боль. Опытным путем установлено, что единственные места, где гривны со щитками можно было носить на ногах, так чтобы они не

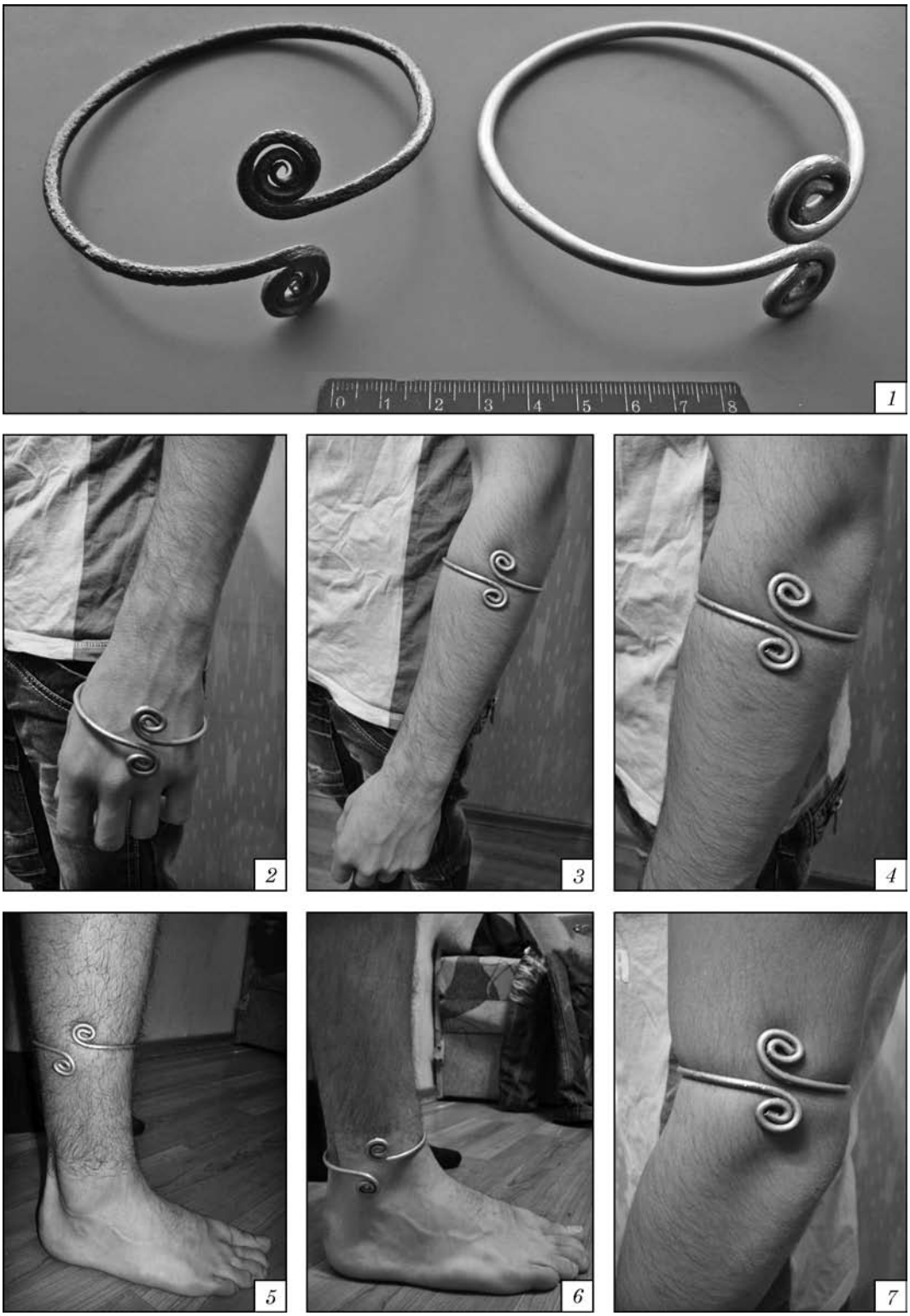

Рис. 6. Малополовецкое, погребение 1, браслет со спиральными щитками и его муляж (*1*); экспериментальные исследования способа ношения браслетов со спиральными щитками (*2—7*)

причиняли неудобств, — это над коленом (под бедренными мышцами) и под коленом (над икроножными мышцами). Но при этом диаметры украшений должны были позволять им свободно лежать на утончающейся в этом месте части ноги, не пережимая мышц. Кроме того, положение щитков тоже имеет значение — при расположении щитков спереди они мешают суставу (некомфортно). Расположение щитков несколько сбоку представляется более удобным и достаточно зрелищным.

При надевании на шею гривны лежат вполне удобно, не мешают и достаточно хорошо смотрятся (рис. 9, *2—7*). Таким образом, экспери-

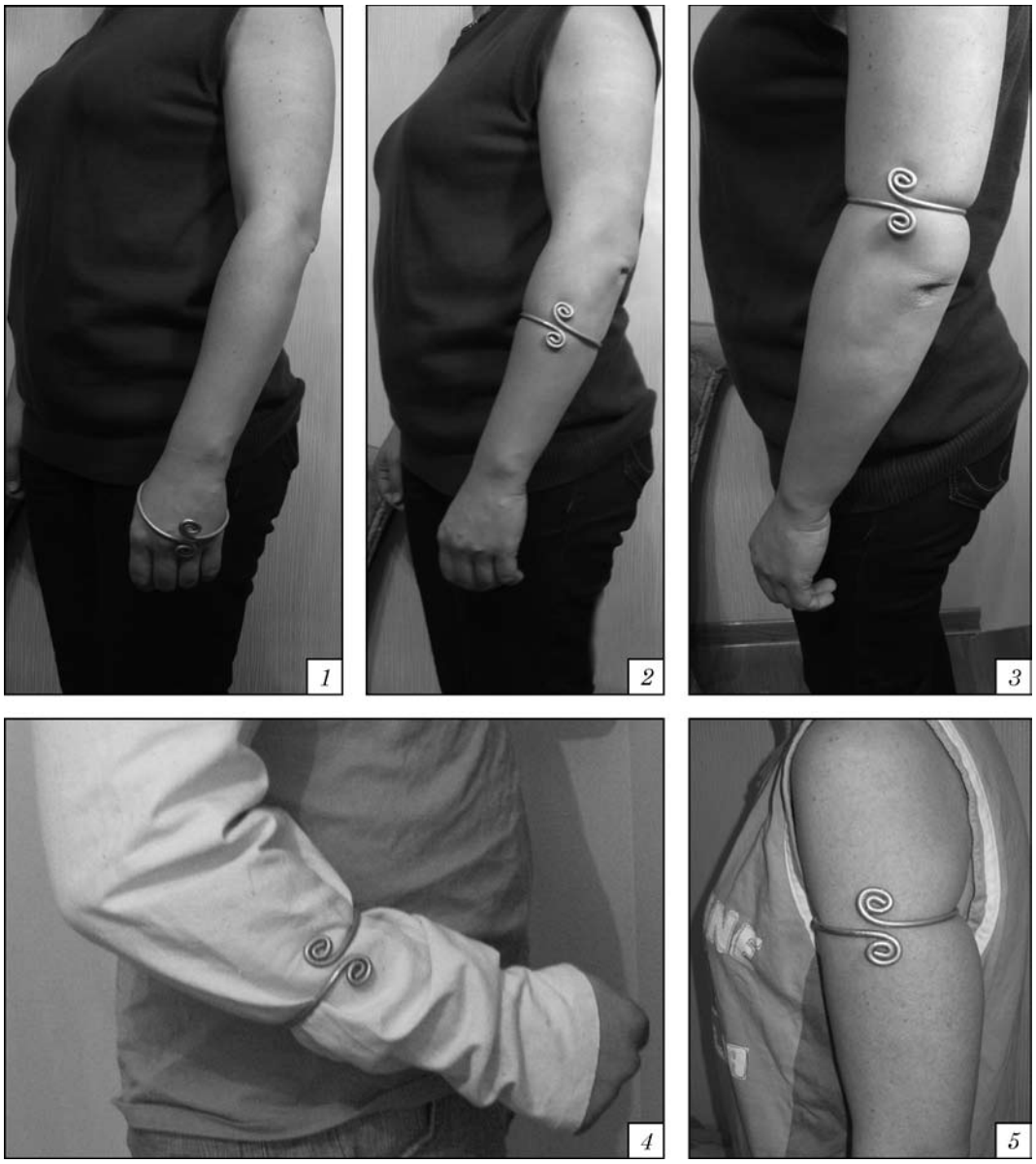

Рис. 7. Экспериментальные исследования способа ношения браслетов со спиральными щитками

мент подтверждает предположение, что гривны со спиральными щиткамимогли использоваться в качестве шейного украшения [Лысенко, 1999, с. 93—95]. Однако, нагрузка на металл при таком ношении очень велика — обруч требуется все время сгибать-разгибать (рис. 9, *2—3*; 10, *1*). Свидетельством подобных действий можно считать следы ремонта и надломы на одной из гривен из погребения 68 Малополовецкого могильника (рис. 10, *3*), фрагментация гривны из Кордышева (рис. 10, *5*) и гривну с далеко разведенными щитками из Бара (рис. 10, *2*) [Swiesznikow, 1967, tabl. XIV, *1*]. При этом на гривне из Бара наблюдается характерная угловатость кольца на участке противолежащем щиткам. Подобная угловатость начала образовываться и на одном из муляжей вследствии его многократного сгибания и разгибания.

Оставался единственный невыясненный момент — способ ношения на шее парных гривен из Малополовецкого могильника. С этим нам помог один из респондентов-мужчин, занимающийся боксом. Как и всем остальным, ему было предложено оценить удобно ли носить гривну со щитками на шее — не мешают ли щитки. Почти сразу он повернул ее щитками чуть в сторону, отметив, что вот в таком положении точно не мешают. Такой вариант представляется вполне правдоподобным, особенно если использовать парные гривны. В таком случае, либо все четыре щитка гривен будут находиться с одной стороны шеи (рис. 9, *5*), либо щитки гривен можно развести в разные стороны и получить довольно интересный, с эстетической точки зрения, вид (рис. 9, *4, 6*).

Нельзя однозначно отбрасывать и возможность использования рассматриваемых типов украшений в качестве элементов своего рода защитного «доспеха». Так, шейные гривны комаровского типа могли значительно снизить

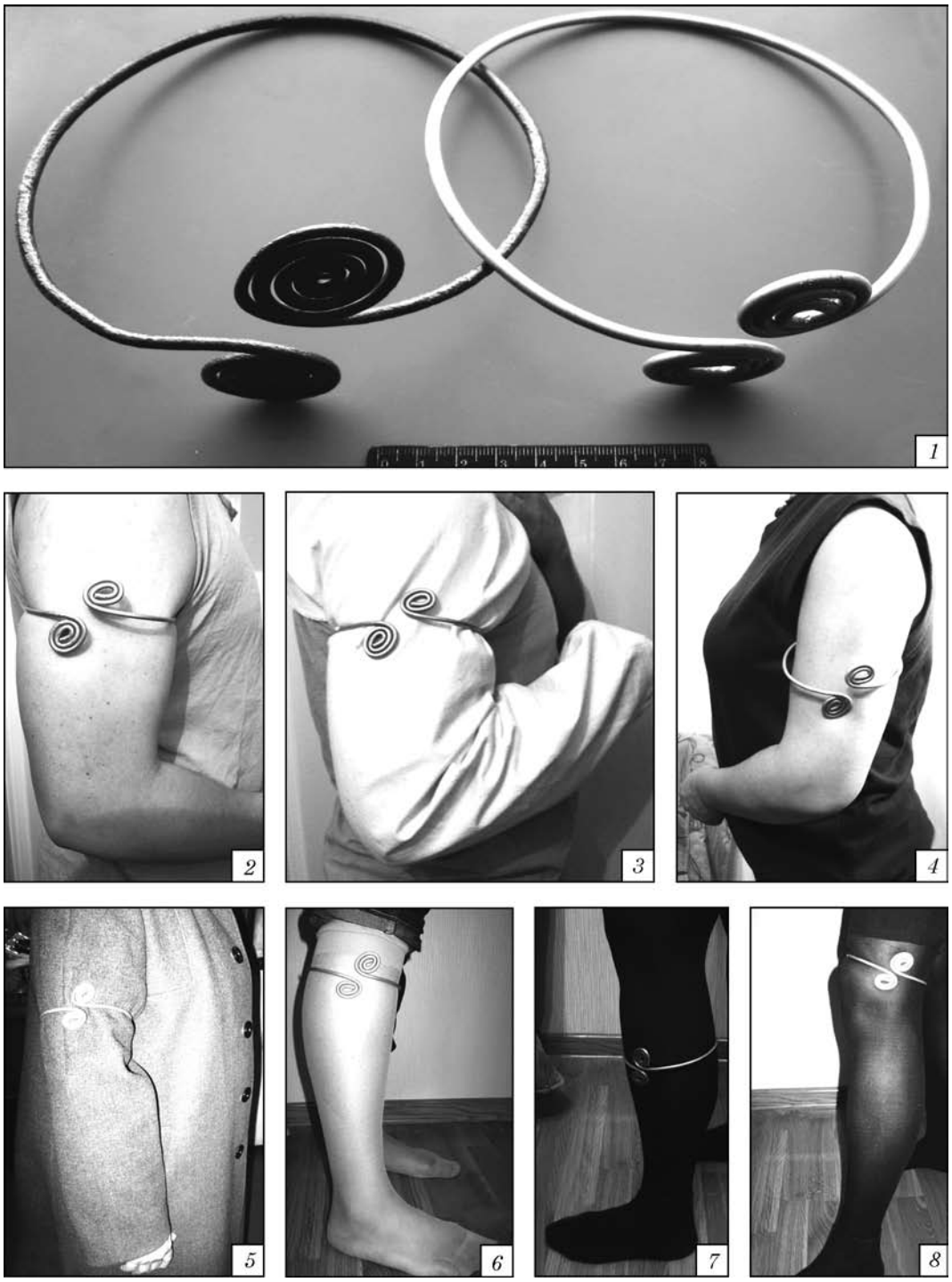

Рис. 8. Малополовецкое, погребение 68, гривна со спиральными щитками № 1 и ее муляж (*1*); экспериментальные исследования способа ношения гривен со спиральными щитками (*2—8*)

эффективность применения ножей-кинжалов как лобойковской, так и ингуло-красномаяцкой металлургических традиций, проникавших в ареал ТКК с юго-востока и юга, из ареалов срубного культурного круга и культурного круга Сабатиновка—Ноа—Кослоджень (рис. 9, *6*) [1].

Овальные многоспиральные браслеты со спиральными щитками (рис. 11, *1*) известны только из одного комплекса — кургана 16 Гордеевского могильника. В отчете и первых публикациях они описаны, как расположенные на костях ног скелета. Информация о расположении браслетов на ногах сохранилась и при недавнем переиздании материалов Гордеевского могильника [Березанська, Клочко, 2011, с. 18]. В отчете автора раскопок Б.И. Лобая имеется целых два не вполне идентичных плана

1. На фото использован нож-кинжал с поселения Волошково 1 [Роботи …, 2012, с. 48, рис. 15; 16], происходящий из ареала комаровской культуры и относящийся к тому же периоду, что и гривны комаровского типа.

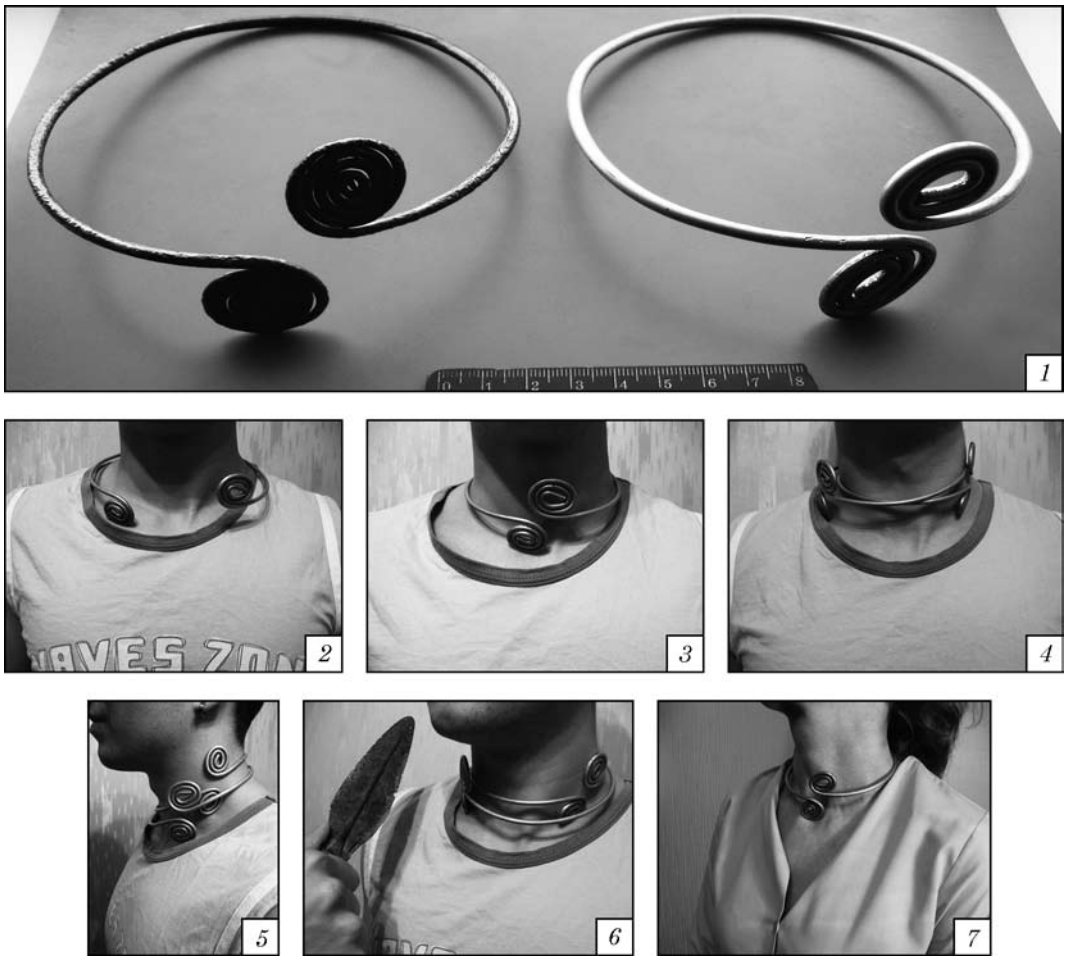

Рис. 9. Малополовецкое, погребение 1, гривна со спиральными щитками № 2 и ее муляж (*1*); экспериментальные исследования способа ношения гривен со спиральными щитками (*2—7*)

этого погребения [Лобай, 1986/147, табл. XXIX; XXX], а также его фотография [Лобай, 1986/147, фото 24]. На планах видно, что из костей ног сохранилась только пара фрагментов бедренных костей (рис. 2, *1*), что подтверждается и фотографией (рис. 2, *2*). Никаких костей и даже костного тлена возле браслетов со щитками нет ни на планах, ни на фото. Более того, судя по фотографии, расстояние от остатков бедренных костей до браслетов явно превышает размеры берцовых костей.

Приходится признать, что оба плана не соответствуют фотографии по ряду позиций. В общем, в лучшем случае, можно говорить о том, что браслеты находились на месте несохранившихся берцовых костей, или лежали в ногах погребеного в качестве сопутствующего инвентаря. В любом случае, использовать это погребение для однозначной реконструкции места таких браслетов в убранстве мы, к сожалению, не можем.

Проведение экспериментальных исследований показало, что овальный многоспиральный браслет со спиральными щитками (рис. 11, *2*) очень хорошо садится на руку выше локтя, на бицепс и над бицепсом. Благодаря овальной форме, он отлично держится и не давит в подмышечную область при прижимании руки к телу. Надо сказать, что мужчине с хорошо развитой мускулатурой такой браслет выше положения «над локтем» не налез. При использовании его поверх одежды, количество участников эксперимента, которым он подошел на руку, увеличилось. Следует отметить, что именно при таком положении — на плечевой части руки — щитки расположены наиболее зрелищно (рис. 11, *3—5*).

На ногу овальные браслеты подошли только нескольким женщинам (рис. 11, *6*). У остальных участников нога в подъеме не прошла в браслет (рис. 11, *7*). Женщины, которым удалось надеть браслет на ногу, отмечают, что при положении в нижней части икры (а выше он не проходит) браслет хоть и держится, но ненадежно. При ходьбе он либо соскальзывает, либо сильно пережимает мышцу, вызывая боль. Единственное место на ноге, где эти браслеты не причиняют неудобств — над стопой. В таком положении они хоть и болтаются, но не перекручиваются (мешает щиток) и, поэтому не слетают. При ношении поверех одежды они меньше болтаются. Однако при ношении

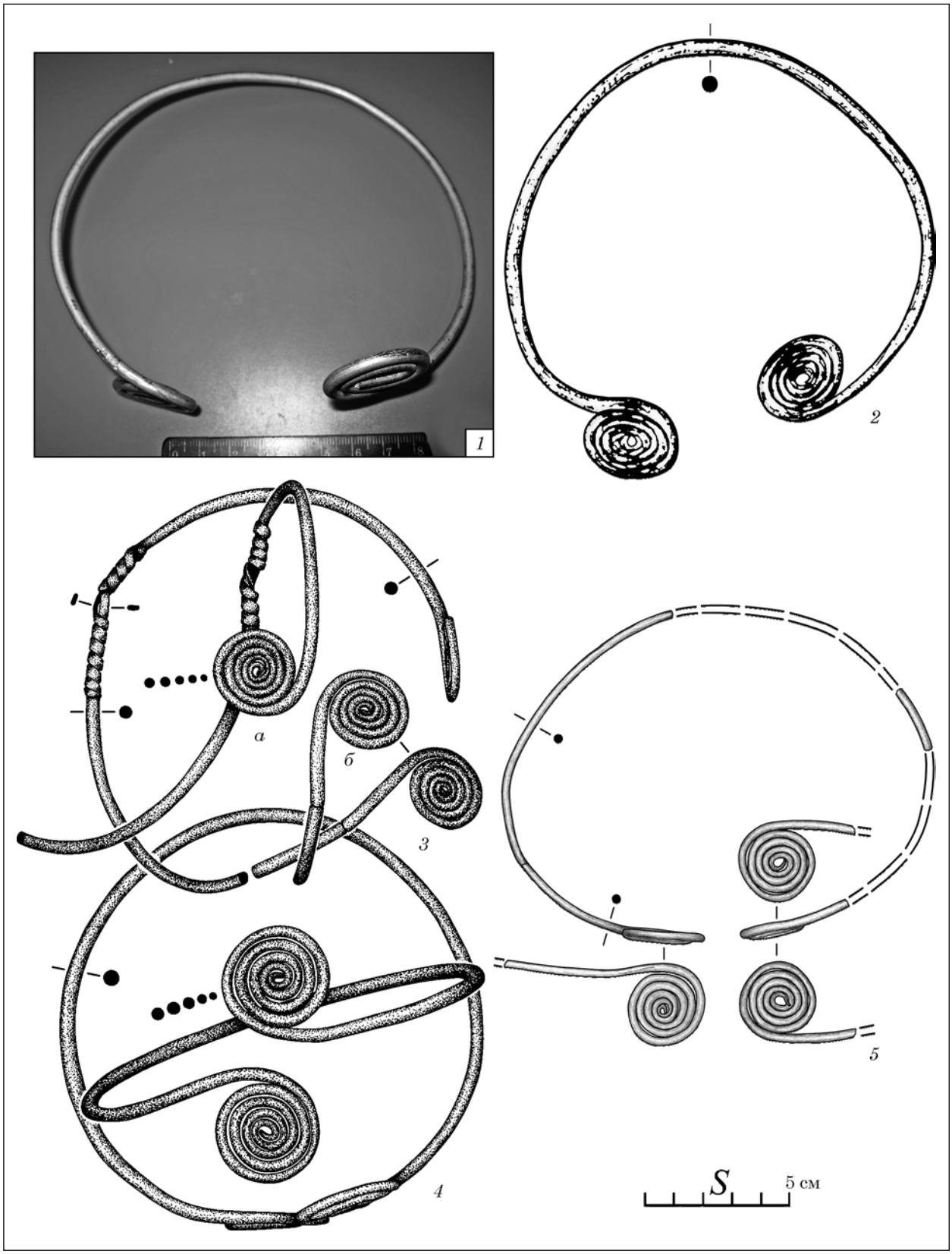

Рис. 10. Шейные гривны: *1* — разогнутый муляж шейной гривны; *2* — Бар; *3, 4* — Малополовецкое, погребение 68; *5* — Кордышев, курган 3, погребение 1

гордеевских браслетов над стопой, большие щитки волочатся по земле, что исключает возможность их ношения даже в качестве праздничного убранства. Таким образом, если их и могли надевать на ноги, то лишь на труп,при проведении погребального обряда.

У двух из трех респондентов, которым удалось надеть на запястье многоспиральный

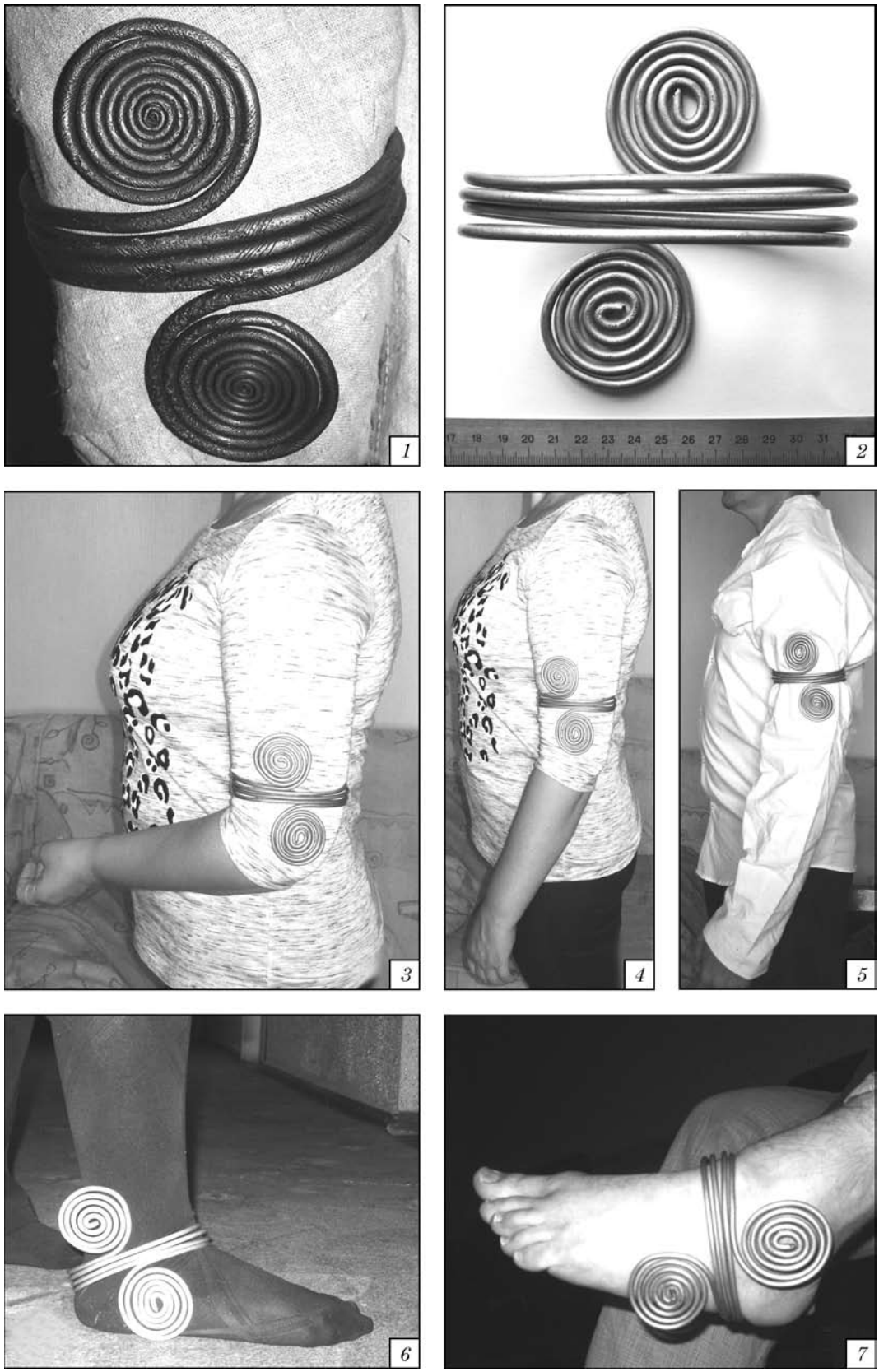

Рис. 11. Гордеевка, курган 16, многоспиральный браслет со спиральными щитками (*1*; по: [Berezanskaja, Kločko, 1988]); муляж многоспирального браслета со спиральными щитками (*2*); экспериментальные исследования способа ношения многоспиральных браслетов со спиральными щитками (*3—7*)

браслет, овальный многоспиральный браслет со щитками оказался велик для ношения на руке, а носить подобные украшения на ногах, как мы выяснили, неудобно. Однако нельзя исключать, что оба типа украшений составляют все-таки единый комплекс, когда многос-

пиральные браслеты носились непосредственно на запястье, а овальные многоспиральные браслеты со щитками — на верхней части руки, поверх одежды. Помещение многоспиральных браслетов со щитками в ногах погребенного, позволяет рассматривать их в качестве сопутствующего инвентаря [Смирнов 1997, с. 73—74, 170]. Как и браслеты со спиральными щитками из Кордышева, положенные перед лицом погребенной, комплексы украшений из расчлененных погребений Малополовецкого и кремации на месте в Иванье [Лысенко Св., Лысенко, 2014].

Некоторые гривны и браслеты со спиральными щитками, а также многоспиральные браслеты, происходящие из Центральной Европы, явно играли роль защитного доспеха, они массивны, имеют большое количество витков и довольно крупные спиральные щитки [Балагури 2001]. Украшения комаровской культуры ТКК явно уступают им в «защитных» качествах. Возможно, как зачастую происходит со многими изделиями, функциональное назначение дополнилось, а потом и сменилось эстетическим.

Балагури Э.А. Население Верхнего Потисья в эпоху бронзы. — Ужгород, 2001. — 392 с.

Березанська С.С., Клочко В.І. Гордіївский могильник // Гордіївский могильник. — Вінниця, 2011. — С. 7—113.

Васіна З. Український літопис вбрання. — К., 2003. — Т. 1. — 446 с.

[*Гамченко*]. Раскопки 1924 г. на Волыни Сергея Гамченка / НА ІА НАН України. — фонд Гамченко, № 46—48 (ф. ВУАК. — № 28).

Гошко Т.Ю. Металообробка у населення Правобережної Лісостепової України за доби пізньої бронзи. — К., 2011. — 128 с.

Доде З.В. Костюм как репрезентация историко-культурной реальности: к вопросу о методе исследования // Структурно-семиотические исследования в археологии. — Донецк. — 2005. — Т. 2. — С. 305—330.

Древняя одежда народов Восточной Европы. — М., 1986. — 272 с.

Ільчишин В.В. Комарівський горизонт багатошарового курганного могильника Кордишів VIII на Шумщині // МДАПВ. — Львів, 2016. — Вип. 20. — С. 259—272.

Клочко Л.С. Женский костюм в Правобережной Украине по материалам украшений тшинецкой и комаровской культур // «Trzciniec» — system kulturowy czy interkulturowy proces. — Poznan, 1998. — С. 329—336.

Клочко Л.С., Васіна З.О. Реконструкція жіночого вбрання за знахідками в похованнях Гордіївського могильника // Гордіївський могильник. — Вінниця, 2011. — С. 237—249.

Куприянова Е.В. Тень женщины: Женский костюм эпохи бронзы как «текст»: [по материалам некрополей Южного Зауралья и Казахстана]. — Челябинск, 2008. — 244 с.

Лагодовська О.Ф. Войцехівський могильник бронзової доби на Волині // Археологія. — 1948. — Т. II. — С. 62—77.

Лагодовська О.Ф., Захарук Ю.М. Нові дослідження Войцехівського могильника // АП УРСР. — 1956. — Т. VI. — С. 69—74.

Лисенко С.Д. До реконструкції жіночого вбрання стародавнього населення краю доби бронзи (за матеріалами розкопок могильника Малополовецьке-3) // Прес-музей. — Фастів, 1999. — № 8—9. — С. 93—95.

Лысенко С.Д. Могильник Козаровичи эпохи поздней бронзы // Кукутень-трипільський культурний комплекс та його сусіди: Зб. наук. пр. пам. В.О. Круца. — Львів, 2015. — С. 463—474.

Лысенко С.Д., Лысенко С.С. Исследования на могильнике Малополовецкое-3 в 2000 г. // АВУ 1999—2000 рр. — К., 2001. — С. 147—159.

Лысенко С.С. Прикраси населення України доби пізньої бронзи: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2006. — 20 с.

Лысенко С.С., Лысенко С.Д. Некоторые аспекты реконструкции древнего костюма и убранства // Археологія: можливості реконструкцій. — К., 2014. — С. 107—119 (АДІУ. — Вип. 2 (13)).

Литвинова Л.В. Население Среднего Поднепровья в эпоху поздней бронзы (по материалам могильника Малополовецкое-3) // Етнокультурні процеси у Середньому Подніпров'ї за матеріалами археологічних досліджень. — К., 2001. — С. 10—12.

Лобай Б.И. Научный отчет о работе археологической экспедиции Винницкого краеведческого музея в 1986 г. / НА ІА НАН України. — 1986/147.

Роботи Дністровської комплексної археологічної експедиції у 2011 році / Черновол Д.К., Лисенко С.Д., Корвін-Піотровський А.О., Позіховський О.Л., Маринченко Г.В. — К., 2012. — 66 с.

Свешніков І.К. Звіт з роботи Волинської археологічної експедиції в 1966 р. / НА ІА НАН України. — 1966/72.

Свешніков І.К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III — на початку II тисячоліття до нашої ери. — К., 1974. — 208 с.

Смирнов Ю.А. Морфология преднамеренного погребения. — М., 1997. — 279 с.

Шишкін Р.Г., Лисенко С.Д. Поховання східнотшинецької культури поблизу с. Малополовецьке // Археологія. — 1996. — № 1. — С. 146—150.

Яценко С.А. Костюм Древней Евразии: ираноязычные народы. — М., 2006. — 664 с.

Berezanskaja S.S., Kločko V.I. Das Gräberfeld von Hordeevka. — Leidorf, I998. — 87 S., 83 Taf. (Archäologie in Eurasien. — Bd. 5).

Kostrzewski J. Przyczynki do epoki brazowej na Wolyniu // Przegląd Archeologiczni. — Poznan, 1927. — T. III, **2**. — S. 111—115.

Miśkiewicz J. Kultura Trzciniecka // Prahistoria ziem polskich. — Wroclaw; Warczawa; Gdansk, 1978. — T. 3: Wczesna epoka brązu. — S. 173—196.

Swiesznikow I.K. Kultura komarowska // Archeologia Polski. — 1967. — S. 39—107.

С. С. Лисенко, С. Д. Лисенко

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СПОСОБУ НОСІННЯ ДЕЯКИХ ПРИКРАС КОМАРІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Неможливість навіть гіпотетичної реконструкції одягу населення України доби пізньої бронзи за наявними на сьогодні матеріалами роблять актуальними пошуки загальних особливостей костюмного комплексу. Джерелом для таких побудов є взаємозустрічальність прикрас у закритих комплексах, поодинокі випадки достовірного розміщення прикрас відносно кісток скелета, а також аналіз параметрів прикрас та емпіричні дослідження можливостей їх використання.

У статті увагу приділено вивченню місця у вбранні багатоспіральних браслетів, браслетів зі спіральними щитками, великих «браслетів» (гривен) зі спіральними щитками, багатоспіральних браслетів зі спіральними щитками. Розглянуті достовірні випадки розташування таких прикрас у похованнях. Проведені спроби виявити рамки використання подібних прикрас — як їх *могли* носити. Для цього були виготовлені муляжі та проведено їх тестування на двох десятках респондентів.

Встановлено, що багатоспіральні браслети носили на запясті. Браслети зі спіральними щитками, скоріш за все, носили на руках, вище або нижче ліктя. Не можна однозначно виключити їх використання як ножних, але для цього її потрібно було розгинати, що навряд чи можливо для деяких екземплярів, виготовлених з достатньо товстого дроту.

Великі «браслети» зі спіральними щитками, скоріш за все, використовували як шийні гривні. Виготовлені вони з тонкого дроту. Їх можна було легко згинати-розгинати, щоб одягти на шию. Про використання таких прикрас як гривень свідчить розташування фрагментованого екземпляру в районі шиї у Кордишеві. Про те, що їх згинали-розгинали — розімкнена гривна з Бару та гривна з Малополовецького зі слідами ремонту.

Встановлено, що великі овальні багатоспіральні браслети зі спіральними щитками на зразок гордіївських не могли використовуватися як ножні. Більшість респондентів взагалі не змогли надіти їх на ноги. Тіж поодинокі граційні особи, що таки змогли надіти ці прикраси, не могли в них ходити — вони або волочаться великими щитками по полу, або сильно передавлюють м'язи ікри. Овальна форма гордіївських браслетів відповідає формі м'язів руки, а не ноги. Можемо припускати, що носили їх на руці, вище або нижче біцепса.

К л ю ч о в і с л о в а: комарівська культура, прикраси, браслети, шийні гривни.

S. S. Lysenko, S. D. Lysenko

EXPERIMENTAL STUDY OF THE WAY OF WEARING OF SOME ADORNMENTS OF KOMAROV CULTURE

The impossibility of even a hypothetical reconstruction of the ancient clothing of the population of Ukraine in the Late Bronze Age makes it of current interest searching common features of the suit complex. The source for such modeling are the joint finding of adornments in closed complexes, isolated cases of veracious placement of adornments relative to the bones of the skeleton, as well as analysis of the parameters of adornments and empirical studies of the possibilities of their use.

The article focuses on the study of the place of the multi-spiral bracelets, bracelets with spiral shields, large «bracelets» (torques) with spiral shields, multi-spiral bracelets with spiral shields in the finery. Veracious cases of placing of such adornments in burials are examined. An attempt to reveal the limits of using of such adornments — *how they could be worn* – was made. To do this, dummies were made and they were tested on two dozen respondents.

It was found that multi-spiral bracelets were worn on the wrist. Bracelets with spiral shields, most likely, were worn on the hands, above or below the elbow. You cannot unequivocally exclude their use as foot, but for this they would have to be unbendable, which is hardly possible for some items made from a thick enough bar.

Large «bracelets» with spiral shields, most likely, were used as cervical torques. They are made of thin wire. They could easily be bent and folded to put on the neck. About the use of such adornments as a torques shows the placing of a fragmented item in the neck area in Kordyshev. About the fact that they bent-unbend testifies an open torques from the Bar and a torques from Malopolovetskoe with traces of repair.

It was established that large oval multi-spiral bracelets with spiral shields, similar to Gordeevka ones, could not be used as foot bracelets. Most respondents could not put them on their feet at all. Those few gracious persons who still managed to wear these adornments could not walk in them; they either touch the earth by the large shields of, or severely pinch the muscles of the calf. The oval shape of the Gordevka bracelets fits to the shape of the arm muscles, not the legs. It is possible that they wore such adornments on the arm, above or below the biceps.

K e y w o r d s:Komarov culture, decorations, bangles, neck hryvnias.

Одержано 7.10.2016

УДК: 904.25(367)”652”

Т. В. Бітковська

ТИПОЛОГІЯ, ХРОНОЛОГІЯ І ТЕХНОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВИРОБНИЦТВА ФІБУЛ ЗАРУБИНЕЦЬКОГО ТИПУ

Стаття присвячена фібулам зарубинецького типу. Поетапно розглянуто процес їх виготовлення, починаючи з моменту обробки заготівлі. Поставлене питання для майбутніх досліджень, що стосується виготовлення прутка-заготівлі.

Ключові слова: Зарубинецька культура, фібули, зарубинецький тип, виробництво.

Вивчення фібул зарубинецької культури, як одного з головних хроноіндикаторів, є надзвичайно важливим. Якщо на поселеннях кількість знахідок фібул мала (тому значну роль у датуванні відіграють знахідки фрагментів амфор), то на могильниках вони є головним датуючим матеріалом. Необхідно враховувати ще й той факт, що поховання э закритими комплексами, що дозволяє використовувати їх для створення типологічних і хронологічних схем. У цій роботі ми зупинимось на одному з типів фібул — зарубинецького типу (ЗТ). Його було виділено за щитком у формі трикутника. Подібні за виглядом фібули не трапляються на синхронних пам’ятках Європи, тому до деякої міри вони стали «обличчям» зарубинецької культури. За статистикою, біля 50 % фібул трапляються на могильниках зарубинецького типу. Фібули, частіше за все, не були на похоронному вогнищі, тому зберігаються у гарному стані, що уможливлює детальне вивчення їх конструктивних особливостей.

Над питанням датування фібул та побудови хронологічних та типологічних схем вчені працювали з XIX ст. Оскар Альмгрен, Михайло Іванович Ростовцев, Рау Павел (Пауль) Давидович, Макс Еберт, Юзеф Костжевський.

Засновником радянської школи з вивчення фібул став А.К. Амброз. Його роботи «Фибули зарубинецкой культуры» (1959) та «Фибули Юга Европейской части СССР» (1966) систематизували більшість відомих на той час матеріалів та заклали основу для майбутніх досліджень. В них, окрім типології та хронології, було запропоновано уніфіковану систему опису фібул зарубинецького типу, яка стала загальноприйнятою. Над цією темою також працювали такі дослідники як: Ю.В. Кухаренко, К.В. Каспарова, Л.Д. Поболь, А.М. Обломський, В.В. Кропотов.

Однак, не зважаючи на деякі розбіжності в типології та хронології, вчені виділяють декілька типів фібул, притаманних зарубинецькій культурі, серед яких фібули ЗТ займають особливе місце як індикатор культури.

А.К. Амброз поділив їх на 5 груп за формою щитка [Амброз, 1966, с. 14.].

1 варіант (ЗТ 1). Зовсім маленький щиток, в одному випадку під щитком є намистина. Автор вважає, що вона генетично пов’язана з розчленованими фібулами.

2 варіант (ЗТ 2). Масивний щиток за відносно довгої (понад половина всієї довжини) та вузької частини ніжки.

3 варіант (ЗТ 3). Співвідношення вузької та широкої частини спинки приблизно 1 : 1.

4 варіант (ЗТ 4). Довгий щиток займає більшу частину спинки, часто орнаментований рельєфними вдавленнями.

5 варіант (ЗТ 5). Щиток займає усю ніжку.

С.П. Пачкова допрацювала цю типологію, надавши їй завершенішого вигляду. Вона ввела нове поняття «показник відносної довжини щитка», тобто значення співвідношення висоти трикутного щитка до довжини ніжки фібули, при цьому довжина лапок, за допомогою яких щиток кріпили до спинки, до уваги не взято [Пачкова, 2006, с. 73].

© Т.В. БІТКОВСЬКА, 2017

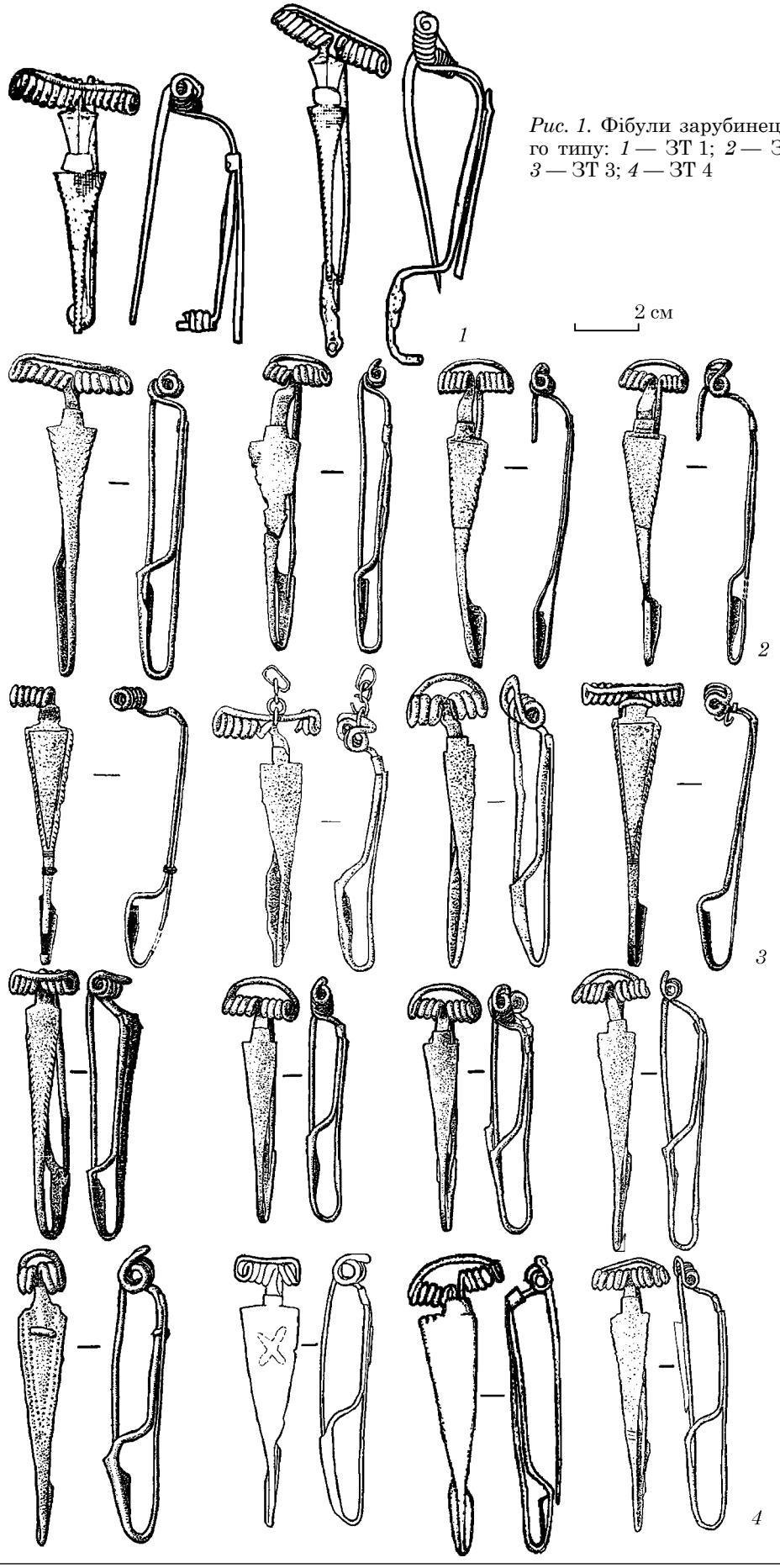

Рис. 1. Фібули зарубинецького типу: *1* — ЗТ 1; *2* — ЗТ 2; *3* — ЗТ 3; *4* — ЗТ 4

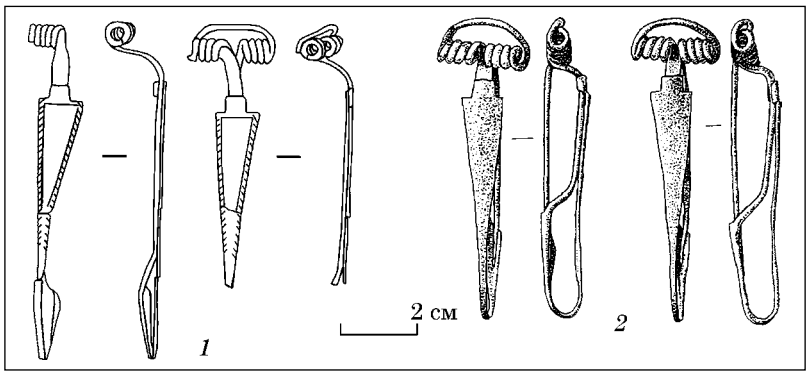

Рис. 2. Поховання Пирогівського могильника: *1* — № 15; *2* — № 165

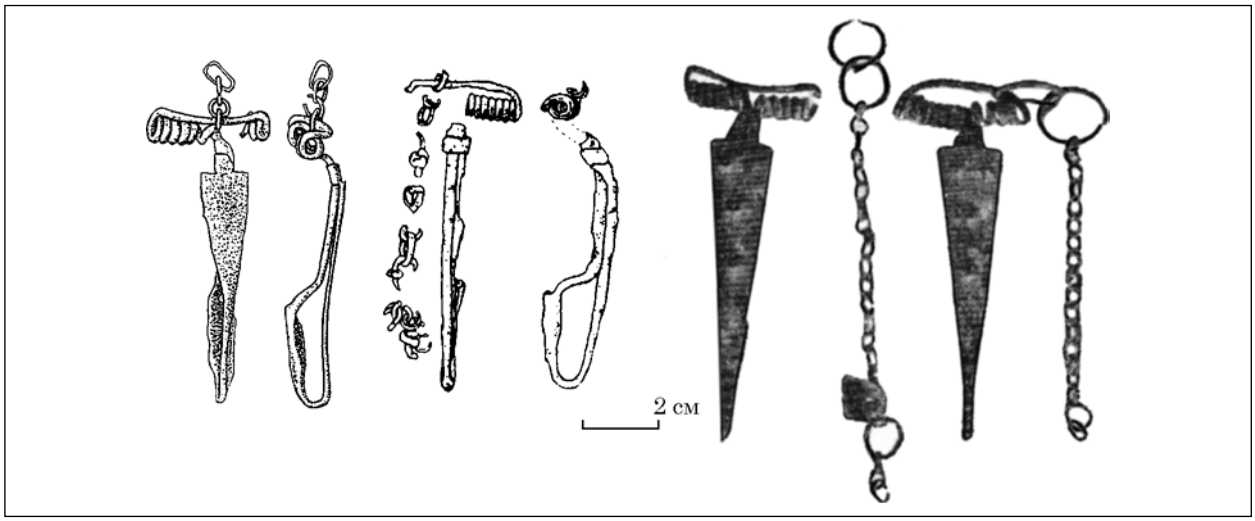

Рис. 3. Фібули з ланцюжком з Корчуватського могильника

Варіант 1 (ЗТ 1) — це співвідношення менше ніж 0,4.

Варіант 2 (ЗТ 2) — від 0,4 до 0,5.

Варіант 3 (ЗТ 3) — від 0,5 до 0,6.

Варіант 4 (ЗТ 4) — 0,6 до 0,99.

Варіант 5 (ЗТ 5) — 1 на території України не зустрічається (рис. 1).

Усі виділені варіанти ЗТ мають свої хронологічні рамки. Найранішими є фібули ЗТ 1, а найпізнішими — ЗТ 5. З часом у них спостерігається тенденція до збільшення щитка та зменшення ніжки.

Фібули ЗТ 1 (менше 6,3 % знахідок) датують межею II—I ст. до н. е. — другою половиною I ст. до н. е. ЗТ 2 (приблизно 4,2 % знахідок) — друга половина I ст. до н. е. ЗТ 3 (приблизно 45,8 % знахідок) — остання третина I ст. до н. е. — початок I ст. н. е. ЗТ 4 (біля 43,7%) — I ст. н. е. [Амброз, 1966, с. 16—18].

У зарубинецьких похованнях більшість фібул знайдено на залишках кремації, але вони не були на поховальному вогнищі, оскільки переважна більшість з них не була обпалена. У випадках, коли було простежено анатомічний порядок кісток [Скиба, 2001, с. 37], фібула (або фібули) знаходилась поряд із залишками черепа. Зазвичай їх знаходили у5 похованнях, де є один чи більше небіжчиків, тобто в кенотафи їх не клали (за одним винятком, поховання 16 Пирогівського могильника). Фібули в похованнях трапляються по одному, рідше по два, зовсім рідко по три екземпляри; у випадку знаходження двох вони є однаковими. Скоріше за все, фібули ЗТ в костюмі не використовували в комплекті з фібулами інших типів, оскільки вони майже не трапляються в одному закритому комплексі з іншими типами. Здебільшого, три фібули знаходять у парних похованнях; дві з них були однаковими (рис. 2).

До парних слід зарахувати фібули, з'єднані ланцюжками, що складало одну деталь костюму. Отже, представники зарубинецької культури використовували в своєму костюмі одну чи дві однакових фібули, іноді скріплені ланцюжком (рис. 3).

Технологія виготовлення. При статистичному аналізі матеріалу, з якого були виготовлені фібули з поховань таких могильників, як Пирогівський, Вишеньки, Корчуватський (частково), Дідів Шпіль, Зарубинці, с. Лука, Дівич гора (усього було оброблено 145 фібул), було виявлено, що 81,5 % фібул виготовлені з бронзи, 17,5 % — залізні, та 1 % — біметалеві (тобто залізна фібула має бронзову голку, або, як в одиничному варіанті з поховання 57 Пирогівського могильника, у залізної фібули корпус обтягнутий бронзовою стрічкою). Отже, частіше за все, фібули виготовляли з бронзи, залізні також становили значний відсоток.

Деякі фібули були досліджені методом спектрального аналізу. У складі металу виявлено такі домішки, як олово, свинець, іноді срібло, в

одному випадку (Пирогівський могильник, поховання 286) була домішка нікелю.

На основі натурних експериментів, ми пропонуємо таку реконструкцію процесу виготовлення одночленної фібули ЗТ.

Виготовлення заготовки. Фібула типу ЗТ виготовлялась з дротяної заготовки. Відомо декілька варіантів її отримання, але який саме з них використовували у давнину, достеменно невідомо.

Для виготовлення дроту могли використовувати такі способи: кування, лиття або волочіння. У статті «Изготовление проволоки — из древности в будущее» Х. Попса стверджується, що технологія волочіння в Італії з'явилася приблизно у VII ст. У раніші часи використовували кування та лиття.

Вивчення зразків дроту, знайдених під час археологічних розкопок, показало, що метали не обробляли звичайними методами волочіння. Наприклад, золоте намисто, яке належало єгипетському фараону приблизно 2750 р. до н. е., було виготовлене із застосуванням техніки кування, тобто шляхом нарізання листів металу на тонкі полоски та подальшого надання їм в перетині округлої форми за допомогою молотка. Оскільки ця технологія була вкрай примітивною, діаметр дроту змінювався по всій довжині. Кування, без сумнівів, використовували протягом багатьох століть.

«Металлические листки из меди или золота резались на тонкие полоски или ленты. Как показано на (рис. 4), эти полоски или с самого начала сворачивались в трубочку, или закручивались вдоль оси ленточки» [Pops, 2009, p. 141].

На думку Т.Ю. Гошко, варіант волочіння не виключений і в раніші часи.

Що стосується дроту, з якого робили фібули ЗТ, аналізи методу виготовлення заготовки не проводились, тому досить складно робити висновки стосовно цього етапу.

У ході експерименту з виготовлення фібули ЗТ було виявлено кілька особливостей, важливих при виготовленні заготовки-дроту. Нами встановлено, що для виготовлення фібули розмірами 9 см використано дротяну заготовку завдовжки 35 — 40 см. Заготовку зроблено окремо для кожної фібули. Якщо для фібул ЗТ 1 та ЗТ 2 (з вузьким щитком та маленьким приймачем) дріт міг бути приблизно одного діаметру по всій довжині, то для пізніших варіантів ЗТ 4 та ЗТ 5 (з широким щитком) на дротяній заготовці мало бути два потовщення (на місцях майбутнього щитка та приймача), тобто у пізніших зразках простежено ускладнення технології виготовлення заготовки.

Для виготовлення корпусу, голки та пружини відомих фібул ЗТ використано дріт приблизно 2 мм завтовшки. У ході експерименту використано дріт товщиною 2, 2,2, 2,5 мм і було виявлено, що виготовлення фібули ЗТ 1—3 (з вузьким щитком) з дроту однакової товщини

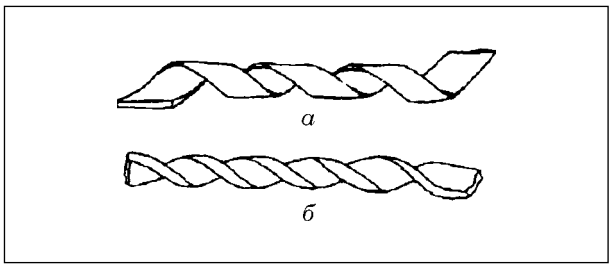

Рис. 4. Виготовлення дроту

по всій його довжині є можливим, але як щиток, так і приймач у такому випадку розклепуються майже до стану фольги що призводить до послаблення конструкції та швидкої втрати функціональності. Було використано дріт більшого діаметру, але товщини 2,5 мм однак не вистачило для того, щоб розклепати з нього достатньо міцні щиток і приймач, а от голка, як і пружина, стають вже занадто масивними. На фібулах зарубинецької культури ми цього не спостерігаємо.

Тому, на наш погляд, виготовлення фібул ЗТ навіть з найменшим щитком потребує дроту-заготовки, яка має різний діаметр по її довжині. На місцях розковування приймача та щитка дріт має бути щонайменше у півтора рази товщим.

На нашу думку, подібного результату простіше досягти, якщо використовувати метод виготовлення дроту, описаний у статті Х. Попса.

У нашому найвдалішому експерименті з виготовлення фібули з готового мідного дроту діаметром 2,2 мм використано метод холодного кування з нагрівом. Після ретельного вивчення відомих зразків фібул ЗТ було встановлено таку послідовність дій.

Першим слід виготовляти щиток методом розклепування дроту до необхідної ширини. Після цього його краї та зовнішню поверхню обробляли для придання чіткої трикутної форми, обрізали чи шліфували. Ймовірніше за все, орнамент теж наносили на цій стадії, на наш погляд, за допомогою штампів. Тому декорування щитка готової фібули призводило б до її поломки. Надалі розклепували приймач, після чого також обробляли, швидше за все, обрізали. Потім, у верхній розклепаній частині щитка вирізали «лапки», за допомогою яких його кріпили до спинки.

Наступними вигинали ніжку і спинку. У деяких випадках додатково спинку трошки розклепували разом зі щитком (Пирогівський могильник поховання 15). Це могли робити з метою щільнішого прилягання щитка до спинки. Пружину зручніше навивати на металеву основу діаметром 0,5 см. Виходячи з того, що пружини відомих фібул досить рівні та мають однаковий діаметр кілець, таку технологію могли використовувати й у давнину. Після чого виводили голку (рис. 5).

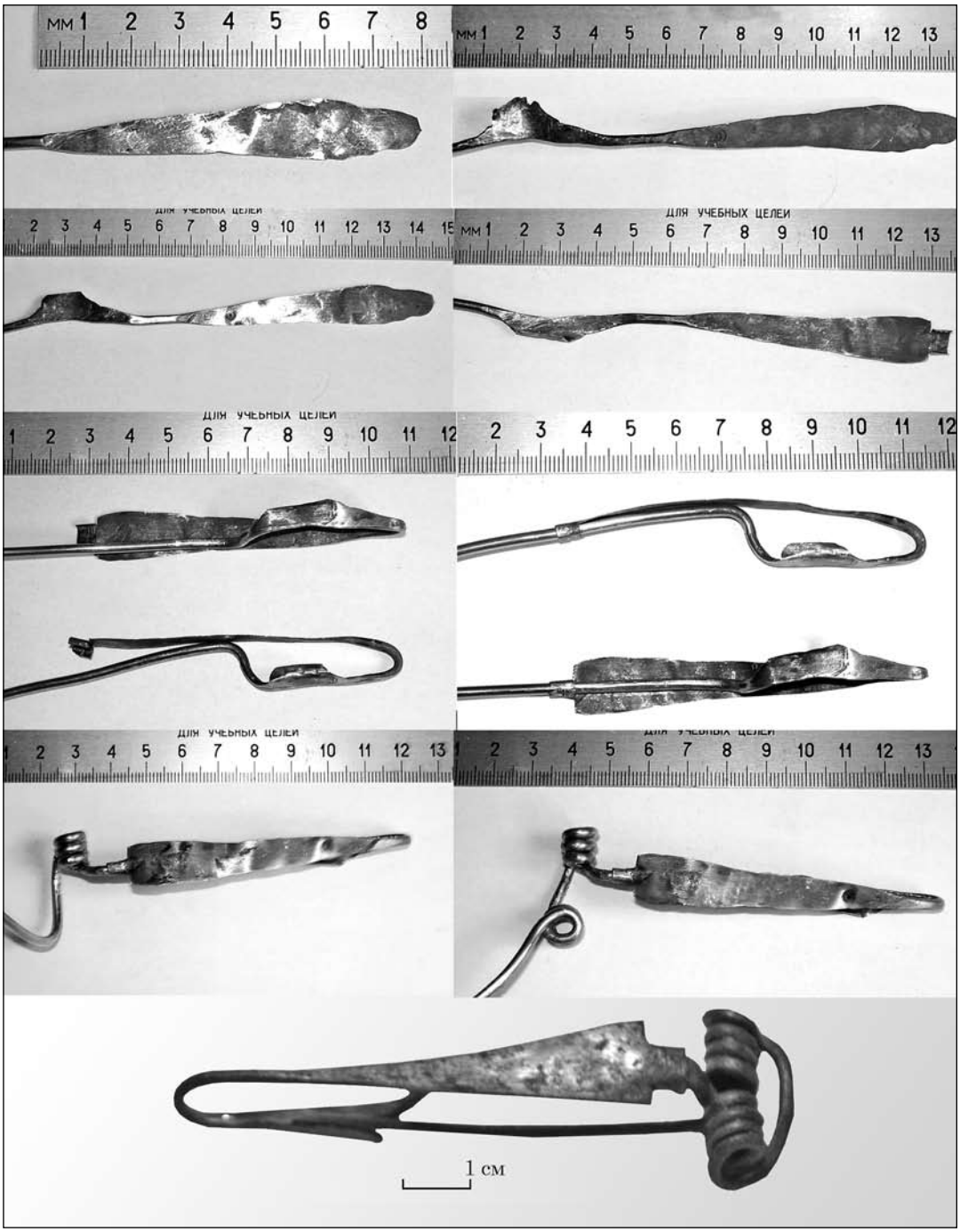

Рис. 5. Етапи виготовлення фібули зарубинецького типу

З точки зору способів виготовлення фібул, слід зупинитися на екземплярі з Пирогівського могильника (рис. 6), яка виділяється серед інших унікальною конструктивною особливістю. У неї на щитку зроблено два отвори і через них пропущено дріт, який додатково фіксує щиток на спинці фібули.

Для чого це було зроблено, не зовсім зрозуміло, але можливо давній майстер не був впевнений, що одних лише лапок достатньо для кріплення щитка; може, ці лапки відламалися під час використання, і ця особливість є слідами ремонту.

На жаль, на поселеннях зарубинецької культури ми не знаходимо знаряддя, яке напевно використовували для виготовлення фібул, навіть такий набір, який ми використовували в ході свого експерименту, а саме: ковадло, молоток, спиця для навивання пружини (або цвях), ножиці (для вирізання лапок на щитку).

За детальнішого вивчення алгоритму виготовлення фібули ЗТ виявляється, що він майже повністю співпадає з таким для дротяної фібули. Єдине, що їх відрізняє — у випадку дротяної фібули розклепували тільки лапки для кріплення до спинки, а у фібули ЗТ — лап-

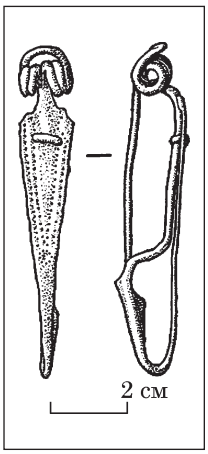

Рис. 6. Фібула з поховання 195 Пирогівського могильника

Рис. 7. Фібула середньолатенського типу

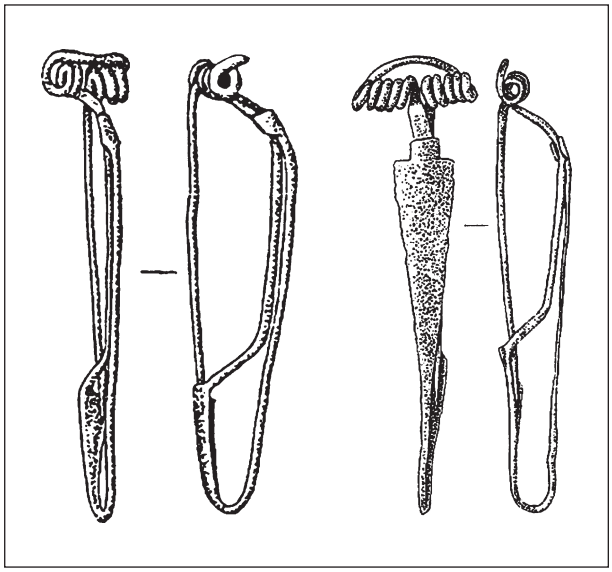

ки та щиток. На нашу думку, таке ускладнення технології виготовлення може вказувати на користь того, що фібули ЗТ, як тип, походять від дротяних фібул середньолатенського типу (рис. 7).

Наостанок слід зазначити, що для кращого розуміння технологічних моментів процесу виготовлення фібули ЗТ є доцільним проведення експериментів, починаючи з формування дроту-заготовки, а також включаючи стадію нанесення орнаменту на щиток, тобто розширення меж описаного вище процесу.

Амброз А.К. Фибулы зарубинецкой культуры // МИА. — 1959. — № 70. — С. 184—190.
Амброз А.К. Фибулы Европейской части СССР // САИ. — 1966. — Вып. Д1-30. — С. 5—113.
Пачкова С.П. Зарубинецкая культура и латенизированные культуры Европы. — К., 2006. — 371 с.
Попс Х. Изготовление проволоки — из древности в будущее // Компоненты и технологии — 2009. — № 7. —С. 140—146 (Пер. С. Юрьева).
Скиба Л.Є. Пирогівський могильник зарубинецької культури: Дис. … канд. іст. наук. — К., 1994. — 304 с.

Т. В. Битковская

ТИПОЛОГИЯ, ХРОНОЛОГИЯ И ТЕХНОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОИЗВОДСТВА ФИБУЛ ЗАРУБИНЕЦКОГО ТИПА

Статья посвящена фибулам зарубинецкого типа. Поэтапно рассмотрен процесс их производства, начиная с момента изготовления заготовки. Определено, что для производства фибулы среднего размера (9 см) нужна проволока-заготовка длиной 35—40 см и средним диаметром 2,2 см. Установлена последовательность действий, необходимых для изготовления фибул.

Ключевые слова: зарубинецкая культура, фибулы, зарубинецкий тип, производство.

T. V. Bitkovska

TYPOLOGY, CHRONOLOGY AND TECHNOLOGICAL SPECIFICITY OF THE ZARUBINTSY FIBULA TYPE MAKING

The article is devoted to Zarubintsy fibula type. The process of their manufacture was considered step by step, starting from the workpiece processing. It determined that for the manufacture of fibula medium sized (9 cm) preform need long 35—40 cm and a mean diameter 2.2 cm. The sequence of actions required to create fibula.

Keywords: Zarubintsy culture, fibula, zarubintsy fibula type, manufacturing.

Одержано 30.09.2016

УДК: [904.5:001.891.5:069](477.53)”652”

Р. М. Рейда, А. В. Гейко, С. В. Сапєгін

РЕКОНСТРУКЦІЯ РЕМЕНІВ З ПОХОВАННЯ 115 ШИШАЦЬКОГО МОГИЛЬНИКА ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Стаття присвячена реконструкції ременів, залишки яких виявлені під час дослідження поховання 115 Шишацького могильника. Виявлені фрагменти двох шкіряних ременів збереглися в місцях їх кріплення до металевих пряжок. На основі цих знахідок запропоновано три варіанти реконструкції кріплення ременів до пряжок та два варіанти виконання наконечників ременів.

Ключові слова: пізньоримський час, реконструкція, ремені, металеві пряжки, Лісостепове Лівобережжя, черняхівська культура, Шишацький могильник, доба Великого переселення народів.

Контекст. Могильник черняхівської культури та скіфського часу розташований за 1,0 км на захід від районного центру Шишаки Полтавської області, на правому березі балки Дернова Долина (ліва притока р. Псел) та на південний схід від цегельного заводу.

Дослідження на могильнику тривають з 2009 р. (із перервою на 2011 р.) й донині. Влітку 2014 р. унаслідок археологічних розкопок вивчено близько 350 м^2 площі некрополя та виявлено 30 могил. Серед них — поховання 115, що знаходилося у центральній частині розкопу [1].

Велику пляму від могильної ями було виявлено під час горизонтальної зачистки траншеї на глибині 1,73—1,85 м від репера в шарі материкового суглинку жовто-сірого кольору. Контури плями простежувалися порівняно чітко і мали округло-видовжену форму по лінії схід—захід.

Поховальна споруда являла собою широку видовжену яму підпрямокутної форми із заокругленими кутами (рис. 1, *1*). Її максимальна довжина — 2,23 м; максимальна ширина — 1,05 м. Стінки ями, простежені в материку на висоту до 0,79 м, вертикальні з ледь помітним заокругленням біля дна. Поверхня дна поховальної споруди рівна. Реконструйована глибина поховання (від репера) по дну складає 2,52 м.

Слідів пограбування, руйнації або навмисного переміщення супровідного інвентарю не мало. Виняток становить лише фрагмент рогового гребеня, виявлений поблизу нижньої правої кінцівки небіжчика, імовірно пересунутий та пошкоджений землерийними тваринами.

Померлий лежав на спині у випростаному положенні і був орієнтований головою у західному напрямку з відхиленням на південь (захід—захід—південь) (рис. 1, *1*). Кістяк небіжчика був суттєво зруйнований фізико-хімічними процесами. Констатовано антропологічний стан розташування всіх збережених крупних кісток кістяка похованого.

Поховання відрізняється досить багатим супроводом (рис. 1, *1*). У районі тазу виявлено дві поясні пряжки, з фрагментами шкіряних ременів (рис. 1, *2*): одна білого металу, інша — з мідного сплаву. Одна з них розташована в районі верхньої частини тазу, інша — в його нижній частині. Праворуч від правої нижньої кінцівки виявлені залишки сильно зруйнованих фрагментів рогового гребеня із заклепками з мідного сплаву, виготовлених із згорнутих трубочок. Праворуч від верхньої частини правої руки виявлено миску з вміщеним до неї конічним скляним кубком прозорого скла, орнаментованим краплями синього та темно-червоного кольору. Впритул до миски була розташована ще одна мископодібна посудина. На південний захід від кісток черепа були розташовані дві миски а в північно-західному куті поховання виявлено глек «лівобережного» типу. Останній, не зважаючи на ретельне

1. Подаємо тут скорочений опис поховання 115, детальніше див.: [Рейда, Гейко, Сапєгін, 2016].

© Р.М. РЕЙДА, А.В. ГЕЙКО, С.В. САПЄГІН, 2017

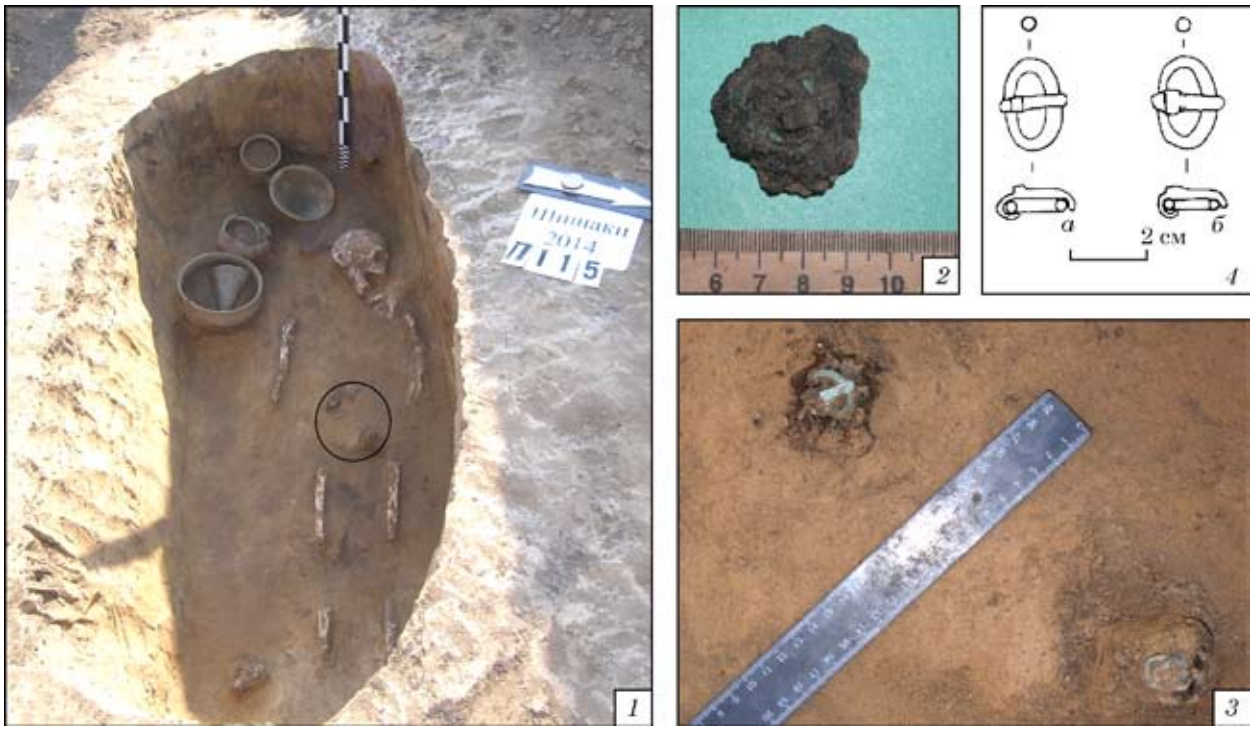

Рис. 1. Поховання 115 Шишацького могильника: *1* — фото; *2* — ремінні пряжки із залишками шкіряних ременів; *3* — залишки шкіряного ременя; *4* — пряжки

виконання, унаслідок недостатньої температури випалювання під час виробництва, зазнав руйнацій під дією зовнішнього середовища.

Характеристики ремінних пряжок такі.

1. Пряжка з білого металу з овальною рамкою, круглою в перетині (рис. 1, *4а*). Її розміри: 2,5 × 1,9 см. Язичок пряжки має виступ, що переходить в прямокутний майданчик. Кінчик язичка тупий, дещо звужений.

2. Пряжка мідного сплаву з підовальною рамкою (рис. 1, *4б*). Розміри: 2,4 × 1,5 см. Язичок має широке вушко, виступ плавний, майданчик прямокутний, сильно знівельований. Посередині язичок має два симетричні звуження. Помітні сліди корозії.

Графічна реконструкція. Виявлені ремінні пряжки та залишки шкіряних ременів дають змогу здійснити спробу реконструкції цієї деталі вбрання небіжчика (рис. 2). Зафіксовані нами шкіряні фрагменти (рис. 1, *3*) дозволяють говорити про те, що металеві пряжки кріпилися спочатку вузькими (вужчими за саму пряжку) ремінцями завширшки 1,1—1,4 см до широкого ременю близько 4,0 см завширшки. Вузькі ремінці, вочевидь, мали прорізані отвори, в які продівалися язички пряжок. Після цього вузький ремінець перегинався навпіл і коротший його край пришивався до довшого. Таким чином вузький ремінець обхоплював задній край рамки з обох боків у місці заднього краю рамки, після чого вузький короткий ремінець, утворюючи своєрідну шкіряну обойму, пришивався до ширшого — власне ременю.

Ще одним можливим варіантом є наступний. Край широкого ременя вирізався з обох боків до необхідних параметрів, після чого в ньому прорізувався отвір для продівання язичка пряжки; сам ремінець перегинався і зшивався з більш широкою частиною ременя (рис. 2, *3*).

Необхідно зазначити, що шви від кріплення короткого ремінця до пряжки та широкого ременя під час розчистки нами зафіксовані не були і запропонована нами система є імовірною і вірогідною на наш погляд реконструкцією, оскільки слідів металевих кріплень на ременях поховання 115 виявлено не було.

Із виявлених шкіряних решток двох ременів не можна встановити остаточно, чи широкий край ременя заходив знизу за пряжку (рис. 2, *1*), чи тільки доходив до її краю у місці кріплення з вузьким ремінцем (рис. 2, *2*). Схожий варіант кріплення пряжки до ременя наводить у своїй роботі для чоловічих поховань могильника Лучістое Е. Хайредінова [Хайрединова, 1999, с. 215, рис. 1, *4*], зазначаючи, однак, що ремені в цих похованнях були вузькими, [Хайрединова, 1999, с. 203], власне тими, які й кріпили безпосередньо до пряжки, на відміну від запропонованих нами варіантів.

Крім того, ще однією відмінністю, зафіксованою в похованні 115 є те, що поясні пряжки тут були розташовані своїми кільцями вправо, тоді як у чоловічих похованнях Лучістого — вліво [Хайрединова, 1999, с. 203—204]. Наявність та розміщення в похованні 115 двох пряжок дозволяють припускати і наявність двох поясів, як це, вірогідно, було і у похованні 2 склепу 54а Лучістого [Хайрединова, 1999, с. 217, рис. 3, *2*]. Слід зазначити, що дві поясні пряжки виявлені також і в похованні 50 Шишацького могильника.

В обох пряжках могили 115 варіанти кріплення були аналогічними. У зв'язку з тим, що

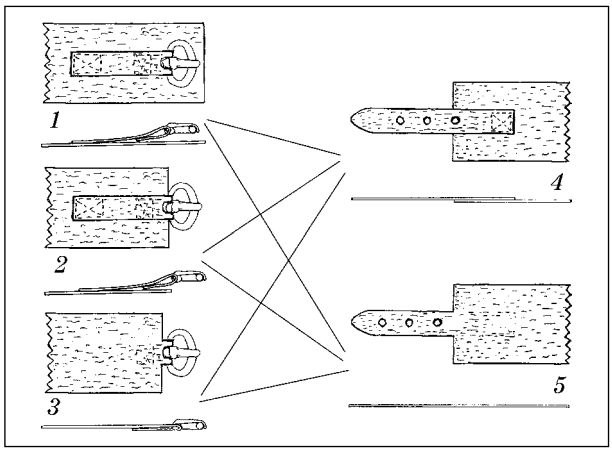

Рис. 2. Графічна реконструкція варіантів кріплення поясних пряжок у похованні 115

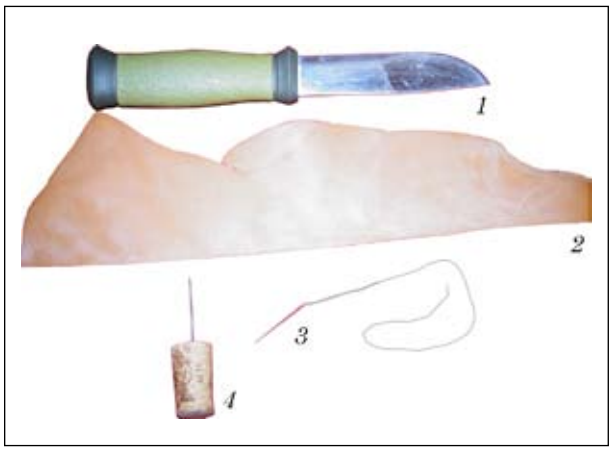

Рис. 3. Знаряддя та матеріали: *1* — ніж; *2* — шкіра; *3* — голка та бавовняна нитка; *4* — шило

пряжки мали досить невеликі параметри, очевидно, протилежний край ременів теж мав бути відповідно співставним до ремінців кріплення самих пряжок. Відповідно, нами пропонується також два варіанти реконструкції. Перший варіант передбачає вузький ремінець з пророблеными отворами для язичка пряжки, який пришивається до більш широкого (основного) ременя (рис. 2, *4*). У другому варіанті, вузький ремінець виготовляється шляхом вирізування краю широкого ременя, становлячи з ним одне ціле (рис. 2, *5*). На нашу думку, найбільш дієвим**,** а відтак — і найбільш вірогідним є варіант з пришитим вузьким ремінцем. У обох запропонованих нами випадках вузькі ремінці, проділі у рамки пряжок і закріплені язичками у відповідних отворах, притягували впритул широкі краї ременів.

Питання наявності двох поясних пряжок, а отже — двох ременів у вбранні похованого залишається відкритим. Однією з можливостей є та, коли один ремінь слугував для підтримки штанів, а другий — для підперезування верхнього одягу. Опосередковано на користь такої можливості може вказувати те, що пряжка, яка знаходилася вище по корпусу небіжчика, була виконана зі срібла, а нижча (яка могла бути прикрита верхнім одягом) — з мідного сплаву.

Обидві пряжки можна зарахувати до дніпро-дунайської серії (серія Д) за класифікацією Є.Л. Гороховського, датованої у межах другої половини IV — початку V ст. н. е. [Гороховский, 1988а, с. 35, 42; 1988, с. 305]. До найближчих аналогій пряжки з мідного сплаву належить бронзовий екземпляр, виявлений у поодинокому жіночому похованні з с. Лавриківки (Кременчуцький р-н, Полтавська обл.) [Супруненко, Гопкало, 2015, с. 210—211, рис. 5; 6]. Екземпляр з білого металу ближчу аналогію має до пряжки з поховання 2 могильника Журавка [Гороховский, 1988а, с. 41] та пряжки, яка походить з культурного шару могильника Успенка [Некрасова, 2006, с. 160, рис. 43, *16*].

З метою перевірки запропонованих теоретичних варіантів графічних реконструкцій було вирішено здійснити спробу їх натурної реалізації.

Матеріали та інструменти. Задля виконання реконструкції вирішено обрати наступні матеріали та знаряддя (рис. 3).

1. Шкіра оброблена жовтого кольору, товщиною 1—2 мм сучасного вітчизняного виробництва (рис. 3, *2*).

2. Нитки бавовняні білого кольору (рис. 3, *3*).

3. Ніж сталевий (модель Morakniv Outdore 2000) (рис. 3, *1*).

4. Шило, виготовлене з великої («циганської») сталевої голки (рис. 3, *4*).

5. Голка сталева (рис. 3, *3*).

6. Пряжка ремінна мідного сплаву 1. Пряжка для пояса мідного сплаву з підовальною рамкою. Розміри: 2,3 × 1,3 см.

Знаряддя та матеріали підбиралися максимально наближені до існуючих серед матеріалів черняхівської культури: залишки шкіряних ременів виявлені в похованні 115; залізні ножі, голки (залізні та мідного сплаву) та залізні шила, також відомі в матеріалах черняхівської культури. Пряжку взято оригінальну, черняхівської культури. До найменш імовірних серед підібраних знарядь та матеріалів належать бавовняні нитки, наявність яких, принаймні в похованні 115 нічим не підтверджується. Хоча, бесперечно, нитки рослинного чи тваринного походження застосовувалися черняхівцями під час виготовлення ременів.

Натурна реконструкція. Попередньо було вирішено не здійснювати повної реконструкції ременів — у зв'язку з наявністю кількох теоретичних (графічних) варіантів — трьох місць кріплення до пряжок та двох — наконечників ременю. Натомість вирішено зупинитися на виконанні фрагментів ременів в місці застібання та кріплення пряжки, власне — «працюючої» частини ременів. У виконанні цих частин ми керувалися вищевикладеними теоретичними реконс-

1. Для здійснення реконструкції було взято пряжку, за параметрами близьку виявленим у похованні 115, яка походить з випадкових депаспортизованих знахідок (оригінальні пряжки здані до фондів Полтавського краєзначого музею ім. В. Кричевського).

трукціями, здійсненими на основі виявлених в похованні 115 фрагментів шкіряних ременів.

Етап перший. За допомогою ножа та дерев'яної прямокутної планки було відрізано три коротких (7—8 см завдовжки) та 4,1—4,2 см завширшки шкіряних смуги і дві смуги з вирізаними з краю вужчими ремінцями (до 1,4 см завширшки). Також вирізано три вузьких ремінці 1,4 см завширшки. Уся операція зайняла для одного екземпляра — від 5 до 10 хвилин, для всіх — близько 60 хвилин (рис. 4; 5).

Етап другий. За допомогою ножа у вужчих частинах ремінців та у вузьких ремінцях вирізано отвори 1,4 × 0,25—0,30 см для продівання язичка пряжки з метою її закріплення та округлі отвори 0,4—0,5 см діаметром для язичка пряжки через інтервали 2 см. Часу на всю операцію витрачено близько 60 хвилин (рис. 4; 5).

Етап третій. За допомогою шила у одному вузькому вирізі ремінця та трьох вузьких ремінцях пророблено серію з 5—6 та 9—10 відповідно пар отворів, розташованих паралельно одні до одних. На всю операцію витрачено близько 30 хвилин (рис. 4—7).

Етап четвертий. За допомогою голки та бавовняної нитки зшито перегин ремінця навколо пряжки з метою кріплення. Також пришито самі вузькі ремінці до широких ременів. На один екземпляр витрачено 10—15 хвилин; усього — близько 60 хвилин (рис. 4—7).

Усього всі етапи виготовлення всіх виготовлених примірників-реконструкцій зайняли від 3,5 до 4 годин часу. Зазначимо, що увесь процес було виконано нами без попередньої підготовки і без наявності будь-якої попередньої практики. Звичайно, часу для виготовлення цілого ременя, вочевидь мало витрачатися дещо більше (в подальших планах ми плануємо провести повну таку реконструкцію), ніж на запропоновані нами реконструкції. Загалом, час на виготовлення одного цілого (не фрагментованого) примірника ременя нами оцінюється в 1,5—2 години. Зроблена ж нами реконструкція була орієнтована якраз на найбільш трудомісткі у виготовленні операції (звичайно, сюди ми не зараховуємо сам процес виготовлення металевих пряжок та обробку шкіри).

Водночас, час витрачений на виконання та відносна простота виконання всіх етапів, а також відсутність необхідності використання спеціального інструментарія дозволяють припускати можливість того, що кожен достатньо дорослий член тогочасного суспільства мав теоретичну та практичну можливість виготовлення цієї деталі одягу самотужки. Хоча це і

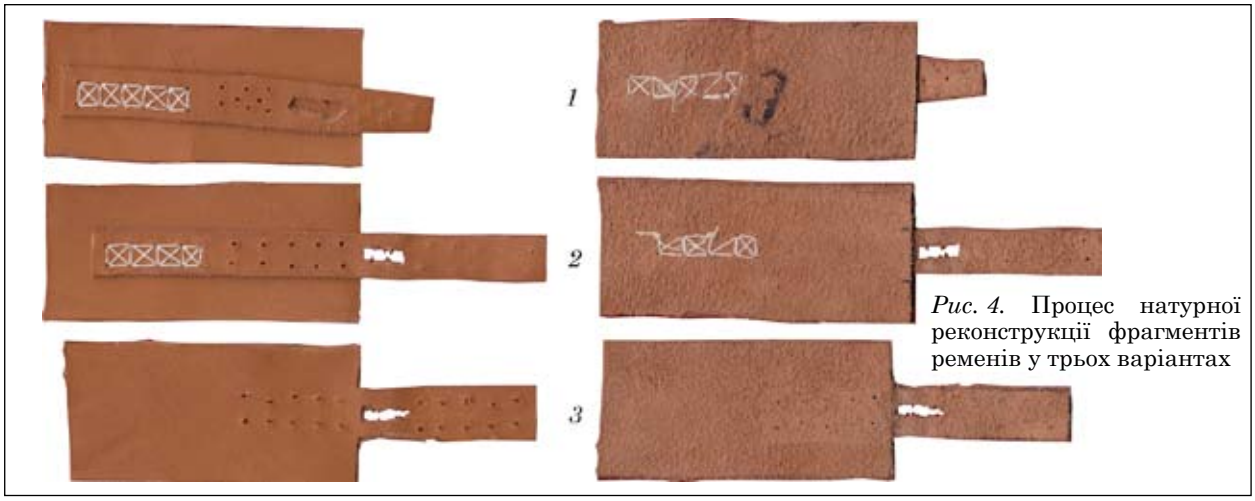

Рис. 4. Процес натурної реконструкції фрагментів ременів у трьох варіантах

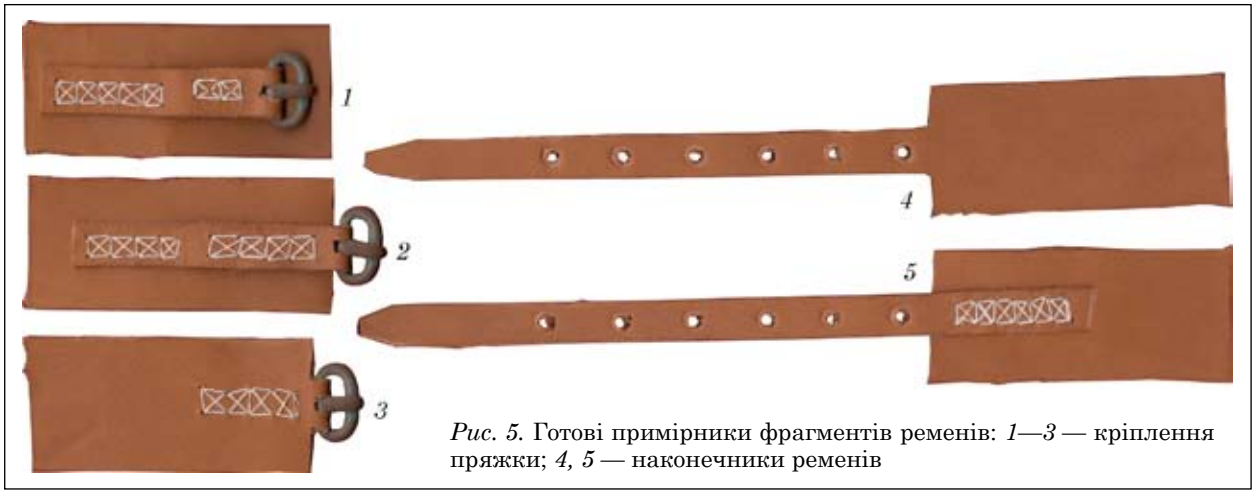

Рис. 5. Готові примірники фрагментів ременів: *1—3* — кріплення пряжки; *4, 5* — наконечники ременів

Рис. 6. Реконструйовані фрагменти ременів у робочому стані (3 варіанти)

Рис. 7. Варіант фіксації наконечника ременя

не відкидає також і імовірності виготовлення ременів професійними ремісниками.

Результати та підсумки. Відносно невеликі параметри поясних пряжок з поховання 115 та значне розповсюдження аналогічних предметів цієї категорії на території поширення культури Черняхів—Синтана-де-Мureш дозволяють зробити, крім цього, ще кілька припущень. Перше з них про те, що такі деталі ременів виконували, здебільшого функціональне навантаження. На користь цього також може вказувати як проста форма самих пряжок, так і відсутність у більшості випадків на них додаткових прикрас. Останні в окремих випадках обмежені прокресленою орнаментацією майданчиків язичка пряжок та, ще рідше — кінчиків язичка. Тобто, декоративна функція такого типу виробів, вірогідно, була мінімальною. Звичайно, такі висновки є деякою мірою гіпотетичними, проте здійснена реконструкція, на нашу думку, може свідчити на їх користь.

Наявність вузьких ремінців та їх застосування для кріплення пряжок не тільки в похованні 115 Шишацького могильника може бути підтверджена опосередковано також і наявністю в деяких їх примірниках округлих та підовальних пряжок невеликих обойм, виконаних з мідного сплаву тонких пластин. Ці пластини продовгуватої підпрямокутної форми мають прямокутні продовгуваті вирізи, в які продівалися язички пряжок. Після цього пластина перегиналася навпіл, між двома краями пластини вставлявся край вузького ремінця. Після чого обидві частини пластини з вставленим між ними краєм ремінця, скріплялися між собою за допомогою заклепок. Фактично, така конструкція є подальшою модифікацією запропонованих нами реконструкцій.

Не дивлячись на те, що знахідки частин шкіряних ременів разом з металевими пряжками в похованнях черняхівської культури в своїй більшості відсутні, і в цьому сенсі поховання 115 Шишацького могильника є мало не унікальним (аналогічні опубліковані знахідки нам не відомі), запропоновані нами варіанти реконструкцій, на нашу думку, можна попередньо екстраполювати на значну частину знахідок ремінних пряжок, віднайдених у інших похованнях в ареалі черняхівської культури. До них можемо віднести поховання, які містили співрозмірні (аналогічні, дещо більші / менші) металеві пряжки.

У результаті зроблених реконструкцій також можна зазначити, що конструкції з окремими пришитими до широких вузькими ремінцями є набагато практичнішими як унаслідок їх назагал вищої міцності порівняно з вирізаними на краю ширшого ременю ремінцями, так і у зв'язку з можливістю їх порівняно швидкої заміни (на випадок пошкодження). Тому вважаємо, що варіанти виконання обох кінців ременя за допомогою вирізання тонших ремінців хоча і теоретично можливі, проте з практичної точки зору малоімовірні.

Також, як зазначено вище, проведена натурна реконструкція будови ременів з поховання 115 Шишацького могильника дозволяє припускати порівняну легкість її виготовлення у побутових умовах без застосування спеціальних інструментів та наявності якихось специфічних знань і навичок. Це дозволяє припускати можливість виготовлення і подальший ремонт цих деталей одягу всередині малих сімейних колективів без участі ремісників-професіоналів. Звичайно, виключити можливість виготовлення ременів професійними ремісниками на цій підставі ніяким чином не можна: простота виконання не є автоматично і ознакою непрофесійності виробництва.

Загалом, реконструкція підтвердила основні теоретичні позиції, висловлені попередньо у вигляді графічної реконструкції. Також маємо відзначити практичну цінність самого методу проведення натуральних реконструкцій, що дозволяє підтвердити (або заперечити) попередні теоретичні висновки та наближає до кращого розуміння давньої матеріальної культури. Прикладом цього, на наше сподівання, може бути запропонована стаття.

Гороховский Е.Л. Хронология ювелирных изделий первой половины I тыс. н. э. Лесостепного Поднепровья и Южного Побужья: Дис. … канд. ист. наук. — К., 1988. — 450 с.

Гороховский Е.Л. Хронология черняховских могильников Лесостепной Украины // Тр. V Международного конгресса археологов-славистов. — К., 1988. — Т. IV. — С. 34—46.

Некрасова А.Н. Памятники черняховской культуры Днепровского Левобережья // Готы и Рим. — К., 2006. — С. 87—200.

Рейда Р.М., Гейко А.В., Сапегін С.В. Поховання 115 Шишацького могильника зі скляним орнаментованим кубком // Oium. — 2016. — Вип. 5. — С. 28—36.

Супруненко О.Б., Гопкало О.В. Дівочий костюм фінального етапу черняхівської культури (за матеріалами поховання в Лавриківці) // Від венедів до Русі. — К.; Х., 2014. — С. 205—224.

Хайрединова Э. Костюм варваров V века по материалам могильника у села Лучистое в Крыму // Сто лет черняховской культуре. — К., 1999. — С. 203—230.

Р. Н. Рейда, А. В. Гейко, С. В. Сапегин

РЕКОНСТРУКЦИЯ РЕМНЕЙ ИЗ ПОГРЕБЕНИЯ 115 ШИШАЦКОГО МОГИЛЬНИКА ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Статья посвящена реконструкции ремней, остатки которых найдены во время исследования погребения 115 Шишацкого могильника в 2014 г. (рис. 1, *1*). Выявленные фрагменты двух кожаных ремней сохранились в местах их крепления к металлическим пряжкам (рис. 1, *1—3*). На базе этих находок предложено три варианта графической реконструкции крепления ремней к пряжкам и два варианта исполнения наконечников ремней (рис. 2).

Теоретическую реконструкцию было решено реализовать в натуральном исполнении. С этой целью были взяты орудия и материалы идентичные, или максимально приближенные к существующим в черняховской культуре (рис. 3).

Все этапы изготовления вариантов реконструкций заняли от 3,5 до 4 часов времени (рис. 4—7). Укажем, что весь процес был исполнен нами без предварительной подготовки и без какой-либо предварительной практики. Время, необходимое для изготовления целого экземпляра ремня нами предварительно оценивается в 1,5—2 часа.

Следует указать на относительную простоту исполнения операций по изготовлению целых изделий и необязательность привлечения к этому профессиональных ремесленников. Предложенные варианты реконструкции, по нашему мнению, можна экстраполировать на значительную часть выявленых в погребениях черняховской культуры ременных пряжек, близких по параметрам к изделиям, найденных в погребении 115 Шишацкого могильника.

Исполненная натуральная реконструкция подтвердила основные выводы предварительной, графической реконструкции.

Ключевые слова: позднеримское время, реконструкция, ремни, металлические пряжки, Лесостепное Левобережье, черняхивська культура, Шишацкий могильник, эпоха Великого переселения народов.

R. M. Reida, A. V. Heiko, S. V. Sapiehin

THE RECONSTRUCTION OF BELTS FROM THE BURIAL 115 OF SHYSHAKY CEMETERY OF CHERNYAKHIV CULTURE

The article deals with reconstruction of belts, whose remains were found during the excavations of the Burial 115 of Shyshaky cemetery in 2014 (Fig. 1, *1*). The discovered fragments of two leather belts were kept in their fastening places to the metal buckles (Fig. 1, *1—3*). Based on these finds we propose three variants of reconstruction of fastening the belts to the buckles and two variants of belts-ends (Fig. 2).

The theoretical reconstruction was realized in the natural fulfilment. The instruments and materials were identical or maximum approached to those existing in the Chernyakhiv culture (Fig. 3).

It took from 3.5 to 4 hours for all the phases of producing copies-reconstructions (Fig. 4—7). It should be mentioned that the whole process was making without the previous preparation and without any previous practice. The time which is necessary for making this copy is about 1.5—2 hours.

We have to note the relative simplicity of producing the whole items and that it is not necessarily to involve professional craftsmen for this work. We propose that these variants of reconstruction could be extrapolated on the substantial part of the belt buckles from the burials of Chernyakhiv culture which are close to items found in the Burial 115 of Shyshaky cemetery.

The main conclusions of previous graphic reconstruction were confirmed by the realization of natural reconstruction.

Keywords: Late Roman period, reconstruction, belts, metal buckles, Dnipro River left bank forest-steppe area, Chernyakhiv culture, Shyshaky cemetery, the Great Migration period.

Одержано 8.10.2016

УДК: [902.2:001.891.5:069](477.85)"652"

О. В. Петраускас, О. А. Коваль

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНІ РОБОТИ КОМАРІВСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ В 2015 р.

Стаття присвячена результатам експериментальних досліджень проведених Комарівською археологічною експедицією в 2015 р. За зразками теплотехнічних споруд досліджених в ході археологічних розкопок на поселенні Комарів у 2015 р було споруджено експериментальну модель гончарного горна. Крім того, проведено повний цикл гончарного виробництва — приготування глини, гончарського кола, виготовлення посуду та його випал. До завдань експериментів входив також і розділ пов'язаний із скловиробництвом — приготування шихти, спроба плавки скла, простеження дії високих температур на сучасне та пізньоантичне скло.

Ключові слова: Комарів, черняхівська культура, експериментальна археологія, гончарне та склоробне виробництво.

Поселення III—IV ст. н. е., із залишками виробництва скла, біля с. Комарів, Кельменецького р-ну Чернівецької обл., було відкрито у 1950 р. Розкопки на пам'ятці проводились у 1956—1957, 1962, 1965, 1969 рр. під керівництвом М.Ю. Смішка. У 1974 р. на поселенні працювала Ю.Л. Щапова [Смішко 1964; Щапова, 1978]. У 2012—2015 рр. дослідження пам'ятки продовжила спільна експедиція Інституту археології (Київ) і Рятівної археологічної служби України (Львів) НАН України [Петраускас, 2014; Petrauskas, 2014].

Виробнича факторія біля с. Комарів на Подністров'ї, перш за все, асоціюється із виробництвом та обробкою скла. Проте, дослідження останніх років дозволили говорити про те, що крім скляного виробництва тут займалися ще виготовленням гончарного посуду черняхівського типу, обробкою чорного та кольорових металів [Петраускас, Милян, Осауальчук, 2013, с. 378]. Науково-дослідний проект з вивчення виробничої факторії біля с. Комарів має за мету комплексне дослідження археологічної пам'ятки для отримання об'єктивних історичних реконструкцій [Петраускас та ін., 2013] [1]. Крім археологічних розкопок, під час роботи експедиції у 2015 р., проведено експериментальні дослідження із гончарного та склоплавильного виробництва. Мета полягала у відтворенні експериментальним шляхом теплотехнічних споруд з максимально можливим температурним режимом за зразками конкретних археологічних об'єктів Комарова. Зазначимо, що експериментальна археологія досить активно розвивається в сучасній Україні і має важливе значення для відтворення історичних процесів для різних культурно-хронологічних періодів давньої історії України [Готун, Петраускас А., Петраускас О., 2004; Готун, Петраускас, 2005; Готун, Коваль, Петраускас, 2008].

Зразками для наших робіт слугували гончарні горни черняхівської культури з Комарова, досліджені в 1974, 2012—2014 рр.

За класифікацією О.А. Бобринського всі чотири споруди відносяться до горнів виду 2 (горни з циліндричним стовпом) та підкласу 3 (зі «слабким проявом порушення стійкості руху газів по горизонтально-діагональній траєкторії» з довжиною топкового каналу 0,6—0,8 м) [Бобринский, 1991, с. 189, рис. 77, 195]. Горни такої конструкції найбільше поширені в черняхівській культурі, а їх концентрація фіксується саме в басейні Дністра. Окремі випадки горнів такого типу відомі на Середньому Дніпрі — Журавка Ольшанська, Малополовецьке 2 [Бобринский,

1. Детальніше про історію та сучасний стан дослідження цієї пам'ятки можна знайти за посиланнями: http://komariv.in.ua та http://ras.gov.ua.

© О.В. ПЕТРАУСКАС, О.А. КОВАЛЬ, 2017

1991, с. 197, рис. 79; Кравченко та ін., 2010]. За спостереженнями О.А. Бобринського такий тип горнів бере початок у кельтському гончарстві та набуває широкого розповсюдження в римських провінціях, а саме на дунайському лімесі та містах Причорномор'я.

Вивчення гончарних горнів досліджених в Комарові нашою експедицією в 2012—2014 рр. дозволило уточнити особливості їх побудови та функціонування. Особливості простежені в способах побудови безпосередньо теплотехнічної споруди, власне горна (пор.: рис. 1, *I* і *II*). Горн 2014 р. споруджений за традиційною технологією, яка передбачає спорудження двох окремих конструкцій (рис. 1, *II*). В такому разі простір топкової та обпалювальної камер вирізається в материку, а опорний стовп та розподільчій блок споруджується окремо в середині цього простору. Проте, досліджені рештки двох горнів (горни з розкопок 2012—2013 рр.) дозволяють говорити про принципово іншу технологію їх будівництва. На наш погляд, спорудження всієї конструкції горна відбувалося шляхом вирізання в материку [Петраускас, Коваль, Милян, 2013].

У короткому викладі процес спорудження та експлуатації горнів такої конструкції мав виглядати наступним чином (за даними горну, дослідженого у 2012 р.) (рис. 2). Спочатку було викопано котлован передгорнової ями, а за 0,2 м від її північної стінки — котлован майбутньої камери обпалу посуду. В дно камери встановлені дерев'яні кілки діаметром до 0,09 м, отвори від яких мали стати майбутніми продухами в розподільчій перегородці. Зазначимо, що кілки скоріш за все «вкручували» в землю, оскільки їх вбивання могло дати тріщини в ґрунті. Висота кілків перевищувала висоту купола, про що свідчить нахил найближчих до стінок куполу отворів майбутніх продухів. Кілки залишалися в землі до кінця спорудження топкової камери. З боку передгорнової ями копали майбутню обпалювальну камеру та опорний стовп. Своєрідними «маячками» глибини та ширини топкової камери для копача слугували дерев'яні кілки. По мірі розширення топкової камери кілки виймалися з землі.

Про такий можливий спосіб побудови об'єкту свідчать наступні факти (рис. 1, *I*). Розподільча перегородка горна незвично товста. Зазвичай товщина її в черняхівських горнах не перевищує 0,1—0,2 м. Якби розподільчий блок зводили з глини на дерев'яній арматурі, то отвори-продухи мали б вертикальний нахил та специфічні валики-потовщення по краях, чого немає комарівський горн. Крім того, в розрізах тіла горну відсутні прошарки з різних ґрунтів між розподільчим блоком, опорним стовпом, обпалювальною та топковою камерами. Під час окремого спорудження тіла горна та перегородки обов'язково простежуються межі між різними прошарками в місцях їх стиків. Також, для горнів, для яких основні частини конструкції робилися окремо, зазвичай простежуються чіткі кути в місцях стиків розподільчого блоку з опорним стовпом та топковою камерою.

З урахуванням комплексного характеру виробничої факторії біля Комарова, зокрема це обробка скла, кольорових та чорних металів, гончарство, можливо вапнярство, тобто ті ремесла, що потребували наявності споруд, які дозволяли отримати високі температури. Єдиним типом такої споруди за археологічними джерелами не тільки Комарова, а й інших

Рис. 1. Археологічні прототипи гончарних горнів з розкопок поселення черняхівської культури Комарів: *I* — 2012 р.; *II* — 2014 р. (*а* — розподільчий блок; *б* — топкова та обпалювальна камери; *в* — загальний вигляд виробничої споруди)

Рис. 2. Можливі етапи спорудження гончарного горну за матеріалами археологічних розкопок горна у 2012 р.: *1* — вибір майданчика; *2* — викопування передгорнової ями; *3* — викопування обпалювальної камери; *4* — спорудження продухів, розподільчого блоку; *5* — викопування топкового каналу та топкової камери; *6* — вигляд обпалювальної камери з готовими продухами

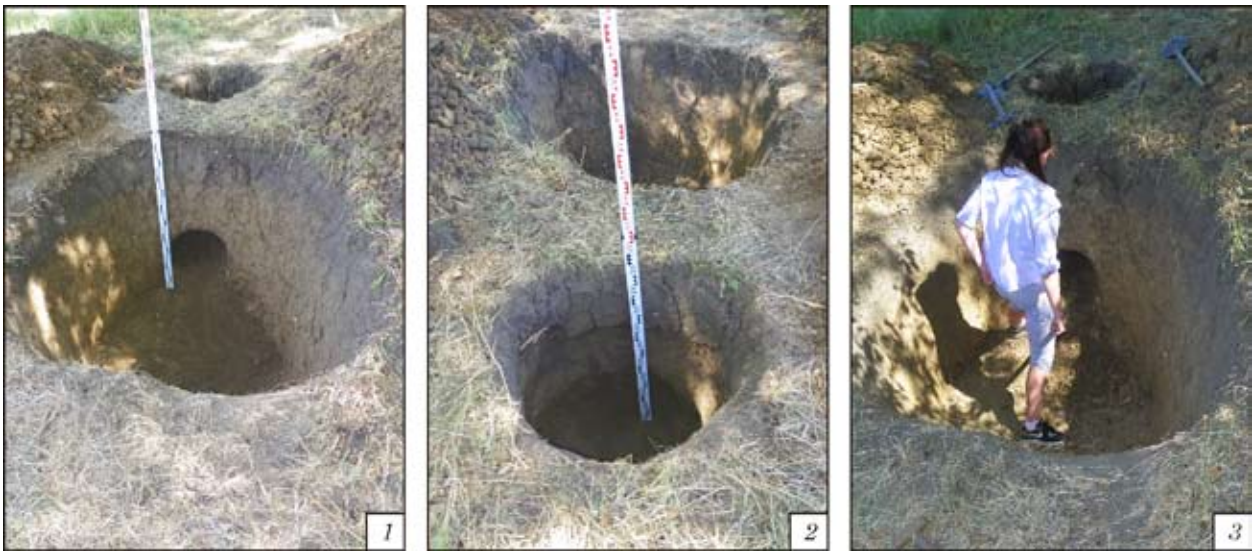

Рис. 3. Викопування заглибленої частини горну — передгорнова яма, топкова та опалювальна камери

пам'яток черняхівської культури, є гончарний горн. У зв'язку з цим і було обрано за головну мету експериментальних робіт відтворення такої споруди та практичне її використання в різних галузях стародавніх ремесел. Ці роботи дозволили з'ясувати необхідні природні ресурси, приблизні людські та технічні витрати на створення такої споруди. Крім того, в експериментальному виконанні перевірено температурні режими для різних матеріалів — глини, сучасного та стародавнього скла, варіння скла, плавки металу тощо.

Отже, під час цих робіт була змодельована теплотехнічна споруда, виготовлене гончарське коло, виготовлена партія глиняного посуду та проведене його обпал. Крім того, простежена реакція у високотемпературному середовищі зразків сучасного та стародавнього скла, експериментальних зразків шихти для плавки скла тощо.

Експеримент складався з таких основних етапів.

Спорудження горна. Для горна обране місце максимально наближене до положення черняхівських горнів досліджених в Комарові. Це північний похилий схил балки на відстані приблизно 100—120 м від струмка. Устя майбутньої топки розвернуто в бік струмка. Таке положення забезпечувало максимальну тягу повітря під час роботи горна. Викопування

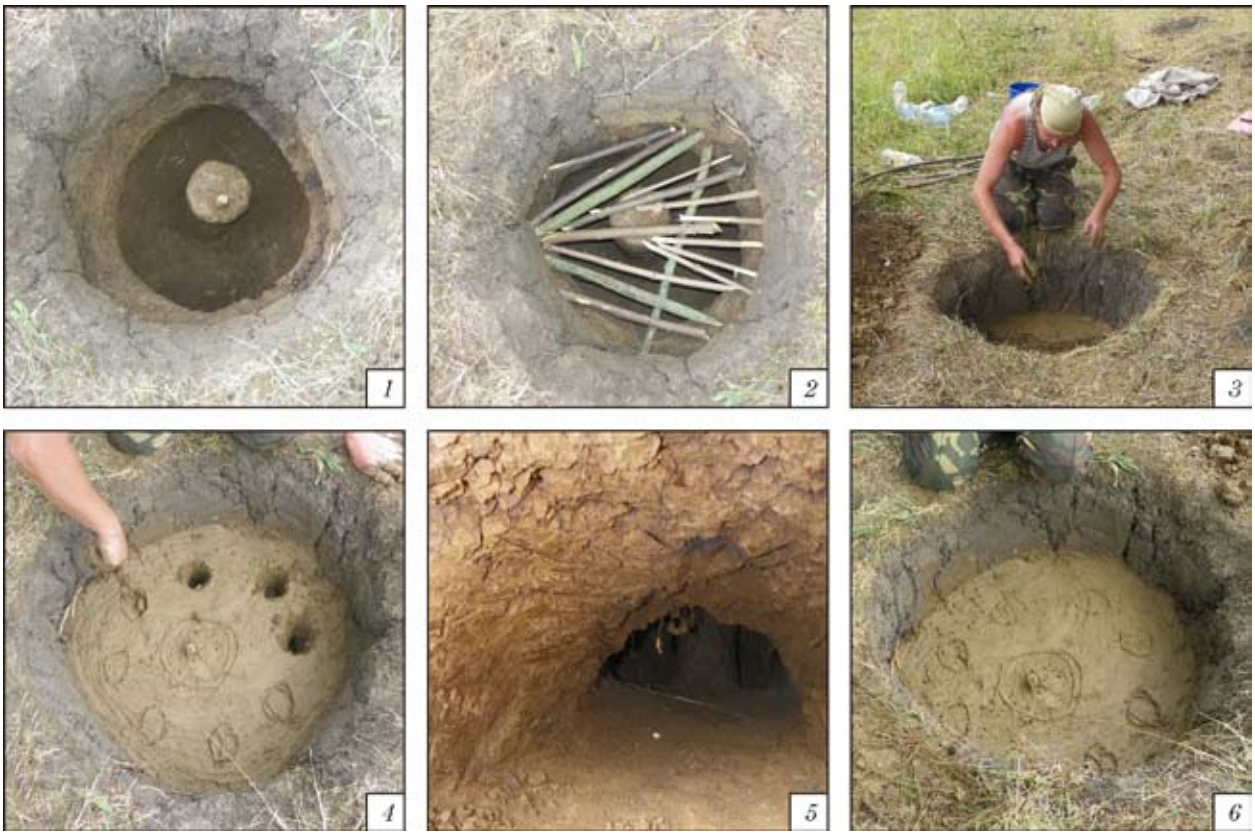

Рис. 4. Спорудження перегородки та куполу опалювальної камери

Рис. 5. Спорудження куполу опалювальної камери

Рис. 6. Заготовлені дрова для випалу кераміки та просушування горну

Рис. 7. Карта-схема розташування місць заборів глини та обрив яру із виходами геологічних порід

заглибленої частини споруди робочого приміщення (передгорнова яма), топкової та обпалювальної камери проведено у суглинку, який починався з глибини 0,2 м від рівня сучасної поверхні [1]. Топкову камеру з'єднано з передгорновою ямою каналом, виритим в материку (рис. 3). Топкову та обпалювальну камери розділено перегородкою. Вона побудована на глиняному стовпці, з використанням дерев'яної арматури (лози). Над заглибленою частиною обпалювальної камери на каркасній основі зведений купол камери (рис. 4). Для спорудження опорного стовпа, розподільчого блоку та наземних стінок обпалювальної камери горну вико-

1. Роботи проведено наприкінці липня 2015 р., з найвищою температурою повітря на цій території. Стан ґрунту виявився максимально непридатним для строків виконання таких робіт. Материковий грунт на глинистій основі до глибини 1,5 м виявися дуже сухим і важким для прокопування. Такі обставини завадили викопати горн повністю з материку та значно уповільнили його спорудження за спрощеною конструкцією.

Рис. 8. Приготування керамічного тіста, гончарне коло та робота на гончарному колі

Рис. 9. Виготовлений посуд під час просушування перед випалом

ристаний ґрунт (лес) видобутий під час риття котловану. Під час замісу лесової маси додавалася трава. У спорудженні горну приймали участь чотири людини (рис. 4; 5). Спорудження конструкції тривало шість днів з урахуванням часу для викопування передгорнової ями та котловану для топкової камери.

Після спорудження горну протягом чотирьох діб відбувалася просушка споруди шляхом слабкого обігріву через топкову камеру.

Для просушки та двох запусків горну використано близько 2 м^3 дров (листвяні породи, сухостій) (рис. 6).

Виготовлення експериментальної партії посуду. Для цього здійснено пошук виходів глини придатної для ліплення. Відкриті поклади на той момент вдалося віднайти за 1км на захід від села (близько 2 км від місця спорудження горну). У стінках неглибокого яру зафіксовані прошарки слабо пластичної гли-

Рис. 10. Загрузка партії посуду, зразків скла та скляної шихти у випалювальну камеру горну

Рис. 11. Випал глиняного посуду, зразків скла та скляної шихти у горні.

ни темно-коричневого кольору (товщиною до 0,5 м), та прошарок пластичної глини синьо-сталевого кольору (товщиною до 0,75 м), суміш яких у пропорції 1 : 1 і було використано для виготовлення посуду (рис. 7) [1]. Попередньо глина була подрібнена та замочена у воді. Для виготовлення керамічного тіста в якості домішок використаний місцевий крупнозернистий пісок (рис. 8, *1*).

Для ліплення посуду із застосуванням механічного обертання було виготовлене гончарське коло із ножним приводом (рис. 8, *2, 3*).

Вироби з глини головним чином це горщики без певної стилістики. Також виліплена одна статуетка. Зазначимо, що виготовленням цих посудин займалися люди без гончарського досвіду. Оволодіння такими навиками в самих примітивних формах зайняло не більше одного дня. Висушування виробів відбувалося в закритому затіненому приміщенні протягом одного тижня (рис. 9).

Для започаткування в Україні експериментів із виплавки скла за стародавніми рецептами зроблено три порції шихти (із застосуванням місцевих та привізних складових) та проведена спроба її плавки для отримання скла. Для проведення виплавки скла та можливих реакцій на високі температури сучасного та стародавнього скла для закладки в горн було створено п'ять зразків: сучасне скло (подрібнені пляшки), пізньоримське скло (дрібні уламки з поверхні поселення), три суміші шихти — сода сучасна + пісок + вапняк, біла речовина + пісок + вапняк у двох різних пропорціях. Попередньо всі складові шихт були подрібнені і змішані у відповідних пропорціях. Як тиглі використано сучасний металевий та порцеляновий посуд (рис. 10, *2*). Перед початком запуску горна в обпалювальну камеру поміщені вироби з глини та зразки партії пов'язані зі склом (рис. 10).

Випал кераміки, зразків скла та шихти. Для обпалу кераміки та шихти горн було «запущено» із поступовим підвищенням температури. Максимальна температура в обпалювальній камері була досягнута через шість годин постійного паління дров. Така температура підтримувалася ще близько чотирьох

1. У стінках цього яру також виявлено прошарки речовини білого кольору, яка за кольором, станом та реакцією з оцтом була схожа на соду. Вже після закінчення роботи експедиції в листопаді 2016 р. зразки речовини були передані для аналізу на кафедру землезнавства та геоморфології КНУ ім. Т.Г. Шевченка. Візуальний аналіз зразків провела доцент кафедри О. Ковтанюк. За висновками речовина переважно складається із вапняку. Користуючись нагодою висловлюємо свою щиру подяку.

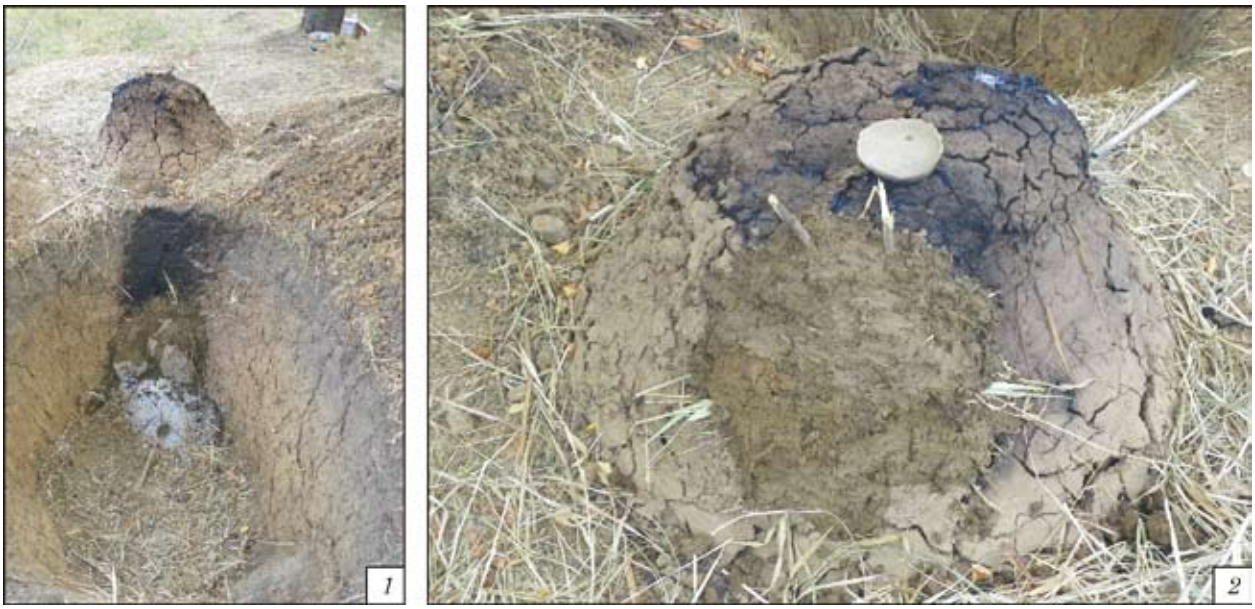

Рис. 12. Закриття топкової камери та продуху у випалювальній камері горна

Рис. 13. Робота горна під час випалювання глиняного посуду, зразків скла та скляної шихти

годин. Після чого підкладання дров припинилося і горн переведено в стадію охолодження, яка тривала близько 8—10 годин. На останніх годинах топковий отвір та продушне вікно в куполі були «запечатані» глиною до остаточного охолодження споруди (рис. 11—13).

Кінцевий результат з відтворення процесу виробництва гончарного посуду виявився цілком позитивним. Вдалося змоделювати всі етапи гончарного виробництва максимально наближені до стародавніх технологій. Конструкція горна витримала дію високої температури, досягнута необхідна температура для спікання глини, всі вироби з глини виявилися без браку.

Спроба виплавити скло виявилася невдалою, що може пояснюватися помилками в пропорціях складових сировини в шихті, або відсутністю певних каталізаторів, так як, на нашу думку, температура в середині теплотехнічної споруди була більш ніж достатньою. Зразки сучасного скла виявилися повністю деформовані, деякі уламки спеклися між собою. Зразки пізньоантичного скла (на содовій основі) вже через п'ять хвилин перебування в опалювальній камері повністю розплавилися і були цілком придатні для наступної обробки. Не зважаючи на невдалу спробу отримання скла, експериментальні дослідження в даній галузі моделювання стародавніх виробництв планується продовжити в наступному. Врахувавши помилки і недоліки, та збільшивши кількість експериментальних спроб можна сподіватися на позитивний результат, тобто отримання скла, що може призвести до започаткування нового напрямку у вітчизняній експериментальній археології — обробка скла, виготовлення скляного посуду, прикрас тощо.

Бобринский А.А. Гончарные мастерские и горны Восточной Европы. — М., 1991. — 215 с.
Готун І.А., Петраускас А.В. Експериментальна археологія в роботі Північної експедиції // Наук. зап. з укр. історії. — Переяслав-Хмельницький, 2005. — Вип. 16. — С. 243—252.
Готун І.А., Петраускас А.В., Петраускас О.В. Експериментальна археологія в роботі Північної експедиції // Археологія. — 2004. — № 2. — С. 50—71; № 4. — С. 65—81.
Готун І.А., Коваль О.А., Петраускас А.В. Експериментальне вивчення бортництва Північною експедицією. Життя бджіл та сутність бортного промислу // Археологія. — 2008. — № 4. — С. 76—86.
Кравченко Н.М., Петраускас О.В., Шишкин Р.Г., Петраускас А.В. Памятники археологии позднеримского времени Правобережной Киевщины. — К., 2007. — 456 с.
Смішко М.Ю. Поселення III—IV ст. н. е. з слідами скляного виробництва біля с. Комарів Чернівецької області // МДАПВ. — 1964. — Вып. 5. — С. 67—80.
Петраускас О.В. Деякі підсумки досліджень комплексу пам'яток пізньоримського часу біля с. Комарів // Oium. — К., 2014. — № 4. — С. 165—184.
Петраускас О.В., Коваль О.А., Милян Т.Р. Горни пізньоримського часу з Комарова. Особливості конструкції та функціонального призначення // Производство керамики в Восточной Европе: позднеримское время — раннее средневековье — новое время: Ostrogothica-Serie (Hefte). — 2013. — Вып. 2. — С. 23—34.
Петраускас О.В., Милян Т.Р., Осауальчук О.М. Дослідження унікальної археологічної пам'ятки в Комарові у 2012 р. // АДУ 2012 р. — Київ; Луцьк. — 2013. — С. 378.
Петраускас О.В., Козак Д.Н., Милян Т.Р., Осауальчук О.М. Комарів — виробнича факторія варварської Європи пізньоримського часу: до питання розробки програми вивчення унікальної археологічної пам'ятки // Производство керамики в Восточной Европе: позднеримское время — раннее средневековье — новое время: Ostrogothica-Serie (Hefte). — 2013. — Вып. 2. — С. 15—22.
Щапова Ю.Л. Мастерская по производству стекла у с. Комарово (III—IV вв.) // СА. — 1978. — № 3. — С. 230—242.
Petrauskas O.V. Komariv — ein Werkstattzentrum barbarischen Europas aus spätrömischer Zeit (Forschungsgeschichte, einige Ergebnisse und mögliche Perspektiven) // Ephemeris Napocensis. — 2014. — **XXIV**. — P. 87—116.

О. В. Петраускас, О. А. Коваль

ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫЕ РАБОТЫ КОМАРОВСКОЙ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ В 2015 г.

В статье представлены результаты экспериментальных исследований Комаровской археологической экспедиции. Производственная фактория возле с. Комаров на Днестре, прежде всего, ассоциируется с производством и обработкой стекла. Наши исследования позволили говорить о том, что кроме стекольного производства здесь занимались еще изготовлением гончарной посуды черняховского типа, обработкой черного и цветных металлов. Цель экспериментальных работ состояла в воссоздании теплотехнических сооружений позднеримского времени, позволявших достигать максимальной температуры. Образцами таких сооружений служили раскопанные в 2012—2014 гг. на поселении Комаров гончарные горны. Во время экспериментов построен гончарный горн, сделан гончарный круг, изготовлена партия глиняной посуды и проведен ее обжиг. Кроме того, прослежена реакция образцов современного и древнего стекла на высокую температуру, также проведен эксперимент подготовки шихты и плавки стекла и др. Конечный результат экспериментов по производству гончарной посуды оказался вполне положительным. Удалось смоделировать все этапы гончарного производства максимально приближенные к древним технологиям. Конструкция горна выдержала воздействие высокой температуры, достигнута необходимая температура для спекания глины, все изделия из глины оказались без брака. Попытка выплавить стекло оказалась неудачной, что может объясняться ошибками в пропорциях сырья в шихте и отсутствием опыта таких работ. Образцы современного стекла оказались полностью деформированы, некоторые обломки спеклись между собой. Образцы позднеантичного стекла (на содовой основе) после пребывания в отопительной камере полностью расплавились и были вполне пригодны для последующей обработки.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Комаров, черняховская культура, экспериментальная археология, гончарное и стекольное производство.

O. V. P e t r a u s k a s, O. A. K o v a l

EXPERIMENTAL INVESTIGATIONS IN KOMARIW ARCHAEOLOGICAL EXPEDITION 2015

In article results of pilot studies of Komariw archaeological expedition are provided. A production factory near village Komariw on Dniester, first of all, it is associated with production and handling of glass. Our researches allowed to say that they except glass production were engaged still in production of potter's ware of the Chernyakhiv type, handling iron and color metals here. The purpose of experiment consisted in a reconstruction of the late Roman time heattechnical constructions, allowing to reach the maximum temperature. As samples of such constructions served the pottery furnaces which was excavated 2012—2014 on the Komariw settlement. During the experiments the pottery furnace is constructed, the pottery wheel is taken, it is made a batch of pottery and it is carried out it roasting. Besides, it is traced reaction of samples of modern and ancient glass to high temperature, it is carried also out attempt of preparation of glass charge and melting of glass, etc. The resulting effect of experiments on production of pottery ware was quite positive. It was succeeded to simulate all stages of pottery production as close as possible to ancient technologies. The design of a furnace sustained impact of high temperature, necessary temperature for clay agglomeration is reached, all products from clay appeared without defect. The attempt to melt glass was unsuccessful that can speak mistakes in raw materials proportions in furnace charge and lack of experience of such works. Samples of modern glass were completely deformed, some fragments baked among themselves. Samples of late antique glass (on a soda basis) after stay in the heating camera completely melted and were quite suitable for the subsequent handling.

K e y w o r d s: Komariw, Chernyakhiv culture, experimental archaeology, pottery and glass production.

Одержано 10.10.2016

УДК: [904.02:001.891.5:069](477.41)"653"

А. М. Оленич, Д. В. Бібіков,
В. Г. Івакін, І. В. Зоценко

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РЕКОНСТРУКЦІЯ ДАВНЬОРУСЬКОГО ГОНЧАРНОГО ГОРНУ (за матеріалами розкопок ремісничого посаду Вишгорода)

Статтю присвячено одному з напрямів у сучасній експериментальній археології — історичній реконструкції давньоруського гончарства. На базі Олевської археологічної експедиції авторами здійснено спробу відтворення копії давньоруського гончарного горну. Вказаний комплекс було досліджено у ході археологічних досліджень гончарного ремісничого посаду давнього Вишгорода у 2013 р. Було відтворено основні етапи зведення випалювального пристрою, перевірено ефективність та простоту його експлуатації.

Ключові слова; ремесло, гончарний горн, керамічне виробництво, давньоруський Вишгород.

Публікація присвячена досліду в царині експериментальної археології, а саме — відтворенню давньоруського горну в натуральну величину. Подібні експерименти на різноманітних «археодромах» неодноразово проводились колективами зарубіжних археологів, етнологів, іноді просто любителів. До недавнього часу Україна, за великим рахунком, була позбавлена подібної категорії заходів. Хоча слід відмітити передусім діяльність в цьому напрямку, що здійснювалась на базі Північної археологічної експедиції в с. Ходосівка Київської обл., Житомирської археологічної експедиції в м. Коростені та Історико-археологічному центрі в с. Пересопниця [Готун, Коваль, Петраускас, 2005, с. 69—76; Готун, Казимір, Коваль, Петраускас, 2011, с. 29—93]. Нині така робота ведеться на базі Житомирської експедиції у м. Олевську. І зовсім не дивно, що одним із перших археологічних експериментів на ній були заходи, пов'язані з моделюванням гончарного ремесла, де ледь не перше місце займає зведення горну і випал керамічної продукції.

Сучасна археологічна наука оперує даними про давньоруські гончарні горни на базі достатньо невеликої кількості пам'яток. На правобережній частині Середнього Подніпров'я до їх числа належать Білогородка, Кощіївка, Малополовецьке, Григорівка і, звісно, Вишгород [Петраускас, 2006, с. 68]. Майже всі вишгородські горни знаходяться в уроч. «Гончарі», котре займає більшу частину посаду. На сьогодні це — найкраще досліджений гончарний осередок давньоруського часу на території України.

Перші дослідження уроч. «Гончарі» здійснені у 1936—1937 рр. під керівництвом Ф.А. Козубовського та Т.М. Мовчанівського [Дегтяр, Орлов, 2005, с. 104]. Пізніше на вишгородському посаді працювали такі дослідники як В.Й. Довженок, П.П. Толочко та А.М. Бобринський, Р.С. Орлов [Довженок, 1975, с. 229—236; Толочко, 1980, с. 134; Дегтяр, Орлов, 2005, с. 103]. У 1990 р. кооперативом «Археолог» проведено наймасштабніші розкопки [Чабай, Евтушенко, Степанчук, 1990, с. 229]. Починаючи з 2012 р. цю пам'ятку досліджує Вишгородська археологічна експедиція під керівництвом В.Г. Івакіна.

Горни, досліджені за всі ці роки, варіюються у розмірах та конструкції. Горни найбільш масової групи (і, водночас, найбільш ранні) досить невеликі за розмірами (в межах 0,8—1,5 м в діаметрі). Вони мають класичну тридільну конструкцію: камера випалу, топливно-розподільний блок, топкова камера. На відміну від пізніших споруд, опорна стінка — «козел» — відсутня, лише в одному випадку топливно-розподільний блок підтримується центральним стовпом. Горни споруджені у котлованах шляхом мурування стінок зі збідненого глиняного розчину. Про використання дерев'яного каркасу можуть свідчити плашки, що неодноразово фіксувались всередині таких пристроїв. Аналогічні розміри та конструкцію мають гончарні горни з поселення Кощіївка 8

© А.М. ОЛЕНИЧ, Д.В. БІБІКОВ,
В.Г. ІВАКІН, І.В. ЗОЦЕНКО, 2017

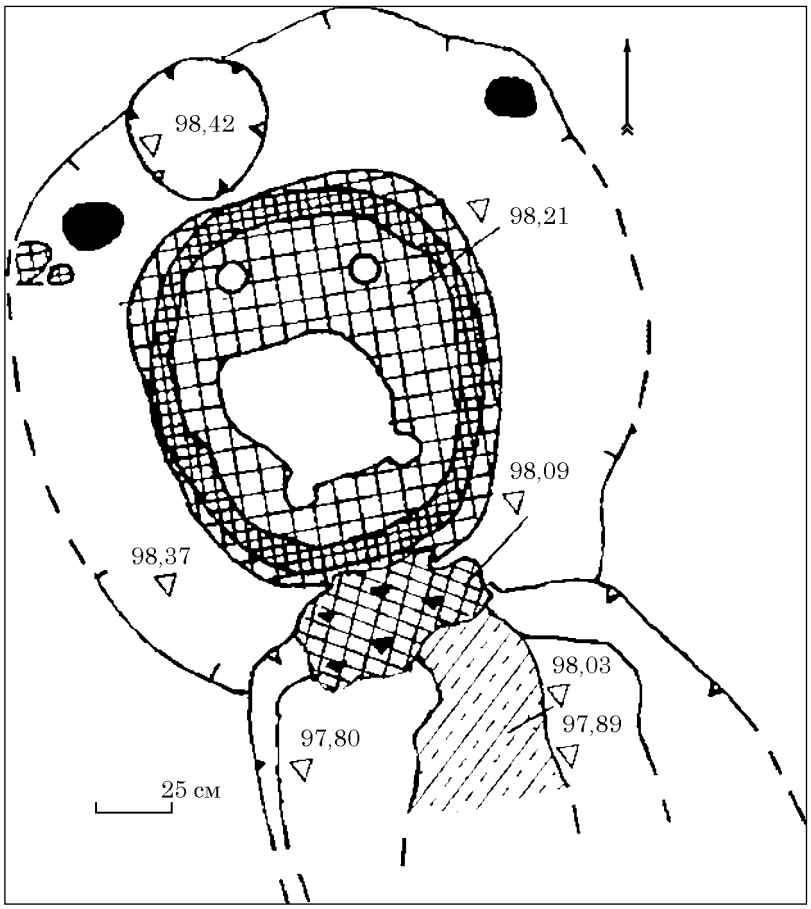

Рис. 1. План гончарного горну; об'єкт 3, розкоп 5, 2013 р.

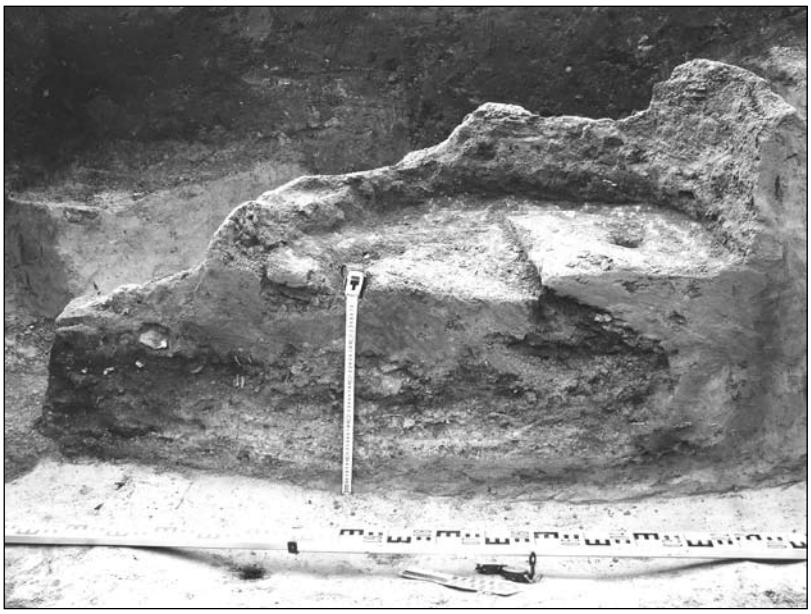

Рис. 2. Поздовжній розріз горну

[Лысенко, Шкляревский, Квитницкий, Черновол, 2012, с. 59]. Вони, так само, як і наймасовіша вишгородська група, датуються початком XI ст.

До цієї групи входить і горн, досліджений у 2013 році, взятий за **основу** модельованої споруди [Івакін, Бібіков, Оленич, Зоценко, 2013, с. 25]. Він був зведений у котловані підовальної форми, розміром приблизно 2,10 × 2,00 м. Після зведення горну розмірами 1,20 × 1,10 м, решту площі котловану було засипано утрамбованим материковим лесом. Подібний спосіб спорудження дозволяв краще висушити його стінки. У північно-західній та північно-східній частинах котловану виявлено по одній стовповій ямі розмірами 0,20 × 0,15 м. З огляду на розташування ям, вони є залишками опор споруди (вірогідно, легкого навісу) над теплотехнічним пристроєм (рис. 1).

Верхня частина випалювальної камери, де знаходився завантажувальний отвір, не збереглась. Фрагменти склепіння завалились всередину камери. У плані випалювальна камера мала підовальну форму і була орієнтована за віссю північ—південь. Товщина стінок склепіння становила до 0,10 м.

Топливно-розподільний блок споруджувався на опалубці з дошок, залишки якої зафіксовано у розрізі горну. Нижня частина блоку, повторюючи форму опалубки, потовщувалась до 0,20 м у напрямку стінок топкової камери, спираючись на них. Таким чином, внутрішній простір топкової камери набував куполоподібної форми. Центральний опорний стовп або стіну виявлено не було. За їх відсутності, топливно-розподільний блок додатково підтримувався досить своєрідним «козлом» — діагональною підпорною стінкою завтовшки 0,10 м, котра також спиралась на стіну топкової камери по периметру (рис. 2). Підпорна стінка, очевидно, так само була споруджена на дощатій опалубці. В північній частині топливно-розподільного блоку виявлено два продухи діаметром близько 0,10 м, ще два частково збереглись у його південній частині. Центр блоку ще у давнину провалився.

Стіни топкової камери було споруджено за допомогою каркасу з прутів, залишки якого виявлено під черенем, а також у розрізі горну. Під завалом глини, утвореним після руйнування топливно-розподільного блоку, виявлено потужний шар вугілля та золи. На глибині 1 м від рівня виявлення зафіксовано глиняний черінь топкової

камери, завтовшки 0,05—0,10 м. Устям теплотехнічний пристрій орієнтований на південь. Устя мало аркоподібну форму; у верхній частині його склепіння глина залишилась необпаленою. Всередині також зафіксовано потужний шар вугілля та золи [Бібіков, 2015, с. 153—157]. З півдня до горну прилягала передгорнова яма, детально описувати яку наразі немає потребу.

Колектив авторів перед початком робіт по відтворенню вишгородського гончарного горну XI ст. з розкопок 2013 р. ставив перед собою наступні **завдання**; 1) змоделювати конструкцію горну без «козла»; 2) перевірити можливість зведення «тонкостінної» споруди для випалу з каркасом та без і з'ясувати мінімальні його терміни; 3) перевірити стійкість конструкції теплорозподільного блоку на дощатій опалубці; 4) перевірити функціональну спроможність споруди під час випалу керамічної продукції та з'ясувати можливі об'єми одноразового випалу; 5) перевірити доцільність наявності стаціонарного навісу та функціональність легкого, тимчасового, навісу.

Першим кроком до відтворення горну було риття **котловану** згаданих характеристик. Його було викопано в піщаному ґрунті, під котрим залягав набагато масивніший шар лесу коричневого кольору, котрий ідеально підходить в якості майданчику для встановлення тіла горна. Після цього на місці майбутньої споруди було залито основу (майбутній **черінь**) з рідкої глини. Для цього було використано місцеву сировину, взяту з шурфу біля струмка, котрий огинає городище Бабина гора. Глина, котра залягає тут пластами на досить значній глибині, абсолютно непридатна для «гончарювання» через велику кількість природних домішок, осадової гранітної породи, однак в цілому придатна для спорудження горнів та печей. Подібна практика спостерігається і на вишгородському посаді, де розчин, використаний для спорудження горну, суттєво відрізнявся від гончарної маси. Для горнів та печей використовувалась дуже «бідна» алевритова глина.

Нижня частина **топкової камери** формувалась методом «клаптикового ліплення» з великих фрагментів заготовленої маси [Бобринский, 1978, с. 120]. При цьому використовувався вертикальний каркас з прутів діаметром до 0,05 м, розташованих по периметру. Каркас, переважно з вербових прутиків, є традиційним матеріалом для створення гнучких конструкцій. До того ж, тіло горну тримало себе за рахунок рівномірного підсихання і запасу товщини стінок. Після цього стіни з внутрішньої сторони були трохи підсипані материковим ґрунтом для спорудження діагональної підпорної стінки, котра також формувалась методом «клаптикового ліплення» з глиняного розчину.

Після виведення напівкруглої основи топкової камери на висоту 0,5 м, здійснювалось мурування **топливно-розподільного блоку** за допомогою дерев'яного каркасу. У випадку з каркасом під «перегородку», мова не про використання прутів, а про колоті плашки чи дошки, на користь чого можуть свідчити достатньо часті випадки прочитання відбитків волокон на глиняному розчині, або горілих прошарків, як і у випадку з горном, розкопаним у 2013 р. Для створення діючої моделі використовувались колоті соснові плашки шириною до 0,3 м. Перегородка також виконувалась в техніці «клаптикового ліплення». «**Продихи**» пробивались після завершення формування перегородки за допомогою обрізка соснового стовбура діаметром близько 0,1 м. На давньоруських горнах дерев'яні обрізки, якими формувались продихи, могли залишатися на місці і підтримувати конструкцію до висихання, а можливо і до першого прогріву всієї конструкції, після чого згорали. В нашому випадку продихи пробивались одразу і додатково не підтримувались. Оскільки, внаслідок руйнування топливно-розподільного блоку, встановити реальне число продихів у горні-прототипі неможливо, їх довільно зроблено десять і розміщено по периметру (рис. 3).

Після «підтягання» конструкції (часткового висихання і втрати пластичності), продовжувалось нарощування стінок вже **випалювальної камери-«клобуку»**. Вона формувалася без допомоги каркасу. Камера випалу найгірше зберігається на археологічних горнах, оскільки це — частково наземна їх частина, що найбільш вразлива до руйнувань. Скоріше за все, випалювальна камера у даному випадку мала форму купола, що повільно звужувався догори і мав невеликий

Рис. 3. Процес спорудження модельованого горну

Рис. 4. Модель в процесі експлуатації

отвір зверху, достатній для того, щоб вільно завантажувати посуд. Пропорції розмірів топкової і випалювальної камер мали порушення на користь камери випалу. Остання мала вміщати достатньо велику, рентабельну, кількість керамічних виробів. На «археологічних» горнах навіть в тих випадках, де топкова камера збереглась не повністю, ця тенденція підтверджується. На моделі горна топкова камера мала висоту 0,5 м, тоді як камера випалу — трохи більше 1 м.

Окремим цікавим питанням є конструкція **укриття**, наявність котрого часто фіксується етнографічно. Основним його завданням був захист горна та гончара, що працює з ним, від атмосферних опадів, а також консервація пристрою на холодну пору року. Реконструкції такого типу укриття вже неодноразово робились. Переважно вони зводяться до простого навісу на чотирьох стовпах.

Після закінчення фактичного спорудження пристрою, котре зайняло три дні, відбувалось його **висихання** та прогрів, котрий повинен продемонструвати стійкість конструкції та успішність її спорудження. Для якомога кращого висихання навколо теплотехнічної споруди навколо неї було розведено кілька невеликих багать. Важливо відмітити, що горн-прототип був обпалений і з зовнішньої сторони.

Наступним етапом спорудження була **засипка** конструкції з боків вибраним материковим ґрунтом та його трамбування. Таким чином, горн ставав заглибленою в землю спорудою. Частина котловану навпроти устя горну залишена незасипаною, як передгорнова яма.

Після прогрівання на максимальній температурі повністю чи частково перегорають дерев'яні конструктивні елементи теплорозподільного блоку, одначе, конструкція залишається триматись за рахунок повно чи часткової «керамізації». Однак, навантаження на елемент все одно досить велике. Вцілому це — найбільш вразлива деталь конструкції. З часом вона піддається інтенсивному зношенню. Усі досліджені у Вишгороді горни мали поломку саме цього елементу, деякі з них були навіть настільки невдало виконані, що, ймовірно, зазнали руйнування на першому чи другому випалі. Таким, ймовірно, був об'єкт 7 — невеликий горн XI століття, досліджений у Вишгороді у 2014 р.

Експериментальний **прогрів**, здійснений на розгляданій моделі, повністю підтвердив всі припущення щодо її експлуатації. Зокрема, досить інтенсивний вихід гарячого повітря та вогню у верхній частині «клобука», що робить недоцільним спорудження стаціонарного навісу в цій частині (рис. 4). Імовірно, навіс над горном-прототипом був розбірним. Не дивлячись на часткову відсутність каркасу в тілі горна і досить тонкі стінки, конструкція виявилась надзвичайно стійкою.

Завантажувальний отвір закривався під час **випалу** «причерепком» (великими фрагментами битого посуду), що не давав потрапляти холодному повітрю в середину камери випалу, і ймовірно розсіював полум'я, що виходило з отвору «клобука» [Чміль, Чекановський, 2013, с. 165—178]. Очевидним є, що посуд у камеру випалу завантажувався зверху. Таким чином, гарячі гази і полум'я (не дивлячись на часткове розсіювання «очерепком») мали виходити максимально вгору, що збільшує ризик пожежної ситуації. Правильність таких поглядів було експериментальним шляхом перевірено під час експлуатації, як згаданого горну, так і попередніх.

Після випалу було оглянуто випалювальну камеру. Вона зазнала впливу досить високої температури, і місцями «керамізувалась». На стику «клобука» та топливно-розподільного блоку виявлено невелику тріщину. Такого типу пошкодження могло ремонтуватись, але це безперечно вказує на тенденцію слабкості даного конструктивного елементу.

Таким чином, на базі Житомирської археологічної експедиції в м. Олевськ було проведено цікавий археологічний експеримент із спорудження діючої моделі давньоруського горну. Було перевірено основні етапи зведення випалювального пристрою для кераміки. Перевірено життєздатність конструкції, простоту її спорудження та ремонту, ефективність та

простоту експлуатації. Доведено та перевірено значне число спостережень та здогадів щодо окремих конструктивних елементів, матеріалів та способів формування тіла горну, доцільність спорудження в котловані, обумовленість конструкції. Перевірено доцільність зйомного навісу над горном.

У цілому, завдання поставленого експерименту вважаємо виконаними. Сподіваємося, що в подальшому практика спорудження та використання давньоруських горнів буде накопичуватися новими об'єктами та дослідами, зокрема — щодо різних температурних режимів, випалу полив'яної продукції, будівельної кераміки, тощо.

У наступних польових сезонах планується поточнити питання, пов'язанні зі станом горну після зимової консервації, локальних ремонтів, а також загальним терміном функціонування теплотехнічної споруди до критичної поломки.

Бібіков Д. Конструктивні особливості гончарного горна кінця X—XI ст. з розкопок 2013 р. у Вишгороді // Болховітіновський щорічник. — 2013/2014. — К., 2015. — С. 153—157.

Бобринский А.А. Гончарство Восточной Европы. Источники и методы изучения. — М., 1978. — 272 с.

Готун І., Коваль О, Петраускас А. Роботи з експериментального відтворення конструкції та функціонування давньоруських гончарних горнів типу горну № 6 з селища Автуничі // Старожитності Вишгородщини. — Вишгород, 2005. — С. 69—76.

Готун І. А., Казимір О.М., Коваль О.А., Петраускас А.В., Петраускене А.О. Музеї під відкритим небом та експозиційні можливості експедиційних баз експериментальної археології // Експерементальна археологія: завдання, методи, моделювання. — К., 2011 — С. 29—93.

Дегтяр Т. Орлов Р. Вишгород минуле і сучасне. — К., 2005. — 294 с.

Довженок В.Й. Вишгород // Археологія Української РСР. — К., 1975. — Т. 3. — С. 229—236.

Івакін В.Г., Бібіков Д.В, Оленич А.М, Зоценко І.В. Звіт про археологічні дослідження на території Вишгородського істоирко-культуного заповідника та у Вишгородському районі у 2013 році / НА ІА НАН України. — 2013/[б. н.].

Лысенко С.Д., Шкляревский Е.И., Квитницький М.А., Черновол Д.К. Многослойное поселение Кощеевка 8 / Материалы Фастовской археологической экспедиции. — Киев; Фастов, 2012. — Вып. 1. — 332 с.

Петраускас А.В. Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я в IX—XIII ст. — К., 2006. — 196 с.

Толочко П.П. Киев и Киевская земля в епоху феодальной раздробленности XII—XIII веков. — К., 1980. — 224 с.

Чабай В.П, Евтушенко А.И., Степанчув В.Н. Отчет о раскопках Дрогожицкогоотряда Вышгородской експдиции НПК «Археолог» в урочище «Гончары» в г. Вышгороде в 1990 г. / НА ІА НАН України. — 1990/67.

Чміль Л.В. Чекановський А.А. Традиційна технологія виробництва керамічного посуду на Київському Поліссі // Експериментальна археологія: досвід моделювання об'єктів та виробництва. — К., 2013. — С. 165—178 (АДІУ. — Вип. 10).

А. Н. Оленич, Д. В. Бибиков, В. Г. Ивакин, И. В. Зоценко

ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНАЯ РЕКОНСТРУКЦИЯ ДРЕВНЕРУССКОГО ГОНЧАРНОГО ГОРНА (по материалам раскопок ремесленного посада Вышгорода)

Статья посвящена одному из направлений современной экспериментальной археологии — исторической реконструкции древнерусского гончарства. На базе Олевской археологической экспедиции авторами была предпринята попытка воспроизведения копии древнерусского гончарного горна. Указанный комплекс был исследован в ходе археологических исследований раскопок гончарного ремесленного посада древнего Вышгорода в 2013 г. В статье кратко подается история археологического изучения гончарных кварталов этого древнерусского города. Анализируются вариации размеров и конструкций зафиксированных вышгородских гончарных горнов XI ст. Были воспроизведены основные этапы возведения устройства для обжига керамики. Проверена жизнеспособность конструкции, простота ее сооружения и ремонта, эффективность и сравнительная легкость эксплуатации. Доказано и проверено значительное число наблюдений и догадок относительно отдельных конструктивных элементов, материалов и способов формирования тела горна, целесообразность сооружения в котловане, обусловленность конструкции. Также удалось установить характерные особенности использования съемного навеса над горном.

Ключевые слова; ремесло, гончарный горн, керамическое производство, древнерусский Вышгород.

A. M. Olenich, D. V. Bibikov, V. G. Ivakin, I. V. Zotsenko

EXPERIMENTAL RECONSTRUCTION OF OLD RUS POTTERY KILN (based on excavations handicraft quarter of Vyshgorod)

The article is dedicated to one of the modern trends in experimental archeology — historical reconstruction of ancient pottery. Based on Olevsk archaeological expedition authors made attempt to reconstruct up old rus pottery kiln. The last one was investigated during excavations on pottery trading quarter of Old Rus Vyshgorod in 2013. The article briefly served the history of archaeological study of pottery quarters of the town. Analyzed variations in sizes and designs Vyshgorod pottery kiln of 11 century. It checked the main stages of the construction unit kilns for ceramics. Checked viability design, ease of construction and maintenance, efficiency and ease of operation. Proved and tested a significant number of observations and conjectures about the individual structural elements, materials and methods of forming the body of the furnace, construction feasibility in the trench, conditioning design. Checked feasibility removable canopy over the kiln.

Keywords; craft, pottery kiln, ceramic production, Old Rus Vyshgorod.

Одержано 16.03.2016

УДК: [94:303.442.4](477.53)”1638”

В. В. Ш е р с т ю к

ДО РЕКОНСТРУКЦІЇ ГОВТВЯНСЬКОЇ БИТВИ 1638 р.

На основі опису подій очевидця Говтвянської битви 1638 р. Ш. Окольського, із залученням результатів археологічних польових розшуків, здійснюється спроба реконструкції перебігу зазначеної баталії, із прив’язкою конкретних подій до окремих об’єктів та пам’яток на місцевості.

К л ю ч о в і с л о в а: Говтва, Приліпка, Буняківка, Шар-гора, Говтвянська битва 1638 р., Яків Остряниця.

Будь-який археологічний експеримент практичного плану не обходиться без певного предмету чи комплексу речей з елементами реконструкції. Більшість подібних досліджень пов’язані з натурною реконструкцією, як то зовнішнього вигляду різного роду споруд, готового продукту тощо. Іншого виду теоретична реконструкція, як то технологій виробництв тощо, що у великій мірі також ґрунтується на вивченні археологічних матеріальних решток, їх аналізові та співставленні з сучасними чи етнографічними даними. Щось подібне до останнього хотілося б запропонувати у цій роботі.

Реконструкція історичних битв, їх віртуальне відтворення (а в потенціалі — не лише віртуальне, а, можливо, й практичне) на місцевості — справа хоч і надзвичайно цікава, але в тій же мірі й складна, а часто — й неможлива. Адже головним об’єктом інформації тут виступає історичне джерело, на основі якого й проводяться археологічні розшуки на місцевості, і надалі будується та чи інша реконструкція.

Кілька подібних спроб реконструкцій битв ми маємо для давньоруського періоду, та й то часто доволі приблизних і схематичних. Для подальших епох ця кількість дещо підвищується, адже збільшується й інформаційна база, як кількісно так і якісно. Але й тут ми маємо велику кількість неточностей, розбіжностей тощо — і в силу цього купу варіантів реконструкцій або їх умовність. Щодо козацької епохи можемо назвати, наприклад, чи не найбільш відомі битви першого року Хмельниччини, пошук та локалізація деяких із них ведеться до сих пір (не можна сказати що безуспішно, але все ж остаточних результатів ще на разі майже немає). Більше пощастило в цьому плані Берестецькій битві, і то лише завдяки археологічним розкопкам та природнім умовам збереження й консервації. Та що казати про XVII ст., коли навіть про події та місця «розкрученої» за імперські та радянські часи Полтавської битви на разі стільки думок та версій що годі й казати. І це початок XVIII ст.! Тому про іншу відому баталію нашого краю, як то, наприклад, Битву на Ворсклі 1399 р., і говорити важко: прив’язка «Ворскла» розкриває дуже широкі перспективи для історико-археологічних розшуків та реконструкцій, що і на разі тривають безуспішно. Відносно Полтавщини також можемо відмітити, наприклад, ще Солоницьку, Куруківську та цілий ряд інших битв.

У цьому контексті варто звернути увагу на одну з битв першої половини XVII ст., періоду козацько-селянських повстань — Говтвянську баталію 1638 р. Остання цікава тим, що стала однією з небагатьох абсолютно переможних для повстанців, а також тим, що проходила неподалік, на території, прилеглій до сучасної Горішньоплавнівської історичної зони. А чи не найголовнішим є те, що вона на рідкість, особливо для того часу, доволі детально описана в джерелах. Не останню роль у цьому має й той факт, що в описах фігурує ціла низка топографічних та ландшафтних об’єктів, збережених

© В.В. ШЕРСТЮК, 2017

на сьогодні та таких, які можна територіально локалізувати, а також замкненість природно-географічного середовища означеної території, про що мова буде далі. Ну й останнім у переліку чинником, але, сподіваємося, не останнім за важливістю, був той факт, що автором та його колегами і учасниками експедицій 2007 і 2014 рр. тут були проведені розвідкові археологічні обстеження, топографічна зйомка місцевості тощо, що вилилося у репрезентований на разі результат.

Кілька слів про джерельну базу реконструкції. Чи не єдиним історичним джерелом у даному дослідженні є «Щоденник» очевидця цих подій, священника в стані польського табору, Ш. Окольського [Okolski, 1858; Дневник …, 1896]. Варто відмітити з якою точністю він описав події цієї битви. Інші джерела, як то дані того ж Величка — вже інтерпретація, причому часто з варіаціями, зокрема, відносно кількості вбитих з тієї чи іншої сторони, що є ознакою політичної заангажованості літописця.

Кілька слів про саме Говтвянське городище. Останнє, а разом з ним і саме плато, знаходиться за 0,10—0,60 км на північ від північної окраїни східної околиці с. Приліпка, на ділянці плато корінного правого берега р. Псел лівобережного басейну р. Дніпро, в уроч. Шар-гора (історія цього містечка описана окремо [Шерстюк, 2009], а також готується окреме дослідження по історії цієї пам'ятки). Місце битви у широкому плані займає територію усієї ділянки плато корінного берега останця в уроч. Шар-гора, тобто, площу близько 65 га: сюди ж включено й територію городища (рис. 1; 2).

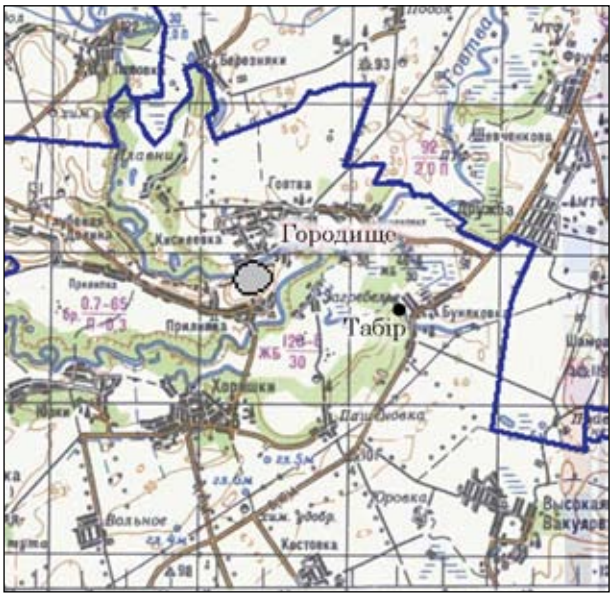

Рис. 1. Картосхема місця подій Говтвянської битви 1638 р., основа: М-36-92

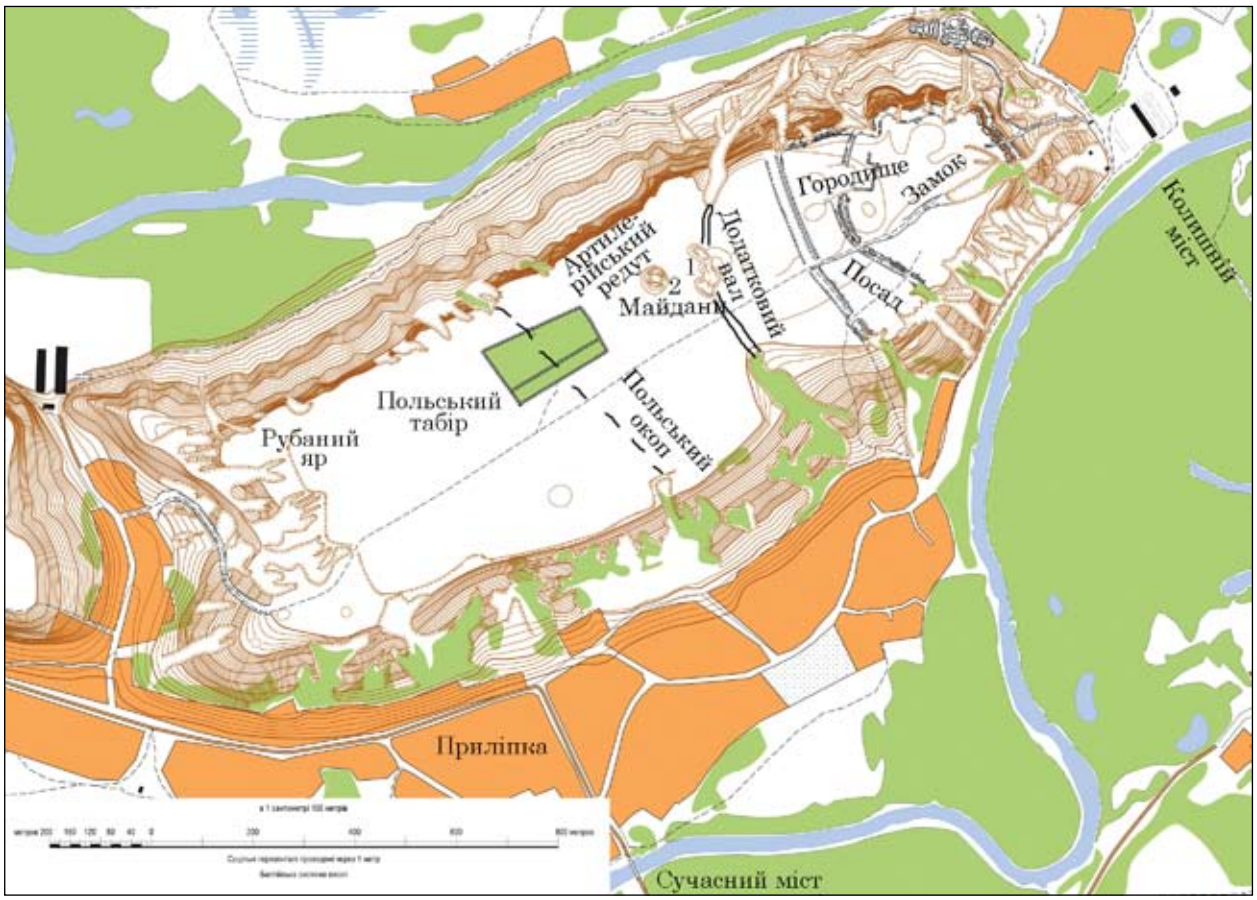

Рис. 2. План комплексу пам'яток в уроч. Шар-гора (О. Коротя, Є. Осадчий, 2014 р.), з місцями розташування об'єктів подій битви 1638 р.

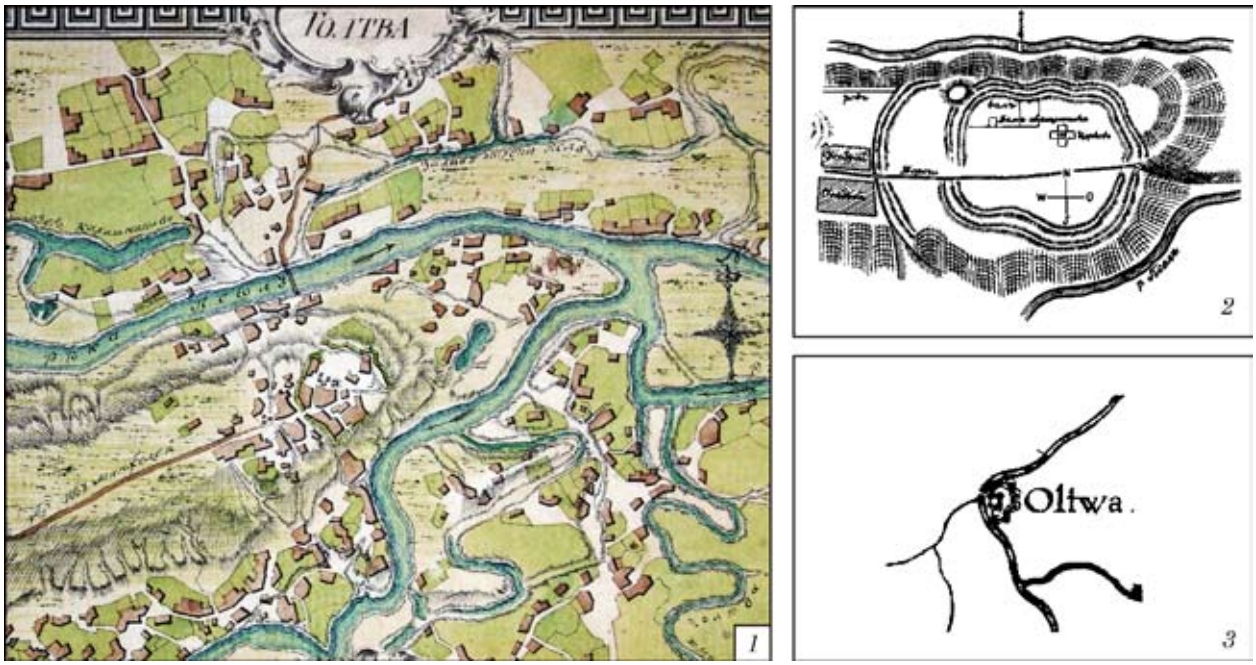

Рис. 3. Плани міста Говтва за Г. Бопланом, середина XVII ст. (*3*), кінець XVIII ст. (*1*) та решток городища за В.Г. Ляскоронським, початок XX ст. (*2*)

Не звертаючи уваги на передісторію зазначених подій, окреслимо лише головні моменти проходження самої битви. Отже, загони Я. Остряниці закріпилися у місті Говтва. Польське військо, разом з «коронною артилерією та німецькими солдатами» С. Потоцького спішило приступити до облоги, щоб перерізати повсталим шляхи відступу та перекрити постачання [Дневник …, 1896, с. 220—221]. Скоріше за все, козацьке військо рухалося правобережною нагірною дорогою (показаною, наприклад, на карті кінця XVIII ст. як «Д.[дорога] из Манжалей» [Киевское] (рис. 3, *1*), а не хоч і відомим, та все ж безлюдним, лівобережним Сагайдацьким шляхом. Певно, вони (як, здогадно, й поляки) обрали маршрут максимально заселений, для кращого забезпечення продовольством.

Заслуговують на увагу детальні описи Ш. Окольським оборонних заходів повсталих. Окрім природних перешкод фортеця мала замок та «місто» [укріплений посад] з «міцними частоколами» (їх рештки на разі дуже добре локалізуються (рис. 2). Ворота повсталі «загородили накріпко і засипали землею». На валах вартували тисячі людей, кілька сотень розмістили для оборони воріт та башт [теж цікавий факт фіксації подібної фортечної споруди]. Цікавим фактом є зауваження про широке застосування козаками «колдунів і чарівниць», які на високих дахах мали «здійснювати заклинання над порохом, гарматами, повітрям і вогнем» (тобто, відводили і гасили пожежі, тощо).

Окрім того, для додаткового захисту за межами фортеці козаки насипали «міцний вал за палісадом», «від одної річки до іншої», тобто, перерізавши упоперек весь мис [Дневник …, 1896, с. 220—221]. Місце розміщення цього додаткового валу можна локалізувати між двома великими ярами, які своїми вершинами доволі глибоко врізаються в масив гори, зменшуючи таким чином потенційну лінію оборони. На осі сполучення верхівок цих ярів знаходиться майдан 1 «Розрита Могила» групи I, що, здається, якраз і був включений у систему цих додаткових укріплень. Скоріше за все, вуса цього майдану були вписані у систему зазначеної лінії оборони, чим можна і пояснити їх нехарактерну, частково перебудовану, форму (рис. 2: додатковий вал). А те що він був виварений на селітру ще до 1638 р. виглядає цілком ймовірним, зважаючи на розвій курганно-майданного селітроварного виробництва саме у першій половині XVII ст. [Шерстюк, 2013]. Те, що він знаходився всередині оборонних споруд свідчить і відсутність його описів у прискіпливого Окольського, котрий не вбачав у ньому майдану, адже не був тут раніше, а лише деталь оборонного передового валу.

Курган, що знаходився перед валом «обернули на сильний редут» для збільшення оборонної сили, тому що це було єдине місце підходу з напільного боку [Дневник …, 1896, с. 222]. «Артилерійський передовий редут» перед валом надійно ототожнюється із майданом № 2 цієї ж групи (рис. 2: арт-редут). Останній не має (і не мав) вусів, а тому цілком логічно автором «Щоденника» названий саме «курганом», а не «майданом». Не виключено, що сліди вибирання ґрунту в ньому є якраз результатом влаштування тут вогневої точки повсталих, а не «селітряного» його походження (хоча, знову ж таки, міг бути й перевикористаним для військових цілей безвусим майданом).

Польський табір теж судячи з опису знаходився на території Шар-гори. Коронна кінnота стояла на горі «живим оплотом, шолом до шолому», а піхота, «як і зазвичай» (!), збудувала для себе при артилерії невеликий «окоп у вигляді бруствера» (!) для стрільби з рушниць. За зразком козаків, останнє польове укріплення було «перекинуто від ріки до ріки». Попереду нього розмістили ще три добре укріплених шанців, певно, для артилерії [Дневник …, 1896, с. 222].

Місце розміщення польського табору надійно можна реконструктивно розташувати на плато тієї ж Шар-гори. Відкритим є лише питання на якій відстані від передової позиції повсталих. Так, Г. Сенкевич, описуючи одну з битв тих часів у своєму романі «Потоп», зазначає, що артилерія починала відкривати вогонь по наступаючій кінноті «за кількасот кроків» [Сенкевич 1993, с. 82]. Легка польова артилерія початку XVIII ст. (а тут ми маємо справу взагалі з першої половини XVII ст.) також могла вести прицільну стрільбу не далі ніж на 350 м (наприклад, трьохфунтова гармата при горизонтальному наведенні) чи 450 м (відповідно, 6-фунтова) [Барбасов, 1959, табл. 2].

На першу половину XVII ст. польова артилерія оснащувалася гарматами калібром не більше 6 фунтів, переважно, меншого. А зважаючи на той факт, що при початку штурму, зранку, було наказано «стріляти із рушниць і гармат по козацьким шанцям», а «звідти відповіли тим же» [Дневник, 1896, с. 224], то взаєморозміщення цих укріплень було на досить невеликій відстані, яка могла дозволити вести відносно прицільний вогонь. Отже, не менше третини плато гори (а то й половина), її західна частина, цілком підходила за наведеними даними для облаштування такого табору. Таким чином, можемо припустити, що основний окоп польського війська пролягав приблизно на місці сучасного розміщення кладовища, за 300—400 м від козацьких укріплень, де також розташовані найглибше врізані у корінний берег яри (рис. 2: польський окоп).

Поляки продовжили приготування до штурму, який було заплановано на наступний день (6 травня за старим стилем), облаштуванням мосту (скоріше за все, останній було частково поруйновано козаками перед підходом коронного війська). Ш. Окольський зазначав, що на час битви «лише один міст вів від замку через воду» [Дневник, 1896, с. 221].

Спершу доволі неоднозначним видається місце розташування зазначеної переправи. Так, карта Говтви кінця XVIII ст. [Киевское] (рис. 3, *1*), а також план В.Г. Ляскоронського початку XX ст. [Ляскоронский, 1907, с. 160] (рис. 3, *2*), зображають його розташування на північ від міста, до сучасного с. Говтва, дорога від якого йшла до укріпленого посаду. Таке його розташування на час описуваної баталії

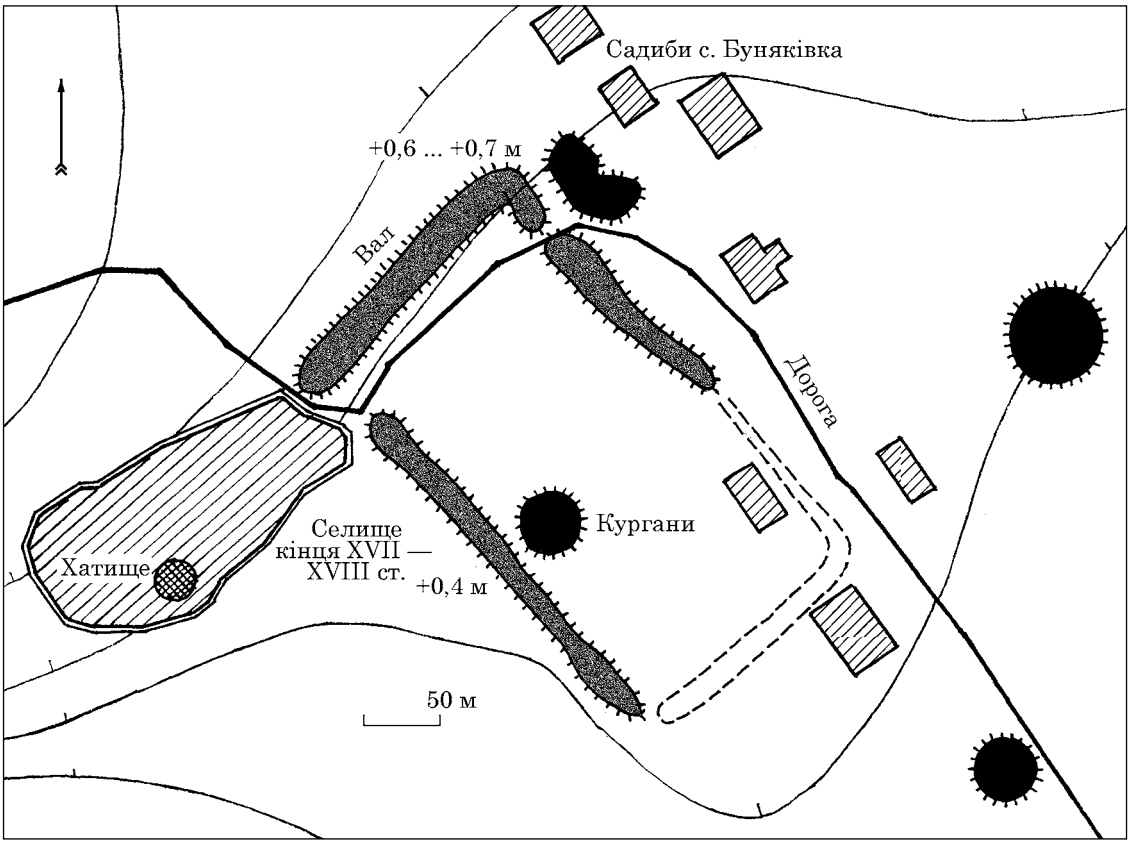

Рис. 4. План укріплення в с. Буняківка

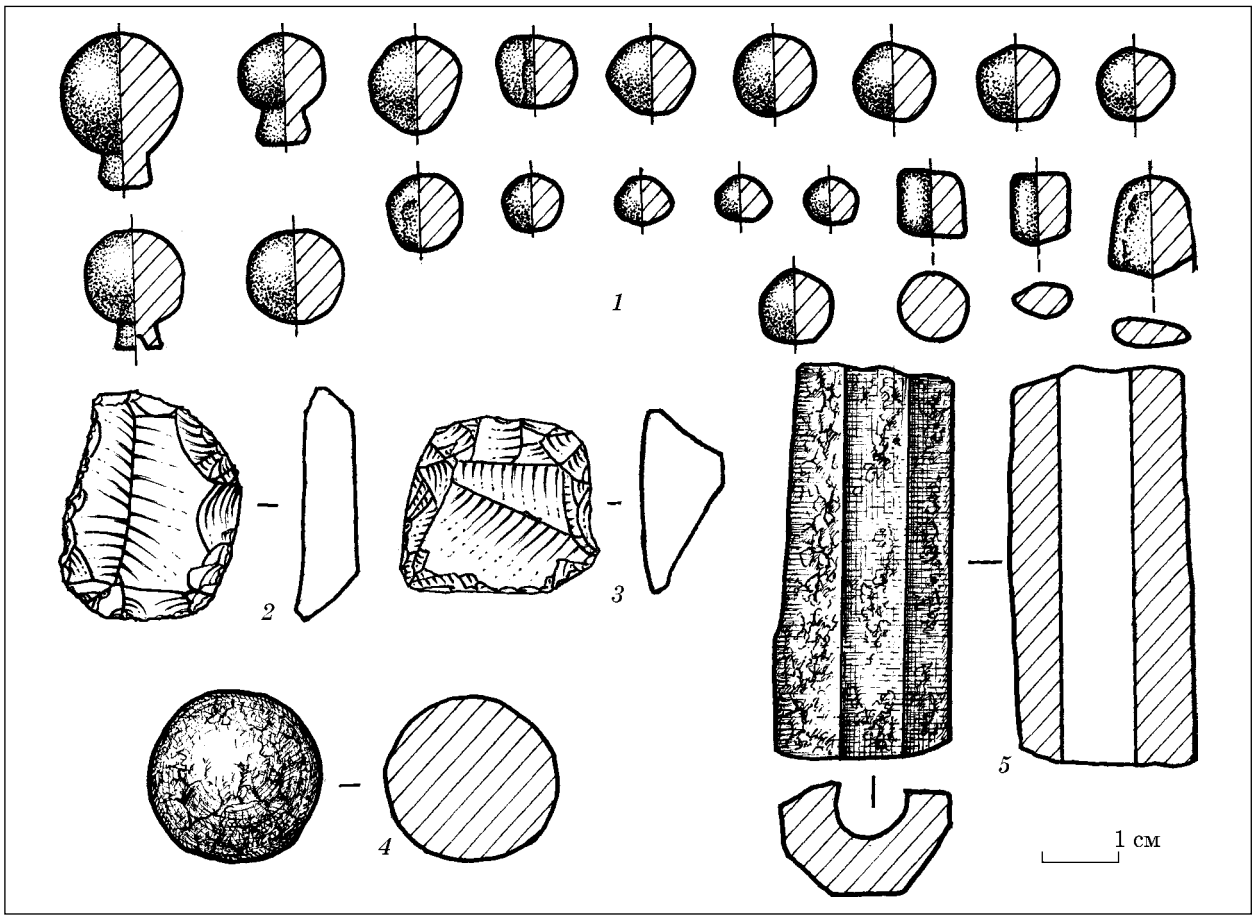

Рис. 5. Знахідки військового характеру з території городища (залізо, свинець, кремінь)

видається неможливим за рядом описів (як то, наприклад, спроба захопити замок з мосту), а також через його розташування вище впадіння притоки Псла, р. Говтви, що є нехарактерним для зазначеного періоду.

У цьому плані важливим є звернення до карти Г. Боплана, а саме плану містечка, де міст чітко значиться на південь (південний схід) від міста, нижче впадіння р. Говтва [Боплан, 1990, карта] (рис. 3, *3*). Правильність такого розміщення мосту (принаймні, у зазначений період) підтверджує і місцева назва кутка — Замостя, а також ряд інших джерел. Тим паче, що якраз до цього місця й ішла дорога, що виходила від замку містечка, що досить помітно з топоплану пам'ятки. Пізніше, у XX ст., міст через Псел був наведений ще нижче по руслу річки.

Також того дня (5 травня) було переведено на лівий берег Псла два полки німецької піхоти та кілька тисяч реєстрових козаків, що мали «звернутися до замку і мосту». Піхота відразу ж насипала шанці, «у яких і зачинилася». Спроба одного з полковників реєстровців Ілляша зненацька захопити замкові ворота була провальною: козаки відбили атаку і спалили міст. Після цього, у тому числі й вночі, відбудова мосту продовжувалася [Дневник …, 1896, с. 222—223].

Вночі частина козацького війська перебралася на лівий берег Псла, і поробила в лісі численні засіки, щоб перешкодити кінноті підступ до укріплень піхоти. Зранку останню було атаковано і розбито, а поляки не змогли без мосту «надати їм допомоги в густому, болотистому і заваленому колодами лісі» [Дневник …, 1896, с. 223—224].

Як було сказано вище, зазначена частина піхотних військ встигла звести земляні укріплення на місці розташування табору. А так як вона була досить численною (Ш. Окольський не називає точної її цифри, але й названі С. Величком 9800 чоловік теж виглядають перебільшенням [Величко, 1864, с. 202]), можна припустити що ці «невеликі окопи у вигляді брустверів» (здогадно як ті, що зводили поляки на Шар-горі [Дневник …, 1896, с. 222]) могли мати досить виразну висоту і зберегтися. Пошук зазначеного табору в заплаві р. Псел не дав результату ні польовими розвідками, ні за допомогою віртуальних археологічних досліджень. Та й ділянка заплави тут надзвичайно понижена, навіть зараз на початок травня важкопрохідна і зволожена. Тут немає зручного місця для отаборення великої кількості людей, та ще й зведення фортифікаційних (хоч і тимчасових) укріплень.

Тому як варіант місця розташування зазначеної залоги можна запропонувати решткі ук-

ріплень, виявлених у 2011 р. В.В. Лямкіним [Лямкін, 2016], і обстежених у 2015 р. автором. Вони знаходяться безпосередньо на західній окраїні с. Буняківка. Територія місцезнаходження обмежена ділянкою мису, що утворений старицею-протокою р. Говтва та невеликим безіменним струмком, лівобічним приточком річки, що бере свій початок з уроч. Мочар.

Тут на разі наявні рештки прямокутного укріплення, збереженими розмірами 120 × 180 м. Частина їх на разі зруйнована, а тому по довгій осі їх протяжність може бути дещо більшою.

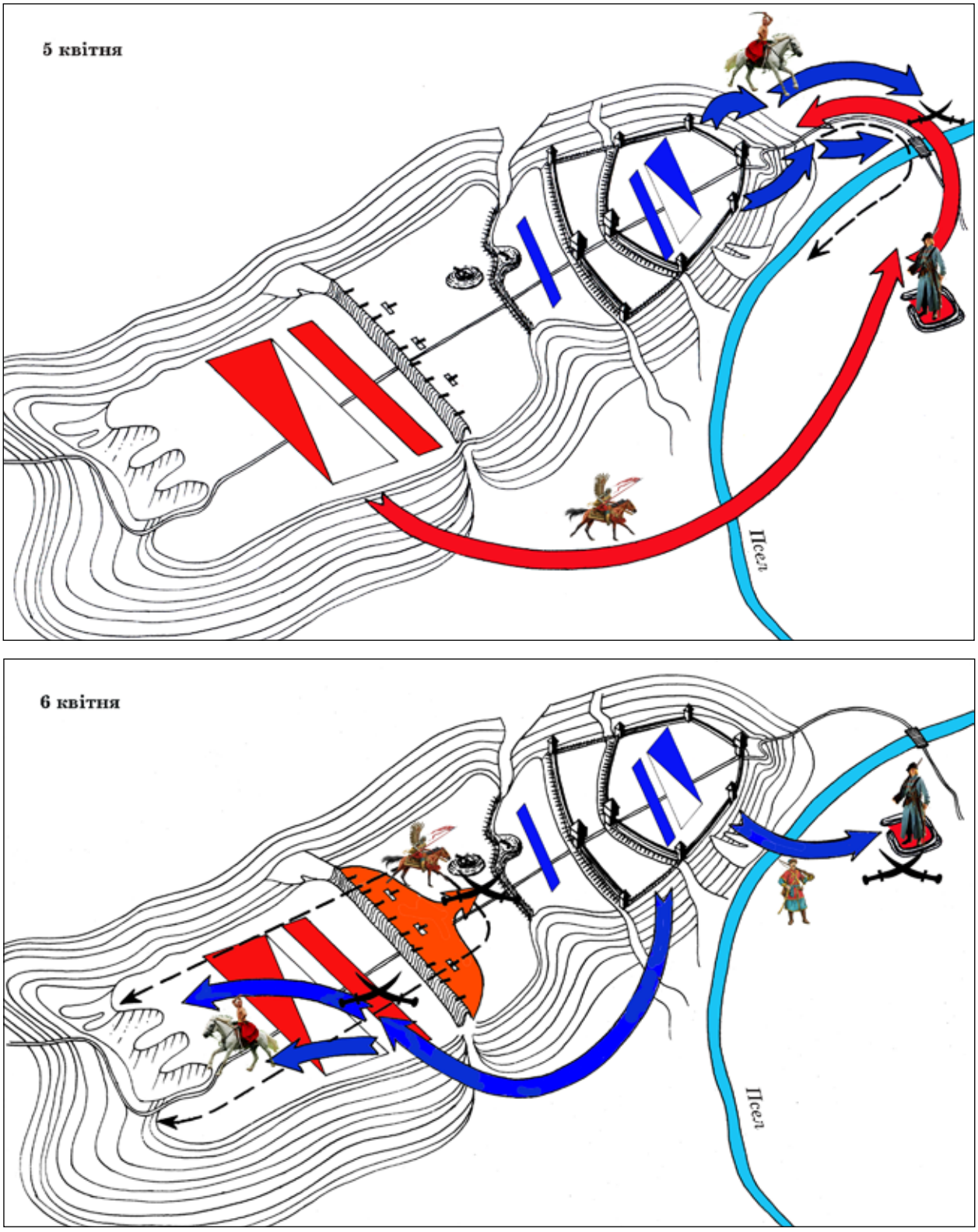

Рис. 6. Схематична реконструкція подій Говтвянської битви 5—6 травня 1638 р. Червоним кольором показане розміщення та дії польського війська, синім — повсталих

Рештки збереженого валу на сьогодні сягають на різних ділянках у висоту до 0,40—0,70 м. У межах укріплення знаходиться доволі примітний курган, ще кілька давніх могил (у тому числі висотою понад 6 м!) знаходяться поряд (рис. 4).

До означених валів по краю схилу примикають рештки селища кінця XVII — початку XVIII ст., на території якого траплялися окремі археологічні матеріали інших епох, зокрема — мідний візантійський фоліс. Але зазначений «хутір» навряд чи має відношення до решток описуваних валів. Вважати їх залишками тривалого в часі укріплення-фортеці, теж здається, недоречним. Тим паче, відомостей про них ми ніде не знаходимо. Хоча й їх розміщення на досить пристойній відстані (близько 3 км) від Говтви також може бути не найкращим аргументом на користь локалізації на цьому місці саме зазначеного табору 1638 р. Належність останнього до зазначеної історичної епохи може бути уточнене лише за результатами археологічних розкопок у майбутньому. Хоча теоретично іншого, не кажучи вже про кращого, місця для його розміщення в окрузі годі й знайти.

Про досить буремну історію Говтвянського городища свідчать і численні артефакти військового характеру з території плато Шар-гори. Більшість цих матеріалів (як то: свинцеві кулі, шматки картечі, тощо) трапляються саме на ділянці селища та у проміжку між останнім і цвинтарем, у зоні реконструйованих нами бойових дій. Окрім них до цієї категорії належать і рушничні кремені, металева деталь ствола рушниці чи пістоля, картечне ядро тощо (рис. 5). Відомості про передачу до одного з Київських музеїв шаблі козацької доби, знайденої на схилі гори (можливо, в «Порубаному ярі», урочищі, назву якого пов'язують саме з подіями означених баталій). Описані знахідки, цілком вірогідно, у більшій мірі відображають саме перипетії події 1638 р., адже пізніше Говтва майже не виступала ареною великий військових баталій (можна назвати хіба ще події захоплення містечка Виговським 1658 р.).

За результатами вищеозначених реконструкцій було створено картосхему військових дій упродовж двох днів (рис. 6).

Таким чином, співставлення історичних документів з археологічними старожитностями та артефактами дало змогу досить детально реконструювати хід Говтвянської битви 1638 р., відобразити її події на місцевості, віднайти та співвіднести окремі об'єкти комплексу пам'яток на Шар-горі та її околицях із перипетіями цієї історичної події.

У майбутньому на території урочища є перспектива створення історико-археологічної охоронюваної території, одним з яких може й стати місце битви 1638 р. Як відомо, місця історичних битв також є об'єктом археологічної спадщини, але на разі вони доволі рідко стають власне охоронюваними територіями, через окреслені у вступі обставини. Тут же ми маємо цілком реальні підстави для доволі чіткого територіального її визначення, зокрема — хоча б в межах комплексу Шар-гори. Остання, до речі, може бути цікава й з природничого боку як ландшафтно-геологічна пам'ятка. Це відкриває доволі широкі перспективи для подальшої охорони цієї місцевості, і зокрема — археологічних об'єктів у її межах.

Цікавою ця реконструкція може бути і для вивчення військової тактики тих часів. Також важливим є той факт що на цьому місці вже багато років проводиться етно-фестиваль «Козацької слави цілюще джерело», і є вже певні зрушення у плані власне історично-практичного рекострукційного облаштування місцевості (щоправда, не завжди вдалого). А зважаючи на все зростаючу популярність військово-практичних реконструкцій ця битва може стати базою для розширення сфери інтересів зазначеного заходу.

Барбасов А.П. Оформление артиллерии как рода войск русской регулярной армии (первая четверть XVIII в.) // Сборник исследований и материалов артиллерийского исторического музея. — Л., 1959. — Вып. IV. — С. 95—111.

Боплан Г.Л. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. — К., 1990. — 254 с.

Величко С. Летопись событий в Юго-западной России в XVII веке. — К., 1864. — Т. 4. — 436 с.

Дневник Симеона Окольского (1637—1638 г.) // Мемуары относящиеся к истории Южной Руси. — К., 1896. — С. 220—225.

Киевское наместничество с планами уездных городов / рукописна карта; кін. XVIII ст. / Фонди національного музею історії України.

Лямкін В.В., Шерстюк В.В. Буняківка I, місцезнаходження доби бронзи, раньослов'янського та давньоруського часу, вали (укріплення козацької доби?) // Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Козельщинський район. — Полтава, 2016. — С. 131—132.

Ляскоронский В.Г. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению рр. Псла и Ворсклы // Тр. XIII АС. — М., 1907. — Т. I. — С. 158—210.

Сенкевич Г. Потоп: Роман в 2 кн. — М., 1993. — Кн. 1. — 590 с.

Шерстюк В.В. До першовитоків селітроварного промислу на Лівобережній Україні (перша половина XVII ст.) // Старожитності Лівобережного Подніпров'я — 2013. — Київ; Полтава, 2013. — С. 20—23.

Шерстюк В. Говтвянське та Гребінківське городища пізньосередньовічного часу на Полтавщині // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2009. — Вип. 18. — С. 120—127.

Okolski S. Dyaryusz transakcyi wojennej między wojskiem koronnem i zaporoskiem w r. 1637 // Kontynuacya dyaryusza wojennego [...] nad zawziętymi w uporze krzywoprzysięgłych i swowolnych kozakami w roku 1638 odprawiona. — Kraków, 1858. — S. 91—102.

В. В. Ш е р с т ю к

К РЕКОНСТРУКЦИИ ГОВТВЯНСКОЙ БИТВЫ 1638 г.

В публикации предложена историческая реконструкция хода событий битвы под Говтвою в 1638 г., между козачьими войсками под предводительством Я. Остряницы и польской армией. Эта возможность стала реальной благодаря сохраненному детализированному описанию очевидца событий Ш. Окольского, а также произведенными масштабными полевыми археологическими исследованиями. Использование этих двух источников дало возможность максимально подробно восстановить ход событий битвы с привязками отдельных моментов к объектам местности.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Говтва, Прилипка, Бунякивка, Шар-гора, Говтвянская битва 1638 г., Яков Остряница.

V. V. S h e r s t y u k

BY THE RECONSTRUCTION OF THE BATTLE NEAR GOVTVA 1638

This publication is an attempt of historical reconstruction of the course of events of the Battle near Govtva 1638, between Cossacks troops led by Y. Ostryanitsy and the Polish army. This possibility became a reality thanks to the detailed description of the events that have been made eyewitness Sh. Okolskim, as well as large-scale archaeological research field. Using these two sources became possible to the maximum detail to reconstruct the course of events of the Battle of georeferenced individual components to specific objects on the ground.

K e y w o r d s: Govtva, Prilipka, Bunyakivka, Shar-mountain, Battle near Govtva 1638, Jacov Ostryanitsa.

Одержано 1.10.2016

УДК: [904.24: 001.891.5:069](477.81)”16”

І. В. Погоржельська

ДОСЛІДЖЕННЯ ТА НАУКОВА РЕКОНСТРУКЦІЯ ОДЯГУ УГОРСЬКОГО ТИПУ ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ЗНАХІДКАМИ

Використання одягу угорського типу на теренах Речі Посполитої в 17 ст. на підставі письмових, образотворчих та археологічних джерел. Аналіз археологічної знахідки текстилю з костелу в м. Дубно, її окреслення та датування. Реконструкція вузьких угорських штанів та їх тестування при навантаженнях наближених до автентичних умов відповідного історичного періоду.

Ключові слова: крій, кравецькі книги, реконструкція, археологічний текстиль.

Матеріальна культура козацької доби стає все більш актуальною темою вивчення науковців, викликає інтерес широкого загалу. Її невід'ємною частиною є одяг, технологія його виготовлення, змінність елементів або базових основ, етнокультурні впливи та ін. Все це є віддзеркаленням тих суспільних відносин та економічних процесів, що мали місце протягом певного часу.

Одним з методів наукового дослідження є реконструкція одягу із використанням інформативної бази письмових джерел (щоденники, заповіти, інвентарі майна, книжки кравецьких цехів), іконографічні зображення епохи (живопис, гравюри, нагробки), музейні зібрання та археологічні знахідки.

У 17 ст. на теренах Речі Посполитої побутувало одразу дві течії моди: західноєвропейська, або, як її жартома називали в сатирах того часу, «плюдрацька», та мода контушова або сарматська. Таке співіснування одразу двох течій серед міщанства добре ілюструє «Ламент різних станів над померлим кредитом» 1655 р. Зміни в моду приносили військові походи з воєнними трофеями та новими ринками постачання, студенти, що поверталися з закордонних академій і практик. Подорожуючі, які в своїх щоденниках нотували цікавинки, як, наприклад, у щоденнику князя Острозького [Woysznarowicz, 1667].

Також зміни наступали при входженні на трон нової особистості, так з коронуванням Стефана Баторія в 1576 р., більш яскраво починають прослідкуватися впливи угорської моди на одяг мешканців Речі Посполитої. Аналіз письмових джерел дозволив виявити такі угорські типи одягу в гардеробах міщин і шляхти.

1. Сорочки занотовані в реляції Giowanni Paolo Mucante 1596 р. «вдягнені в сніжно-білі сорочки з тонкої льняної тканини з широкими рукавами оздобленими золотим шитвом» [Sikora, 2013, s. 12], а також в 1606 р. в інвентарі.

2. Познаньського купця «сорочок угорських 5 за копу грошей, сорочок 10 угорських за 4 злотих» [Nawrocki, 1961, s. 340], в інвентарі речей аптекаря у 1630 р. «сорочок венгерок 4 по 22 гроші» [Nawrocki, 1961, s. 453].

3. Штани угорські**,** цікавий запис про які є в реляції Рангоні 1604 р., що стосується польського королівства: «штани їх з фіолетового сукна, обтислі в литках, до низу не зшиті але з застібками ззаду на залізні гаплики — словом на угорський спосіб» [Rangoni, 2013, s. 73].

4. Верхній одяг. Письмові документи містять чисельні записи про угорські баландрани, бекеші, доломани та менти. Доломани є й серед речей київських міщан. Так 1639 р. був складений заповіт з переліком речей, переданих в спадок, серед яких згадується «доломан фалендишовий лазуровий з кгузиками сребрними дротовими, доломан старий трибуховий з кгузиками сребрними, доломан червонний фалендишовый» [Білоус, 2011, с. 152].

© І.В. ПОГОРЖЕЛЬСЬКА, 2017

У запису з судового акту житомирського гродського суду про пограбування служебних людей Адама Корчевського у 1636 р. згадано: «взяли доломан облочистий шиптуховий що коштував 20 злотих» [Мойсієнко, 2004, с. 7].

Аналіз образотворчих джерел, на жаль, не може надати конкретних прикладів цього одягу, бо однаковий силует мають жупан і доломан, мента і ферезія, а штани в більшості своїй взагалі приховані під верхнім одягом, або ж показані фрагментарно. Так, на портреті Олександра Корнякта з 1630 р. [Жолтовський, 1978, с. 143] можна побачити звужені від коліна вниз червоні штани. Подібні не широкі штани є й на зображенні козака воєводи Альбрехта Ласького з 1587 р. [Недяк, 2007, с. 119], а також вирізьблено на постаті кіннотника на фризі костелу 17 ст. в Жовкві.

Проте докладнішу інформацію надають так звані карти штук з книжок кравецьких цехів. Аналізуючи записи в кравецьких цехових книжках Угорщини, Чехії, Франції та Німеччини 17—18 ст. можна виокремити описи штанів, що конкретно зазначені як «угорські вузькі довгі». Креслення таких штанів є в картах цехів з чеського міста Будейовіце, записи в якій велися від 1610 р. [Simsa, 2013, s. 193], також в кравецькій книзі міста Статніма [Simsa, 2013, s. 256], цехової книзі з кресленнями кроїв з міста Табора [Simsa, 2013, s. 235]. Два креслення таких штанів з кравецької книги 1724 р. німецького міста Лінц дала в книзі М. Гутковська-Рихлевська [Gutkowska-Rychlewska, 1968, s. 822]. Французьке видання 1671 р. з описами та кресленнями одягу [Boullay, 1671, p. 31] містить докладний запис та креслення таких угорських штанів.

Докладніша й цікавіша інформація є в угорських цехових кравецьких книжках з відповідних міст: Пошони від 1651 р. [Hotto, 2014, p. 70], Сопрон від 1679 р. [Hotto, 2014, p. 70], Дьендьош [Ember, 1967, p. 71] та Табор [Ember, 1967, p. 235].

Варто додати й найраніший опис та креслення таких штанів, перезняте під час археологічних досліджень поховання кінця 16 ст. недалеко від м. Шарошпатак (Угорщина) [Ember, 1967, p. 154].

Аналіз вищенаведених креслень дозволив виокремити такі спільні характерні особливості:

- крій не по долевій нитці, а навскіс;
- кожна штанина є суцільною за конструкцією але за рахунок вузької тканини має стачний поперечний шов;
- обтисліcть штанини нижче коліна;
- застібки на литках що забезпечують цю обтисліcть;
- досить вільний об'єм тканини від середини стегна й нижче без технологічних звужувань крою;
- зав'язування штанів на талії на тканевий пояс.

У той же час при порівнянні змін кроїв у часі за системою запропонованою угорською дослідницею Е. Хотто [Hotto, 2014, p. 77]. Для цього насамперед треба було з'ясувати кут нахилу креслення що до долевої нитки тканани, з якої шили штани. На штанах з поховання з міста Шарошпатак зберігся стачний поперечний шов, зазначений на кресленні археолог**о**м, що проходить вздовж кромки тканини, тобто долевої нитки. На кресленнях штанів з вищеперелічених угорських кравецьких книжок зазначено лінії поперечних стачувань або дошитих фрагментів крою, що обумовлено вузькістю тканини. У французькому виданні 1671 р. крій штанів подано на плані розташування креслень на тканині, що також зазначує кут нахилу по відношенню до долевої нитки. За вісь співставлення кроїв було вибрано лінію, що поєднує середину вигину нижньої кромки штанів над стопою і точку середини переду на талії, де починається шов з'єднання правої і лівої штанин. Така лінія вже зазначалась і в самому кресленні в кравецькій книжці з угорського міста Пошони. При накладанні всіх креслень один на один по лінії співставляння вдалося встановити зміни кроїв та їх динаміку у часі:

- стачний шов штанів зміщується з середнього заднього на зовнішній бік ноги;
- звужується верхня частина;
- змінюється нахил розташування крою щодо долевої нитки;
- декорується верхній розріз штанів.

Ці особливості угорських штанів також прослідкуються і при детальному розгляді живопису цього періоду, наприклад, на зображенні угорського міщанина 17 ст. [Király et all., 1990, obr. 55], на зображенні постаті з леопардовою шкурою з Голуховської таблиці з Познаньського Національного Музею (перша половина 17 ст.), а також портреті Петера Зріні середини 17 ст. Про застібки на штанях, а саме на литках, згадував і в своєму описі папський нунцій при королі Зигмунді III Клаудіо Рангоні [Sikora, 2013, s. 340]. Також і штани з поховання з Шарошпатак (Угорщина) так само мали розрізи на литках, їх довжина складала 23 см, зафіксовані і сліди від 18 пар застібок [Hotto, 2014, p. 59].

У 2004 р. археологічна експедиція під керівництвом В.Д. Гупало провела дослідження крипт колишнього костелу бернардинів в м. Дубно [Гупало, 2007/251]. У похованні 28 було знайдено рештки труни та кістяк молодого чоловіка 18—25 років зростом 176 см. На нижніх кінцівках кістяка археологом були зафіксовані рештки зеленого сукна, що огортали гомілки від щиколотки аж до коліна й мали металеві застібки, зображені на малюнку [Гупало, 2007/251, іл. 127].

В.Д. Гупало зазначає, що застібки, у вигляді 31 пари петель і гачків, нашиті на сукно яке оздоблене по краю срібним шнуром, а також що

вони розташовувалися по зовнішній бічній стороні кісток гомілки й мали довжину 30—32 см. Ця знахідка була визначена як чоботи пошиті з сукна [Гупало, 2007/251, с. 68].

Аналіз письмових джерел 16—18 ст. подає наступні назви взуття, що виготовлялися та використовувалися в цей період на території Речі Посполитої. Це шкіряні бачмаги, бочкорки, бути-чоботи, ходаки на дерев'яній підошві, саф'янові чижми, шкіряні капці до бачмаг, скурні, черевики, а також валяні з вовни сулеяти. Єдине вовняне взуття на той час, валяні сулеяти, які були не вище щиколитки, про що свідчать два записи в цеховій книзі львівських шаповалів, бо саме вони виготовляли таке взуття. Документи надають докладний опис такого взуття. Так, у вимогах подання цеховим учнем на екзамен з майстерності в 1590 р. підкреслюється: «четверта штука це мають бути сулеяти з білої вовни до щиколотки для найбільшого хлопа» [Дашкевич, 2013, с. 390]. У наступному запису 1615 р. відзначено: «чоловічих сулеят 2 пари зробить до щиколотки на таборг, по грошу за пару» [Дашкевич, 2013, с. 409].

Жодні з вищезгаданих типів взуття не мали застібок на гачки й одночасно не були такої висоти до коліна, як на археологічній знахідці з м. Дубно, а також і не виготовлялися з сукна.

Натомість на фото, долученому В.Д. Гупало, видно рештки підкладки з тканини схожої на полотно [Гупало, 2007/251, фото 128].

Оздоблення шнуром, застібки і місце їх розташування, а також обтисліть в районі литок — характерні ознаки саме вище проаналізованих штанів угорського типу. Про використання підкладок вказують також і письмові джерела, а саме в описі кравецьких робіт від 1630 р. «від пошиття штанів підкладаних 8 гр» [Cyganski, 1910, s. 26], у переліку речей пограбованих під Зборовем у Якуба Міхаловського в 1649 р. «штани кармазинові підшиті» [Kubala, 1896, s. 173], у заповіті калиського шляхтича 1670 р. «штани атласові кармазинові барханом підшиті» [Gorny, 2011, s. 245], а такаж серед переліку речей реквізованих московитами у гетьмана Івана Самойловича та його синів в 1690 р. «штани атласні червоні подложені вишневим кін дяком» [1690 г. Опись …, 1884, с. 1167].

Отже, беручи до уваги усі вище наведені аргументи, можна стверджувати, що в крипті Дубенського костелу в похованні 28 було знайдено рештки саме угорських штанів з застібками на литках, а з огляду на місце їх розташування, згідно малюнку археолога й фото знахідки, період їх виготовлення варіюється кінцем 17 — початком 18 ст. На жаль, в фондах Державного історико-культурного заповідника в м. Дубно цього фрагменту застібок й решткив текстилю немає, а докладний аналіз розташування ниток тканння сукна, щодо лінії застібки, дозволив би точніше датувати речовий комплекс і саме поховання. Проте можна стверджувати, що ми маємо унікальну знахідку, оскільки є кілька подібних аналогій цього одягу в Угорщині, але без збережених застібок.

У 2015 р. автор зробила реконструкцію штанів угорського типу. За основу взято крій, перезнятий угорською дослідницею М. Ембер [Ember, 1967, p. 156] з археологічної знахідки в місті Шарошпатак. Для реконструкції використано вовняне сукно червоного кольору і домоткане льняне полотно для підкладки. Тканина, з якої було пошито оригінал, мала ширину 69 см., тому крій було розташовано на тканині звуженої до саме токої ширини, з урахуванням нахилу крою відносно долевої нитки згідно зі зазначеним дослідницею швом стачування (краї тканин) на оригіналі. Кравецькі книжки подають, що права і ліва штанини мали розташовуватися під час розкрою не паралельно одна одній, а перпендикулярно, тому було застосовано саме такий принцип і в цій реконструкції. Аналогічно були скроєні і частини полотняної підкладки.

Стачувальні шви сукняних частини кожної зі штанин, а також аналогічні елементи підкладок з полотна, зшиті шовковими натуральними нитками швом «за — голку». Підкладка і основна вовняна тканина були між собою поєднані за допомогою довгих стібків шовковими нитками згідно кравецької техніки 17 ст. Штанини з'єднані між собою по центральному шву з урахуванням переднього розрізу довжиною 18 см. Отвір, позначений на кресленні як кишеня, був відтворений саме як розріз, без дошивання мішка кишені, оскільки жодних слідів існування таких мішків не зафіксовано ані в цій, ані в знахідці шовкових штанів 17 ст. в м. Дубно [Погоржельська, 2015, с. 166]. Відкриті зрізи (біля щиколотки, розріз на литках), а також розріз під кишеню зшиті з підкладкою шовковими нитками. На талії підгін сукна шириною в 4 см. (як в оригіналі) утворив тунель для поясу, для чого був використаний шовковий плетений очкур.

Нажаль, застібки не були відтворені в повному обсязі, оскільки в фондах та в експозиції державного історико-культурного заповідника в м. Дубно вони відсутні, а археолог не може надати інформацію про їх місце знаходження. Тому при виготовленні реконструкції було використано подібні.

Після примірки на модель штани мали специфічний вигляд: тісно обпинали литки, як і на зображеннях з епохи, натомість в верхній задній частині були досить просторими, особливо ззаду. Отже, було прийнято рішення зробити реконструкцію доломана — верхнього одягу з цього ж поховання з міста Шарошпатак [Hotto, 2014, p. 154] і протестувати комплект. Для пошиття доломану було використано те саме вовняне сукно що і для штанів, полотняну підкладку і натуральну шовкову тканину жовтого кольору для лиштв. Доломан пошитий вручну

натуральними шовковими нитками. При розкроюванні дотримано нахилу крою щодо долевої нитки на сукні та полотні. Так само зроблено отвори кишені на доломані в місці, як і зазначено на крої перезнятому з оригіналу. Поверх полотняної підкладки на передніх пілках, нижніх частинах рукавів і комірі нашиті шовкові елементи лиштв з закріпленням їх до підкладки по всій площині.

Застібка на передніх пілках та на розрізах рукавів здійснюється за допомогою пасматерійних гудзиків і петельок зі шнурка. Гудзики сплетені з чорних шовкових ниток без дерев'яної кульки — основи в середині. З таких же ниток зкручений шнурок для петельок. Після одягання штанів і доломану виявилось, що розрізи під кишені співпадають повністю на штанах і доломані.

У січні 2016 р. було здійснено практичне тестування штанів і доломану. Це дозволило з'ясувати чи якісно зроблено було реконструкцію (відповідно до засобів використання, носіння одягу), які елементи крою забезпечували окремі функції, як крій одягу впливав на дії, рухи носія (наскільки рухливим, відповідним необхідним діям було використання штанів або доломану). Оскільки штани такого угорського крою від 16 ст. і аж до наших днів, зі змінами, але з повним збереженням специфічної конструкції, використовуються вершниками, то було прийнято рішення провести тестування під час їзди верхи на коні різними стилями та виконанню вправ з фехтування шаблею. Станіслав Погоржельський тестував пошитий для нього одяг на київському іподромі пішки та на коні, що дало можливість зробити такі висновки.

1. Використання штанів угорського крою забезпечує широкий спектр рухів під час дій на коні та пішки. Окремі елементи крою штанів, а саме специфічна надмірна ширина у районі тазу, дозволяють високо підіймати та виконувати широкі рухи ногою. На практиці це було продемонстровано у відсутності обмеження руху ноги у зігнутому в коліні (зі стремена) та випрямленому (з землі) положеннях сідання на коня, а також у процесі зміни центру важкості при ударах шаблею.

2. Конструкція штанів і фіксація їх високою халявкою чобіт не дає їм задиратись під час їзди верхи (при висиланні коня; при їзді кроком, риссю, галопом; сидячи в сідлі, тримаючи ногу на передній луці; ставлячи коня на диби).

3. Вузька конструкція штанів забезпечує високу ефективну рухливість під час їзди верхи. Наприклад, відсутньою є необхідність притримування або тримання у руці частини штанів біля стегна для перенесення ноги через луки сідла — подібні рухи необхідні у деяких ситуаціях (при сіданні на коня; злізанні з коня), коли вершник використовує штани східного крою, які не такі вузькі у стегнах і мають більшу глибину кроку, або шовкові штани за кроєм з м. Дубна [Погоржельська, 2015, рис. 1].

4. Конструкція доломану угорського крою не обмежує рухів рук і тулуба. Під час їзди на коні, роботи з поводом, оперування шаблею та чеканом рукави виразно не обмежували (не задирались; не звисали, закриваючи долоні — завдяки середній фіксації рукава у районі зап'ястя; дозволяли робити замахи шаблею та чеканом) рухи рук та тулуба (обертання, нахили) вершника. Вузький крій пахв і рукава, у порівнянні до специфіки крою жупану, виразно не обмежували рухи рук як під час роботи з поводом, так і при оперуванні шаблею, чеканом.

5. Незручність при тестуванні виникала завдяки сорочці пошитій з полотна за західноєвропейським типом, що була довгою та мала широкі зібрані у зап'ястку рукава. Тому варто застосовувати сорочки саме угорського крою, оскільки їх вживання на території Речі Посполитої підтверджено письмовими те археологічними джерелами.

6. Необхідно також додати, що під час тесту були досить специфічні погодні умови: досить висока вологість і температура повітря близько +2 °С. Після тестування доломану і штанів, виготовлених з вовняного сукна та кроєних вкосу, їх просушки, на одязі не було видимих деформацій у вигляді розтягувань (у районі колін і ліктів), що можливо також обумовлено розташуванням поперечного стичного шву. Також залишилась та сама, як перед тестом, структура, фактура та колір тканини.

Отож, після проведення теоретичних досліджень, щодо існування та використання на території Речі Посполитої у 17 ст., одягу угорського типу, а саме вузьких штанів, а також докладного аналізу знахідки з поховання 28 крипти костелу в м. Дубно, можна стверджувати, що ці фрагменти є рештками вузьких угорських штанів кінця 17 — початку 18 ст., пошитих з сукна та з застібками на литках з металевих гачків та петель. Докладний аналіз історичного костюму дозволяє ретельніше проводити датування поховань та визначення особливостей одягу певного історичного періоду.

Білоус Н.О. Тестаменти киян середини XVI — першої половини XVII століття. — К., 2011. — 200 с.

Гупало В.Д. Звіт про роботу Дубенської археологічної експедиції у червні—вересні 2007 року / НА ІА НАН України. — 2007/251.

Дашкевич Я.Р., Шуст Р. Економічні привілеї міста Львова XV—XVIII ст.: привілеї та статути ремісничих цехів і купецьких корпорацій / Упор. М. Капраль. — Львів, 2013. — Вид. 2: випр. — 876 с.

Жолтовський П.М. Український живопис XVII—XVIII ст. — К., 1978. — 327 с.

Недяк О.К. Україна — козацька держава. — К., 2007. — 1214 с.

Мойсієнко В.М. Акти житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р. — Житомир, 2004. — 252 с.

Погоржельська І.В. Дослідження та реконструкція штанів із знахідок археологічного текстилю в м. Дубно // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2015. — Вип. 24. — С. 164—169.

1690 г. Опись движимаго имущества, принадлежавшаго малороссійскому гетьману Ивану Самойловичу и его сыновьям Григорію и Якову // Русская историческая библиотека издаваемая археографическою коммиссіею. — СПб, 1884. — Т. 8. — С. 949—1204.
Boullay B. Le Tailevr sincere, contenant les moyens pour bien pratiquer... — Paris, 1671. — 184 p.
Cyganski J. Z życia domowego szlachty sandeckiej. — Lwów, 1910. — 150 s.
Ember M. XVI—XVII. századi ruhadarabok a sárospataki kriptából // Folia Archaeologica. — Budapest, 1967. — **XIX**. — P. 151—183.
Gorny M. Testamenty szlacheckie z ksiag grodskich wielkopolskich z lat 1657—1680. — Wroclaw, 2011. — 494 s.
Gutkowska-Rychlewska M. Historia ubiorów. — Wrocław, 1968. — 964 s.
Hotto E. Dekonstrukcio es rekonstrukcio a XVII—XVIII. századi magyar férfi öltözetek jellemző szabásformáinak rekonstrukciós elemzése: Értekezés doktori. — Sopron, 2014. — 137 p.
Király L., Jankovics J., Galavics G. et all. Régi erdélyi viseletek. Viseletkódex a XVII. századból. Európa Könyvkiadó. — Budapest, 1990. — 131 p.
Kubala L. Szkice chistoryczne. Seria pierwsza. — Kraków,1896. — 324 s.
Nawrocki St., Wislocki J. Inwentarze mieszczanskie z lat 1528—1635 z ksiag miejskich Poznania. — Poznan, 1961. — 150 s.
Rangoni C. Relacja o Krolestwie Polskim z 1604 roku. Przelozyl Kaetan Wincenty Kielisinski i Wojiech Kazimierski. — Opole, 2013. — 231 s.
Sikora R. Szleszynski R. Husaria Rzeczypospolitej. — Warszawa, 2014. — 320 s.
Simsa M. Knihy krejcovskych strihu v ceskych zemich v 16. az 18. stoleti. — Straznice, 2013. — 304 s.
Woysznarowicz K.J. Wyjazd Jaśnie Oświeconego Xiążecia JeMci z Gdańska do Paryża Anno 1667 / Rękopis Biblioteki Narodowej. — Sygn. BOZ 847. — K. 76r.; por. K. Targosz.

И. В. Погоржельская

ИССЛЕДОВАНИЯ И НАУЧНАЯ РЕКОНСТРУКЦИЯ ОДЕЖДЫ ВЕНГЕРСКОГО ТИПА НА ОСНОВАНИИ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ НАХОДОК

Исследованы письменные, изобразительные и археологические источники по использованию одежды венгерского типа на территории Речи Посполитой в 17 в. Проведен анализ археологического текстиля из захоронения в г. Дубно (Украина) с уточнением датирования находки. На основании археологических находок текстиля выполнена реконструкция штанов венгерского типа, доломана, а также проведены тестовые исследования в условиях приближенных к автентичным этого периода.

Ключевые слова: крой, кравецкие книги, реконструкция, археологический текстиль.

I. V. Pogorzhelska

STUDYING AND SCINCE RECONSTRUCTION HUNGARIAN CLOTHES ON THE BASE OF ARCHEOLOGICAL FINDS

Subject of this work is a studying of construction, propagation, special features and using Hungarian clothes on territory of Polish-Lithuanian Commonwealth in 17th century on the base of textual, graphical and archeological sources. In article also is present detailed analysis of archeological textile material from the Dubno's church, description and chronological dating of it. Practical part of work is represented in reconstruction of Hungarian narrow pants and it testing with loading that is approximated to authentic conditions of historical period.

Keywords: pattern, patterns book, reconstrution, archeological textile.

Одержано 19.10.2016

УДК: [552:903.5\6](477.53)"636/637"

І. С. Нікітенко, О. Б. Супруненко

ПЕТРОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ КАМ'ЯНИХ СТЕЛ І ДЕТАЛЕЙ ПОХОВАЛЬНИХ СПОРУД З ОКРУГИ ГОРІШНІХ ПЛАВНІВ НА ПОЛТАВЩИНІ

Про мінералого-петрографічне вивчення гранітів, використаних для виготовлення монументальної скульптури і деталей гробниць доби енеоліту — раннього бронзового віку з понизь Псла і Сухого Кобелячка.

Ключові слова: граніти, енеоліт, бронзовий вік, Горішні Плавні, Кременчуччина, понизя Псла, Полтавщина, кам'яна монументальна скульптура, стели.

В околицях м. Горішні Плавні Полтавської обл., в басейні Нижнього Псла та межиріччі Псла і лівобережної дніпровської притоки р. Сухий Кобелячок, за останні два десятиліття під час археологічних розкопок вивчена значна кількість поховальних об'єктів доби енеоліту — раннього бронзового віку. Більшість з них походила з курганних пам'яток, досліджених в ході науково-рятівних робіт в зонах спорудження об'єктів гірничодобувного комплексу навколо Горішньоплавнівського, Лавриківського й Єристівського кар'єрів залізистих кварцитів ПрАТ «Полтавський ГЗК» і ТОВ «Єристівський ГЗК», окремі — знайдені у близькій окрузі (5—15 км) в ході проведення розвідок Полтавською експедицією ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України під керівництвом одного з авторів. Частина з найвиразніших захоронень і насипи великих курганів містили зразки найдавнішої монументальної скульптури — архаїчні за формою стели, стелоподібні блоки на перекриттях поховань, а в основі кількох великих курганів знаходилися кам'яні скрині елітарних пізньоямних захоронень рубежу III — II тис. до н. е. Всі ці витвори стародавньої монументальної пластики і сакрального будівництва віддалених епох були виготовлені з сірих, інколи — рожево-сірих гранітів, як здавалося, місцевого видобутку й виробництва, отже, потребували проведення геологічних досліджень з метою встановлення місць розташування родовищ, а звідси й впливу на обрахунок трудовитрат на транспортування та виготовлення кам'яних блоків, плит і доволі масивних сколів. До числа таких зразків кам'яної монументальної пластики доби раннього металу були долучені й кілька пізньоенеолітичних стел, виявлених у найбільш давніх курганах цієї місцини, досліджених першими у 1983 р. зачинателем вивчення поховальних старожитностей навколо горішньоплавнівських кар'єрів — київським археологом, кандидатом історичних наук Ю.О. Шиловим [Шилов, 1995, с. 24—27; 1997; 2007].

Усі ці кам'яні вироби наразі збережені та виставлені для огляду в експозиції скансену Краєзнавчого музею м. Горішні Плавні Полтавської обл. [Кулатова, Лямкін, 2008, с. 63; Супруненко, 2015, с. 116—126]. Саме вони і стали об'єктами дослідження.

Для мінералого-петрографічного вивчення було відібрано зразки матеріалу зі стел та кам'яної поховальної скрині (таблиця) у кількості 15 одиниць. Відбір проб здійснювався вибірково і був зумовлений вимогами збереження зовнішнього вигляду артефактів. Принцип відбору полягав в аналізі сировини експонатів скансену, зі врахуванням порівняно віддалених між собою (від 1—2 до 8—10 км) місць знаходження поблизу різних населених пунктів Горішньоплавнівської округи на Лівобережжі Дніпра.

Було встановлено, що всі досліджені вироби з каменю виготовлені з гранітів. Макроскопіч-

© І.С. НІКІТЕНКО, О.Б. СУПРУНЕНКО, 2017

Перелік досліджених артефактів

№	Найменування	№ інв. ускансені	Розмір, см	Період / археологічна культура	Місце знахідки
1	Стела Л	1	120 × 90 × 7	Пізній енеоліт / середньостогівська (квітянська)	Околиці кол. с. Лавриківка Пришибської с/р Кременчуцького р-ну, к. Кормилиця, рів, вододіл рр. Псел і Сухий Кобелячок [Шилов, 2007, с. 31, рис. 35]
2	Стела З	5	65 × 45 × 11	Те саме	Там само
3	Мотринська стела	10	136 × 91 × 60	Катакомбна	с. Мотрине Кобеляцького р-ну, плато лів. високого берега Дніпра [Лямкін, Супруненко, 2014, с. 211—212]
4	Петрашівська стела 2	11	88 × 65 × 15	Ранній бронзовий вік / катакомбна?	с. Петрашівка Салівської с/р Кременчуцького р-ну, група IV, насип 7, пр. берег р. Сухий Кобелячок [Супруненко, Шерстюк, 2009, с. 49, рис. 62]
5	Махнівська стела	17	90 × 96 × 19	Ранній бронзовий вік / пізньоямна	с. Махнівка Салівської с/р, лів. берег р. Сухий Кобелячок; група III, к. 1 [Супруненко, Мироненко, Лямкін, Сидоренко, 2008, с. 89—90, рис. 1]
6	Роботівська стела	13	38 × 32 × 10	Те саме	Зх. околиця с. Роботівка Пришибської с/р, лів. високий берег р. Сухий Кобелячок, насип к. X [Супруненко, Шерстюк, 2009, с. 29, рис. 31]
7	Салівська стела	18	60 × 44 × 14	Ранній бронзовий вік	с. Салівка, с/р, група к. I Зозулиної могили, побл. насипу 9 [Супруненко, Шерстюк, 2009, с. 62, рис. 85]
8	Карпівська стела	19	67 × 67 × 14	Початок середнього бронзового віку / пізньокатакомбна або бабинська	с. Карпівка, лів. берег р. Сухий Кобелячок — лів. берег р. Дніпро, група к. III [Супруненко, Мироненко, Лямкін, Сидоренко, 2008, с. 91, рис. 3]
9	Петрашівська стела 4, перевикористана як поховальна плита, з написом «1915 года ГФ»	22	131 × 106 × 20	Ранній бронзовий вік / катакомбна; початок XX ст.	с. Петрашівка група IV, к. 8, пр. берег р. Сухий Кобелячок — лів. берег р. Лизька [Супруненко, Шерстюк, 2009, с. 49, рис. 63]
10	Стела антропоморфна	26	112 × 63 × 25	Ранній бронзовий вік / ямна	с. Ємці Пришибської с/р, к. I, п. 10, із закладу перекриття [Супруненко, 2014, с. 98—99, рис. 4; 5]
11	Стела з перекриття дитячого поховання	—	145 × 105 × 25	Ранній бронзовий вік / пізньоямна	Те саме, п. 2, перекриття [Супруненко, 2014, с. 94—95, рис. 2, *1*]
12	Стела архаїчна	—	140 × 86 × 28	Енеоліт / квітянська	с. Єристівка Пришибської с/р, Відьмина могила, п. 4 [Супруненко, 2015, арк. 86—89, рис. 28; 31]
13	Стелоподібна плита	—	100 × 138 × 30	Ранній бронзовий вік / пізньоямна	с. Кобелячок Пришибської с/р, група I, к. 1, п. 4, перекриття (заклад) [Супруненко, 2016, рис. 7; 9]
14	Кам'яна скриня	—	Більша (бічна) плита	Те саме	с. Волошине Дмитрівської с/р м. Горішні Плавні, група I, к. 1 Стовбувата могила, п. 23 [Супруненко, 2007, кол. вкл. XI]
15	Стела антропоморфна архаїчна	—	118 × 96 × 12	Пізній енеоліт / широчансько-баратівський тип нижньомихайлівської	Околиці с. Волошине, група I, к. 1, п. 10 [Супруненко, 2006, с. 31—37]

но породи дуже схожі, мають сірий колір з рожевим відтінком, середньозернисту структуру. Саме такі граніти були найбільш поширеними в окрузі та придатними для давнього виробництва витворів монументальної скульптури. При мікроскопічному дослідженні також було встановлено подібність більшості зразків. За мінеральним складом взяті для вивчення зразки можна поділити на такі групи:

1) плагіограніти біотитові — 1—4, 7—14;

2) плагіограніти роговообманково-біотитові — 6;
3) граніти двопольовошпатові (нормальні) — 5, 15.

При цьому, крім підвищеного вмісту калієвого польового шпату (КПШ) або рогової обманки, породи майже не відрізняються, оскільки плагіограніти першої групи також містять КПШ або рогову обманку, але у меншій кількості. Деякі граніти першої групи мають підвищений вміст кварцу (10, 14), що може бути пов'язане з розподілом цього мінералу у породі або окварцуванням певних ділянок.

Група 1. Плагіограніти першої групи мають достатньо витриманий мінеральний склад. Головними мінералами порід є плагіоклаз, кварц та біотит. Вміст плагіоклазу варіює від 50 до 65 %, в окварцованих відмінах він складає менше 50 %. Кварцу у зразках міститься від 25 до 40 %, в окварцованих відмінах — понад 40 %. Біотит у плагіогранітах першої групи складає від 3 до 8 %, переважно — 5—7 %. Більшість зразків групи містять мікроклін — до 3 %, зазвичай, близько 1 %. На границях між мікрокліном та плагіоклазом часто спостерігаються мірмекітові зрощення. Також, окрім біотиту, серед слюд у більшості зразків присутній мусковіт, — близько 1 % (рис. 1). У всіх зразках біотитових плагіогранітів присутні вторинні епідот та (або) кліноцоїзит. У більшості зразків плагіоклаз слабо заміщений серицитом, а біотит — хлоритом. Рудні мінерали складають не більше 1 %. У зразку 12 міститься менше 1 % рогової обманки. Серед акцесоріїв у плагіогранітах присутні сфен (1, 2), циркон та апатит (11, 14). У зразках 7 і 13 містяться зерна метаміктного ортиту, оточені епідотом.

Плагіоклаз у плагіогранітах першої групи зазвичай представлений таблитчастими зернами й є більш ідіоморфним, у порівнянні з кварцом, часто має полісинтетичні двійники, відповідає альбіту-олігоклазу. Кварц, здебільшого, гранульований, зазвичай має менший розмір індивідів, ніж плагіоклаз, зерна — неправильної форми, що утворюють скупчення. Луски біотиту часто мають зеленкуватий відтінок. Структура порід першої групи гіпідіоморфнозерниста і алотріоморфнозерниста, середньозерниста, зрідка дрібнозерниста.

Група 2. Плагіограніт роговообманково-біотитовий (зразок 6), що був виділений нами в окрему групу, дуже подібний до плагіогранітів першої групи за текстурно-структурними особливостями і складом. Відрізняється він лише присутністю рогової обманки у кількості близько 3 %, що дозволяє включити її до назви породи. Від більшості плагіогранітів першої групи зразок 6 також відрізняється відсутністю калієвих польових шпатів та мусковіту. Рогова обманка утворює крупні таблитчасті зерна зеленого кольору з амфіболовою ромбічною спайністю (рис. 2). Вторинні мінерали у зразку аналогічні плагіогранітам першої групи: хлорит, епідот і серицит. Структура породи гіпідіоморфнозерниста, середньозерниста.

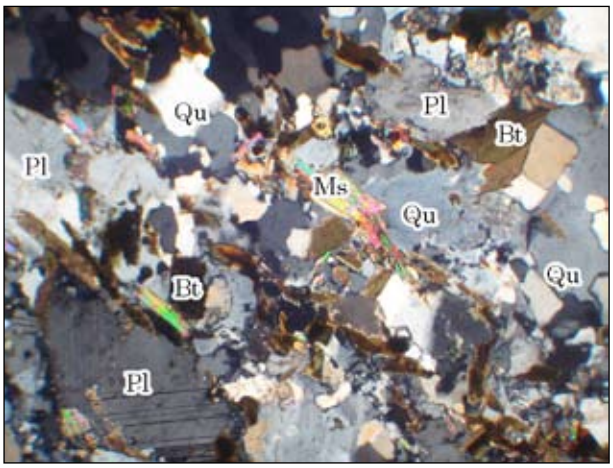

Рис. 1. Плагіограніт біотитовий (зразок 1): Pl — плагіоклаз, Qu — кварц, Bt — біотит, Ms — мусковіт. Світло прохідне, ніколі (+), збільш. 47ˣ

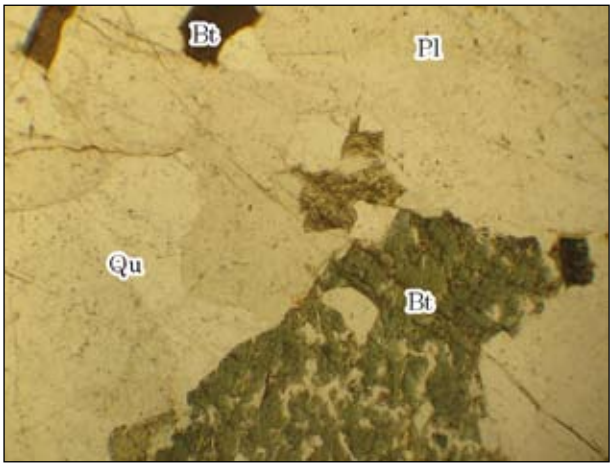

Рис. 2. Плагіограніт роговообманково-біотитовий (зразок 6): Pl — плагіоклаз, Qu — кварц, Bt — біотит, Hb — рогова обманка. Світло прохідне, ніколі (–), збільш. 47ˣ

Група 3. Третя група порід (зразки 5 та 15) відрізняється від двох попередніх значним вмістом мікрокліну (рис. 3), що приблизно дорівнює вмісту плагіоклазу. Через це дані породи були визначені як нормальні граніти. Оскільки темноколірні мінерали у цих гранітах представлені біотитом, вміст якого не перевищує 2 %, породи були класифіковані як лейкократові. В цілому, мінеральний склад обох гранітів, за винятком процентного вмісту, співпадає з плагіогранітами першої групи. Вони складаються з плагіоклазу, кварцу, мікрокліну, біотиту, мусковіту, містять мірмекітові зрощення (рис. 4), по польових шпатах розвинутий серицит, а по біотиту — вторинний хлорит. Структурні особливості зразків 5 та 15 дещо відрізняються. Так, у зразку 5 плагіоклаз та мікроклін утворюють кристали, більш ідіоморфні, ніж кварц, а у шліфі зразка 15 польові

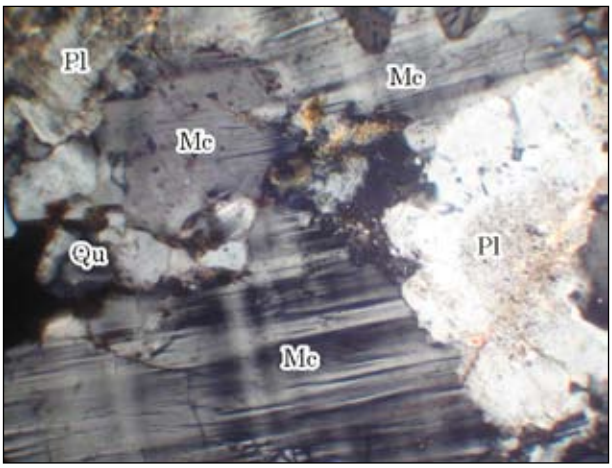

Рис. 3. Граніт двопольовошпатовий лейкократовий (зразок 5): Pl — плагіоклаз, Qu — кварц, Mc — мікроклін. Світло прохідне, ніколі (+), збільш. 47^x

Рис. 4. Мірмекіт у двопольовошпатовому граніті (зразок 5): Pl — плагіоклаз, Mr — мірмекіт, Mc — мікроклін. Світло прохідне, ніколі (+), збільш. 90^x

шпати, так само, як і кварц, мають неправильну форму зерен. Тому структури порід були визначені як гіпідіоморфнозерниста і алотріоморфнозерниста відповідно.

Походження порід. Всі досліджені архаїчні статуї і кам'яні блоки з поховальних ящиків походять з території навколо м. Горішні Плавні. Вона в геологічному плані належить до північно-західної частини Середньопридніпровського мегаблоку Українського щита. Середньопридніпровський мегаблок вирізняється серед інших переважанням плагіогранітів, які поділяються на породи дніпропетровського, саксаганського та інгулецького комплексів. Двопольовошпатові і суттєво мікроклінові граніти у межах мегаблоку поширені менше — це демуринський, токівський і мокромосковський комплекси. В районі м. Кременчука, де близько до денної поверхні залягають породи криворізької залізорудної серії, відповідно до Кореляційної геохроностратиграфічної схеми, проявлені плагіограніти дніпропетровського і саксаганського комплексів палеоархею [Кореляційна …, 2004]. При цьому, породи Криворізької структури облямовуються саксаганськими гранітами. Саксаганські граніти відрізняються від аналогічних порід дніпропетровського комплексу більшою гомогенністю [Щербаков, 2005]. Також в районі Кременчука відзначалися суттєво мікроклінові жильні граніти [Справочник, 1975].

Поблизу мм. Кременчук та Горішні Плавні на обох берегах Дніпра існує значна кількість родовищ гранітів. Найкрупнішими є лівобережні родовища поблизу сс. Власівка, Мала Кохнівка, Піщане, Редути, Солошине, правобережні — Кам'яні Потоки, Дерiївка і Чикалівка. Основна порода на цих родовищах — сірі та рожево-сірі середньозернисті граніти [Строительные …, 1963; 1964].

Граніти, які за сучасною схемою мають назву саксаганських, в районі м. Кременчука свого часу описувалися як галещинські та кременчуцькі відповідно, що відрізнялися за віком. Петрографічно це були схожі за складом породи. Так, до галещинського типу відносили світло-сірі, середньозернисті граніти з переважно масивною текстурою та з іноді неясновираженою гнейсоподібністю. Структура порід гіпідіоморфнозерниста. Мінеральний склад (%): плагіоклаз (50), кварц (35), біотит (8), мусковіт (5), хлорит (2), епідот (1). Плагіоклаз у породах відповідає альбіт-олігоклазу. Біотит має буруватозелений колір, мікроклін трапляється у вигляді неправильних зерен або облямівок навколо кристалів плагіоклазу. Граніти кременчуцького типу, відповідно до описів, є схожими на галещинські. Це сірі середньозернисті породи з масивною, рідше гнейсоподібною текстурою. Мінеральний склад: плагіоклаз, кварц, біотит, мікроклін, ортоклаз, рудні мінерали, рогова обманка, епідот, апатит. У породах переважає плагіоклаз, що відповідає олігоклазу-андезину, мікроклін, ортоклаз та рогова обманка представлені поодинокими зернами [Справочник …, 1975].

Таким чином, плагіограніти перших двох груп практично повністю відповідають аналогічним породам, що зустрічаються поблизу мм. Кременчук та Горішні Плавні, як за мінеральним складом, так і за макроскопічними ознаками.

Стосовно двопольовошпатових гранітів, то вони можуть бути представлені жильними лейкократовими гранітами, згаданими вище та описаними під назвою дніпровських (жильні граніти Середньопридніпровського мегаблоку, що трапляються на всій його території, в офіційній хроностратиграфічній схемі наразі не виділені в окремий комплекс). Так, в районі Кременчука жильні граніти представлені рожевими, жовто-рожевими, лейкократовими, нерівномірнозернистими породами. Польові шпати в даних гранітах репрезентовані плагіоклазом та мікрокліном, співвідношення

вмісту яких може змінюватись у широких межах. Кварцу у породах міститься від 20 до 35%, також вони включають біотит, мусковіт та рогову обманку [Справочник …, 1975]. У разі, якщо двопольовошпатові граніти мали немісцеве походження, найближчим проявом подібних порід могли бути відслонення гранітів демуринського комплексу на півночі Криворізького басейну, які утворилися внаслідок мікроклінізації гранітів саксаганського комплексу [Щербаков, 2005].

Таким чином, матеріал всіх досліджених артефактів представлений гранітами, що мають аналоги серед порід, проявлених в районі місць проведення розкопок. Тому, найвірогідніше, що для виготовлення досліджених стел і кам'яних ящиків використовувалася місцева кам'яна сировина найближчих до місць знаходження родовищ на узбережжі Дніпра.

ОПИС ШЛІФІВ

1. Плагіограніт біотитовий. Мінеральний склад (%): плагіоклаз — 55—60, кварц — 25—30, біотит — 5—10, мусковіт — 1, епідот та кліноцоїзит — 1, мікроклін — <1, сфен — поодинокі зерна, мірмекітові зрощення — частки відсотка. Плагіоклаз більш ідіоморфний, у порівнянні з кварцом, часто має полісинтетичні двійники. Кварц гранульований, зерна мають неправильну форму, утворює скупчення. Біотит переважно має зеленкуватий відтінок. Структура алотріоморфнозерниста.

2. Плагіограніт біотитовий. Мінеральний склад (%): плагіоклаз — 60—65, кварц — 30—35, біотит — 3—5, мікроклін — <1, епідот — <1, сфен — поодинокі зерна, хлорит — частки відсотка. Плагіоклаз дуже ідіоморфний, має чіткі двійники, відповідає альбіту-олігоклазу. Кварц має неправильну форму кристалів. Хлорит заміщає окремі луски біотиту. Структура гіпідіоморфнозерниста, середньозерниста.

3. Плагіограніт біотитовий. Мінеральний склад (%): плагіоклаз — 50—55, кварц — 35—40, біотит — 5—10, епідот — <1, серицит — частки відсотка. Плагіоклаз слабко заміщений серицитом. Структура гіпідіоморфнозерниста, середньозерниста.

4. Плагіограніт біотитовий. Мінеральний склад (%): плагіоклаз — 55—60, кварц — 30—35, біотит — 5—8, мікроклін — <1, мусковіт — <1, епідот — <1, рудний мінерал — <1, мірмекітові зрощення — частки відсотка, серицит — частки відсотка, хлорит — частки відсотка. Плагіоклаз представлений крупнішими за кварц кристалами, кварц гранульований, на границях мікрокліну та плагіоклазу присутні агрегати мірмекіту, серицит слабо розвинутий по плагіоклазу, хлорит іноді заміщує біотит. Структура гіпідіоморфнозерниста, різнозерниста.

5. Граніт двопольовошпатовий, лейкократовий. Мінеральний склад (%): плагіоклаз — 34, мікроклін — 30, кварц — 33, біотит — 2, мусковіт — <1, рудний мінерал — <1, мірмекітові зрощення — частки відсотка, серицит — частки відсотка, хлорит — частки відсотка. Плагіоклаз та мікроклін у шліфі мають близьку кількість та утворюють кристали, більш ідіоморфні, ніж кварц. Біотит окислений та хлоритизований. Структура гіпідіоморфнозерниста.

6. Плагіограніт роговообманково-біотитовий. Мінеральний склад (%): плагіоклаз — 60—65, кварц — 25—30, біотит — 3—5, рогова обманка — 2—3, епідот і кліноцоїзит — <1, хлорит — <1, серицит — частки відсотка. Рогова обманка утворює крупні таблитчасті зерна зеленого кольору з амфіболовою спайністю. Мінерали групи епідоту розвиваються по роговій обманці, хлорит зрідка заміщає біотит, серицит слабко розвинутий по плагіоклазу. Структура гіпідіоморфнозерниста, середньозерниста.

7. Плагіограніт біотитовий. Мінеральний склад (%): плагіоклаз — 55—60, кварц — 35—40, мікроклін — 2—3, біотит — 2—3, мусковіт — <1, епідот та кліноцоїзит — <1, ортит — <1, серицит — частки відсотка, хлорит — частки відсотка. Кварц гранульований та менш ідіоморфний, ніж плагіоклаз. Серицит слабо заміщує плагіоклаз, хлорит розвинутий по деяких лусках біотиту. Навколо зерен ортиту розвинуті облямівки епідоту. Структура гіпідіоморфнозерниста.

8. Плагіограніт біотитовий, мікроклінвмісний. Мінеральний склад (%): плагіоклаз — 60—65, кварц — 25, мікроклін — 7—10, біотит — 3—5, мусковіт — <1, рудний мінерал — <1, гетит — частки відсотка, серицит — частки відсотка. Плагіоклаз містить антипертитові включення мікрокліну, серицитизований та сосюритизований, рудний мінерал окислений. Структура гіпідіоморфнозерниста.

9. Плагіограніт біотитовий. Мінеральний склад (%): плагіоклаз — 60—65, кварц — 25—30, біотит — 3—5, мікроклін — 2—3, мусковіт — 1, епідот — <1, рудний мінерал — <1, серицит — частки відсотка, хлорит — частки відсотка. Серицит та епідот слабо розвинуті по плагіоклазу, хлорит подекуди заміщує біотит. Структура гіпідіоморфнозерниста.

10. Плагіограніт біотитовий, окварцований (або ділянка з підвищеним вмістом кварцу). Мінеральний склад (%): кварц — 60, плагіоклаз — 30, біотит — 5—8, кліноцоїзит та епідот — 2—3, мусковіт — <1, серицит — частки відсотка, хлорит — частки відсотка. Плагіоклаз слабко серицитизований, хлорит слабко розвинутий по біотиту. Структура гіпідіоморфнозерниста.

11. Плагіограніт лейкократовий. Мінеральний склад (%): плагіоклаз — 65, кварц — 30—33, мікроклін (з антипертитами) — 1, біотит — 1, мусковіт — <1, рудний мінерал — <1, серицит — частки відсотка, апатит — частки відсотка, циркон — поодинокі зерна. Плагіоклаз слабко серицитизований, хлорит слабко розвинутий по біотиту. Структура гіпідіоморфнозерниста.

12. Плагіограніт біотитовий. Мінеральний склад (%): плагіоклаз — 55—60, кварц — 30—35, біотит — 5—7, рогова обманка — <1, рудний мінерал — <1, епідот — частки відсотка. Структура гіпідіоморфнозерниста, рівномірнозерниста (більш дрібнозернистий, ніж решта).

13. Плагіограніт біотитовий. Мінеральний склад (%): плагіоклаз — 60—65, кварц — 25—30, біотит — 5—7, мікроклін (з мірмекітом) — 1, рудний мінерал — <1, епідот — частки відсотка, ортит — частки відсотка, серицит — частки відсотка, хлорит — частки відсотка. На границях мікрокліну з плагіоклазом присутні мірмекітові зрощення. Серицит слабо заміщує плагіоклаз, хлорит розвинутий по деяких лусках біотиту. Навколо зерен зруйнованого ортиту є облямівки епідоту. Структура гіпідіоморфнозерниста.

14. Плагіограніт біотитовий (суттєво кварцова ділянка). Мінеральний склад (%): плагіоклаз —

45—50, кварц — 35—40 (до 45), біотит — 5—7, епідот — 1, серицит — частки відсотка, хлорит — частки відсотка, апатит — частки відсотка, циркон — поодинокі зерна. Порода окварцована або у шліфі присутня ділянка породи з підвищеним вмістом кварцу. По плагіоклазу слабко розвинутий серицит, хлорит заміщує біотит. Структура гіпідіоморфнозерниста.

15. Граніт двопольовошпатовий, лейкократовий. Мінеральний склад (%): плагіоклаз — 30, мікроклін — 40, кварц — 27, біотит — 1—2, мусковіт — 1, мірмекітові зрощення — <1, серицит — частки відсотка. У шліфі мікроклін трохи переважає плагіоклаз, польові шпати, так само, як і кварц, мають неправильну форму зерен, по них слабко розвинутий серицит. Біотит, здебільшого, представлений крупними лусками. Структура алотріоморфнозерниста.

Кореляційна хроностратиграфічна схема раннього докембрію Українського щита (пояснювальна записка) / Єсипчук К.Ю., Бобров О.Б., Степанюк Л.М. та ін. — К., 2004. — 30 с.

Кулатова І.М., Лямкін В.В. Скансен Комсомольського історико-краєзнавчого музею «Святині» // Звід пам'яток історії та культури України. Полтавська область: Комсомольська міська рада. — Київ; Полтава, 2008. — С. 62—64.

Лямкін В.В., Супруненко О.Б. Мотринська стела з лівобережжя Дніпра // АДУ 2013 р. — К., 2014. — С. 211—212.

Справочник по петрографии Украины. Магматические и метаморфические породы. — К., 1975. — 579 с.

Строительные материалы Кировоградской области. — К., 1964. — 228 с.

Строительные материалы Полтавской области. — К., 1963. — 112 с.

Супруненко О.Б. Кургани між сс. Дуканичі та Солонці на Нижньому Пслі. — Київ; Полтава, 2006. — 128 с.

Супруненко О.Б. З історії археологічних досліджень на Полтавщині: короткий нарис. — Київ; Полтава, 2007. — 124 с.

Супруненко О.Б. Археологічні пам'ятки на території Комсомольської міської ради // Звід пам'яток історії та культури України. Полтавська область: Комсомольська міська рада. — Київ; Полтава, 2008. — С. 16—40.

Супруненко А.Б. Федоровский идол и курган. — Киев; Полтава, 2011. — 84, 4 с.

Супруненко О.Б. Петрашівський курган доби енеоліту — бронзового віку. — К., 2012. — 140, 8 с.

Супруненко О.Б. Курган з пониззя Псла // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2014. — № 14. — С. 90—105.

Супруненко О.Б. Археологічний скансен Комсомольського музею // Свічадо Подніпров'я. — Комсомольськ, 2015. — Вип. IX. — С. 116—128.

Супруненко О.Б. Курган у с. Ємці на Кременчуччині // АДУ 2014 р. — К., 2015. — С. 175—177.

Супруненко О.Б. Звіт про дослідження курганів у Кременчуцькому районі на Полтавщині в 2015 р. / НА ІА НАН України. — 2015/[б. н.].

Супруненко О.Б. Кілька поховань з кургану поблизу с. Кобелячок на Кременчуччині // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2016. — № 16. — С. 61—71.

Супруненко О.Б., Мироненко К.М., Лямкін В.В., Сидоренко О.В. Розвідки у пониззях Сухого Кобелячка і Псла // АЛЛУ. — 2008. — № 1—2 (23—24). — С. 89—93.

Супруненко О.Б., Шерстюк В.В. Пам'ятки археології пониззя Сухого Кобелячка на Полтавщині. — Київ; Полтава, 2009. — 104 с.

Супруненко О.Б., Шерстюк В.В. Кургани Нижнього Припсілля. — К., 2011. — 472, 24 с.

Шилов Ю.А. Арийские святилища и курганы из устья Псла // ПАЗ. — Полтава, 1995. — Ч. 3. — С. 22—29.

Шилов Ю.А. Святилища энеолита — бронзы в устье Псла // АДУ 1993 р. — К., 1997. — С. 145—148.

Шилов Ю.А. Курганные древности окрестностей Комсомольска. — К.; Комсомольск, 2007. — 72 с.

Щербаков И.Б. Петрология Украинского щита. — Львов, 2005. — 368 с.

И. С. Никитенко, А. Б. Супруненко

ПЕТРОГРАФИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ КАМЕННЫХ СТЕЛ И ДЕТАЛЕЙ ПОГРЕБАЛЬНЫХ СООРУЖЕНИЙ ИЗ ОКРУГИ ГОРИШНИХ ПЛАВНЕЙ НА ПОЛТАВЩИНЕ

Приводятся результаты минералого-петрографического изучения монументальной скульптуры и деталей гробниц эпохи энеолита — ранней бронзы из курганов в нижнем течении Псла и Сухого Кобелячка на исторической Кременчугщине. Установлено, что материал всех исследованных артефактов представлен гранитами, которые имеют аналоги среди пород, проявленных в районе мест проведения раскопок, и для изготовления стел и каменных ящиков использовалось местное каменное сырье ближайших к местам нахождения месторождений побережья Днепра.

Ключевые слова: граниты, энеолит, бронзовый век, Горишни Плавни, Кременчугщина, Нижний Псел, Полтавщина, каменная монументальная скульптура, стелы.

I. S. Nikitenko, O. B. Suprunenko

PETROGRAPHIC INVESTIGATIONS OF STONE STELAE AND BURIAL CONSTRUCTION DETAILS FROM THE NEIGHBORHOOD OF HORISHNI PLAVNI IN POLTAVA REGION

The results of mineralogical and petrographic research of monumental sculptures and tomb details dated to the Eneolithic — Early Bronze investigated in the lower reaches of the river Psel and on the banks of the Sukhyi Kobeliachok River in the neighborhood of Horishni Plavni in the historical Kremenchuk Region are given. It was defined that materials of all explored artifacts are presented by granites which have analogues among refuses found in the excavation territory; local stone resources from closest to the Dniper River shore deposits were used for making stelae and stone boxes.

Keywords: granites, Eneolithic, Bronze Age, Horishni Plavni, Kremenchuk District, the Lower Psel, Poltava Region, monumental stone plastics, stelae.

Одержано 14.10.2016

УДК: [904.04:069.5]”652”

Г. А. Камелина,
Н. А. Биркина, А. А. Мамонова

ТЕКСТИЛЬ В ПОГРЕБЕНИЯХ ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ В СОБРАНИИ ГОСУДАРСТВЕННОГО ИСТОРИЧЕСКОГО МУЗЕЯ

В статье публикуются результаты изучения текстильных фрагментов из черняховских могильников, исследованных Г.Ф. Никитиной у села Романковцы и Одая.

Ключевые слова: текстиль, двупластинчатые фибулы, пластинчатые шпоры, черняховская культура, ткачество.

На наличие домашнего текстильного производства у носителей черняховской культуры указывают данные археологии и письменные источники, о чем неоднократно было отмечено в литературе [Рикман, 1971, с. 12—15; Зиньковская, 2013, с. 49]. Так, например, в тексте Библии Ульфилы содержатся такие термины на готском языке как «lein» (полотно), «wulla» (шерсть), «wullareis» (валяльщик шерсти или белильщик шерсти). [Мк 9: 3 [1]] Последнее слово образовано с помощью добавления суффикса -(a)reis заимствованного Ульфилой из латинского языка [Гухман, 1958, с. 200]. Сами носители черняховской культуры, в частности готы, могли не знать сукноделия и именовали так мастеров с территории Римской Империи.

Многочисленны находки на поселениях и в погребениях разнообразных по форме и материалу пряслиц, используемых для ускорения вращения веретена, и грузиков для натягивания нитей. Редкой находкой являются железные гребни, которые, вероятно, использовались для расчесывания волокнистого сырья [Сымонович, 1968, с. 173—178]. На нескольких черняховских поселениях были обнаружены обгоревшие деревянные части вертикального ткацкого станка (поселение у с. Лепесовка и селище у с. Делакеу) [Тиханова, 1962, с. 182; Рикман, 1967, с. 180].

Кроме тканей домашнего производства у черняховцев были и привозные дорогие ткани, о чем свидетельствует находка небольшого фрагмента золоченой парчи из богатого погребения № 5 могильника у г. Переяслав-Хмельницкий, датированного III—IV вв. [Гончаров, Махно, 1957, с. 134]. Появление дорогих импортных тканей было связано с развитием торговых отношений между готами и Римской империей, транзитной и внутренней торговлей [Магомедов, 2001, с. 107]. Еще одним источником получения предметов роскоши были многочисленные военные походы III—IV вв. В письменных источниках неоднократно упоминается о богатой добыче и пленниках, которых готы уводили с собой [Лавров, 2003, с. 340—346]. Еще одним возможным путем поступления дорогих тканей и одежды были мирные договоры с Римской империей. По договору 331 г., заключенному императором Константином с готами, последним выплачивалась ежегодная стипендия-аннона золотом, серебром и *одеждой* [Щукин, 2005, с. 200].

Фрагменты же самой ткани достаточно редкая находка, что связано с плохой сохранностью органических материалов в культурном слое поселений и в погребениях. При этом шерсть и шелк сохраняются лучше, чем изделия из растительных материалов — лен, крапива, конопля и т. п. Это связано, прежде всего, с технологией изготовления волокон растительного происхождения, при которой происходит разрушение внутреннего строения стебля растения [Гордон, Борисов, 1956, с. 6—9; Глушкова, 2002, с. 61—63]. Поэтому ткани, сделанные из растительного сырья подвержены большему разрушению в культурном слое.

К настоящему времени фрагменты текстильных изделий и отпечатки тканей на глиняных сосудах известны с таких черняховских памятников как Будешты, Делакеу, Масловский, Со-

1. Буквально: «как не смог бы отбелить ни один валяльщик» [Радостная …, 2012, с. 96].

© Г.А. КАМЕЛИНА, Н.А. БИРКИНА, А.А. МАМОНОВА, 2017

20 см
I
а
б
а
б
1 см
1
2
II
5 мм
1 мм
3
1а
2а
2б
3
1 см III
1а
20 мкм
1б
50 мкм 2а
IV
20 мкм 2б
20 мкм 3

барь, Лукашевка и др. Э.А. Рикман, изучавший эти фрагменты, отмечает, что ткани у черняховцев изготавливались из шерсти и растительных материалов, нити ровные и одинаково хорошо скручены. Встречается полотняное (Делакеу, Собарь, Будешты) и саржевое переплетение нитей (Лукашевка, Собарь) [Рикман, 1971, с. 14].

Еще несколько тканевых фрагментов хранится в Государственном историческом музее в Москве. Они происходят из трех погребений, раскопанных на черняховских могильниках Одая и Романковцы. Коллекция предметов была передана в музей в 2005 г. из Института археологии РАН автором раскопок Г.Ф. Никитиной. Все материалы неоднократно изданы [Никитина, 1996; 2008]. В публикациях были отмечены находки тканей. Однако детальному инструментальному исследованию с целью изучения природы и технологических особенностей изготовления фрагментов текстиля они не подвергались.

Всего анализу подверглись четыре тканных фрагмента, сохранившиеся на фибулах (могильник Одая, погребение 21; могильник Романковцы, погребение 3) и на паре шпор (могильник Одая, погребение 23).

Микропробы для изучения природы волокон и технологических особенностей изготовления сохранившегося текстиля отбирались с каждого фрагмента ткани с минимальным уроном для материала. Во всех случаях, когда это было возможно, отдельно для анализа были взяты нити основы и утка. На каждом этапе работы производилась фотофиксация.

Отбор, подготовка образцов и измерение метрических параметров производились при помощи стереомикроскопа Hund Wiloskop в отраженном свете при увеличении от 6,7 до 45. Природа волокон определялась по морфологическим признакам. Исследования производились методом микроскопии в проходящем неполяризованном и поляризованном свете при увеличении от 40 до 600 на поляризационном микроскопе Olympus BX51. Для работы были приготовлены постоянные иммерсионные препараты в пихтовом бальзаме. Сравнение проводилось с эталонной коллекцией волокон, хранящейся в Отделе реставрации тканей Государственного исторического музея. Цвет волокон определялся визуально в процессе микроскопии.

На могильнике Одая (Черновицкая обл, Заставновский р-н, хут. Одая). тканевые изделия сохранились в двух погребениях 21 и 23.

Погребение 21. В непотревоженном погребении (рис. 1, *I*) была похоронена женщина 20—25 лет. Г.Ф. Никитина отмечает необычность этого захоронения — погребенная лежала в скорченном положении на правом боку головой на север. Могильная яма, вырытая в гумусированном слое, была не глубокой (0,60 м). Из погребального инвентаря была найдена только серебряная фибула (ГИМ 111835, оп. Б 2055/100) (табл. 1) [1] с остатками ткани на внешней и оборотной стороне (рис. 1, *II*). Фибула принадлежит к группе 21, подгруппе 1, варианту 1аа по А.К. Амброзу и датировано не ранее второй половины IV в. н. э., как и само погребение [Никитина, 2008, с. 54—55].

Рис. 1. Могильник Одая, погребение 21: *I* — план (по Г.Ф. Никитиной, 1996); *II* — двупластинчатая фибула: лицевая и оборотная сторона, фрагмент пружины с нитью); *III* — макрофотографии с фрагментами ткани; *IV* — микрофотографии волокон; *1* — лицевая сторона (*а* — спинка; *б* — нижняя пластина); *2* — оборотная сторона (*а* — верхняя пластина; *б* — возле острия иглы); *3* — пружина

Для изучения образцы тканей отбирались отдельно с каждой из сторон фибулы и с разных ее частей — с дужки, с верхней и нижней пластины (рис. 1, *II, III*). Следует отметить плохую сохранность всех тканевых остатков. Их размеры: на внешней стороне фибулы — 1,7 × 1 (нижняя пластина), 1,2 × 0,8 (дужка), 1,5 × 0,7 (верхняя пластина); оборотная сторона — 2,5 × 0,3 (нижняя пластина), 2,5 × 1,7 (верхняя пластина).

Анализ тканей с внешней стороны фибулы (рис. 1, *IV, 1а, б*; табл. 2) показал, что это фрагменты одного изделия полотняного переплетения, изготовленного из лубяных волокон [2] с легким желтоватым оттенком. Направление утка и основы не определяется. При микроскопии волокна выглядят неоднородными, большинство из них достаточно тонкие, однако попадаются и толстые. Толщина нитей — 0,3—0,4 мм, спрядены в Z-направлении.

Образцы с оборотной стороны фибулы (рис. 1, *IV, 2а, б*; табл. 2) также изготовлены из лубяных волокон светло-бежевого или бледно-желтоватого цвета, возможно, полотняного переплетения. Направление утка и основы не определяется. Толщина нитей 0,4—0,5 мм, спрядены в Z-направлении.

Из-за плохой сохранности анализируемых материалов невозможно с полной уверенностью говорить являлись ли фрагменты полотна на лицевой и оборотной стороне фибулы частью одного тканого изделия. По предположению Г.Ф. Никитиной, фибулой, располагавшейся в области тазовых костей, скреплялся саван, в который была завернута покойная [Никитина, 1996, с. 16]. Возможно другое объяснение такого расположения

1. Анализ металла выполнен с помощью микрорентгенофлуоресцентного спектрометра Bruker M1 Mistral. Изучение состава металла показало различный процент примесей (в частности, меди) и серебра на разных участках фибулы. Причина тому — характер самого анализа, который дает информацию о составе металла на поверхности предмета, а не в его массиве. Одной из причин изменения состава поверхностного слоя отмечают электрохимическую коррозию [Шемаханская, 2015, с. 92—93]. Фибула из погребения 21 сильно патинирована. Уверенно можно говорить лишь о высоком содержании серебра (до 89 %)

2. К лубяным культурам относятся — лен-долгунец, конопля, крапива, канатик, сида и др. Точное определение растения доступным нам на данный момент методами невозможно.

Таблица 1. Результаты анализа металла вещей с остатками текстильных фрагментов из раскопок на могильниках Одая и Романковцы

Название предмета	Место взятия анализа		Результаты			
	Описание	Фото	Элемент	Концентрация, %	Элемент	Концентрация, %
Фибула, Одая, погр. 21	Верхняя пластина, внешняя сторона	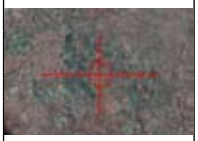	Железо (Fe) Кобальт (Co) Никель (Ni) Медь (Cu) Цинк (Zn) Мышьяк (As) Серебро (Ag)	2,77 0,13 0,07 54,64 1,22 0,06 38,73	Олово (Sn) Сурьма (Sb) Золото (Au) Ртуть (Hg) Свинец (Pb) Висмут (Bi) —	0,81 0,12 0,16 0,50 0,70 0,06 —
То же	Верхняя пластина, обратная сторона		Железо (Fe) Кобальт (Co) Никель (Ni) Медь (Cu) Цинк (Zn) Мышьяк (As) Серебро (Ag)	1,42 0,09 0,07 32,25 1,41 0,00 61,20	Олово (Sn) Сурьма (Sb) Золото (Au) Ртуть (Hg) Свинец (Pb) Висмут (Bi) —	1,08 0,19 0,56 0,53 1,09 0,12 —
Фибула, Одая, погр. 21	Нижняя пластина, внешняя сторона		Железо (Fe) Кобальт (Co) Никель (Ni) Медь (Cu) Цинк (Zn) Мышьяк (As) Серебро (Ag)	17,00 0,38 0,00 6,76 0,20 0,00 72,00	Олово (Sn) Сурьма (Sb) Золото (Au) Ртуть (Hg) Свинец (Pb) Висмут (Bi) —	2,43 0,39 0,00 0,68 0,12 0,04 —
— » —	Спинка фибулы, внешняя сторона		Железо (Fe) Кобальт (Co) Никель (Ni) Медь (Cu) Цинк (Zn) Мышьяк (As) Серебро (Ag)	1,57 0,11 0,00 5,59 0,14 0,00 89,99	Олово (Sn) Сурьма (Sb) Золото (Au) Ртуть (Hg) Свинец (Pb) Висмут (Bi) —	0,16 0,21 1,11 0,37 0,63 0,12 —
Шпора № 110, Одая, погр. 23	Внешняя сторона		Железо (Fe) Кобальт (Co) Никель (Ni) Медь (Cu) Цинк (Zn) Мышьяк (As) Серебро (Ag)	1,12 0,13 0,00 20,55 1,57 0,00 74,66	Олово (Sn) Сурьма (Sb) Золото (Au) Ртуть (Hg) Свинец (Pb) Висмут (Bi) —	0,22 0,14 0,63 0,28 0,52 0,19 —
То же	Внутренняя сторона		Железо (Fe) Кобальт (Co) Никель (Ni) Медь (Cu) Цинк (Zn) Мышьяк (As) Серебро (Ag)	0,67 0,10 0,07 20,00 3,70 0,31 72,08	Олово (Sn) Сурьма (Sb) Золото (Au) Ртуть (Hg) Свинец (Pb) Висмут (Bi) —	0,49 0,15 1,17 0,44 0,51 0,33 —
Шпора № 111, Одая, погр. 23	Внешняя сторона		Железо (Fe) Кобальт (Co) Никель (Ni) Медь (Cu) Цинк (Zn) Мышьяк (As) Серебро (Ag)	0,53 0,12 0,00 20,28 0,59 0,23 76,16	Олово (Sn) Сурьма (Sb) Золото (Au) Ртуть (Hg) Свинец (Pb) Висмут (Bi) —	0,43 0,16 0,49 0,56 0,28 0,17 —
То же	Внутренняя сторона		Железо (Fe) Кобальт (Co) Никель (Ni) Медь (Cu) Цинк (Zn) Мышьяк (As) Серебро (Ag)	0,38 0,12 0,00 10,28 1,33 0,00 85,80	Олово (Sn) Сурьма (Sb) Золото (Au) Ртуть (Hg) Свинец (Pb) Висмут (Bi) —	0,51 0,11 0,62 0,24 0,41 0,20 —
Фибула, Романковцы, погр. 3	Внутренняя сторона		Марганец (Mn) Никель (Ni) Медь (Cu) Цинк (Zn) Мышьяк (As) Серебро (Ag)	0,11 0,10 85,93 9,27 0,64 0,21	Олово (Sn) Сурьма (Sb) Золото (Au) Ртуть (Hg) Свинец (Pb) Висмут (Bi)	1,23 0,06 0,00 0,00 2,31 0,13
То же	Внутренняя сторона		Марганец (Mn) Никель (Ni) Медь (Cu) Цинк (Zn) Мышьяк (As) Серебро (Ag)	0,00 0,10 89,42 0,03 0,28 0,06	Олово (Sn) Сурьма (Sb) Золото (Au) Ртуть (Hg) Свинец (Pb) Висмут (Bi)	10,01 0,04 0,00 0,00 0,05 0,00

Таблица 2. Результаты исследования текстильных материалов из раскопок на могильниках Одая и Романковцы

Место отбора образца	Структура текстильных переплетений	Цвет волокон		Вид волокна	Тип нити [1]	Характеристики нитей				Характеристики ткани	
		Пример	Описание			Порядок	Крутка		Толщина, мм	Расстояние между нитями, мм	Плотность, *N* нитей / 1 см
							Тип	Шаг, мм			
Одая, погр. 21, фибула (ГИМ 111835, оп. Б2055/100), лицевая сторона, дужка	Полотно		Очень бледный, желтоватый	Лубяные	н/о н/о	1 1	Z Z	~2 ~2	0,3—0,4 0,3—0,4	~0,05 ~0,05	18 18
То же, лицевая сторона пластины	Полотно		Очень бледный, слегка желтоватый	То же	н/о н/о	1 1	Z Z	~1,5 ~1,5	0,3—0,4 0,3—0,4	~0,05 ~0,05	18 18
То же, оборотная сторона верхней пластины	н/о		Светло-бежевый, рыжеватый	— » —	н/о	1	Z	~1,5	0,4—0,5	н/о	н/о
То же, оборотная сторона верхней пластины	Полотно?		Бледно-желтоватый	— » —	н/о н/о	1 1	Z Z	~1,5 ~1,5	0,4—0,5 0,4—0,5	н/о н/о	н/о н/о
То же, оборотная сторона возле острия иглы	Полотно	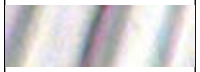	Бесцветные	— » —	н/о	н/о	н/о	н/о	н/о	н/о	н/о
То же, пружина	Нити или волокна		Бесцветные	— » —	—	1	Z	~1	0,25	—	—
Романковцы, погр. 3, ткань, в которую были завернуты фибулы	Полотно		Желтовато-коричневый	Смесовые?	о у	1 1	Z Z	0,7—0,8 0,7—0,8	0,4—0,5 0,4—0,5	0—0,05 ~0,3	18 14
Одая, погр. 23, ткань со шпоры (ГИМ 111835, оп. Б2055/111)	Полотно		Бледный слегка желтоватый	Лубяные	о у	1 1	Z Z	0,7—0,9 0,7—0,9	0,14—0,25 0,14—0,25	0,05—0,2 0,2—0,3	42 18
То же (ГИМ 111835, оп. Б2055/110)	Полотно		Бледный слегка желтоватый	То же	о у	1 1	Z Z	0,7—0,9 0,7—0,9	0,14—0,25 0,14—0,25	0,05—0,2 0,05—0,2	42 18

Примечание. [1] н/о — не определено; о — основа; у — уток.

фибулы — она могла быть помещена в тканевый мешочек или завернута в полотно. Например, так располагались фибулы из могильника Романковцы, рассматриваемые ниже. Кроме того, ее могли поместить между частями одежды, как в погребении «женщины из Хюлдремоса», у которой шерстяная накидка была зафиксирована под рукой костяной булавкой [Klaus, 2006, s. 45]. Однако этот вариант менее вероятен так, как все известные у родственных культур остатки накидок сделаны из шерстяных тканей. Например, в женских погребениях вельбарской культуры, где текстильные фрагменты имеют лучшую сохранность, шерстяные ткани использовались для изготовления платьев и верхней одежды [Гопкало, 2014, с. 129].

Захороненная в погребении 21 женщина, по мнению Г.Ф. Никитиной, принадлежала к низшему слою общества, на что указывает бедность сопровождающего ее инвентаря, расположение костяка и форма могильной ямы [Никитина, 2008, с. 140].

Погребение 23. В погребении был похоронен мужчина 30—40 лет, лежавший вытянуто на спине, головой на север. Погребение разрушено в древности. В торцевых стенках могильной ямы были сделаны подбои. В южном располагались ноги покойного. Голени и стопы его были перекрыты обугленной деревянной плахой, помещенной в погребение в горячем состоянии. Северный подбой также был перекрыт деревянной доской. Г.Ф. Никитина предполагает, что над покойным был сооружен навес на четырех тонких столбах. В погребении найдены: стеклянный сосуд, несколько керамических сосудов-«приношений» — 3 горшка, 3 миски, фрагмент верхней части чернолощеного кувшина, а также серебряные шпоры [Никитина, 1996, с. 16—17; 2008, с. 136] (рис. 2, *I*). Необычность конструкции могильной ямы, присутствие стеклянного сосуда, нескольких сосудов и серебряных шпор указывает на нерядовой статус погребенного [Никитина, 2008, с. 141]. По всем признакам погребение 23 принадлежит к категории Ib по Ф. Бирбрауеру — погребения знати и датированному концом IV — первой четвертью V в. [Никитина, 1996, с. 16—17; Гопкало, 2014, с. 26—27].

Остатки ткани сохранились на серебряных шпорах [1] (ГИМ 111835, оп. Б 2055/110, 111), найденных у голени правой ноги (рис. 2, *I, II*). Вероятно, шпоры лежали в кожаном мешочке, на что указывают остатки кожи, зафиксированной при раскопках. Шпоры относятся к редкому типу пластинчатых, распространенных на территории между Дунаем, Днепром и Неманом с рубежа эр и до V/VI вв. [Петраускас, 1999, с. 138—139].

Размер сохранившегося первого тканевого фрагмента (ГИМ 111835, оп. Б 2055/110): 3,4 × 1 см (табл. 2; рис. 2, *II, 1*). Тип переплетения — полотняное, плотность ткани 42 × 18. Ткань изготовлена из лубяных волокон, цвет — бледный, слегка желтоватый. Толщина нитей — 0,14—0,25 мм, спрядены в Z-направлении. Сохранился загиб ткани.

Размер сохранившегося второго тканевого фрагмента (табл. 2; рис. 2, *II, 2*): длина — 5,5 см, ширина — 0,5 см. Он имеет идентичную с первым структуру, вероятно, они были сделаны из одного полотна. Тип переплетения — полотняное, плотность ткани 42 × 18. Ткань изготовлена из лубяных волокон, слабо окрашенных в слегка желтоватый цвет. Толщина нитей — 0,14—0,25 мм, спрядены в Z-направлении. Кромки не сохранились.

Г.Ф. Никитина полагала, что ткань служила амортизатором для кожаных ремней, на которые крепились шпоры [Никитина, 2008, с. 88]. Сведения о подобном использовании ткани в ремнях нам не известны. Стоит отметить лишь, что данная гипотеза оправдана, т. к. кожа может сильно деформироваться при изменении влажности. Ткань же делала ее более статичной, не позволяя сильно изменяться расстоянию между отверстиями, в которых были зафиксированы штифты шпор.

Четвертый текстильный фрагмент происходит из погребения 3 могильника Романковцы (Черновицкая обл., Сокирянский р-н, станция Романковцы).

Погребение 3. Погребение взрослого человека, ограбленное в древности, было совершено по обряду трупоположения (рис. 3, *I*). Ориентировано на север. Пол погребенного не определялся. В инвентаре помимо гончарной посуды (3 миски и 2 горшка) были найдены также стеклянный шлак, железная пряжка и бронзовые двучленные прогнутые подвязные фибулы [2] типа 2, варианта 3 по А.К. Амброзу или серии Б варианта Б3 по Е.Л. Гороховскому (вторая половина IV в.) [Гороховский, 1988, с. 44] (ГИМ 112032, оп. Б 2072/2) [3] и типа 5 варианта 2 по А.К. Амброзу (IV в.) или серии Б варианта Б1 по Е.Л. Гороховскому (III—IV вв.) (ГИМ 112032, оп. Б 2072/3), завернутые в ткань (рис. 3, *II*). Погребение датировано по фибулам — концом III — первой половиной IV в. [Никитина, 1996, с. 73—74, 106; 2008, с. 55] Захороненный в нем человек, учитывая сопровождающий его инвентарь, относился к привилегированной части общества.

Фрагменты ткани сохранились отдельно от фибул (рис. 3, *III*). Всего в коллекции 4 небольших обрывка ткани, один из которых прикипел к фрагменту бронзовой пружины. Так как стержень, на который наматывалась пружина фибулы, была сделана из железа, то все фрагменты тканей оказались пропитаны продуктами коррозии. В отли-

1. Анализ металла выполнен с помощью микрорентгенофлуоресцентного спектрометра Bruker M1 Mistral (табл. 1).

2. В публикации погребения Г.Ф. Никитина пишет, что из данного погребения происходит 3 фибулы [Никитина, 1996, с. 74]. В коллекции ГИМ есть только две из них.

3. Анализ металла обеих фибул выполнен с помощью микрорентгенофлуоресцентного спектрометра Bruker M1 Mistral (см. табл. 2)

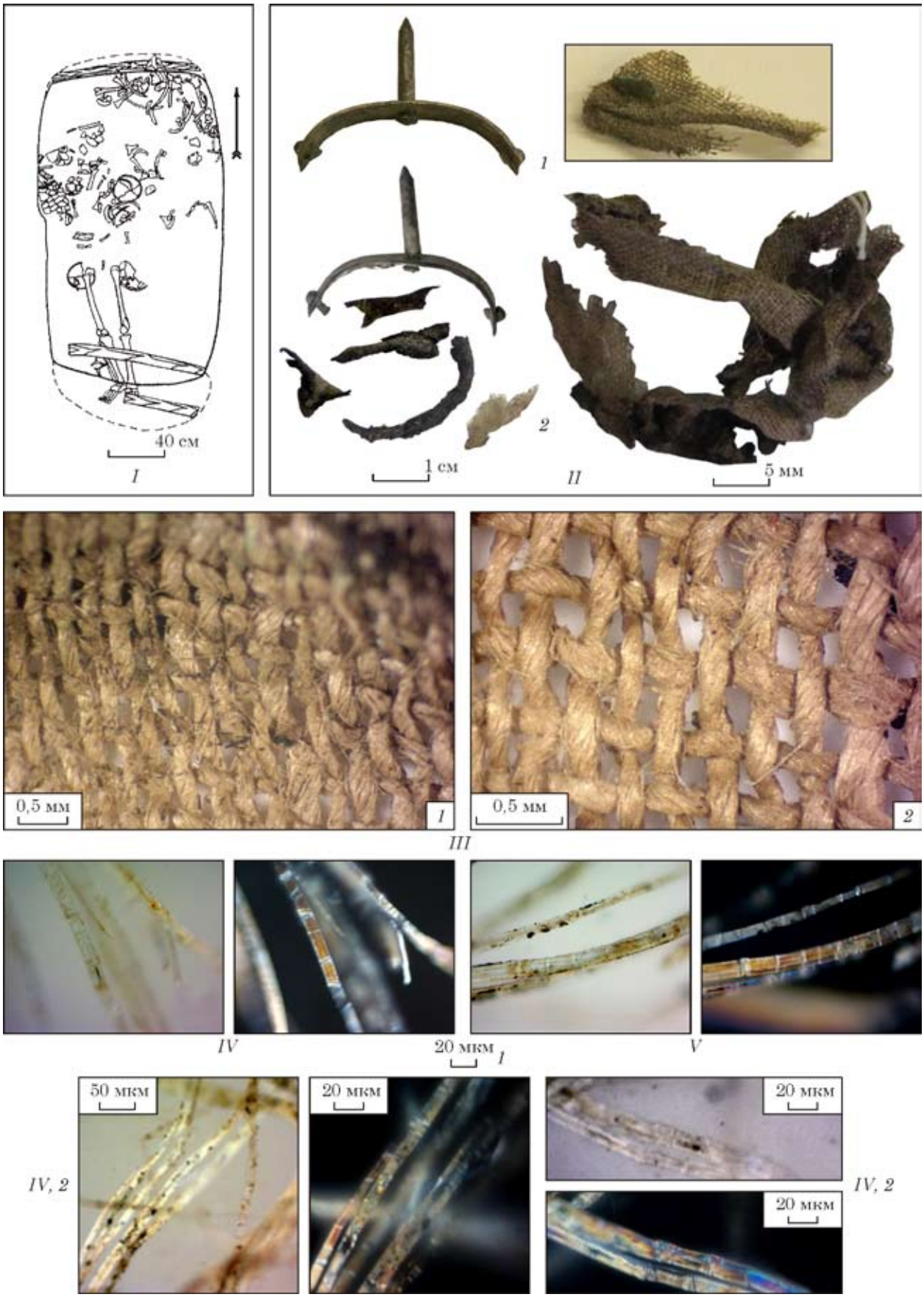

Рис. 2. Могильник Одая, погребение 23: *I* — план (по Г.Ф. Никитиной, 1996); *II* — пластинчатые шпоры, ГИМ 111835 (*1* — с остатками ткани, оп. Б 2055/110; *2* — с остатками ткани и кожи оп. Б 2055/111); *III* — макрофотографии тканей; *IV* — микрофотографии нитей основы; *V* — микрофотографии нитей утка, оп. Б 2055/110

Рис. 3. Могильник Романковцы, погребение 3: *I* — план, *II* — фибулы из погребения (рис. Г.Ф. Никитиной, 1996); *III* — макрофотография ткани; *IV* — макрофотография окрашенных волокон; *V* — микрофотография нитей основы; *VI* — микрофотография нитей утка

чие от описанных выше остатков, сохранивших мягкость и эластичность. Размеры фрагментов: 1 × 0,9, 1,6 × 0,6, 1,9 × 0,7, 2,2 × 1,1 см.

Тип переплетения — полотняное, плотность ткани 18 × 14. Нити первого порядка (как и все рассмотренные) Z-крутки. Толщина нитей 0,4—0,5 мм. Цвет волокон желтовато-коричневый (рис. 3, *IV—VI*). Природа сырья смешанная — шерсть и лубяные волокна. На некоторых волокнах видны морфологические признаки лубяных волокон, на других — характерные для шерсти. При сжигании образец издает характерный запах жженого волоса.

Так как изначально Морфологические признаки в образце читались плохо, для уточнения природы волокон была проведена реакция на гистохимический краситель Амидочерный. Результат положительный, некоторые волокна окрасились, что говорит об их белковой природе. Другие (лубяные) остались прозрачными, почти бесцветными (рис. 3, *V*). Из этого следует, что ткань изготовлена из смешанного шерстяного и лубяного сырья.

Ткани, хранящиеся в коллекции Государственного исторического музея, представляют собой очень небольшие фрагменты, сохранившиеся благодаря близости к ним предметов из серебра и бронзы. Малая площадь и плохая сохранность фрагментов не позволяют делать какие-либо обоснованные выводы о традициях и особенностях их изготовления на разных этапах производства (обработке сырья, прядении [1], создании полотна) и

1. Существует мнение по интерпретации Z-крутки и S-крутки нитей. Z-крутка считается самым древним способом кручения. S-крутку (против солнца) иногда объясняют особенностями изготовления обрядового погребального полотна [Глушкова, 2002, с. 71].

их назначении. К сожалению, в настоящее время не существует и базы находок тканей, с которыми возможно было бы сравнить фрагменты из могильников Одая и Романковцы.

Однако, стоит отметить, что все ткани, вероятно, домашнего производства и качество их изготовления достаточно высокое. Об этом говорит, во-первых, характер самих нитей. Они сравнительно тонкие изначально (при этом на их толщину могли повлиять внешние факторы), однородные, сильно скрученные. Во-вторых, все ткани сделаны из лубяных волокон, а изготовление растительного волокна требует особых знаний и навыков о выращивании, сборе и подготовке сырья.

Гончаров В.К., Махно Е.В. Могильник черняхівського типу біля Переяслав-Хмельницького // Археологія — 1957. — Т. XI. — С. 127—144.
Гопкало О.В. Аксессуары костюма как показатель социальной стратификации (на основе погребений черняховской культуры) // Oium. — 2014. — № 4. — С. 23—33.
Гопкало О.В., Шультце Э. Современные тенденции изучения костюма народов европейского Барбарикума периода поздней античности // АДІУ. — 2014. — Вип. 2 (13). — С. 120—140.
Гордон Н.Б., Борисов Н.А. Отделка льняных тканей. — М., 1956. — 362 с.
Гороховский Е.Л. Хронология черняховских могильников Лесостепной Украины // Тр. V Междунар. конгресса археологов славистов. — К., 1988. — Т. 4. — С. 34—46.
Глушкова Т.Н. Археологические ткани Западной Сибири. — Сургут, 2002. — 206 с.
Гухман М.М. Готский язык. — М., 1958. — 288 с.
Зиньковская И.В. Об уровне экономического развития Остроготского королевства Эрманариха // Вестн. ВГУ. Серия: История. Политология. Социология. — 2013. — № 2. — С. 44—51.
Лавров В.В. Готские войны III в. н. э.: римское культурное влияние на восточногерманские племена Северного Причерноморья // Проблемы античной истории: Сб. ст. к 70-летию со дня рожд. Э.Д. Фролова. — СПб, 2003. — С. 332—352.
Магомедов Б.В. Черняховская культура: Проблемы этноса. — Люблин, 2001. — 290 с.
Никитина Г.Ф. Могильники черняховской культуры в Северной Буковине и Бессарабии. — М., 1996. — 172 с.
Никитина Г.Ф. Черняховская культура Поднестровья (по результатам анализа археологических источников). — М., 2008. — 447 с.
Петраускас О.В. Шпоры из могильника черняховской культуры у села Великая Бугаевка // Сто лет черняховской культуре. — К., 1999. — С. 135—143.
Радостная весть. Новый Завет. Современный русский перевод: Учеб. изд. — 2-е, перераб. и испр. — М., 2012. — 560 с.
Рикман Э.А. Черняховское селище Делакеу (Молдавия) // МИА. — 1967. — № 139. — С. 165—197.
Рикман Э.А. Прядение и ткачество у племен черняховской культуры Днестровско-Прутского междуречья // КСИА. — 1971. — Вып. 128. — С. 12—15.
Сымонович Э.А. Железные гребешки с поселений черняховской культуры // Славяне и Русь. — М., 1968. — С. 173—178.
Тиханова М.А. Раскопки на поселении III—IV вв. у с. Лепесовка в 1957—1959 гг. // СА — 1963. — № 2 — С. 178—191.
Шемаханская М.С. Металлы и вещи. История. Свойства. Разрушение. Реставрация. — М., 2015. — 287 с.
Щукин М.Б. Готский путь. Готы. Рим и Черняховская культура. — СПб, 2005. — 575 с.
Ebbesen K. En skinddragt fra Møgelmose i Jelling — Nye dateringer af oldtidens skinddragter. A skin garment from Møgelmose in Jelling — New dates of Prehistoric Danish skin garments // Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie. — København, 2006 — S. 37—51

Г. А. Камеліна,
Н. А. Біркіна, А. А. Мамонова

ТЕКСТИЛЬ У ПОХОВАННЯХ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В ЗБОРАХ ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

У статті опубліковано результати вивчення текстильних фрагментів з черняхівських могильників, досліджених Г.Ф. Нікітіною у сс. Романківці і Одая. Було проведено інструментальний аналіз чотирьох тканинних фрагментів, що збереглися на фібулах і на парі шпор, і визначені їх природа і технологічні особливості виготовлення. В ході аналізу вдалося встановити: по-перше, тканини зроблені з луб'яних волокон, що вимагає особливих знань про вирощування, збирання та підготовку сировини; по-друге, нитки були тонкі, однорідні, сильно закручені. Таким чином, можна говорити про високу якість досліджених фрагментів текстилю. Це висновок, в свою чергу, дозволяє підтвердити існування розвиненого домашнього ткацтва у носіїв черняхівської культури.

Ключові слова: текстиль, двопластинчасті фібули, пластинчасті шпори, черняхівська культура, ткацтво.

G. A. Kamelina,
N. A. Birkina, A. A. Mamonova

TEXTILES IN THE BURIALS OF THE CHERNYAKHOV CULTURE IN THE COLLECTION OF THE STATE HISTORICAL MUSEUM

The article publishes the results of the study of textile fragments from Cherniakhov cemeteries investigated G.F. Nikitina the village Romankovtsy and Odaya. Instrumental analysis of four tissue fragments preserved on fibulae and a pair of spurs was held and defined their nature and technological features of manufacture. The analysis failed to establish: firstly, fabrics made of bast fibers, which requires special knowledge about the cultivation, collection and preparation of raw materials; secondly, the yarns are thin, homogeneous, strongly twisted. Thus, we can talk about the high quality of the studied textile fragments. This conclusion, in turn, allows you to confirm the existence of a developed domestic weaving in carriers of the Chernyakhov culture.

Keywords: textile, double-plate fibulas, plate spurs Chernyakhiv culture, weaving.

Одержано 5.10.2016

УДК: [904.5:591.471.3](477.53)”652”

О. П. Журавлев

ОСТЕОЛОГИЧЕСКИЕ МАТЕРИАЛЫ ИЗ ПОСЕЛЕНИЯ ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ БАРБАРА I

В статье дана характеристика остеологических материалов, найденных при археологических раскопках поселения черняховской культуры Барбара I. Сделано заключение касаемо состава стада, и особенностей животноводства.

Ключевые слова: остеология, черняховская культура, археозоология, кости, животное, животноводство, охота.

ВВЕДЕНИЕ

В течение ряда лет проводились археологические раскопки поселения Черняховской культуры Барбара I на территории современной Полтавской области. Весь собранный остеологический материал сдан на хранение в местный Краеведческий музей.

Последние опубликованные исследования костей из черняховских поселений проводились в 1950—1960-х гг. Накопление новых материалов, которые не совсем согласуются с результатами, полученными ранее, и вызвало необходимость данных исследований.

Весь остеологический материал, представленный здесь, является типичными кухонными остатками.

Выборка очень маленькая (табл. 1). Ей очень далеко до минимально необходимой в 500 костей [Журавлев, 1991, с. 137—138]. И все-таки, за неимением новых поступлений остеологических материалов, попытаемся хоть что-то из нее получить. Естественно, все сделанные ниже выводы следует воспринимать как самые предварительные.

ОБЗОР ДОМАШНИХ ЖИВОТНЫХ

Из домашних животных больше всего костей было быка домашнего (здесь и далее даны зоологические названия видов). С него мы и начнем.

Бык домашний (*Bos taurus* L.). Обращает на себя внимание почти полное отсутствие позвонков и ребер от этого животного, хотя при нормальных условиях они обычно преобладают в кухонных остатках. Причем этот факт касается и всех остальных домашних животных. Причины этого явления пока не ясны, хотя остеологический материал здесь собирался довольно тщательно. Если бы не маленькая выборка, можно было бы сделать вывод о том, что население Барбары I преимущественно не само разводило домашних животных, а получало их откуда-то.

Биометрическая обработка данных (табл. 2) показала, что порода (или породы) быка домашнего из Барбары I не отличалась от пород, бывших на черняховских поселения Черкасской обл. и Молдовы [Цалкин, 1966, с. 21, табл. 13], а также и на Башмачке [Белан, Журавлев, 1992, с. 125, табл. 3]. Но она была, возможно, больше, чем на черняховском поселении Сокол в Черновицкой обл. [Журавлев, 2005, с. 402—405, табл. 3]. К сожалению, у Н.Г. Тимченко, которая работала с остеологическими материалами из черняховской Лепесовки в Хмельницкой обл. [Тимченко, 1968, с. 123—136] нет соответствующих данных, так что сравнения пока невозможны. Следует сказать, что бык домашний из черняховской Барбары I оказался мельче, чем из поселений предыдущей зарубинецкой культуры [Белан, 1975, с. 114, табл. 4]

© О.П. ЖУРАВЛЕВ, 2017

и последующих ранних славян [Журавлев, 2005, табл. 4; 2009, с. 634—636, табл. 2]. Так что полностью подтвердились слова Н.Г. Белан, сказанные мне в устном разговоре, что у черняховских племен были породы домашних животных самые мелкие, из известных в древности на территории Украины (табл. 3).

К сожалению, маленькие выборки и у быка домашнего, и у других домашних животных не позволяют делать выводы о кормовой базе животноводства. Преобладание самок может говорить о преимущественно молочном направлении в разведении этих животных. Вопрос только в том, разводились ли они тут на месте, или их получали откуда-то. А если получали, то откуда? Ведь аналогичных данных по соседним черняховским поселениям просто нет. Разве только Башмачка на Среднем Днепре.

Овца домашняя и коза домашняя (*Ovis aries* L. et *Capra hircus* L.). Этих животных часто объединяют под названием «мелкий рогатый скот». И одной из причин служат трудности определения их костей до вида. Впрочем, кое-что уже сделано, перечень таких работ дан выше.

В остеологических материалах из Барбары I удалось определить до вида лишь несколько костей овцы домашней. Маленькая выборка не позволила провести биометрическую обработку данных. Поэтому охарактеризовать данный вид нет возможности. Единственное, что можно сказать, это о наличии открытых пространств возле поселения, где можно было бы выпасать это животное. Если только не было поставок извне, о чем говорилось выше.

Свинья домашняя (*Sus domestica Gray*). К сожалению, маленькая выборка и здесь не дает возможности хоть как-то охарактеризовать этот вид. Можно лишь сказать, что наличие домашней свиньи говорит об оседлости населения. Да преобладание молодых и полувзрослых особей свидетельствует о преимущественно мясном направлении в разведении этих животных.

Лошадь домашняя (*Equus caballus* L.). И здесь маленькая выборка не позволяет провести биометрическую обработку данных. Единственное, что можно сказать, это о наличии тонконогой лошади, которую могли использовать как верховую. Во всяком случае, на это указывает определение первой фаланги, проведенное согласно методике, описанной у В.А. Топачевского [Топачевський, 1956, с. 68—69].

Собака домашняя (*Canis familiaris* L.). Малочисленность костей этого животного в кухонных остатках из Барбары I можно объяснить тем, что его просто не использовали в пищу. А так трудно себе представить поселение без собак, несущих охранную службу. Да при выпасе домашних животных помощь собак совсем не лишняя. Могли использовать их и охотники.

На этом обзор домашних животных можно завершить.

ОБЗОР ДИКИХ МЛЕКОПИТАЮЩИХ

Переходим к диким млекопитающим. Их рассмотрение идет в порядке, принятом в последнем доступном мне издании [Каталог …, 1981].

Заяц русак (*Lepus europaeus Pallas*). Единственная найденная кость этого вида — фрагмент диафиза лучевой — не позволяет хоть как-то охарактеризовать этот вид. Об этом животном ходят разные и не всегда достоверные слухи. Поэтому стоит познакомиться с ним поближе.

Заяц русак как вид известен с плейстоцена. Населяет преимущественно степную и лесостепную зоны, а также открытые пространства в лесной зоне Восточной Европы, южных окраин Западной Сибири и Казахстана, Иран, Аравийский полуостров, Малую Азию, Северную Африку. Место, откуда описан вид, не установлено [Каталог …, 1981, с. 66]. Встречается во всех природных зонах Украины. Нор заяц русак не роет, для отдыха устраивает лежку в неглубоких ямках, скрытых растительностью [Природа ..., 1985, с. 207]. Это ночное животное. Чутко спит, прижимая уши. Из логова видно только его спину, которая, до выпадения снега, похожа на окружающую местность. Резвится с другими зайцами. Перед рассветом ищет себе удобное место для логова на период сна. Сразу никогда не ложится, а сначала запутывает свой след: идет прямо, возвращается по своим следам, снова идет прямо. Перед каждой такой петлей — а делает их он три—четыре — делает большой прыжок в сторону, чтобы прервать след. В конце последней петли снова следует большой прыжок в сторону, и там уже он делает себе логово [Мигулін, 1938, с. 220].

Весной и летом зайцы распределяются более или менее равномерно по полям, лесам, оврагам, кустарникам. В это время они размножаются и к середине лета их количество возрастает. Но в конце лета значительная часть зайчат гибнет, а остальные вместе со старыми зайцами собираются на еще не убранных полях и в других местах, где есть достаточно кормов. То же наблюдается и осенью [Мигулін, 1938, с. 221—222].

Зимой снег препятствует добыче травяного корма и заставляет зайцев держаться вблизи кустарников, садов, лесов, жилищ человека. Зимой долины южных районов Днепра, Ингульца, Буга с их плавнями и камышами делаются местами миграции зайцев с обширных степных пространств. Когда в феврале начинает сходить снег, у зайчих начинается течка, зайцы снова делаются активными, далеко путешествуют, расселяются по степям [Мигулін, 1938, с. 223].

Сейчас на зайца русака охотятся чаще всего с собаками. Развито и тропление, то есть высле-

живание его по следу. Иногда караулят зайцев в лунные ночи в садах, огородах или там, где их специально прикармливают. В Западной Европе развита охота загонами, или «котлом». Охотники располагаются цепью в круг, который постепенно сжимается [Жизнь ..., 1971, с. 140—141].

Таким образом, по находкам костей зайца русака невозможно делать выводы об окружающей среде. Интересно сообщение о скоплении зайцев в зимний период в долине Днепра. Возможно, эту особенность данного вида могли использовать охотники и в древности. Интересен и образ жизни этого животного, который можно было использовать при охоте на него, а также и способы этой охоты. Каким пользовались охотники Барбары I, и пользовались ли они охотой вообще?

Куница (*Mustela* sp.)? Хорек (*Putorius* sp.)? Найден фрагмент нижней челюсти, которая могла принадлежать к какому-то из этих двух видов. Наличие костей куниц и хорьков свидетельствует о развитии пушного промысла, имевшего, скорее всего, на данной территории большое значение.

Олень благородный (*Cervus elaphus* L.). Находки этого вида из Барбары I единичны (табл. 1). Поэтому хоть как-то охарактеризовать этот вид пока невозможно. Но с ним стоит познакомиться поближе, поскольку часто археологи, узнав о находках костей оленя, требуют от зоологов невозможного. Как подсчитать возраст оленя по отросткам на рогах? Как определить сезон охоты на этого зверя? Ходят слухи и о «степных» оленях. Ну что же, посмотрим, что сейчас известно об оленях.

Как вид, олень благородный известен с раннего плейстоцена. Населяет южнотаежные, широколиственные, тугайные и горные леса Евразии, Северной Америки и Северной Африки. Из плейстоцена Западной Европы описано большое количество форм (подвидов?) благородного оленя. Отношения между ними ясны недостаточно [Каталог ...,1981, с. 361—362]. Населяет различные лесные и полуоткрытые местообитания. Опыт разведения оленей в заповеднике Аскания-Нова, на островах Бирючий, Джарылгач и в других местах показал, что олени могут жить круглый год и в степи, питаясь травянистой растительностью, летом — вегетирующей, а зимой ее сухими остатками и заготовленным сеном. Обитающие на побережье Каховского водохранилища (Гавриловское охотхозяйство) животные кормятся на сельскохозяйственных культурах. Являются классическим объектом трофейной охоты [Природа ..., 1985, с. 233].

В конце первого года жизни у самцов на лобных костях появляются бугры. Из них через 2—3 месяца начинают развиваться рога. К осени второго года их рост заканчивается, они окостеневают и очищаются от кожи. Эти первые рога не имеют разветвлений и называются спичками или шильями. Самцов с такими рогами называют спичаками или шильниками. После сбрасывания этих рогов весной развиваются рога с 3—4 отростками. Число отростков и размеры рогов увеличиваются с каждым годом до 6 лет. Максимального развития рога достигают в возрасте от 6 до 12, редко до 14—16 лет. После этого наступает уменьшение и массы, и числа отростков рогов у оленей. В большинстве случаев сбрасывание рогов у оленей происходит в марте—апреле, но иногда уже в январе—феврале. После этого в первые же дни начинают развиваться новые рога — панты. Они покрыты нежной кожей с бархатистой шерстью, очень чувствительны к ударам. Полностью сформировываются в конце июня — июле, а окостеневают и очищаются от кожи в конце июля — августе. Основной враг — волк. Нападают также и тигры, леопарды, рыси, медведи. А на молодых оленей вообще нападают многие хищники. В природе олени доживают до 12—14 лет, в неволе — до 25—30 лет [Жизнь ..., 1971, с. 464].

Поскольку олень благородный является типичным лесным животным, можно сделать вывод, что возле Барбары I в те времена росли леса. Но именно по находкам костей скелета. Сброшенные рога оленей жители поселений и городищ могли найти далеко от своего поселения и принести в свое жилище для каких-то нужд. Сезон охоты можно установить только по находкам черепов или их фрагментов, только от самцов. Если на них есть рога, значит, оленя добыли осенью или в начале зимы; если нет — в конце зимы, весной или летом. К сожалению, археозоологи на это внимание часто не обращают. Во всяком случае, в литературе я подобных сообщений не нашел. Охотиться на оленей выгоднее всего осенью и зимой, когда они образуют стада, хотя и небольшие. Рассматривая современное обитание оленей в украинских степях, надо обратить внимание на то, что без подкормки зимой они там выжить не могут. Не думаю, чтобы в древности кто-либо занимался зимней подкормкой оленей в украинских степях, чтобы они могли там обитать.

ОСОБЕННОСТИ ЖИВОТНОВОДСТВА НА БАРБАРЕ I

Что касается соотношения между животными, то небольшая выборка не позволяет делать надежные выводы. Поэтому я не привожу сравнений с другими археологическими памятниками и ограничиваюсь только Барбарой I.

Судя по всему, в животноводстве черняховского поселения Барбара I преобладало разведение крупного рогатого скота. Развито было также и коневодство, что необычно для черня-

ховских поселений. Возможно, поставки мяса на это поселение и развоз ремесленных изделий из этого поселения (Барбара I, по мнению археологов, была ремесленным центром) требовало большого количества упряжных животных, роль которых исполняли лошади.

И можно с большой долей уверенности говорить о слабом развитии охоты на этом поселении. Но и это всего лишь предварительный вывод. Судя по набору видов домашних и диких млекопитающих, Барбару I в те времена окружал лесостепной ландшафт. О лесах говорят находки костей оленя благородного (*Cervus elaphus* L.), а о степях — овцы домашней (*Ovis aries* L.).

ВЫВОДЫ

На черняховском поселении Барбара I в животноводстве отдавали предпочтение, видимо, разведению быка домашнего и лошади домашней. И на этом поселении была порода быка домашнего, сходная с породой Башмачки на Среднем Днепре, и отличавшаяся от тех, которые разводились на территории Западной Украины. По остальным видам провести биометрическую обработку данных не удалось. Почти полное отсутствие позвонков и ребер может свидетельствовать о том, что животные не разводились и содержались на поселении или возле него, а откуда-то поставлялись сюда. В охоте наблюдается и пушное, и мясное направления. Хотя она была развита слабо, что характерно для большинства черняховских поселений. Только на Соколе [Журавлев, 2005] она играла существенную роль. Состав диких млекопитающих и наличие домашней овцы указывает на лесостепное расположение этого поселения.

Белан Н.Г. Фауна зарубинецких поселений Каневщины // Природная обстановка и фауны прошлого. — К., 1975. — Вып. 9. — С. 108—128.
Белан Н.Г., Журавлев О.П. Фауна городища Башмачка // Смиленко А.Т. Городище Башмачка III—IV вв. н. э. — К., 1992. — С. 123—130.
Жизнь животных. Млекопитающие, или звери. — М., 1971. — Т. 6. — 627 с.
Журавлев О.П. Животноводство и охота у племен эпохи бронзы на территории Северного Причерноморья и Приазовья // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. — V в. н. э.). — К., 1991. — С. 137—138.
Журавлев О.П. Животноводство и охота поселений Сокол и Лука-Каветчинская на Среднем Днестре // Stratum plus. — 2005. — № 4. — С. 397—413.
Журавлев О.П. Животноводство и охота на раннеславянском поселении Семенки // Stratum plus. — 2009. — № 5. — С. 632—639.
Каталог млекопитающих СССР. Плиоцен-современность. — М., 1981. — 455 с.
Мигулін О.О. Звірі УРСР. — К., 1938. — 422 с.
Природа Украинской ССР. Животный мир. — К., 1985. — 139 с.
Тимченко Н.Г. Фауна поселения Лепесовка // Природная обстановка и фауны прошлого. — К., 1968. — Вып. 4. — С. 123—136.
Топачевський В.О. Фауна Ольвії // Зб. пр. Зоологічного музею. — К., 1956. — № 27. — С. 68—69.

О. П. Журавльов

ОСТЕОЛОГІЧНІ МАТЕРІАЛИ З ПОСЕЛЕННЯ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ БАРБАРА I

У статті дано характеристику остеологічних матеріалів, знайдених при археологічних розкопках поселення черняхівської культури Барбара I. Є припущення, що жителі цього поселення самі не займалися тваринництвом, а отримували худобу на м'ясо з інших джерел. Полювання розвинене дуже слабо. Видовий склад тварин вказує на лісостеповий ландшафт навколо цього поселення.

Ключові слова: остеологія, черняхівська культура, археозоологія, кістки, тварина, тваринництво, полювання.

O. P. Zhuravlev

OSTEOLOGICAL MATERIALS FROM THE CHERNYAKHIV CULTURES SETTLEMENT BARBARA I

The article describes the characteristics of osteological materials found during archaeological excavations of the Chernyakhiv culture of Barbara I. There is a suggestion that the inhabitants of this settlement themselves did not engage in husbandry, but received livestock for meat from outside. Hunting is very poorly developed. Species composition of animals indicates a forest-steppe landscape around this settlement.

Keywords: osteology Chernyakhiv culture, arhaeozoology, bones, animal, husbandry, hunting.

Одержано 13.10.2016

Таблица 1. Перечень находок костей

Признак	Бык домашний	Овца домашняя	Овца и коза	Свинья домашняя	Лошадь домашняя	Собака домашняя	Заяц русак	Куница? Хорек?	Олень благородный
1. Часть скелета									
Роговые стержни самки	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Лицевые части черепа	1	—	2	4	—	—	—	—	—
Зубы верхние	19	—	—	5	1	—	—	—	—
Нижние челюсти	—	—	5	3	—	—	—	1	—
Зубы нижние	—	—	4	4	2	—	—	—	—
Позвонки	7	—	—	—	—	—	—	—	—
Ребра	2	—	—	—	—	—	—	—	—
Лопатка	1	—	—	—	—	—	—	—	1
Плечевая	3	—	—	—	1	1	—	—	—
Лучевая + локтевая	4 (1) [1]	—	—	—	1	—	1	—	1
Пястная	6	—	—	—	—	—	—	—	—
Тазовая	1	1	—	—	—	—	—	—	—
Большая берцовая	3	2	—	2 (2)	—	—	—	—	—
Таранная	2	—	—	—	—	—	—	—	—
Пяточная	3	—	—	1	—	—	—	—	—
Центральная	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Другие суставные	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Плюсневая	3	1	—	1 (1)	1	—	—	—	—
Метаподии	—	—	—	1 (1)	—	—	—	—	—
I фаланга	5	—	—	—	1	—	—	—	—
II фаланга	1	—	—	—	—	—	—	—	—
III фаланга	—	—	—	—	1	—	—	—	—
В с е г о	77	4	11	22	8	1	1	1	2
2. Число особей									
Молодые	1	—	—	3	—	—	—	—	—
Полувзрослые	3	—	—	2	—	—	—	—	—
Взрослые	4	2	—	1	1	1	1	1	1
В с е г о	8	2	—	6	1	1	1	1	1
3. Состояние зубного ряда нижних челюстей									
M_2 еще нет	—	—	—	2	—	—	—	—	—
M_3 еще нет	1	—	11	2	—	—	—	—	—
M_3 прорезывается	3	—	—	1	—	—	—	—	—
M_3 есть	3	—	1	—	—	—	—	—	—
Все постоянные	3	—	—	—	—	—	—	—	—
В с е г о	10	—	1	5	—	—	—	—	—

[1] Здесь и далее указаны: количество измерений (пределы изменчивости) среднее арифметическое ± его ошибка.

Таблица 2. Изменчивость признаков костей млекопитающих

Признак (мм, %)	Бык домашний	Овца домашняя	Свинья домашняя	Лошадь домашняя
1. Альвеолярная длина (АД) P^2—M^3 его	1 (—) 121,00	—	—	—
2. АД P^2—P^4 его	1 (—) 52,00	—	—	—
3. АД M^1—M^3 его	1 (—) 72,00	—	—	—
4. Длина (Д) M^3	1 (—) 23,50	—	—	—
5. Ширина (Ш) M^3	1 (—) 18,00	—	—	—
6. Ш диастемы ее	1 (—) 16,50	—	—	—
7. Высота (В) диастемы ее	1 (—) 30,00	—	—	—
8. В перед P_2 ее	1 (—) 40,00	—	—	—
9. АД P_2—M_3 ее	1 (—) 128,00	—	—	—
10. АД P_2—P_4 ее	3 (40—48) 44,00	—	—	—
11. АД M_1—M_3 ее	1 (—) 81,00	—	—	—
12. Д M_3	3 (32,5—36) 33,50	—	—	—
13. Ш M_3	2 (12,5—16) 14,25	—	—	—
14. Ш нижнего конца (ШНК) плечевой	2 (71—85) 72,67	—	—	1 (—) 80,00
15. Ш нижнего суставного блока (ШБЛ) ее	3 (63,5—76,5) 69,83	—	—	1 (—) 73,00
16. Медиальная В блока (МВБЛ) ее	3 (38—45) 42,00	—	—	1 (—) 49,00
17. Наименьшая В блока посередине (НВБЛ) ее	3 (28,5—34,5) 30,50	—	—	1 (—) 34,00
18. Отношение 16 к 15	3 (59—62) 60,33	—	—	1 (—) 67,00
19. Отношение 17 к 15	3 (41—45) 43,67	—	—	1 (—) 49,00
20. Поперечник на уровне (ПНУР) клювовидного отростка (КВО) локтевой	2 (50—56) 53,00	—	—	—
21. Полная Д (ПДЛ) пястной	3 (166—182,5) 175,83	—	—	—
22. Ш верхнего конца (ШВК) ее	4 (43—50,5) 47,00 ± 1,96	—	—	—
23. Поперечник верхнего конца (ПВК) ее	5 (26—31) 29,00 ± 1,24	—	—	—
24. Ш диафиза (ШД) ее	6 (24,5—28,5) 26,25 ± 0,67	—	—	—
25. Поперечник диафиза (ПД) ее	6 (16—19,5) 17,48 ± 0,70	—	—	—
26. ШНК ее	3 (42,5—53) 49,00	—	—	—
27. Поперечник нижнего конца (ПНК) ее	3 (25,5—28,5) 26,83	—	—	—
28. Отношение 22 к 21	3 (27—28,5) 27,83	—	—	—
28. Отношение 24 к 21	3 (14—16) 15,18	—	—	—
30 Отношение 26 к 21	2 (25—30) 28,00	—	—	—
31. Отношение 23 к 22	4 (59—61) 60,25 ± 0,50	—	—	—
32. Отношение 25 к 24	6 (61,5—75) 67,08 ± 2,24	—	—	—
33. Отношение 27 к 26	3 (50—61,5) 55,33	—	—	—
34. Индекс медиальных валиков (ИНДМВ) ее	3 (76,5—77,5) 77,00	—	—	—
35. Индекс латеральных валиков (ИНДЛВ) ее	3 (73—75,5) 74,33	—	—	—
36. Д вертлужной впадины (ВВП) таза	1 (—) 61,00	1 (—) 31,00	—	—
37. Ш ВВП его	1 (—) 55,00	1 (—) 27,50	—	—
38. ШНК бедренной	—	—	1 (—) 37,00	—
39. ШД большой берцовой	2 (33—40) 36,50	2 (17—17,5) 17,25	1 (—) 21,00	—
40. ШНК ее	2 (54—620,5) 58,25	2 (29—29,5) 29,25	1 (—) 28,00	—
41. ПНК ее	3 (42—49) 46,50	2 (22—22) 22,00	1 (—) 26,00	—
42. Отношение 41 к 40	2 (77,5—78) 77,75	2 (74,5—76) 72,25	1 (—) 93,00	—
43. Наружная Д (НДЛ) таранной	1 (—) 50,50	—	—	—
44. Внутренняя Д (ВНДЛ) ее	2 (48—57) 52,50	—	—	—
45. ШВК ее	1 (—) 34,00	—	—	—
46. ШНК ее	2 (32,5—37) 34,75	—	—	—

Продолжение табл. 2.

Признак (мм, %)	Бык домашний	Овца домашняя	Свинья домашняя	Лошадь домашняя
47. Отношение 46 к 43	1 (—) 64,50	—	—	—
48. Ш на уровне (ШНУР) КВО ее	1 (—) 36,50	—	—	—
49. ПНУР КВО ее	3 (36—45,5) 40,50	—	—	—
50. Ш центральной	1 (—) 50,50	—	—	—
51. Поперечник ее	1 (—) 49,00	—	—	—
52. ШВК плюсневой (у свиньи — плюсневой IV)	2 (42,5—46) 44,25	—	2 (14—15) 14,50	—
53. ПВК ее	2 (39,5—44,5) 42,00	—	1 (—) 21,00	—
54. ШД ее	2 (24,56—27) 25,75	1 (—) 12,00	2 (11,5—12,5) 12,00	—
55. ПД ее	1 (—) 22,50	1 (—) 10,50	2 (9,5—10,5) 10,00	—
56. Отношение 53 к 52	2 (93—96,5) 94,75	—	1 (—) 140,00	—
57. Отношение 55 к 54	1 (—) 92,00	1 (—) 87,50	2 (82,5—84) 83,25	—
58. ИНДЛВ ее	—	1 (—) 71,00	—	—
59. ПДЛ I фаланги (у лошади — передней)	2 (49—57) 53,00	—	—	1 (—) 80,00 [1]
60. Д по средней линии (ДЛСРЛ) ее	2 (45—49) 47,00	—	—	1 (—) 70,00
61. ШВК ее	4 (25—32) 26,00 ± 2,53	—	—	1 (—) 51,00
62. ПВК ее	3 (27,5—36,5) 32,33	—	—	1 (—) 33,00
66. ШД ее	5 (20,5—24,5) 22,20 ± 0,96	—	—	1 (—) 36,50
64. ПД ее	5 (15—18) 16,70 ± 0,65	—	—	1 (—) 19,00
65. ШНК ее (у лошади — ШБЛ)	3 (23,5—29) 25,50	—	—	1 (—) 41,00
66. ПНК ее (у лошади — поперечник блока)	3 (17,5—21) 18,83	—	—	1 (—) 22,50
67. Отношение 61 к 59	2 (52—56) 54,00	—	—	1 (—) 64,00
68. Отношение 63 к 59	2 (42—42) 42,00	—	—	1 (—) 45,50
69. Отношение 65 к 59	2 (49—51) 50,00	—	—	1 (—) 51,50
70. Отношение 62 к 64	3 (103—128) 113,33	—	—	1 (—) 64,50
71. Отношение 64 к 63	5 (70—80) 75,30 ± 1,95	—	—	1 (—) 52,00
72. Отношение 66 к 65	3 (72,5—75) 74,00	—	—	1 (—) 55,00
73. ПДЛ II фаланги	1 (—) 43,00	—	—	—
74. ДЛСРЛ ее	1 (—) 35,00	—	—	—
75. ШВК ее	1 (—) 33,00	—	—	—
76. ПВК ее	1 (—) 35,00	—	—	—
77. ШД ее	1 (—) 28,50	—	—	—
78. ПД ее	1 (—) 26,50	—	—	—
79. ШНК ее	1 (—) 29,50	—	—	—
80. ПНК ее	1 (—) 32,00	—	—	—
81. Отношение 75 к 73	1 (—) 76,50	—	—	—
82. Отношение 77 к 73	1 (—) 66,50	—	—	—
83. Отношение 79 к 73	1 (—) 68,50	—	—	—
84. Отношение 76 к 75	1 (—) 106,00	—	—	—
85. Отношение 78 к 77	1 (—) 91,00	—	—	—
86. Отношение 80 к 79	1 (—) 108,50	—	—	—
87. Ш III фаланги задней	—	—	—	1 (—) 75,00
88. В ее	—	—	—	1 (—) 31,50
89. Отношение 88 к 87	—	—	—	1 (—) 42,00
90. В в холке самок, см	3 (166—182,5) 174,83	—	—	—

[1] От толстоногой лошади.

Окончание табл. 2.

Признак (мм, %)	Собака домашняя	Заяц русак	Олень благородный
1. ШНК лопатки	—	—	1 (—) 58,50
2. Большой диаметр (БД) суставной впадины (СВП) ее	—	—	1 (—) 46,00
3. Малый диаметр (МД) СВП ее	—	—	1 (—) 41,50
4. Ш шейки (ШШ) ее	—	—	1 (—) 47,00
5. Отношение 3 к 1	—	—	1 (—) 71,00
6. Отношение 3 к 2	—	—	1 (—) 90,00
7. ШД плечевой	1 (—) 16,00	—	—
8. ШНК плечевой	1 (—) 33,50	—	—
9. ШБЛ ее	1 (—) 24,50	—	—
10. МВБЛ ее	1 (—) 19,50	—	—
11. НВБЛ ее	1 (—) 12,50	—	—
12. Отношение 10 к 9	1 (—) 79,50	—	—
13. Отношение 11 к 9	1 (—) 51,00	—	—
14. ШД лучевой	—	—	1 (—) 36,00
15. ШНК ее	—	—	1 (—) 64,50
16. ШД большой берцовой	—	1 (—) 6,50	—
17. ШНК ее	—	1 (—) 16,50	—
18. ПНК ее	—	1 (—) 10,50	—
19. Отношение 18 к 17	—	1 (—) 63,50	—

Таблица 3. Критерий оценки *t* признаков костей быка домашнего из Барбары I по сравнению с другими памятниками черняховской культуры

Признак	Башмачка [1]	Сокол [2]	Черкасская обл. [3]	Молдова [3]
1. ШВК пястной	–1,38	–1,39	–1,15	+1,41
2. ПВК ее	–1,05	–1,75	—	—
3. ШД ее	–0,07	–2,74	—	—
4. ПД ее	—	—	—	—
5. Отношение 2 к 1	—	–0,38	—	—
6. Отношение 4 к 3	—	—	—	—
7. ШВК I фаланги	—	—	—	—
8. ШД ее	—	–1,25	—	—
9. ПД ее	—	—	—	—
10. Отношение 9 к 8	—	–0,42	—	—

[1] Белан, Журавлев, 1992, с. 125, табл. 3. [2] Журавлев, 2005, с. 402—405, табл. 3. [3] Цалкин, 1966, с. 21, табл. 13.

Таблица 4. Соотношение между млекопитающими

Вид	Кости		Особи	
	Абс.	%	Абс.	%
1 Домашние				
Бык домашний	77	63	8	44
Овца домашняя	4	3	2	11
Овца и коза	11	9		
Свинья домашняя	22	18	6	33
Лошадь домашняя	8	7	1	6
Собака домашняя	1	1	1	6
В с е г о	123	100	18	100
2. Дикие				
Заяц русак	1	25	1	33…
Куница? Хорек?	1	25	1	33…
Олень благородный	2	50	1	33…
В с е г о	4	100	3	99…
3. Соотношение между домашними и дикими				
Домашние	123	97	18	86
Дикие	4	3	3	14
В с е г о	127	100	21	100

УДК: [904.4:631.11](477.51)”639”

О. Є. Черненко, Р. А. Кравченко,
С. А. Горбаненко, Л. В. Горобець,
О. М. Ковальчук, О. Г. Сенюк,
М. С. Сергєєва

СВЕРДЛОВСЬКЕ-1: БІОГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ МЕШКАНЦІВ РОМЕНСЬКОГО ГОРОДИЩА НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

До наукового обігу вводиться блок нових даних, що стосується різнобічних палеоекологічних / біогосподарських аспектів, які було отримано завдяки застосуванню методів природничих досліджень до матеріалів городища Свердловське-1. Блок складається з кількох окремих досліджень: палеоботанічних (визначення культурних рослин і бур'янів; порід дерев) та археозоологічних (теріологічних, орнітологічних, іхтіологічних). Ретельний аналіз цього блоку, зіставлення отриманих незалежно природничих даних, загальних палеоприродних досліджень, а також археологічних матеріалів надало підґрунтя для комплексного вивчення навколишнього середовища і біогосподарської діяльності давніх мешканців поселення.

Ключові слова: слов'яни, роменська археологічна культура, Свердловське-1, флотація, промивання, палеоекологія, палеоботаніка, археозоологія, біоресурси, комплексний аналіз, біогосподарська діяльність.

1. ВСТУП

Городище Свердловське-1 знаходиться в уроч. Хоромки (інші назви — Городок, Носеньків город, Водопойло, Провалля) на 1,5 км північніше с. Деснянське (колишні назви — Псарівка (до 1920 р.), Свердловка (1920—2016 рр.) Коропського р-ну, Чернігівської обл. Пам'ятка займає високий (45—50 м) мис правого корінного берега р. Десна (рис. 1). Площа укріпленої площадки становить близько 0,3 га. З південного боку до неї примикає відкрите поселення, точні розміри якого наразі з'ясовуються.

© О.Є. ЧЕРНЕНКО, Р.А. КРАВЧЕНКО, С.А. ГОРБАНЕНКО, Л.В. ГОРОБЕЦЬ, О.М. КОВАЛЬЧУК, О.Г. СЕНЮК, М.С. СЕРГЄЄВА, 2017

Городище згадане в матеріалах Д.Я. Самоквасова та П.С. Уварової [Самоквасов, 1873, с. 4; 1908, с. 115; Уварова, 1906, с. 79]. Вперше його обстежив С.А. Гатцук у 1907 р. Він склав окомірний план пам'ятки, зібрав підйомний матеріал і здійснив огляд природних пошкоджень [Гатцук, 1907/41, арк. 78—81]. У 1967 р. городище обстежили співробітники Юхнівського загону Придніпровської експедиції під керівництвом О.М. Мельниковської [Мельниковская, 1967/43, арк. 2]. Наступного року дослідниця заклала розкоп площею 160 м^2 у північній частині городища [Мельниковская, 1968/85, арк. 18—20, рис. 50—60].

У ході досліджень було виявлено низку об'єктів юхнівської та роменської археологічних культур. До останніх авторка розкопок віднесла три частково досліджені напівземлянки, орієнтовані кутами по сторонах світу. Вона датувала їх кінцем IX — початком X ст. Матеріали цих досліджень неодноразово ставали предметом публікацій і наукового аналізу (див.: [Мельниковская, 1969; 1978; Каравайко, 2012]).

У 1983 р. в рамках програми паспортизації археологічних пам'яток Чернігівської обл. городище Свердловське-1 оглянув О.В. Шекун [Шекун, 1983/170, арк. 22, рис. 78—79]. Пізніше пам'ятку неодноразово обстежували розвідками співробітники Мезинського археологічного науково-дослідного музею під керівництвом В.Є. Куриленка [Куриленко, 1989/65, арк. 7, 15, рис. 8; 1998/87, арк. 5—6, рис. 6].

Знахідки, отримані під час робіт О.М. Мельниківської та В.Є. Куриленка, зберігаються в Мезинському археологічному науково-дослідному музеї. Результати досліджень пам'ятки підсумовували Л.В. Ясновська і Д.В. Каравай-

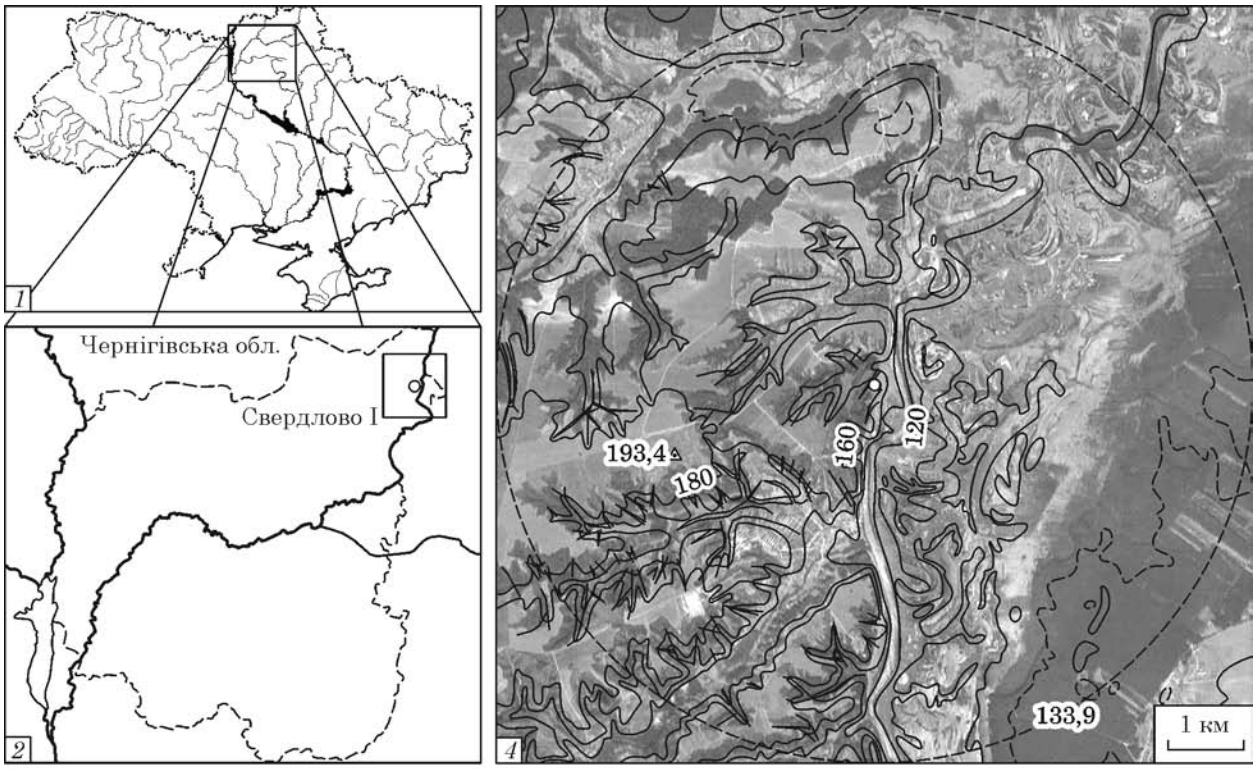

Рис. 1. Місце розташування городища Свердловське-1 на карті: *1* — України; *2* — Чернігівської обл.; *3* — триверстовій основі [Военно-топографическая ..., 1868, ряд XIX, лист II]; *4* — кілометровій основі, фото з космосу [https://yandex.ua/maps/] з нанесеними ізолініями (за: [Генеральный ..., 1987, M-36—7])

ко [Ясновська, 2015, с. 33; Каравайко, 2012, с. 198—199].

Після тривалої перерви стаціонарні дослідження городища Свердловське-1 поновила Мезинська археологічна експедиція Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка під керівництвом О.Є. Черненко [1]. Роботи були розпочаті у 2014 р. На початку вони носили розвідувальний характер та спрямовувались на уточнення характеру культурних нашарувань на городищі й встановлення площі відкритого поселення [Черненко, Луценко, Кравченко, 2015].

Слід зауважити, що станом на сьогодні північна частина городища руйнується молодим яром, що утворився поблизу незасипаного розкопу 1968 р. Появу яру зафіксував О.В. Шекун ще у 1983 р. [Шекун, 1983/170, арк. 22]. Ерозійні процеси з цього часу набули подальшого розвитку, призвели до пошкодження культурних нашарувань та загрози знищення об'єктів. З огляду на це, у 2015 р. було закладено розкоп для завершення дослідження роменської споруди, частково розкопаної О.М. Мельниківською (землянка 1, 1968 р.; споруда 1 2015 р.). Водночас було розпочато вивчення в'їзду на городище та стаціонарні розкопки у північній частині відкритого поселення [Черненко, Луценко, Кравченко, 2016].

У 2016 р. співробітники експедиції продовжили розкопки в північній частині відкритого поселення та здійснили вивчення захисних споруд городища. Під час робіт на відкритому поселені вдалося повністю розчистити споруду роменської культури. Вона орієнтована кутами за сторонами світу. Котлован будівлі мав форму квадрату зі сторонами близько 4,2—4,4 м (див. далі, рис. 3) і був заглиблений у материк в середньому на 1 м.

1. Дослідження реалізовані в рамках обласної цільової програми археологічних досліджень в Чернігівській обл. на 2013—2020 рр.

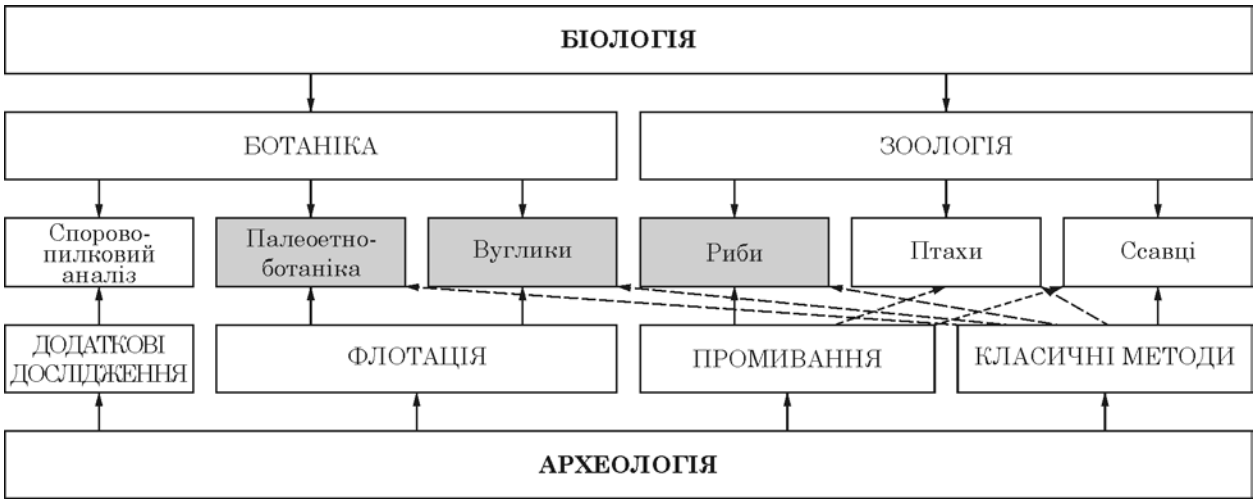

Рис. 2. Можливості отримання біоматеріалів у ході археологічних досліджень поселенських пам'яток різними методами забору зразків. Штриховою лінією вказаний ненадійний / необов'язковий зв'язок

Опалювальний пристрій знаходився в західному куті будівлі. У північно-західній стінці котловану було виявлено теплотехнічну споруду, що мала вигляд підбою. Її конструкцію та функціональне навантаження остаточно встановити не вдалося, оскільки більша частина даного пристрою знаходилася поза межами розкопу. Завершення його дослідження заплановано здійснити у 2017 р.

Таким чином, за чотири польових сезони (1968, 2014—2016 рр.) на пам'ятці досліджено 300 м^2. Проведеними роботами вдалося розчистити п'ять споруд (дві — повністю, три — частково) та три окремо розташовані ями роменської культури (дві — повністю, одну — частково). Матеріали розкопок різних років частково введені до наукового обігу [Мельниковська, 1978; Черненко, Луценко, 2015; Сенюк, 2015; Черненко, Луценко, Кравченко, 2015; 2016].

Нині накопичено матеріали біологічного походження, що лягли в основу цієї статті. Їхнє визначення складає основу публікативної частини статті, а комплексний аналіз матеріалів дає змогу оцінити біогосподарську діяльність давніх мешканців Свердловського-1 і частково — палеоекологічну ситуацію мікрорегіону.

Історію досліджень, опис археологічних даних і навколишнього середовища мікрорегіону здійснили О.Є. Черненко та Р.А. Кравченко (див. **1**, **3**); «Матеріали і методи» складено на основі загальних методичних засад і специфічних — відповідно до напрямів природничих досліджень з авторством відповідних фахівців; вони також є авторами інтерпретацій природничих даних (див. **2**, **4**, **5**): С.А. Горбаненко визначив палеоетноботанічні матеріали, М.С. Сергєєва — антракологію; зоологічні рештки визначили О.Г. Сенюк (ссавці), Л.В. Горобець (птахи), О.М. Ковальчук (риби). Узагальнюючий аналіз даних переважно написаний С.А. Горбаненком на основі компіляції природничих визначень із залученням даних про артефакти і об'єкти із урахуванням зауважень співавторів. Автор опису виробів з кістки та техніки їх обробки — М.С. Сергєєва (див. у **6.2**).

2. МАТЕРІАЛИ І МЕТОДИ

Невід'ємною складовою сучасних археологічних досліджень є використання різноманітних методів природничих наук. Передусім, результати аналізів такими методами суттєво поповнюють дані про «природну» складову життя та побуту стародавнього населення: використання доступного біоресурсу [1]. Достатня кількість таких аналізів за належної якості цілком може скласти основу для проведення самостійного наукового дослідження, спрямованого на часткову або й повну палеоекологічну реконструкцію мікрорегіону пам'ятки.

Підґрунтям для цього дослідження є різноманітні рештки органічного походження від культурної й дикої флори і фауни. До перших належать зернівки і насіння культурних рослин і бур'янів, а також вуглики від дерева; до других — кістки ссавців і птахів, а також рештки риби (луска, кістки) (рис. 2).

Матеріали, що надійшли на біологічні визначення, отримано у результаті археологічних розкопок впродовж двох польових сезонів 2015—2016 рр. Упродовж обох сезонів «класичними» методами досліджень зібрано суттєву колекцію остеологічних решток значних розмірів (кістки ссавців, птахів, риб). Матеріал забрано з таких об'єктів: городище — споруда 1; сели-

1. Трудовитрати щодо отримання біоресурсів окреслено назвою «біогосподарська діяльність», під якою розуміємо будь-яку діяльність людини, спрямовану на отримання продукту від живої природи [Северинівське …, 2015].

ще — ями 1—3, споруда 1. У 2016 р. з метою розширення джерелознавчих можливостей археологічних студій застосовано методи ретельнішого забору біологічних матеріалів дрібних розмірів — *флотацію і промивання*. Ці методи були застосовані для спорадичної фільтрації заповнення таких об'єктів: селище, споруда 1 — печі 1 і 2 та яма 1 (рис. 3). Фільтрацію ґрунту провели члени експедиції.

Флотація (буквально — плавання на поверхні води) — процес розділення матеріалу на легку й важку фракції. Після перемішування у воді рослинні рештки спливають на поверхню, звідки їх треба зібрати. Результатами є матеріали для палеоетноботанічних визначень, а також вуглики — для визначення порід дерев.

Промивання — процес розділення матеріалу на розчинну й нерозчинну фракції. Після промивання ґрунту залишається певна кількість нерозчинних матеріалів. До них належать дрібні остеологічні рештки тварин та кераміки, обмазки, дрібні предмети тощо.

Такі методи досліджень не нові, однак в Україні лише віднедавна стають поширеними на поселенських пам'ятках різних епох (див.: [Горбаненко, 2016]).

Завдяки поєднанню забору біологічних зразків класичними методами археологічних досліджень і розширених пошукових студій методами флотації й промивання, маємо достатню кількість матеріалів для визначень природничими методами, що дає змогу створення вірогідної реконструкції навколишнього середовища за ранньослов'янських часів в околицях городища Свердловське-1 і біогосподарської діяльності давніх мешканців.

Біологічні матеріали поділяються на рештки флори й фауни. Відповідно до напрямів і біологічного поділу, зразки надійшли до відповідних фахівців: рештки флори (*палеоботаніка*) поділено на два блоки: *палеоетноботанічний*, *антракологічний*; фауни (*археозоологія*) — на три: *ссавці*, *птахи*, *риби* (рис. 2; див. нижче).

Палеоетноботанічні дані отримано двома способами. Методом флотації забрано зразки зі споруди 1 у 2016 р. (топкова камера *печі 1*; припічна *яма 1*; *піч 2*); в інших зразках (див. нижче: **4.2**, табл. 4) палеоетноботанічні матеріали не виявлено. Проаналізовано також відбитки зернівок і насіння культурних рослин і бур'янів на виробах з глини, виявлених у 2015—2016 рр. Матеріал ідентифіковано завдяки його порівнянню з раніше визначеними аналогічними зразками, широким колом публікацій на цю тему і сучасною порівняльною колекцією (див., напр.: [Янушевич, 1976; 1986; Горбаненко, Пашкевич, 2010] та багато ін.); зернівки бур'янів визначено за атласом-визначником бур'янів [Веселовський, Лисенко, Манько, 1988].

Палеоетноботанічні дані передусім дають змогу вийти на рівень аналізу зернового господарства; супутні свідчення (бур'яни) у загальному контексті вивчення пам'ятки та її околиці дають непрямі свідчення для доповнення картини побутування і господарської діяльності людини в давнину.

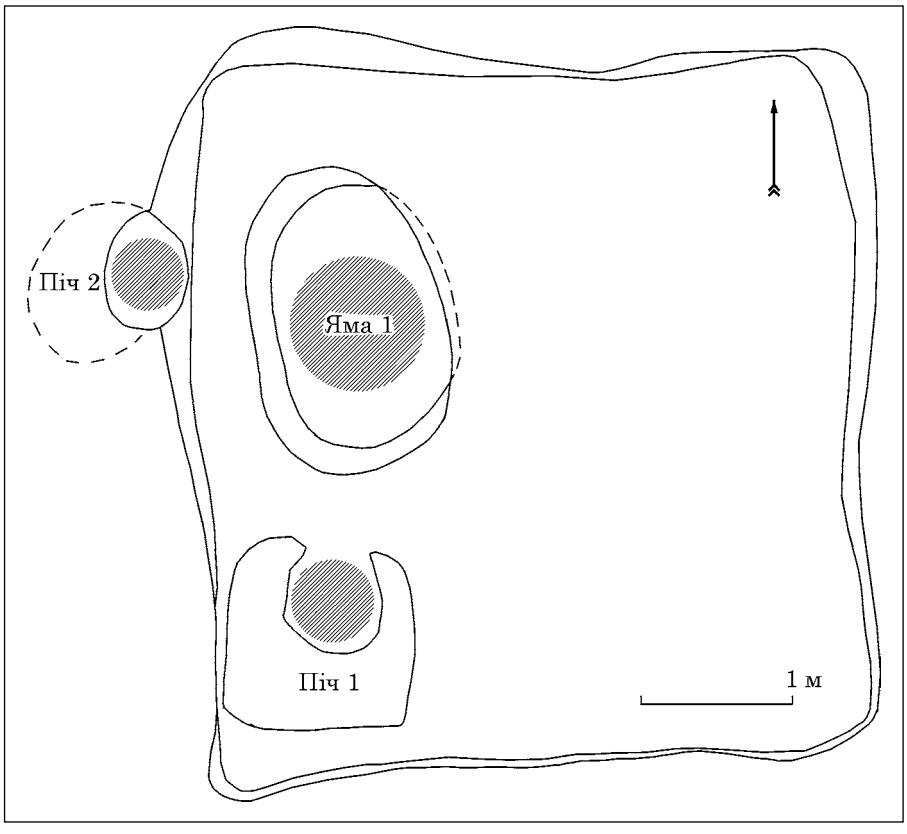

Рис. 3. Споруда 1: штриховкою позначено місця забору дрібних біологічних зразків

Первинний палеоетноботанічний спектр (ПБС) складений на основі кількісних показників зернівок ($ПБС_к$) (основні поняття див.: [Кравченко, Пашкевич, 1985]). У ньому враховано лише зернівки злакових культурних рослин: просо, ячмінь плівчастий, пшениця двозернянка, пшениці м'які голозерні, жито. Крім того, до $ПБС_к$ (а далі — і до ПБС за масою ($ПБС_м$)) не залучено сочевицю й горох, оскільки невідомо, чи були це польові посіви, чи городні. Тим не менше, такий спектр є лише відображенням співвідношення кількості матеріалів, лише констатацією факту, і для подальшого аналізу співвідношення культурних злакових не може бути використаний. Оскільки переважна більшість дослідників сприймає такі показники як кінцевий результат, що приводило до хибних висновків про переважання проса, для інтерпретації отриманих результатів потрібен інший підхід. З цією метою нами запроваджено індексацію зернівок з урахуванням різниці в масі, в основі якої лежить співвідношення маси зернівок злакових культурних рослин, а за базову одиницю взято найменшу зернівку — просо (1 зернівка … злакової культурної рослини = *n* зернівкам проса): просо — 1, ячмінь плівчастий — 5,5, пшениця двозернянка — 6,2, пшениці м'які голозерні — 5,7, жито — 4,8, овес — 3,4 [Горбаненко, 2012а; 2014] [1]. Перерахунок можна проводити безпосередньо з кількості зернівок, або з їх відсоткового співвідношення ($ПБС_к$). Однак, отримані результати ($ПБС_м$) обов'язково мають бути відображені лише у відсотковому співвідношенні. Інтерпретацію матеріалів здійснено за наведеною раніше схемою [Горбаненко, 2011].

Антракологічні дані переважно отримані методом флотації зразків зі споруди 1 2016 р.: печі 1, передпічної ями (яма 1) та печі 2. Крім того проаналізовано вугілля від обшивки споруди, дослідженої у 2015 р. в розкопі 1.

Основним способом визначення археологічної деревини є вивчення її мікроструктури, яку проводять за трьома розрізами із застосуванням мікроскопу. Отримані результати порівнюються з даними визначників деревини. Визначники, в яких представлені діагностичні ознаки основних деревних порід Східної Європи, видавалися неодноразово [Сукачев, 1940; Гаммерман и др., 1946; Вихров, 1959]. За умови задовільної збереженості дерева, породу можна встановити до роду. Визначення до виду можливе в окремих випадках з деякими застереженнями (наприклад, коли йдеться про єдиний вид для визначеного ареалу. Насамперед це стосується сосни звичайної (*Pinus sylvestris*) і ясеня звичайного (*Fraxinus excelsior*).

Дендрологічні дослідження, зокрема *визначення порід* «археологічного» *дерева*, як їхня складова, у контексті вивчення пам'ятки дають додаткові дані для характеристики місцевих природних умов і професійної та господарчої діяльності людини. Оскільки дерев'яні вироби зберігаються вкрай рідко, особливого значення набувають *антракологічні дослідження* (вивчення викопного вугілля). Вугілля, пов'язане з датованим культурним шаром поселень, дає додаткові відомості про характер деревної рослинності мікрорегіону у визначений період, а проби безпосередньо з археологічних об'єктів дозволяють виявити основні породи дерева, використовувані у виробництві й господарстві, демонструють надання переваги тій чи іншій породі у різних галузях. Отримані дані можуть бути основою для вивчення сировинної бази деревообробки, паливної бази та інших галузей, пов'язаних із використанням деревини.

Дослідження інформативних можливостей деревного вугілля, спочатку переважно з позицій палеоекології, розпочалися ще у 1940-х рр. [Salisbury, Jane, 1940; Godwin, Tansley, 1941]. Надалі вивчення археологічного вугілля отримало значне поширення. З цим напрямом пов'язана діяльність цілого ряду вчених. Достатньо вказати, що, починаючи з 2000 р., у різних містах Європи періодично відбуваються Міжнародні Конгреси з антракології з наступною публікацією матеріалів, де репрезентовано весь спектр досліджень, пов'язаних з вивченням викопного вугілля. Зазначені заходи відбулись у Парижі (Франція, 2000 р.), Базелі (Швейцарія, 2004 р., круглий стіл), Лечче (Італія, 2004 р.), Брюсселі (Бельгія, 2008 р.) і Фрайбурзі (Німеччина, 2015 р.). Отримані під час археологічних досліджень антракологічні матеріали широко використовуються в різноманітних історичних реконструкціях. У вітчизняній науці антракологічні дослідження протягом тривалого часу майже не привертали до себе уваги, хоча важливість вивчення викопних залишків дерева (які не належать конкретним виробам) для характеристики стародавніх рослинних ландшафтів і реконструкції стародавнього виробництва свого часу обґрунтували Н.Г. Блохіна й Г.М. Лісіціна [Блохина, Лисицина, 1962]. Пізніше на важливість збору з об'єкту всього дерева, включаючи вуглики, вказував О.І. Семенов [Семенов, 1996]. Дослідник підкреслював плідність такого підходу до решток горілого дерева для вивчення поховальних пам'яток, проте значення його висновків далеко виходить за ці рамки. Однак, незважаючи на те, що згадані автори переконливо доводили важливість вивчення археологічного вугілля, цей матеріал досі майже не привертає увагу дослідників.

1. Перерахунок отриманих палеоетноботанічних результатів з кількісних показників на відсоткові дані за масою було застосовано вченими для матеріалів з празького поселення Розтоки (Чехія) (див.: [Kuna et all, 2013]). На необхідність використання подібної інтерпретаційної схеми вказують і археозоологи, з певними нюансами, для ссавців: [Підоплічко, 1937; Тимченко, 1972; Журавлев, 2001, с. 63; Антипина, 2007; 2008], для риб: [Яниш, 2014].

Увага до антракології у Східній Європі актуалізується лише останнім часом, що стосується насамперед вивчення ранніх періодів історії людства [Васильев и др., 2007, с. 80; Александровский, 2014]. Щодо археології ранніх слов'ян, перші визначення горілого дерева з'явилися у деяких роботах кінця 1950-х — 1960-х рр. При цьому інтерес дослідників викликало насамперед дерево від горілих конструкцій. Це, зокрема, визначення обвугленого дерева з роменського городища Новотроїцьке на Дніпровському Лівобережжі [Ляпушкин, 1958, с. 52, 55, 68, 71, 82, 153], пам'яток празької культури на Житомирщині ([Петров, 1963, с. 20, 25—27, 30, 32] автор визначень не вказаний) і боршевського городища Титчиха у Подонні [Раскатов, 1965]. Особливо варто звернути увагу на публікацію городища Новотроїцького І.І. Ляпушкіним, де вперше задокументовано конкретне джерело отриманої інформації про породи горілого дерева (вказано автора визначень — А. Зубков), оскільки це були перші визначення горілого дерева роменського часу. Проте планомірні антракологічні дослідження середньовічних (слов'янських і давньоруських) пам'яток з'явилися лише нещодавно. Вони здійснені М.С. Сергєєвою і знайшли відображення у загальних біоархеологічних дослідженнях [Пуголовок та ін., 2015; 2015а, 2016]. Також з'явилася стаття, де обґрунтовано перспективність таких досліджень [Сергеева, 2016]. Загалом стан сучасної української антракології можна охарактеризувати як стадію накопичення матеріалу.

Ссавці. На аналіз надійшла вибірка матеріалів отриманих під час розкопок 2015—2016 рр. Визначення кісток проведено візуально згідно загальноприйнятих методик [Громова, 1950; 1953; 1960; Boessneck, Müller, Teichert, 1964; Schramm, 1967; Kratochvil, 1969; Журавлев, 1982].

Розрахунок мінімальної кількості особин ссавців (МКО) на основі статистичних даних щодо кількості й розподілу кісток за частинами скелету провів С.А. Горбаненко.

Орнітологічні дані. Для визначення використано порівняльну колекцію Національного науково-природничого музею НАН України (ННПМ; м. Київ); для розрізнення домашніх курей та тетерука додатково використано визначник Tomek, Bochenski [2009]. М'ясо птахів становить значну частку в раціоні представників багатьох культур. Рештки птахів зберігаються значно рідше внаслідок різноманітних причин: їх може з'їсти собака чи свиня в давнину, без використання промивання їх рідше знаходять тощо. Але повноцінне відтворення ролі полювання та, відповідно, тваринництва / птахівництва неможливе без врахування решток птахів. Наприклад, у багатьох публікаціях вказано на низьку роль полювання в східних слов'ян у X—XIII ст. н. е., але такі висновки базуються виключно на дослідженні ссавців. Із урахуванням знахідок птахів стає очевидним, що завдяки полюванню слов'яни отримували більше м'яса, ніж завдяки птахівництву [Gorobets, Kovalchuk, 2016].

Іхтіологічні матеріали. З метою визначення ролі рибальства у господарській діяльності жителів городища Свердловське-1 були опрацьовані численні кістки і луска риб, отримані протягом польових сезонів 2015 і 2016 р. Крупні риб'ячі кістки зібрані у ході класичних археологічних розкопок; вони походили зі споруди 1 (розкоп 1, 2015 р.), споруди 1 (розкоп 1, 2016 р.) і ями 1 (розкоп 3, 2016 р.). Луска і невеликі фрагменти дрібних кісток отримані шляхом промивання заповнення печей 1 і 2 та ями 1 у споруді 1 (розкоп 1, 2016 р.) (рис. 3). Визначення систематичної належності іхтіологічних решток проведено шляхом порівняння кісткових фрагментів і луски з екземплярами сучасних риб із використанням порівняльної остеологічної колекції відділу палеонтології ННПМ НАН України. Видові та родові назви риб наведені за визначником Ю.В. Мовчана [Мовчан, 2011]. Для встановлення розмірів тіла риб складалася пропорція, куди підставлено відомості про розмір ідентичних кісток досліджуваної і сучасної риб [Лебедев, 1960]. Інформація про співвідношення розмірів кісток і маси тіла риб отримана на підставі значень морфометричних параметрів екземплярів із порівняльної колекції ННПМ НАН України. Індивідуальний вік встановлено за річними кільцями на лусці та хребцях.

Для комплексного аналізу значною мірою застосовано вживаний у таких випадках у географічних науках метод *актуалізації* (в археології частково синонімічним поняттям є «*ретроспективний метод*»): опис сучасного стану природи з накладанням на нього дискретних даних минулого за принципом: зіставлення — протиставлення. Або протилежний підхід: відтворення минулого стану природи з накладанням сучасних реалій за тим самим принципом.

3. НАВКОЛИШНЄ СЕРЕДОВИЩЕ

Оскільки палеоекологічні дослідження майже завжди мають «фрагментарний» характер, а безпосередньо для мікрорегіону городища Свердловське-1 їх тільки розпочато, для загального уявлення нижче наведено опис сучасного стану навколишнього середовища території досліджень.

Городище й відкрите поселення розташовані на високій терасі правого берега р. Десна (рис. 4). Пам'ятка знаходиться у межах фізико-географічного регіону Новгород-Сіверське Полісся. У тектонічному відношенні він займає північну частину південно-західного схилу Воронезького кристалічного масиву [Природа …, 1986, с. 62]. Це територія Сново-Деснянської

Рис. 4. Городище Свердловське-1, вигляд з заплави

водороздільової рівнини (інша назва — Придеснянське плато) з максимальною абсолютною висотою 222 м над рівнем моря. Рівнина має тенденцію до ухилу з північного сходу на південний захід, у бік Дніпровсько-Донецької западини. Воно характеризується глибоким (близько 100 м) та густим ерозійним розчленуванням поверхні, зумовленим особливостями давнього рельєфу. Також для регіону характерні карстові процеси [Природа …, 1986, с. 63]. Максимальна висота безпосередньо в ресурсній зоні городища Свердловське-1 — 193,4 м н. р. м. Заплавну територію лівобережжя взагалі можна вважати рівнинною й без різкого перепаду висот — середні показники 120—130 м н. р. м. (рис. 1, *4*).

У межах Новгород-Сіверського Полісся русло р. Десна сильно меандрує, має велику кількість приток, а місцями розділяється на рукави. Ширина заплави річки (річкової долини) коливається в межах 3—4 км і має розширені та звужені ділянки, що зумовлено локальними тектонічними структурами. На правому березі заплава переходить у високий (50—80 м над плато) корінний берег, розчленований долинами дрібних річок та густою сіткою обводнених ярів і балок. Лівий берег переходить у борову терасу з дюнним мезорельєфом [Панченко та ін., 2003, с. 15—16]. На правому березі, у безпосередній близькості до пам'ятки, перепади висот становлять приблизно 70 м. У потенційній ресурсній зоні Свердловського-1 ширина річкової долини становить 1,5 км нижче по течії, на південь, до 3,5 км вище по течії (рис. 1, *4*).

Згідно з даними гідрологічного районування, регіон належить до Деснянської області надлишкової водності зони помірної водності. Річкова мережа розвинена. Басейни річок мають низький рівень заболоченості, тоді як заплави характеризуються високою водністю та заболоченістю, що пов'язано з їх врізом у крейдяні відклади та виходом підземних вод [Панченко та ін., 2003, с. 5—6]. За даними, які зібрав і впорядкував Г.І. Швець, коефіцієнт густоти річок басейну Десни становить 0,29 [Швець, Дрозд, Левченко, 1957, с. 8], що є найвищим показником на території України.

Згідно з даними сучасного геоботанічного районування, територія Новгород-Сіверського полісся знаходиться у Новгород-Сіверсько-Понорницькому районі Чернігівсько-Новгород-Сіверського (Східнополіського) округу дубово-соснових та соснових лісів. Геологічні й геоморфологічні фактори зумовили тут формування нехарактерних рослинних угруповань: лісова рослинність цього району характеризується дубовими, липово-дубовими, кленово-липово-дубовими, а також грабово-дубовими [Геоботанічне …, 1977, с. 117—118; Фіторізноманіття …, 2006, с. 171—173]. Отже, головною лісоутворюючою породою є дуб звичайний.

Сучасна площа лісових масивів становить близько 38 %, частка орних земель — 35 %, на лучну рослинність сіножатей та пасовищ припадає 16 % [Панченко та ін., 2003, с. 28; Фіторізноманіття …, 2006, с. 172]. Нині ліси займають переважно схили та днища ярів [Панченко та ін., 2003, с. 16—17].

У ґрунтоутворюючих процесах регіону помітну роль відіграють корінні породи: піщано-глинясті палеогенового й мергелеві крейдяного віків. Вони перекриті малопотужними шарами морени, лесоподібних суглинків, водноль-одовикових та алювіальних супісків і пісків. Для території Новгород-Сіверського Полісся характерні сірі лісові, дерново-підзолисті, лугово-чорноземні ґрунти та опідзолені чорноземи [Природа …, 1986, с. 64]. Антропогенні нашарування збагачені продуктами денудації та перевідкладеннями мергелевих порід, що призводить до збагачення ґрунтів поживними речовинами та зменшеннях їх кислотності.

Інший ґрунтоутворюючий чинник — потрапляння поживних речовин — знаходиться у відповідності до рельєфу, рослинності й підсти-

лаючих порід. На залісених територіях основну роль у живленні ґрунту корисними речовинами відігравало листя дерев (див. вище); на луках і заплавах — трав'янисті угруповання, а також завислі наноси (осадкові частки води), що під час повеней залишались на поверхні заплав.

4. БОТАНІЧНІ МАТЕРІАЛИ

У 2016 р. у ході археологічних досліджень Свердловське-1 завдяки методам розширених досліджень було здійснено забір біологічних решток, у тому числі ботанічні матеріали.

4.1. ПАЛЕОЕТНОБОТАНІЧНІ ДАНІ

За результатами палеоетноботанічних визначень отримано повноцінні дані, придатні для ідентифікаційного і статистичного аналізів. Зведені результати визначень наведено в табл. 1.

Оскільки первинний забір зразків методом флотації відбувалося без урахування кількості стандартних відер (прирівняних до одиниці для проб), неможна визначити *результативність* та *насиченість* проб, запропонованих О.Ю. Лебедєвою для стандартизації палеоетноботанічних досліджень, заснованих на промиваннях і флотації [Лебедева, 2007; 2008].

Отримані карбонізовані рештки зернівок за п'ятибальною шкалою від 1 до 5 (за О.Ю. Лебедєвою), мають збереженість ближче до двох балів. Тому доволі значна кількість дрібних і значно пошкоджених фрагментів зернівок не підлягає ідентифікації.

Первинні палеоетноботанічні спектри (ПБС) складені на основі кількісних показників зернівок без урахування зернобобових. Однак такий ПБС$_к$ є лише констатацією факту кількісного співвідношення матеріалів.

До цього спектру (за відбитками на кераміці) не включено також так звані скупчення відбитків, оскільки вони, майже напевно, не є випадковими, а отже спотворюють імовірну картину співвідношення культурних рослин у зерновому господарстві давніх мешканців. До таких зараховано скупчення відбитків проса: на денцях і на розвалі горщика, а також на одному фрагменті кераміки [1].

Підсипання під денце робилось для того, щоб формовочна маса не приставала до лавки чи підставки, на якій виготовляли посуд [Бобринский, 1978, с. 39]. Найпридатнішими, а отже і вживаними, були зернівки проса, найменші серед зернових, або ж відходи від їхнього лущення (також досить часто — від проса). Яскравим прикладом саме такого технологічного прийому є денця з городища Свердловське-1. Зауважимо, що, за спостереженнями автора, використання цього прийому є масовим і притаманне носіям багатьох археологічних культур, у тому числі слов'янським культурам останньої чверті I тис. н. е. (райковецька, волинцевська, роменська, боршевська культури),

1. О.Ю. Лебедєва переконливо довела неспроможність випадкових знахідок («скупчень») адекватно відображати ПБС (див., напр.: [Лебедева, 2007; 2008]; автор цього дослідження неодноразово вказував на необхідність аналітичного підходу під час підрахунку відбитків на кераміці (див., напр.: [Горбаненко, 2014]).

Таблиця 1. Палеоетноботанічний матеріал, кількість (кераміка за 2015—2016 рр.; флотація — споруда 1, 2016 р.)

Об'єкт дослідження	Зернівки і насіння рослин												Разом
	Культурні, зернові									Бур'яни			
	Злакові							Бобові					
	P. m.	*H. v.*	*T. d.*	*T. a.* s. l.	*S. c.*	*A.* sp.	Cer.	*P. s.*	*L. c.*	*C. a.*	*S.* sp.	?	
Кераміка	19	5	3	4	10	2	—	2	—	—	—	1	46
Піч 1	57	17	13	15	28	8	106	—	—	7	—	—	251
Яма 1	9	3	3	4	6	—	19	—	4	—	—	—	48
Піч 2	6	1	1	—	3	—	4	—	—	3	1	—	19
Разом	91	26	20	23	47	10	129	2	4	10	1	1	364

Примітки: *P. m.* — *Panicum miliaceum* (просо); *H. v.* — *Hordeum vulgare* (ячмінь плівчастий); *T. d.* — *Triticum dicoccon* (пшениця двозернянка); *T. a.* s. l. — *Triticum aestivum* s. l. (пшениці м'які голозерні); *S. c.* — *Secale cereale* (жито); *A.* sp. — *Avena* sp. (овес); Cer. — Cerealia (культурні зернові); *P. s.* — *Pisum sativum* (горох); *L. c.* — *Lens culinaris* (сочевиця звичайна); *C. a.* — *Convolvulus arvensis* (березка польова); *S.* sp. — *Setaria* sp. (мишій; не визначено до виду); ? — бур'ян, не визначено.
За **відбитками на кераміці** також виявлено: проса — 3 днища горщиків, 1 розвал горщика, 1 фрагмент; проса і відходів від обмолоту — 1 днище горщика; трави — 1 фрагмент обмазки. **Яма 1**: спечені у грудку рештки плівок проса. **яма 2**: рештки від обмолоту (плівка, зчленування, вилочка).

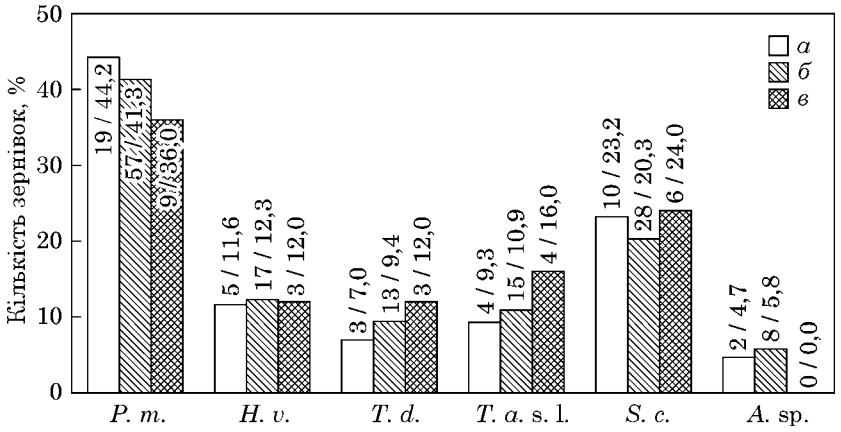

Рис. 5. Палеоетноботанічні спектри отриманих зразків за кількістю: *а* — відбитки на кераміці; *б* — піч 1; *в* — яма 1; *P. m.* — *Panicum miliaceum* (просо); *H. v.* — *Hordeum vulgare* (ячмінь плівчастий); *T. d.* — *Triticum dicoccon* (пшениця двозернянка); *T. a.* s. l. — *Triticum aestivum* s. l. (пшениці м'які голозерні); *S. c.* — *Secale cereale* (жито); *A.* sp. — *Avena* sp. (овес); над стовпчиками дано: одиниці / %

а також багатьом іншим, які займалися хліборобством і в ужитку яких переважала ліпна кераміка. Підсипання відходів від обмолоту (особливо проса) також широко відоме щонайменше з ранньозалізного віку.

Матеріали з *печі 2* через їх незначну кількість також не можуть бути відображені у відсотковому співвідношенні (див. табл. 1). Таким чином, до подальшого статистичного аналізу частково залучено: *відбитки на кераміці*, дані з *топкової камери печі 1*, передпічної *ями 1* (рис. 5). Втім, остання також представлена надзвичайно малою кількістю матеріалів.

Зернове господарство [1]. Зважаючи на те, що кількісні показники (рис. 5) не сприяють розумінню співвідношення складових у зерновому господарстві давніх мешканців, і навіть навпаки — негативно впливають на інтерпретацію проаналізованих матеріалів, нами введено індекси співвідношень у масі зернівок. Подальший аналіз проведено з урахуванням різниці маси зернівок (табл. 2; рис. 6), що адекватніше відображає зернове господарство у життєдіяльності людей (див. **2**).

Отримані три спектри з різних зразків демонструють значний ступінь подібності. Однак, найнижчий він для найменшого зі зразків — з ями 1 у споруді 1, звідки походить всього 25 зернівок злакових, визначених до виду. Розбіжності ж показників між відбитками на кераміці (43 од.) і обгорілими макрорештками з поду печі (138 од.) значно менші; найбільший показник (для проса) становить 5,6 %, найменший (для ячменю плівчастого) — всього 0,3 %. Очевидно, подальший аналіз варто проводити

1. Під зерновим господарством розуміємо співвідношення частин основних зернівок за масою — показник, що може відповідати обсягам вирощування та / або вживання в їжу зернових культур.

Таблиця 2. Палеоетноботанічний матеріал культурних зернових за масою, % (кераміка за 2015—2016 рр.; флотація — споруда 1, 2016 р.)

Об'єкт досліджень	*P. m.*	*H. v.*	*T. d.*	*T. a.* s. l.	*S. c.*	*A.* sp.	Р а з о м
Кераміка	13,4	19,3	13,1	16,0	33,7	4,5	100
Піч 1	11,9	19,6	16,7	17,9	28,1	5,7	99,9
Яма 1	9,4	17,2	19,4	23,8	30,1	0	99,9
Середнє за показниками кераміка + піч 1	12,7	19,5	14,9	17,0	30,9	5,1	100,1

Скорочення див. у табл. 1.

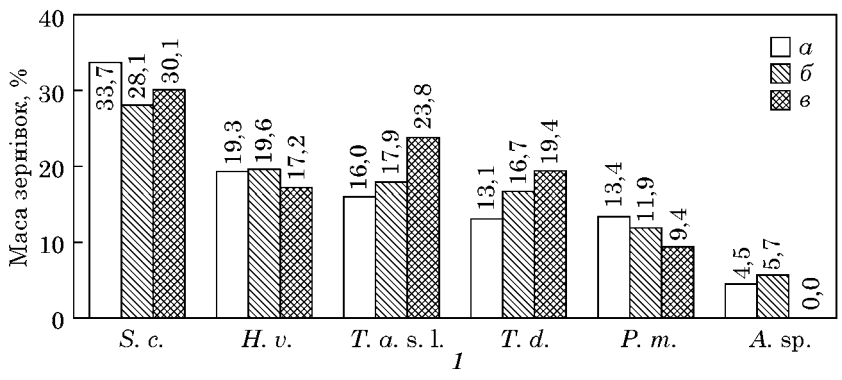

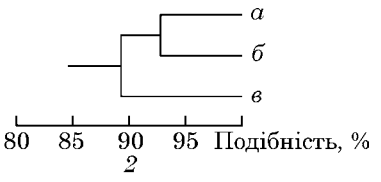

Рис. 6. Палеоетноботанічні спектри (*1*) отриманих зразків за масою і кластерний аналіз (*2*); *умовні позначки* див. на рис. 5; над стовпчиками дано %

Таблиця 3. Показники подібності $ПБС_м$ волинцевсько-роменських пам'яток за результатами кластерного аналізу

Пам'ятка	Битиця	Водяне	Волинцеве	Глинськ	Горналь	Козаків Яр	Лтава	Мохнач	Обухів II	Олександрівка I	Опішня	Радичівське-3	**Свердловське-1**	Шуклінка
Битиця	—	75,3	86,3	92,3	91,9	87,9	80,9	64,1	89,6	82,8	77,8	79,8	**83,7**	80,1
Водяне	75,3	—	84,0	75,7	79,2	72,5	83,8	65,2	67,8	76,7	79,1	80,4	**78,7**	55,6
Волинцеве	86,3	84,0	—	86,0	92,0	84,4	90,7	70,1	80,9	90,9	90,6	82,6	**84,7**	66,4
Глинськ	92,3	75,7	86,0	—	92,2	89,0	81,1	59,3	90,3	80,7	77,6	84,9	**88,8**	79,5
Горналь	91,9	79,2	92,0	92,2	—	91,4	87,9	63,9	85,7	87,0	85,4	83,5	**88,3**	72,2
Козаків Яр	87,9	72,5	84,4	89,0	91,4	—	84,4	58,2	83,2	86,4	81,3	77,2	**83,0**	72,6
Лтава	80,9	83,8	90,7	81,1	87,9	84,4	—	65,0	73,6	89,9	92,9	79,6	**85,6**	61,0
Мохнач	64,1	65,2	70,1	59,3	63,9	58,2	65,0	—	55,9	70,2	71,2	57,8	**56,6**	51,0
Обухів II	89,6	67,8	80,9	90,3	85,7	83,2	73,6	55,9	—	77,3	72,4	82,9	**85,1**	85,5
Олександрівка I	82,8	76,7	90,9	80,7	87,0	86,4	89,9	70,2	77,3	—	93,2	77,6	**82,0**	63,2
Опішня	77,8	79,1	90,6	77,6	85,4	81,3	92,9	71,2	72,4	93,2	—	76,1	**78,9**	57,9
Радичівське-3	79,8	80,4	82,6	84,9	83,5	77,2	79,6	57,8	82,9	77,6	76,1	—	**94,3**	71,8
Свердловське-1	**83,7**	**78,7**	**84,7**	**88,8**	**88,3**	**83,0**	**85,6**	**56,6**	**85,1**	**82,0**	**78,9**	**94,3**	—	**72,2**
Шуклінка	80,1	55,6	66,4	79,5	72,2	72,6	61,0	51,0	85,5	63,2	57,9	71,8	**72,2**	—

П р и м і т к а. **Напівжирним** виділено показники відношення Свердловського-1 городища до інших пам'яток.

за середніми показниками між відбитками на кераміці і даними з печі 1, виведений на основі відсоткових показників (див. табл. 2).

За результатами цього перерахунку, перше місце посідає жито (майже 1/3 частки від зернового господарства); ячмінь плівчастий і пшениці м'які голозерні мають подібні показники (1/6 до 1/5); далі — пшениця двозернянка і просо (менше ніж 1/6, ближче до 1/7); овес представлено дуже незначною часткою (табл. 2).

За показниками, отриманими таким чином, помітні певні особливості зернового господарства. Традиційно у $ПБС_м$ присутня незначна кількість вівса, що споріднює отримані результати з даними з інших слов'янських пам'яток другої половини I тис. н. е.: перш за все — волинцевсько-роменських [Горбаненко, 2014; Готун, Горбаненко, 2016; Кравченко, Горбаненко, 2017], пам'яток празької й райковецької культур [Горбаненко, 2014а; 2014б; 2014в; 2015], боршевської [Горбаненко, 2014г], а також салтівської [Горбаненко, 2013]. Частка проса становила близько 1/7, що загалом менш притаманно археологічним культурам останньої чверті I тис. н. е. (таких показників досягають пам'ятки празької культури, а також одиничні волинцевсько-роменські).

Загалом, сума значень за масою примхливих культур, що, як вважається, є важливими маркерами інтенсифікації землеробства (жита і пшениць голозерних) становить майже половину зернового господарства. Відповідно до цього і показники неприхливих, перевірених часом і здавна традиційних зернових культур (просо, ячмінь плівчастий, пшениця двозернянка) становлять таку саму частку (див. табл. 2).

Результати кластерного аналізу в цілому засвідчують високий ступінь незв'язності показників щодо інших волинцевсько-роменських пам'яток. Однак найтісніший зв'язок демонструють показники з городища Радичівське-3 (табл. 3; рис. 7) — роменської пам'ятки, що знаходиться всього в 8—9 км на південь — вниз по течії Десни (відповідно, в аналогічних природних умовах).

Зауважимо, що показники примхливих культур зі Свердловського-1 — одні з небагатьох на волинцевсько-роменських пам'ятках, що становлять майже половину зернового господарства. Щоправда, важливо також зауважити, що це й одна з небагатьох пам'яток, де з-поміж бур'янів не виявлено стоколосу — показника озимих посівів переважно жита. Отже, це може свідчити на користь того, що давні мешканці поселення не використовували озимі посіви, а відтак — значні показники жита скоріше можуть вказувати на їхнє дещо інше використання.

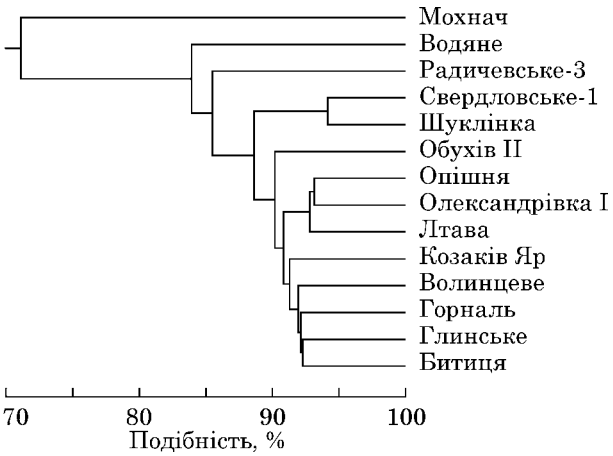

Рис. 7. Кластерний аналіз $ПБС_м$ волинцевсько-роменських пам'яток

Для періоду середньовіччя збільшення питомої частки жита [1] в посівах вважається показником підвищення рівня розвитку землеробства, поліпшення агротехнічних можливостей [Lange, 1975; Яжджевский, 1988]; одночасно з широким розповсюдженням залізних деталей на знаряддя для обробітку ґрунту, за палеоетноботанічими матеріалами, спостерігається й збільшення частки жита, оскільки для гарної врожайності воно вимагає якісного обробітку ґрунту [Культурная …, 1989, с. 276]. Однак, якість обробітку ґрунту позначається на врожайності. Взагалі жито — рослина, що перешкоджає нормальному росту інших рослин; вона може «заглушити» не тільки однорічні, але навіть і багаторічні бур'яни [Зінченко, Салатенко, Білоножко, 2001, 2.1.2.2]. У зв'язку з цим жито практично не вимагає до себе жодної уваги від хлібороба. Таким чином, крім врожаю, корисні дії від вирощування полягають ще й в очищенні полів від бур'янів, а також накопиченні деяких корисних елементів. Цілком імовірно, що у випадку із матеріалами з городища Свердловське-1 слід схилитися до думки, що землеробство не було розвиненим, а велика кількість жита вказує лише на використання дієвого способу боротьби з бур'янами.

Також з-поміж палеоетноботанчіних матеріалів виявлено зернобобові: горох і сочевицю. Без сумніву, такі рослини, як бобові (які за поживною цінністю порівнюють навіть з м'ясними продуктами), могли становити важливу частку в раціоні давніх мешканців городища. Однак проаналізувати її серед інших культурних рослин неможливо.

Доповнюють матеріали надзвичайно малі показники бур'янів. Березка польова, або в'юнок польовий (*Convolvulus arvensis*) — це багаторічна рослина. Росте на полях (а також у садах, на городах, біля жител, вздовж шляхів) — це антропохор. Перевагу надає посушливим місцям і суглинистим родючим ґрунтам; ареал — по всій території сучасної України [Веселовський, Лисенко, Манько, 1988, с. 50].

Надзвичайно низька кількість бур'янів, хоч і майже не дає додаткових даних щодо палеоекологічної ситуації, тим не менше, також є важливим показником для характеристики землеробства. Такі дані можуть свідчити про те, що землеробство могло бути підсічним в одному з видів: або як основна форма, або як превентивний захід для розчищення і збільшення площ під поля (оскільки за підсіки знищуються у тому числі й бур'яни).

Переважна більшість зернівок проса виявлена очищеними від лусочок — пшоно, що вже фактично підготовлене для приготування їжі. А знахідка спеченої грудки таких лусочок фактично у смітті також може свідчити про те, що просо чистили безпосередньо в споруді. Цілком імовірно, що це відбувалось не постійно, а лише впродовж періоду, коли така праця була комфортнішою в споруді (взимку? під час дощів?).

4.2. ВИЗНАЧЕННЯ ПОРІД ДЕРЕВ

На аналіз надійшло 392 зразки вугілля; з них, через стан збереженості й розміри визначенню до роду дерева підлягає 386 зразків. Результати аналізу представлені у табл. 4.

Таблиця 4. Результати аналізу деревини з городища Свердловське-1

Комплекс, рік досліджень	Кількість зразків	Дерево
Сп. 1, піч 1, вугілля від конструкції	51	Дуб — 51
Сп. 1, яма 1, верх заповнення, передпічна	37	Сосна — 2; дуб — 27; береза — 2; тополя / осика — 1; розсіяно-судинне — 5
Сп. 1, піч 1, заповнення	75	Сосна — 28; дуб — 46; розсіяно-судинне — 1
Сп. 1, піч 1, черінь (топкова камера)	116	Дуб — 116
Сп. 1, завал за піччю 1	15	Сосна — 7; дуб — 8
Сп. 1, піч 2	97	Сосна — 29; дуб — 68
2015, городище, р. 1, фрагмент обшивки сп. 1	1	Сосна — 1

1. До речі, за етнографічними даними «… на півночі України пшеничний хліб буває рідко» [Зеленин, 1991, с. 142]. Тому, значну роль жита слід пояснювати не лише агротехнічними можливостями, але й звичайними вподобаннями.

Зі всієї кількості деревини: хвойні складають 67 екз. (17,1 %); широколистяні — 325 (82,9 %).

Хвойні репрезентовані сосною звичайною (*Pinus sylvestris*).

З широколистяних екземплярів (325) всього:

- дуб (*Quercus* sp.) — 316 екз. (97,2 %);
- береза (*Betula* sp.) — 2 екз. (0,6 %)
- тополя / осика (*Populus* sp.) — 1 екз. (0,3 %);
- розсіяносудинні породи, невизначені — 6 екз. (1,9 %).

Усі виявлені породи належать до місцевих, які росли у Східному Поліссі. Для означеного ареалу загалом характерні як соснові, так і широколистяні ліси [Генсірук, 1992, с. 93—103]. Зразки вугілля, які піддавалися визначенню, представляють місцеві породи дерев, характерні для широколистяних лісів. Більша частина зразків вугілля належить широколистяним породам, серед яких повністю переважає дуб (97,2 % від всіх досліджених екземплярів вугілля широколистяних порід).

Переважна більшість вугілля походить з пічного комплексу, його можна пов'язувати з паливом. Воно репрезентоване вугіллям дуба і сосни, переважно стиглою деревиною, що вказує на спеціальну заготівлю стовбурів дерев на дрова. Зауважимо, що на рівні череня виявлено виключно дубове вугілля. У передпічній ямі виявлено також окремі вуглики дерев розсіяносудинних порід. Серед них діагностовано березу і дерево роду тополь (тополя / осика).

Виявлення у комплексі шлаків, шматків руди, ливарної форми і фрагментів тиглів дає змогу припускати зв'язок будівлі з виробництвом. Про те саме свідчить наявність у будівлі двох печей. Оскільки антракологічні матеріали з передпічної ями (яма 1) можуть характеризувати відходи від обох печей, важко сказати, яка з них була основним виробничим пристроєм. Проте використання дуба як основного палива для печі 1 може опосередковано вказувати на те, що вона могла бути задіяна (постійно або спорадично) у виробничому процесі. Цьому не суперечить і перевага дуба як палива. Дуб належить до твердих листяних порід, для яких властива висока теплотворність: дрова з нього горять тривалий час, створюють багато жару. При горінні дров з твердих листяних порід у топці опалювального агрегату зберігається висока і стабільна температура [Теплотворность …], що особливо важливо для виробничих процесів. Для середньовіччя віддання переваги дубу як технічному паливу засвідчено матеріалами кузні, дослідженої на Глинському поселенні [Пуголовок та ін., 2016, с. 115]. Наявність сосни як палива на Свердловському-1 можна пояснити поширенням цього дерева в регіоні (і взагалі в зоні Полісся). Як аналогію можна назвати нещодавні (2016 р.) дослідження печі житла XVIII ст. у Києві (вул. Кирилівська, 37), також розташованому в зоні Полісся, де сосна повністю переважала серед палива (визначення М.С. Сергєєвої).

Окремо варто зупинитися на інших породах дерева — березі й тополі / осиці, репрезентованих окремими вугликами. З одного боку, їхня нечисленність дозволяє гадати, що їх використовували нерегулярно і вони потрапили до комплексу випадково або як матеріал для розпалювання вогню. Проте спостереження за пізньою практикою надає інформацію про широке використання цих дерев як палива. Особливо це стосується берези. Береза також репрезентована серед палива, виявленого у печі житла XVIII ст. у Києві на вул. Кирилівська, 37 (2016 р.). Проте дослідження середньовічних (зокрема давньоруських) комплексів поки що не дали матеріалів, які могли б свідчити про широке використання цього дерева як палива. Цілком можливо, що така ситуація пояснюється невеликим обсягом наявного матеріалу: вивчення вугілля з середньовічних опалювальних пристроїв розпочалося нещодавно і знаходиться у стадії накопичення матеріалу. З іншого боку, деревина осики також дає при перепалюванні вугілля з високим вмістом чистого вуглецю і високу температуру горіння вугілля. У металургійній промисловості нового часу осикове вугілля цінували вище, ніж березове, яке загалом є розповсюдженим видом палива [Яблоков, 1963, с. 31]. Повертаючись до комплексу, зазначимо, що перевага дуба в самій печі вказує на те, що саме це вугілля було використане при останньому функціонуванні опалювального пристрою, матеріали з передпічної ями дають інформацію про попередні процеси, від яких залишилося небагато вугілля. До того ж, вугілля широколистяних розсіяносудинних порід з передпічної ями було дуже перепаленим, отже не можна виключати, що насправді його питома вага серед палива могла бути дещо більшою.

Вивчення деревного вугілля, як основного різновиду палива, має важливе значення для реконструкції палеоекономіки. Це стосується як опалення житла, так і визначення палива для різноманітних виробничих процесів. Джерелом для вивчення цього аспекту людської господарчої й виробничої діяльності є вугілля з печей (у тому числі виробничих), горнів, вогнищ. Таке вугілля є джерелом інформації щодо складу місцевої деревної рослинності та її можливого відбору з урахуванням теплотворних властивостей різних деревних порід для створення потрібного температурного режиму опалення. Зазначений напрям, незважаючи на увагу до нього з боку західноєвропейських дослідників [Marston, 2009; Veal, Thompson, 2008; Veal, 2012; 2012a; 2013], досі не поширений у вітчизняній науці, а у слов'янській і давньоруській археології він взагалі залишається білою плямою. Те саме стосується й роменської культури. Зауважимо, що вугілля у межах роменських об'єктів було виявлене й у ході досліджень городища Свердловське-1 у 1968 р. [Мельниковська, 1978], проте воно

не стало предметом окремого вивчення, що відповідало стану науки того часу. Отже вугілля, отримане у 2015—2016 рр. є першим матеріалом з поселення, проаналізованим з позиції антракології.

Крім пічного комплексу, інше вугілля, найімовірніше, слід пов'язувати з конструктивними елементами інтер'єру. Екземпляри репрезентовані дубом і сосною, що не суперечить такому припущенню. В ареалі сосни це дерево зафіксоване насамперед як основний будівельний матеріал. Безсумнівними рештками конструкції фрагмент від обшивки котловану споруди, дослідженої у 2015 р. Надання переваги сосні можна пояснити її доступністю, наявністю прямого стовбура без сучків, стійкістю деревини проти гниття (а отже довговічністю), легкістю в обробці. Наприклад, обвуглена деревина від будівельних конструкцій із Софіївської Борщагівки і з посаду Виповзова репрезентована виключно сосною [Сергєєва, 2016а]. Фрагменти соснової деревини, пов'язані з конструкцією будівлі, виявлені у житлі XIII ст. в Чернігові [Сергєєва, Черненко, 2016, с. 39]. Сосну використовували для побудови внутрішнього житлового простору: спорудження підлоги, вбудованих меблів, традиційних для слов'янського житла тощо. Такі властивості дуба, як стійкість до гниття, тривале зберігання у ґрунті й вологому середовищі, обумовили його використання для нижніх частин різних споруд. Рідше дуб зафіксований як матеріал для елементів інтер'єру.

Загалом склад деревини проаналізованих зразків з городища Свердловське-1 поповнює базу даних щодо використання дерева (насамперед як палива) у господарстві слов'ян і Русі, зокрема у конкретному мікрорегіоні. Важливість отриманих даних обумовлена мізерною кількістю матеріалів саме з пам'яток роменської культури, для якої збір інформації тільки починається.

5. ЗООЛОГІЧНІ ВИЗНАЧЕННЯ

Блок даних щодо тваринного світу становлять такі визначення остеологічних матеріалів: ссавців, птахів, риб [1]. Сукупно ці дані дають можливість оцінити роль відтворюючого й привласнюючого господарств, а також чіткіше оцінити палеоекологію мікрорегіону.

5.1. ВИЗНАЧЕННЯ ССАВЦІВ

Остеологічний матеріал з комплексу Свердловське-1 у 2015 р. був зібраний із городища (розкоп 1) і неукріпленої частини поселення (розкоп 3 та траншея 1). Детальне вивчення дає підстави стверджувати, що рештки кісток тварин поділяються на: кухонні залишки та заготовки або рештки від косторізного ремесла (див. далі: **6.2**). Виявлено дуже велику кількість кісток зі слідами від зубів собак, вогню, порізів та зарубок від ножа; ступінь роздроблення фрагментів остаточно переконує в їх приналежності до кухонних залишків.

Майже весь матеріал добре зберігся. За п'ятибальною шкалою природного стану збереження, запропонованою К.Є. Антіпіною [Антипина, 1999], збереженість матеріалу можна оцінити у чотири бали. Кістяні рештки з траншеї І 2015 р. погано збереглись: їхня оцінка — три бали.

Більшу частину колекції ссавців складають свійські тварини: бик домашній (велика рогата худоба — ВРХ) (*Bos taurus*), вівця та коза (мала рогата худоба — МРХ) (*Ovis aries*, *Capra hircus*), свиня (*Sus domestica*), кінь (*Equus caballus*). Видовий склад диких тварин: бобер річковий (*Castor fiber*), вовк (*Canis lupus*), лисиця звичайна (*Vulpes vulpes*), свиня дика (кабан) (*Sus scrofa ferus*), козуля звичайна (*Capreolus capreolus*), лось (*Alces alces*). Розмаїття видів вказує на існування й розвиненість тваринництва і мисливства в період заселення городища Свердловське-1 носіями роменської культури.

Зібрана колекція з розкопу І 2015 р. нараховує 194 кістки, з яких 141 кістка належать ссавцям. Фрагменти кісток знайдених видів представлені за частинами скелету в табл. 5. До інших матеріалів належать 1 ростр белемніта і 1 кістка людини. Решту кісток передано на орнітологічні (7 од., див. **5.2**) та іхтіологічні (20 од., див. **5.3**) визначення. Не вдалося визначити 24 фрагменти кісток через їхні дрібні розміри та поганий стан збереженості.

Вікова структура тварин визначалася за ступенем приросту епіфізів, появи постійних зубів і стирання їхньої поверхні (див. табл. 5). Так, всі знайдені кістки ВРХ належать дорослим особинам. Серед решток МРХ і свині свійської були кістки з неприрощеними епіфізами та фрагменти верхніх щелеп з непрорізаними зубами. Це свідчить про те, що особини, яким належали ці кістки, були забиті у молодому та напівдорослому віці. Свиню з її «всеїдністю» і плодовитістю легше утримувати порівняно з ВРХ. Для підтримки поголів'я свиня потребує меншої чисельності маточного стада.

У 2016 р. було зібрано 172 кістки, які в цілому підтверджують попередньо отримані дані (табл. 6).

Додатково у 2016 р. надійшли такі матеріали.

1. Розкоп І: споруда 2 — 2 кістки від ВРХ: зуб верхній M^3 — 1, таз — 1.

2. Розкоп ІІ: кв. 2 — 1 метаподій свині, 2 кістки не визначено; кв. 6 — від ВРХ: 1 нижня

1. Крім того, до матеріалів з промивання потрапив фрагмент мушлі живородки річкової (*Viviparus viviparus*). Дякуємо д-ру біол. наук, професору, зав. відділом фауни та систематики безхребетних Інституту зоології ім. І.І. Шмальгаузена В.В. Аністратенку за визначення видової приналежності.

Таблиця 5. Остеологічні рештки ссавців з розкопу 1 2015 р.

Ознака	ВРХ	Вівця свійська	МРХ	Свиня свійська	Кінь свійський	Бобер річковий	Лисиця звичайна	Свиня дика (кабан)	Козуля звичайна
1. Частина скелету									
Рогові стрижні самки, роги	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Мозкові частини черепу	—	—	5	1	—	—	—	—	—
Лицьові частини черепу	—	—	—	8	—	—	—	1	—
Зуби верхні	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Нижні щелепи	1	—	2	3	—	—	1	—	2
Зуби нижні	—	—	—	3	1	—	—	—	—
Хребці	6	—	5	1	—	—	—	—	—
Ребра	12	—	6	7	—	—	—	—	—
Лопатка	9	—	5	(2) [1]	—	—	—	—	—
Плечова	2	—	1	1 (1)	—	1	—	—	—
Променева + ліктьова	—	—	(1)	6 (1)	—	—	—	—	(1)
П'ясткова	—	—	1	2	—	—	—	—	—
Тазова	—	—	3	3	—	—	—	—	—
Стегнова	6	—	4 (1)	2	—	—	—	—	—
Великогомілкова	5	—	2	1 (2)	—	—	—	—	—
Таранна	—	1	—	—	—	—	—	—	—
П'яткова	—	—	—	(1)	—	—	—	—	—
Плеснова	3	—	—	(1)	—	—	—	1	—
Метаподії	—	—	—	(1)	—	—	—	—	—
I фаланга	—	—	1	—	—	—	—	—	—
II фаланга	1	—	—	—	1	—	—	—	—
Р а з о м [2]	47	1	37	47	2	1	1	2	3
2. Стан зубного ряду нижніх щелеп									
M_2 прорізується	—	—	—	1	—	—	—	—	—
M_3 прорізується	—	—	—	1	—	—	—	1	—
M_3 є	—	—	—	—	—	—	—	—	2
Всі постійні	2	—	2	—	—	—	1	—	—
Р а з о м	2	—	2	2	—	—	1	1	2

П р и м і т к и. [1] У дужках тут і далі вказано кількість кісток,у яких ще не приросли епіфізи. [2] Крім того, знайдено: 1 белемніт, 1 кістка сома, 4 кістки щуки, 15 кісток інших риб (див. **5.3**), 7 кісток птахів (див. **5.2**), 1 кістка людини (I фаланга), не визначено 24 фрагментів кісток ссавців.

щелепа, 1 стегнова, 1 таранна, також 1 не визначено; кв. 7 — свиня: 1 лицьова частина черепа з усіма постійними зубами і 1 таз, 1 верхній зуб коня, а також не визначено 2 кістки.

Також, матеріали 2016 р. розширили список диких тварин, а отже і об'єктів полювання.

Дикі тварини в остеологічній колекції представлені 8 видами (табл. 5; 6). Щоб мати повне уявлення про заняття

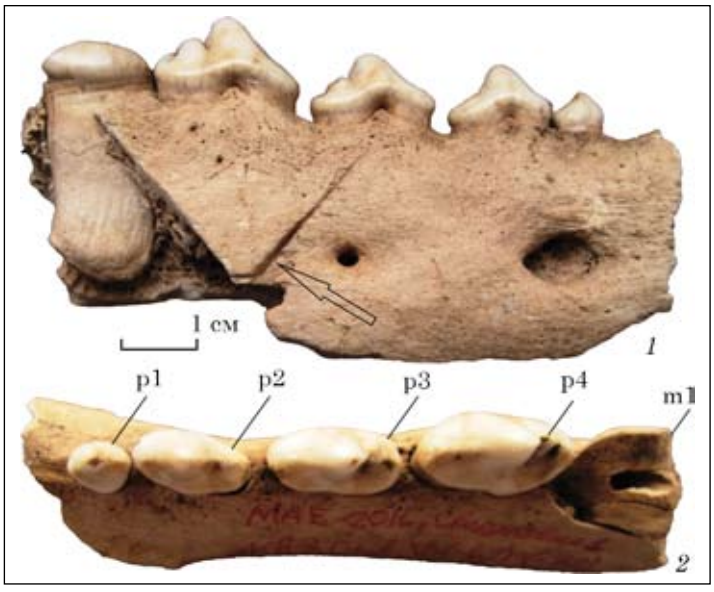

Рис. 8. Фрагмент нижньої щелепи вовка (*Canis lupus*) із городища Свердловське-1, розкопки 2016 р., відкрите поселення, розкоп 1, споруда 1, яма 2: *1* — вигляд зовні; *2* — зверху. Стрілкою показані сліди надрізу на кістці. Літерами позначені окремі зуби: p — передкорінні (premolares), m — корінні (molares)

Таблиця 6. Остеологічні рештки ссавців з траншеї 1 2016 р.

Ознака	ВРХ	Вівця свійська	МРХ	Свиня свійська	Кінь свійський	Бобер річковий	Вовк сірий	Кабан	Козуля звичайна	Лось
1. Частина скелету										
Череп	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—
Мозкові частини черепу	—	—	5	—	—	—	—	2	—	—
Лицьові частини черепу	—	—	—	4	—	—	—	2	—	—
Зуби верхні	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—
Нижні щелепи	—	—	3	3	—	—	1	—	—	—
Зуби нижні	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Хребці	10 (1)	—	7 (1)	4	—	—	—	—	—	—
Ребра	17	—	14	2	2	—	—	—	—	—
Лопатка	4	—	1	1 (1)	2	—	—	—	—	—
Плечова	4	1	1 (2)	(1)	—	—	—	—	—	—
Променева + ліктьова	1	—	1	(1)	—	—	—	(1)	—	—
Тазова	4	—	3	—	—	—	—	1	—	—
Стегнова	4	—	3 (2)	—	—	—	—	—	—	—
Великогомілкова	1	—	(1)	—	1	1	—	—	—	—
Малогомілкова	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—
Інші суглобові	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—
Плеснова	—	—	—	1 (1)	—	—	—	—	(1)	1
Метаподії	—	—	—	—	3	—	—	1	—	—
I фаланга	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—
II фаланга	1 (1)	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Р а з о м [1]	51	2	46	21	8	1	1	8	1	1
2. Стан зубного ряду нижніх щелеп										
M_2 ще немає	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—
M_3 ще немає	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—
M_3 прорізується	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—
Всі постійні	—	—	—	1	—	—	1	—	—	—
Р а з о м	—	—	1	5	—	—	1	—	—	—

П р и м і т к а. [1] Крім того, не визначено 32 фрагментів кісток ссавців.

мисливством в околицях городища, потрібно більше остеологічного матеріалу. Те саме стосується і характеристики стада домашніх тварин. Мала кількість остеологічного матеріалу не дає змогу робити чіткі висновки і розкрити повну картину споживання м'яса, оскільки, за спостереженнями фахівців, мінімальна вибірка повинна складати не менше 500 кісток, що дає більше можливостей для характеристики порід [Журавлев, 1991].

* * *

Також у матеріалах розкопок городища Свердловське-1 виявлено крупний фрагмент нижньої щелепи зі збереженими передкорінними зубами і одним зламаним моляром. Масивність щелепної кістки, морфологія окремих зубів і наявність проміжків між ними свідчать про приналежність решток вовку (*Canis lupus*). На кістці є чіткий слід від глибокого надрізу (рис. 8, *1*), зроблений, імовірно, незадовго після загибелі тварини [1].

5.2. ОРНІТОЛОГІЧНІ ВИЗНАЧЕННЯ

Загалом на визначення було передано 21 фрагмент решток птахів, з яких для вивчення придатні 17. Виявлено рештки шести таксонів птахів (табл. 7).

Гуска сіра або домашня (*Anser anser* / *Anser anser* f. *domestica*). Виявлено рештки чотирьох кісток: правого коракоїду та вилочки, правого карпометакарпусу, правої лопатки. Розміри кісток знаходяться в межах, властивих як дикій, так і одомашненій формі, тому достовірне визначення неможливе. Також ви-

1. Висловлюємо вдячність канд. біол. наук, науковому співробітникові відділу палеонтології ННПМ НАН України Д.В. Іванову за уточнення систематичної приналежності решток.

Таблиця 7. Видовий склад птахів із городища Свердловське-1

Назва кістки	Чапля сіра	Гуска сіра або домашня	Крижень	Качка, можливо, крижень	Чирянка велика або мала	Морянка	Тетерук	Куріпка сіра	Курка домашня	Птахи, не визначено
Верхня щелепа	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Грудина	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—
Вилочка	—	1	—	1	—	—	—	—	—	—
Лопатка	—	1	—	—	—	—	—	1	—	—
Коракоїд	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Плечова	—	1	—	—	—	—	—	—	—	2
Ліктьова	—	—	1	—	—	—	1	—	1	—
Променева	—	—	—	—	1	—	1	—	—	—
Карпометакарпус	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Стегнова	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—
Тібіотарзус	—	—	—	—	—	1	—	—	2	—
Тарзометатарзус	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—
Р а з о м	1	5	1	1	1	1	3	1	5	2
МКО	1	5	1	1	1	1	3	1	5	—

явлено діафіз правої плечової кістки, який, імовірно, належав гусці.

Крижень (*Anas platyrhynchos*). Знайдено дві правих ліктьових кістки, які, відповідно, належали двом особинам. Починаючи з середньовіччя, помітне збільшення розмірів домашніх качок порівняно з дикою формою [Брюзгина, 1975]. Розміри кістки знаходяться в нижній межі показників, притаманних дикій формі, на підставі чого визначаємо рештки як крижня, а не як домашню качку.

Чирянка мала або **велика** (*Anas crecca / quercuedula*). Знайдено одну променеву кістку.

Морянка (*Clangula hyemalis*). Знайдено тібіотарзальну кістку. Ця качка в наші дні є одним із найчисельніших видів водоплавних птахів на Півночі Європи, проте на територію України морянка в незначній кількості залітає взимку. Рештки морянки на городищі Свердловське-1 є першою знахідкою виду на території України і другою для території східних слов'ян (ще одна кістка відома із білоруського пам'ятника Масковичі (X—XIII ст.) [Gorobets, Kovalchuk, 2016]).

Чапля сіра (*Ardea cinerea*). Знайдено рештки наддзьобка. На чаплю могли полювати як з метою отримання м'яса, так і задля егреток (видовжені пера на голові чапель, які використовують для прикрас), здавна використовуваних у різних культурах [Serjeantson, 2009]. Або і для м'яса, і для егреток одночасно. Слід зауважити, що рештки чапель — нечаста знахідка на слов'янських поселеннях X—XIII ст. [Gorobets, Kovalchuk, 2016].

Тетерук (*Lyrurus tetrix*). Визначено рештки лівої ліктьової та лівої променевої кісток. Також з ними виявлено рештки грудини представника ряду Куроподібні, які, скоріш за все, належали тетеруку.

Куріпка сіра (*Perdix perdix*). Виявлено рештки лівої лопатки. Сіра куріпка широко розповсюджена на території України, але знахідки її кісток відносно рідкісні, що може бути пов'язане із тим, що дрібні кістки часто залишаються поза увагою при ручному зборі матеріалу на розкопках.

Курка домашня (*Gallus domestica*). Виявлено рештки щонайменше чотирьох особин: правий тібіотарзус, праву ліктьову, тарсометатарзус півня та праві стегнову кістку і тібіотарзус курчати.

* * *

Найбільша кількість (чотири) особин птахів були домашніми курми. Водночас на пам'ятці виявлено рештки щонайменше семи особин видів, добутих на полюванні (рештки гуски у цьому випадку не враховуємо, оскільки не можемо достовірно встановити їх походження). Зазвичай при малих вибірках переважають рештки домашньої птиці, навіть якщо в інших поселеннях цієї культури виявлено домінування мисливських видів над домашніми [Gorobets, Kovalchuk, 2016]. У цьому ж випадку за відносно невеликої вибірки помітне переважання частки мисливських видів птахів. Це вказує на переважання в раціоні давніх жителів городища частки видів, добутих на полюванні, над домашніми, попри те, що мешканці Свердловського-1 утримували курей.

Крижень, чирянки та сіра чапля — види, які зустрічаються поблизу різних типів водойм по всій території України, як у наші дні [Фесенко, Бокотей, 2002], так і в минулому [Gorobets, Kovalchuk, 2016]. Гуска сіра теж зустрічається на більшій частині території України принаймні під час міграцій, а в часи середньовіччя була

популярним мисливським видом [Gorobets, Kovalchuk, 2016]. Тетерук на сьогодні гніздиться північніше Києва, проте ще у XIX ст. зустрічався значно південніше: його рештки виявлені в середньовічних шарах пам'ятки Ігрень 8 (м. Дніпро) [Gorobets, Matlaev, 2014].

Полювання здійснювали в різних біотопах, як поблизу водойм, так і в лісі (на тетерука) та відкритій місцевості (на куріпку). Наявність решток крижня та чирянки вказує на те, що береги водойм були порослі рослинністю (очерету, рогозу тощо). Наявність морянки та, ймовірно, гуски сірої, вказує на наявність відносно великих відкритих акваторій.

Виявлено курей різних статевовікових груп. Це вказує на те, що курей вирощували безпосередньо на поселенні, а не купували. Доступні для промірів показники менші не лише ніж у сучасної безпородної курки, але і порівняно з курми зі слов'янських поселень X—XIII ст. У жодної з досліджуваних особин не виявлено медулярної тканини, що свідчить про відсутність у вибірці решток самок, убитих у період відкладання яєць.

5.3. ІХТІОЛОГІЧНІ ВИЗНАЧЕННЯ

Загальна кількість опрацьованих решток риб становить 123 екземпляри, у тому числі 83 кістки і 40 цілих лускових пластинок. Крім цих решток, придатних для встановлення видової приналежності, а також реконструкції довжини тіла і маси риб, у заповненні об'єкта під спорудою 1 (розкоп 1, 2015 р.) виявлено численні дрібні фрагменти луски. З ями 1 (розкоп 3, 2015 р.) походять 19 уламків ребер. З огляду на незадовільний стан збереженості та неможливість точної діагностики, ці матеріали не включені до фауністичного аналізу.

У ході опрацювання іхтіологічних решток із роменських шарів городища Свердловське-1 встановлено, що промислом були охоплені 8 видів риб (табл. 8), які входять до складу 4 родин: коропові — плітка (*Rutilus rutilus*), лящ (*Abramis brama*), білизна (*Aspius aspius*), короп (*Cyprinus carpio*); сомові — сом (*Silurus glanis*); щукові — щука (*Esox lucius*); окуневі — судак (*Sander lucioperca*), окунь (*Perca fluviatilis*). Переважна кількість ідентифікованих решток належить щуці (n = 71; 57,7 %), окуню (n = 17; 13,8 %), сому (n = 15; 12,2 %) та судаку (n = 11; 8,9 %). Очевидно, ці види відігравали важливу роль у риболовецькому промислі жителів городища. Натомість, такі види, як плітка, лящ, білизна та короп, представлені одиничними кістками. Наявні у зборах кісток черепа риб свідчить про те, що рибу не транспортували здалеку, а добували неподалік від городища і потім розбирали безпосередньо на місці.

Таблиця 8. Видовий склад риб із городища Свердловське-1

Вид	Кількість		Разом
	кісток	луски	
Плітка — *Rutilus rutilus*	1	—	1
Лящ — *Abramis brama*	2	—	2
Білизна — *Aspius aspius*	1	—	1
Короп — *Cyprinus carpio*	3	2	5
Сом — *Silurus glanis*	15	—	15
Щука — *Esox lucius*	50	21	71
Судак — *Sander lucioperca*	11	—	11
Окунь — *Perca fluviatilis*	—	17	17
Разом	83	40	123

На основі детального вивчення остеологічного матеріалу з городища Свердловське-1 для 54 екземплярів (представників 7 видів) вдалося реконструювати довжину і масу тіла риб (табл. 9). У більшості випадків виловлювали риб, які мали досить крупні розміри. Зокрема, довжина тіла коропових риб становила 42,4 см (білизна), 44,6—49,8 см (лящ), 82,1—82,6 см (короп) при масі тіла, відповідно, 1,0; 0,53—0,59 і 5,4—5,5 кг. Кістки сома належали дуже крупним особинам 7-, 9-, 10- і 14-річного віку. Довжина тіла цих риб коливалася у діапазоні 83,8—239,6 см при масі від 2,5 до 15,9 кг. Щуки, здобуті мешканцями поселення, ненабагато поступалися за розмірами найкрупнішим сучасним представникам цього виду.

Виловлювали дорослих статевозрілих особин, що, на нашу думку, вказує на можливість застосування жителями городища різноманітних знарядь лову. Велика кількість коропових риб передбачає використання жителями городища сітей. Щуку, судака, окуня, найімовірніше, добували острогами або гарпунами, а для ловлі сома мали використовувати крупні гачки.

Усі види риб, встановлені у результаті аналізу, є звичайними представниками сучасної іхтіофауни водойм басейну Десни і є досить чисельними як у корінному руслі річки, так і в її притоках [Мовчан, 2011; 2012]. Усі види риб, спіймані жителями городища Свердловське-1, зазвичай тримаються у придонних шарах води на ділянках русла з невеликою або помірною течією, піщано-мулистим дном і розвиненою підводною рослинністю; сом, крім того, надає перевагу глибоким ділянкам русла [Мовчан, 2011].

Набір об'єктів риболовецького промислу є досить однотипним на близьких за віком поселеннях і городищах басейну Дніпра [Шпет, 1949; Лебедев, 1960]. Так, в уловах мешканців слов'янського поселення VIII—XIII ст. на р. Ворскла (літописна Лтава — територія сучасного м. Полтава) переважали щука, сом і лин, часто ловили окуня, рідше — плітку, ляща і коропа [Лебедев, 1960]. Численні кістки щуки,

Таблиця 9. Реконструйовані значення довжини тіла і маси риб із городища Свердловське-1

Вид	Кількість екз.	Довжина, см			Маса, кг		
		min	max	med	min	max	med
Плітка	1	—	—	21,5	—	—	0,2
Лящ	2	44,6	49,8	—	0,53	0,59	—
Білизна	1	—	—	42,4	—	—	1,0
Короп	2	82,1	82,6	—	5,4	5,5	—
Сом	13	83,8	239,6	116,7	2,5	15,9	3,4
Щука	28	27,4	122,4	63,6	0,4	3,9	2,3
Судак	7	28,9	99,4	60,4	0,5	2,8	1,5

судака, окуня, плітки, білизни, коропа і сома разом зі знаряддями лову (гачками, гарпунами, острогами, грузилами від сітей) є у матеріалах з Бистринського (VIII—IX ст.), Трубчевського (X—XII ст.), Липинського (XI—XIII ст.) городищ, розташованих у басейні Десни [Лебедев, 1960; Куза, 1970; 2016]. Риболовецький промисел жителів Донецького городища VIII—XIII ст. був сконцентрований на вилові щуки, сома і окуня, а також на добуванні осетрових і коропових риб [Шрамко, Цепкин, 1963; Житенева, 1964]. Дуже схожим за видовим складом до Свердловського городища є іхтіологічний матеріал із городища Монастирок (VIII—X ст.) на Середньому Дніпрі [Горбаненко, Ковальчук, 2017].

6. КОМПЛЕКСНИЙ АНАЛІЗ

Природні умови і зараз є домінуючим фактором для біогосподарської діяльності, що визначає не лише спрямованість її розвитку, а й видовий склад культурних рослин, домашніх тварин (**відтворюючі форми**), а також пріоритети у промислах [1] (мисливстві, рибальстві, збиральництві, використанні деревної сировини тощо — **привласнюючі форми**) у загальному розумінні питання. Тому для спроби відтворення біогосподарської діяльності необхідно проаналізувати важливі елементи природних умов. Нині за побіжними даними аналізів природничих дисциплін (див. **4**, **5**) можемо частково реконструювати навколишнє середовище періоду існування давнього городища Свердловське-1, переважно методом актуалізації (див. **2**, **3**).

6.1. ПИТАННЯ ПАЛЕОЕКОЛОГІЇ

Як зазначають дослідники (щодо середньовіччя на Русі та в країнах Західної Європи) «…незважаючи на те, що <…> технічний рівень землеробства був відносно високий, він ще не був достатнім, щоб усунути несприятливий вплив стихійних явищ природи на урожай» [Довженок, 1961, с. 183]. Згідно з палеокліматичними дослідженнями, клімат того часу мав деякі відмінності від сучасного, що могло відобразитися на різних галузях життєдіяльності людей.

Оскільки спеціальні *палеокліматичні дослідження* для означеної території досі не проводились [2], ми змушені тут обмежитись загальними спостереженнями щодо змін клімату.

Період існування городища Свердловське-1 припадає на субатлантичний період голоцену (SA). Одне зі значних похолодань у I тис. н. е. припадає приблизно на середину тисячоліття і зміну хроноінтервалів SA-2A (1600—1200 років тому) і SA-2B (1200—800 років тому). Надалі відбувалося поступове загальне потепління клімату хроноінтервалу SA-2B, яке було характерним для більшої частини Східної Європи, а також арктичного, субарктичного і помірного поясів Північної півкулі (див., напр.: [Клименко, Слепцов, 1999; Слепцов, Клименко, 2005]). Не суперечать цим даним і показники про зміни температурного режиму для Північної півкулі в цілому [Burroughs, 2005, p. 294, fig. 8.2].

Але навіть у цей період температура неодноразово змінювалася. За даними палеогеографічних реконструкцій, час існування роменських пам'яток припадає на посилення континентальності клімату, що проявилося у зниженні кількості річних опадів (з середини VIII до кінця X — початку XI ст. на 50—70 мм) за підвищення середньорічної температури

1. В.М. Войнаровський детально розглянув проблему вживання цього терміну в історичній та археологічній науковій літературі. Результатом цього аналізу стало обґрунтування тези, що найзмістовнішим є визначення А.А. Сванідзе, що це несільськогосподарські сімейні нерегулярні добувні заняття, використання чи розробка некультивованих природних багатств (земних надр, вод, дикої фауни і флори), які при необхідності супроводжуються їх первинною обробкою [Войнаровський, 2014, с. 18—25]. Ми використовуємо цей термін саме в такому значенні щодо добування продукту від живої природи: флори і фауни.

2. Висловлюємо вдячність за консультацію д-ру геогр. наук Г.Ю. Чендеву.

повітря приблизно на 1 °С [Безусько, Климанов, 1987], що також зафіксовано і для більших територій (посилання див. вище). На X—XI ст. н. е. припадав максимум потепління в Європі. Сільське господарство давньоруських князівств у той час страждало від частих посух [Борисенков, Пасецкий, 1983].

З урахуванням існуючих палеогеографічних реконструкцій [Безусько, Климанов, 1987] можна припустити існування на досліджений території вологішого клімату на початковому етапі існування роменських пам'яток порівняно з фінальною стадією.

Період існування городища Свердловське-1 припадає на доволі стабільні кліматичні умови без очевидних катаклізмів.

Як зазначають дослідники, у Новгород-Сіверсько-Понорницькому районі (геоботанічне районування) на місці вирубаних корінних лісів (переважно дубових формацій) формувалися похідні угруповання осиково-березово-широколистяних лісів [Фіторізноманіття …, 2006, с. 174]. Цей процес освоєння територій і використання деревини, вочевидь, частково відображено і в отриманих антракологіних матеріалах, в яких абсолютну перевагу має дуб, однак присутні й одиничні вуглики берези, тополі / осики, а також сосни (див. **4.2**; табл. 4).

Опосередковано про залісеність територій свідчать остеологічні рештки диких ссавців. Так, лось мешкає в рівнинних лісах різноманітних типів; поблизу заболочених ділянок, околиць озер, прирічкових верболозів, молодих заростаючих згарищ, лісосік, лісових ділянок з густим підліском і високим трав'яним покривом [Флинт, Чугунов, Смирин, 1970, с. 214—216]. Ареал козулі охоплює рівнинні та гірські листяні й змішані ліси; іноді заходить по руслах річок у степи. Перевагу надає світлим лісам з добре розвиненим підліском, з галявинами, заростаючими вирубками і згарищами [Флинт, Чугунов, Смирин, 1970, с. 212].

Отже, з опису ареалів оленячих випливає, що навколо Свердловського-1 у давнину були великі заліснені ділянки, в яких переважали широколистяні ліси. Не менш важливо також звернути увагу й на те, що козулям до вподоби вирубки і згарища,що заростають, що опосередковано може свідчити про те, що козулі знаходились ближче до поселень, поблизу яких могли існувати саме такі ділянки. Інші тварини (заєць русак, лисиця, вовк, а також кабан) мешкають у найрізноманітніших біотопах, проте надають перевагу лісостеповим ділянкам, де заліснені площі межують з відкритими.

З погляду палеоекології цікаво також звернути увагу на те, що за часів існування тут юхнівської культури переважна більшість видів диких тварин, визначених для роменського часу, також були об'єктом полювання (див.: [Каравайко, Горбаненко, 2012]; літературу і авторів визначень див. там само).

Рештки птахів — об'єктів мисливства — також свідчать про існування лісових масивів (тетерук) і відкритих місцевостей (куріпка) (див. **5.2**).

Певна характеристика водойм поблизу городища Свердловське-1 складається з характеристики видів за археозоологічними визначеннями. Крижень, чирянки і сіра чапля зустрічаються поблизу різних типів водойм. Нині поблизу пам'ятки існує і озеро, утворене старицею, і власне поряд знаходиться р. Десна. Живородка річкова, фрагмент якої, вочевидь, випадково потрапив на поселення разом з уловом, мешкає в проточних прісноводних водоймах. Бобер річковий мешкає по заліснених берегах річок з повільною течією, що заросли деревами й чагарниками м'яких порід [Природа …, 1985, с. 210]. Усі види риб, діагностованих з матеріалів городища, зазвичай тримаються на ділянках русла з невеликою або помірною течією, піщано-мулистим дном і розвиненою підводною рослинністю (див. **5.3**).

Таким чином, Десну періоду існування Свердловського-1 слід охарактеризувати як ріку з помірною течією, з глибокими ділянками русла і залісненими та / або поростими очеретяною рослинністю берегами. На картах (див. рис. 1), а також сучасних космознімках помітно, що річище Десни дещо змінювало своє положення навіть впродовж останніх півтораста років. Невідомо, де саме протікала Десна наприкінці I тис.; зауважимо лише, що у давнину люди прагли оселитися ближче до відкритих водойм (річок), у тому числі — і за часів існування роменської культури. Зважаючи ж на те, що рівнинні ріки здатні за короткий час змінювати положення русла в межах власної долини (за період 25—100 років русло навіть може переміститися на всю ширину долини) [Болдаков, 1951, с. 9—18], без спеціальних природничих досліджень встановити місце русла за часів існування городища Свердловське-1 неможливо.

Іхтіологічні дані з юхнівських пам'яток на Десні в цілому зіставні з матеріалами, отриманими з городища Свердловське-1 (див.: [Каравайко, Горбаненко, 2012]; літературу і авторів визначень див. там само).

Отже, зміни екологічної ситуації практично не зачепили досліджуваний регіон і мали переважно природний характер. За періоди зниження антропогенного навантаження на території, імовірно, вона цілком відновлювалася. Станом на теперішній час, найглобальнішими помітними антропогенними впливами в регіоні слід визнати певну зміну лісових угруповань і скорочення лісових масивів на користь сільськогосподарських угідь. Очевидно, що й інші природні біоресурси потерпають від постійного людського впливу (скорочення лісової й річкової фауни тощо).

6.2. БІОГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ

У науковій літературі вже давно як «робочий інструмент» для оцінки розвитку сільського господарства у давнину використовують радіус навколо пам'ятки у 5 км, оскільки вважається, що на землях, розташованих далі від поселення сільськогосподарські роботи економічно невиправдані [Томашевський, 2010].

Детальніше розглянемо мікрорегіон пам'ятки і взаємне розташування найближчих хронологічно близьких пам'яток (рис. 9). На південь, вниз по течії р. Десна приблизно за 9 км по прямій знаходиться комплекс Радичівське-3 — городище, відкрите поселення і курганний могильник загальною площею близько 16 га [Казаков, 1994; Казаков, Черненко, 2013]. Між пам'ятками протікає три невеликі річки, середня з яких — р. Хвостинка — знаходиться приблизно на межі потенційних 5-кілометрових зон. Відповідно, зони майже не перекривають одна одну і мають природну межу. Безпосередньо в зоні городища Свердловське-1, приблизно в 3,5 км по прямій, знаходиться поселення Пузирьове Північне [Куриленко, 1988/93, арк. 6; 1989/65, арк. 9; 1994, арк. 6—8; 1995, арк. 7]; відстань від нього до Радичівського-3 становить близько 6 км. Між Свердловським-1 і Пузирьовим Північним знаходиться лише одна річка Криски, а між Радичівським-3 і Пузирьовим Північним — рр. Восковаха і Хвостинка. Отже, за взаємним розташуванням пам'яток можна припустити, що поселення Пузирьове знаходиться близько до стику ресурсних зон городищ Свердловське-1 та Радичівське-3.

На північ від Свердловського-1 природною межею потенційної ресурсної зони може виступати р. Лоска. Найближче відоме городище — Горбове [Григорьев, 2000] [1] — у північному напрямку (північ—північний схід) знаходиться майже за 18 км по прямій. Зони цих двох пам'яток навіть не стикаються.

Отже, за взаємним розташуванням пам'яток можна припустити, що площ для ведення сільського господарства цілком вистачало (оскільки ресурсні зони сусідніх пам'яток практично не перетинаються).

У найближчій окрузі городища Свердловське-1 доволі складний рельєф, що мав першочерговий вплив на вибір площ для ведення сільського господарства. Нині безпосередньо поблизу городища на сході знаходиться рівна ділянка заплави підтрикутної форми розміра-

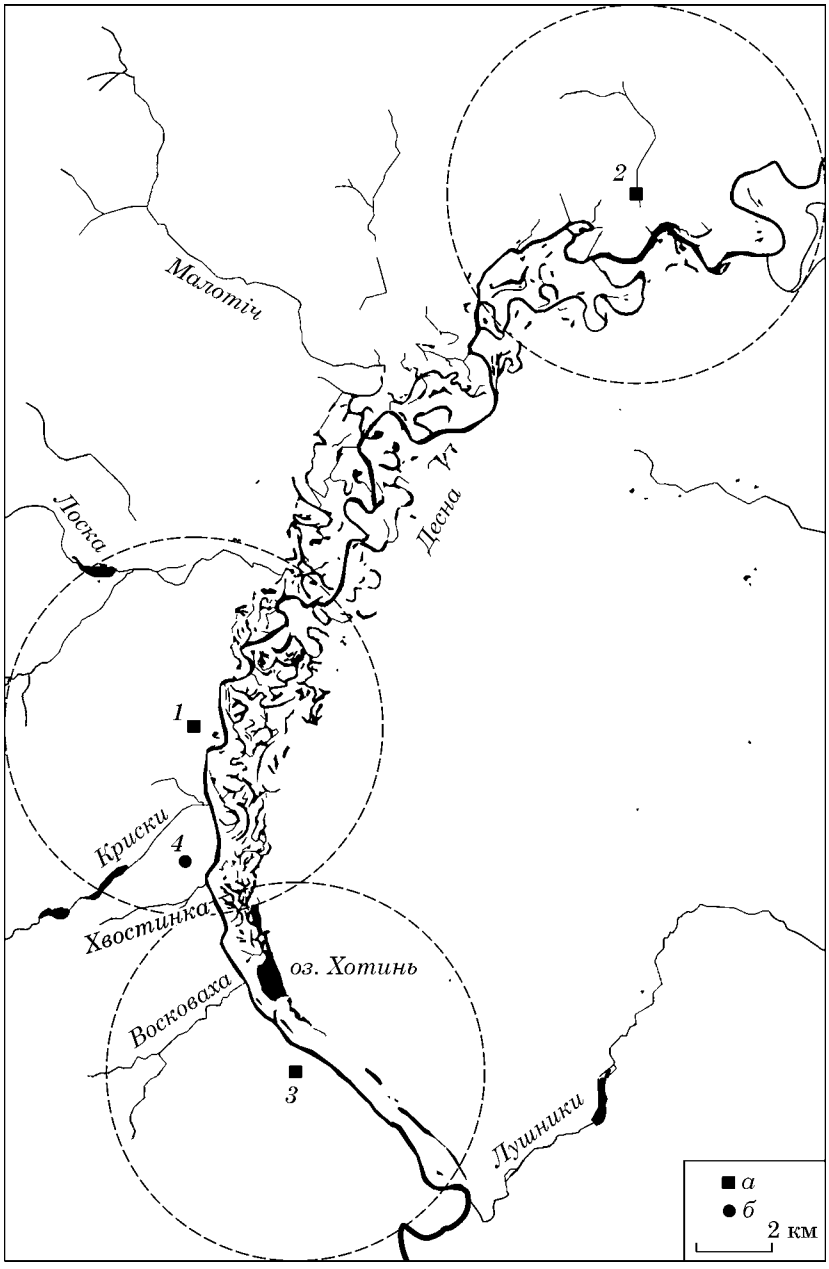

Рис. 9. Карта-схема мікрорегіону з позначенням найближчих синхронних пам'яток і взаємного розташування ресурсних зон. *Умовні позначки*: *а* — городище; *б* — селище: *1* — Свердловське-1; *2* — Друге Гіркінське; *3* — Радичівське-3; *4* — Пузирьово Північне

1. У звітах М.В. Воєводського та О.М. Мельниківської городище зазначене як II Гіркінське городище.

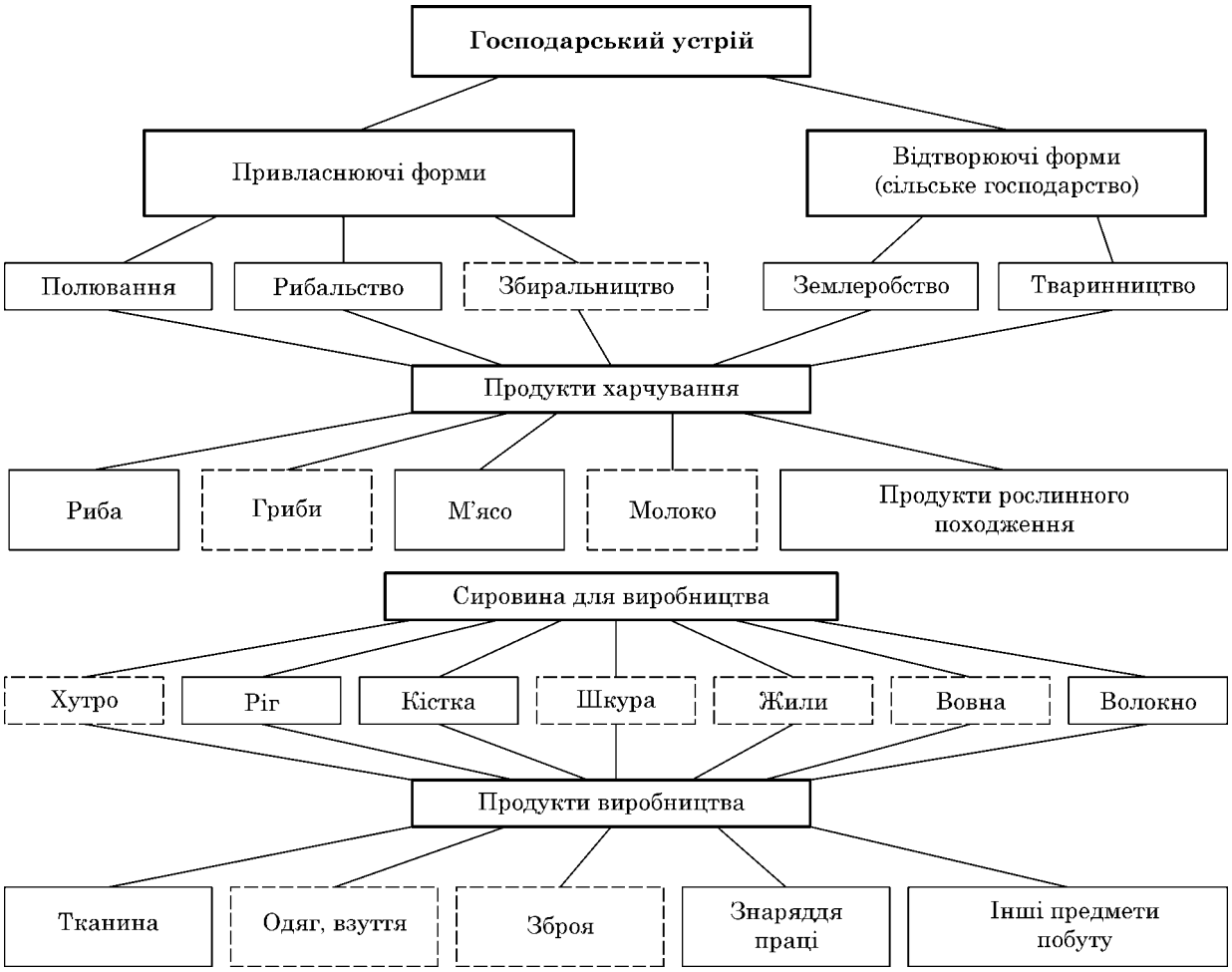

Рис. 10. Схема біоресурсів, отримуваних і використовуваних у ході біогосподарської діяльності; пунктиром позначено категорії, що не мають відображення в археологічному матеріалі Свердловського-1

ми приблизно в 1 км завдовжки і до 0,5 км у найширшій частині. Щоправда, неможливо сказати, чи існувала вона в минулому. Лівий берег у всій потенційній ресурсній зоні представлений заплавними луками. Там поширені лучні глейові ґрунти, утворені на алювіальних породах. За спрощеним поділом, це ґрунти, на формування та родючість яких впливає вологісний режим місцевості [Природа …, 1986]. За специфікою можливого використання для землеробських потреб, це легкі для оранки ґрунти, що практично не потребують штучних заходів щодо відновлення родючості; можливе й використання незначних ділянок під городні культури. Також ці ділянки оптимальні для використання під пасовиська та / або заготівлі сіна.

Фактично до половини площ правобережної частини потенційної ресурсної зони пам'ятки за рельєфом можуть бути визнані придатними для землеробства. Їх добре маркують сучасні поля, а також частково — сучасна забудова. Ці ділянки належать до правобережного плато р. Десна, вкритого дерново-середньопідзолистими супіщаними або суглинковими та сірими й темно-сірими опідзоленими ґрунтами, сформованими на лесових та лесоподібних породах. За спрощеним поділом, це ґрунти, що формувалися під лісовою рослинністю. Їх об'єднує основний спосіб відтворення родючості: перегнивання листя та хвої [Природа …, 1986] і можливий спосіб використання: застосування підсічної форми землеробства або на початку освоєння — підсіка як превентивна форма очищення від лісу. Тим не менше, розріджені ліси та узлісся також цілком можуть бути використані й для випасання худоби. У разі інтенсивного використання земель, поля, залишені для відпочинку й відновлення родючості, також могли бути використані для пасовиськ.

Крім того, вся площа навколо поселення так чи інакше була ресурсною зоною для промислів.

* * *

Джерельну базу, отримувану шляхом археологічних досліджень, для відтворення біогосподарської діяльності, умовно можна поділити на чотири категорії: 1) знаряддя праці (артефакти), використовувані в отриманні й обробці продуктів сільського господарства і промислів; 2) безпосередньо продукти (сировина); 3) пред-

мети, виготовлені з такої сировини; 4) об'єкти, пов'язані з цими процесами. Через об'єктивні обставини, забезпеченість джерельної бази нерівномірна, фрагментарна. Так, з досліджень нині походить небагато артефактів категорій 1 і 4. Споруди для господарювання також представлені одиничними об'єктами. Тим не менше, нині для аналізу біогосподарської діяльності давніх мешканців Свердловського-1 існує доволі значний масив інформації.

За природничими даними підтверджено обидві форми здобування їжі: **відтворююча** (землеробство, тваринництво) і **привласнююча** (риболовля, мисливство, праця з деревиною). Разом ці напрями діяльності давніх людей мали повністю (або за існування імпорту — майже повністю) забезпечувати їх продуктами харчування рослинного й тваринного походження, а також перекривати необхідність у сировині для переважної більшості виробничих процесів (рис. 10, за: [Горбаненко, 2012, рис. 18; Каравайко, Горбаненко, 2012, рис. 7.1] з відповідними змінами та доповненнями).

Землеробство нині репрезентоване біологічними рештками — зернівками та їхніми відбитками на виробах з глини (див. **4.1**) та господарськими зерновими ямами. На пам'ятці не знайдено жодної деталі знаряддя для обробітку ґрунту та / або збирання врожаю. Втім, враховуючи незначну досліджену площу, не виключена можливість таких знахідок у майбутньому.

Зернове господарство репрезентоване співвідношенням зернових, в цілому відмінним від переважної більшості ПБС$_м$ волинцевсько-роменських пам'яток (крім Радичівського-3). Значні частки «прогресивних» зернових — переважно жита, у цьому випадку, ймовірно, свідчать про його використання не з огляду на можливість отримання значних врожаїв, а тому, що воно не потребувало занадто якісного обробітку ґрунту. Надзвичайно ж мала кількість виявлених бур'янів свідчить про відносно чисті посіви. Цьому сприяли обидва можливі показники: значна кількість жита, посіви якого здатні «заглушити» навіть багаторічні бур'яни, а також висока ймовірність використання підсіки, за якої знищуються у тому числі й бур'яни (див. **4.1**). На використання таких підсічних ділянок (а не заплавних) опосередковано вказують і поодинокі знахідки березки польової, яка надає перевагу посушливим місцям і суглинистим родючим ґрунтам. Тим більше імовірним є використання підсіки й з огляду на те, що на пам'ятці не виявлено залізних деталей на орні знаряддя (хоча остання теза й не є аксіомою). Так, у перший рік взагалі сіяли по згарищу, після чого необхідно було просто заборонувати ділянку [Левашова, 1956, с. 21], що можна було зробити за допомогою знарядь для вторинного обробітку ґрунту — смик-борони чи борони-суковатки. Упродовж наступних років на таких ділянках краще було використовувати легкі безполозі рала [Зеленин, 1907, с. 114—116].

Інтенсивне використання підсіки саме у лісовій зоні — цілком природне явище, підтверджуване етнографічними джерелами. Нині, з огляду на надзвичайну складність виявлення таких об'єктів, нам відомі усього три приклади фіксації підсічних полів поблизу слов'янських пам'яток: середини I тис. н. е. — в уроч. Прірва поблизу м. Трубчевськ (Брянська обл., РФ) [Падин, 1969, с. 208—209]; давньоруських: Автуничі (Чернігівська обл.) [Моця, Томашевський, 1997] і літописний Чорнобиль (Київська обл.) [Переверзєв, 2016].

Нині, мабуть, одним з найяскравіших прикладів підсічних полів, простежених у ході археологічних досліджень, є доволі обширні площі на території сучасного Чернігова. Сліди розпашки в північно-східній частині чернігівського детинця вперше були зафіксовані В.П. Коваленком у 1984—1985 рр. На його думку, вони пов'язані з існуванням поселення VII—VIII ст. [Коваленко, 1990, с. 18]. У 2005—2006 рр. на ділянці, поряд з раніше дослідженою, розкопками було виявлено аналогічні сліди існування тут підсічного поля [Казаков, Черненко, 2007, с. 120]. Подібні сліди було виявлено й у ході досліджень 2010 р. на посаді, на перетині вул. Князя Чорного і Кирпоноса, що приблизно за 800 м на захід—південний захід від описаних [Черненко, Казаков, Рижий, 2011, с. 364]. Описані ділянки мали характерні сліди-борозни на передматериковому рівні й у материку; простежено також обпалені ділянки та аморфні заглиблення, що, вочевидь, залишились після корчування дерев. Питання чіткого датування полів залишається дискусійним, однак, незаперечно, що вони перестали існувати у X ст., оскільки на той час припадає їхнє перепланування [1].

На Свердловському-1 досі не знайдено також і будь-які знаряддя для збирання і переробки врожаю. Процес його зберігання засвідчують ями. Так, у 2015 р. в розкопі 3 на відкритій частині поселення було досліджено три ями (*ями 1—3*) різних форм і розмірів (рис. 11). Вони мають доволі значну глибину (відповідно: 1,0; 0,7; 1,58 м) і розширення донизу, що характерно саме для зернових ям [Зеленин, 1991, с. 83]. Більш чи менш точний об'єм можна розрахувати для ями 1. За приблизними підрахунками, він становив майже 2 м^3, що у перерахунку становить 20 гектолітрів, що відповідає приблизно 1,5 т зерна (перерахунок за [Энциклопедический …]).

Безпосереднім доказом використання зернових у їжу можна вважати сковорідки. Нині з розкопок городища Свердловське-1 походить до десятка фрагментів посуду такого типу. Їхні

1. Складено на основі узагальнень даних, виконаних О.Є. Черненко.

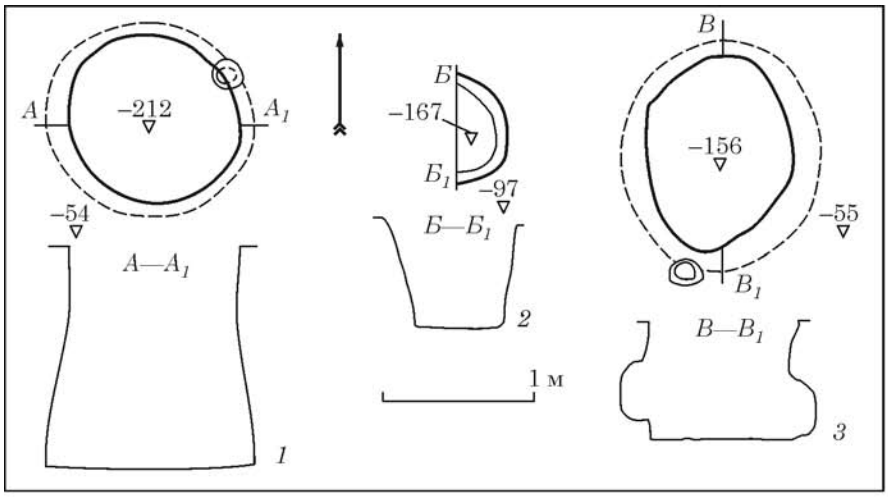

Рис. 11. Ями, розкоп 3, 2015 р.; нумерація відповідає номерам польової документації

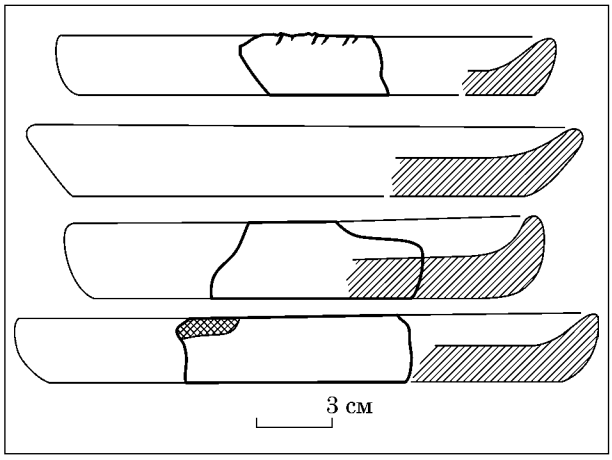

Рис. 12. Маркери біогосподарської діяльності, сковорідки; розкопки О.М. Мельниківської 1968 р.

діаметри становлять 20—30 см (рис. 12). Загальновизнаною нині є теза, що сковорідки використовували як мінімум для просушування зерна для його подальшого готування.

Зауважимо також, що відходи після збирання врожаю (неконденсоване зерно; можливо — й фуражне; солома від ячменю й жита) цілком могли бути використані для годівлі тварин у зимовий (стійловий) період.

Нерозривно пов'язаним із землеробством є ***тваринництво***. Для аналізу тваринництва варто розглянути такі показники: співвідношення видів у стаді, вікова градація тварин, потенційні можливості отримання м'ясної продукції; співвідношення домашніх і диких тварин за кількістю і м'ясними показниками (табл. 10; рис. 13). В остеологічному спектрі найбільше визначено кісток ВРХ, менше — ДРХ, ще у меншій кількості представлені рештки свиней, кістки коней одиничні (рис. 13, *а*). За кількістю особин провідне місце посідає скотарство (понад 1/3 поголів'я); свинарство має незначне відставання; вслід за ним знаходилося вівчарство (до 1/5); конярство перебувало на останньому місці (рис. 13, *б*). Таку ситуацію в цілому можна вважати доволі типовою для волинцевсько-роменських пам'яток (див.: [Горбаненко, 2007, табл. 18; Горбаненко, Колода, 2013, с. 146—147; Журавльов, 2016]; посилання див. там само). За результатами кластерного аналізу, помітна висока спорідненість показників особин свійських тварин з волинцевсько-роменських пам'яток загалом (рис. 14). Отже, можемо стверджувати, що такі показники тваринництва притаманні для носіїв волинцевсько-роменських традицій в цілому.

Таблиця 10. Статистичні дані щодо ссавців (дані, виділені **напівжирним** див. на діаграмі, рис. 13)

Тварини	Одиниці							
	Кістки (*а*)			Особини (*б*)			М'ясні продукти, % (*в*)	
	N	%, свійські	%, разом	*N*	%, свійські	%, разом		
Свійські								
ВРХ	103	**37,9**	35,4	9	**33,3**	23,1	**59,7**	42,0
МРХ	86	**31,6**	29,6	5	**18,5**	12,8	**5,5**	3,9
Свині	71	**26,1**	24,4	10	**37,0**	25,6	**16,6**	11,7
Коні	12	**4,4**	4,1	3	**11,1**	7,7	**18,2**	12,8
Разом	**272**	100	**93,5**	**27**	99,9	**69,2**	100	**70,4**
Дикі								
Бобер	2	—	0,7	2	—	5,1	—	0,8
Лисиця	1	—	0,3	1	—	2,6	—	—
Вовк	1	—	0,3	1	—	2,6	—	—
Кабан	10	—	3,4	3	—	7,7	—	11,1
Козуля	4	—	1,4	4	—	10,3	—	3,1
Лось	1	—	0,3	1	—	2,6	—	11,1
Разом	**19**	—	**6,4**	**12**	—	**30,9**	—	**29,6**
Разом	291	—	99,9	39	—	100,1	—	100

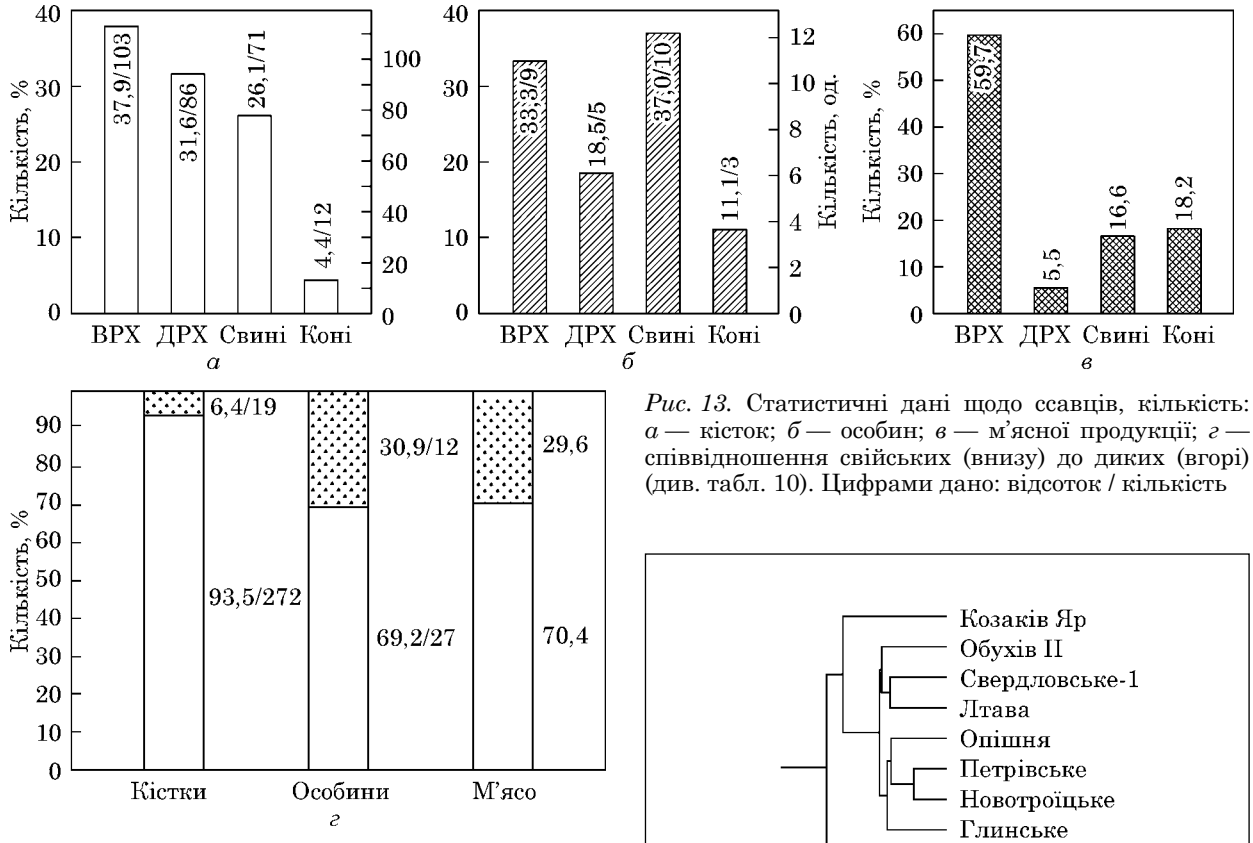

Рис. 13. Статистичні дані щодо ссавців, кількість: *а* — кісток; *б* — особин; *в* — м'ясної продукції; *г* — співвідношення свійських (внизу) до диких (вгорі) (див. табл. 10). Цифрами дано: відсоток / кількість

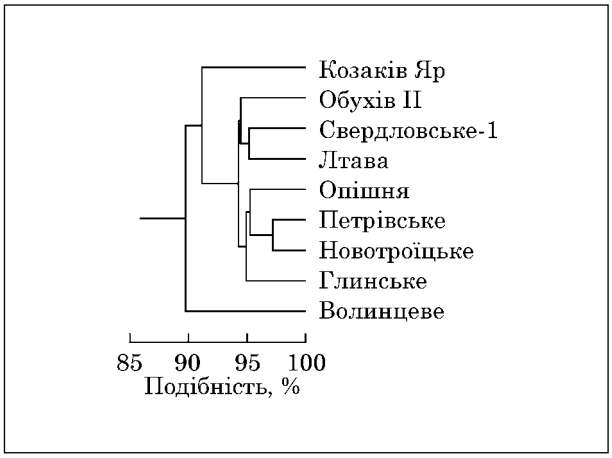

Рис. 14. Кластерний аналіз показників особин свійських тварин з волинцевсько-роменських пам'яток

За результатами остеологічних досліджень (див. табл. 5; 6), породу ВРХ складно охарактеризувати як комолу чи рогату, оскільки, за спостереженнями В.І. Цалкіна, за умов існування рогатої породи, в остеологічних матеріалах повинен бути принаймні 1 % рогів [Цал-

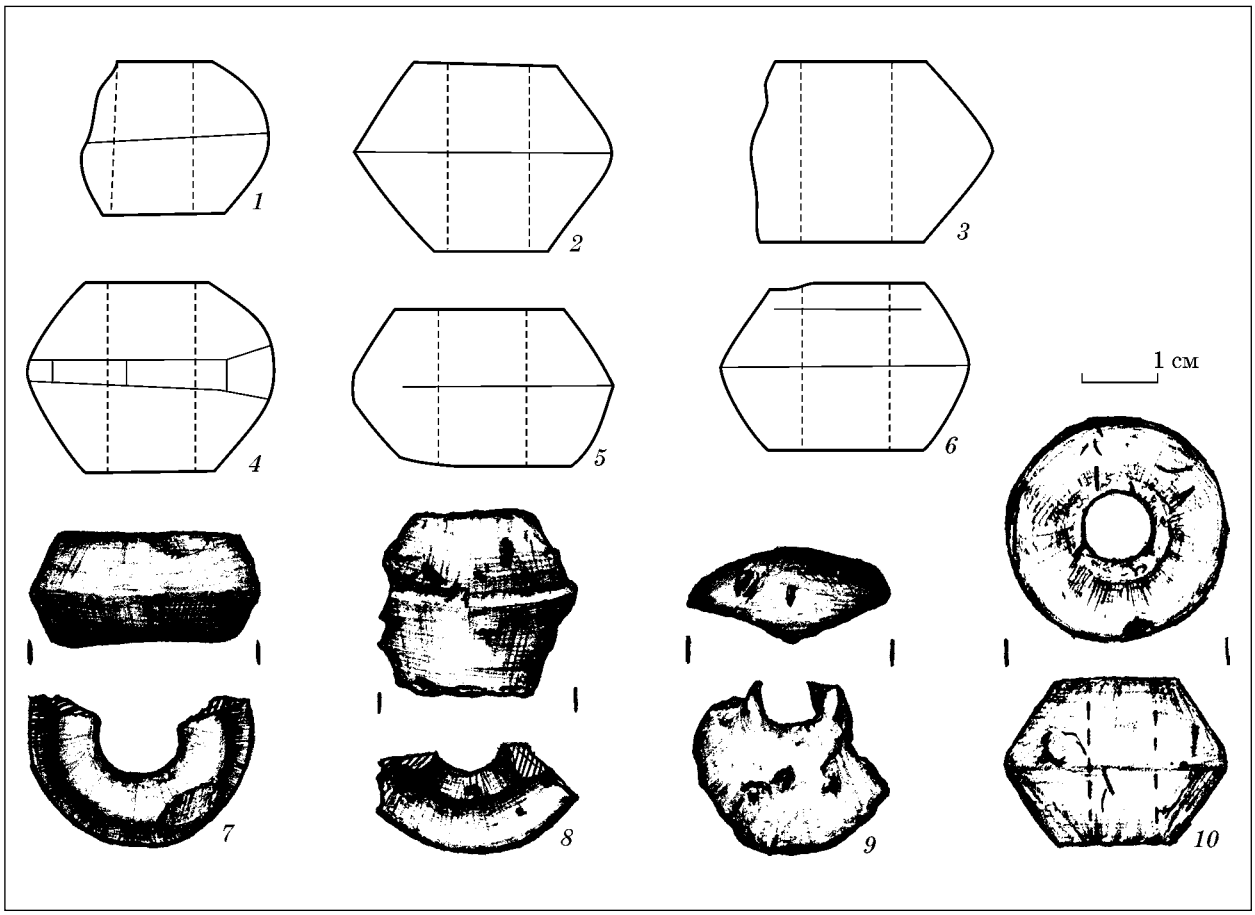

Рис. 15. Маркери біогосподарської діяльності, пряслиця: *розкопки О.М. Мельниківської*: *1—6* — городище; *розкопки О.Є. Черненко*: *7—9* — поселення, розкопки 2016 р., споруда 1; *10* — городище, розкопки 2015 р., споруда 1 (землянка 1 за О.М. Мельниківською)

кин, 1966, с. 12]. Зі Свердловського-1 походить лише один ріг самки, що становить дещо менше 1 %. Означений показник межує зі статистичною похибкою. Втім, враховуючи незначну досліджену площу, у цьому випадку саме вибірку кісток можна вважати недостатньою для характеристики порід.

Для розуміння рівня розвитку тваринництва важливими також є показники вікової градації забитих тварин. За результатами аналізу остеологічного матеріалу, найбільшу кількість молодих і напівдорослих особин становлять свині, також — ДРХ; ВРХ і коней забивали у дорослому віці (див. **5.1**). Отже, кормової бази цілком вистачало для забезпечення тварин, що найбільше потребували трудовитрат на їх утримання, в тому числі в зимовий період. Додамо також, що крім м'ясної продукції, від різних тварин отримували (або могли отримувати) додаткову користь: кістки і шкури (від усіх тварин), або овчину (від ДРХ — овець). Важливим також було і прижиттєве використання — отримання молока (від ВРХ і ДРХ), використання «робочої» сили (від ВРХ, коней), зістригання вовни (від ДРХ). Отже, цінність свині в господарстві, напевно, була найменшою, оскільки від неї не було прижиттєвої користі.

Побіжно зауважимо, що зі Свердловського-1 досі не відомі ні цідилки (по суті — єдині достовірно відомі знаряддя, що підтверджують використання молока та / або виробництво молокопродуктів), ні пружинні ножиці (які засвідчують підстригання ДРХ і як наслідок — використання вовни). Щодо цідилок — їхнє існування досі достовірно не засвідчене у матеріальній культурі ранніх слов'ян другої половини I тис. н. е. Натомість, для подібних операцій (зціджування) набагато ефективніше використовувати, наприклад, грубу тканину. Ножиці ж знаходять вкрай рідко навіть на пам'ятках, де кількість залізних предметів набагато більша, ніж на Свердловському-1.

Загальними маркерами, що підтверджують комплексне розвинене відтворююче господарство (землеробство і тваринництво), крім наведених вище природничих висновків (розділи **4.1**, **5.1**), виступають також знахідки пряслиць (рис. 15), яких з матеріалів Свердловського-1 нині відомо понад десяток. У науковій літературі досі не вироблено критерії, за якими можна було б розрізняти, для якої саме сировини призначені ті чи інші їх форми. Цілком імовірно, що це взагалі неможливо, а одні й ті самі знаряддя застосовували для обох видів сиро-

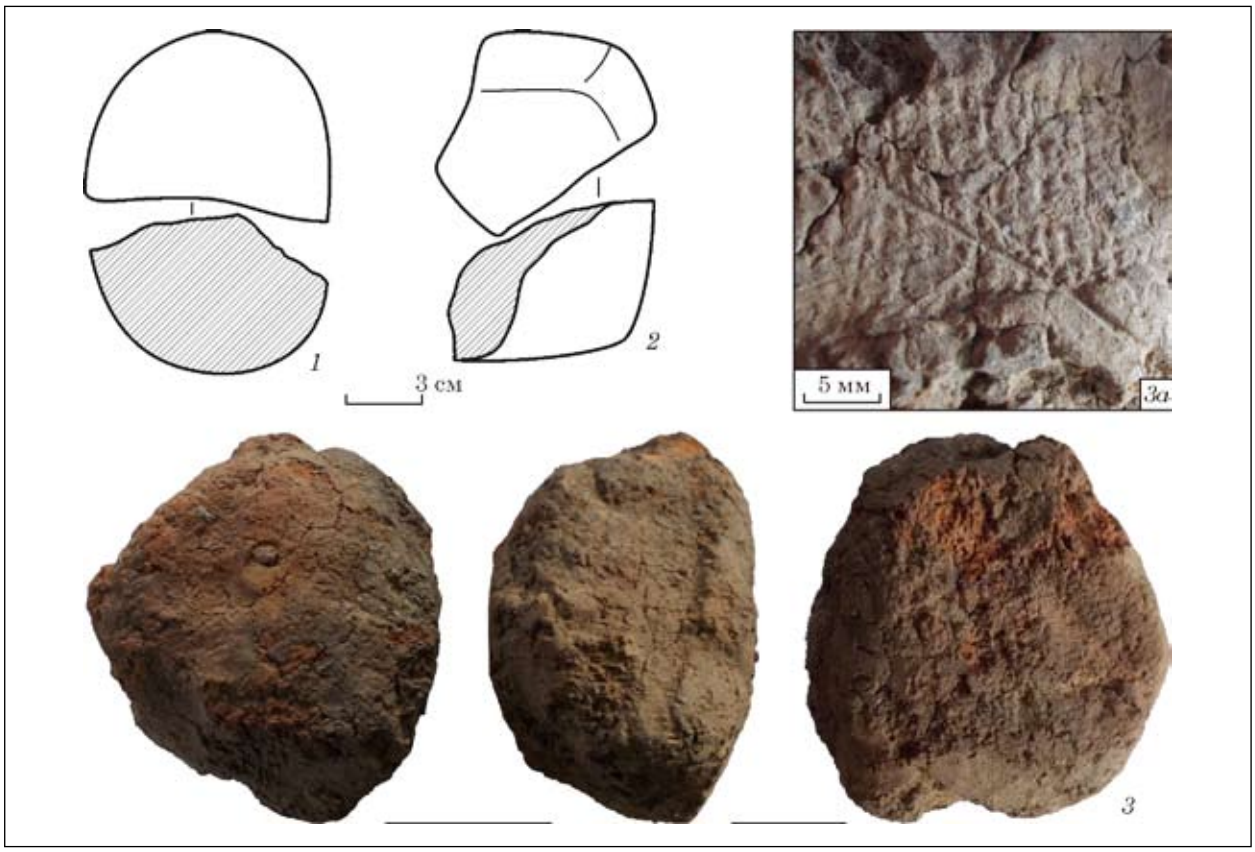

Рис. 16. Маркери біогосподарської діяльності, грузила: *1, 2* — городище, напівземлянка 1, розкопки О.М. Мельниківської; *3* — розкопки О.Є. Черненко

вини [1]. Отже, слід лише констатувати, що цієї сировини було достатньо, а походження її може бути як тваринне (вовна), так і рослинне (льон, коноплі). Хоча на пам'ятці досі не засвідчені знахідки конопель, вони відомі з матеріалів інших слов'янських пам'яток за відбитками на кераміці та обвугленими матеріалами [Горбаненко, Пашкевич, 2010, с. 54—64].

З матеріалів Свердловського-1 нині походить унікальна знахідка — глиняне грузило з відбитком тканини. Знахідки тканини на ранньослов'янських, принаймні — роменських, пам'ятках на сьогодні взагалі невідомі, а зафіксовані відбитки поодинокі. Один такий відбиток походить з матеріалів житла 17 ранньослов'янського поселення Обухів 2 в Середньому Подніпров'ї (Київська обл.), де було знайдено фрагмент залізної пластини з відбитком тканини [Петраускас, Шишкин, Абашина, 2011, с. 70, рис. 8, *5*] [2]. За візуальним спостереженням, відбиток залишений грубою тканиною з товстої нитки простого плетіння (мішковиною?; рис. 16, *3а*).

Одним із важливих кроків для інтерпретації тваринництва є розрахунок маси тварин. Такі спроби відомі фактично від початку археозоологічних досліджень (див., напр.: [Підоплічко, 1937; Тимченко, 1972; Журавлев, 2001; Антипина, 2007; 2008]). Також неодноразово зазначалося, що найкращі результати можна отримати з матеріалів, що походять безпосередньо з пам'ятки.

Не всі дослідники проводять такі розрахунки. Втім, можна скористатись показниками, розрахованими К.Є. Антіпіною на основі усереднених даних з кількох пам'яток. За початкову одиницю авторкою було взято найменшу зі свійських тварин — ДРХ середньою масою 40 кг [Антипина, 2007, с. 299], на базі якої запропоновано коефіцієнти перерахунків маси інших тварин: ДРХ — 1; ВРХ — 6; кінь — 5,5; свиня — 1,5 [Антипина, 2008, с. 71]. У той же час, через неповноту даних у різних дослідників слід відмовитися від впровадження градації маси щодо віку тварин.

1. Наприклад, у монографії, присвяченій дослідженню прясличь черняхівської культури, автор взагалі не ставив питання функціонального їхнього використання [Магомедов, 2015].

2. За повідомленням Я.В. Володарця-Урбановича, у 2008 р. на поселенні було знайдено фрагмент кераміки з відбитком тканини з грубим плетінням близько 10 ниток/см^2. За фото згаданого фрагменту залізної пластини, наданим О.В. Петраускасом, це була не груба тканина простого плетіння з кількістю ниток 20—25/см^2. Принагідно дякуємо канд. іст. наук Я.В. Володарцю-Урбановичу і О.В. Петраускасу за те, що звернули нашу увагу на цей випадок і за надання матеріалу.

Застосування згаданої схеми розрахунку можна скласти уявлення про частки м'ясної продукції, отримуваної від одомашнених тварин. Однак оскільки для точних підрахунків не завжди достатньо даних, ліпше наводити лише відносні дані (як і для $ПБС_м$), виражені у відсотках.

За підрахунками м'ясної продукції, отримуваної від свійських тварин, для мешканців городища яловичина становила абсолютну більшість м'ясної їжі (майже 3/5); далі із суттєвим відставанням йде конина (до 1/5) і свинина (1/7). М'ясо ДРХ становило незначну частку (рис. 13, *в*). Роль птахівництва на основі винятково остеологічного спектру встановити неможливо.

Важливість тваринництва опосередковано підтверджують і показники мисливської здобичі (рис. 13, *г*). Однак не викликає сумнівів, що ***мисливство*** було важливою складовою господарювання. Його роль і місце у життєдіяльності давніх мешканців Свердловського-1 можна відтворити за допомогою аналізу остеологічних матеріалів (специфічних артефактів — наконечників стріл, списів тощо досі не виявлено).

Коротко охарактеризуємо мисливську здобич. Її умовно можна поділити на хутряну і м'ясну. До першої як об'єкти полювання належать: лисиця і вовк, умовно — заєць і бобер.

Бобер має масу до 20 кг. [Природа …, 1985, с. 210]. Від бобра отримували жир, наділений лікувальними властивостями. Імовірною причиною полювання на бобрів є простота полювання

Лисиця — звір масою до 10 кг. Маючи досить великий потенціал розмноження, лисиці є масовим об'єктом хутряного промислу; м'ясо цінності не представляє [Флинт, Чугунов, Смирин, 1970, с. 242—243]. М'ясо *вовка* також зазвичай у їжу не вживають. Отже, основна цінність — хутро. Для цих двох видів можливе й цілеспрямоване знищення для забезпечення безпеки стада свійських тварин і птахівництва.

Додамо також загальноприйняту тезу, що хутряна спрямованість найменш адекватно відображена в матеріалах із поселенських пам'яток, оскільки, за етнографічними джерелами, шкурку з хутряних тварин дуже часто знімали безпосередньо на місці полювання. А отже кістки на поселення переважно не потрапляли.

М'ясними об'єктами полювання були свиня дика, а також оленячі: козуля і лось.

Маса *кабана* може досягати 250—300 кг [Природа …, 1985, с. 230]. Цінність для мисливця полягає у значній кількості м'яса, шкурі, кістках, щетині. Маса *козулі* становить близько 40 кг. В основному (крім літнього періоду) ця тварина веде стадний спосіб життя [Флинт, Чугунов, Смирин, 1970, с. 212], і, відповідно, в цей час полювання на козулю спрощується завдяки її колективній поведінці. *Лось* — найбільший представник оленячих; його маса може досягати 570 кг [Флинт, Чугунов, Смирин, 1970, с. 214—216]. Від оленячих отримували м'ясо, шкуру, кістку, жили, роги. Полювання на лося було одним із найскладніших, зважаючи на витривалість тварини і усамітнений спосіб існування.

Загальна кількість мисливської здобичі становить близько третини ссавців, що цілком притаманно для ранньослов'янського мисливства (посилання див. вище). Майже таку саму частку становить і м'ясна продукція, отримувана від полювання (рис. 13, *г*). Отже, мисливство мало суттєве значення. До цього слід додати, що, за визначенням решток птахів, в остеологічному спектрі з пам'ятки взагалі зафіксовано перевагу диких видів над свійськими.

Важливою складовою в біогосподарській діяльності, безперечно, було ***рибальство***. Іхтіологічними визначеннями встановлено вісім об'єктів цього промислу: щука, окунь, сом і судак становили основу здобичі; плітка, лящ, білизна і короп — вочевидь, траплялись в уловах рідше. Відповідно до цього знаходяться й показники отримуваних від риб продуктів харчування.

За іхтіологічними даними, реконструйовані способи риболовлі поділяються на індивідуальні й масові. Артефактів, що підтверджували б індивідуальний лов, на Свердловському-1 не виявлено. Однак такі предмети відомі з матеріалів розташованого неподалік роменського городища Радичівське-3, де знайдено кілька гачків. Слід також враховувати, що деякі з відповідних риболовецьких знарядь (гарпуни, остроги тощо) взагалі могли бути цільнодерев'яними й не зберегтися.

Масовий вилов за допомогою сітей підтверджується знахідками грузил (рис. 16). Особливо цікавий з цього погляду глиняний вальок, виявлений у ході досліджень 2016 р. Це слабкоформований шматок глини підовальної сплюснутої форми розмірами близько 17 × 15 × 10 см масою до 2 кг, на різних боках якого добре помітні заглиблення від мотузки. З цього випливає, що спочатку сиру глину помістили в шматок мішковини (див. вище), яку потім перев'язали зусібіч мотузкою. Таким чином, маємо одну з перших достовірних реконструкцій способу виготовлення грузил для риболовецьких сітей, принаймні — давніми мешканцями городища Свердловське-1 [1].

Слід звернути увагу на те, що з матеріалів походить велика кількість виробів з кістки (рис. 17). Це, перш за все, так звані проколки та пласкі знаряддя з кістки (рис. 17, *13—16*). За описом О.М. Мельниківської, одне з них (рис. 17, *16*) має вигляд пластини з виділеною

1. Інтерпретація С.А. Горбаненка. О.Є. Черненко і Р.А. Кравченко вважають, що за значних покладів каменю неподалік городища, виготовляти грузило у такий спосіб не мало сенсу.

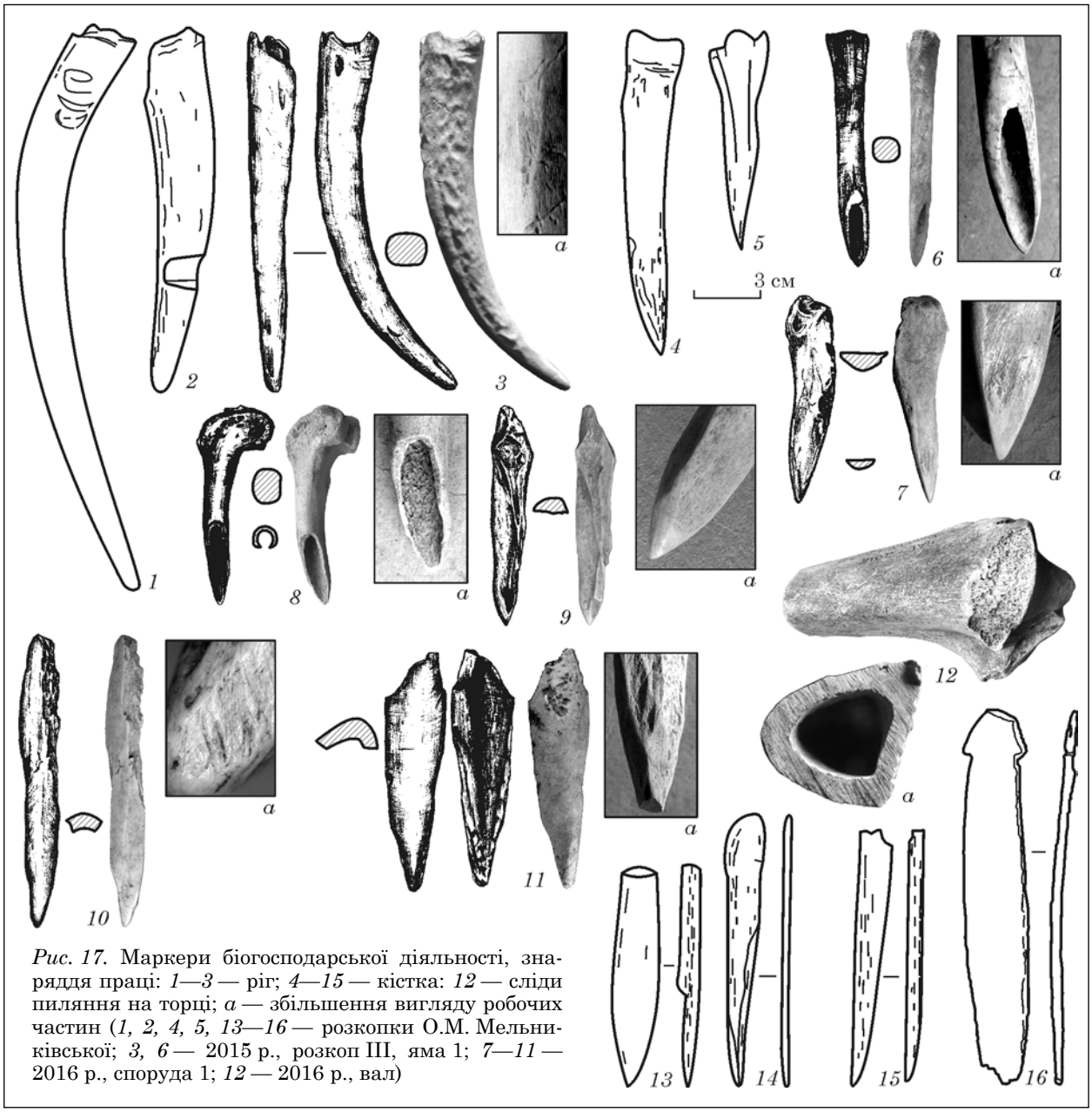

Рис. 17. Маркери біогосподарської діяльності, знаряддя праці: *1—3* — ріг; *4—15* — кістка: *12* — сліди пиляння на торці; *a* — збільшення вигляду робочих частин (*1, 2, 4, 5, 13—16* — розкопки О.М. Мельниківської; *3, 6* — 2015 р., розкоп III, яма 1; *7—11* — 2016 р., споруда 1; *12* — 2016 р., вал)

голівкою на кшталт заготівки інструменту і за сучасними аналогіями нагадує інструмент для плетіння сітей [Мельниковская, 1968/85, с. 18; Каравайко, Горбаненко, 2012, с. 141]. Щоправда, це знаряддя походить з культурного шару городища, О.М. Мельниківська припускає, що воно може мати юхнівське походження [Мельниковська, 1978, с. 77], хоча підстав на користь будь-якої хронологічної інтерпретації немає. Три інші кістяні пластинки (рис. 17, *13—15*) походять з роменського житла (напівземлянки) 2, щоправда, не мають таких виразних обрисів [Мельниковська, 1978, с. 79, рис. 5, *11—13*].

Досі за археологічними дослідженнями надзвичайно складно встановити роль і місце ***збиральництва*** з-поміж інших привласнюючих форм господарювання. Надзвичайно рідкісними маркерами, доступними за природничими визначеннями, є знахідки шкаралупи горіха ліщини, а також рештки різних плодів і ягід, однак їхні знахідки взагалі надзвичайно рідкісні. Артефакти ж узагалі не можуть бути маркерами збиральництва, оскільки для нього найчастіше використовують звичайні побутові речі широкого спектру вживання [1]. Так, на жаль, досі залишається лише здогадуватися, яку саме частку гриби та лісові ягоди могли становити у раціоні давніх мешканців: в етнографічній літературі знаходимо лише констатацію факту, що гриби, а також лісові ягоди

1. Навіть історики зазначають, що про збиральництво, незважаючи на те що воно є найдавнішим промислом, можна сказати дуже небагато, оскільки воно практично не зафіксоване в історичних документах [Шипилов, 2006, с. 115].

й горіхи слугували важливим доповненням у раціоні [Народы …, 1964, с. 395].

* * *

Похідним видом діяльності від тваринництва і мисливства є обробка тваринної кістки та рогу. Серед матеріалів зі Свердловського-1 вироби з кістки репрезентовані предметами з мінімумом обробки тваринної кістки, які можна інтерпретувати як знаряддя праці. Один кінець зазначених знарядь, який виділяється як робочий, має природне загострення або був спеціально сформований. Всього з нових досліджень походить шість таких знарядь. Два з них виготовлені з кісток дрібної худоби, в яких навскіс зрізано один з епіфізів; інший слугував своєрідним руків'ям. Одне з цих знарядь має сліди інтенсивного лощіння по всій довжині, що вказує на його тривале використання (рис. 17, *6*), на іншому лощіння, характерного для знарядь, які використовувалися, не простежено (рис. 17, *8*). Отже, кістка була оброблена відповідним чином, але знаряддя не використовували. Ще три знаряддя виготовлені з компактної речовини довгих кісток ніг великих копитних (рис. 17, *9—11*), розколотих уздовж, всі вони мають сліди лощіння, а отже їх використовували за призначенням. При цьому на одному з них (рис. 17, *11*) лощіння функціональної частини дуже слабке і майже не простежується. Можливо, знаряддя використовували короткий час. На цьому знарядді добре помітні сліди обробки різальним інструментом на робочій частині. В одному випадку для виготовлення знаряддя використана природна форма кістки, функціональна частина, природно загострена, ще трохи підправлена і підгострена (рис. 17, *7*). Сліди інтенсивного лощіння всього знаряддя вказують на його тривале використання. Отже всі знаряддя виготовлені з тваринних кісток за кількома технологічними схемами: з природно загострених кісток з подальшою підправкою функціональної частини, з компактної речовини довгих кісток ніг великих копитних, розколених уздовж, з цілих кісток дрібних копитних, у яких навскіс зрізано один із епіфізів.

Знаряддя описаного типу часто зустрічаються як на слов'янських, так і на давньоруських пам'ятках. Зокрема, вони були виявлені у роменських комплексах городища Свердловського-1 при його дослідженні у 1968-х р. (рис. 17, *4, 5*) [Мельниковська, 1978, рис. 5, *14, 21*]. Ці знаряддя часто кваліфікують у літературі як проколки. Зокрема, так вони охарактеризовані й автором перших досліджень [Мельниковська, 1978, с. 79], що не зовсім точно, оскільки їх різні види мали неоднакове функціональне призначення. Л.І. Смірнова вказує на три можливі функції загострених знарядь: проколювання, закріплення та плетіння / розв'язування [Смирнова, 1999, с. 143]. Власне кажучи, примітивне знаряддя з загостреним кінцем поліфункціональне.

Більшість знарядь праці з кістки була призначена для обробки шкури, хутра або інших м'яких матеріалів, проте в деяких випадках можна припускати інше призначення знаряддя (наприклад, як орнаментири для кераміки). Загалом характеризуючи описані вироби зі Свердловського-1, можна зазначити, що кінцеві частини у більшості з них залощені, що вказує на контакт з м'яким матеріалом (можливо, шкурою, хутром або тканиною). За формою робочої частини, їх могли використовувати для обробки швів або подібних операцій. Проте є також приклад інструменту, на функціональній частині якого простежено доволі грубі подряпини, які не могли створитися при роботі з м'якою фактурою (рис. 17, *10*). Отже, зазначене знаряддя могли використовувати для інших робіт, або, можливо, це сліди крупного абразиву, які утворилися під час його підточування.

Крім примітивних знарядь праці, серед артефактів з кісткових матеріалів є також фрагмент трубчастої кістки великої копитної тварини (епіфіз з частиною діафізу) зі слідами пилки на торці і відрізана гілка рогу оленя. Враховуючи те, що для обробки використовували переважно компактну речовину довгих кісток ніг великих копитних, позбавлену епіфізів, кістку можна інтерпретувати як відходи виробництва (рис. 17, *12*). Ріг практично без обробки, лише подекуди на поверхні простежуються слабкі сліди скобління (рис. 17, *3а*). Його слушно вважати заготовкою.

Загалом набір кістяних артефактів зі Свердловського-1 відповідає тому, що був характерним для слов'янських поселень доруського періоду. Предмети з кістки не відзначаються різноманітністю і репрезентовані переважно примітивними знаряддями праці.

7. ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ

Складність інтерпретації співвідношення відтворюючих і привласнюючих форм господарювання мешканців городища полягає в тому, що для матеріалів різних категорій (археотеріологічні, археоіхтіологічні, палеоетноботанічні) без додаткових досліджень важко встановити кореляцію. Єдино можливим матеріалом для оцінки значення категорій продуктів харчування є м'ясна продукція, отримувана від домашніх і диких тварин. За цими даними слід визнати, що мисливство у м'ясному асортименті відігравало значну допоміжну роль (а за показниками птиці — взагалі могло відігравати провідну роль). За результатами іхтіологічних визначень (статевозріла риба значних розмірів), слід вважати, що риболовля була суттєвим доповненням до раціону давніх мешканців Свердловського-1. Значення збиральництва оцінити неможливо, однак, на

фоні суттєвої ролі двох інших привласнюючих галузей, видається логічним, що і цей напрям забезпечував стабільну і значну частку продуктів харчування.

Отже, за таких умов можливим є лише загальний висновок про тип господарювання, за якого привласнюючі й відтворюючі галузі могли мати паритетне значення.

Спроба зіставити кількість продуктів рослинного і тваринного походження на основі отриманих даних також має суто умовний характер. Навіть етнографічні дані для цього мало придатні [1], оскільки обумовлюються різноманітними впливами (впровадження християнства з відповідними обмеженнями у їжі; зміна асортименту вирощуваних, відтак вживаних у їжу городницьких рослин внаслідок культурних впливів тощо). Втім, за підрахунками етнографів, частка рослинної їжі могла становити від половини до 2/3.

Нині з'явилася можливість проведення аналізу антропологічних решток з метою встановлення кількості важких і звичайних стабільних ізотопів, насамперед вуглецю й азоту. За їхнім співвідношенням можна встановити надання переваги у виборі їжі тваринного чи рослинного походження [Добровольская, Решетова, 2012, с. 144]. Подібних визначень для слов'янських матеріалів досі не проведено. Отже, встановлення співвідношення рослинної й тваринної їжі як чинників формування кісток у слов'ян є справою майбутнього. Зараз лише можемо скористатися загальним прикладом такого аналізу, проведеного на хронологічно близьких антропологічних матеріалах Верхнього Салтова (салтівська культура; Харківська обл.), за результатами якого встановлено, що частки їжі рослинного й тваринного походження були приблизно однаковими [Добровольская, Решетова, 2012, с. 148]. Безумовно, такий приклад буде віддаленим у культурному й етнічному сенсі, однак він є демонстрації того, що люди, які стабільно займались сільським господарством і вели осілий спосіб життя, вживали у їжу не менше половини продуктів рослинного походження.

Вище вже було розглянуто співвідношення м'ясної продукції між тваринництвом і мисливством: частка першого у забезпеченні м'ясом становила близько 70 %, другого, відповідно, близько 30 %. Відповісти на запитання про частку рибної продукції складніше. Так, характеризуючи рибальство у східних слов'ян, А.В. Куза підкреслював його важливість, оскільки сільське господарство не завжди було стабільним джерелом надходження продуктів харчування (з природних чи антропогенних причин) [Куза, 1970]. Втім через відсутність точних даних він не мав змоги виділити приблизну частку продуктів рибальства у харчуванні. Дійсно, етнографічні матеріали лише частково прояснюють це питання. Так, частку риби в раціоні населення Європейської частини Росії наприкінці XIX ст. порівнюють приблизно з половиною м'ясної продукції, отримуваної від ВРХ. Водночас В.А. Мальм підкреслила, що на таку кількість риби в раціоні могла впливати християнізація з обов'язковими постами [Мальм, 1956, с. 117]. Нагадаємо, що за нашими підрахунками, частка яловичини становить близько 60 %. Отже, у перерахунку всіх продуктів тваринного походження (прийнятих за 100 %), отримуємо: до 3/5 частки від свійських ссавців, близько 1/4 — диких, до 1/5 — риби [2] (рис. 18).

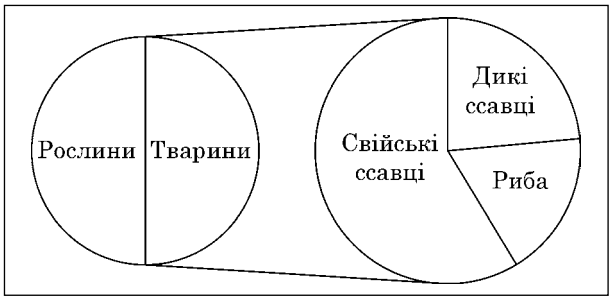

Рис. 18. Ймовірний розподіл їжі

* * *

Підсумовуючи сказане, слід зауважити, що отримані в ході дослідження результати засвідчують перспективність комплексного міждисциплінарного підходу до опрацювання різноманітних органічних залишків, виявлених під час археологічних розкопок. Такий підхід дає змогу суттєво розширити джерела до вивчення біогосподарської діяльності давнього населення, а також деталізувати палеоекологічні аспекти життєдіяльності його мешканців.

1. У етнографічній літературі наголошено на тому, що пости як форма обмеження у виборі їжі притаманні будь-якій з нині відомих світових релігій, коренями сягають давнини і в сучасних релігіях закріплюють статус цих обмежень. Однак християнські пости могли видозмінити спрямованість обмежень, що не дозволяє автоматично переносити вплив посту на асортимент і кількість вживаної їжі різного походження на раніші часи [Громов, 1966, с. 83—84].

2. Розуміємо, що такі підрахунки мають занадто умовний характер, однак, на нашу думку, вони покликані принаймні позначити ймовірні тенденції, які згодом можуть бути відкориговані подальшими природничими дослідженнями.

СЛОВНИК ЛАТИНСЬКИХ НАЗВ ФЛОРИ І ФАУНИ, ВИКОРИСТАНИХ У СТАТТІ

РОСЛИНИ

КУЛЬТУРНІ

Avena sp. — овес
Cerealia — культурні зернові
Hordeum vulgare — ячмінь плівчастий
Lens culinaris — сочевиця звичайна
Panicum miliaceum — просо
Pisum sativum — горох посівний
Secale cereale — жито
Triticum aestivum s. l. — пшениці м'які голозерні
Triticum dicoccon — пшениця двозернянка

БУР'ЯНИ

Convolvulus arvensis — березка польова
Setaria sp. — мишій (рід)

ДЕРЕВНІ

Betula sp. — береза (рід)
Pinus sylvestris — сосна звичайна
Populus sp. — тополя (рід, включаючи осику)
Quercus sp. — дуб (рід)

ТВАРИНИ

МОЛЮСКИ

Viviparus viviparus — живородка річкова

РИБИ

Abramis brama — лящ звичайний
Aspius aspius — білизна європейська
Cyprinus carpio — короп звичайний
Esox lucius — щука звичайна
Perca fluviatilis — окунь річковий
Rutilus rutilus — плітка звичайна
Sander lucioperca — судак звичайний
Silurus glanis — сом європейський

ПТАХИ

Anas platyrhynchos — крижень
Anas crecca / quercuedulla — чирянка мала, або чирянка велика
Anser anser / *Anser anser* f. *Domestica* — гуска сіра, або домашня
Ardea cinerea — чапля сіра
Clangula hyemalis — морянка
Gallus domestica — курка домашня
Lyrurus tetrix — тетерук
Perdix perdix — куріпка сіра

ССАВЦІ

Alces alces — лось звичайний
Bos taurus — бик домашній (велика рогата худоба)
Canis lupus — вовк сірий
Capreolus capreolus — козуля звичайна
Castor fiber — бобер річковий
Equus caballus — кінь свійський
Ovis aries vel *Capra hircus* — вівця або коза (мала рогата худоба)
Sus domestica — свиня домашня
Sus scrofa ferus — свиня дика
Vulpes vulpes — лисиця звичайна

Александровский А.Л. Естественнонаучные исследования на археологических памятниках Сетеи: почвы, антракология // Археология озерных поселений IV—II тыс. до н. э.: хронология культур и природно-климатические ритмы. Материалы Междунар. конф., посвящ. полувековому исследованию свайных поселений на северо-западе Росии (Санкт-Петербург, 13—15 ноября 2014 г.). — СПб, 2014. — С. 134—146.

Антипина Е.Е. Костные остатки животных из поселения Горный (биологические и археологические аспекты исследования) // РА. — 1999. — № 1. — С. 103—116.

Антипина Е.Е. Методы моделирования относительной численности домашних животных в хозяйстве древних поселений: от остеологического спектра к составу стада // Матеріали та дослідження з археології Східної Європи: від неоліту до кімерійців. — Луганськ, 2007. — № 7. — С. 297—303.

Антипина Е.Е. Состав древнего стада домашних животных: логические аппроксимации // Opus: междисциплинарные исследования в археологии. — М., 2008. — Вып. 6. — С. 67—85.

Безусько Л.Г., Климанов В.А. Клімат і рослинність рівнинної частини західної УРСР у пізньопісляльодовиків'я // УБЖ. — 1987. — **43**, № 3. — С. 54—58.

Блохина Н.Г., Лисицына Г.Н. Из работ по определению дерева и углей, найденных при раскопках // КСИА. — 1962. — Вып. 92. — С. 100—102.

Бобринский А.А. Гончарство Восточной Европы. — М., 1978. — 272 с.

Болдаков Е.В. Жизнь рек. — М.; Л., 1951. — Вып. 28. — 64 с.

Борисенков Е.П., Пасецкий В.М. Экстремальные природные явления в русских летописях XI—XIII вв. — Л., 1983. — 240 с.

Васильев С.А., Бозински Г., Бредли Б.А. и др. Четырехъязычный (русско-англо-франко-немецкий) словарь-справочник по археологии палеолита. — СПб, 2007. — 264 с.

Веселовський І.В., Лисенко А.К., Манько Ю.П. Атлас-визначник бур'янів. — К., 1988. — 72 с.

Вихров В.Е. Диагностические признаки древесины главнейших лесохозяйственных и лесопромышленных пород СССР. — М., 1959. — 132 с.

Военно-топографическая карта Российской Империи. — Ф.Ф. Шуберт. Масштаб: 3 версты в 1 дюйме. — 1846—1863. — Ряд XXV, лист 6. — Исправл. по рекогносцир. 1868 г.

Войнаровський В.М. Промисли та допоміжні ремесла населення півдня Східної Європи в I—XIII ст. (археологічне відображення та інтерпретація). — Львів, 2014. — 438 с.

Гаммерман А.Ф.,. Никитин А.А., Николаева Т.Л. Определитель древесин по микроскопическим признакам с альбомом микрофотографий. — М.; Л., 1946. — 144 с.

Гатцук С.А. Раскопки 1907 г. Городища и курганы / НА рукописного архива ИИМК РАН. — Ф. 1, оп. 10. Спр. № 41.

Генеральный штаб: Шостка. Состояние местности на 1986 г. — 1987. — М-36-7.

Генсірук С.А. Ліси України. — К., 1992. — 408 с.

Горбаненко С.А. Землеробство і тваринництво слов'ян Лівобережжя Дніпра другої половини I тис. н. е. — К., 2007. — 198 с.

Горбаненко С.А. Методи інтерпретації сільськогосподарських матеріалів // Археологія: від джерел до реконструкцій. — К., 2011. — С. 201—214 (АДІУ. — Вип. 5).

Горбаненко С.А. Природа и хозяйство у населения юхновской культуры // Stratum plus. — 2012. — № 3. — С. 293—315.
Горбаненко С.А. Сельское хозяйство до образования Киевской Руси // Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства: Материалы междунар. науч. конф., посвящ. 110-летию со дня рожд. И.И. Ляпушкина (1902—1968) (Санкт-Петербург, 3—5 декабря 2012 г.). — СПб, 2012а. — С. 106—109.
Горбаненко С.А. Палеоботанічні дослідження салтівських пам'яток Лісостепу // Салтово-маяцька археологічна культура: проблеми та дослідження. — Харків, 2013. — Вип. 3. — С. 45—51, 148—150.
Горбаненко С.А. Зернове господарство сіверян // Археологія. — 2014. — № 1. — С. 113—123.
Горбаненко С.А. Палеоетноботанічні дослідження слов'янських пам'яток Буковини // Археологічні студії. — Київ; Чернівці, 2014а. — Вип. 5. — С. 200—211.
Горбаненко С.А. Палеоетноботанічні матеріали з НФ ІА НАН України зі слов'янських пам'яток // Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Результати досліджень. — К., 2014б. — С. 180—186 (АДІУ. — Вип. 1 (12)).
Горбаненко С.А. Археоботанические исследования материалов из археологического комплекса Горналь // КСИА. — 2014в. — Вып. 234. — С. 353—361.
Горбаненко С.А. Рільництво у носіїв боршевської культури // Археологія. — 2014г. — № 2. — С. 110—120.
Горбаненко С.А. Палеоетноботанічні дані з поселення райковецької культури Мала Снітинка // Археологія. — 2015. — № 1. — С. 109—116.
Горбаненко С.А. Флотація й промивання як методи археологічних досліджень: реалії й перспективи // Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Проблеми та відкриття. — К., 2016. — С. 137—144 (АДІУ. — Вип. 1 (18)).
Горбаненко С.А., Пашкевич Г.О. Землеробство давніх слов'ян (кінець I тис. до н. е. — I тис. н. е.). — К., 2010. — 316 с.
Горбаненко С.А., Колода В.В. Сільське господарство на слов'яно-хозарському порубіжжі. — К., 2013. — 238 с.
Горбаненко С.А., Ковальчук О.М. Риболовецький промисел ранніх слов'ян Середнього Подніпров'я (за матеріалами городища Монастирок) // Археологія. — 2017. — № 1. — С. 109—110.
Готун І.А., Горбаненко С.А. Землеробство жителів слов'янського поселення в уроч. Козаків яр у Ходосівці // In Sclavenia terra. — К., 2016. — Вип. 1. — С. 153—171.
Григорьев А.В. Северская земля в VIII — начале XI века по археологическим данным. — Тула, 2000. — 264 с. (Тр. Тул. археол. экспедиции. — Вып. 2).
Громова В.И. Определитель млекопитающих СССР по костям скелета. Определитель по крупным трубчатым костям (с альбомом рисунков). — М., 1950. — 116 с. (Тр. Комиссии по изуч. четвертич. периода. — **IX**, вып. 1).
Громова В.И. Остеологические отличия родов Capra (козлы) и Ovis (бараны). Руководство для определения ископаемых остатков. — М., 1953. — 124 с. (Тр. Комиссии по изуч. четвертич. периода. — **X**, вып. 1. — 124 с.).
Громова В.И. Определитель млекопитающих СССР по костям скелета. Определитель по крупным костям заплюсны. — М., 1960. — 107 с. (Тр. Комиссии по изуч. четвертич. периода. — **XVI**, вып. 2).
Громов Г.Г. Методика этнографических экспедиций. — М., 1966. — 106 с.
Жизнь животных. Млекопитающие, или звери. — М., 1971. — Т. 6. — 628 с.
Житенева Л.Д. Промысловая фауна рыб и рыболовство бассейна Черного моря по археологическим материалам: Дисс. … канд. биол. наук. — М., 1964. — 215 с.
Журавлев О.П. О методике полевых определений костей скелета домашних овец и коз из археологических памятников // Новые методы археологических исследований. — К., 1982. — С. 205—216.
Журавлев О.П. Животноводство и охота у племен эпохи бронзы на территории Северного Причерноморья и Приазовья // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. — V в. н. э.). — К., 1991. — С. 137—138.
Журавлев О.П. Остеологические материалы из памятников эпохи бронзы лесостепной зоны Днепро-Донского междуречья. — К., 2001. — 200 с.
Журавльов О.П. Остеологічні матеріали з ранньослов'янського поселення Обухів 2 // In Sclavenia terra. — К., 2016. — Вип. 1. — С. 172—205.
Зеленин Д.К. Русская соха, ее история и виды. — Вятка, 1907. — 189 с.
Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография. — М., 1991. — 512 с.
Зінченко О.І., Салатенко В.Н., Білоножко М.А. Рослинництво: підручник. — К., 2001. — 592 с.
Казаков А.Л. Радичевский курганный некрополь // Проблеми ранньослов'янської і давньоруської археології Посем'я. — Білопілля, 1994. — С. 22—24.
Казаков А.Л., Черненко О.Є. Черниговский детинец IX—XIII веков в свете новых археологических материалов // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: Зб. наук. пр., присвяч. 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. — Чернігів, 2007. — С. 119—125.
Казаков А.Л., Черненко Е.Е. Археологические исследования северянского Радичева // Археологические исследования в еврорегионе «Днепр» — 2012. — Гомель, 2013. — С. 171—175.
Каравайко Д.В. Памятники юхновской культуры Новгород-Северского Полесья. — К., 2012. — 276 с.
Каравайко Д.В., Горбаненко С.А. Господарство носіїв юхнівської культури. — К., 2012. — 304 с.
Клименко В.В., Слепцов А.М. Климат и история России в IX—XVI вв. // Вестн. МЭИ. — 1999. — № 2. — С. 85—93.
Коваленко В.П. К исторической топографии Черниговского детинца // Проблемы археологии Южной Руси: Материалы ист.-археолог. семинара «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.». — К., 1990. — С. 15—23.
Кравченко Н.М., Пашкевич Г.А. Некоторые проблемы палеоботанических исследований (по материалам Обуховской территориальной группы памятников I тыс. н. э.) // Археология и методы исторических конструкций. — К., 1985. — С. 177—190.
Кравченко Р.А., Горбаненко С.А. Дані з землеробства з городища Радичівське-3. — Підготовлено до друку.
Куза А.В. Рыболовство у восточных славян во второй половине I тыс. н. э. // МИА. — 1970. — № 176. — С. 132—137.
Куза А.В. Рыбный промысел в Древней Руси. — М.; СПб, 2016. — 208 с.
Культурная флора СССР. Т. 2, ч. 1: Рожь. — Л., 1989. — 368 с.

Куриленко В.Е. Отчет о разведках 1988 года / НА ІА НАН України. — 1988/93.
Куриленко В.Е. Научный отчет о разведках музея в 1989 г. в регионе Средней Десны / НА ІА НАН України. — 1989/65.
Куриленко В.Е. Научный отчет о разведках Мезинского археологического музея (Черниговской обл., Коропского района) за 1994 г. на Средней Десне / НА ІА НАН України. — 1994/45.
Куриленко В.Е. Научный отчет о разведках Мезинского археологического музея (Черниговской обл., Коропского района) за 1995 г. на Средней Десне / НА ІА НАН України. — 1995/78.
Куриленко В.Е. Научный отчет о разведках Мезинского археологического музея за 1998 г. / НА ІА НАН України. — 1998/87.
Лебедева Е.Ю. Методические аспекты археоботанических исследований // Матеріали та дослідження з археології Східної Європи: від неоліту до кімерійців. — Луганськ, 2007. — № 7. — С. 289—296.
Лебедева Е.Ю. Археоботаническая реконструкция древнего земледелия (методические критерии) // Opus: междисциплинарные исследования в археологии. — М., 2008. — Вып. 6. — С. 86—109.
Лебедев В.Д. Пресноводная четвертичная ихтиофауна Европейской части СССР. — М., 1960. — 404 с.
Левашова В.П. Сельское хозяйство. Очерки по истории русской деревни // Тр. ГИМ. — 1956. — № 32. — С. 19—103.
Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое: О культуре восточных славян в период сложения Киевского государства. — М.; Л., 1958 — 328 с. (МИА. — Вып. 74).
Магомедов Б.В. Керамические пряслица черняховской культуры. — К., 2015. — 170 с.
Мальм В.А. Промыслы древнерусской деревни // Тр. ГИМ. — 1956. — Вып. 32. — С. 106—138.
Мельниковская О.Н. Отчет о работах Юхновского отряда Приднепровской экспедиции за 1967 г. / НА ІА НАН України. — 1967/43.
Мельниковская О.Н. Отчет о работах Деснинского отряда ИА АН СССР в 1968 г. / НА ІА НАН України. — 1968/85.
Мельниковская О.Н. Раскопки памятников юхновской культуры на Десне и Сейме // АО 1968 г. — М., 1969. — С. 58—59.
Мельниковська О.М. Поселення поблизу с. Свердловка на Чернігівщині // Археологія. — 1978 — Вип. 28 — С. 76–81.
Мовчан Ю.В. Риби України (визначник-довідник). — К., 2011. — 444 с.
Мовчан Ю.В. Сучасний склад іхтіофауни басейну Верхнього Дніпра (фауністичний огляд) // Збірник праць Зоологічного музею. — 2012. — № 43. — С. 35—50.
Моця О.П., Томашевський А.П. Просторові та еколого-господарчі аспекти досліджень давньоруського селища Автуничі // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. — К., 1997. — № 1. — С. 28—42.
Народы Европейской части СССР. — М., 1964. — Т. 1. — 984 с.
Падин В.А. Раскопки поселения в урочище Макча близ Трубчевска // СА. — 1969. — № 4. — С. 208—218.
Панченко С.М., Андрієнко Т.Л., Гаврись Г.Г., Кузьменко Ю.В. Екологічна мережа Новгород-Сіверського Полісся. — Суми, 2003. — 92 с.
Переверзєв С.В. Дослідження літописного Чорнобиля // Дослідження Київського Полісся. — К., 2016. — С. 85—92 (АДІУ. — Вип. 3 (20)).
Петраускас О.В., Шишкин Р.Г., Абашина Н.С. Новые исследования раннеславянского поселения Обухов 2 // Stratum plus. — 2011. — № 5. — С. 61—88.
Петров В.П. Памятники корчакского типа (по материалам раскопок С.С. Гамченко) // МИА. — 1963. — Вып. 108. — С. 16—38.
Підоплічко І.Г. До питання про свійські тварини трипільських поселень Халеп'я, Андріївка, Усатове // Наук. зап. ІІМК. — 1937. — Кн. 2. — С. 111—120.
Природа Украинской ССР. Животный мир. — К., 1985. — 240 с.
Природа Украинской ССР. Почвы / Вернандер Н. Б., Гоголев И.Н., Ковалишин Д.И. и др. — К., 1986. — 214 с.
Пуголовок Ю.О., Володарець-Урбанович Я.В., Горбаненко С.А. та ін. Міждисциплінарні дослідження Глинського археологічного комплексу в 2014 році // Археологічні дослідження Більського городища 2014. — Київ; Котельва, 2015. — С. 107—128.
Пуголовок Ю.О., Горбаненко С.А., Сергєєва М.С., Яніш Є.Ю. Палеоекологія околицьГлинського археологічного комплексу XIII—XIV ст. // Археологія. — 2015а. — № 4 — С. 109—128.
Пуголовок Ю.О., Володарець-Урбанович Я.В., Горбаненко С.А та ін. Міждисциплінарні дослідження Глинського археологічного комплексу в 2015 році // Археологічні дослідження Більського городища 2015. — Київ; Котельва, 2016. — С. 103—127.
Раскатов П.Б. Заключение об исследовании древесины с городища Титчиха // Москаленко А.Н. Городище Титчиха. — Воронеж, 1965. — С. 265—266.
Самоквасов Д.Я. Древние города России. — СПб, 1873. — 25 с.
Самоквасов Д.Я. Северянская земля и северяне по городищам и могилах. — М., 1908. — 120 с.
Северинівське городище скіфського часу: біогосподарський аспект досліджень / Ю.В. Болтрик, С.А. Горбаненко, М.В. Кублій, М.С. Сергеєва, Є.Ю. Яніш // Археологія і простір. — К., 2015. — С. 155—192 (АДІУ. — Вип. 4 (17)).
Семенов А.И. К толкованию ксилотомических анализов из курганов хазарского времени // Курган: Историко-культурные исследования и реконструкции. Тез. докл. тематич. науч. конф. — СПб, 1996. — С. 16—17.
Сенюк О.Г. Археозоологічні матеріали з розкопок городища Свердловка-1 у 2015 році // Історико-археологічний та природно-екологічний потенціал Мезинської округи: минуле, сучасне та перспективи розбудови. — Чернігів, 2015. — С. 98—100.
Сергеева М.С. Археологическая древесина как источник для исторических реконструкций: постановка проблемы и первые результаты (на материалах Южной Руси) // Археология Восточноевропейской лесостепи: Материалы II-й Междунар. конф. (Воронеж, 18—20 декабря 2015 г.). — Воронеж, 2016. — С. 371—378.
Сергєєва М.С. Палеодендрологічні і антракологічні дослідження // АДУ 2015. — К., 2016. — С. 249—251.
Сергєєва М.С., Черненко О.Є. Дерев'яні вироби з давньоруського Чернігова (матеріали розкопок 2006 р. на території Чернігівського дитинця) // Археологія. — 2016. — № 1. — С. 32—42.
Слепцов А.М., Клименко В.В. Обобщение палеоклиматических данных и реконструкция климата Восточной Европы за последние 2000 лет // История и современность. — 2005. — № 2. — С. 118—137.
Смирнова Л.И. Проколки. Хронология и функциональное назначение // ННЗ. — 1999. — Вып. 13. — С. 142—162.

Сукачев В.Н. Определитель древесных пород. — М., 1940. — 497 с.
Теплотворность дров // Сайт: Огниво. Альтернативное отопление. — Електрон. ресурс; режим доступу: http: // tehnopost.kiev.ua/drova/28—teplotvornost-drov.html
Тимченко Н.Г. К истории охоты и животноводства в Киевской Руси (Среднее Поднепровье). — К., 1972. — 204 с.
Томашевський А.П. Просторові та палеоекологічні дослідження Південноруських земель: результати, нові підходи, перспективи // Проблеми давньоруської та середньовічної археології. — К., 2010. — С. 174—206 (АДІУ. — Вип. 1).
Уварова П.С. Выписки из дела Черниговского статистического комитета, Исторического общества Нестора Летописца, и граф. П.С. Уваровой // Тр. Московс. предварительного комитета по устройству XIV АС. — М., 1906. — С. 73—93.
Фесенко Г.В., Бокотей А.А. Птахи фауни України: польовий визначник. — К., 2002. — 416 с.
Фіторізноманіття Українського полісся та його охорона. — К., 2006. — 316 с.
Флинт В.И., Чугунов Ю.Д., Смирин В.М. Млекопитающие СССР. — М., 1970. — 420 с.
Цалкин В.И. Древнее животноводство племен Восточной Европы и Средней Азии. — М., 1966. — 158 с. (МИА. — Вып. 135).
Черненко О.Є., Казаков А.Л. Рижий В.В. Дослідження на території м. Чернігова // АДУ 2010. — Київ; Полтава, 2011. — С. 364—365.
Черненко О.Є., Луценко Р.М. Археологічні дослідження городища Свердловка-1 в 2015 р. // Історико-археологічний та природно-екологічний потенціал Мезинської округи: минуле, сучасне та перспективи розбудови. — Чернігів, 2015. — С. 27—31.
Черненко О.Є., Луценко Р.М., Кравченко Р.А. Дослідження на території Мезинського національного природного парку // АДУ 2014. — К., 2015. — С. 297—298.
Черненко О.Є., Луценко Р.М., Кравченко Р.А. Роботи на території Мезинського національного природного парку // АДУ 2015. — К., 2016. — С. 226—228.
Швець Г.І. Розподіл стоку річок УРСР по сезонах і місяцях. — К., 1946. — 106 с.
Швець Г.І., Дрозд Н.І., Левченко С.П. Каталог річок України. — К., 1957. — 194 с.
Шекун А.В. Отчет об археологических исследованиях на Черниговщине в 1983 г. / НА ІА НАН України. — 1983/170.
Шипилов А.В. Традиционная производственная культура России: сельское хозяйство и присваивающие промыслы. — Воронеж, 2006. — 312 с.
Шпет Г.И. Ископаемые остатки рыб Среднего Днепра // Тр. НИИ пруд. и оз.-речн. хозяйства. — 1949. — № 6. — С. 43—57.
Шрамко Б.А., Цепкин Е.А. Рыболовство у жителей Донецкого городища в VIII—XIII вв. // СА. — 1963. — № 2. — С. 74—84.
Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. — Електрон. ресурс; режим доступу: http: // gatchina3000.ru/brockhaus-and-efron-encyclopedic-dictionary/index.htm
Яблоков А.С. Воспитание и разведение здоровой осины. — М., 1963. — 440 с.
Яжджевский К. О значении возделываемой ржи в культурах железного века в бассейнах Одры и Вислы // Древности славян и Руси. — М., 1988. — С. 98—99.
Яниш Е.Ю. Приложение 3. Результаты определения таксономической принадлежности остатков костей рыб из раскопок Животинного городища // Винников А.З. Юго-Восточная окраина славянского мира в VII — начале XIII вв. (Животинное городище на р. Воронеж). — Воронеж, 2014. — С. 360—367.
Янушевич З.В. Культурные растения Юго-Запада СССР по палеоботаническим исследованиям. — Кишинев, 1976. — 214 с.
Янушевич З.В. Культурные растения Северного Причерноморья: палеоэтноботанические исследования. — Кишинев, 1986. — 90 с.
Ясновська Л.В. Давньоруські старожитності Мізинської округи в дослідженнях В.Є. Куриленка // Історико-археологічний та природно-екологічний потенціал Мезинської округи: минуле, сучасне та перспективи розбудови. — Чернігів, 2015. — С. 31—34.
Boessneck J., Müller H.-H., Teichert M. Osteologische Unterscheidungsmerkmale zwischen Schaf (*Ovis aries* Linne) und Zige (*Capra hircus* Linne). — Halle, 1964. — 125 S. (Kuhn-Archiv. — Bd. 78, H. 1—2).
Burroughs W. Climate Change in Prehistory. The End of the Reign of Chaos. — Cambridge; New York; Melbourne; Madrid; Cape Town; Singapore; São Paulo, 2005. — 356 p.
Godwin H., Tansley A.G. Prehistoric charcoals as evidence of former vegetation, soil and climate // Journal of Ecology. — 1941. — **29**. — P. 117—126.
Gorobets L.V., Matlaev I.V. Birds from the Old East Slavic settlement «Igren 8» (12th—13th century AD; Ukraine) // Visnyk of Dnipropetrovsk University: Biology, ecology. — 2014. — **22** (**1**). — P. 66—70.
Gorobets L., Kovalchuk O. Birds in the Medieval culture and economy of the East Slavs in the 10—13th cent. AD // Environmental Archaeology: The Journal of Human Palaeoecology. — 2016 (Published online. DOI: 10.1080/14614103.2016.1141088).
Kratochvil Z. Species criteria on the distal section of the Tibia in *Ovis ammon* F. *aries* L. and *Capra aegagrus* F. *hircus* L. // Acta veterinaria. — Brno, 1969. — **38**. — P. 483—490.
Kuna M., Hajnalová M., Kovačiková L. et all. Raně středověký areál v Roztokách z pohledu ekofaktů // Památky archeologické. — 2013. — **CIV**. — P. 59—147.
Lange E. The development of agriculture during the first millennium AD. // Geologiska Geologiska Föreningens i Stockholm Förhandlingar. — 1975. — **97**. — P. 115—124.
Marston J.M. Modeling wood acquisition strategies from archaeological charcoal remains // Journal of Archaeological Science. — 2009. — **36**. — P. 2192—2200.
Popper V.S., Hastorf C.A. Introduction // Current Palaeoethnobotany. Analytical methods and cultural interpretations of archaeological plant remains. — 1988. — P. 1—16.
Salisbury K.J., Jane F.W. Charcoals from Maiden Castle and their significance in relation to the vegetation and climatic conditions in prehistoric times // Journal of Ecology. — 1940. — **28**. — P. 310—325.
Schramm Z. Różnice morfologiczne niektórych kości kozy i owcy // Roczniki Wyższej Szkoły Rolniczej w Poznaniu. — Poznan, 1967. — **36**. — S. 107—131.
Serjeantson D. Birds (Cambridge Manuals in Archaeology). — Cambridge, 2009. — 486 p.
Tomek T., Bochenski Z.M. A key for the identification of domestic bird bones in Europe: Galliformes and Columbiformes. — Krakow, 2009. — 111 p.
Veal R. Examining continuity in landscape exploitation: Late Roman fuel consumption in Silchester's *Insula* IX // Silchester and the Study of Romano-British urbanism. — Portsmouth, 2012. — P. 227—245

(Journal of Roman Archaeology. — Supplementary series. — N 90).
Veal R. From context to economy: charcoal as an archaeological interpretative tool. A case study from Ponpeii (3rd c. BC — AD 79) // More that just Numbers? The Role of Science in Roman Archaeology. — Portsmouth, 2012. — P. 19—51 (Journal of Roman Archaeology. — Supplementary series. — N 91).
Veal R. Fuelling Ancient Mediterranean cites: a framework for charcoal research // The Ancient Mediterranean Environment between Science and History. — Leiden; Boston, 2013. — P. 37—58.
Veal R., Thompson G. Fuel supplies for Pompeii. Pre-Roman and Roman charcoals for the Casa delle Vestali // Charcoals from the Past: Cultural and Palaeoenvironmental Implications. Proceedings of the Third International Meeting of Anthracology (Cavallino — Lecce (Italy), June 28th — July 1st 2004). — Oxford, 2008. — P. 287—298 (BAR. — **S1807**).
https: // yandex.ua/maps/

Е. Е. Черненко, Р. А. Кравченко, С. А. Горбаненко, Л. В. Горобец, А. Н. Ковальчук, О. Г. Сенюк, М. С. Сергеева

СВЕРДЛОВСКОЕ-1: БИОХОЗЯЙСТВЕННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЖИТЕЛЕЙ РОМЕНСКОГО ГОРОДИЩА НА ЧЕРНИГОВЩИНЕ

Городище Свердловское I расположено на правом берегу р. Десна на мысу, возвышающемся над долиной реки на 45—50 м (рис. 1; 4). Памятник известен уже около 150 лет; стационарные исследования в 1968 г. проводила экспедиция под руководством О.Н. Мельниковской, а с 2014 г. — Е.Е. Черненко.

В результате недавних исследований городища в научный оборот вводится блок новых данных касательно его палеоэкологии и биохозяйственной специфики. Эти данные были получены благодаря применению естественнонаучных методов в дополнение к классическим археологическим методикам. Блок содержит несколько отдельных исследований: палеоботанических (определения культурных растений и сорняков; пород деревьев) и археозоологических (териологических, орнитологических, ихтиологических). Материалы для анализа получены благодаря расширению традиционных археологических методов за счет применения флотации и промывания, а также классическими методами исследований в археологии (рис. 2). Фильтрация почвы проведена в различных объектах сооружения 1, исследованного в 2016 г. на поселении (рис. 3).

Палеоэтноботанические материалы поступили из трех различных проб; макроостатки представлены типичными для средневековья видами (по уменьшению массовой доли), зерновые: *Secale cereale* (рожь), *Hordeum vulgare* (ячмень пленчатый), *Triticum aestivum* s. l. (пшеницы мягкие голозерные), *Triticum dicoccon* (пшеница двузернянка), *Panicum miliaceum* (просо), *Avena* sp. (овес); также Cerealia (культурные зерновые, не определено); бобовые: *Pisum sativum* (горох), *Lens culinaris* (чечевица обыкновенная), а также незначительным количеством и ассортиментом сорняков, а именно *Convolvulus arvensis* (вьюнок полевой), *Setaria* sp. (щетинник; не определен до вида). Однако, соотношение культурных зерновых в палеоэтноботаническом спектре по массе ($ПБС_м$) несколько отличается от синхронных аналогов (рис. 5—7; табл. 1—3). Так, анализ совокупности данных может свидетельствовать не столько о высоком уровне земледелия, сколько о хорошей приспособляемости к природным условиям. Косвенными подтверждениями земледелия и его роли являются ямы, которые могли быть использованы как зерновые (рис. 11, *1*), а также находки сковородок для подсушивания зерна (а может и приготовления хлеба; рис. 12).

Анализ остатков дерева свидетельствует об использовании пород деревьев, с одной стороны традиционных для региона, а с другой — для производственных (строительных и отопительных) нужд (табл. 4): в первую очередь дуба (*Quercus* sp.) и сосны (*Pinus sylvestris*).

Анализ костных остатков млекопитающих (табл. 5; 6; 10; рис. 8; 13—14) свидетельствует о возможности содержания стада в стойловый период и, соответственно, о развитом животноводстве, в целом типичном для славян конца I тыс. н. э. (преобладание КРС в стаде и в мясном производстве; важное значение свиней (по количеству) и коней (по мясу); также — вспомогательное значение МРС). На использование сырья для изготовления тканей от обеих воспроизводящих отраслей хозяйства (земледелия и / или животноводства) указывают находки пряслиц (рис. 15).

Вместе с тем, значение охоты, как по количеству особей, так и по мясу, составляло около 30 % — показатель достаточно значителен, чтобы признать важную роль охоты в жизнедеятельности древних жителей Свердловского I. Отметим также, что охота имела как мясную, так и пушную направленность.

Обе отрасли, связанные с получением либо добычей мяса в больших объемах, также поставляли сырье для различных видов ремесла. В археологическом материале из Свердловского I представлены изделия из кости (рис. 17).

Орнитологическими исследованиями установлено преобладание количества видов и особей диких птиц (*Anas platyrhynchos*, *Anas crecca / quercuedula, Clangula hyemalis*, *Ardea cinerea*, *Lyrurus tetrix*, *Perdix perdix* — 7 особей) над домашними (*Gallus domestica* — 4 особи; *Anser anser* / *Anser anser* f. *domestica* — 1 особь) (табл. 7). Эти данные также свидетельствуют в пользу важной роли присваивающего хозяйства.

Рыболовецкий промысел (табл. 8; 9) представлен 8 видами рыб (преобладали щука *Esox lucius*, окунь *Perca fluviatilis*, сом *Silurus glanis* и судак *Sander lucioperca*; дополняли плотва *Rutilus rutilus*, лещ *Abramis brama*, жерех *Aspius aspius*, сазан *Cyprinus carpio*). Такой набор свидетельствует о первостепенном значении индивидуального лова; однако, были также и снасти для массового улова рыбы, о чем свидетельствуют находки глиняных грузил для сетей (рис. 16), а также возможные инструменты для их плетения (рис. 17).

Анализ биохозяйственной деятельности жителей Свердловского I городища свидетельствует о максимальном и рациональном использовании как продукции от воспроизводящего хозяйства (земледелие, животноводство), так и от присваивающего (охота, рыболовство; значение собирательства пока не подтверждено, хотя его важная роль чисто гипотетически и неоспорима) (рис. 10). Об этом также свидетельствует попытка сопоставления продуктов питания, получаемых от разных отраслей хозяйства (рис. 18).

К л ю ч е в ы е с л о в а: славяне, роменская археологическая культура, Свердловское I, флотация, промывка, палеоэкология, палеоботаника, археозоология, биоресурсы, комплексный анализ, биохозяйственная деятельность.

O. Ye. Chernenko, R. A. Kravchenko, S. A. Gorbanenko, L. V. Gorobets, O. M. Kovalchuk, O. G. Senyuk, M. S. Sergeeva

SVERDLOVSKE-1: BIO-ECONOMIC ACTIVITY OF INHABITANTS OF THE ROMNY CULTURE HILL-FORT IN CHERNIHIV REGION (UKRAINE)

Hill fort Sverdlovske-1 is located on the right bank of the Desna River on a promontory overlooking the river valley at 45—50 m (Figs. 1; 4). The monument has been known for about 150 years; stationary studies were started in 1968 by O.M. Mel'nikovs'ka, and conducted after by O.Ye. Chernenko from 2014.

As a result of recent research of the hill-fort, a new data regarding its paleoecology and bio-economic specifics were obtained through the use of natural science methods in addition to the classic archaeological techniques. The present paper comprises a number of separate studies: palaeobotanical (definition of cultivated plants and weeds, trees) and archaeozoological (theriology, ornithology, ichthyology). Materials for the analysis were obtained due to the expansion of traditional archaeological techniques through the use of flotation and washing, as well as classical methods of research in archeology (Fig. 2). Filtering of the soil was held in the construction no. 1, investigated on the settlement in 2016 (Fig. 3).

Paleoetnobotanical materials came from three different samples; macrofossils are represented by typical medieval species — grain crops: *Secale cereale* (rye), *Hordeum vulgare* (barley), *Triticum aestivum* s. l. (soft wheat), *Triticum dicoccon* (emmer wheat), *Panicum miliaceum* (millet), *Avena* sp. (oats); also Cerealia (not defined to species or genus level); leguminous plants: *Pisum sativum* (pea), *Lens culinaris* (lentil), as well as the small number and variety of weeds, namely *Convolvulus arvensis* (field bindweed), *Setaria* sp. (foxtail). However, the proportion of cultural grain crops in palaeoethnobotanical spectrum by weight is somewhat different from the synchronous counterparts (Figs. 5—7; Tables 1—3). The analysis of all data may indicate not only the high level of farming, but also a good adaptability to natural conditions. An indirect confirmation of agriculture and its role for inhabitants of the Sverdlovske I are holes that could be used for grain storage (Fig. 11, *1*) and the finds of pans to dry grain (and maybe for cooking bread; Fig. 12).

Analysis of wood remains suggests the use of trees, which are traditional for this region — oak (*Quercus* sp.) and pine (*Pinus sylvestris*). Their wood was used for the production needs such as building and heating (Table 4).

Analysis of bone remains belonging to mammals (Tables 5; 6; 10; Figs. 8; 13—14) indicates the possibility of maintenance of herd in the stall period and, accordingly, the development of animal husbandry, which was typical for Slavs during the 1st millennium AD (the prevalence of cattle in a herd and meat production, the importance of pigs (by number) and horses (for meat); an auxiliary role of small livestock). The findings of spindles indicate the usage of raw materials for the manufacture of tissue from agriculture and / or stockbreeding (Fig. 15).

At the same time, the proportion of hunting, both in the number of individuals and in the meat volume, was about 30 % — it is significantly enough to recognize the important role of hunting in the life of the ancient inhabitants of Sverdlovske-1. It should be also noted that the hunting have had both meat and fur-bearing orientation.

Both industries associated with obtaining or production of meat in large quantities, also supply raw materials for various kinds of crafts. Numerous bone wares were found in the archaeological material from the Sverdlovske-1 (Fig. 17).

Ornithological studies have established the prevalence of wild birds in the number of species and individuals (*Anas platyrhynchos*, *Anas crecca* / *quercuedula*, *Clangula hyemalis*, *Ardea cinerea*, *Lyrurus tetrix*, *Perdix perdix* — seven individuals) over the poultry (*Gallus domestica* — four individuals; *Anser anser* / *Anser anser* f. *domestica* — one individual) (Table 7). These data also favor the importance of the appropriating economy.

Fishing (Table 8; 9) is represented by eight fish species (mainly pike *Esox lucius*, perch *Perca fluviatilis*, catfish *Silurus glanis* and zander *Sander lucioperca*; less numerous were roach *Rutilus rutilus*, bream *Abramis brama*, asp *Aspius aspius*, and carp *Cyprinus carpio*). Such composition indicates the importance of individual fishing. There were also tackles for mass fish catch, as evidenced by finds of clay weights for nets (Fig. 16), as well as possible tools for their weaving (Fig. 17).

The analysis of bio-economic activity carried out by inhabitants of the Sverdlovske-1 hill fort indicates the maximum and rational use of products from playback economy (agriculture, livestock), and from foraging (hunting, fishing, the role of collecting is not confirmed yet, although its important role is hypothetically undeniable) (Fig. 10). This is also evidenced by the attempt of comparison of food derived from various sectors of the economy (Fig. 18).

K e y w o r d s: Slavs, Romny archaeological culture, Sverdlovske-1, flotation, washing, palaeoecology, paleobotany, arhaeozoology, bio-resources, comprehensive analysis, bio-economic activity.

Одержано 15.10.2016

УДК: [904-035.3:303.442.4](477.51)”639”

М. С. Сергєєва

АРХЕОЛОГІЧНА ДЕРЕВИНА ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ РЕКОНСТРУКЦІЇ ГОСПОДАРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДАВНЬОРУСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ’Я (до постановки проблеми)

У статті розглянуті проблеми вивчення викопної деревини у давньоруській археології, до якої належать дерев’яні артефакти і деревне вугілля (антракологічні дослідження). Поставлені завдання і репрезентовані перші результати визначення порід давньоруського дерева на території Середнього Подніпров’я. Означені перспективи подальших досліджень у цьому напрямку.

Ключові слова: Середнє Подніпров’я, Давня Русь, біоархеологія, археологічне дерево, антракологія, визначення дерева, деревообробка, сировинна база.

Останніми роками в археології все більшого значення набувають комплексні дослідження з застосуванням методів природничих наук, які суттєво розширюють джерельну базу для наукових реконструкцій минулого. Одним з напрямів таких досліджень є вивчення викопної деревини, насамперед визначення порід дерева, присутнього на археологічних пам’ятках. Нині не викликає сумнівів важливість таких досліджень у рамках вивчення і палеоекології, і безпосередньо господарчої діяльності людини. Не потребує доказів їх взаємозв’язок. Звернення до стародавньої деревини має особливе значення в умовах лісової та лісостепової зон, де дерево завжди відігравало визначальну роль як основний будівельний і виробний матеріал, а також паливо. Фактично дерево було основою культури життєзабезпечення населення зазначеного природного ареалу, у тому числі й за слов’яно-руських часів.

Вивчення дерева, виявленого під час археологічних досліджень, має свої специфічні завдання. Одним з найважливіших є визначення порід дерев, виявлених у археологічних комплексах. Враховуючи те, що зазначений напрям тільки починає знаходити своє місце у вітчизняних наукових дослідженнях і все ще є білою плямою в українській науці, вважаємо за необхідне насамперед окреслити коло питань. Власне тема статті є постановка проблеми на прикладі давньоруських матеріалів.

СТАН ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ

Досягнення у галузі вивчення археологічного дерева у західній (сюди ми відносимо науку Західної Європи, Америки і Австралії) і східноєвропейській науці суттєво відрізняються У західній, зокрема західноєвропейській, науці природничі методи в археології посідають чільне місце як дуже важливе джерело отримання додаткової інформації. У тому числі це стосується археологічної деревини, зокрема її діагностики. Зважаючи на основний збережений матеріал, особливу увагу приділяли антракологічним дослідженням. ***Антракологія*** — наука, яка займається вивченням викопного вугілля загалом, в археології її використовують для визначення порід обвугленого дерева. Дослідження інформативних можливостей деревного вугілля, спочатку переважно з позицій палеоекології, розпочалися ще у 1940-х рр. [Salisbury, Jane, 1940; Godwin, Tansley, 1941]. У подальшому вивчення археологічного вугілля отримало значне поширення. З цим напрямом пов’язана діяльність цілого ряду дослідників, які розробляють зазначену тему. Достатньо вказати, що починаючи з 2000 р. у різних містах Європи періодично відбуваються Міжнародні Конгреси з антракології з наступною публікацією матеріалів, де репрезентовано весь спектр досліджень, пов’язаних з вивченням викопного

© М.С. СЕРГЄЄВА, 2017

вугілля. Зазначені конгреси відбулися у Парижі (Франція, 2000 р.), у Базелі (Швейцарія, 2004 р., круглий стіл), в Лечче (Італія, 2004 р.), в Брюсселі (Бельгія, 2008 р.) і у Фрайбурзі (Німеччина, 2015 р.). Результати антракологічних досліджень широко використовуються в різноманітних історичних реконструкціях (аналітичний рівень досліджень).

На теренах Східної Європи інтерес до давньоруського дерева виник у радянські часи зі значним збільшенням масштабів археологічних досліджень. Перші визначення дерева відносяться ще до початку 1930-х рр., зокрема у Т.М. Мовчанівського можна знайти окремі визначення деревини (деталей конструкцій) з Райковецького городища [Мовчанівський, авт. фонд, № 11]. Початок систематичного вивчення давньоруського дерева можна зв'язати з роботами В.Є. Віхрова, які виходять з середини 1950-х рр. по початок 1960-х рр. [Вихров, Колчин, 1955; 1962; Вихров, 1958; 1959а]. Зазначені роботи фактично поклали початок вивченню деревних порід у середньовічній археології і показали його ефективність. Проте надалі більшість дослідників навіть при виявленні збережених дерев'яних конструкцій і виробів, не приділяли спеціальної уваги їх діагностиці, обмежуючись констатацією наявності дерев'яних артефактів і у кращому випадку їх описом. Частіше за все згадуються лише дубові конструкції захисних споруд. На інші породи дерева у конструкціях оборонних споруд звертав увагу також П.О. Раппопорт [Раппопорт, 1956], проте через стан джерел того часу він обмежився лише короткими згадками про окремі пам'ятки. У деяких роботах кінця 1950-х — 1960-х рр. з'являються перші визначення обвугленого дерева з середньовічних пам'яток, передусім ранньослов'янських. Це, зокрема, матеріали з роменського городища Новотроїцьке на Дніпровському Лівобережжі [Ляпушкин, 1958, с. 52, 55, 68, 71, 82, 153], пам'яток культури корчак на Житомирщині [Петров, 1963, с. 20, 25—27, 30, 32] і боршевського городища Титчиха у Подонні [Раскатов, 1965]. Особливо у цьому зв'язку варто відмітити публікацію городища Новотроїцького І.І. Ляпушкиним, де вперше задокументоване конкретне джерело отриманої інформації про породи горілого дерева (вказано автора визначень — А. Зубкова), що забезпечує потрібну доказовість наведеної інформації.

У 1980-х рр. дерев'яним артефактам приділили деяку увагу І.К. Свєшніков у публікації, присвяченій давньоруському Звенигороду [Свешников, 1987, с. 99—100] і П.Ф. Лисенко стосовно Берестя та інших давньоруських міст Турівської землі [Лысенко, 1985, с. 62—178; 1999, с. 105, 109; 2004, с. 45]. В обох зазначених випадках основна увага була спрямована на конструкції, матеріал дерев'яних виробів, за окремими винятками, не визначений. Інтерес до визначення середньовічного дерева зростає останнім часом. Прикладом може бути робота, присвячена дерев'яним артефактам середньовічної Москви [Гольева, 2010]. Відбувалися також подальші дослідження дерева з Новгорода та Новгородської землі [Хатер, 1999; Тарабардина, 2005; 2006, 2008]. В Україні визначенням деревини викопного дерева з давньоруських пам'яток займалася авторка цієї статті [Сергєєва, 1997; 1998, 2010; 2011а, 2011б; 2014; 2015, с. 9—38; Шерстюк, Сергєєва, 2016]. Загалом на сучасному етапі важливість цього напряму не піддає сумнівам жоден дослідник, проте відсутність дерев'яних артефактів або їх незадовільний стан на більшості слов'яно-руських пам'яток поки що не дозволив перейти до узагальнюючих висновків.

Менше уваги у східноєвропейській науці приділяється антракологічним дослідженням. Необхідність звернення до викопних залишків обвугленого дерева, які не належать конкретним виробам, для характеристики стародавніх рослинних ландшафтів і реконструкції стародавнього виробництва уперше обґрунтували Н.Г. Блохіна й Г.М. Лісіцина [Блохина, Лисицина, 1962]. Пізніше на важливість збору з об'єкту всього дерева, включаючи вуглики, вказував О.І. Семенов [Семенов, 1996]. Дослідник підкреслював плідність такого підходу до решток горілого дерева для вивчення поховальних пам'яток і поховального обряду, проте значення його висновків далеко виходить за ці рамки. Проте протягом другої половини XX ст. дослідники до цієї теми практично не зверталися. Протягом тривалого часу на вугілля взагалі не звертали уваги як на археологічний матеріал. Увага до антракології у Східній Європі актуалізується останнім часом. На цей науковий напрям звертають увагу переважно у роботах, присвячених раннім періодам історії людства [Васильев и др., 2007, с. 80; Александровский, 2014]. Планомірні антракологічні дослідження слов'яно-руських пам'яток з'явилися тільки нещодавно. Вони здійснені авторкою цієї статті і знайшли відображення у низці загальних біоархеологічних досліджень, присвячених Глинському археологічному комплексу [Пуголовок та ін., 2015а; 2015б, 2016]. З'явилася також перша робота, де обґрунтована перспективність таких досліджень [Сергеева, 2016]. Наразі стан антракологічних досліджень в Україні можна охарактеризувати як початкову стадію, тобто стадію накопичення матеріалу.

МАТЕРІАЛИ І МЕТОДИ

Основою для вивчення порід археологічного дерева, є дерев'яні артефакти, виявлені під час археологічних досліджень, а також вугілля з археологічних комплексів. Серед артефактів є залишки конструкцій і дерев'яні предмети та їх фрагменти, що збереглися. Їх вивчення уточ-

нює дані про основні види сировини, яку використовували у різних деревообробних галузях. Проте дерев'яних виробів давньоруського часу виявлено відносно небагато через характер ґрунту, в якому дерево майже не зберігається. Матеріали для вивчення дерев'яних артефактів дають всього кілька пам'яток, серед яких Київ [Богусевич, 1954, с. 47—48; Гупало 1981, с. 319—325; Сагайдак, 1991, табл. XVI—XXII; Сергєєва, 2010; 2015, с. 42—45], Софіївська Борщагівка [Казимір, Готун, Григорчук та ін., 2010/115], Воїнська Гребля [Довженок та ін., 1966, табл. IX, *5, 6*; Сергєєва, 2015, с. 9—38], Чернігів [Сергєєва, Черненко, 2016], городище біля с. Манжелія (Полтавська обл.) [Шерстюк, Сергєєва, 2016], Колодяжин [Сергєєва, 2011] та деякі інші. Отриманих матеріалів відносно небагато, проте їх вивчення дозволяє отримати додаткову інформацію щодо використання різних видів деревини у різних деревообробних галузях. Тому корисним є залучення до наукових студій іншого джерела викопної деревини, яким є антракологічні дослідження — визначення порід обвугленої деревини Вугілля репрезентоване в археологічних комплексах значно краще. Практично воно трапляється на всіх пам'ятках. Останнім часом, з усвідомленням важливості вугілля як джерела додаткової інформації, воно все частіше потрапляє на аналіз.

Вугілля збирають шляхом ручного відбору з ґрунту або заповнення об'єктів, у тому числі методом просіювання. Іншим способом отримання матеріалу є промивання і флотація (детально цей метод див.: [Горбаненко, 2016]).

Зауважимо, що в будь-якому разі кількість дерев'яних предметів або обсяг використаного дерева за розрізненими вугликами встановити неможливо. На ступінь обсягу збереженого вугілля впливає низка факторів. Серед них розмір дерев'яного предмету, умови, за яких відбувалося горіння, реакція різних порід дерева на ту чи іншу температуру горіння — від повного згорання до перетворення на якісне вугілля. Тому від одного артефакту може зберегтися різна кількість вугілля: від поодиноких вугликів до їх великої кількості. Іноді це доволі великі шматки горілого дерева, наприклад, при виявленні залишків великих конструкцій, споруд та ін. Отже підрахунок кількості вугликів, коли невідоме їх походження від конкретних артефактів, має суто статистичне значення і не є основою подальшого аналізу. В узагальнюючих дослідженнях доцільніше враховувати кількість дерева різних порід, які походять з одного об'єкту, а не кількість зразків вугілля.

Породи дерева переважно визначаються методами природничих наук, в основі діагностики деревини лежать особливості мікроструктури, характерні для кожного роду дерев. Їх діагностують за трьома розрізами за допомогою мікроскопу. Отримані результати порівнюються з даними визначників деревини. Визначники, в яких представлені дані про основні породи дерев Східної Європи, видавалися неодноразово [Сукачев, 1940; Гаммерман и др., 1946; Вихров, 1959]. При відносно задовільній збереженості структури дерева, його породу можна визначити до роду. Зазначення виду дерева можливе в окремих випадках, проте з певними застереженнями, а висновки залишаються дещо гіпотетичними. Наприклад, це правомірно, коли йдеться про єдиний вид дерева для визначеного ареалу. Для Середнього Подніпров'я це сосна звичайна (*Pinus silvestris*) і ясен звичайний (*Fraxinus excelsior*).

У наукових звітах 1940—1970-х рр. іноді зустрічаються згадки залишків конструкцій з дубу і сосни, які здебільшого базуються на візуальному вивченні деревини без врахування мікроструктури. Це знижує достовірність висновків. З іншого боку, такі породи, як дуб і сосна, у тому числі їх вугілля, навіть при простішому візуальному обстеженні, мають характерний вигляд, що дозволяє відрізнити їх від інших дерев. При наявності кори, можна також досить впевнено визначити березу. Проте треба зауважити, що візуальне обстеження дерева має лише допоміжне значення. При будь-якій можливості треба віддавати перевагу вивченню мікроструктури цих дерев. Усі інші породи визначаються виключно за мікроструктурою.

ОСНОВНІ НАПРЯМИ І ПОПЕРЕДНІ РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ

Сфера використання даних про породи дерева є доволі велика. Вони є інформативні як на стадії первинної обробки матеріалу, так і, особливо, на стадії історичних реконструкцій.

Основним результатом дослідження дерева під час первинної обробки матеріалу може бути встановлення приблизної кількості дерев'яних виробів в одному комплексі, якщо розмір і стан фрагментів деревини не дозволяє відділити візуально окремі предмети. Дерев'яні вироби часто зберігаються у вигляді скупчення обвуглених фрагментів. Через особливості їх розташування разом, в основному їх записують як залишки єдиного предмету, що можна іноді спостерігати, наприклад, серед колекцій фондів. Проте дослідження деревини іноді виявляє наявність кількох виробів, виготовлених з різних порід дерева. Отже, вивчення матеріалу обвуглених фрагментів, дозволяє уточнити принаймні приблизну кількість виробів у скупченні решток і відділити один від одного.

На стадії історичних реконструкцій визначення деревини дає багато важливої інформації. Проблематика, пов'язана з вивченням археологічної деревини та вугілля має два основні напрями, де об'єднуються питання, спрямовані на вивчення: 1) палеоекології; 2) діяльності людини — господарчої, економічної, культурної.

У межах першого напряму археологічне дерево є одним з джерел реконструкції рослинності, а отже й палеоландшафтів конкретних мікрорегіонів. В ідеалі з метою реконструкції деревної рослинності дані щодо порід дерева використовуються разом з палінологічними й ґрунтознавчими. Інформативність діагностики деревних порід обмежує можливість їх визначення тільки до роду, проте аналіз деревини доступніший, ніж палінологічні дослідження, і тому археологічне дерево іноді залишається єдиним джерелом реконструкції стародавнього деревного рослинного покрову. В науці давно закріпилася думка про те, що сучасні ландшафти остаточно склалися у пізньому голоцені [Нейштадт, 1957, с. 374]. Така позиція не викликає сумнівів, проте її можна враховувати тільки в узагальнюючих роботах, де дослідник має справу з великими ареалами. Щодо біоархеологічних досліджень на рівні мікрорегіонів, така ситуація потребує обґрунтування у кожному конкретному випадку. Варто зазначити, що клімат протягом цього часу не залишався незмінним, а отже питома вага різних порід дерев могла бути неоднаковою у різні періоди. Треба враховувати також впливи людського фактору у різні епохи, який міг впливати на особливості місцевих ландшафтів і склад деревної рослинності. Отже вивчення синхронних матеріалів, при їх наявності, повинно буди першочерговим.

Власне кажучи, обидва вищеназваних напрями досліджень — вивчення палеоекології і діяльності людини — щільно взаємопов'язані. Екологічна складова є визначальною у всіх видах економічної діяльності, заснованих на використанні природних ресурсів. У підсумку метою дослідження дерева є відновлення моделі поведінки людини у конкретному екологічному контексті, зокрема, встановлення принципів відбору сировини для виробництва, палива та ін. [Marston, 2009]. Археологічне дерево може бути достатньо інформативним джерелом вивчення деяких аспектів діяльності людини. Дослідження у цьому напрямі ведуться насамперед на основі діагностики порід археологічних залишків дерева, взятих з заповнень археологічних об'єктів. Основним значенням деревини з археологічних комплексів є те, що її можна розглядати як результат цілеспрямованої діяльності людей з відбору необхідних матеріалів. Дані споро-пилкового аналізу у цьому зв'язку можуть показати склад рослинності, у тому числі деревної, у досліджуваному регіоні, включаючи й сформовану під впливом антропогенного фактору, проте вони не є ідентифікатором важливості того чи іншого виду деревини для господарчої діяльності і виробництва. Отже, вивчення деревних залишків з об'єктів є основним постачальником інформації про основні породи ділової деревини.

Прикладом можуть бути дослідження Давнього Києва, де методами палеоетноботанічного та палінологічного аналізів виявлені не лише основі лісові породи, але й такі плодові дерева, як яблуня, груша, слива та вишня [Пашкевич, 1998; Безусько, Томашевський, Івакін, 2001; Козловська, Пашкевич, 2012, с. 390; Козловська Н.А., Пашкевич Г.О., Хамайко Н.В, 2012, с. 258], тоді як серед залишків конструкцій та виробів деревина плодових дерев не зустрічається. Зрозуміло, це може пояснюватися у тому числі станом джерел (обмаль дерева і виробів з нього), проте кількість вже визначених проб (на сьогодні проаналізовано понад півтисячі зразків дерева, включаючи дрібне вугілля) свідчить принаймні про невелике значення такої деревини як ділової. Про те саме свідчать дані з інших пам'яток. Нині практично єдиним виробом з плодового дерева є прядильний гребінь з груші (*Pyrus* sp.), який походить з Райковецького городища. Серед визначеного вугілля (Глинське, Київ) деревина плодових дерев родини розових (Rosaceae), садових або дикорослих, репрезентована лише поодинокими вугликами. Подальші дослідження у цьому напрямі можуть сприяти збільшенню даних про можливість використання плодових дерев не тільки як постачальника їжі, але й як ділової деревини. Тут варто особливо зауважити, що для виявлення можливості використання деревини садових дерев як сировини для деревообробки є виявлення дерев'яних виробів або деревини / вугілля зі слідами обробки.

Проведені дослідження продемонстрували, що основу сировинної бази південноруської деревообробки складали місцеві ресурси. Простежується повна перевага окремих порід дерев: дубу (*Quercus* sp.) і сосни (*Pinus* sp., ймовірно, *Pinus sylvestris*), а також клену (*Acer* sp.), ясену (*Fraxinus* sp., ймовірно, *Fraxinus excelsior*), тополі /осики (*Populus* При цьому дуб виявлений скрізь, на більшості поселень він повністю переважає. Сосна переважає на окремих пам'ятках, в ареалах її поширення (переважно у Поліссі, на Правобережжі Дніпра — також на кордоні Полісся і лісостепу). Липа (*Tilia* sp.) sp.) і береза (*Betula* sp.) виявлені у меншій кількості екземплярів. Зазначені деревні породи фіксуються як матеріал конкретних конструкцій і виробів. Інші види дерев: вільха (*Alnus* sp.), верба (*Salix* sp.), ліщина (*Corylus* sp.), ільмові (Ulmaceae), плодові дерева — дикі і садові — мали більш вузьку сферу використання у деревообробці. При цьому залишки ільмових (в'яз, ільм, берест) поки що зафіксовані лише серед вугілля з лівобережних пам'яток, що демонструє більше поширення дерев цієї родини, а отже використання їх деревини як ділової, саме у цьому регіоні.

Визначення матеріалу дерев'яних артефактів грає особливу роль у вивченні давньоруського виробництва, насамперед деревообробки. На цей час є можливість говорити не тільки про загальну сировинну базу деревообробних реме-

сел, але й конкретизувати зв'язок між окремими категоріями виробів і певними породами деревини. Нині можна окреслити принаймні у загальних рисах склад будівельного лісу, сировину, якій віддавали перевагу бондарі, токарі, різьбярі та ін. Так, наприклад, виявлено, що переважну більшість залишків бондарної продукції складають деталі виробів з сосни. Аналіз матеріалу решток точеного і різьбленого посуду продемонстрував повну перевагу деревини клену та ясеню, разом понад 90 % [Сергєєва, 1998, с. 120]. Дослідження останніх років підтвердили перевагу цих різновидів деревини. Інші породи репрезентовані окремими екземплярами (наприклад, вільха у Колодяжині і на Райковецькому городищі, сосна у Воїнській Греблі). Клен і ясен також широко використовували для виготовлення хатнього начиння. Зокрема, переважно з клену виготовлені різноманітні дрібні деталі та деякі вироби, наприклад, невеличкі балясинки (давньоруський Чучин), прядильний гребінь і рештки човника з Воїнської Греблі [Сергєєва, 2015, рис. 21, *3, 5*].

Збільшення проаналізованого матеріалу дозволяє у недалекому майбутньому визначити *загальне* та *специфічне* у відборі сировини для деревообробки. Під загальним маємо на увазі врахування властивостей тих чи інших порід деревини і відповідно її придатності для використання з тією чи іншою метою. Врахування властивостей наявного матеріалу можна вважати універсальним для будь-якої ремісничої традиції. Проте деревина з потрібними властивостями відбирається серед порід, доступних у тому чи іншому конкретному мікрорегіоні (екологічний фактор), іноді виходячи з особистих міркувань або місцевої культурної (культурні фактори). У цьому зв'язку важливе значення належить вивченню деревного вугілля, яке залишається від конструкцій або хатнього начиння. Наприклад, вже зараз можна констатувати відсутність на деяких поселеннях деревини хвойних: Горналь Курської обл.(розкопки В.В. Єнукова 2012—2013 рр.), дослідження Глинського археологічного комплексу [Пуголовок та ін., 2015а; 2015б; 2016]. Це може бути вказівкою на відповідні ландшафтні особливості, від яких залежав і відбір деревини, у тому числі для будівництва (є всі підстави значну частку вугілля, яке походить з заповнень об'єктів, вважати залишками найбільших артефактів, тобто конструктивних деталей). Особливо перспективною виглядає ця інформація стосовно вивчення сировинної бази будівництва, оскільки рештки деревини від конструкцій (у тому числі вугілля) на сьогодні складають більшість дерева, що є у розпорядженні дослідника. Об'єм цієї статті не дозволяє докладно зупинитися на цьому питанні, яке, за кількістю матеріалу, може бути об'єктом окремого дослідження. Тому зазначимо лише, що проведені дослідження дозволили переглянути склад сировини для будівництва у Середньому Подніпров'ї, яку попередні дослідники традиційно обмежували дубом та сосною. Наразі сировинну базу будівництва можна доповнити широколистяними деревами, такими як береза, тополя / осика та ін. Визначення деревини, прямо або опосередковано пов'язаної з будівельними залишками, також дозволило поставити питання про регіональні особливості будівельної сировинної бази. Зокрема сосна, яку вважали основним будівельним матеріалом використовувалася не скрізь.

Певні перспективи, на нашу думку, має також вивчення деревного вугілля як основного різновиду палива. Це стосується як опалення житла, так і визначення палива для різноманітних виробничих процесів. Джерелом для вивчення цього аспекту людської господарчої й виробничої діяльності є вугілля з печей (у тому числі виробничих), горнів, вогнищ. Таке вугілля є джерелом інформації щодо складу місцевої деревної рослинності та її можливого відбору з урахуванням теплотворних властивостей різних деревних порід для створення потрібного температурного режиму опалення. Зазначений напрям, незважаючи на увагу до нього з боку західноєвропейських дослідників [Marston, 2009; Veal, Thompson, 2008; Veal, 2012a; 2012б; 2013], досі не поширився у нашій науці, а у давньоруській археології він до останніх часів залишався білою плямою. Його розробка розпочалася тільки останніми роками з отриманням перших результатів з Глинського археологічного комплексу (кузня, вогнище), Києва (опалювальні споруди, дослідження 2016 р. на вул. Кирилівська, 37), Виповзова (дерево біля печі), Свердловки на Чернігівщині (опалювальна споруда). Враховуючи те, що будь-які узагальнюючі висновки у цьому напрямі можуть ґрунтуватися тільки на узагальненні великого об'єму матеріалу, можна констатувати, що інтенсифікація таких досліджень є справою майбутнього. Тому зараз ми просто підкреслюємо актуальність зазначеної теми, яка потребує кардинальних змін у ставленні до органічних матеріалів з давньоруських археологічних об'єктів, у тому числі до деревного вугілля.

Ще одним важливим аспектом вивчення археологічної деревини є конкретизація деяких напрямків торговельних зв'язків. Незважаючи на те, що сировинна база давньоруської деревообробки базувалася на місцевій сировині, деякі вироби демонструють використання привозних матеріалів. Найяскравішим прикладом є виробництво туалетних гребенів з самшиту (*Buxus* sp.). Для Новгорода питання походження зазначеного матеріалу розглядали В.Є. Вихров і Б.О. Колчин, які констатували кавказьке походження самшиту і широкий розмах торгівлі самшитовою сировиною [Вихров, Колчин, 1955]. Подальші дослідження виявили самшитові гребені також в інших регіонах Русі.

Зокрема, самшитовими виявилися обидва проаналізовані гребені з Середнього Подніпров'я, що походять з Києва і з Городську. Значенням ідентифікації імпортної деревини є 1) подальша конкретизація деяких напрямків торговельних шляхів Русі; 2) отримання додаткових даних для характеристики гребінництва як професійного ремесла (спеціальне постачання дорогої імпортної деревини для виробництва).

Отже дослідження археологічного дерева і вугілля з середньовічних пам'яток Середнього Подніпров'я демонструють перспективність цього напряму. Основним результатом є конкретизація даних щодо сировинної бази давньоруської деревообробки і виявлення основних порід дерева, яким віддавали перевагу в різних галузях деревообробки і, відповідно, зв'язку між категорією виробу і використанням певних порід деревини. Отже наразі можна говорити не тільки про сировинну базу деревообробки загалом, але й окремих деревообробних ремесел.

З'явилася можливість поставити питання про існування локальних відмінностей у відборі сировини (зокрема про відмінності у відборі будівельної деревини на Правобережжі та Лівобережжі Дніпра), що можна буде підтвердити або спростувати після розширення відповідних досліджень.

Отримання достатнього об'єму інформації внаслідок подальших досліджень матеріалів з різних поселень, дозволить перейти до її використання у контексті вивчення палеоекології й господарчої діяльності у цей період.

Подальші антракологічні дослідження дадуть змогу конкретизувати отримані висновки. За умов забору зразків з різних частин, скажімо, житлової споруди (за чіткої фіксації), такі дослідження приведуть не лише до звичайної констатації факту використання тих чи інших порід дерев у ході господарювання, а й дадуть можливість інтерпретацій щодо використання різних порід дерев для різних потреб (використання деревини як палива, як сировини для домобудівництва тощо).

Порівняння отриманих даних з аналогічними з інших територій може допомогти виявленню загальних тенденцій та регіональних особливостей у відборі деревної сировини для різного призначення та висвітлити його зв'язок з палеоекологією конкретних мікрорегіонів. З'явилася також можливість постановки питання про використання імпортної деревини у регіоні (на прикладі самшиту для гребенів).

Підбиваючи підсумки, вкажемо, що у найближчій перспективі необхідно розширяти вивчення археологічного дерева у розглянутому напрямі. Тільки при створенні вибірки, достатньої для статистичного аналізу, цей матеріал може перетворитися на повноцінне інформативне джерело реконструкції біогосподарчої діяльності людини у минулому.

Александровский А.Л. Естественнонаучные исследования на археологических памятниках Сетеи: почвы, антракология // Археология озерных поселений IV—II тыс. до н. э: хронология культур и природно-климатические ритмы: Материалы Междунар. конф., посвящ. полувековому исслед. свайных поселений на северо-западе Росии (Санкт-Петербург, 13—15 ноября 2014 г.). — СПб, 2014. — С. 134—146.

Безусько Т.В., Томашевський А.П., Івакін Г.Ю. Нові дані про флору та рослинність стародавнього Києва (за матеріалами палінологічних досліджень) // Наук. зап. НаУКМА. — 2001. — Спецвип. — Т. 19, ч. 2. — С. 389—391.

Блохина Н.Г. Лисицына Г.Н. Из работ по определению дерева и углей, найденных при раскопках // КСИА. — 1962. — Вып. 92. — С. 100—102.

Богусевич В. А. Археологічні розкопки в Києві на Подолі в 1950 р. // Археологія. — 1954. — Т. IX. — С. 42—53.

Васильев С.А., Бозински Г., Бредли Б.А. и др. Четырехъязычный (русско-англо-франко-немецкий) словарь-справочник по археологии палеолита. — СПб, 2007. — 264 с.

Вихров В.Е., Колчин Б.А. Из истории торговли древнего Новгорода // СА. — 1955. — № 24. — С. 93—97.

Вихров В.Е. Использование древесины в древнем Новгороде // Тр. Института леса. — 1958. — Т. 37. — С. 266—279.

Вихров В.Е. Диагностические признаки древесины главнейших лесохозяйственных и лесопромышленных пород СССР. — М., 1959. — 132 с.

Вихров В.Е. Некоторые наблюдения над стойкостью древесины из археологических раскопок // СА. — 1959а. — № 2. — С. 135—142.

Вихров В.Е, Колчин Б.А. Древесина в хозяйстве и быте древнего Новгорода // Строение и физические свойства древесины. — М., 1962. — С. 142—157 (Тр. Института леса и древесины. — Т. 51).

Гаммерман А.Ф., Никитин А.А., Николаева Т.Л. Определитель древесин по микроскопическим признакам с альбомом микрофотографий. — М.; Л, 1946. — 144 с.

Гольева А.А. Древесина в домостроительстве в центре Москвы // Археология Подмосковья: Материалы научного семинара. — М., 2010. — Вып. 6. — С. 278—297.

Горбаненко С.А. Флотація й промивання як методи археологічних досліджень: реалії й перспективи // Колекції наукових фондів Інституту археології НАН України: Проблеми та відкриття. — К., 2016. — С. 137—144. (АДІУ. — Вип. 1 (18)).

Гупало К.Н. Обработка дерева, кости и камня // Новое в археологии Киева. — К., 1981. — С. 319—334.

Казимір О.М., Готун І.А., Григорчук О.І. та ін. Звіт про роботи Північної експедиції на поселенні Софіївська Борщагівка у 2010 р. / НА ІА НАН України — 2010/115.

Козловська Н.А., Пашкевич Г.О. Палеоетноботанічні дослідження по вул. Лук'янівська, 19 у м. Києві // АДУ 2011 р. — Київ; Луцьк, 2012. — С. 256.

Козловська Н.А., Пашкевич Г.О., Хамайко Н.В. Палеоетноботанічні дослідження матеріалів з розкопок по вул. Спаській, 35 у м. Київ // АДУ 2011 р. — Київ; Луцьк, 2012. — С. 257—258.

Лысенко П.Ф. Берестье. — Мн., 1985. — 399 с.

Лысенко П.Ф. Туровская земля IX—XIII вв. — Мн., 1999. — 268 с.

Лысенко П.Ф. Древний Туров. — Мн., 2004. — 180 с.

Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое — М., Л., 1958 — 328 с. (МИА. — № 74).
Мовчанівський Т.М. Райковецьке феодальне городище / НА ІА НАН України. — Авт. фонд. — № 11.
Нейштадт М.И. История лесов и палеогеография СССР в голоцене. — М., 1957. — 404 с.
Пашкевич Г.О. Палеоботанічні дослідження Києва // АВУ 1997—1998 рр. — К., 1998. — С. 40—41.
Петров В.П. Памятники корчакского типа (по материалам раскопок С.С. Гамченко) // МИА. — 1963. — № 108. —С. 16—38.
Пуголовок Ю.О., Володарець-Урбанович Я.В., Горбаненко С.А. та ін. Міждисциплінарні дослідження Глинського археологічного комплексу в 2014 році // Археологічні дослідження Більського городища — 2014. — Київ; Котельва, 2015. — С. 107—128.
Пуголовок Ю.О., Горбаненко С.А., Сергєєва М.С., Яніш Є.Ю. Палеоекологія околиць Глинського археологічного комплексу XIII—XIV ст. // Археологія. — 2015а. — № 4 — С. 109—128.
Пуголовок Ю.О., Володарець-Урбанович Я.В., Горбаненко С.А. та ін. Міждисциплінарні дослідження Глинського археологічного комплексу в 2015 році // Археологічні дослідження Більського городища — 2015. — Київ; Котельва, 2016. — С. 103—127.
Раскатов П.Б. Заключение об исследовании древесины с городища Титчиха // Москаленко А.Н. Городище Титчиха. — Воронеж. — С. 265—266.
Раппопорт П.А. Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв. —М.; Л., 1956. — 184 с. (МИА. —№ 52).
Сагайдак М.А. Давньокиївський Поділ: Проблеми топографії, стратиграфії, хронології. — К., 1991. — 168 с.
Свешников И.К. Дослідження давнього Звенигорода в 1982—1983 рр. // Археологія. — 1987. — № 57. — С. 94—101.
Семенов А.И. К толкованию ксилотомических анализов из курганов хазарского времени // Курган: Историко-культурные исследования и реконструкции. — СПб, 1996. — С. 16—17.
Сергєєва М.С. К истории деревообработки в древнерусских городах лесостепного Поднепровья // Проблемы славянской археологи: Тр. 6 Междунар. конгр. славянской археологи. — М., 1997. — Т. 1. — С. 342—352.
Сергєєва М.С. Дерев'яний посуд з давньоруських міст Середнього Подніпров'я // Археологія. — 1998. — № 1. — С. 118—128.
Сергєєва М.С. Давньоруські дерев'яні вироби з гори Киселівка // Археологія. — 2010. — № 3. — С. 89—94.
Сергєєва М.С. Дерев'яні вироби повсякденного вжитку з Колодяжина // Археологія. — 2011а. — № 4. — С. 98—107.
Сергєєва М.С. Дерев'яний столовий посуд з Воїнської Греблі // Наук. зап. з української історії. — Переяслав-Хмельницький, 2011б. — Вип. 27. — С. 27—32.
Сергєєва М.С. Сировинна база давньоруської деревообробки (за матеріалами Південної Русі // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VIII Междунар. науч. конф. — Харьков, 2014. — С. 56—57.
Сергєєва М. Вироби з дерева, кістки та рогу // Пам'ятки України. — 2015а. — № 5—6. — С. 42—49.
Сергєєва М. С. Майстри з обробки дерева та кістки давньоруського міста Воїня. — Київ; Харків, 2015б. — 232 с.
Сергеева М.С. Археологическая древесина как источник для исторических реконструкций: постановка проблемы и первые результаты (на материалах Южной Руси) // Археология Восточноевропейской лесостепи: Материалы II-й Междунар. конф. (Воронеж, 18—20 декабря 2015 г.). — Воронеж, 2016. — С. 371—378.
Сергєєва М.С., Черненко О.Є. Дерев'яні вироби з давньоруського Чернігова (матеріали розкопок 2006 р. на території Чернігівського дитинця) // Археологія. — 2016. — № 1. — С. 32—42.
Сукачев В.Н. Определитель древесных пород. — М., 1940. — 497 с.
Тарабардина О.А. Строительная древесина в средневековом Новгороде (на материалах Троицких XI и XII раскопов) // ННЗ. — 2005. — Вып. 19. — С. 133—145.
Тарабардина О.А. Итоги дендрохронологического исследования сооружений Никитинского раскопа в Великом Новгороде // ННЗ. — 2006. — Вып. 20. — С. 30—46.
Тарабардина О.А. О дендрохронологическом исследовании деревянных сооружений городка на Маяте // ННЗ. — 2008. — Вып. 22. — С. 53—60.
Хатер Дж. Использование дерева в средневековом Новгороде — предварительные результаты // ННЗ — 1999. — Вып. 13 — С. 46—57.
Шерстюк В.В., Сергєєва М.С. Дерев'яні артефакти з давньоруського городища біля с. Манжелія (Полтавська обл.) // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы X Междунар. науч. конф. — Харьков, 2016. — С. 55—56.
Godwin H., Tansley A.G. Prehistoric charcoals as evidence of former vegetation, soil and climate // Journal of Ecology. — 1941. — **29**. — P. 117—126.
Marston J.M. Modeling wood acquisition strategies from archaeological charcoal remains // Journal of Archaeological Science. — 2009. — **36**. — P. 2192—2200.
Salisbury K.J., Jane F.W. Charcoals from Maiden Castle and their significance in relation to the vegetation and climatic conditions in prehistoric times // Journal of Ecology. — 1940 — **28**. — P. 310—325.
Veal R. Thompson G. Fuel supplies for Pompeii. Pre-Roman and Roman charcoals for the Casa delle Vestali // Charcoals from the Past: Cultural and Palaeoenvironmental Implications (Proceedings of the Third International Meeting of Anthracology (Cavallino — Lecce (Italy) June 28th — July 1st 2004). — Oxford, 2008. — P. 287—298 (BAR. — **S1807**).
Veal R. Examining continuity in landscape exploitation: Late Roman fuel consumption in Silchester's Insula IX // Silchester and the Study of Romano-British urbanism. — Portsmouth, 2012. — P. 227—245 (Journal of Roman Archaeology. — Supplementary series. — N 90).
Veal R. From context to economy: charcoal as an archaeological interpretative tool. A case study from Ponpeii (3rd c. BC — AD 79) // More that just Numbers? The Role of Science in Roman Archaeology. — Portsmouth, 2012. — P. 19—51 (Journal of Roman Archaeology. — Supplementary series. — N 91).
Veal R. Fuelling Ancient Mediterranean cites: a framework for charcoal research // The Ancient Mediterranean Environment between Science and History — Leiden; Boston, 2013. — P. 37—58

М. С. Сергеева

АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ ДРЕВЕСИНА КАК ИСТОЧНИК ДЛЯ РЕКОНСТРУКЦИИ ХОЗЯЙСТВЕННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ДРЕВНЕРУССКОГО НАСЕЛЕНИЯ СРЕДНЕГО ПОДНЕПРОВЬЯ (к постановке проблемы)

В статье рассматриваются проблемы изучения ископаемой древесины в древнерусской археологии. Основными объектами изучения являются деревянные артефакты и древесный уголь (антракологические исследования).

В отличие от западноевропейской науки, где исследования древесины и древесного угля достигли стадии исторических реконструкций (аналитический уровень), в украинской науке изучение археологического дерева и особенно антракологический анализ являются слабо развитыми научными направлениями, их уровень в настоящее время сводится к накоплению материала.

Артефакты могут быть получены путем просеивания, ручного отбора, промывки и флотации. Определение видов древесных основываются на особенности микроструктуры древесины.

Первые результаты исследования древесины с древнерусских поселений, расположенных в районе Среднего Приднепровья, дали информацию об основных породах дерева, которым отдавали предпочтение ремесленники в различных областях региональной деревообработки. Также получены первые результаты определения видов технических и бытовых видов топлива.

Основным источником сырья были местные ресурсы. Такие породы дерева как дуб (*Quercus* sp.), сосна (*Pinus* sp., предположительно, сосна обыкновенная — *Pinus sylvestris*), клен (*Acer* sp.), ясень (*Fraxinus* sp., предположительно, ясень обыкновенный — *Fraxinus excelsior*), тополь / осина (*Populus* sp.) преобладали. Липа (*Tilia* sp.) и береза (*Betula* sp.) выявлены в меньшем количестве. Другие виды деревьев, такие как ольха (*Alnus* sp.), ива (*Salix* sp.), лещина (*Corylus* sp.), ильмовые (Ulmaceae), имели более узкую сферу применения. Были выявлены лишь единичные образцы древесного угля розоцветных (дикие или культивируемые), а среди артефактов (Райковецкое городище) был идентифицирован только один гребень из груши (*Pyrus* sp.).

В настоящее время можно поставить вопрос о существовании локальных различий в выборе сырья (в частности, указать на некоторые различия в выборе строительного леса на Правобережье и Левобережье Днепра). Также появилась возможность поднять вопрос об использовании импортной древесины. Он представляется важным в связи с вопросом о развитии узких деревообрабатывающих специальностей (например, использование самшита (*Buxus* sp.) для регионального изготовления гребней).

В ближайшей перспективе ископаемая древесина может превратиться в полноценный информативный источник реконструкции биохозяйственной деятельности человека в прошлом. Для этого необходимо создание выборки, достаточной для статистического анализа.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Среднее Поднепровье, Древняя Русь, биоархеология, археологическое дерево, антракология, определение древесных пород, деревообработка, сырьевая база.

M. S. Sergeyeva

ARCHAEOLOGICAL WOOD AS A SOURCE FOR THE RECONSTRUCTION OF ECONOMIC ACTIVITY OF THE OLD RUS POPULATION IN THE MIDDLE DNIEPER AREA (on the formulation of the problem)

The article deals with the problem of a study of a fossil wood in Old Rus archaeology. Wooden artifacts and charcoal are main objects of research. Unlike the Western European science, where the studies of wood and charcoal reached the stage of historical reconstruction (analytical level), in Ukrainian science a study of archaeological wood and especially anthracological analysis are poorly developed scientific directions, their level is currently reduced to the accumulation of material.

The artifacts can be obtained by means of sieving, hand selection, flushing and flotation. A definition of wood species bases on features of microstructure of wood.

The first results of the study of wood from Old Russian settlements situated in the Middle Dnieper area provided information about the main tree species to which craftsmen in various fields of regional woodworking gave preference. Also, the first results of definition of types of technical and household fuels were obtained.

The main source of raw materials was local resources. Such wood species as oak (Quercus sp.), pine (*Pinus* sp., supposedly *Pinus sylvestris*), maple (*Acer* sp.), ash (*Fraxinus* sp., supposedly, *Fraxinus excelsior*), poplar or / and aspen (*Populus* sp.) were prevailed. Linden (*Tilia* sp.) and birch (*Betula* sp.) were identified in smaller amounts. Other species of trees, such as alder (*Alnus* sp.), willow (*Salix* sp.), hazel (*Corylus* sp.), elm family trees (Ulmaceae), had a narrower realm of use. Only isolated specimens of Rosaceae charcoal (wild or cultivated) were identified, and only one comb from pear-tree (*Pyrus* sp.) was identified among the artifacts (Rayky hillfort).

Now we can raise the question of existence of local differences in a selection of raw materials (in particular on some differences in the selection of building woods on the right and left banks of Dnieper River). An opportunity to raise the issue of the use of imported wood is also appeared. It seems important in connection with the question on the development of narrow woodworking specialties (for example, the use of boxwood (*Buxus* sp.) for regional comb making).

In the nearest future the fossil wood can become a complete informative source for the reconstruction of the bioeconomic human activity in the past. This requires the creation of sample sufficient for a statistical analysis.

K e y w o r d s: Middle Dnieper area, Old Rus, bioarchaeology, archaeological wood, anthracology, definition of wood species, woodworking, source of raw materials.

Одержано 29.05.2016

УДК: 904.01-032.387(477-25)”653”

В. А. Нестеровський, О. Ю. Журухіна

ТЕХНОЛОГІЯ ОБРОБКИ БУРШТИНУ У ДАВНЬОРУСЬКИЙ ЧАС

У статті подається детальна характеристика поетапної обробки бурштину, зроблена на основі археологічних даних, зібраних під час дослідження давньоруських майстерень з обробки бурштину на території Київського Подолу та аналізу виготовленої продукції. Для моделювання технології виробництва проводились експериментальні роботи з обробки бурштину різними засобами.

Ключові слова: археологічний бурштин, Київський Поділ, виробничі майстерні.

Дослідження Київського Подолу виявили велику кількість археологічного бурштину, що походить з шарів XI — першої половини XIII ст., або ж майстерень XII—XIII ст. з обробки і виготовлення виробів з бурштину. Знахідки представлені прикрасами (намистини, каблучки, вставки до перснів, підвіски, серед яких хрестики-тільники), заготовками, напівфабрикатами, а також необробленими шматками бурштину (сировина).

Для детальної характеристики поетапної обробки бурштину застосовувались візуальний огляд (за допомогою мікроскопу), трасологічний (для визначення технології обробки бурштину та інструментарію, що використовували майстри, завдяки слідам, залишеним на поверхні інструментом), мінералогічний та гемологічний методи дослідження. З цією метою було проаналізовано знахідки з майстерні, що була виявлена археологічними розкопками по вул. Покровська, 7 у 1985 р. (рис. 1).

Дослідження садиби Покровської церкви розпочались ще у 1975 р., коли у шарі XIII ст. відкрито майстерню, в якій виготовляли прикраси з бурштину. Було виявлено 18 напівоброблених заготовок квадратної, ромбоподібної, зрізано-біпірамідальної форми, розмірами 15,0 — 20,0 мм і завтовшки до 3 мм, ймовірно, для виготовлення намистин й підвісок-кулонів. Бурштин мав червонуватий відтінок: для надання схожості із сердоліком його було піддано термічній обробці [Гупало, Ивакин, 1980, с. 212].

У 1985 р. розкопками у шарі XII — початку XIII ст. зафіксовані залишки майстерні ювеліра, який виготовляв прикраси з бурштину. Виявлено велику кількість шматків необробленого бурштину, напівфабрикати, напівоброблені та браковані вироби. Повністю готові вироби майже відсутні. Асортимент складали біпірамідальні багатогранні намистини, персні, вставки до перснів, хрестики, підвіски (рис. 2).

Намистини. Всі типи цієї категорії прикрас відносяться до відділу «багатогранні» (4-, 6-, 7-, 8-гранні): біпірамідальні, еліпсоїдні багатогранні (у повздовжньому перетині — еліпс, у поперечному — сплощений шестикутник) та біконічні. Знайдено 19 заготовок та уламків біпірамідальних намистин завдовжки 12,0—25,0 мм. Колір переважно темно-вишневий прозорий, але траплялися й молочного непрозорого кольору (5 екземплярів) [Івакін, Козубовський, 1993, с. 125—127]. Деякі намистини зламані під час свердлення отвору, у інших отвори відсутні. За формою вони аналогічні сердоліковим намистинам [Розенфельдт, 1978, с. 202]. Такі намистини доволі поширені у південноруських містах і в курганних могильниках в’ятичів, радимичів, кривичів. Знахідки біконічних намистин трапляються у Прибалтиці (балтська територія, слов’яни Помор’я, Скандинавія), де вони побутують протягом IX—XIII ст. [Бобровский, Зоценко, Трухан, 1989, с. 11—12, 97—98]. Еліпсоїдні багатогранні намистини у Новгороді виявлені у шарах X—XI ст., відомі

© В.А. НЕСТЕРОВСЬКИЙ, О.Ю. ЖУРУХІНА, 2017

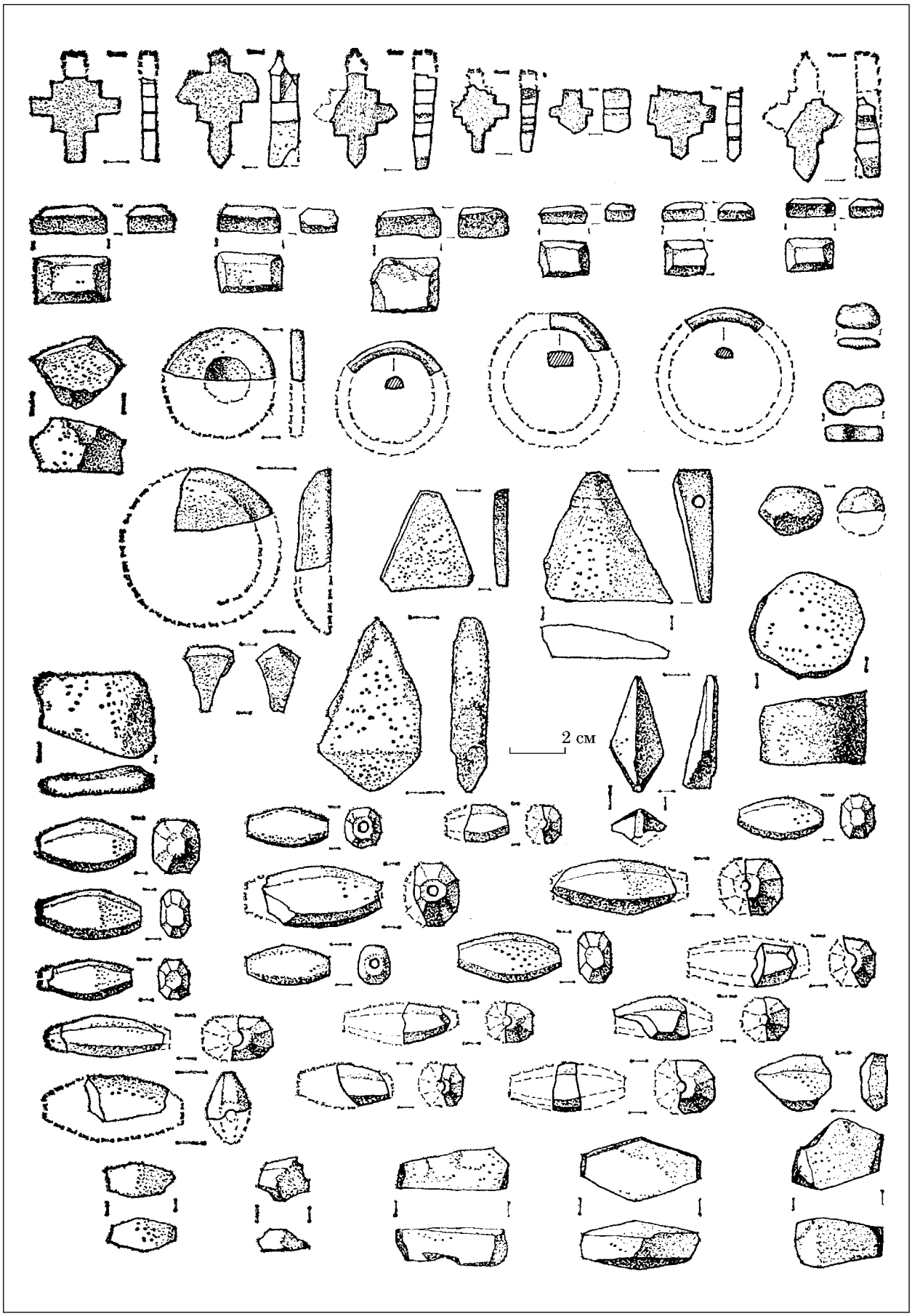

Рис. 1. Продукція майстерні з обробки бурштину по вул. Покровська, 7 (розкопки 1985 р.) (за Г.Ю. Івакіним, Г.А. Козубовським)

Рис. 2. Заготовки з майстерні

також з могильника Білої Вежі, на Болгарському городищі подібні намистини виявлені у золотоординському шарі [Полубояринова, 1991, с. 44—45].

Персні щитковий й кільцеві (3 екземпляри, представлені фрагментами): один з екземплярів мав плаский овальної форми щиток, довга вісь якого розташована по довжині обідка [Толочко, Гупало, 1975, с. 14; Івакін, Козубовський, 1993, с. 126]. Це найбільш розповсюджений тип на давньоруських пам'ятках. Щиткові персні датуються другою чвертю XI — першою чвертю XIII ст. [Полубояринова, 1994, с. 79; Розенфельдт, 1978, с. 207].

Вставки з бурштину виготовляли для металевих перснів. Всі екземпляри прямокутної гранованої форми (9—13 × 6—9 × 3—4 мм) з яскраво-помаранчевого прозорого бурштину (6 екземплярів) [Івакін, Козубовський, 1993, с. 126], не відшліфовані (крім одного екземпляра).

Хрести-тільники: 7 екземплярів з яскраворудого прозорого бурштину з прямокутними виступами у місці з'єднання лопатей (розмірами від 12,0 до 18,0—20,0 мм), виготовлені з багатокутної заготовки [Івакін, Козубовський, 1993, с. 126; Сагайдак, 1991, с. 122]. Такі хрестики були розповсюджені на території Давньої Русі у XII—XIII ст. [Розенфельдт, 1978, с. 204—205].

Підвіски. Скрізний отвір цих прикрас міститься у верхній частині. Підвіски з бурштину мають нечітку й нестандартну форму, що, можливо, можна пояснити формою вихідного матеріалу, вмінням й навичками майстра, а також художнім задумом. Було виявлено два екземпляра трапеціеподібної форми (22 × 20 × 19 і 30 × 25 × 25 мм) [Івакін, Козубовський, 1993, с. 126]. Аналогії таким підвіскам відомі з шару IX ст. у Старій Ладозі [Давидан, 1984, с. 123], серед інвентарю могильника Біла Вежа (XI — початку XII ст.) [Артемонова, 1963, с. 67, 77]. На той час це доволі розповсюджена форма для підвісок з каменю взагалі, і це, можливо, й зумовило наслідування форми при виготовлені підвісок з бурштину [Полубояринова, 1991, с. 79].

Зазначена майстерня демонструє досить високу кваліфікацію майстрів з обробки бурштину. Одним із доказів цього є переважання заготовок для намистин [Сагайдак, 1991, с. 123]. Крім обробки бурштину тут могли виготовляти й скляні вироби, про що свідчать знахідки браслетів, намистин, перснів та численні уламки скляного посуду [Івакін, Козубовський, 1993, с. 123, 130].

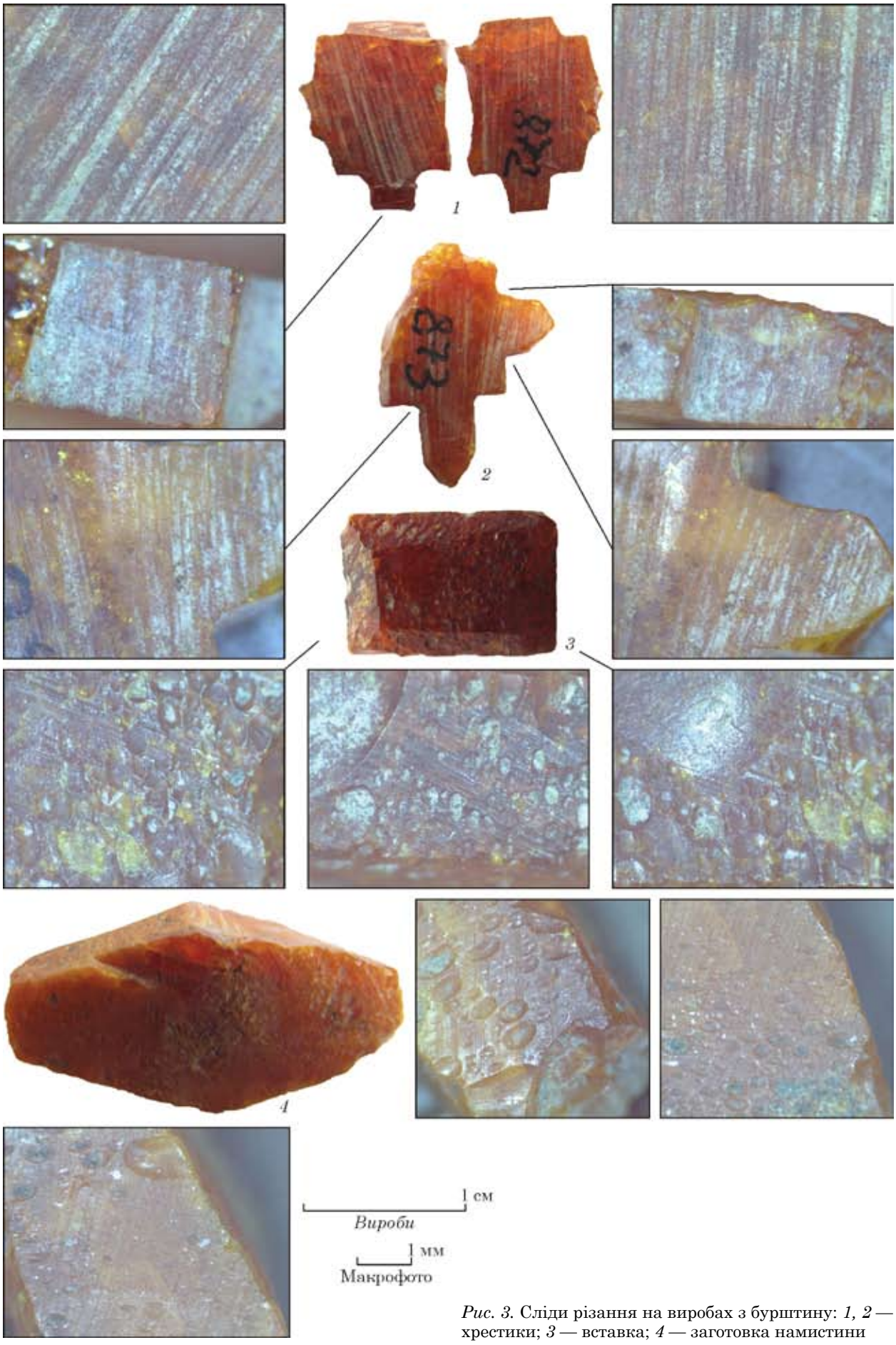

Рис. 3. Сліди різання на виробах з бурштину: *1, 2* — хрестики; *3* — вставка; *4* — заготовка намистини

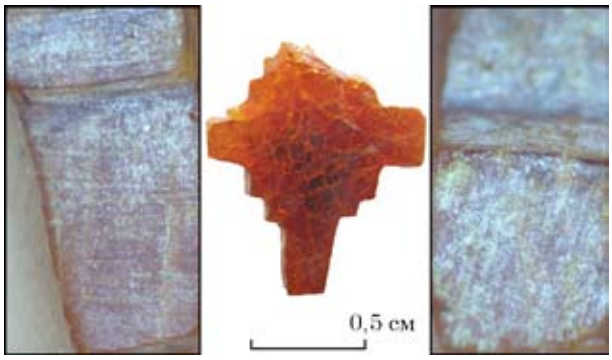

Рис. 4. Сліди використання пилки для створення лопатей для хреста-тільника.

Треба зазначити, що основна маса бурштину з комплексів XII—XIII ст. належить до місцевих сортів, що було виявлено за результатами мінерально-геохімічних досліджень.

Дослідження бурштинових виробів з археологічних розкопок та власні експерименти щодо відтворення давньої техніки обробки дозволяють нам стверджувати, що вироби з бурштину в майстернях Київського Подолу виготовляли вручну. Майстри під час обробки виконували такі операції, як **сортування**, **різання**, **шліфування**, **полірування** та **свердлення** [Давидан, 1984, с. 125; Шаповалов, 1998, с. 119—120].

Сортування проводилось з метою підбору необхідних за формою і подібних за розміром шматків бурштину залежно від задуму (тобто максимально повне використання природної форми сировини в конструкції виробу). Така операція зменшувала витрати на обробку і надавала можливість суттєво економити дефіцитну на ту пору сировину. Досвідчені майстри могли звести відходи виробництва до мінімуму. Так, наприклад, для виготовлення круглих намистин відбирався бурштин ізометричної форми, а циліндричних і біпірамідальних — витягнутої тощо. На цьому етапі бурштин сортували за кольором і прозорістю. Судячи з археологічного матеріалу, для виготовлення прикрас майстри залучали різну за кольором і прозорістю сировину. Більш популярними були яскраво-помаранчеві і червоно-жовті сорти. При цьому для виробництва намистин залучалися непрозорі, прозорі і напівпрозорі різновиди, а для хрестиків і перснів — в основному непрозорі. Для вставок використовувався напівпрозорий бурштин лимонно-жовтого та помаранчевого кольорів.

Після сортування проводилась **розмітка** та **різання** бурштину. Для цього застосовували металічні лучкові пили з тонким полотном. Про це свідчать знайдені заготовки та специфічні сліди від дії такого інструменту на поверхні хрестиків (рис. 3, *1, 2*), вставки (рис. 3, *3*) та намистини (рис. 3, *4*). Ще у середньовіччі, за свідченнями Аль-Біруні, для обробки м'яких каменів, наприклад, бурштину, використовували інструменти із загартованої сталі [Лемлейн, 1963, с. 363]. Нагрітий бурштин легко піддається обробці ножем. При виготовленні додаткових лопатей для хрестів-тільників використовували напилки невеликих розмірів (рис. 4) [Шаповалов, 1998, с. 112].

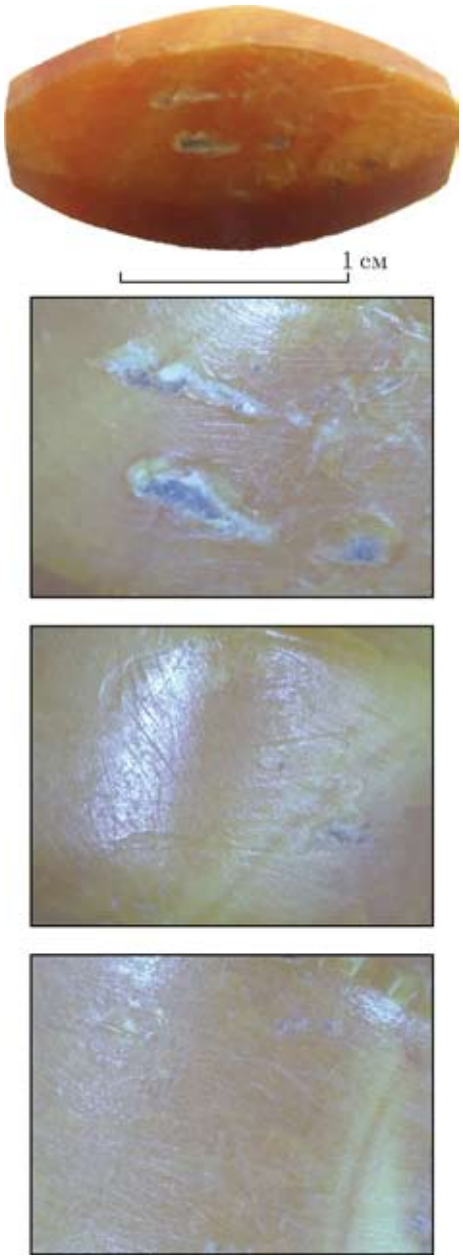

Рис. 5. Сліди полірування

Шліфування заготовок виконувалось з метою зняття з поверхні кірки окиснення та надання зразку потрібної форми. Цю операцію здійснювали за допомогою абразивних матеріалів (у вигляді порошків чи на шліфувальному камені або напилком з дрібною насічкою). Використовувались кварцові та кварц-польовошпатові пісковики або кварцити. Для отримання гладкої поверхні послідовно зменшувалась зернистість абразивних каменів. Після тонкого шліфування ремісник приступав до **поліруван-**

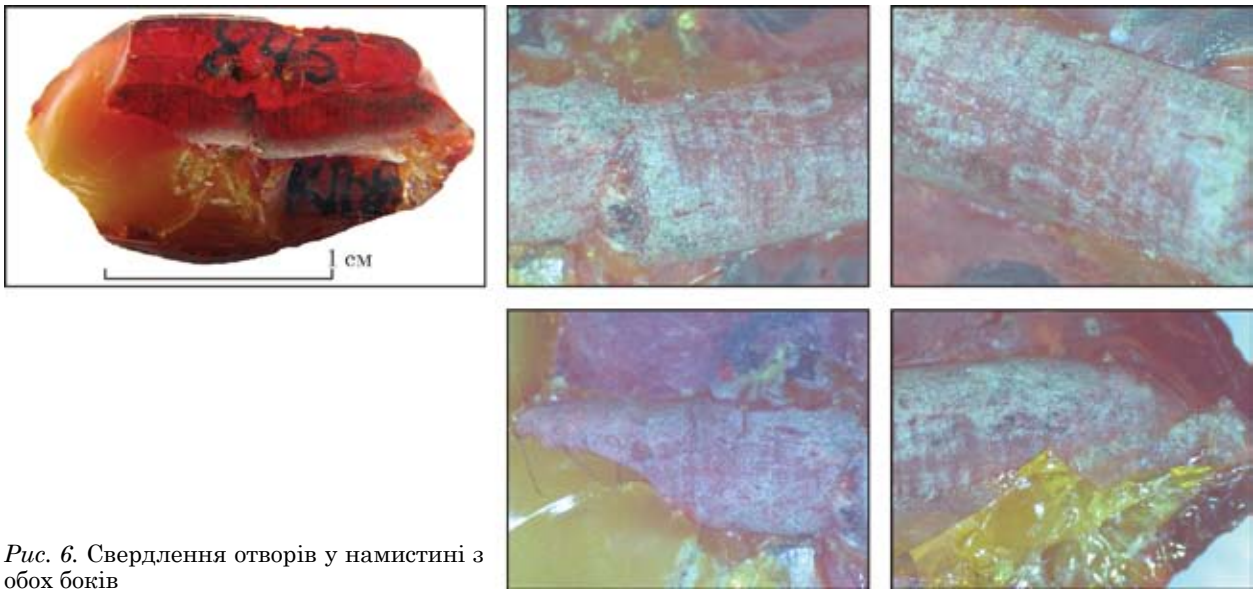

Рис. 6. Свердлення отворів у намистині з обох боків

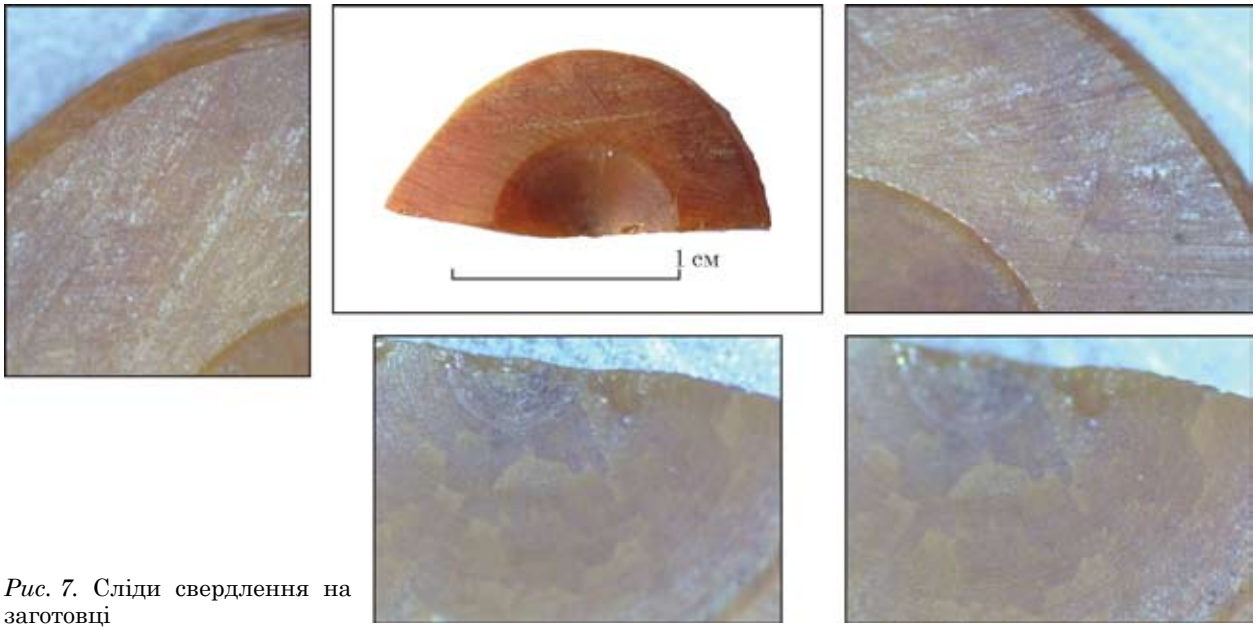

Рис. 7. Сліди свердлення на заготовці

ня. За допомогою цієї операції на поверхні бурштинових виробів отримували блиск. За часів середньовіччя, як зазначає Теофіл, що для цього виготовляли спеціальну масу, яку наносили на дерев'яний брусок, вкритий шкірою [Шаповалов, 1998, с. 111]. Вірогідно Києво-Подільські майстри для цього використовували повсть. Як полірувальний матеріал застосовували порошки з глинистих порід (можливо, київський мергель, що відслонювався на правому березі Дніпра), суспензія з глини і води наносилась на повсть, по якій і відбувалось полірування методом тертя (рис. 5).

Свердлення наскрізних отворів для намистин і підвісок-кулонів здійснювалося на фінішному етапі. Для цього використовували металічні спіральні свердла діаметром 2—3 мм, що закріплювались на ручну дриль. Свердлення значних за товщиною виробів (понад 5 мм) здійснювалося з обох боків. Така процедура була необхідною для запобігання розколювання бурштину як по осі отвору, так і на виході свердла з іншого боку намистини. Слід зазначити, що операція свердлення бурштину була технічно простою, але вимагала від ремісника значного досвіду й уважності. На фото видно злам намистини, що проходить по свердлинам. На зламі помітні сліди від свердла (рис. 6). Якісна робота свердлом помітна на заготовці ґудзика (рис. 7).

Наведені приклади вказують на те, що бурштин піддавали механічній та термічній обробці. Це не викликало ніяких ускладнень, якщо майстер знав властивості сировини [Готун, Сухонос, Казимір, 2010, с. 116; Шаповалов, 1998, с. 119]. Для цього використовували універсальні знаряддя широкого призначення та інструменти, що застосовувались в інших галузях (наприклад, у косторізному ремеслі).

Артамонова О.А. Могильник Саркела—Белой Вежи // МИА. — 1963. — № 109. — С. 9—215.
Бобровский Т.А., Зоценко В.Н., Трухан А.П. Отчет об археологических исследованиях Почайнинского отряда Подольской постоянно действующей экспедиции ИА АН УССР за 1989 г. по улице Нижний Вал, 43. — Рукопис / Фонд Подільської постійно діючої експедиції ІА НАН України. — 1989.
Готун І.А., Сухонос А.М., Казимір О.М. Майстерня з обробки бурштину на давньоруському селищі Ходосівка-Рославське // Археологія. — 2010. — № 1. — С. 112—126.
Гупало К.Н., Ивакин Г.Ю. О ремесленном производстве на Киевском Подоле // СА. — 1980. — № 2. — С. 203—219.
Давидан О.И. Янтарь Старой Ладоги // АСГЭ. — 1984. — Вып. 25. — С. 118—126.
Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А. Дослідження південної частини Подолу в 1984 — 1985 рр. // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989 років. — К., 1993. — С. 104—133.
Леммлейн Г.Г. Минералогические сведения, сообщаемые в трактате Бируни // Абу-р-Райхан Муххамед ибн ал-Бируни «Собрание сведений для познания драгоценностей (минералогия)». — М., 1963. — С. 292—402.
Полубояринова М.Д. Полудрагоценные камни и янтарь в древнем Новгороде // Новгородские археологические чтения: Материалы науч. конф., посвят. 60-летию археолог. изучения Новгорода и 90-летию со дня рожд. основателя Новгородской археол. экспедиции А.В. Арциховского. — Новгород, 1994. — С. 75—82.
Полубояринова М.Д. Украшения из цветных камней Болгара и Золотой Орды — М., 1991. — 112 с.
Розенфельдт Р.Л. Янтарь на Руси (X—XIII вв.) // Проблемы советской археологи. — М., 1978. — С. 197—208.
Сагайдак М.А. Давньокиївський Поділ. — К., 1991. — 168 с.
Толочко П.П., Гупало К.М. Розкопки Києва у 1969—1970 рр. // Стародавній Київ. — К., 1975. — С. 5—27.
Шаповалов Р.Г. Обработка янтаря в средневековом Новгороде // Новгород и новгородская земля. История и археология: Материалы науч. конф. — Новгород, 1998. — Вып. 12. — С. 109—120.

В. А. Нестеровский,
Е. Ю. Журухина

ТЕХНОЛОГИЯ ОБРАБОТКИ ЯНТАРЯ В ДРЕВНЕРУССКОЕ ВРЕМЯ

В статье детально характеризуется поэтапная обработка янтаря, сделанная на основе археологических данных, собранных во время исследования древнерусских мастерских по обработке янтаря на территории Киевского Подола, а также анализа продукции. Для моделирования технологии производства проводились экспериментальные работы по обработке янтаря разными способами. Комплекс XII — начала XIII в., где изготавливалась продукция из янтаря, был открыт в 1985 г. при исследовании усадьбы Покровской церкви. Было найдено большое количество кусков сырья, а также фрагменты заготовок и бракованных изделий: многогранные бусы (бипирамидальные, биконические, эллипсоидные), кольца, вставки в металлические перстни, подвески, среди которых большую часть составляли крестики-тельники. Продукция мастерской имеет аналоги среди вещей из янтаря в других древнерусских городах XI—XIII вв. Характеристика образцов янтаря указывает на их местное происхождение. Технологические операции, которые использовал мастер при работе с янтарем, включали в себя сортировку, резку, шлифовку, полировку и сверление. Для всех этих действий были использованы инструменты, которые применялись в разных отраслях, например, в косторезном деле.

К л ю ч е в ы е с л о в а: археологический янтарь, Киевский Подол, производственные комплексы.

V. A. Nesterovskyi,
O. Yu. Zhurukhina

THE TECHNOLOGY OF AMBER PROCESSING IN OLD RUS'

The article contains detail technological characteristic of amber finds from amber workshop, which was found on Kyiv Podil district. For the modeling of technology of amber manufacturing were made a few experiments. The complex of 12th — early 13th century around Pokrovskaya church, where amber products had been made, was discovered in 1985. There was numerous finding of amber items, such as raw and fragments of half-finished products (polyhedral beads, such as bi-pyramid, biconical and oval shaped beads, finger-rings, finger-rings insets, pedants, crosses). The finds in this amber workshop are many analogies of amber products at the Old Rus' sites of 11th — 13th century. The characteristics of the samples from amber workshop determined their local, Ukrainian, origin. The technological operations which were used included cutting, polishing and boring. For all of these actions master used the wide application tools, which there used in different branches of trades.

K e y w o r d s: archaeological amber, Kyiv Podil district, amber workshops.

Одержано 2.05.2016

УДК: [904:567](477.53)”16”

Є. Ю. Яніш, В. В. Шерстюк

РЕЗУЛЬТАТИ АНАЛІЗУ ІХТІОЛОГІЧНИХ РЕШТОК З МАНЖЕЛІЇВСЬКОГО ГОРОДИЩА (за результатами досліджень 2015 р.)

Наведено результати визначення таксономічної приналежності іхтіологічних решток з розкопок 2015 р. сотенного козацького містечка Манжелія у долині Нижнього Псла (друга чверть — середина XVII ст.). Визначено видовий, віковий та анатомічний склад риб. Реконструйований гідрологічний режим водойм, де риба була виловлена.

Ключові слова: Манжелія, Псел, городище, XVII ст., іхтіологічні рештки.

У 2015 р. Манжеліївський загін Центру охорони та досліджень пам’яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації розпочав науково-рятівні розкопки ділянки городища давньоруського та козацького часів на околиці с. Манжелія Глобинського р-ну на Полтавщині. Територіально пам’ятка розташована в передстеповій зоні, на острівному останці цокольної тераси правого берега р. Псел, у нижній його течії, досить недалеко від місця впадіння річки до русла Дніпра. У цій місцевості Псел нині має порівняно значне за шириною та глибиною русло, помірно швидку течію, з невеликою кількістю озер та стариць.

Власне описуване городище двочасове: первинне його заселення відноситься до давньоруського часу (кінець XI — XII ст.), повторне — фіксується за історичними та археологічними даними у першій чверті XVII ст. Так, у люстрації Київського воєводства 1622 р. Манжелія згадується як містечко-городище ще з 17 роками слободи [Lustracye …, 1877, s. 134—135]. Зважаючи на загальноприйняту тоді практику давати право слободи на 20 років, нове осадження давнього городища можна досить надійно датувати саме 1619 р. У «Книге большому чертежу» (1627 р.) вже згадується як «город Манжелейка» [Книга …, 1838, с. 97], що свідчить про інтенсивний розвиток цього населеного пункту.

Представлена публікація присвячена матеріалам, здобутим при дослідженні лише одного об’єкта — ями 1/2015. Вона була досить добре насичена культурними матеріалами, у тому числі — органічними, серед яких абсолютно переважали рибні рештки. Інших виразних об’єктів цього часу на ділянці розкопу не було, а давньоруська садиба (частина якої й досліджувалася тут) була спалена, тому подібного роду артефакти збереглися гірше. Таким чином, для дослідження рибного промислу за іхтіологічними рештками була придатна лише зазначена яма.

Об’єкт представляв собою звичайний сміттник, вигрібну яму, що була заповнена керамікою та органічними рештками. Керамічні матеріали з неї виразні, й можуть бути датовані першою половиною — серединою XVII ст. Їх однотипність може вказувати на нетривале заповнення цього об’єкту. Уточнити та звузити датування цієї ями можуть два спаяні часом білонні соліди Густава Адольфа (1611—1632), карбовані в прибалтійських володіннях у 1620-х — на початку 1630-х рр. Ця найдрібніша розмінна монета на тогочасному монетному ринку українських земель мала досить нетривалий час обігу (на відміну від інших, небілонних). Саме тому далі середини XVII ст. цей об’єкт датувати немає сенсу. Таким чином, яму можна віднести до періоду розвитку містечка майже відразу ж після його перезаселення — тобто, друга чверть — середина XVII ст.

Майже весь археозоологічний матеріал представлений лускою риб. Збереження матеріалу дуже погане, 1—3 бали (за 5-бальною) шкалою

© Є.Ю. ЯНІШ, В.В. ШЕРСТЮК, 2017

Таблиця 1. Видовий склад риб (яма 1/2015)

Об'єкт	Види риб				Разом
	Щука	Сазан	Окунь	Не визначені	
Яма	33 (1)	42	21	890 (4)	991

Без дужок — кількість луски, в дужках — кісток.

[Антипина, 2003], практично відсутня ціла луска, дуже висока фрагментованість залишків. Обсяг вибірки з об'єкту — 998 фрагментів тваринного походження. В даному випадку 6 кісток належать ссавцям, 5 кісток і 986 фрагментів луски — рибам. Невизначені залишки риб склали 98,8 % від усіх особин. Визначення до виду по лусці коропових риб завжди складне, а по уламках луски практично неможливе. Тому, відповідно, більша частина матеріалу не могла бути визначена.

Зазначені матеріали відносяться до категорії «кухонні рештки», що побічно підтверджується значними нашаруваннями луски, а також наявністю вугілля. Матеріал визначено шляхом порівняння кісткових фрагментів і луски з екземплярами сучасних і субфосильних видів риб з порівняльної остеологічної колекції Є.Ю. Яніш. У тих випадках, коли це було можливо, точне визначення віку проведено по лусці та хребцям.

При підрахунках одна кістка риби вважається еквівалентною одному екземпляру, так як було доведено, що більш, ніж одна кістка від однієї риби зберігається вкрай рідко [Лебедев, 1960, с. 17]. Виняток можуть становити кістки із закритих комплексів, і частіше для таких великих видів, як білуга, сом і т. д. Систематика і видові назви риб дані по визначнику-довіднику Ю.В. Мовчана [Мовчан, 2011]. Загальна характеристика колекції представлена в табл. 1.

Всього зареєстровані представники 3 видів, що відносяться до 3 рядів (табл. 2): ряд коропові — сазан (*Cyprinus carpio* L, 1758); ряд окунеподібних (Perciformes) — окунь (*Perca fluviatilis* L, 1758); ряд щукоподібні (Esociformes) — щука (*Esox lucius* L, 1758). При аналізі представленості видів визначені 2 види тільки по лусці (сазан і окунь), а ще один — як по кістках посткраніума (PCRA), так і по лусці (щука).

Наявність у матеріалі двох отолітів (не визначених до виду), а також кісток посткраніального скелету (клейтрум щуки та 4 невизначених до виду хребця) і луски побічно свідчить про те, що найімовірніше риба не доставлялася здалеку, а ловилася досить недалеко від поселення, і розбирали її вже безпосередньо перед вживанням в їжу. При обробці риби, наприклад, при підготовці для тривалого зберігання або транспортування, як правило, відокремлюється голова. В результаті краніальні кістки викидаються в яму на місці заготівлі, і тоді в матеріалі представлені майже виключно кістки краніум.

У даному випадку значний пласт луски і майже повна відсутність кісток вказують на те, що в яму була викинута тільки луска після чистки, розбирання риби відбувалося, ймовірно, вже в іншому місці, відповідно кістки надалі теж не потрапили в досліджувану яму. Виходячи з видового та вікового складу можна припустити, що це можуть бути й залишки одноразового вилову. З урахуванням того, що в середньому на одному сазані, наприклад, близько 400 лусок, вся луска з даної ями може бути результатом чистки чотирьох сазанів, трьох щук і кількох окунів (з урахуванням вікового розподілу особин). Кістки, найімовірніше, потрапили в яму не одночасно з лускою, а раніше (що більш ймовірно), або пізніше.

На першому місці за абсолютною кількістю решток у колекції — сазан, 43,3 % від усіх визначених залишків риб (n = 42), на другому місці щука — 35,1 % (n = 34), окунь на третьому місці — 21,6 % (n = 21). Крім того, найімовірніше, велика частина луски, віднесеної нами до невизначеної, належала також сазанові, ще кілька лусок — лящеві (?). Але у зв'язку зі значною її фрагментованістю враховувати їх при визначенні співвідношенні видів не коректно.

У тих випадках, коли це було можливо, визначено вік риб (табл. 2). Так, всього виявлено 10 вікових категорій. Точний вік вдалося визначити за 63 екземплярами луски і 3 хребцями. Крім того, розмір невизначених лусок і

Таблиця 2. Віковий склад риб (яма 1/2015)

Види	Вік, від … років										
	1	2	3	4	≥4	5	8	9	10	11	Разом
Щука	7	14	3	—	—	—	—	—	—	—	24
Окунь	—	1	—	1	—	14	—	1	—	—	17
Сазан	—	—	—	—	500	—	18	2	1	1	522
Хребці, не визначено	1	2	—	—	—	—	—	—	—	—	3
Разом	8	17	3	1	500	14	18	3	1	1	566

мінімальна кількість річних кілець на них, яку вдалося зареєструвати, дозволяє віднести більшу частину цих лусок до категорії ≥4 років. Відповідно, риби, яким належала ця луска, були дорослими та великих розмірів.

Максимальна кількість особин припадає на 2-, 5- і 9-річних риб (майже в рівному співвідношенні). Для щуки мода припадає на дворічні екземпляри, для окуня — на п'ятирічні, для сазана — на восьмирічні. В результаті досліджень виявлено, що в матеріалі переважають статевозрілі особини середніх для видів розмірів.

Вік особин, розмір луски і відповідно розмір риб, якого вони могли досягти до цього віку, дозволяють припустити, що (за аналогією з іншими пам'ятками і етнографічними даними) ці риби були виловлені за допомогою гачкових снастей або сіток з вічком середнього і великого розміру. Менш імовірним видається використання гарпунів та острог. Не виключено також використання ятерів, вершей і заколів, які практично не залишають археологічних слідів.

Всі виявлені види належать до двох фауністичних комплексів (за Г.В. Нікольським [Никольский, 1953]: верхньотретичному або амфібореальному (сазан), а також бореальному рівнинному (щука і окунь). До складу бореального рівнинного комплексу входять види, пристосовані до життя в стоячих і проточних водоймах рівнин бореальной зони. В цілому види, що входять у даний комплекс, менш оксифільні (такі види як лин, карась пристосовані до життя у водоймах з малою кількістю кисню), ніж види понтичного прісноводного комплексу.

Представники верхньотретичного комплексу в основному мешканці рівнинних річок з нешвидкою течією, а також озер. Серед видів даного комплексу є як оксифільні (осетрові, судак), так і пристосовані до життя у воді з невеликим вмістом кисню (сазан) [Никольский, 1953].

Найімовірніше, великі сазани були виловлені в руслі Нижнього Псла, тоді як окуні й щуки могли бути спіймані в навколишніх старицях та озерах, можливо — в дрібній річці Манжелійка, що впадає в Псел трохи нижче городища. Таким чином, виходячи з характеристик фауністичних комплексів і видового складу риб з даного об'єкту, можна припустити, що в досліджуваний період вода річки, де були виловлені ці види, мала середню прозорість і нешвидку течію, а також містила відносно невелику кількість кисню.

Зазначена вибірка не дуже велика, але охарактеризовані види, ймовірно, входили в постійний раціон місцевого населення. У матеріалах з цієї пам'ятки видовий склад представлений видами, типовими для іхтіофауни малих і середніх річок Чорноморського басейну.

Таким чином, в результаті досліджень виявлено, що остеологічні матеріали відносяться до категорії «кухонні рештки». Виявлені 3 види костистих риб (щука, сазан і окунь), які й сьогодні відносяться до типових видів іхтіофауни малих і середніх річок Чорноморського басейну. Риба не надходила здалеку, а виловлювалася відносно недалеко від поселення, і розбиралась вже безпосередньо перед приготуванням. На першому місці за абсолютною кількістю решток у аналізованому матеріалі — сазан (43,3 %), на другому щука (35,1 %), окунь на третьому (21, 6 %). Виявлено 10 вікових категорій риб. Максимальна кількість особин припадає на 2-, 5- і 9-річних риб (майже в рівному співвідношенні). Великих риб (за аналогіями з іншими пам'ятками), ймовірно, виловлювали гачковими снастями й сітками. Можна припустити, що в досліджуваний період вода річки, де були виловлені ці види, мала середню прозорість і нешвидку течію, а також містила відносно невелику кількість кисню. Вибірка невелика, але означені види (сазан, щука, окунь), вочевидь, входили до постійного раціону місцевого населення. Для більш точних висновків необхідні подальші дослідження даної пам'ятки.

Антипина Е.Е. Археозоологические исследования: задачи, потенциальные возможности и реальные результаты // Новые археозоологические исследования в России: к 100-летию со дня рождения В.И. Цалкина. — М., 2003. — С. 7—34.

Книга Большому Чертежу или Древняя Карта Российского государства, поновленная в разряде и списанная в книгу 1627 году, изд. 2-е. — СПб, 1838. — **XXXI**, — 261 с.

Лебедев В.Д. Пресноводная четвертичная ихтиофауна Европейской части СССР. — М., 1960. — 404 с.

Мовчан Ю.В. Риби України. — К., 2011, — 420 с.

Никольский Г.В. О биологической специфике фаунистических комплексов и значении их для зоогеографии // Очерки по общим вопросам ихтиологии. — М.; Л., 1953. — С. 65—76.

Lustracye Królevszczyzn ziem ruskich Woůinya, Podola i Ukrainy z piërwszëj poůowi XVII wieku. Wydał A. Jablonovski. — Warszava, 1877. — 226 s. (Źródła dziejowe. — T. V).

Е. Ю. Яниш,
В. В. Шерстюк

РЕЗУЛЬТАТЫ АНАЛИЗА ИХТИОЛОГИЧЕСКИХ ОСТАТКОВ ИЗ МАНЖЕЛИЕВСКОГО ГОРОДИЩА (по результатам исследований 2015 г.)

В работе представлены результаты исследования 998 фрагментов животного происхождения, происходящих из раскопок городища Манжелия (вторая четверть — середина XVII в.) в 2015 г. Выявлены остатки трех видов рыб: щуки (*Esox licuis*), сазана (*Cyprinus carpio*) и окуня (*Perca fluviatilis*), которые и в настоящее время относятся к типичным представителям ихтиофауны малых и средних рек Черноморского бассейна. Проанализирован видовой, возрастной и анатомический состав рыб. Доминирующим видом по абсолютному количеству остатков является сазан. Выделены 10 возрастных категорий, преобладают 2-, 5- и 9-летние особи. Реконструирован гидрологический режим водоемов, где были выловлены рыбы. Наиболее вероятно, крупные сазаны были выловлены в русле Нижнего Псла, тогда как окуни и щуки могли быть пойманы в р. Манжелейке или окрестных старицах и озерах. Рыбу разделывали уже на поселении, непосредственно перед приготовлением в пищу.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Манжелия, Псел, городище, XVII в., ихтиологические остатки.

Ye. Yu. Yanish,
V. V. Sherstiuk

THE RESULTS OF THE ANALYSIS OF ICHTHYOLOGICAL REMAINS FROM MANZHELIEVSKE SETTLEMENT (based on research 2015)

Icthyological material, including 988 animals remains from excavation of Manzhelievske settlement (17 century) in 2015 is presented. All identified 3 species of fish: pike (*Esox lucius*), carp (*Cyprinus carpio*) and perch (*Perca fluviatilis*). These species and now belong to the typical representatives of the icthyological fauna of small and medium-sized rivers of the Black Sea basin. Determined anatomical, species and age composition. In the osteological material dominates carp. Allocated 10 age categories, dominated by 2-, 5- and 9-year individuals. Reconstructed hydrological regime of water bodies where fish were caught. Most likely, the large carp have been caught in the mainstream Lower Psel, while perch and pike can be caught in river Manzheleyka or nearby oxbows and lakes. Fish carve probably in the settlement, just before cooking.

K e y w o r d s: Manzheliya, Psel, hillfort, 17th century, ichthyological remains

Одержано 30.09.2016

УДК: [902.03:778.35](477.42)"63/65"

В. А. Гнера

ВИКОРИСТАННЯ АЕРО- ТА КОСМОЗНІМКІВ ДЛЯ АРХЕОЛОГІЧНОЇ РОЗВІДКИ БРУСИЛІВСЬКОГО Р-НУ

У статті розглянуто можливість використання аеро- та космознімків для дистанційного дослідження археологічних пам'яток Брусилівського р-ну.

Ключові слова: дистанційні методи досліджень, аеро- та космофотознімки, аерофотограмметрія, археологічна карта, система глобального позиціонування (GPS), архівний топографічний блок, досліджуваний полігон, археологічне дешифрування, археологічна пам'ятка.

За останнє століття територія України значно змінилася під впливом природних та антропогенних факторів. Значна кількість археологічних пам'яток руйнується (розорювання, будівництво, тощо) ще до їхнього виявлення або дослідження в повному обсязі. Масштабні археологічні розкопки потребують використання значних сил та коштів, як у польових роботах, так і в аналітичних процедурах.

Використання аерофотограметричних методів в археології відомо давно, проте досі в вітчизняній науці вони застосовувались лише епізодично. Ці роботи проводилися на невеликих площах, локалізовано подекуди без зв'язку з наземними обстеженнями та стаціонарними розкопками, а інколи лише для закріплення та підтвердження результатів польових досліджень, в будь-якому випадку вітчизняна археологія не спиралася на аерофотограметричні методи як метод комплексного попереднього обстеження значних територій, що не давало можливості проявити всі переваги застосування цих методів [Токарева, 2010].

З метою відпрацювання методики на матеріалах аеро- та космознімків зроблена спроба виявити археологічні пам'ятки на території Брусилівського р-ну. Результати планується використовувати для доповнення археологічної карти Житомирської області.

Територія Брусилівського р-ну, безсумнівно, багата на пам'ятки археології різних епох. У регіоні за період дослідження (з XIX ст. і по сьогодення) були виявлені різні типи археологічних пам'яток. Тут фіксуються — стоянки, поселення, городища, замчища, вали, окремі кургани і могильники, кам'яні хрести, скарби монет та інші старожитності, що охоплюють період від кам'яного віку до пізнього середньовіччя та нового часу включно. Беручи до уваги недостатній рівень дослідження регіону і каталогізації пам'яток історико-культурної спадщини, в останні роки ведеться активна робота з уточнення відомих, моніторингу ситуації на раніше виявлених та пошуку нових пам'яток [Тарабукін, Ігруніна, 2009; 2010; 2011; 2012].

Ступінь вивченості району невисокий, багато об'єктів культурної спадщини, про які відомо з кінця XIX ст., піддаються інтенсивному знищенню і практично не виділяються на місцевості. Крім того, відсутність точних географічних координат відомих археологічних об'єктів часто призводить до труднощів у їх детальному картографуванні. Для вирішення завдань подібного роду найбільш ефективним буде застосування цифрових карт, складених на основі даних дистанційного зондування.

На першому етапі робота з картографування пам'яток археології Брусилівського району полягала у визначені відомих поселень і городищ за матеріалами археологічних розвідок останнього століття [Зализняк, 1975/28; Зализняк, 1979, с. 54—65; Кучера, 1973/18; 1988/156; Кучера, Вітрик, 1989/20а; Петраускас, Петраускас, Коваль, 2010, с. 326—328; Тарабукін, Ігруніна, 2007; 2009; 2010; 2011; 2012].

© В.А. ГНЕРА, 2017

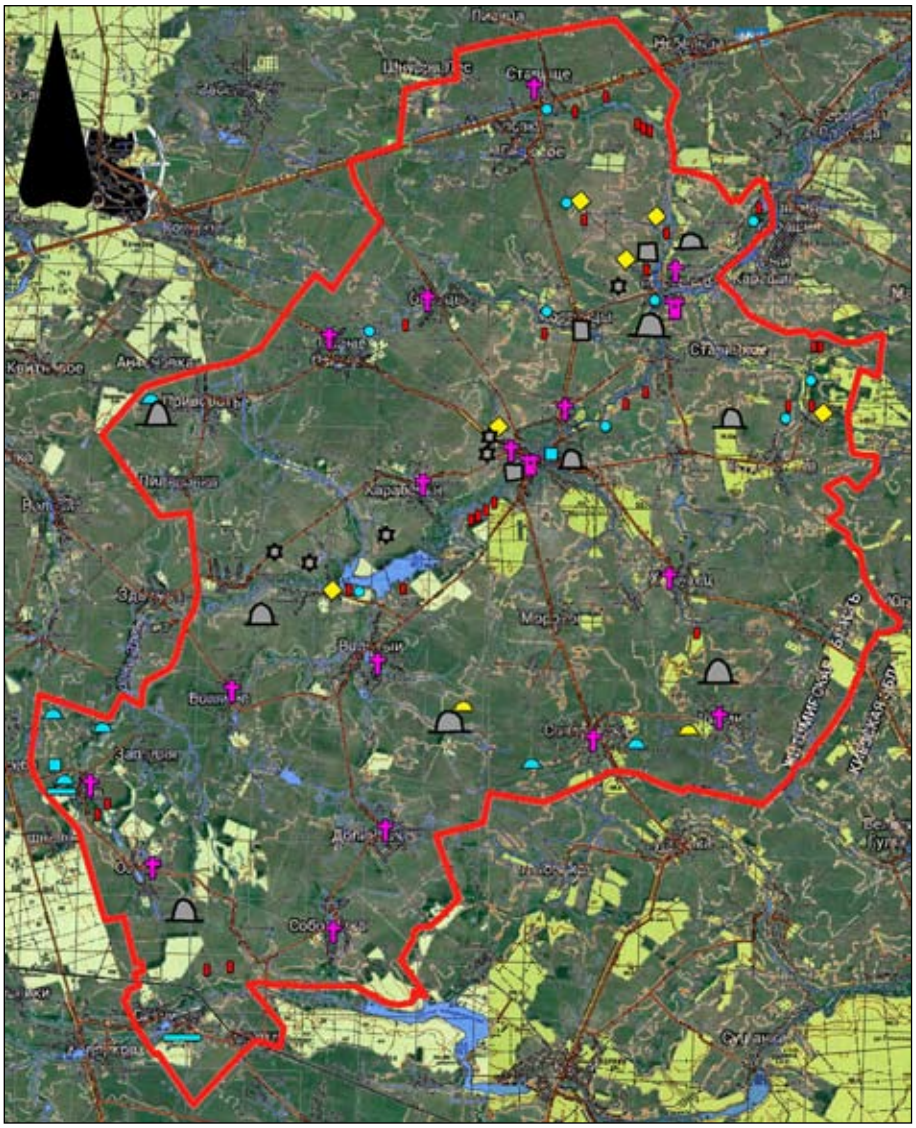

Рис. 1. Інформаційна археологічна карта Брусилівського р-ну, створена на базі космознімка регіону

У мережі Інтернет на різних сервісах отримуємо цифровий варіант зображення архівних карт та космознімки досліджуваної території. Зараз у світовому інформаційному просторі сформувався цілий клас ресурсів з архівними картографічними матеріалами. Відповідно, клас геопорталів космознімків на основі растрових карт з досить широкою функціональністю (Google, Yandex, Kosmosnimki та ін.). Також, існують програми, які дозволяють компонувати наявні картографічні ресурси (Google Earth, SAS Планета, OziExplorer та ін.).

Використовуючи цифрові архівні топографічні карти України масштабу 1 : 100000 («генштабівські») кінця XX ст. [Генштаб], військово-топографічні карти Російської імперії Шуберта(«трехверстовка»), масштаб 3 версти : 1 дюйм, кінця XIX ст. [Военно-топографическая …] та створене цифрове зображення «Археологічна карта Київської губернії» В.Б. Антоновича 1895 р. [Антонович, 1895], зіставляємо та компонуємо за допомогою графічного редактора в єдине інформаційне топографічне зображення (архівний картографічний блок), визначаємо місця для подальшого дослідження.

Після закінчення приведення космознімка та архівних карт до єдиного масштабу і накладання їх одну на одну в напівпрозорому стані, створюємо об'єднане цифрове топографічне зображення для подальшого дослідження. Відмічаємо умовними позначками на такому зображенні відомі на даний час пам'ятки археології. Відповідно, отримуємо інформаційний картографічний блок Брусилівського району — сучасну археологічну карту даного регіону.

Надалі використовуємо побудовану археологічну карту Брусилівського району на базі космознімка регіону (рис. 1) для візуального аналізу.

Важливим етапом роботи є дистанційне обстеження цифрового топографічного зображення місцевості на ймовірне розташування

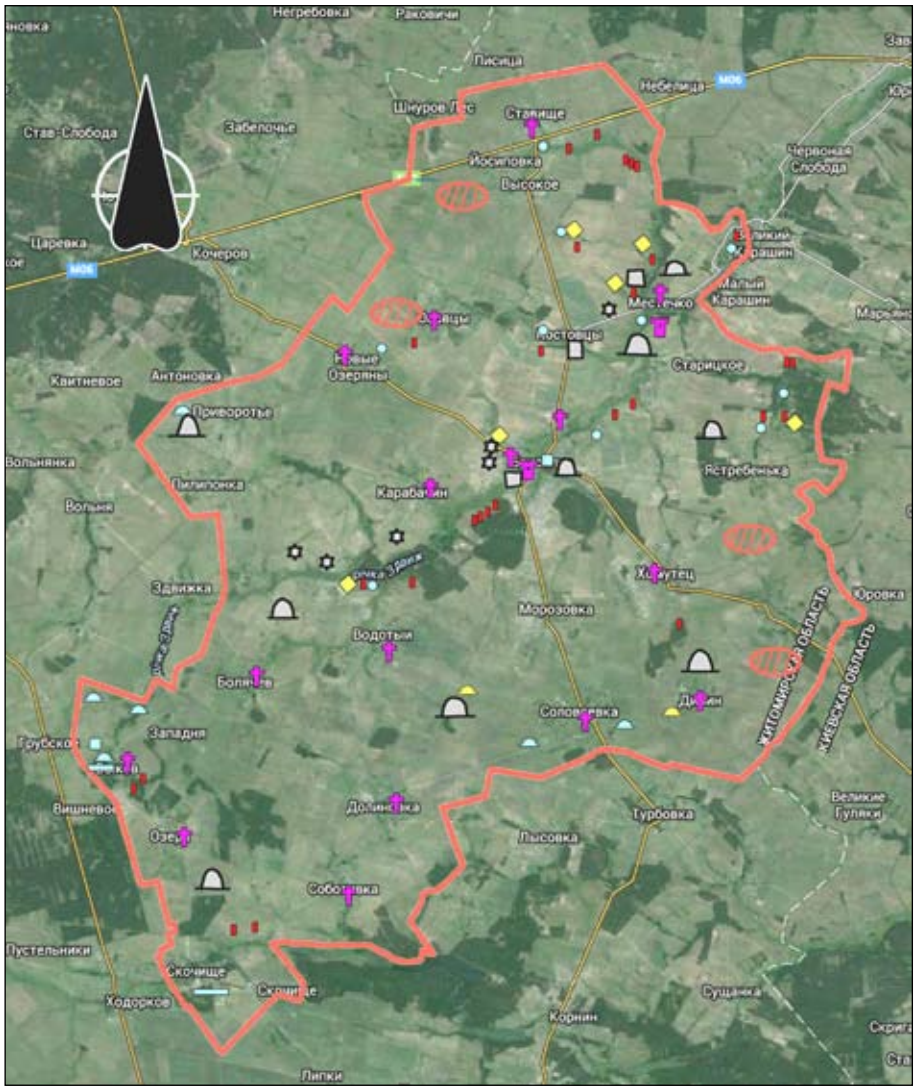

Рис. 2. Потенційні археологічні полігони

археологічних об'єктів (археологічне дешифрування). За допомогою створеного архівного картографічного блоку виявляємо закономірність розташування пам'яток різних видів та визначаємо їх ймовірне знаходження. Відмічаємо спільні ознаки, які певним чином характеризують локалізаційні особливості пам'яток: топографічні властивості; гідрографічне положення; ландшафтні характеристики.

На жаль, на даному етапі розвитку науки не існує сталої методики дешифрування аерота космознімків саме для потреб археології та пам'яткоохоронної діяльності. Тому для археологічного дешифрування використовуємо основні принципи пошуку пам'яток археології, які базуються на традиційних методах «Польової археології». Виділяємо основні дешифруючі орієнтири та ознаки:

- тіньові орієнтири, що є результатом невеликих коливань у топографії місцевості;
- зміни у рослинному покриві також є індикаторами прихованих археологічних залишків;
- ґрунтові ознаки з'являються у результаті оголення певного типу ґрунтів, що може вказувати на археологічні об'єкти;
- данні топоніміки виступають як додаткові дешифруючі ознаки;
- подібні пам'ятки знаходять у схожих умовах геоморфологічного розташування.

Таким чином, за результатами дешифрування створеної археологічної карти Брусилівського району були виявлені потенційні пошукові полігони. Відповідно, для відпрацювання методики виявлення пам'яток археології були обрані райони населених пунктів Йосипівка, Хомутець, Вільшка, Осівці. Ймовірно, там знаходяться поселення періоду бронзи — ранньозалізного віку та поселення XI—XIII ст. (рис. 2).

Остаточним етапом дослідження стає «прив'язка» знайдених археологічних полігонів до географічних координат. Точні географічні координати кожного з намічених пошукових полігонів зчитувалися з програмного ресурсу Google Earth і вносилися в робочий прилад

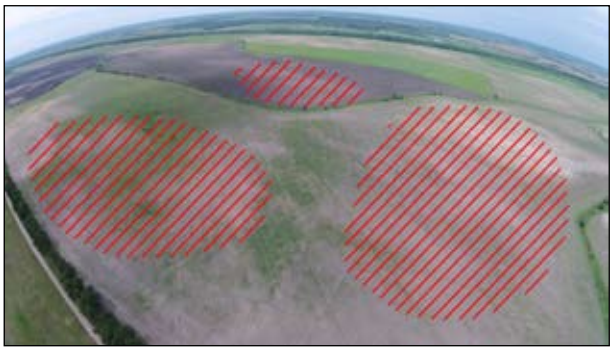

Рис. 3. Аерофотозйомка пошукового полігону у районі населеного пункту Йосипівка

Рис. 4. Аерофотозйомка пошукового полігону у районі населеного пункту Осівці 1

Рис. 5. Аерофотозйомка пошукового полігону у районі населеного пункту Хомутець

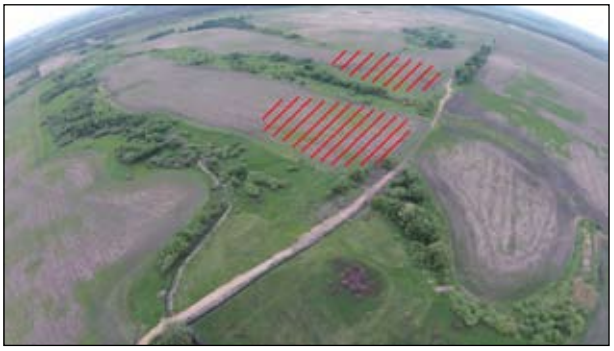

Рис. 6. Аерофотозйомка пошукового полігону у районі населеного пункту Вільшка

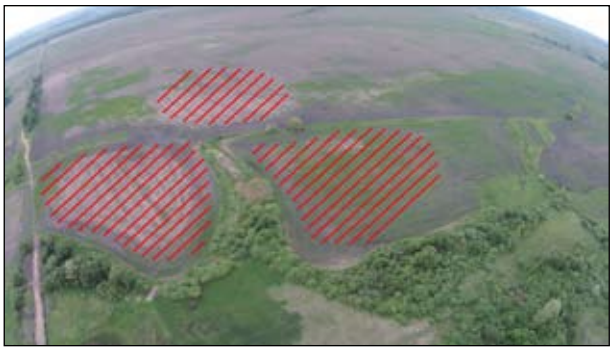

Рис. 7. Аерофотозйомка пошукового полігону у районі населеного пункту Вільшка

GPS, отримавши таким чином маршрути для навігаторів — системи глобального позиціонування (GPS) [Bell, Lock, 2000].

Завдяки програмі Google Earth [Google Earth] спрощується підрахунок площі та відстані від існуючих населених пунктів до пошукових полігонів, також можливий більш точний розрахунок маршрутів наземних розвідок.

З метою відпрацювання методики (польова розвідка та перевірка) за матеріалами космознімків та археологічної карти Брусилівського району здійснена спроба підтвердити наявність на позначених раніше пошукових полігонах пам'яток археології. Зроблено дві різночасові спроби з проведенням аерофоторозвідки та наземним обстеженням.

На кожному з обраних археологічних полігонів перед початком проведення наземної розвідки для аерофотозйомки був використаний квадрокоптер (дистанційно керований літаючий апарат) — DJI Phantom 2 Vision (невеликий розмір і маневреність в польоті дозволяють використання майже в будь-яких умовах) [Гнера, 2014]. Проведено низько-висотну аерофотозйомку досліджуваних ділянок, зроблено комплекс знімків з різних висот і під різними кутами. Аеродослідження виявили високу ймовірність на вибраних пошукових полігонах — Йосипівка (рис. 3), Осівці (рис. 4), Хомутець (рис. 5), Вільшка (рис. 6; 7), та наземне обстеження підтвердило знаходження пам'яток археології на ймовірних досліджуваних полігонах. Майже на всіх ділянках були виявлені поселення різних часів. На поверхні були виявлені уламки кружального посуду, у тому числі вінця горщиків XII—XIII ст., також фрагменти ліпного посуду періоду бронзи — ранньозалізного віку.

Йосипівка 1. Розташована приблизно за 1230 м на захід від західної околиці села Йосипівка на першому злитті притоків ріки Фоса, займає вершину та південно-західний схил. Площа поселення 18,5 га.

Поверхня розорюється, поросла культурними злаками. На поверхні були виявлені уламки стінок і вінець кружального посуду, у тому числі вінця горщиків з валикоподібними потовщеннями XII—XIII ст., уламок печини, а також

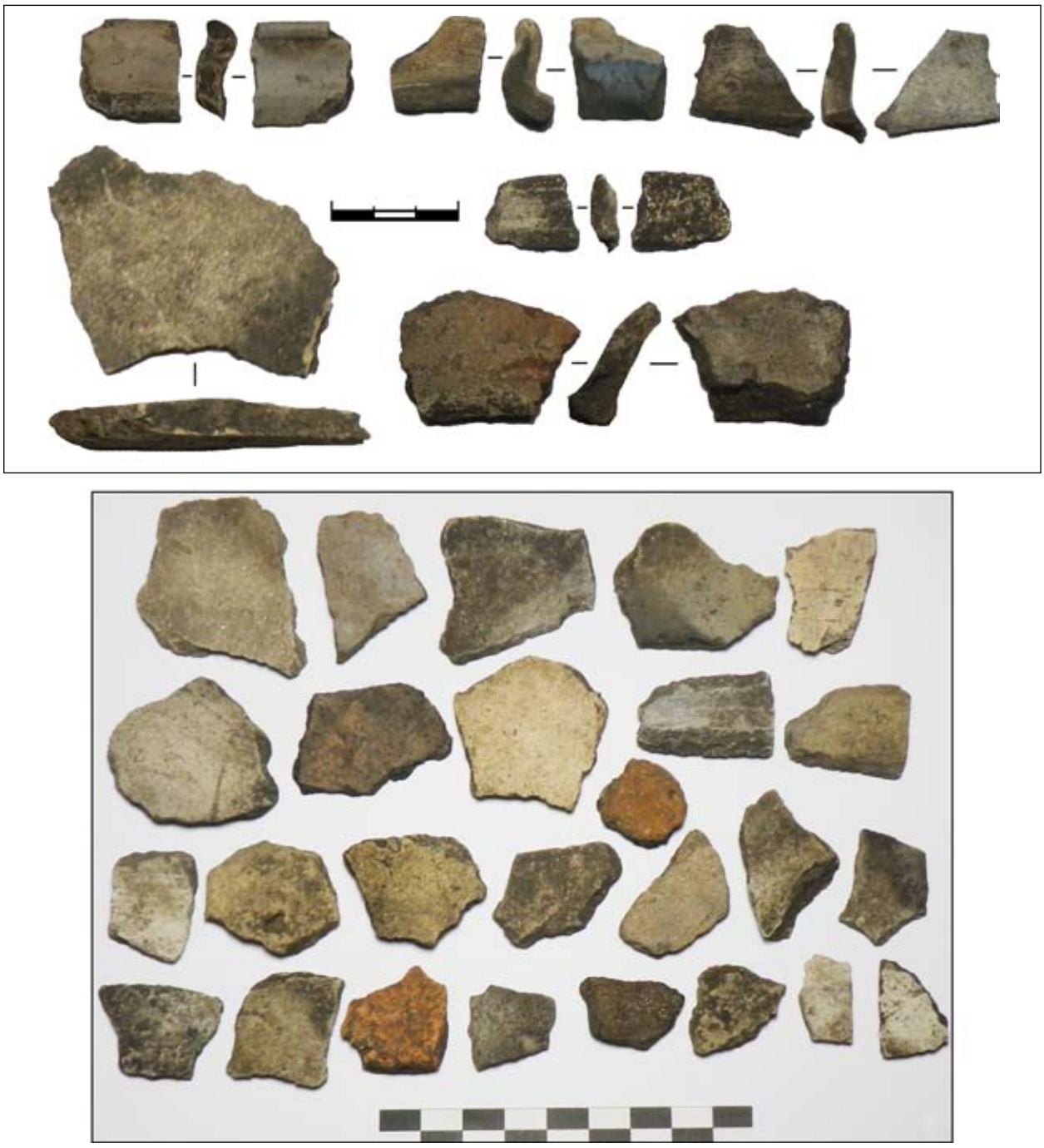

Рис. 8. Фрагменти кружального посуду XII—XIII ст., пам'ятки Йосипівка 1 і 2

фрагмент стінки ліпного посуду періоду бронзи — ранньозалізного віку.

Йосипівка 2. Розташована на захід від села Йосипівка на відстані 1630 м на другому злитті притоків ріки Фоса, займає південний пологий схил. Площа поселення 14,4 га.

Поверхня розорюється, поросла культурними злаками. На поверхні зібрані уламки кружального посуду XII—XIII ст. (рис. 8).

Йосипівка 3. Розташована на південний захід від пам'ятки Йосипівка 2 на відстані 505 м на протилежному березі ріки Фоса, займає північний пологий схил та піщане підвищення правого берега. Площа поселення 18,1 га.

Поверхня розорюється, засаджена культурними злаками. На поверхні були виявлені уламки стінок і вінець кружального посуду, у тому числі вінця горщиків з валикоподібними потовщеннями XII—XIII ст., уламок печини, а також фрагмент стінки ліпного посуду періоду бронзи — ранньозалізного віку (рис. 9).

Ймовірно, поселення Йосипівка 1—3 є одним великим поселенням, розташованим на протилежних берегах р. Фоса, що яскраво прослідковується за архівною картою XIX ст.

Осівці 1. Розташована приблизно за 1170 м на захід від західної околиці с. Осівці, займає східний схил невисокого підвищення на злитті

Рис. 9. Фрагменти кружального посуду XII—XIII ст. та ліпного посуду періоду бронзи — ранньозалізного віку, пам'ятка Йосипівка 3

Рис. 10. Фрагменти ліпного посуду періоду бронзи — ранньозалізного віку, пам'ятка Осівці 1

безіменних струмків (ліва притока р. Здвиж). Площа поселення 4,72 га.

Поверхня розорюється, поросла культурними злаками. На поверхні зібрані фрагменти стінок ліпного посуду періоду бронзи — ранньозалізного віку (рис. 10).

Хомутець 1. Розташована приблизно за 2450 м на схід від східної околиці с. Хомутець, займає невисоке підвищення на перетині безіменних струмків (права притока р. Здвиж). Площа поселення 12,6 га.

Поверхня розорюється, поросла культурними злаками. На поверхні були виявлені уламки стінок і вінець кружального посуду, у тому числі вінця горщиків з валикоподібними потовщеннями XII—XIII ст., уламок печини та уламок шлаку.

Хомутець 2. Розташована на протилежному березі безіменного струмка на схід від пам'ятки Хомутець 1, займає невисоке підвищення на перетині безіменних струмків (права притока р. Здвиж). Площа поселення 8,91 га.

Поверхня розорюється, поросла культурними злаками. На поверхні були виявлені уламки стінок і вінець кружального посуду XII—XIII ст.

Хомутець 3. Розташована за 380 м на південний схід від Хомутець 2, займає невисоке підвищення на перетині безіменних струмків (права притока р. Здвиж), який переходить в струмок, розділяючи пам'ятки Хомутець 1 та Хомутець 2. Площа поселення 9,28 га.

Поверхня розорюється, поросла культурними злаками. На поверхні зібрані уламки кружального посуду XII—XIII ст. (рис. 11).

Можливо поселення Хомутець 1—3 є одним великим поселенням, розташованим на протилежних берегах одного безіменного струмка (ліва притока р. Здвиж), що яскраво прослідковується за архівною картою XIX ст.

Вільшка 1. Розташована приблизно за 1530 м на південь від південної околиці с. Вільшка, займає невисоке підвищення на перетині безіменних струмків (ліва притока р. Свинарійка). Площа поселення 3,75 га.

Поверхня розорюється, поросла культурними злаками. На поверхні були виявлені уламки стінок і вінець кружального посуду, у тому числі вінця горщиків з валикоподібними потовщеннями XII—XIII ст.

Вільшка 2. Розташована на протилежному березі безіменного струмка на південний схід від пам'ятки Вільшка 1, займає невисоке підвищення. Площа поселення 3,60 га.

Рис. 11. Фрагменти кружального посуду XII—XIII ст., пам'ятки Хомутець 1—3

Рис. 12. Фрагменти кружального посуду XII—XIII ст., пам'ятки Вільшка 1—5

Поверхня розорюється, поросла культурними злаками. На поверхні зібрані уламки кружального посуду XII—XIII ст.

Вільшка 3. Розташована за 205 м на південний захід від пам'ятки Вільшка 1, займає невисокий мис, оточений з трьох сторін невеликими ярами. Площа поселення 2,5 га.

Поверхня розорюється, поросла культурними злаками. На поверхні були виявлені уламки стінок і вінець кружального посуду XII—XIII ст.

Вільшка 4. Розташована на протилежному березі безіменного струмка на південний схід від Вільшки 3, займає невисоке підвищення. Площа поселення 7,65 га.

Поверхня розорюється, поросла культурними злаками. На поверхні зібрані уламки кружального посуду XII—XIII ст.

Між поселеннями Вільшка 1 і 3 проходить високовольтна лінія електропередач та польова дорога, що їх розділяє.

Вільшка 5. Розташована за 230 м на південний захід від пам'ятки Вільшка 3, займає невисоке підвищення на березі безіменного струмка. Площа поселення 4,45 га.

Поверхня розорюється, поросла культурними злаками. На поверхні були виявлені уламки стінок і вінець кружального посуду XII—XIII ст. (рис. 12).

Також можемо припустити, що поселення Вільшка 1—5 це одне велике поселення, розташоване на протилежних берегах безіменного струмка (ліва притока р. Свинарійка), що яскраво прослідковується за архівною картою XIX ст.

У ході обстеження чотирьох імовірних археологічних полігонів у Брусиловському р-ні біля населених пунктів Йосипівка, Хомутець, Вільшка було виявлено поселення давньоруського часу XII—XIII ст., а також біля села Осівці поселення доби бронзи та ранньозалізного віку. Координати (місце розташування) знайдених пам'яток зафіксовані за допомогою GPS, отже можливе вільне користування географічними картами.

Матеріали дистанційних та польових досліджень передані до Інституту Археології НАН України та до Житомирської обласної інспекції з охорони культурної спадщини.

Нововиявлені поселення вимагають додаткових археологічних досліджень, на даному етапі неможливо нічого стверджувати про їх структуру, культурні шари тощо.

Дистанційне дослідження місцевості на наявність археологічних об'єктів (археологічне дешифрування) на базі космознімка регіону потребує подальшої апробації та періодичного використання для початкової археологічної розвідки.

Використання космо- та аерофотознімків для археологічної розвідки відкриває додаткові можливості у пошуку і дослідженні пам'яток. Проте, в наш час дистанційним дослідженням місцевості займається мале коло археологів.

Застосування методики отримання даних археологічного дешифрування аеро- та космознімків у поєднанні з використанням приладів глобального супутникового позиціонування (GPS) дозволяє ефективно виявляти та вивчати пам'ятки археології неруйнівними методами в умовах антропогенних змін.

Археологічні розвідки на значних територіях зі складним рельєфом, що постійно піддається антропогенному впливу, потребують значних зусиль науковців. Тому використання аеро- та космознімків значно спростять пошук пам'яток, а також можуть стати обов'язковим елементом роботи з територією як етап, що передує польовому виходу. Аерофотограметричні методи дозволяють не тільки оперативно та з високими показниками достовірності обстежити та закартографувати археологічні об'єкти на великих площах при відносно невеликих матеріальних витратах, але і найбільш доцільно спланувати їх наземне обстеження (у тому числі і з технічної точки зору). А, крім того, заздалегідь дистанційно визначити фактори, що загрожують археологічним об'єктам та оперативно скласти план охоронних і рятівних заходів.

Запропонована методика має на меті звести процедуру пошуку археологічних пам'яток до стереотипного набору простих процедур. Вона передбачає систематизацію та узагальнення основних розпізнавальних ознак археологічних об'єктів на місцевості. Розробку пошукового алгоритму, що пов'язував би розпізнавальні ознаки археологічних об'єктів, закономірності їх розташування на місцевості, часові зміни ландшафту. При цьому для кожного виду археологічних об'єктів створюється певна система дешифруючих ознак [Андрианов, 1965].

Стандартизована методика для пошуку, фіксації, ідентифікації та моніторингу різноманітних археологічних об'єктів дозволить значно спростити пошук та дослідження археологічних пам'яток. Це сприятиме широкому розповсюдженню застосування дистанційних методів в практиці вітчизняної археології, що покращить ситуацію як з дослідженням, так і з охороною нашої археологічної спадщини за рахунок збільшення розмірів досліджуваних територій, підвищення якості пошуку, зменшення затрат часу та коштів. Запропонована методика дозволить оперативно проводити пошук на великих площах, на територіях, що зазнають активного антропогенного впливу, виявляти археологічні об'єкти, картографувати їх та оперативно застосовувати необхідні охоронні заходи.

Андрианов Б.В. Дешефрирование аерофотоснимков при изучении древних оросительных систем // Археология и естественные науки. — М., 1965. — С. 261—268.
Антонович В.Б. Археологическая карта Киевской губернии (приложение к XV т. «Древности: Тр. Имп. Моск. Археол. общества»). — М., 1895. — 159 с.
Военно-топографические карты Российської империи Шуберта; масштаб 3 версты : 1 дюйм. —Електрон. ресурс; режим доступу: http://etomesto.ru/shubert.
Генштаб. Топографічні карти України, масштаб 1 : 100000. — Електрон. ресурс; режим доступу: http://roman-coins.com.ua/gsh.php.
Гнера В.А. Аналіз використання дистанційно пілотованих літаючих апаратів у археологічних дослідженнях // Праці Центру пам'яткознавства. — К., 2014. — Вип. 26. — С. 16—25.
Зализняк Л.Л. Отчет о разведках на мезолит в Киевской и Житомирской областях в 1975 г. / НА ІА НАН України. — 1975/28.
Залізняк Л.Л. Неолітичні пам'ятки р. Здвиж // Археологія. — 1979. — Вип. 31. — С. 54—65.
Кучера М.П. Звіт про обстеження городищ на Волині й Поділлі у 1973 р. / НА ІА НАН України. — 1973/18.
Кучера М.П. Отчет о разведке памятников археологии Житомирской области в 1988 г. / НА ІА НАН України. — 1988/156.
Кучера М.П., Вітрик І.С. Звіт про обстеження пам'яток археології Житомирської області в 1989 р. / НА ІА НАН України. — 1989/20а.
Петраускас А.В., Петраускас О.В., Коваль О.А. Обстеження Житомирської експедиції // АДУ 2009 р. — К., 2010. — С. 326—328.
Тарабукін О.О., Ігруніна С.О. Археологічні розвідки на Житомирщині в 2005 р. // Проблеми Українського державотворення: Історія і сучасність: Матеріали міжнар. наук.-краєзнав. конф. — Житомир, 2007. — С. 215—224 (Велика Волинь: — Вип. 35, т. 1).
Тарабукін О.О. Археологічні розвідки на Житомирщині у 2007 р. // АДУ 2006—2007 рр. — К., 2009. — С. 335—339.
Тарабукін О.О., Ігруніна С.О. Нові матеріали до археологічної карти Житомирщини (за матеріалами розвідок 2009 р.) // Краєзнавство та музейна справа в Україні: Матеріали Всеукр. наук.-краєзнав. конф. — Житомир, 2010. — С. 207—217 (Велика Волинь. — Вип. 44).
Тарабукін О.О., Ігруніна С.О. До археологічної карти Брусилівського району // «Слово твоє невмируще в віках»: Матеріали Всеукр. наук.-краєзнав. конф. — Житомир, 2011. — С. 265—274 (Велика Волинь. — Вип. 45).
Тарабукін О.О., Ігруніна С.О. Кам'яні хрести Житомирщини (за матеріалами розвідок 2010—2011) // Культурний простір Житомирщини—Волині XIX—XX століть: Матеріали Всеукр. наук.-краєзнав. конф. — Житомир, 2012. — С. 137—147 (Велика Волинь. — Вип. 47, т. 2).
Токарева О.С. Обработка и интерпретация данных дистанционного зондирования земли: Учеб. пособ. — Томск, 2010. — 148 с.
Bell T., Lock G. Topographic and cultural influences on walking the Ridge — way in later prehistoric times // Beyond the Map: Archaeology and spatial technologies. — Amsterdam, 2000. — P. 85—100.
Google Earth. — Електрон. ресурс; режим доступу: http://www.google.com/earth.

В. А. Гнера

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ АЭРО- И КОСМОСНИМКОВ ДЛЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ РАЗВЕДКИ БРУСИЛОВСКОГО р-на

В статье рассмотрена возможность использования аеро- и космоснимков для исследования археологических памятников Брусиловского района. Проведено частичное дистанционное исследование Брусиловского района, была предпринята попытка с помощью аеро- и космоснимков выявления археологических объектов на территории четырех микрорайонов, это дало возможность получить принципиально новые данные для изучения известных и еще не выявленных археологических памятников. Представлена апробация дистанционной методики обнаружения и изучения археологических памятников. Обоснована необходимость применения аеро- и космоснимков для выявления археологических памятников, с последующим использованием такой методики в памятковедческой работе и научных исследованиях.

Ключевые слова: дистанционные методы исследований, космо и аэрофотоснимки, аерофотограмметрия, археологическая карта, система глобального позиционирования (GPS), архивный топографический блок, исследуемый полигон, археологическое дешифрование, археологический памятник.

V. A. Gnera

USE OF AERIAL AND SATELLITE IMAGERY FOR ARCHAEOLOGICAL EXPLORATION BUSYLIVSKOHO DISTRICT

The article describes the use of aerial and cosmo imagery for the study of archaeological sites Brusilovsky district. A partial study of remote Brusilovsky district, an attempt was made with the help of aerial and cosmo photographs to identify archaeological sites in four districts, it gave the possibility of obtaining fundamentally new information for the study of well-known and have not yet identified archaeological sites. Presented testing remote detection techniques and study of archaeological sites. The necessity of the use of aerial and cosmo photographs to identify archaeological sites, and then use this technique in pamyatkovedcheskoy work and research.

Keywords: remote sensing studies, aerial and cosmo imagery, aerofotogrammetriya, archaeological map, global positioning system (GPS), archival topographical unit investigated landfill decryption archaeological, archaeological site.

Одержано 2.02.2016

ДИСКУСІЇ

УДК: 904.05(477)”653”

Я. В. Володарець-Урбанович

ЛИВАРНІ ФОРМОЧКИ СЛОВ’ЯН РАННЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ: РЕІНТЕРПРЕТАЦІЯ ЗНАХІДОК

У статті розглянуто ливарні формочки, що свого часу були віднесені до різних культурно-хронологічних епох. Зроблено припущення, що вони належать до раннього середньовіччя і знаходять аналогії серед формочок кола «Бернашівка—Камно» за О.О. Щегловою.

Ключові слова: раннє середньовіччя, V—VII ст., формочки, ювелірна справа, бронзоливарне виробництво, пеньківська, празька, колочинська культура, «старожитності антів».

Історія археологічних досліджень слов’ян третьої чверті І тис. н. е. нараховує трохи більше ніж півстоліття. За цей час накопичено репрезентативні дані щодо житлобудівництва, керамічного комплексу та ін. Однак, бронзоливарне виробництво досить довгий час залишалось осторонь уваги дослідників.

Особливе місце у виробництві ювелірних прикрас у слов’ян займають кам’яні формочки. Вони були призначені для виготовлення маленьких нашивних прикрас із свинцево-олов’янистої бронзи [Егорьков, 2012; Егорьков, Щеглова, 2000; 2001] [1]. Технологія виготовлення прикрас у формочках поширюється на значних територіях, що дозволяє виділити «наскрізні» типи прикрас [Щеглова, 2001; Кренке, 2011, с. 104; 2014, с. 344—345; Михайлова, 2015, с. 131]. Це вказує на етнокультурні зв’язки та шляхи поширення технологій [Щеглова, 2002; 2009]. Формочки для виготовлення малих пальчастих фібул відомі лише в Бернашівці [Винокур, 1994; 1998а] та в Керчі [Айбабин, 1999, рис. 57], дві формочки для виготовлення сережок-підвісок виявлені на поселенні Циркуни 13 [Буйнов, Сергеев, 2012] — є скоріш виключенням [2]. Великі за розмірами прикраси виготовляли за допомогою глиняних формочок, що могли не зберегтися [Шаблавина, 2001; 2003; 2004; 2005; 2007] [3].

Досить довгий час хрестоматійними для слов’янських старожитностей були знахідки ливарних формочок із поселень Скибенці, Семенки та Самчинці (розкопки П.І. Хавлюка) [Хавлюк, 1963, рис. 14, *7*; 1974, рис. 5, *8, 9*; 10, *11, 12*]. З часом кількість знахідок збільшувалася, а от каталог таких виробів досить довгий час не був складений.

Питання використання кам’яних формочок слов’янськими ювелірами поставлено В.М. Горюновою в роботі присвяченій публікації 1200 нашивним бляшкам із складу Великобудківського скарбу [Горюнова, 1987; 1992; Горюнова, Родинкова, 1999].

Дослідниця дає відповіді на кілька ключових питань. Перше з них, це чи відомі такі прикраси у слов’ян? Виявляється відомі, однак посилається В.М. Горюнова на неопублікований каталог складений Г.Ф. Корзухіною, тож широкому загалу науковців він був недоступним.

1. Цікаве припущення О.О. Щеглової, що виробництво свинцево-олов’янистих прикрас залишалося на рівні «домашнього» ремесла та розвивалося відособлено від виробництва пальчастих та антропозооморфних фібул, браслетів та деталей геральдичних поясів [Щеглова, 2002, с. 205]. Причому займалися домашнім виробництвом жінки як це зафіксовано у фіно-угрів [Голубева, 1984; 1988; Никитина, Ефремова, 2012; 2012а].

2. Див. Шаблавина, 2002; Шаблавина-Нестеренко, 2004; Щеглова 2004а, с. 269; рис. 2, *12, 13*; Останина, Канунникова, Степанов, Никитина, 2011, с. 15—25.

3. Глиняні формочки для виготовлення в тому числі браслетів виявлені на Дяковському городищі [Кренке, 2011, рис. 52; Лопатина, 2002].

© Я.В. ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ, 2017

Друге питання полягало у встановленні матеріалу, з якого виготовлені ці прикраси. За результатами спектрального аналізу було з'ясовано, що бляшки виготовлені із свинцево-олов'янистого сплаву.

Третє, ключове питання полягало у технології виготовлення таких прикрас. Дослідниця приходить до висновку, що вони виготовлені за допомогою кам'яних формочок. В.М. Горюнова склала каталог формочок із зображеннями аналогічними для виробів із скарбу та зробила реінтерпретацію низки ливарних формочок, що раніше відносилися до епохи бронзи. Крім того, вона помітила, що певні зображення на формочках мають досить широкі територіальні межі поширення.

У 1990 р. І.С. Винокур дослідив житло 36 із 64 формочками [Винокур, Мегей, 1992] на поселенні Бернашівка. Впродовж 1990-х рр. він неодноразово звертався і аналізував формочки [Винокур, 1994; 1997; 1998; 1998а]. Цей комплекс стає хрестоматійним та головне — стало відомо різноманіття зображень, а відповідно і асортимент виробів, що могли виготовлятися за допомогою кам'яних ливарних формочок.

У 1996 р. опубліковано каталог слов'янських прикрас складений Г.Ф. Корзухіною [Корзухина, 1996], що був підготовлений до друку О.О. Щегловою та В.М. Горюновою. В ньому введено до наукового обігу серію слов'янських скарбів із знахідками, виготовленими із свинцево-олов'янистої бронзи. В цьому ж році виходить монографія присвячена Гапонівському скарбу (в його складі також виявлено прикраси із свинцево-олов'янистої бронзи) [Гавритухин, Обломский, 1996].

Таке накопичення знахідок (формочок та відливок із них) і їх введення до наукового обігу дозволило визначити асортимент прикрас, які виготовлялися за допомогою кам'яних формочок. Постала потреба у класифікації зображень та створенні каталогу таких виробів. То ж закономірним стає ціла серія робіт О.О. Щеглової із каталогом кам'яних формочок ранньосередньовічного часу та класифікації зображень [Щеглова, Егорьков, 2000; Щеглова, 2001; 2002; 2002а; 2003; 2009]. Її робота стала приводом більш детального розгляду ливарних формочок по пам'ятках (городище Д'яково [Кренке, Тавлинцева, 2002; Кренке, 2011], Ростиславль [Тавлинцева, Лопатина, 2009, рис. 5, *1—4*]) та культурах (псковські довгі кургани [Михайлова, 2015]).

Однак, для кількох ливарних форм на слов'янських теренах, що були виявлені до середини 1990-х рр., можна уточнити їх культурно-хронологічну приналежність. Саме на таких знахідках і слід зупинитися детальніше.

На поселені *Чикалівка* (розкопки І.М. Шарафутдінової 1960 та 1961 рр.), у культурному шарі виявлена кам'яна (вапняк ?) ливарна формочка, прямокутної форми, розмірами 5,5 × 5,0 × 2,1 см. На широкій поверхні вирізані матриці у вигляді шести кульок. Вони з'єднані між собою каналом, хоча кожний із них має свій окремий літник. Літникова чаша відсутня (рис. 1, *1*) [Шарафутдинова, 1960—61, с. 15; 1987, с. 74—75; рис. 3, *1*; Шарафутдінова, 1964, с. 164; рис. 6, *11*; Bockarev, Leskov, 1980, s. 121; taf. 13, *121*]. Вироби (круглі випуклі нашивні бляшки), що могли виготовлятися за допомогою цієї формочки, належать до Щеглова / група VIII, різновид 13 [Щеглова, 2009, с. 47; рис. 3, *27*].

Формочки для виготовлення аналогічних прикрас відомі на слов'янських поселеннях Бернашівка [Винокур, 1997, рис. 27; 36; 37], Семенки [Хавлюк, 1963, рис. 14, *7*; 1974, рис. 10, *11*], Занки [Дьяченко, 1989, рис. 87, *7*; Щеглова, 2009, рис. 5, *3*], Селіште [Тельнов, 2010, рис. 1, *3*], Тетерівка I [Томашевский, Гавритухин, 1992, рис. 31, *1*], Циркуни 13 [Буйнов, 2011; Буйнов, Сергеев, 2012], Данчень [Тельнов, 2010, рис. 1, *4*], Ботошань [Teodor, 1984, fig. 19, *6*; 20, *1, 3*; 21, *1b*; Szmoniewski, 2005, rys. 3, *3*; Тельнов, 2010, рис. 1, *5*], Додешть-Васлуй [Тельнов, 2010, рис. 1, *6, 7*], Волоське та Олександрівка 1, яма 64 (див. далі) [Терпиловський, Шекун, 1996, с. 26; рис. 38, *18*]; на городищі Кузіна Гора [Алихова, 1962, рис. 12, *1*] та Зимне [Ауліх, 1970, с. 121—122; рис. 1, *2, 6*; 1972, с. 75—76; табл. XIV, *5*; XV, *2, 6;* Милян, 2012, рис. 5, *3, 5, 10*].

Відомі такі формочки на пам'ятці богачевської культури пізньоримського часу (Папроткі Колонія (Paprotki Kolonai), поховання 29) [Belâvec, Bitner-Wróblewska, 2010, ryc. 6]; на пам'ятках типу Подол (селище Подол 3 — глиняна; городище Осечень) [Исланова, 2012, с. 42—43; рис. 125, *1*; 2014, с. 29—30; рис. 10, *1*; 11, *3, 4*]; на городищі Воронич [Белецкий, Щеглова, 2002, с. 6—8; рис. 1, *1, 2*], Ізборськ [Седов, 2007, с. 98; рис. 78, *6*], із могильника Арнико III, курган 6, поховання 1 [Михайлова, 2015, с. 128, рис. 1, *12—15*], Кузебаївському городищі [Останина, Канунникова, Степанов, Никитина, 2011, рис. 34, *1*], Земляному Городищі у Старій Ладозі [Григорьева, 2011, рис. 1, *2*], городищі Д'яково [Кренке, 2011, рис. 17, *3*; 77, *1046/84, 1007/84, 1421/87*], Камно [Щеглова, 2003, рис. 2, *8*] та ін.

Готові вироби представлені в складі Великобудківського [Горюнова, 1987, рис. 1, *1*; 1992, рис. 2, *1*; Горюнова, Родинкова, 1999], Козіївсько-Новоодеського [Корзухина, 1996, табл. 46, *7, 8*; 54, *40*] та Хитцівського [Володарець-Урбанович, Сидоренко, 2016] скарбів (рис. 2; таблиця), що належать до першої хронологічної групи за О.О. Щегловою.

На поселенні *Суха Гомільша* (розкопки В.К. Міхеєва 1978 р.) була виявлена кам'яна ливарна формочка (№ 87 за польовим описом) у розкопі ЕС-78, у засипці господарської ями 20. Контур ями був виявлений на глибині 0,7 м від сучасної поверхні, хоча фіксувався і на меншій глибині, однак без чітких контурів. В плані яма мала прямокутну форму, розміра-

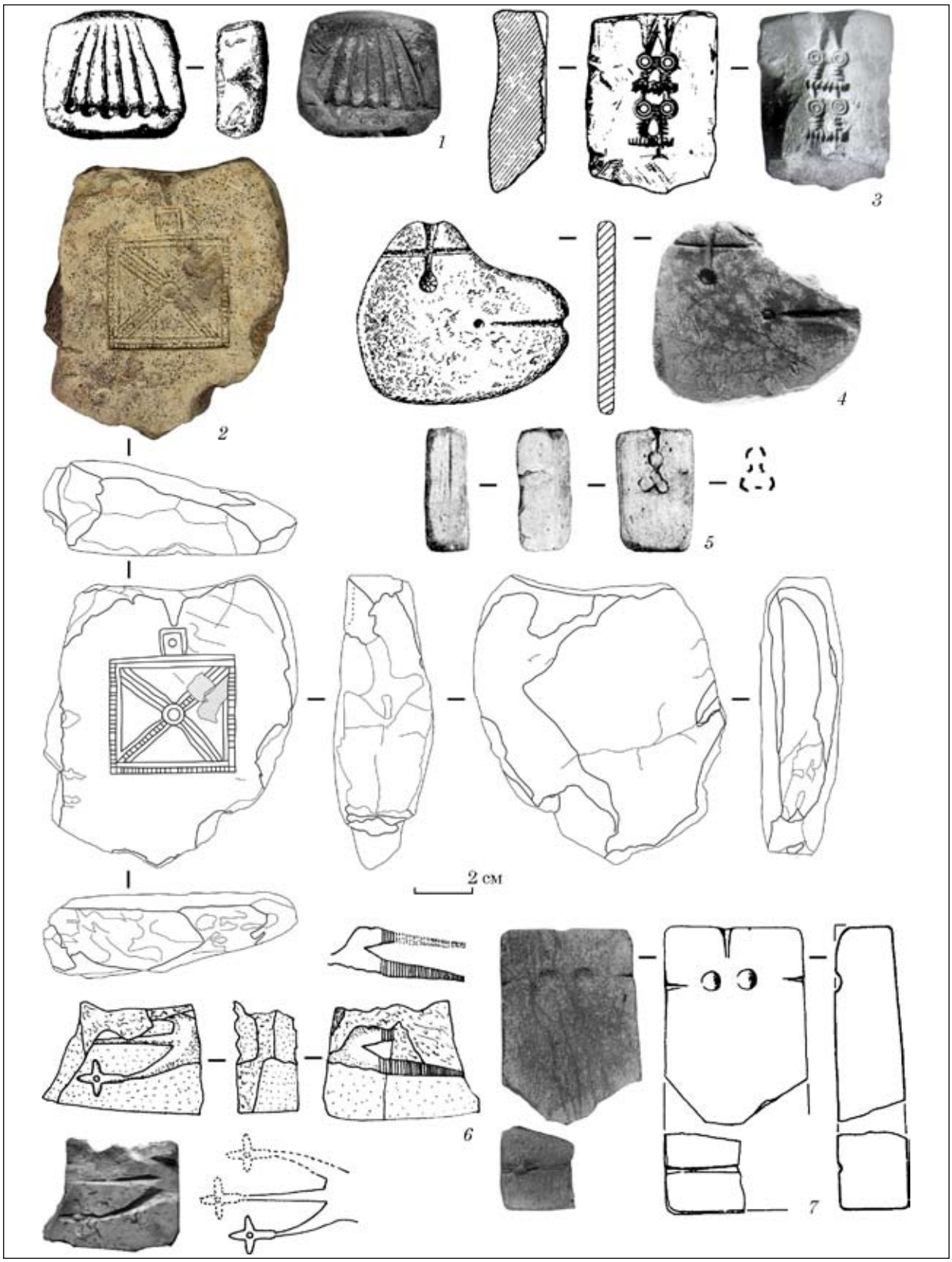

Рис. 1. Ливарні формочки: *1* — Чикалівка; *2* — Суха Гомільша; *3* — Тазово; *4* — Велика Слобідка I; *5* — Смородівський узвіз; *6* — Чорнівка I; *7* — Олександрівка 1

ми 1,3 × 1,2 м, з округлими кутами. Дно не рівне. Глибина ями 1,18 м.

Рівень знаходження кам'яної формочки становив 0,75 м в засипці (заповненні) об'єкту. Серед матеріалів у об'єкті присутні фрагменти піщаника, уламки стінок ліпних горщиків та бортик ліпної сковорідки [Михеев, 1978, с. 10; табл. I, *2*]. Остання є типовою ознакою

Формочки та визначення асортименту

Формочки, розглянуті в роботі	Типологічне визначення	Вироби відповідних типів	Аналогічні зображення на формочках
Чикалівка та Олександрівка 1	Щеглова / група VIII, різновид 13 — круглі випуклі нашивні бляшки	Великобудківський, Козіївсько-Новоодеський, Хитцівський скарби	Бернашівка, Семенки, Занки, Селіште, Тетерівка I, Циркуни 13, Данчень, Ботошань, Додешть-Васлуй, Волоське; Кузіна Гора, Зимне; Папроткі Колонія (Paprotki Kolonai), п. 29, Подол 3, Осечень, Воронич, Ізборськ, могильник Арнико III, к. 6, п. 1, Кузебаївке городище, Земляне Городище у Старій Ладозі Д'яково, Камно
Суха Гомільша	«Нашивки для очілля» за І.С. Винокуром чи Щеглова / група IV, різновид 20 — великі прямокутні підвіски і накладки із кульками по кутах	—	Бернашівка, Камно, Білий Городок
Тазово та Смородівський Узвіз	Щеглова / група VIII, різновид 32 — «очковидні» бляшки з петелькою	—	Осечень, Стара Ладога, Городок I, Ізборск (нижній шар), Штефан-Чел-Марь, Смородівський узвіз
Велика Слобідка I	Зображення № 1 Щеглова / група VII, різновид 31 — розетки із штриховкою по краю	Великобудківський, Козіївсько-Новоодеський, Хитцівський та Хацьківський скарби, поселення Піски та Середнє Подніпров'я	Поениця, Хачки, Камно, Отепя, Стара Ладога, Штефан-чел-Марь, Шухайлово, Псковське городище, Рауге, Осичень, Аркино III, курган 6, поховання 1, Д'яково, Ізборськ, Кузіна Гора, Коропові Хутори
	Зображення № 2 Щеглова / група VIII, різновид 13 — круглі випуклі нашивні бляшки	див. Чикалівка та Олександрівка 1	
	або Щеглова / група X, різновид 18 — окремі кільця	Хитцівський, Гапонівський скарби; Земляне Городище у Старій Ладозі	Бернашівка, Осечень, Карлинське I
Чорнівка I	Щеглова / група XIII, різновид 21 — витягнуті прямокутні накладки і брусочки з поперечними насічками	Козіївсько-Новоодеський скарб	Бернашівка, Зимне, Пліснеськo, Хачки, Камно, Вац, Кавічбаня (Vác-Kavicsbánya)
	Хрест	—	—

слов'янських культур. Салтівський посуд було виявлено в культурному шарі над ямою 20.

Сама формочка має трапеціеподібну форму, вирізана із світло-сірого сланцю, розміром 9,8 × 9,0 см, товщиною від 2,0 до 3,8 см. На одній із бічних сторін розташована літникова чаша із конусоподібним літником, що підходив до вушка виробу. Матриця являла собою чотирикутну підвіску 4,2 × 4,4 см з прямокутним вушком і отвором у ньому. По периметру виробу нанесено орнамент у вигляді прямих насічок. В центрі є хрестоподібний діагональний рисунок із круглою серцевиною (рис. 1, *2*). Експонується у Музеї археології Харківського національного університету ім. В.М. Каразіна. Інвентарний номер — МАЕСУ ВН-792.

У формочці могли виплавляти квадратні підвіски («нашивки для очілля» за І.С. Винокуром [Винокур, 1997, рис. 45] чи Щеглова / група IV, різновид 20 (великі прямокутні підвіски і накладки із кульками по кутах) [Щеглова, 2002а, с. 141; рис. 3, *1—5*; 2009, с. 46; рис. 2, *33*].

Ливарна формочка віднесена В.К. Міхеєвим до матеріалів салтівської культури і опублікована у його монографії [Михеев, 1985, рис. 38, *4*] [1]. На поселенні, крім того, присутні пеньківський (С-69, матеріали робіт 1969 р.; ГС-76, матеріали робіт 1976 р. [2]; розкоп ДС-77,

1. Про Сухогомільшанський мікрорегіон за часів салтівської культури див. Колода, 2015.

2. В розкопі виявлено значну кількість невеликих глиняних сковорідок із висотою бортиків 0,8—1,0 см та фрагмент невеликого біконічного горщика. За О.М. Приходнюком висота бортика сковорідок є хронологічним індикатором [Приходнюк, 1980, с. 49]. Зокрема, сковорідки із бортиком 3—4 см є виробами сахнівського горизонту, із меншою висотою — пеньківськими. Крім того, для виробів сахнівського горизонту притаманна орнаментація у вигляді вдавлень по краю бортика.

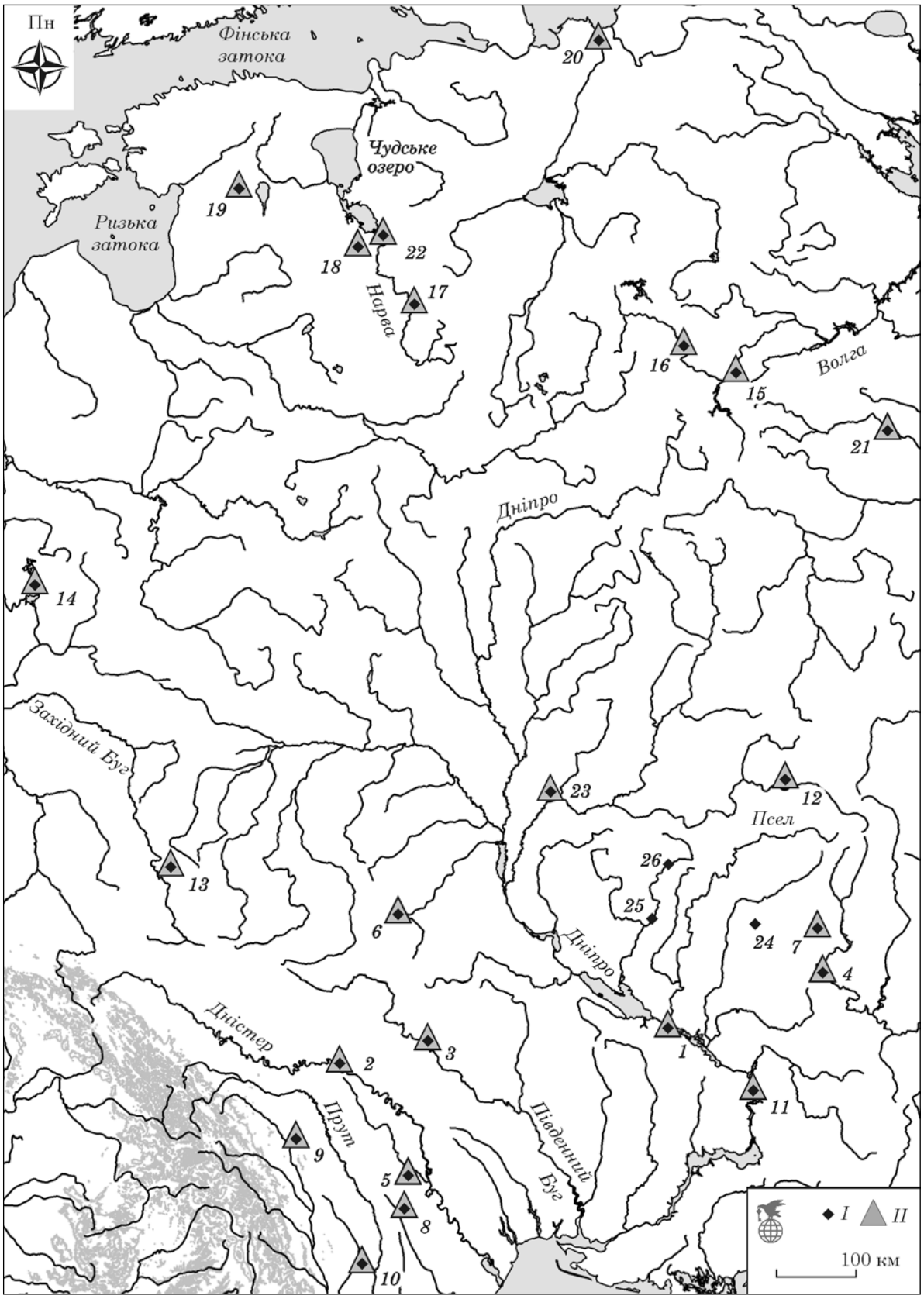

Рис. 2. Карта поширення ливарних формочок для виготовлення круглих випуклих нашивних бляшок (Щеглова / група VIII, різновид 13 та їх відливок). *Умовні позначення*: *I* — формочки; *II* — відливки; *пам'ятки*: *1* — Чикалівка; *2* — Бернашівка; *3* — Семенки; *4* — Занки; *5* — Селіште; *6* — Тетерівка I; *7* — Циркуни 13; *8* — Данчень; *9* — Ботошань; *10* — Додешть-Васлуй; *11* — Волоське; *12* — Кузіна Гора; *13* — Зимне; *14* — Папроткі Колонія; *15* — Подол 3; *16* — Осечень; *17* — Воронич; *18* — Ізборськ; *19* — Арнико III; *20* — Стара Ладога; *21* — Д'яково; *22* — Камно; *23* — Олександрівка 1; *24* — Козіївка / Нова Одеса; *25* — Хитці; *26* — Великі Будки

матеріали робіт 1977 р.) [Михеев, 1969; 1977; Михеев, Дегтярь, 1976, с. 36—37; Міхеєв, Приходнюк, 1986] та сахнівський шари (розкоп МС; матеріали робіт 1985 р.) [Любичев, 2002, с. 16—18]. Слід відмітити, що розкоп ЕС-78 [Михеев, 1978, с. 10; табл. I, *1*] розташовувався на північний захід від розкопу ДС-77 (із пеньківськими об'єктами) [Михеев, 1977, с. 1], в північно-східній частині поселення. Розкоп МС [Дегтярь, Буйнов, 1985, с. 1] із сахнівськими комплексами розташовувався далі на північний захід від розкопу ЕС-78 [Михеев, 1978, с. 10; табл. I, *1*; Любичев, 2002, рис. 2, *3*]. Тож можливо поселення в ранньослов'янський час тягнулося та розвивалося саме в північно-західному напрямку. Принаймні, в розкопі ЗС-78, що розташовувався південніше зазначених розкопів, також виявлено фрагменти кераміки слов'янського ґатунку [Михеев, 1978, с. 14; табл. IV, *1—5*].

Лише у 1990 р. на поселенні Бернашівка досліджено напівземлянку 36 (умовно закритий комплекс) — ювелірну майстерню празької культури [Винокур, Мегей 1992; Винокур, 1997, с. 33], що дає підстави вважати такі формочки (рис. 3; таблиця) (і прикраси, що могли в них виготовлятися) слов'янськими (хоча відомі такі зображення і на формочках із півночі Східної Європи — Білий Городок, Камно) [Щеглова, 2002а, с. 141; рис. 3, *1—5*; 2009, рис. 2, *32—34*] і належали до третьої чверті I тис. н. е. Дані вироби є одним із типів підвісок «Козіївка / Нова Одеса», відомих у складі скарбів першої хронологічної групи за О.О. Щегловою [Володарець-Урбанович, 2016а, с. 84; 2016б].

На поселенні *Тазово* (розкопки Є.О. Симоновича 1979 р.) в заповненні споруди 2 чи в культурному шарі навколо неї в траншеї I, виявлена кам'яна (сланцева) ливарна формочка [Сымонович, 1986, с. 185; рис. 2, *10*; 4, *21*; Обломский, Радюш, 2007, с. 33; Обломский, 2007, с. 96].

Формочка підпрямокутної форми, розмірами 4,45 × 6,24 см. З однієї із менших сторін розташовано два літника (рис. 1, *3*). Вони ведуть до матриці виробу — «очковидної» бляшки з петелькою (Щеглова / група VIII, різновид 32) [Щеглова, 2009, с. 52]. На формочці їх дві: можливо, це так зване лиття «в ялику», а можливо вони здвоєні.

А.М. Обломський зарахував кам'яну формочку до київської культури [Обломский, 1991, с. 108, 233]. Інших культурно-хронологічних шарів на пам'ятці, начебто, не виявлено. Однак для київських старожитностей кам'яні формочки не характерні, а виріб, що міг відливатися у ній не знаходить відповідників серед прикрас київської культури та східноєвропейських варварських виїмчастих емалей.

Перш за все, слід зазначити, що індивідуальні знахідки із траншеї I та споруди 2 Є.О. Симонович описав сумарно. Тож впевненості, що формочка походить із об'єкту (який дійсно належить до київського горизонту) немає. У звіті є два плани розкопу із зазначенням індивідуальних знахідок. На першому (загальному), просто нанесені позначки, де були виявлені індивідуальні знахідки, без зазначення їх номерів [Сымонович, 1979, рис. 3]. На другому (на якому зображено план траншеї I та II), в квадратах прирізці на північ від квадрату 13 індивідуальні знахідки не позначені, але позначки присутні на рисунку 3 (вони розташовані поза межами об'єкту). На рисунку 9 не позначені індивідуальні знахідки під номерами 4 (виявлена на глибині 0,45 м), 6 (виявлена на глибині 0,2 м), 8 (формочка, виявлена на глибині 0,3 м), натомість з'являється позначка індивідуальної знахідки 1, що на рисунку 3 була відсутня [Сымонович, 1979, рис. 9]. Якщо ж поєднати позначки на двох рисунках із звіту та порівняти нумерацію, то виходить, що формочка була виявлена поза межами споруди — в культурному шарі.

У звіті зазначено, що формочка була виявлена на глибині 0,3 м від сучасної поверхні, а от контури об'єкту зафіксовані на глибині 0,27 м (по зачистці материка!) від сучасної поверхні. Глибина будівлі складала 0,5 м. Відповідно формочка, можливо, походить із верхньої частини заповнення об'єкту і навряд чи має відношення до часу функціонування споруди.

Формочки з схожими хоча із не здвоєними зображеннями походять із городища Осечень [Исланова, 2014, рис. 11, *2*; 2016, рис. 59, *6*], поселення Городок I [Исланова, 2006, с. 107; рис. 117, *1*; 2016, рис. 25, *3*; Михайлова, 2015, с. 129; рис. 1, *18*], Стара Ладога [Рябинина, 1985, с. 61, рис. 23], Ізборська (нижній шар) [Седов, 2007, с. 98; рис. 78, *8*; 235, *2*; 239, *2*], Штефан-чел-Марь [Teodor, 1985, fig. 3, *5*; 1996, fig. 15; Щеглова, 2009, табл. II] та Смородівського узвозу (див. далі) [Скиба, 1986, с. 69—71; рис. 2] (рис. 4; таблиця).

На поселенні *Велика Слобідка I* (розкопки Д.Н. Козака 1980 р.) виявлено ливарну формочку, яку автор відносив до старожитностей зубрицької культури.

У публікації 1988 р. вказано, що знахідка походить із культурного шару. В альбомі звіту вказано, що виріб походить із ями 3 (хоча не зазначено рівень виявлення). В польовому описі виріб не вказано.

На пам'ятці присутній і празький горизонт [Козак, 1980, с. 14; рис. 12, *12*; 13, *2*; 1988, с. 57; рис. 3, *7*; 2008, с. 228; рис. 91, 7; Козак, Мегей, 1987].

Формочка являє собою відшліфовану кам'яну овальну плитку розмірами 8 × 9,5 см, товщиною 1 см. На одному із країв розміщений прямокутний літник до матриці — нашивні розетки із штриховкою по краю (Щеглова / група VII, різновид 31) [Щеглова, 2009, с. 47; рис. 3, *9—12*] або ремінна накладка (Ковалевська / відділ 1, типу 7) [Ковалевская, 2000,

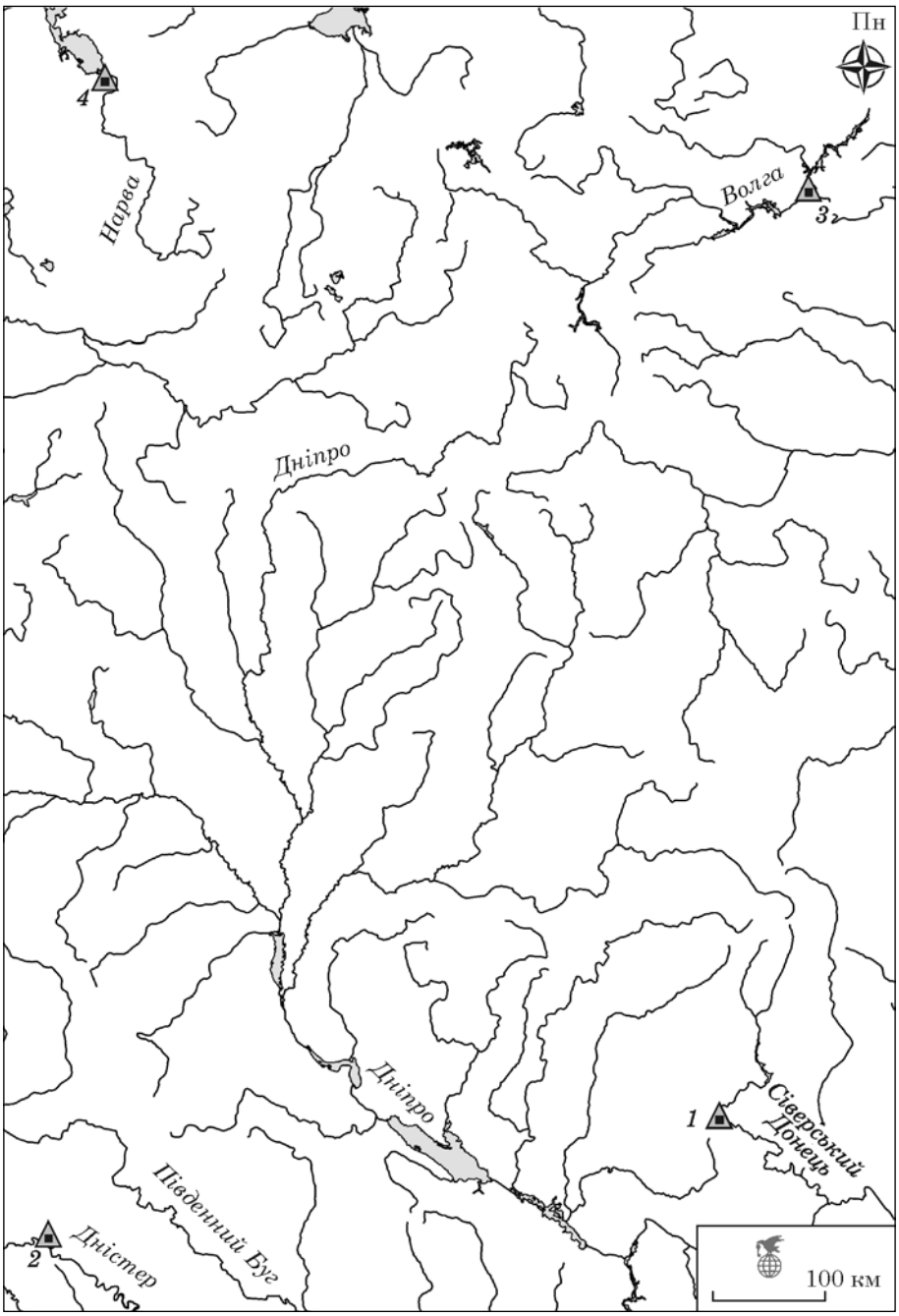

Рис. 3. Карта поширення ливарних формочок для виготовлення великих прямокутних підвісок і накладок із кульками по кутах (Щеглова / група IV, різновид 20). *Пам'ятки*: *1* — Суха Гомільша; *2* — Бернашівка; *3* — Білий Городок; *4* — Камно

с. 145]. Літник перетинає іще один канал. Із іншого боку також проходить літник, що тягнеться (але не доходить) до матриці, що являє собою кругле заглиблення — або круглі випуклі нашивні бляшки (Щеглова / група VIII, різновид 13) [Щеглова, 2009, с. 47; рис. 3, *27*] (аналогічні формочці із Чикалівки), або окремі кільця (Щеглова / група X, різновид 18) [Щеглова, 2009, с. 52; рис. 3, *28*] (формочки із аналогічними зображеннями виявлені на Бернашівці [Винокур, 1997, рис. 24—26; 29; 38—40], Занках [Дьяченко, 1989, рис. 87, *7*], городищі Осечень [Исланова, 2014, с. 29—30; рис. 11, *2, 3*], на поселенні іменьківської культури Карлинське I [Сташенков, 2010, с. 114; рис. 6, *8*]; у якості готових виробів виявлені у складі Хитцівського [Володарець-Урбанович, Сидоренко, 2016], Гапонівського [Обломский, 1996, с. 16; рис. 33, *66—68*] скарбу та із Земляного Городища у Старій Ладозі [Григорьева, 2011, с. 184; рис. 2, *11—13, 22—24*]) чи якесь інше незакінчене зображення (рис. 1, *4*).

Формочки із зображеннями Щеглова / група VII, різновид 31 широко представлені на пам'ятках третьої чверті I тис. н. е. — Поеница, Хачки, Камно, Стара Ладога [Щеглова, 2009, табл. II], Штефан-чел-Марь [Щеглова, 2009, рис. 5, *1*], Шухайлово [Горюнова, 1987, рис. 2, *7*; Шмидт, 2003, табл. 18, *5*], Псковське городище [Щеглова, 2009, рис. 5, *2*], Риуге [Шмидельхельм, 1959, табл. V, *10*; Горюнова, 1987, рис. 1, *7*; Аун, 1992, табл. XIX, *9*], Отепя [Аун, 1992, табл. XIX, *8*],

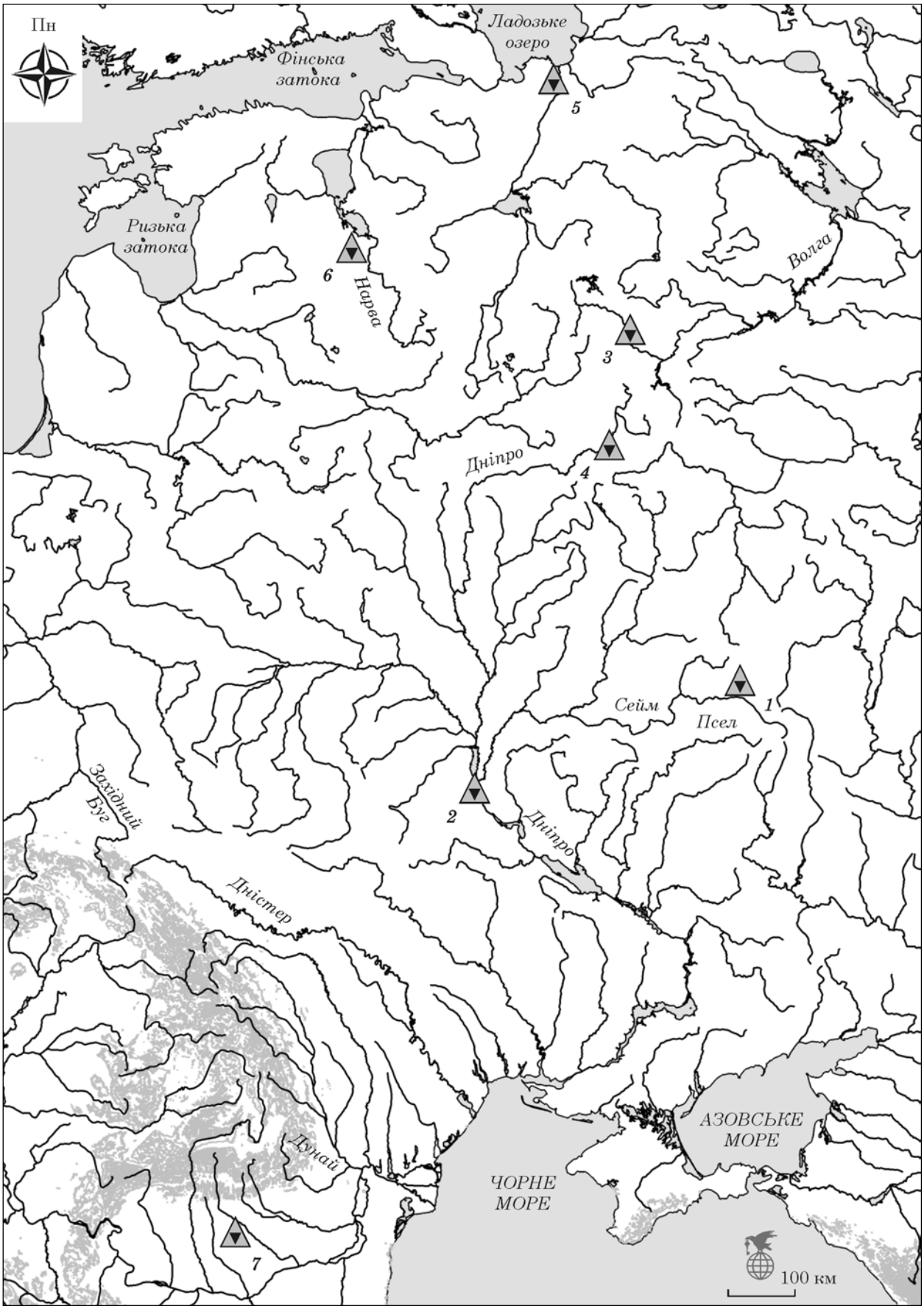

Рис. 4. Карта поширення ливарних формочок для виготовлення «очковидних» бляшок з петелькою (Щеглова / група VIII, різновид 32). *Пам'ятки*: *1* — Тазово; *2* — Смородівський узвіз; *3* — Осечень; *4* — Городок I; *5* — Стара Ладога; *6* — Ізборськ; *7* — Штефан-чел-Марь

Осичень [Исланова, 2014, рис. 11, *2*], Аркино III, курган 6, поховання 1 [Аун, 1980, с. 81; рис. 17, *2*; Михайлова, 2015, рис. 1, *10*], Д'яково [Кренке, Тавлинцева, 2002, с. 102; рис. 7, *8*; 9, *2*; Кренке, 2011, рис. 128, *1372—87*], Ізборськ [Седов, 2007, рис. 235, *1*], Кузіна Гора [Алихова, 1962, рис. 11, *1б*] та Коробови Хутори [Шрамко, 1962, с. 118; рис. 44а; Сухобоков, 1975, рис. 54, *7*].

Готові вироби відомі в складі Великобудківського [Горюнова, 1987, с. 86; рис. 1, *1*; 1992, рис. 2; Горюнова, Родинкова, 1999, рис. 47, *9*], Козіївсько-Новоодеського [Корзухина, 1996, с. 396, 399; табл. 46, *9*; 54, *31*], Хитцівського [Володарець-Урбанович, Сидоренко, 2016, с. 121] та Хацьківського [Корзухина, 1996, табл. 22, *36*] скарбів, на поселенні Піски [Володарець-Урбанович, 2016, с. 65; рис. 2, *10*] та в Середньому Подніпров'ї [Корзухина, 1996, с. 413; табл. 92, *10*] (рис. 5; таблиця).

На поселенні *Смородівський узвіз* в 1981 р. виявлено кам'яну формочку виготовлену із піщаника, із слідами міді [Скиба, 1986, с. 69—71; рис. 2], що вказує на спосіб лиття «напряму», без воскової моделі.

Ливарна формочка прямокутної форми, розміром 2,8 × 4,4 × 1,4 см, виготовлена із піщаника бурого кольору (рис. 1, *5*). На одній із менших сторін вирізано літник до матриці виробу — «очковидна» бляшка з петелькою (Щеглова / група VIII, різновид 32) [Щеглова, 2009, с. 52; рис. 3, *18*].

Також на Смородівському узвозі було виявлено рурочку-пронизку із вибитим пунктирним орнаментом, котрий складається з продавлених крапок із внутрішнього боку. Виріб належить до Володарець-Урбанович / тип 4 [Володарець-Урбанович, 2014, с. 44]. Схожі знахідки виявлено на поселенні Каменеве 2 (культурний шар) та Битицьке городище (скарб). Знахідка із Битицького скарбу (закритий комплекс) може вказувати на побутування таких прикрас саме у третій чверті I тис. н. е.

Слід зауважити, що на території сучасного Києва відомі пам'ятки празької культури (можливо із матеріалами цієї культури і слід пов'язати цю формочку) — Киселівка [Шовкопляс, 1963], Старокиївська гора [Толочко, 1972, с. 49], Оболонь (Луг IV) [Шовкопляс, Гавритухин, 1993], Кирилівська, 37 [Івакін, Баранов, Івакін, Оленич, 2016]. У Верхньому Поволжі (де розташовані городище Осечень та поселення Городок), І.В. Ісланова простежила окремі елементи, характерні для празької культури [Исланова, 2014, с. 28—29], тому не виключено, що ці зображення на формочках можуть вказувати на переселення носіїв празької культури на північ [Щеглова, 2001, с. 53].

Формочки із аналогічними зображеннями були перераховані в пункті присвяченому формочці із Тазово (рис. 3).

На поселенні черняхівської та празької культур *Чорнівка I* (роботи І.П. Русанової, Б.О. Тимощука та В.М. Войнаровського у 1979, 1983 та 1984 рр.) виявлено пошкоджену кам'яну (мегрельська крейда) формочку.

Виріб виявлено в споруді 17 на глибині 0,5 м вище долівки (при загальній глибині споруди 0,8—0,85 м), розмірами 5,7 × 4,1 × 2,2 см [Войнаровський, 2007, с. 67; рис. 48, *7*; 2008, с. 101—106; рис. 2, *1*]. Він паралелепіпедної форми, двосторонній. З одного боку формочка має літникову чашу, шириною 1,8 см і глибиною 0,8 см, що має три літника. Два із них обламані. На кінці третього розташовано матрицю у вигляді хреста, розмірами 1,7 × 1,3 см та заглибленням на 0,4 см, що має заокруглені кінці. По центру хрестик має круглу (діаметр 0,2 см) «перлину» (висотою 0,3 см).

Із іншого боку від літникової чаші (ширина 0,7 см) проходить два літника (рис. 1, *6*). Останні тягнуться до двох матриць для виготовлення витягнутих прямокутних накладок і брусочків з поперечними насічками (Щеглова / група XIII, різновид 21) [Щеглова, 2009, с. 53; рис. 2, *40*], розмірами 3,1 × 0,5—0,2 см, глибиною 0,3 см (рис. 1, *6*).

В.М. Войнаровський зарахував формочку до старожитностей черняхівської культури і вважає, що зображення хреста вказує на поширення християнства у черняхівському суспільстві [Войнаровський, 2007, с. 69—70; 2008].

З приводу її належності до матеріалів черняхівської культури зауважимо таке. Для неї кам'яні формочки не характерні — такі вироби виявлені на поселеннях Кисилів [Винокур, Тимощук, 1964, рис. 4, *1*], Маліївці [1] [Винокур, 1972, с. 71; рис. 26], Черепин (глиняна) [Баран, 1961, табл. XIII, *11*; Баран, 1981, табл. XXIII, *11*], Пилипча-Яблунівка [Пачкова, 1970, арк. 6; Пачкова, 2000; Магомедов, Абашина, Солтис, 2003, с. 20] та фонди Вінницького краєзнавчого музею (повідомлення М.Є. Левади).

Зображення хреста на ливарних формочках ранньосередньовічного часу дійсно унікальне і не знаходить прямих аналогів. Хоча, хрести вписані в коло відомі на серії зображень — круглі пласкі нашивки з хрестоподібним орнаментом (Щеглова / група VI, різновид 33) [Щеглова, 2009, с. 53; рис. 3, *4, 5*; табл. II] чи круглі пласкі нашивки з кільцем та хрестоподібним орнаментом (Щеглова / група VI, різновид 19) [Щеглова, 2009, с. 53; рис. 3, *2*; табл. II] — на теренах слов'янських археологічних культур формочки із такими зображеннями виявлені в Лук'янівці [Шрамко, 1962, с. 118; Горюнова, 1987, с. 87—88; рис. 2, *5*], Бернашівці [Винокур, 1997, рис. 27]; відливка виявлена в зруй-

1. Імовірно, знахідка походить із околиць села. Принаймні в жодному каталозі І.С. Винокура пам'ятка із такою назвою не фігурує. Зображення на формочці схоже на низку зображень із Закарпаття перших століть н. е. [Бідзіля, 1971, рис. 22]. Тож формочка із Маліївців може належати до іншого культурно-хронологічного регіону.

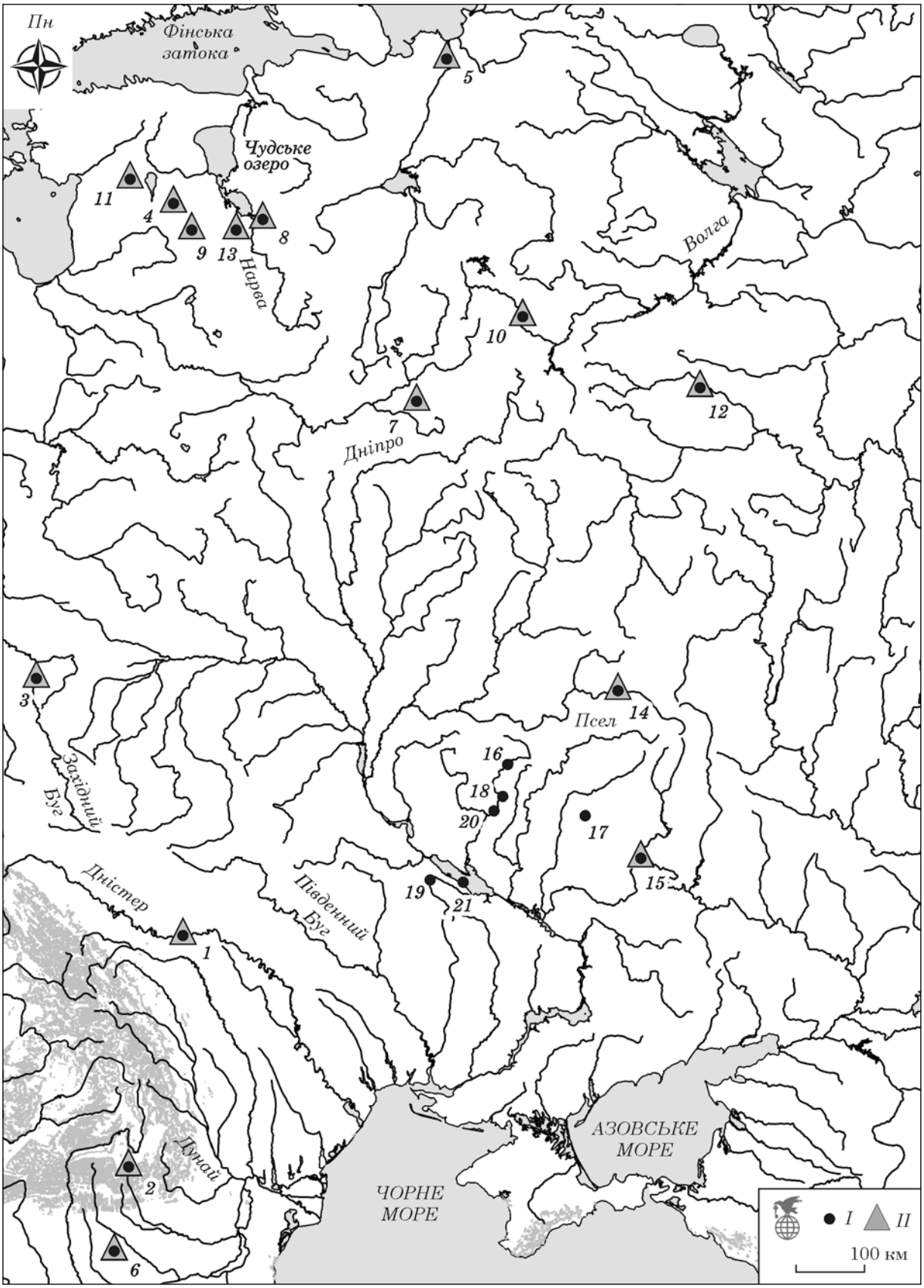

Рис. 5. Карта поширення ливарних формочок для виготовлення розеток із штриховкою по краю (Щеглова / г рупа VII, різновид 31). *Умовні позначення*: *I* — формочки; *II* — відливки; *пам'ятки*: *1* — Велика Слобідка I; *2* — Поєниця; *3* — Хачки; *4* — Отепя; *5* — Стара Ладога; *6* — Штефан-чел-Марь; *7* — Шухайлово; *8* — Псковське городище; *9* — Риуге; *10* — Осечень; *11* — Арнико III; *12* — Д'яково; *13* — Ізборськ; *14* — Кузіна Гора; *15* — Коробови Хутори; *16* — Великі Будки; *17* — Козіївка / Нова Одеса; *18* — Хитці; *19* — Хацьки; *20* — Піски; *21* — Середнє Подніпров'я

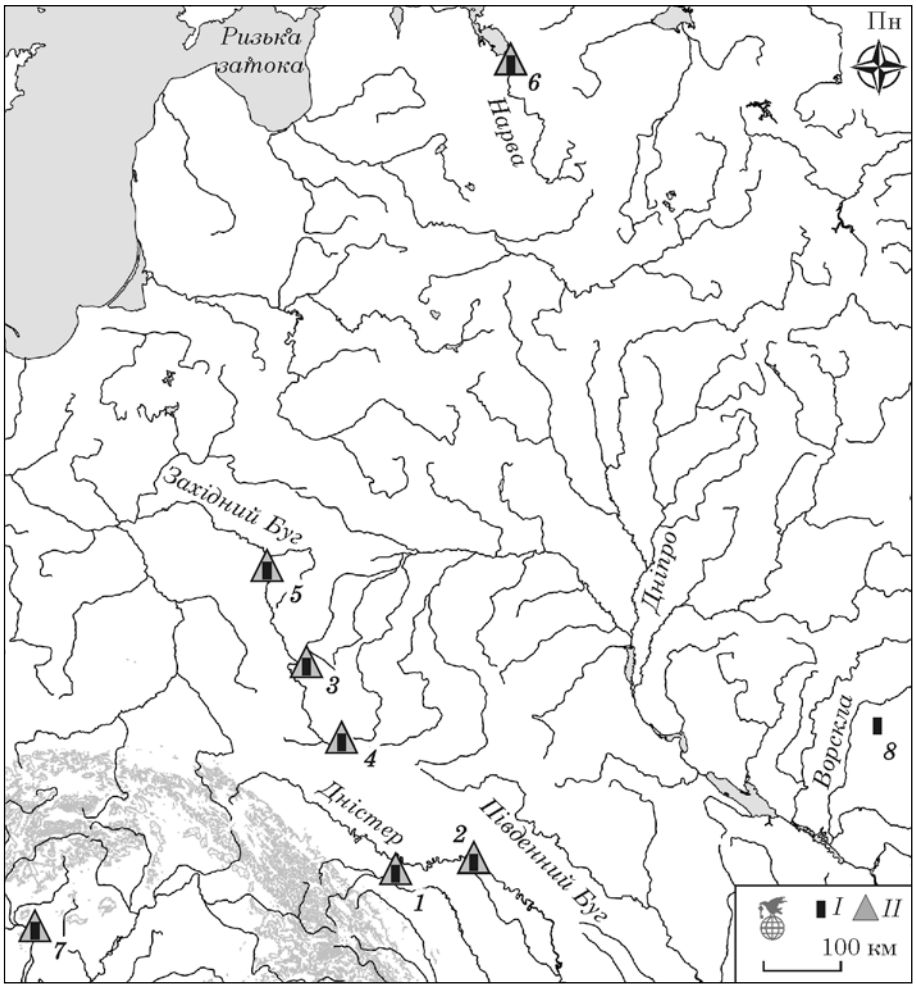

Рис. 6. Карта поширення ливарних формочок для виготовлення витягнутих прямокутних накладок і брусочків з поперечними насічками (Щеглова / група XIII, різновид 21). *Умовні позначення*: *I* — формочки; *II* — відливки; *пам'ятки*: *1* — Чорнівка I; *2* — Бернашівка; *3* — Пліснесько; *4* — Зимне; *5* — Хачки; *6* — Камно; *7* — Вац, Кавічбаня (Vác-Kavicsbánya);*8* — Козіївка / Нова Одеса

нованому комплексі із Макухівки [Соколова, Супруненко, 1997, с. 91]. Тож не виключено, що хрест все ж міг бути варіантом зображень на ранньосередньовічних формочках типу «Бернашівка—Камно». Зокрема, можна припустити, що в цій матриці могли виготовляти нашивні хрестоподібні бляшки.

А от друге зображення із зворотного боку — витягнуті прямокутні накладки і брусочки з поперечними насічками (Щеглова / група XIII, різновид 21) досить широко представлені на формочках — Бернашівка [Винокур, 1997, рис. 36], Зимне [Ауліх, 1970, рис. 1, *1а*; 1972, табл. XV, *1*; Милян, 2012, рис. 5, *6*], Пліснесько (2 екз.) [Филипчук, 2009, рис. 39; 42; 2010, с. 144; фото. 7, *1*; 8, *1*], Хачки, Камно [Щеглова, 2009, табл. II] та на могильнику Вац, Кавічбаня (Vác-Kavicsbánya, Kisréti-dűlő), поховання 140 (H) [Rácz, 2014, taf. 81, *A1*]. Готовий виріб відомий у складі Козіївсько-Новоодеського скарбу [Корзухина, 1996, табл. 46, *10*] (рис. 6; таблиця).

Інших культурно-хронологічних шарів на пам'ятці немає. Навіть якщо зображення хреста і належить до черняхівського часу, то друге — належить до раннього середньовіччя. В такому разі формочка була перероблена (перевикористана). Такі випадки трапляються, але перероблювали формочки раннього середньовіччя — Коробові Хутори (із формочки виготовлено пряслице) [Шрамко, 1962, с. 118; рис. 44а; Сухобоков, 1975, рис. 54, *7*] та Воронич (на формочці раннього середньовіччя вирізано матрицю для виготовлення печаток XIV ст.) [Белецкий, Щеглова, 2002, с. 6—8; рис. 1, *1, 2*]. Тож формочка із Чорнівки I належить до раннього середньовіччя і входить в коло виробів «Бернашівка—Камно».

На поселенні *Олександрівка 1* під час археологічних досліджень 1993—1995 рр. (розкопки Р.В. Терпиловського та О.В. Шекуна) в господарській ямі 64 виявлено глиняну формочку.

Формочка виготовлена з добре обпаленої глини, фрагментована, складається із двох частин. Розміри цілого виробу були: довжина 10 см, ширина 5 см, висота 2—2,5 см. На одній із менших сторін зроблено літник, на двох більших сторонах — ще по одному літнику, вони направлені перпендикулярно до першого літника. Імовірно, ці два літника мали перетнуті матриці. Жоден літник не доходить до матриць. Останні не об'єднані між собою. Матриці — дві круглі випуклі нашивні бляшки діаметром 0,7 см та глибиною 0,2 см [Шекун, 1993, рис. 149, *4, 5*; Терпиловський, Шекун, 1996, с. 26; рис. 38, *18*], належать до Щеглова / група VIII, різновид 13 [Щеглова, 2009, с. 47;

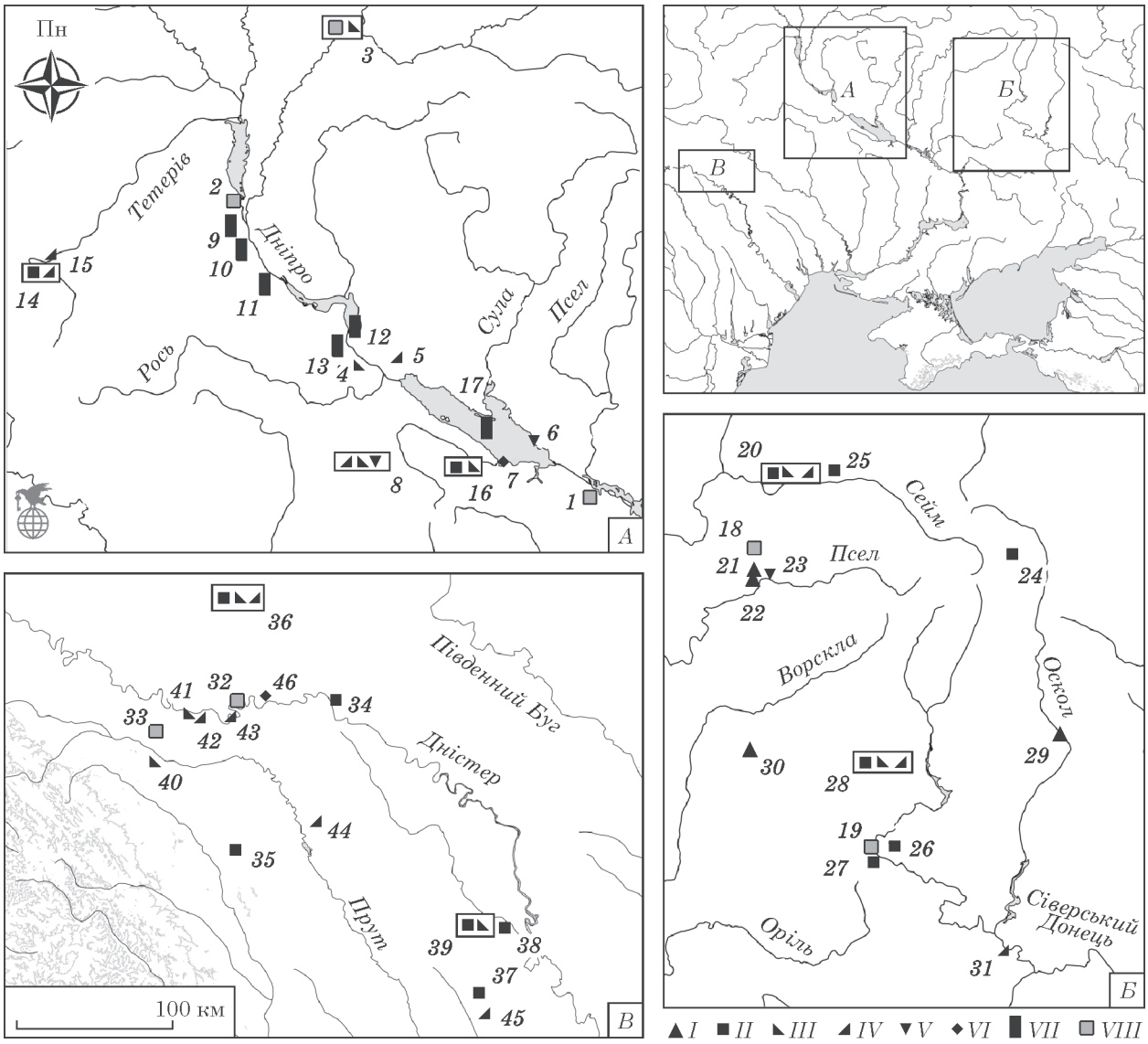

Рис. 7. Карта знахідок свідчень ювелірного виробництва в Середньому Подніпров'ї (*А*), межиріччі Сейму та Осколу (*Б*), в Подністров'ї (*В*). *Умовні позначення*: *I* — скарби ювелірів; *II* — ливарні формочки; *III* — тиглі; *IV* — ллячки; *V* — «напівфабрикати»; *VI* — бронзові зливки; *VII* — шаблони та матриці; *VIII* — ливарні формочки піддані аналізу; *пам'ятки*: *1* — Чикалівка; *2* — Смородівський узвіз; *3* — Олександрівка 1; *4* — Гута-Михайлівська; *5* — Домантове; *6* — Градизьк; *7* — Пеньківка, Луг I; *8* — Пастирське городище; *9* — Київ; *10* — Дегтярівка; *11* — Девіча Гора; *12* — Канів; *13* — Сахнівка; *14* — Тетерівка I; *15* — Корчак; *16* — Новоселиця; *17* — Середнє Подніпров'я; *18* — Тазово; *19* — Суха Гомільша; *20* — Кузіна Гора; *21* — Курилівка; *22* — Суджа-Замостье; *23* — Черкаська Конопелька; *24* — Лук'янівка; *25* — Нартово; *26* — Занки; *27* — Коробові Хутори; *28* — Циркуни 13; *29* — Колосково; *30* — Козіївка / Нова Одеса; *31* — Богородичне; *32* — Велика Слобідка I; *33* — Чорнівка I; *34* — Бернашівка; *35* — Ботошань; *36* — Городок; *37* — Данчень; *38* — Потирка; *39* — Селіште; *40* — Кодин; *41* — Рашків II; *42* — Рашків III; *43* — Лука-Каветчинська; *44* — Хуча; *45* — Ханска; *46* — Бакота

рис. 3, *27*]. На другій частині формочки залишився лише літник (рис. 1, *7*).

Знахідка була віднесена до київського горизонту. Однак широкий спектр аналогій серед матеріалів раннього середньовіччя, вказують, що виріб належить до колочинського горизонту [Терпиловский, Шекун, 1998]. Формочки із аналогічними зображеннями та відливки із них були описані в пункті, присвяченому формочці із Чикалівки (рис. 2). На поселенні Олександрівка 1 виявлено також залишки плавильного горну та тиглі [Терпиловський, Шекун, 2004, с. 228; рис. 9, *22—24*], що вказує на всі елементи виробничого процесу.

Звісно, каталог ливарних формочок епохи раннього середньовіччя можна ще доповнювати знахідками. Однак, в даному дослідженні були використані лише ті знахідки, що потребували більш чіткого визначення своєї культурно-хронологічної приналежності. Матриці на них знаходять аналогії на формочках, що належать до кола «Бернашівки—Камно», тож їхня належність до раннього середньовіччя видається переконливішою.

Важливо зазначити, що в усіх випадках формочки виявлені не просто в регіонах, де відомі слов'янські старожитності третьої чверті I тис. н. е., а там, де є пам'ятки із слідами ювелірного та бронзоливарного виробництва (тиглі, лляч-ки, злитки металу та шаблони) (рис. 7). Але це вже тема іншого дослідження.

* * *

Висловлюю щиру вдячність І.Б. Шрамко за можливість ознайомитися та опублікувати формочку із Сухої Гомільши, а також О.В. Гопкало, О.М. Дерев'янко, В.В. Колоді, М.Є. Леваді, С.Д. Лисенку, О.С. Милашевському, А.М. Обломському, Р.В. Терпиловському, А.В. Скибі та О.О. Щегловій за надані консультації та зауваження.

Айбабин А.И. Этническая история ранневизантийского Крыма. — Симферополь, 1999. — 352 с.

Алихова А.Е. Древние городища Курского Посеймья // Лесостепные культуры скифского времени. — М., 1962. — С. 86—133 (МИА. — № 113).

Ауліх В.В. До історії ремесла східних слов'ян у VI—VIII ст. // Археологія. — 1970. — Т. XXIII. — С. 120—124.

Ауліх В.В. Зимнівське городище — слов'янська пам'ятка VI—VII ст. н. е. в Західній Волині. — К., 1972. — 124 с.

Аун М. Курганные могильники Восточной Эстонии во второй половине I тысячелетия нашей эры. — Таллинн, 1980. — 136 с.

Аун М. Археологические памятники второй половины I тысячелетия н. э. в Юго-Восточной Эстонии. — Таллинн, 1992. — 198 с.

Баран В.Д. Поселення перших століть нашої ери біля села Черепин. — К., 1961. — 126 с.

Баран В Д. Черняхівська культура. За матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу. — К., 1981. — 264 с.

Белецкий С.В., Щеглова О.А. Литейная форма из раскопок на городище Воронич в 2002 г. // Новое в византийской сфрагистике: Тез. докл. Междунар. науч. конф., посвящ. юбилею В.С. Шандровской. — СПб, 2002. — С. 6—11.

Бідзіля В.І. Історія культури Закарпаття на рубежі нашої ери. — К, 1971. — 183 с.

Буйнов Ю.В. Разведки в долине р. Харьков // АДУ 2010 р. — Київ; Полтава, 2011. — С. 50—51.

Буйнов Ю.В., Сергєєв М.А. Матеріали доби бронзи та раннього середньовіччя з поселення Циркуни-13 на Харківщині // ВХУ. — 2012. — Вип. 45. — С. 8—17

Винокур І.С. Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II—V ст. н. е. — К., 1972. — 180 с.

Винокур І.С. Перша ливарна форма для пальчастих фібул // Старожитності Русі-України. — К., 1994. — С. 23—27.

Винокур І.С. Слов'янські ювеліри Подністров'я (За матеріалами дослідження Бернашівського комплексу I тис. н. е.). — Кам'янець-Подільський, 1997. — 200 с.

Винокур И.С. Бернашевский ювелирный комплекс и историко-культурный процесс в Европе V—VII вв. // Скифы, Хазары, Славяне, Древняя Русь. — СПб, 1998. — С. 137—141.

Винокур І.С. Ювелірний комплекс ранньосередньовічних слов'ян // Archaeoslavica. — Kraków, 1998а. — № 3. — С. 209—226.

Винокур І.С., Мегей В.П. Ювелірна майстерня ранньосередньовічних слов'ян // Археологія. — 1992. — № 3. — С. 82—95.

Винокур И.С., Тимощук Б.А. Памятники черняховской культуры на Буковине // Древности эпохи сложения восточного славянства. — М., 1964. — С. 186—195 (МИА. — № 116).

Войнаровський В.М. Чорнівка-I. Поселення IV—IX ст. на Буковині. — Чернівці, 2007. — 166 с.

Войнаровський В.М. Маловідомі артефакти — хронологічні індикатори I тис. н. е. з Буковини та Галичини // Археологічні студії. — Київ; Чернівці, 2008. — Вип. 3. — С. 98—117.

Володарець-Урбанович Я.В. Пронизки епохи раннього середньовіччя зі слов'янських пам'яток півдня Східної Європи // Археологія: від джерел до реконструкцій. — К., 2014. — С. 35—49 (АДІУ. — Вип. 2 (13)).

Володарець-Урбанович Я.В. Деталі поясних наборів V — першої половини VIII ст. із Полтавщини: знахідки від початку 2000-х рр. // Археологія. — 2016. — № 3. — С. 55—71.

Володарець-Урбанович Я.В. Знахідка антропоморфної фігурки із Засулля-Мгару // Археологія. — 2016а. — № 1. — С. 79—88.

Володарець-Урбанович Я.В. Підвіски типу «Козіївка / Нова Одеса» // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VIII Междунар. науч. конф. (Харьков, 2016 г.). — Харьков, 2016б. — С. 48.

Володарець-Урбанович Я.В., Сидоренко О.В. Про обстеження місця знахідки Хитцівського («Лубенського») скарбу // Старожитності Посулля. — К., 2016. — С. 119—132.

Гавритухин И.О., Обломский А.М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. — М., 1996. — 298 с. (РСМ. — **3**).

Голубева Л.А. Женщины-литейщицы: (К истории женского ремесленного литья у финно-угров) // СА. — 1984. — № 4. — С. 75—89.

Голубева Л.А. Девочки-литейщицы // Древности славян и Руси. — М., 1988. — С. 31—34.

Горюнова В.М. К вопросу об оловянных украшениях «антских» кладов // Археологические памятники эпохи железа Восточноевропейской лесостепи. — Воронеж, 1987. — С. 85—93.

Горюнова В.М. Новый клад антского времени из Среднего Поднепровья // Археологические вести. — 1992. — № 1. — С. 126—140.

Горюнова В.М., Родинкова В.Е. Раннеславянское поселение Великие Будки (Хутор) // Stratum plus. — 1999. — № 4. — С. 167—219.

Григорьева Н. Вещи из свинцово-оловянистых сплавов из раскопа III на Земляном Городище в Старой Ладоге // Археологія: спадок віків: Матеріали Міжнар. наук. конф. студентів, аспірантів та молодих учених. — Біла Церква, 2011. — С. 181—184.

Дегтярь А.К., Буйнов Ю.В. Отчет о раскопках у с. Сухая Гомольша Готвальдовского р-на Харьковской обл. в 1985 г. / НА ІА НАН України. — 1985/122.

Дьяченко А.Г. Отчет о раскопках славяно-русской археологической экспедиции Белгородского пединститута 1989 г. / НА ІА НАН України. — 1989/254.

Егорьков А.Н. Свойства и роль свинцово-оловянных сплавов в «древностях антов» // Славяне восточной Европы накануне образования Древнерусского государства: Материалы междунар. конф., посвящ. 110-летию со дня рожд. И.И. Ляпушкина (1902—1968)

(3—5 декабря 2012 г. Санкт-Петербург). — СПб, 2012. — С. 198—201.
Егорьков А.Н., Щеглова О.А. Состав свинцово-оловянных сплавов раннеславянских кладов «древностей антов» // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. — К., 2000. — № 4. — С. 56—61.
Егорьков А.Н., Щеглова О.А. Металл «антских» кладов по результатам эмиссионно-спектрального анализа // Древние ремесленники Приуралья: Материалы Всерос. науч. конф. (Ижевск, 21—23 ноября 2000 г.). Сб. статей. — Ижевск, 2001. — С. 280—307.
Івакін Г.Ю., Баранов В.І., Івакін В.Г., Оленич А.М. Нові матеріали ранньослов'янського часу з території Київоподолу: попереднє повідомлення // In Sclavenia terra. — К., 2016. — Вип. 1. — С. 58—63.
Исланова И.В. Верхнее Помостье в раннем средневековье. — М., 2006. — 118 с.
Исланова И.В. Древности в верховьях Волги (ранний железный век и раннее средневековье). — М., 2012. — 220 с. (РСМ — **14**).
Исланова И.В. Памятники типа Подол (культурные контакты населения Верхневолжья в третей четверти I тыс. н. э.) // Проблемы взаимодействия населения Восточной Европы в эпоху Великого переселения народов. — М., 2014. — С. 26—44 (РСМ. — **15**).
Исланова И.В. Раннесредневековые группы памятников на Северо-Западе Восточной Европы // Раннесредневековые древности лесной зоны Восточной Европы (V—VII вв.). — М., 2016. — С. 136—220 (РСМ. — **17**).
Ковалевская В.Б. (при уч. Р.А. Бахтадзе, В.А. Галибина, З.А. Львовой). Компьютерная обработка массового археологического материала из раннесредневековых памятников Евразии. Хронология восточно-европейских древностей V—IX веков. — Пущино, 2000. — Вып. 2: Стеклянные бусы и поясные наборы. — 363 с.
Козак Д.Н. Звіт про розкопки поселень I тис. н. е. біля с. Велика Слобода у 1980 р. / НА ІА НАН України. — 1980/20а.
Козак Д.Н. Поселення першої чверті I тис. н. е. поблизу с. Велика Слобідка на Середньому Дністрі // Археологія. — 1988. — Вип. 62. — С. 52—59.
Козак Д.Н. Венеди. — К., 2008. — 470 с.
Козак Д.Н., Мегей В.Ф. Слов'янське поселення Велика Слобода-1 на Середньому Дністрі // Археологія. — 1987. — Вип. 59. — С. 60—67.
Колода В.В. Сухогомольшанский археологический комплекс: современное состояние и перспективы исследования // Laurea I. Античный мир и Средние века: Чтения памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева: Материалы. — Харьков, 2015. — С. 175—180.
Корзухина Г.Ф. Клады и случайные находки вещей круга «древностей антов» в Среднем Поднепровье. Каталог памятников // МАИЭТ. — 1996. — Вып. V. — С. 352—435, 586—705.
Кренке Н.А. Дьяково городище: культура населения бассейна Москвы-реки в I тыс. до н. э. — I тыс. н. э. — М., 2011. — 548 с.
Кренке Н.А. Финал дьяковской культуры в Подмосковье // КСИА. — 2014. — Вып. 235. — С. 342—362.
Кренке Н.А., Тавлинцева Е.Ю. Литейные формы с Дьякова городища // РА. — 2002. — № 4. — С. 90—110.
Лопатина О.А. Технологическая характеристика глиняных литейных форм Дьякова городища // РА. — 2002. — № 4. — С. 111—112.
Любичев М.В. Памятники типа Сахновки на Северском Донце // ВХУ. — 2002. — Вип. 34. — С. 13—27.
Магомедов Б.В., Абашина Н.С., Солтис О.Б. Пам'ятки черняхівської культури в Київській області. Археологічна карта. — К., 2003. — 118 с. (Археологічна карта Київщини).
Міхеев В.К., Приходнюк О.М. Пеньківське поселення на Сіверському Дінці // Археологія. — 1986. — Вип. 54. — С. 75—82.
Михайлова Е.Р. Украшения из легкоплавких сплавов в культуре псковских длинных курганов: основные формы и поиск аналогий // Материалы междунар. конф. «Город Ладога и Северная Русь в первые века русской истории» (Старая Ладога, 13 июня 2015 г.). — СПб, 2015. — С. 125—134 (Ладога и Ладожская земля в эпоху средневековья. — Вып. 5).
Михеев В.К. Отчет об археологических раскопках на территории Харьковской обл. / НА ІА НАН України. — 1969/61.
Михеев В.К. Отчет о работе Средневековой археологической экс. Харьковского госуниверситета в 1973 г. / НА ІА НАН України. — 1973/86.
Михеев В.К. Отчет о раскопках у с. Сухая Гомольша Готвальдского р-на Харьковской области в 1977 г. / НА ІА НАН України. — 1977/48.
Михеев В.К. Отчет об археологических исследованиях Средневековой археологической экспедиции Харьковского государственного университета в 1978 г. / НА ІА НАН України. — 1978/72.
Михеев В.К. Подонье в составе Хазарского каганата. — Харьков, 1985. — 148 с.
Михєєв В.К., Дегтярь А.К. Отчет о работе средневековой археологической экспедиции в 1976 г. / НА ІА НАН України. — 1976/95.
Милян Т.Р. Декоративні предмети ранньослов'янського часу у межиріччі Дністра та Західного Бугу // Наукові студії: Історико-краєзнавчий музей м. Винники, 2012. — Вип. 5. — С. 119—132.
Никитина Т.Б., Ефремова Д.Ю. Женщины-«литейщицы» из марийских захоронений X—XI вв. как носители этнической традиции // Труды КАЭЭ. — Пермь, 2012. — Вып. 8. — С. 336—344.
Никитина Т.Б., Ефремова Д.Ю. Погребальный обряд комплексов с литейными принадлежностями из средневековых могильников IX—XII вв. Ветлужско-Вятского междуречья // Поволжская археология. — 2012а. — № 2. — С. 146—165.
Обломский А.М. Этнические процессы на водоразделе Днепра и Дона в I—V вв. н. э. — Москва; Сумы, 1991. — 287 с.
Обломский А.М. Прочие изделия из металла // Гавритухин И.О., Обломский А.М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. — М., 1996. — С. 16.
Обломский А.М. Курская область // Памятники киевской культуры в лесостепной зоне России (III — начало V в. н. э.). — М., 2007. — С. 90—106 (РСМ. — **10**).
Обломский А.М., Радюш О.А. Вещевой комплекс // Памятники киевской культуры в лесостепной зоне России (III — начало V в. н. э.). — М., 2007. — С. 27—39 (РСМ. — **10**).
Останина Т.И., Канунникова О.М., Степанов В.П., Никитина А.Б. Кузебаевский клад ювелира VII в. как исторический источник. — Ижевск, 2011. — 218 с.
Пачкова С.П. Отчет о раскопках черняховского поселения у с. Яблоновка на Роси // НА ІА НАН України. — 1970/45.
Пачкова С.П. Поселение у с. Яблоновка на Роси // Давня і середньовічна історія України (на пошану Іона Винокура з нагоди його 70-річчя). — Кам'янець-Подільський, 2000. — С. 190—194.
Приходнюк О.М. Археологічні пам'ятки Середнього Подніпров'я VI—IX ст. н. е. — К., 1980. — 151 с.

Рябинина Е.А. Новые открытия в Старой Ладоге (итоги раскопок на Земляном городище 1973—1975 гг.) // Средневековая Ладога. — Л., 1985. — С. 28—76.
Седов В.В. Изборск в раннем Средневековье. — М., 2007. — 413 с.
Скиба Л.Є. Знахідка ливарної формочки III ст. н. е. в Києві // Археологія. — 1986. — Вип. 53. — С. 68—72.
Соколова Л.М., Супруненко О.Б. Деякі археологічні знахідки з території Полтавщини (з нових надходжень до фондів ЦОДПА) // АЛЛУ. — 1997. —№ 1—2. — С. 90—94.
Сташенков Д.А. О ранней дате именьковской культуры // 40 лет Средневолжской археологической экспедиции: Краеведческие записки. — Самара, 2010. — С. 111—125.
Сухобоков О.В. Славяне Днепровского Левобережья. — К., 1975. — 168 с.
Сымонович Э.А. Отчет о работах Курской новостроечной экспедиции ИА АН СССР в 1979 г. / НА ИА РАН. — Р-1, № 14660.
Сымонович Э.А. Раннесредневековое поселение Тазово под Курском // СА. — 1986. — № 4. — С. 183—193.
Тавлинцева Е.Ю., Лопатина О.А. Тигли и литейные формы Ростиславльского городища // Археология Подмосковья: материалы научного семинара. — М., 2009. — Вып. 5 — С. 455—475.
Тельнов Н. Литейная формочка из городища Потырка // Revista Arheologică: Serie nouă. — 2010. — Vol. V, nr. 1. — С. 167—171.
Терпиловский Р.В., Шекун А.В. Горизонт колочинской культуры поселения Александровка 1 // Archaeoslavica. — Kraków, 1998. — № 3. — С. 227—241.
Терпиловський Р.В., Шекун О.В. Олександрівка 1 — багатошарове ранньослов'янське поселення біля Чернігова. — Чернігів, 1996. — 128 с.
Терпиловський Р.В., Шекун О.В. Нові дослідження ранньослов'янського поселення Олександрівка I // Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали. — К., 2004. — С. 215—238.
Толочко П.П. Історична топографія стародавнього Києва. — К., 1972. — 217 с.
Томашевский А.П., Гавритухин И.О. Славянское поселение Тетеревка-I. — К., 1992. — 51 с.
Филипчук М. Звіт про дослідження Пліснеського археологічного комплексу у 2009 році / НА ІА НАН України. — 2009/116.
Филипчук М. Попередні результати дослідження культового місця слов'янського часу на території Пліснеського археологічного комплексу в 2009 р. // Вісник Інституту археології. — 2007. — Вип. 5. — С. 135—169.
Хавлюк П.И. Раннеславянские поселения Семенки и Самчинцы в среднем течении Южного Буга // Славяне накануне образования Киевской Руси. — М., 1963. — С. 320—350 (МИА. — № 108).
Хавлюк П.И. Раннеславянские поселения в бассейне Южного Буга // Раннесредневековые восточнославянские древности. — Л., 1974. — С. 181—215.
Шаблавина Е.А. Визуально определяемые особенности литья металлических украшений по восковой модели (на материале пальчатых фибул Днепровского Левобережья VII в. н. э. // Древние ремесленники Приуралья: Материалы Всерос. науч. конф. (Ижевск, 21—23 ноября 2000 г.). — Ижевск, 2001. — С. 308—321.
Шаблавина Е.А. Техника изготовления серебряных поясных наборов из Гапоновского клада // Ювелирное искусство и материальная культура. — СПб, 2002. — С. 186—189.
Шаблавина Е.А. Проблема производства геральдических поясных наборов в Крыму // Чтения, посвященные 100-летию деятельности В.А. Городцова в ГИМ: Тез. конф. — М., 2003. — Часть II. — С. 105—107.
Шаблавина Е.А. Пальчатая фибула из коллекции Е.А. Горюнова // Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем средневековье. — СПб, 2004. — С. 244—253.
Шаблавина Е.А. Шаблоны для литья орлиноголовых пряжек из южнокрымских могильников // АСГЭ. — 2005. — Вып. 37. — С. 109—115.
Шаблавина Е.А. Продукция одной Боспорской ювелирной мастерской второй половины VI в. // РА. — 2007. — № 3. — С. 92—102.
Шаблавина-Нестеренко Е.А. Анализ техники изготовления геральдических поясных наборов из Прикамья // Сучасні проблеми археології. — К., 2004. — Ч. II. — С. 50—53.
Шарафутдінова І.М. Поселення епохи пізньої бронзи поблизу Кременчука // Археологія. — 1964. — Вип. XVII. — С. 153—169.
Шарафутдинова И.Н. Отчет о раскопках поселения эпохи поздней бронзы у с. Чикаловка Кременчугского р-на, Полтавской обл. / НА ІА НАН України. — 1960—61/4в.
Шарафутдинова И.Н. Бронзовые украшения сабатиновской культуры // Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины. — К., 1987. — С. 69—86.
Шекун О.В. Звіт про охоронні археологічні дослідження на поселенні Олександрівка I — поблизу Чернігова в 1993 р. / НА ІА НАН України. — 1993/113.
Шмидельхельм М.Х. Городище Рыуге в Юго-Восточной Эстонии // Вопросы этнической истории народов Прибалтики. — М., 1959. — С. 154—185.
Шмидт Е.А. Верхнее Поднепровье и Подвинье в III—VII вв. н. э. Тушемлинская культура. — Смоленск, 2003. — 295 с.
Шовкопляс А.Г. Раннеславянская керамика с горы Киселевки // Славяне накануне образования Киевской Руси. — М., 1963. — С. 138—144 (МИА. — № 108).
Шовкопляс Г.М., Гавритухин И.О. Комплексы пражской культуры с Оболони и некоторые проблемы изучения памятников типа Корчак // КСИА. — 1993. — Вып. 208. — С. 52—62.
Шрамко Б.А. Древности Северского Донца. — Харьков, 1962. — 404 с.
Щеглова О.А. К вопросу о месте и времени формирования традиции изготовления свинцово-оловянных украшений в формочках «типа Камно—Рыуге» // Миграции и оседлость от Дуная до Ладоги в первом тысячелетии христианской эры, пятые чтения пам. А. Мачинской: Материалы к чтениям (Старая Ладога, 21—22 декабря 2000 г.). — СПб, 2001. — С. 46—55.
Щеглова О.А. Свинцово-оловянные украшения VIII—X вв. на северо-западе Восточной Европы // Ладога и ее соседи в эпоху средневековья. — СПб, 2002. — С. 134—150.
Щеглова О.А. Ювелирные изделия и инструменты в раннесредневековых славянских культурах Восточной Европы. К вопросу о характере ювелирного дела и его периодизации // Ювелирное искусство и материальная культура. — СПб, 2002а. — С. 202—206.
Щеглова О.А. Свинцово-оловянные украшения VIII—X вв. из Старой Ладоги и Любшанского городища и их восточноевропейские параллели // Ладога

и истоки российской государственности и культуры: Междунар. науч.-практич. конф. проведена в Старой Ладоге Ленинградской обл. под эгидой ООН по вопросам образования, науки и культуры (30 июня — 2 июля 2003 г.). — СПб, 2003. — С. 38—46.
Щеглова О.А. Волны распространения вещей из Подунавья на Северо-Восток в VI—VIII вв. как отражение миграции или культурных влияний // Сложение русской государственности в контексте раннесредневековой истории Старого Света: Материалы Междунар. конф. (14—18 мая 2007 г., Государственный Эрмитаж). — СПб, 2009. — С. 39—65.
Щеглова О., Егорьков А. Литейные формочки из Бернашевки и свинцово-оловянные украшения раннесредневековых кладов Днепровского Левобережья // Ювелирное искусство и материальная культура: Тез. докл. участников седьмого коллоквиума (8—14 апреля 1999 г.). — СПб, 2000. — С. 110—112.
Belâvec V., Bitner-Wróblewska A. Bałtyjskie czy gockie? Wisiorki wiaderkowate wariantu Pâtrovičy-Žviliai // Terra Barbarica. Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina. — Łódz; Warszawa, 2010. — T. II. — S. 167—177.
Bockarev V.S., Leskov A.M. Jung- und Spatbronzezeitliche Gussformen im nordlichen Schwarzermeer gebiet. — München, 1980. — 97 S. (Prahistorische Bronzefunde. — Abt. 19, Bd. I).
Rácz Z. Die Goldschmiedegräber der Awarenzeit. — Mainz, 2014. — 312 S. (Monographien des RGZM. — Bd. 116).
Szmoniewski B.Sz. Odlewnictwo metal kolorowych w kulturze Wczesnosłowiańskiej // Archeologia o początkach Słowian. — Kraków, 2005. — S. 619—626.
Teodor D.Gh. Civilizaţia Romanică la est de Carpaţi în secolele V—VII e. n. (Aşezarea de la Botoşana—Suceava). — Bucureşti, 1984. — 131 p.
Teodor D.Gh. Autohtoni is migratori la est de carpati in secolele VI—X e. n. // Arheologia Moldovei. — 1985. — X. — S. 50—73.
Teodor D.Gh. Mestesugurile la nordul dunarii de jos in secolele IV—X. — Jasi, 1996. — 197 s.

Я. В. Володарец-Урбанович

ЛИТЕЙНЫЕ ФОРМОЧКИ СЛАВЯН РАННЕГО СРЕДНЕВЕКОВЬЯ: РЕИНТЕРПРЕТАЦИЯ НАХОДОК

Накопление данных о ювелирных изделиях и каменных формочках способствовали появлению работ О.А. Щегловой по классификации изображений на них и ассортименту изделий. Тем не менее, для ряда находок можно уточнить культурно-хронологическую принадлежность.

В частности, формочки из Чикаловки и Александровки 1 (рис. 1, *1, 7*) были предназначены для отливки круглых нашивных бляшек — Щеглова / группа VIII, разновидность 13.

Находка из Сухой Гомольши (рис. 1, *2*) предназначалась для изготовления больших прямоугольных подвесок с шариками по углам — Щеглова / группа IV, разновидность 20.

В формочке из Тазово и Смородовского узвоза (рис. 1, *3, 5*) могли изготавливать «очковидные» бляшки с петелькой — Щеглова / группа VIII, разновидность 32.

Находка из Великой Слободки I (рис. 1, *4*) предназначалась для изготовления розетки со штриховкою по краю — Щеглова / группа VII, разновидность 31.

Формочка из Чорновка I (рис. 1, *6*) предназначалась для изготовления вытянутых прямоугольных накладок и брусков с поперечными насечками Щеглова / группа XIII, разновидность 21.

Изображения на этих формочках находят широкие аналогии среди формочек круга «Бернашевка-Камно», потому их принадлежность к раннему средневековью более убедительна.

Важно также отметить, что во всех случаях формочки выявлены не просто в регионах, где известны славянские древности третьей четверти I тыс. н. э., а зафиксированы следы ювелирного и бронзолитейного производства. Они представлены кладами ювелиров, тиглями, литниками, шаблонами и слитками металла, которые принадлежат к эпохе раннего средневековья.

К л ю ч е в ы е с л о в а: раннее средневековье, V—VII ст., формочки, ювелирное дело, бронзолитейное производство, пеньковская, пражская, колочинская культура, «древности антов».

Ya. V. Volodarets-Urbanovich

CASTING MOLDS OF EARLY MEDIEVAL SLAVS: REINTERPRETATION FINDS

The accumulation of data on the jewellery and casting molds contributed to the emergence of works O. Shchehlova classification of images on them and the range of products. We can refine the cultural and chronological affiliation for a number of finds.

Casting moulds from settlements of Chykalivka and Oleksandrivka 1 (fig. 1, *1, 7*) were designed for casting round plaque — Shchehlova / group VIII, a type 13.

The find from settlements Sukha Homilsha (fig. 1, *2*) intended for the manufacture of large rectangular pendants with balls on the corners — Shcheglova / group IV, a type 20.

Casting moulds from settlements of Tazovo and Smorodivskyi Uzviz (fig. 1, *3, 5*) could produce «Glass-like» plaques with a loop — Shchehlova / group VIII, a type 32.

Find from the Velyka Slobidka 1 (fig. 1, *4*) intended for the manufacture of sockets with a hatched decoration on the edge — Shchehlova / group VII, a type 31.

Casting mould of Chornivka I (fig. 1, *6*) intended for the production of elongated rectangular plates and bars with transverse incisions — Shchehlova / group XIII, type 21.

The images on these casting moulds are wide range of analogy among the moulds «Bernashivka-Kamno» because they belong to the Middle Ages more convincing.

K e y w o r d s: the early Middle Ages, 5th—7th centuries, casting moulds, jewelry, production of bronzes, Pen'kivka, Praha, Kolochyn culture, «Anty antiquities».

Одержано 1.10.2016

УДК: [904.25:001.891.5:069]”3/6”

А. В. Скиба

ДО ПИТАННЯ ПРО ФУНКЦІОНАЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ Т-ПОДІБНИХ БЛЯШОК В ПОЯСНИХ НАБОРАХ «ГЕРАЛЬДИЧНОГО» СТИЛЮ

Стаття присвячена проблемі практичного використання Т-подібних бляшок та їх функціональним характеристикам. Наводиться опис даних експериментальної реконструкції.

Ключові слова: Т-подібні бляшки, поясні набори «геральдичного» стилю, раннє середньовіччя, експериментальна реконструкція.

Характерними деталями поясних наборів «геральдичного» стилю другої половини VI — VII ст. є Т-подібні бляшки. Вони складають самостійну категорію поясних деталей. Морфологічно ці предмети включають три складові: щиток (на його звороті розміщуються шпеньки або петлі для кріплення до ременя), перекладину та перешийок (рис. 1).

Одним з перших, хто висловив думку про використання Т-подібних бляшок в якості застібок, був Л.А. Мацулевич [Мацулевич, 1927]. До окремої функціональної категорії поясних деталей — *щитків-підвісок*, Т-подібні бляшки були включені В.Б. Ковалевською [Ковалевская, 1979, с. 10; 2000].

Питанням, пов’язаним з вивченням Т-подібних бляшок, зокрема їх типологічному аналізу, найбільше уваги приділено в роботах О.І. Айбабіна [Айбабин, 1990, с. 53—54], Ч. Балінта [Balint, 1992, с. 381—384], І.О. Гавритухіна [Гавритухин, Обломский, 1996, с. 25—27], В.Б. Ковалевської [Ковалевская, 2000, с. 350—354, табл. 6]. У згаданій публікації І.О. Гавритухіна та А.М. Обломського знайшли найбільш повне відображення поясні деталі цієї категорії, що походять з дніпровських скарбів.

Нами запропонована власна типологія Т-подібних бляшок. Її створення обумовлене потребою більш чіткого визначення та поділу ознак, пов’язаних з морфологією та декором предметів цієї категорії. Вона включає дві таксономічні одиниці — типи та варіанти. Виділення типів базується на комбінації форм щитка та перекладини. Відтак, вони позначатимуться двоскладовим кодом з римської цифри (форма щитка) та латинської літери (форма перекладини). Цифрою I марковано щитки у формі геральдичного щита, II — щитки з роздвоєним («рогатим») верхом, III — прямокутної форми. Літера A позначає випуклі гантелеподібні перекладини, B — випуклі перекладини з прямими боками, C — пласкі 8-подібні.

Варіанти типів Т-подібних бляшок виділяються за декором щитка (позначаються арабськими цифрами). Запропонована нами типологія відображає знахідки зі слов’янських пам’яток.

Тип IA — Т-подібні бляшки зі щитком «геральдичної» форми з гантелеподібною перекладиною (рис. 1, *1—6*, *10*).

Варіант 1 — Т-подібні бляшки, щитки яких мають великий аркоподібний проріз. Представлені знахідками з Лебяжого [Липкинг, 1974], Лихачівки [Корзухина, 1996, с. 395, табл. 43, *5*], поховання (?) біля с. Моква (3 екз.) [Корзухина, 1996, с. 405, табл. 59] (рис. 1, *1—3*). До цього ж варіанту, вочевидь, належить і Т-подібна бляшка із Засулля (Засулля-Мгар) [Володарець-Урбанович, 2016, рис. 1, *6*] (рис. 1, *10*).

Варіант 2 — предмети зі щитком з трикутною прорізью. До цього варіанту належать дві Т-подібні бляшки з Хацьківського скарбу [Корзухина, 1996, табл. 22, *1—2*] (рис. 1, *4*).

Варіант 3 — Т-подібні бляшки, щитки яких оздоблені пташкоподібною та двома круглими прорізями. Представлені трьома екземплярами з поховання (?) біля с. Моква [Корзухина, 1996, табл. 59, *7—9*] (рис. 1, *5*).

© А.В. СКИБА, 2017

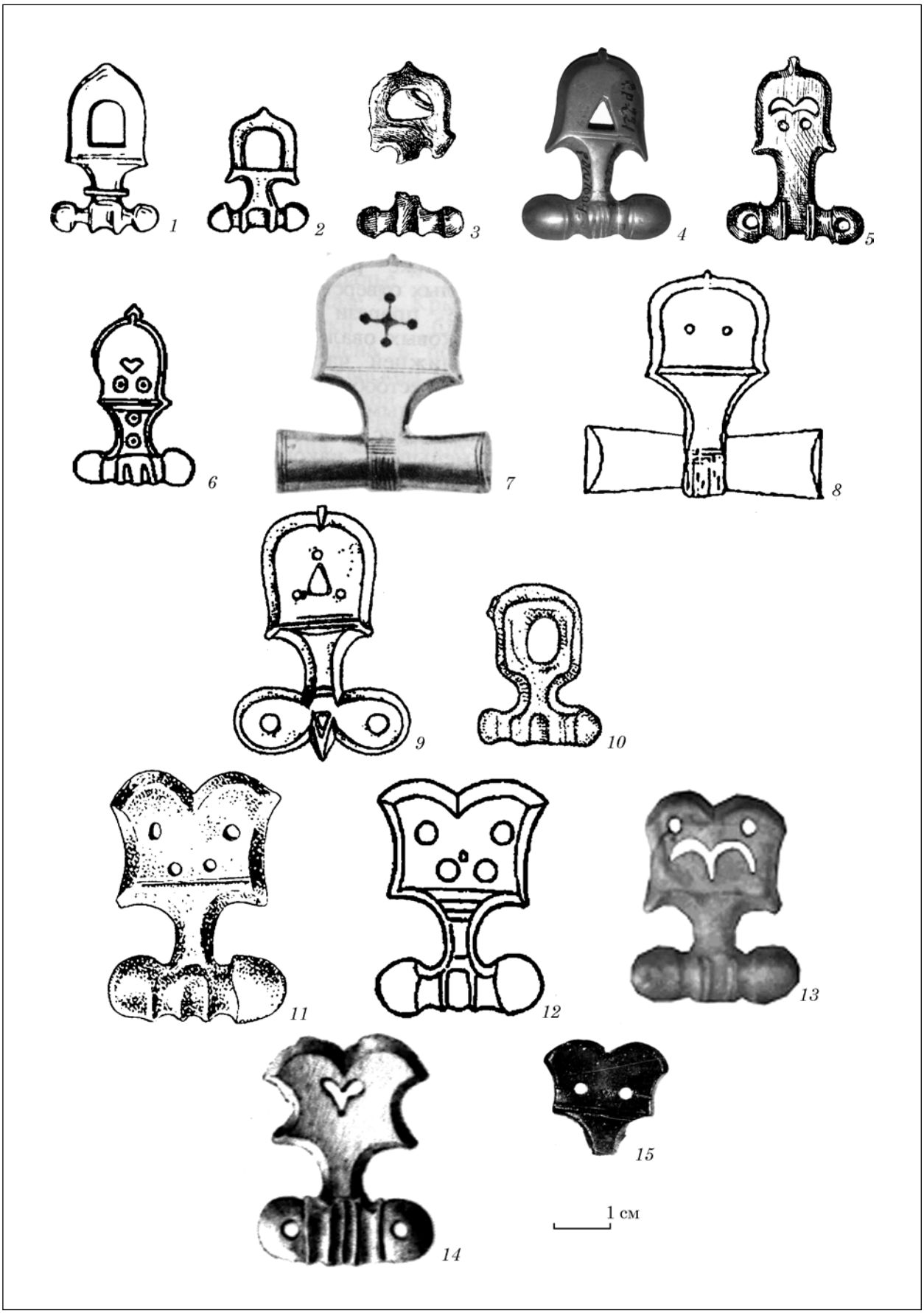

Рис. 1. Т-подібні бляшки, типи: *1—6, 10* — IA; *7, 8* — IB; *9* — IC; *11—14* — IIA (*1* — Лебяже; *2* — Лихачівка; *3, 5* — Моква; *4* — Хацьки; *6, 12* — Гапоново; *7—8, 11* — Трубчевськ; *10* — Засулля (Засулля-Мгар); *13* — Гайдари; *14* — Козіївка; *15* — Ігрень (Підкова)

Варіант 4 — представлений Т-подібною бляшкою з Гапонівського скарбу, декорованою V-подібною проріззю та чотирма (двома на щитку та на ніжці) кружечками з крапкою [Гавритухин, Обломский, 1996, рис. 29, *1*] (рис. 1, *6*).

Тип IB — Т-подібні бляшки з «геральдичним» щитком та випуклою перекладиною з прямими боками, що розширюється до країв (рис. 1, *7—8*).

Варіант 1 — представлений двома екземплярами з Трубчевського скарбу, щитки яких декоровані прорізним хрестом з круглими розширеннями на кінцях [Приходнюк, Падин, Тихонов, 1996, рис. 7, *6*] (рис. 1, *7*).

Варіант 2 — Т-подібні бляшки, щитки яких декоровані двома маленькими круглими отворами чи заглибленнями, походять з Трубчевського скарбу (2 екз.) [Гавритухин, 2001, рис. 13, *13*] (рис. 1, *8*).

Тип IC — Т-подібні бляшки, що мають щиток «геральдичної» форми та пласку 8-подібну перекладину з гострим виступом посередині.

Варіант 1 — вироби зі щитками, оздобленими трикутною прорізzю з маленькими круглими отворами по кутах, походять з Суджанського скарбу [Корзухина, 1996, табл. 70, *5*] (рис. 1, *9*).

Тип IIA — Т-подібні бляшки зі щитком, що має роздвоєний («рогатий») верх та гантелеподібну перекладину (рис. 1, *11—14*).

Варіант 1 — Т-подібні бляшки, щитки яких оздоблені двома круглими отворами. До цього варіанту Т-подібних бляшок з роздвоєним верхом належить фрагментована деталь з Ігрені (о. Підкова), з відламаною перекладиною [Приходнюк, 1998, рис. 72, *6*] (рис. 1, *15*).

Варіант 2 — Т-подібні бляшки, оздоблені двома парами круглих отворів. Представлені деталями поясів з Трубчевського [Приходнюк, Падин, Тихонов, 1996, рис. 8, *7*] та Гапонівського скарбів [Гавритухин, Обломский, 1996, рис. 30, *1*] (рис. 1, *11—12*).

Варіант 3 — Т-подібні бляшки, декоровані двома круглими отворами (згори) та З-подібною прорізzю. Представлені виробом з комплексу Гайдари [Аксенов, 2012, рис. 1, *9*] (рис. 1, *13*).

Варіант 4 — вироби, оздоблені V-подібною прорізzю з круглими розширеннями на кінцях, представлені Т-подібною бляшкою з Козіївського скарбу [Корзухина, 1996, табл. 55, *9*] (рис. 1, *14*).

Для слов'янських зразків найбільш характерною є випукла гантелеподібна перекладина. Винятками є Т-подібна бляшка із Суджанського скарбу, що має перекладину у вигляді двох овальних, з'єднаних між собою щитків з виступом між ними (рис. 1, *9*), та деталі з Трубчевська, що мали перекладини з прямими сторонами (рис. 1, *7, 8*). Орнаментальне оздоблення Т-подібних бляшок складають прорізні трикутники, комбінації круглих отворів, рідше серцеподібні, аркоподібні вирізи, хрести з круглими розширеннями на кінцях.

У складі гарнітурів Т-подібні бляшки зазвичай представлені парно. Одиничні Т-подібні підвіски містились в двох гарнітурах з Гапонівського скарбу (рис. 2, *A, C*), а також в поясних комплектах з Козіївського та Суджанського скарбів. Не можна виключати, що перелічені гарнітури від початку так само включали по дві деталі цього типу, адже скарби, в яких вони містились, являють собою випадкові знахідки, виявлені не археологами, відтак певна частина речей ймовірно була втрачена. Разом з тим, слід зауважити, що

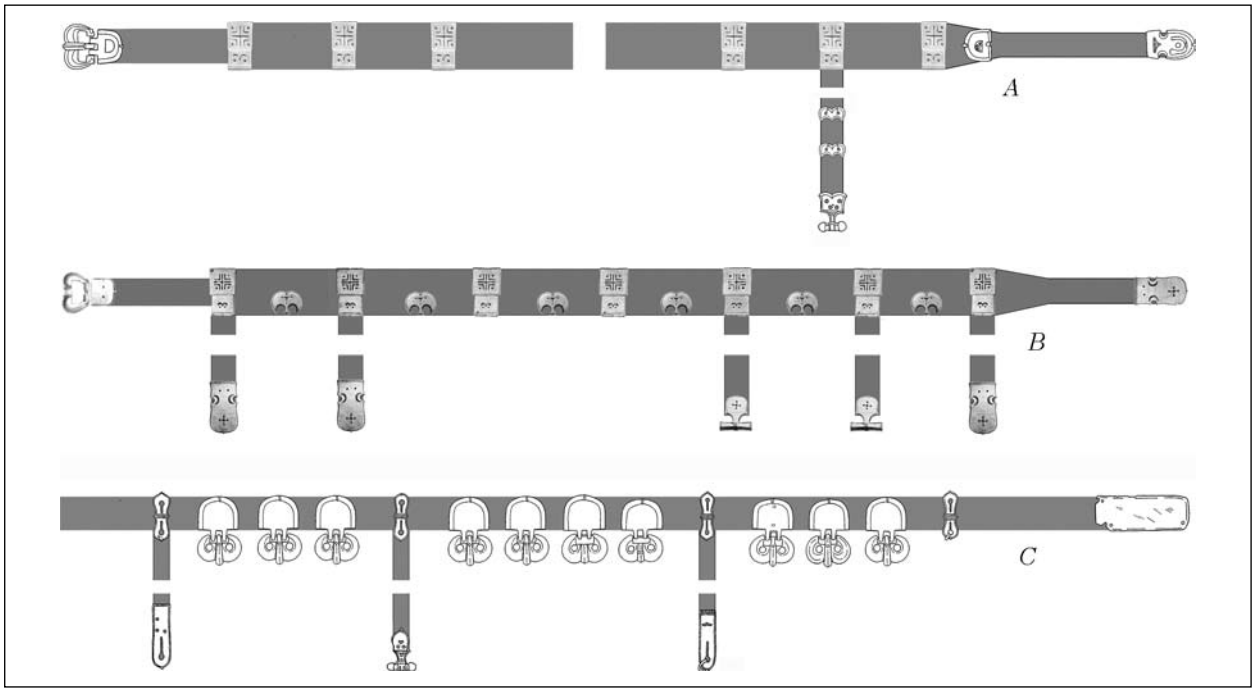

Рис. 2. Реконструкції поясних гарнітурів з Т-подібними бляшками з Гапонівського (*A, C*) та Трубчевського (*B*) скарбів (комплектність за І.О. Гавритухіним)

Таблиця 1. Взаємопоєднання Т-подібних бляшок та поясних деталей, що утворюють комплекти в комплексах (дніпровські скарби та поховання Моква)

Тип		Т-подібна бляшка	
		I	II
№	Зразок		
	Пряжки		
IA1		Хацьки, Трубчевськ, Гапоново, Суджа	Гапоново
	Бляшки		
I1		Хацьки, Трубчевськ, Гапоново, Суджа, Моква	Гапоново
I2		Хацьки, Трубчевськ, Гапоново, Суджа-Замостя	Гапоново
II2		Хацьки, Трубчевськ, Гапоново, Суджа	—
II3		Трубчевськ, Суджа-Замостя	—
I3		Хацьки	—
I10		—	Козіївка
II1		—	—
II4		—	—
II7a		—	—

Тип		Т-подібна бляшка	
		I	II
№	Зразок		
	Бляшки		
III2		—	—
III3		—	—
III4B		Суджа-Замостя	—
III10		—	—
	Псевдопряжки		
		Хацьки, Трубчевськ, Гапоново	—
	Наконечники		
I2		Хацьки, Трубчевськ, Гапоново	—
II1		Хацьки, Трубчевськ	—
I3		Гапоново, Судж-Замостя	—
I1		Гапоново	Козіївка

парні Т-подібні бляшки в усіх випадках мали щитки геральдичної (полум'яподібної) форми. Взаємопоєднання Т-подібних бляшок з іншими типами поясних деталей в дніпровських скарбах відображено в табл. 1.

Судячи з комплектності, серед слов'янських знахідок парні деталі містили поясні набори з прямокутними накладками з Хацьківського та Трубчевського скарбах (рис. 2, *В*; 3). Виділяється усталений блок поясних деталей, що поєднувались з накладками типу II-2, складаючи основу гарнітурів даної групи (табл. 2; 3). До нього, крім двощиткових прямокутних накладок входили В-подібна пряжка з рухомим щитком, Т-подібні бляшки, поясні наконечники «геральдичної» форми з бічними вирізами та З-подібні накладки. Він присутній в п'яти наборах (з Гапонівського, Хацьківського та двох з Трубчевського скарбів). Така усталеність взаємопоєднання поясних деталей засвідчує існування сформованої традиції, пов'язаної з наборами, до складу яких входили двощиткові прямокутні накладки.

* * *

Проблема функціонального навантаження Т-подібних бляшок включає три взаємопов'язані аспекти. Перший з них — це можливість вико-

Рис. 3. Реконструкція поясного набору з Т-подібними бляшками з Хацьківського скарбу

Таблиця 2. Представленість типів поясних деталей в лісостепових скарбах та комплексі Гайдари (цифрами позначено кількість різновидів деталей певного типу)

Тип	Зразок	Гапоново	Трубчевськ	Гайдари	Хацьки	Мартинівка	Суджа	Угли	Вільховчик	Курилівка
I, пряжка		1	3	2	1	1	—	1	—	1
II-2		1	2	3	3	2	1	—	—	—
I-2, наконечник		1	2	1	1	2	—	—	1	—
I-2		1	3	1	1	—	—	—	—	—
II, Т-подібна		1	1	1	—	—	—	—	—	—
I		1	2	—	—	3	1	—	—	—
I, Т-подібна		1	2	—	2	—	1	—	—	—
II-1		1	—	—	—	4	—	—	1	—
II-1, наконечник		1	1	2	1	1	—	—	—	—
Псевдопряжка		1	2	1	1	—	—	1	—	—
II-1a		1	—	1	—	—	—	—	—	—
I-3		—	—	—	1	1	—	—	—	—
II-3		—	1	—	—	1	—	—	—	—
III-3		—	—	—	—	1	—	—	—	—
I-1, наконечник		1	1	—	1	—	—	—	—	1
II-6		—	—	—	1	—	—	—	—	—
I-6		—	—	—	—	—	—	1	—	—
I-3, наконечник		1	—	—	—	—	—	1	—	—
II-4		—	—	—	—	—	—	—	1	—
III-1		—	—	—	—	—	—	—	3	—
III-10		—	—	—	—	—	—	—	1	—
III-2		—	—	—	—	—	—	—	1	—
II-7a		—	—	—	—	—	—	—	—	1
I-10		—	—	1	—	3	—	—	—	1
I-8		—	—	—	—	—	—	—	—	1
Підвіска		—	1	—	—	1	—	—	—	1

Таблиця 3. Представленість типів поясних деталей в реконструйованих гарнітурах (художньо-стилістичних блоках деталей), що походять з лісостепових скарбів та комплексу Гайдари

Тип	Зразок	Гапоново 1	Трубчевськ 2	Гайдари 1	Хащьки 1	Трубчевськ 1	Суджа	Трубчевськ 3	Мартинівка	Гапоново 2	Хащьки 2	Трубчевськ 4	Угли	Вільховчик	Курилівка
I, пряжка		•	•	•	•	•	—	•	—	—	—	—	•	—	•
II-2		•	•	•	•	•	•	—	—	—	—	—	—	—	—
I-2, наконечник		•	•	•	•	•	—	—	—	—	—	—	—	•	—
I-2		•	•	•	•	•	—	•	—	—	—	—	—	—	—
II, Т-подібна		•	•	•	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
I		•	•	—	—	—	•	•	—	—	—	—	—	—	—
I, Т- подібна		—	—	—	•	•	•	•	—	•	—	—	—	—	—
II-1		—	—	—	—	—	—	—	•	•	—	—	—	•	—
II-1, наконечник		—	—	•	—	—	—	—	•	•	•	•	—	—	—
Псевдопряжка		—	—	•	•	—	—	—	—	•	•	•	•	—	—
II-1а		—	—	•	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
I-3		—	—	—	•	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
II-3		—	—	—	—	—	—	•	•	—	—	—	—	—	—
III-3		—	—	—	—	—	—	—	•	—	—	—	—	—	—
I-1, наконечник		—	—	—	—	—	—	•	—	•	•	—	—	—	•
II-6		—	—	—	—	—	—	—	—	—	•	—	—	—	—
I-6		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	•	—	—
I-3, наконечник		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	•	—	—
II-4		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	•	—
III-1		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	•	—
III-10		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	•	—
III-2		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	•	—
II-7а		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	•
I-10		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	•
I-8		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	•
Підвіска		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	•

нання цими деталями поясу практичної функції. Наступний аспект пов'язаний з їх функціональним призначенням. І третій аспект стосується особливостей використання Т-подібних бляшок, відповідно до їх технічних характеристик.

Можливість практичного використання цих деталей поясу витікає з деталей їх форми. Це наявність перекладини, перпендикулярно розміщеної до вісі щитка, що з'єднується з ним вузьким перешийком, а також це форма самої перекладини, що часто має два жолобоподібних заглиблення та округлі розширення на кінцях. Остання нагадує характерний елемент застібки, що використовується у поєднанні з петлею.

Слід зауважити, що мова йде про можливість практичного використання як таку. Це безумовно не є свідченням того, що Т-подібні бляшки, прикріпленні у положенні, що відповідає функціональному, в усіх випадках використовувались в якості застібок на практиці. Десь їх присутність, цілком можливо, була лише даниною загальній традиції комплектності поясних гарнітурів «геральдичного» стилю.

Крім функціонального (в практичному сенсі) застосування, Т-подібні бляшки використовувались, вочевидь, і як суто декоративний елемент. Прикладом цього є пояс з Таш-Тюбе (Тань-Шашь), де Т-подібні бляшки збереглися на шкірі та були прикріплені перекладинами догори, причому на одному додатковому ремені (рис. 4). Декоративну функцію, вочевидь, виконували і деталі цієї категорії у поясному гарнітурі з поховання Моква, де вони були представлені двома різновидами, кожен з яких налічував по три екземпляри [Корзухина, 1996, табл. 59, *4—21*] (рис. 5).

Якщо ж ми говоримо про використання Т-подібних бляшок із практичною функцією, то наступним питанням, яке потребує розв'язання, є те, яким саме було їх призначення. В літературі було запропоновано дві версії. Згідно однієї з них ці деталі використовувались для підвішування до поясу якихось предметів. Такій точці зору, зокрема, відповідає визначення В.Б. Ковалевською Т-подібних бляшок як щитків-підвісок [Ковалевская, 1979, с. 10]. У цьому випадку для того, щоб ефективно витримувати навантаження, їх повинні були кріпити перекладиною донизу і, найімовірніше, розміщувати на додаткових ременях, що перпендикулярно відходили від основного (рис. 2; 3). Реконструкції поясів з таким положенням Т-подібних бляшок були запропоновані Д. Ласло (Воча), Ю.Н. Вороновим та Н.К. Шенкао (Цебельда 1а), І.О. Гавритухіним (поясні набори з Гапонівського скарбу) [Гавритухин, Обломский, 1996, рис. 60, *A—B, E*], Л.М. Левіною (Алтинасар 4р) [Левина, 1996, рис. 136], О.В. Комаром та Р.С. Орловим [Комар, Орлов, 2006] (Чорноморське) та ін.

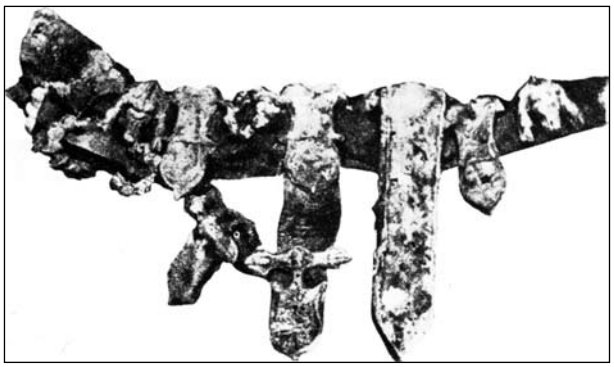

Рис. 4. Пояс з Т-подібними бляшками з Таш-Тюбе (за: [Balint, 1992])

Інакше спосіб використання Т-подібних бляшок бачили А.І. Кубишев та В.В. Дорофеєв. На їх думку, ці предмети були призначені для застібання самого поясу замість пряжки. За матеріалами колекції Музею історичних коштовностей України дослідниками було запропоновано реконструкції чотирьох поясів (Роздольне, п. 5, к. 12; Василівка, п. 2, к. 2; Сивашівка, п. 2, к. 3; Чорноморське, п. 11, к. 1) [Хардаев, 2015, рис. 10] (рис. 6). При тому було запропоновано кілька варіантів з'єднання: за допомогою металевої петлі, прикріпленої до одного з кінців поясу, тоді як Т-подібні бляшки розміщувались на іншому (одна за одною) (рис. 6, *4*); при використанні металевої петлі або гачків, що мали з'єднувати Т-подібні бляшки на протилежних кінцях поясу; за допомогою шнурка при розміщені застібок так само з про-

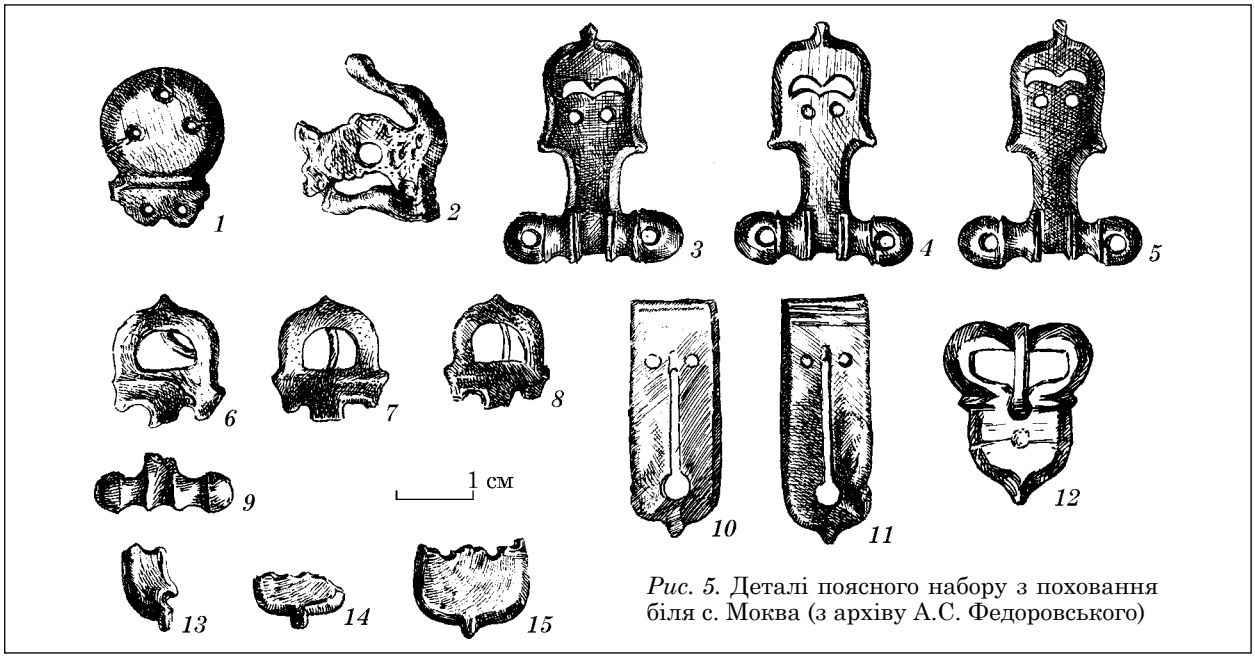

Рис. 5. Деталі поясного набору з поховання біля с. Моква (з архіву А.С. Федоровського)

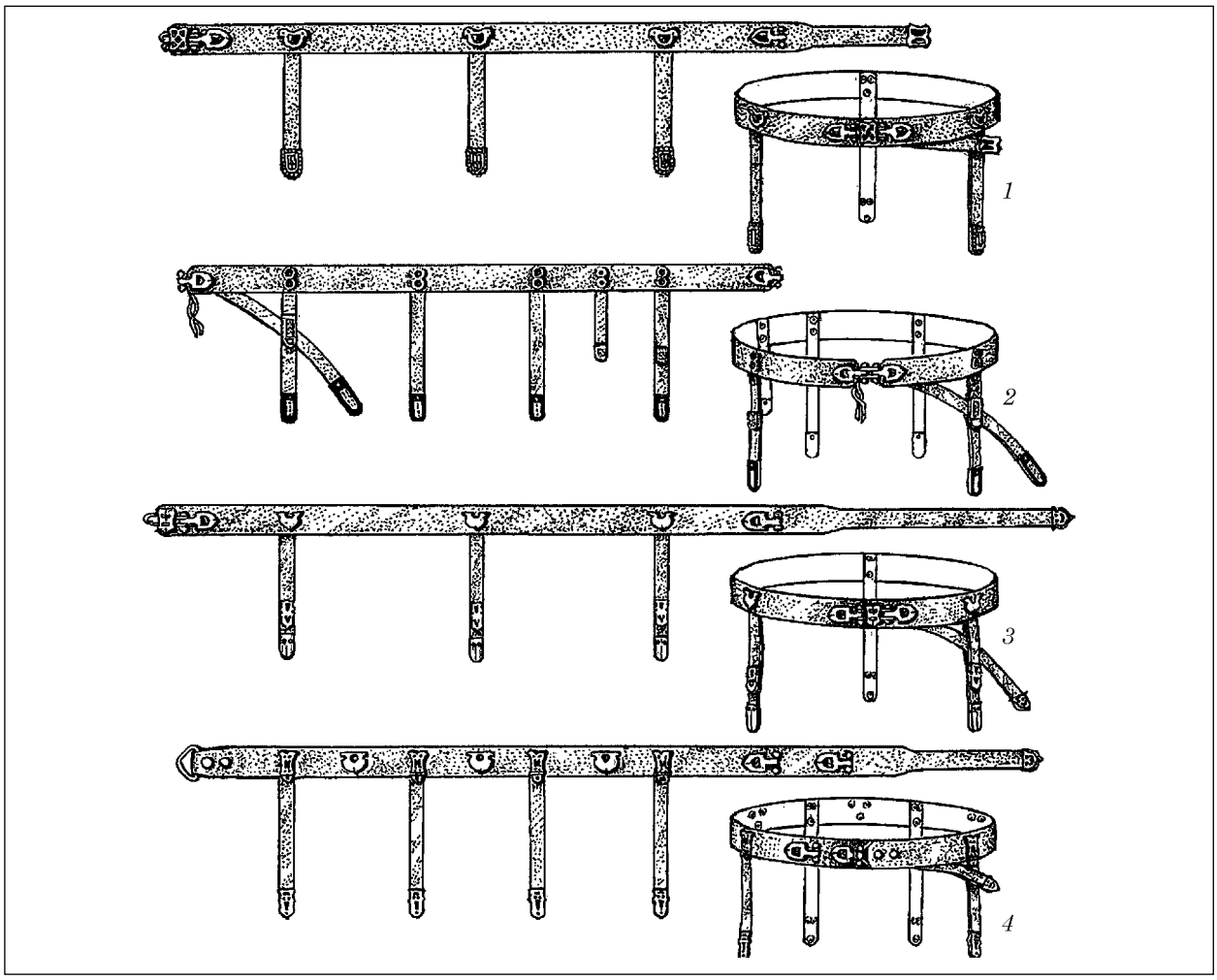

Рис. 6. Реконструкція поясних наборів з Т-подібними бляшками А.І. Куйбишева та В.В. Дорофеєва: *1* — Роздольне, п. 5 к. 12; *2* — Василівка, п. 2 к. 2; *3* — Сивашівка, п. 2 к. 3; *4* — Чорноморське, п. 11 к. 1 (за: [Хардаев, 2015])

тилежних кінців (рис. 6, *1—3*). У всіх цих випадках Т-подібні бляшки, відповідно, кріпили до ременя горизонтально.

У всіх запропонованих А.І. Куйбишевим та В.В. Дорофієвим варіантах застібання поясу є суттевий недолік, який робить їх непрактичними, а відтак ставить під сумнів. Це можливість застібнути пояс лише в одній, максимум у двох фіксованих за розміром позиціях.

Для того, аби з'ясувати практичні характеристики Т-подібних бляшок при їх використанні у якості застібок нами було проведено низку експериментів. Їх метою було визначити з допомогою чого і наскільки ефективно ці пояси застібались, а також перевірити, яке навантаження вони могли витримувати. Останнє важливо для з'ясування того, які предмети можна було підвішувати до поясу з їх допомогою.

З цією метою зі шкіри були вирізані фрагмент основного та додаткові ремені, до яких були прикріплені за допомогою шпеньок бронзові литі Т-подібні бляшки (розмірами 35 × 24 мм з товщиною перекладини 2 мм та 33 × 20 мм з товщиною перекладини 2,5 мм). Один з додаткових ремінців з Т-подібною бляшкою був прикріплений до фрагмента основного поясу за допомогою бронзової литої накладки з двома шпеньками (рис. 7). Також було виготовлено два варіанти петель — вирізану зі шкіри та з залізного дроту завтовшки 1,2 мм (рис. 8—10).

Випробовування петель засвідчило, що найбільш вдалим є шкіряна петля — в найпростішому варіанті короткий ремінець з вертикальним (поздовжнім) прорізом (такий варіант є і найнадійнішим, адже більша ширина запобігає можливому розриву при навантаженні) [1]. Її перевага над металевою полягає в тому, що при такій же легкості застібання, за рахунок пружності шкіри вона не може випадково злетіти. До того ж подібні металеві петлі в комплексі з Т-подібними бляшками натепер археологічно не зафіксовані.

Ще один експеримент стосувався визначення допустимого навантаження на механізм застібки з використанням Т-подібних бляшок.

1. На рисунках для кращого візуального сприйняття використаний варіант вузької петлі з невеликим запасом матеріалу згори.

Рис. 7. Реконструкція фрагмента пояса з Т-подібною бляшкою

Рис. 8. Металева та шкіряні петлі для застібання Т-подібних бляшок

Рис. 9. Металева петля у поєднанні з Т-подібною бляшкою

Рис. 10. Шкіряна петля у поєднанні з Т-подібною бляшкою

Рис. 11. Реконструкція шкіряної сумочки, пристібнутої до пояса з допомогою Т-подібної бляшки

В результаті було встановлено, що кожна така застібка надійно витримує масу до 2 кг. Відповідно при парному використанні Т-подібних бляшок, а саме так вони представлені в поясних гарнітурах у більшості випадків, зростає допустиме навантаження. Відтак, можемо констатувати, що технічні характеристики подібних застібок, дозволяли їх використовувати для підвішування до пояса як для відносно легких, так і достатньо важких предметів, масою до 2—3 кг (при використанні пари застібок). Що ж це могли бути за предмети?

В кочівницьких поховальних комплексах з поясами з Т-подібними бляшками відомі мечі (Ізобільне, Роздольне, Сивашівка, хут. Ча-

паєвський) [Рашев, 2004, табл. 24; 32; 35; Атавин, 1996, табл. 4—7], меч, ножі та сагайдак (Кунбабонь) [Tóth, Horváth, 1992, taf. I—VIII, XIII—XV, XVIII, XXIII]. Слід зауважити, що піхви ножів з останнього мали по дві петлі. В похованні Виноградне одна з Т-подібних бляшок була зафіксована поруч з сагайдаком [Орлов, Рассамакин, 1996, с. 111]. Можна припустити, що до поясу за допомогою однієї або двох застібок могли також підвішуватись невеликі шкіряні сумки (рис. 11).

Перевагою механізму застібки з Т-подібними бляшками над пряжками є можливість швидко, навіть однією рукою, щось причепити чи відчепити від пояса. Присутність цих предметів, як в більш простих, так і в розкішних золотих гарнітурах, власниками яких були представники вищої кочової знаті (комплекси з Малої Перещепини, Бочі, Кунбабоні), свідчить про те, що вони призначались для якогось достатньо важливого, знакового елемента спорядження воїна. Таким елементом найімовірніше був меч. Поруч з цим, в інших випадках або ж в певних регіональних традиціях з допомогою Т-подібних бляшок могли пристібуватись й інші речі.

Атавин А.Г. Погребения VII — начала VIII вв. из Восточного Приазовья // Культура Евразийских степей второй половины I тыс. н. э. — Самара, 1996. — С. 208—264.
Богачев А.В. Процедурно-методические аспекты археологического датирования (на материалах поясных наборов Среднего Поволжья середины I тыс. н. э.). — Самара, 1992. — 208 с.
Володарець-Урбанович Я.В. Деталі поясних наборів V — першої половини VIII ст. з Полтавщини: знахідки від початку 2000-х років // Археологія. — 2016. — № 3. — С. 89—105.
Гавритухин И.О. Эволюция восточноевропейских псевдопряжек. // Культура Евразийских степей второй половины I тыс. н. э. — Самара, 2001. — С. 31—86.
Гавритухин И.О., Обломский А.М. Гапоновский клад и его историко-культурный контекст. — М., 1996. — 296 с.
Ковалевская В.Б. Поясные наборы Евразии IV—IX вв. Пряжки. — М., 1979. — 58 с. (САИ. — Вып. Е1-2).
Ковалевская В.Б. Компьютерная обработка массового археологического материала из раннесредневековых памятников Евразии. — М., 2000. — 364 с.
Комар А.В., Орлов Р.С. Погребение кочевника второй половины VII в. у с. Черноморское // Степи Евразии в эпоху средневековья. — Донецк, 2006. — Т. 5. — С. 387—398.
Корзухина Г.Ф. Клады и случайные находки вещей круга «древностей антов» в Среднем Поднепровье. Каталог памятников // МАИЭТ. — 1996. — **V**. — С. 352—435.
Левина Л.М. Этнокультурная история Восточного Приаралья. — М., 1996. — 396 с.
Липкинг Ю.А. Могильники третьей четверти I тыс. н. э. в Курском Посемье // Раннесредневековые славянские древности. — Л., 1974. — С. 136—152.
Мацулевич Л.А. Большая пряжка Перещепинского клада и псевдопряжки. — Прага, 1927. — 56 с. (Seminarium Kondakovianum).
Орлов Р.С., Рассамакин Ю.Я. Новые памятники VI—VII вв. в Приазовье // Материалы I тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии. — К., 1996. — С. 102—116.
Приходнюк О.М. Пеньковская культура. — Воронеж, 1998. — 170 с.
Рашев Р. Прабългарите през V—VII век. — София, 2004. — 348 с.
Хардаев В.М. Геральдические поясные наборы в коллекции Музея исторических драгоценностей Украины // Музейні читання: Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки» (10—12 листопада 2014 р.). — К., 2015. — С. 202—220.
Balint C. Kontakte zwischen Iran, Bizanz und der Steppe // Awarenforschungen — Wien, 1992 — S. 309—496.
Tóth E.H., Horváth A. Kunbábony. Das Grab eines Awarenkhagans. — Kecskemét, 1992. — 295 S.

А. В. Скиба

К ВОПРОСУ О ФУНКЦИОНАЛЬНОМ ИСПОЛЬЗОВАНИИ Т-ОБРАЗНЫХ БЛЯШЕК В ПОЯСНЫХ НАБОРАХ «ГЕРАЛЬДИЧЕСКОГО» СТИЛЯ

Т-образные бляшки исполняли как практическую, так и исключительно декоративную функцию. При функциональном использовании они исполняли роль застежки. В таких случаях они крепились на дополнительных ремнях перекладиной вниз. Преимущество Т-образных бляшек над пряжками состоит в возможности более быстро застегнуть или расстегнуть. Они застегивались с помощью металлической или кожаной петли. Последний вариант является более практичным. Эксперимент также показал, что одна такая застежка надежно выдерживает массу до 2 кг. Это свидетельствует о возможности подвешивания к поясу с помощью Т-образных бляшек таких достаточно тяжелых предметов, как меч или колчан.

Ключевые слова: Т-образные бляшки; поясные наборы «геральдического» стиля, раннее средневековье, экспериментальная реконструкция.

A. V. Skyba

ON THE FUNCTIONAL USE OF THE T-SHAPED PLAQUES IN THE BELT SETS «HERALDIC» STYLE

T-shaped plaques performed both practical and purely decorative function. When using they played the role of fasteners. In such cases, they were attached to the additional belts down the crossbar. The advantage of the T-shaped plaques over buckles is the ability to more quickly fasten or unfasten. It fastened with metal or leather hinge. The latter option is more practical. The experiment also showed that one such fastener reliably withstand the weight of up to 2 kg. This indicates the possibility of hanging to his belt by a T-shaped plaques of quite heavy objects, like a sword or a quiver of arrows.

Keywords: T-shaped plaques, belt sets «heraldic» style, early Middle Ages, experimental reconstruction.

Одержано 10.10.2016

УДК: [904.4:303.442.4](476.7)”653/654”

А. А. Б а ш к о ў, А. В. І о ў

ДА ПЫТАННЯ АБ ТАПАГРАФІІ І РЭКАНСТРУКЦЫІ СТАРАЖЫТНАГА КАМЯНЦА

Артыкул прысвечаны пытанням тапаграфіі і рэканструкцыі старажытнага горада Камянец у Брэсцкай вобласці Рэспублікі Беларусь. Падсумаванні зроблены на падставе здабытага археалагічнага і дакументальнага матэрыялу ў выніку прац 1997—2003 гг. Прапанаваны варыянт візуальнай рэканструкцыі абарончых збудаванняў горада.

К л ю ч а в ы я с л о в ы: Заходняя Беларусь, абарончыя збудаванні, Камянецкая (Белая) вежа, рэканструкцыя, тапаграфія

Заходняе беларускае Палессе багата сваей самабытнай гісторыяй і сваім непаўторным культурным каларытам. Яно здаўна дае шырокі фронт для працы этнолагам, фалькларыстам, лінгвістам, антраполагам, гісторыкам. Археалагічнае вывучэнне гарадоў заходняй Беларусі, так сама, мае глыбокую гісторыю і значны фонд накопленага тэарэтычна-практычнага матэрыялу. Пачаўшыся з другой паловы XIX ст., яно прайшло шэраг этапаў і метадалагічных падыходаў. Маюцца грунтоўныя працы па вывучэнню старажытных гарадоў Заходняй Беларусі ў савецкі час: Берасця [Лысенко, 1985], Пінска [Лысенко, 1997], Ваўкавыска [Зверуго, 1975], Гародні [Воронин, 1954], Навагрудка [Гуревич, 1981]. Нажаль прыходзіцца канстатаваць адсутнасць, да нядаўняга часу, увагі даследчыкаў да ўнікальнага летапіснага горада Камянца, вядомага нам па летапісных крыніцах з 1276 г. Толькі знакамітая Белая вежа прыцягвала да сябе ў розныя часы ўвагу гісторыкаў, этнографаў, архітэктараў, мастакоў. Напалеон Орда зафіксаваў магутныя абрысы вежы на малюнках. Леў Сяменавіч Паеўскі паспрабаваў паказаць гісторыю гэтага велічнага збудавання ў кантэксце этнаграфічна-краязнаўчага вывучэння рэгіена. Мікалай Пятровіч Авенарыус звярнуўся да гісторыка-архітэктурных асаблівасцяў дадзенага абарончага збудавання. Як састаўная частка сістэмы абарончых збудаванняў валынскіх і беларускіх зямель, разглядалася вежа вядомымі савецкімі даследчыкамі П.А. Раппапортам [Раппопорт, 1952; 1967] і М.А. Ткачовым [Ткачоў, 1977].

Першым з сучасных даследчыкаў, каго зацікавіла праблема археалагічнага вывучэння старажытнага Камянца, стаў А.В. Іоў. У рамках правадзімых разведак у Камянецкім р-не Брэсцкай вобласці ў 1997 г., ім быў закладзены шурф каля вежы для высвятлення наяўнасці культурнага пласта. Нажаль намаганні былі дарэмнымі. Гэта паставіла шэраг пытанняў аб праўдзівасці меўшай месца рэканструкцыі Я. Куліка апублікаванай М.А. Ткачовым і змешчанай у энцыклапедыйным выданні [Энцыклапедыя …, 1993] (мал. 1).

Для далейшага даследавання старажытнага горада і яго ваколіц была сфармавана Заходне-Палеская археалагічная група ў складзе супрацоўнікаў Інстытута гісторыі НАНБ А.В. Іова і А.А. Башкова Даследчыкі паставілі перад сабой мэту — на падставе вывучэння археалагічных крыніц, рэканструяваць аблічча старога горада і прасачыць асаблівасці гістарычнага развіцця гэтага населенага пункта і яго ваколіц. Адразу вымалеўваліся задачы да вырашэння.

1. Лакалізаваць старажытны замак.

2. Вызначыць магчымую гісторыка-тапаграфічную пераемнасць горада з папярэднімі паселішчамі больш ранняга часу.

3. Прасачыць эвалюцыю планіграфіі горада з канца XIII ст.

© А.А. БАШКОЎ, А.В. ІОЎ, 2017

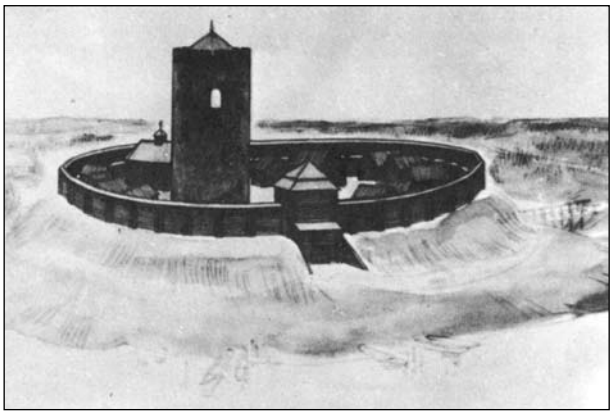

Мал. 1. Рэканструкцыя Я. Куліка і М. Ткачова

4. Знайсці і вывучыць культурныя пласты.

5. Рэканструяваць выгляд першапачатковага паселішча і яго абарончых збудаванняў.

6. Даследаваць матэрыяльную культуру горада розных эпох, пачынаючы з канца XIII ст.

7. Абследаваць ваколіцы горада на наяўнасць археалагічных помнікаў і пры абнаружэнні — даследаваць іх.

Грунтоўнае археалагічнае вывучэнне горада і ваколіц распачалося ў 1998 г. Да палявых прац былі далучаны студэнты гістарычнага факультэта Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітэта. Археалагічныя раскопкі вяліся да 2004 г. [Башкоў, Іоў, 2006].

Першая праблема з якой сутыкнуліся археолагі — гэта шчыльная забудова і камунікацыі на прылеглай да вежы тэрыторыі, а таксама парушэнне культурных пластоў рэстаўрацыйнымі працамі пачатку XX ст. па праекту У.Суслава. У сувязі з гэтым, была абрана тактыка малых раскопаў. Плошча раскопаў вагалася ад 4 да 32 м^2. Усяго было ўскрыта 174 м^2. Магутнасць культурных напластаванняў дасягала 4 м.

У выніку археалагічнага вывучэння старажытнага Камянца, удалося знайсці і вывучыць культурныя пласты канца XIII — XVIII стст. Быў лакалізаваны старажытны замак авальнай формы прыкладна 40 × 40 м, які знаходзіўся на захад ад вежы (сенняшняя тэрыторыя гімназіі). А.В. Іовым і А.А. Башковым зроблена спроба рэканструкцыі сістэмы абарончых збудаванняў, якая ўяўляла сабой дзве адасобленыя выспы, абнесеныя ірвом і валам. На заходняй выспе размяшчаўся першапачатковы замак, на ўсходняй — вежа [Археалогія …, 2009]. Гэта былі дзве адасобленыя абарончыя адзінкі, якія хучэй за ўсе, звязваліся драўляным мастком (мал. 2). Яны маглі выступаць як адзінае цэлае, але пры неабходнасці маглі весці ізаляваную барацьбу. Для прыкладу можна ўзгадаць падзеі канца XIV ст., калі замак быў спалены, а вежа так і не скарылася крыжакам.

Аналізуючы археалагічны матэрыял і паслугуючыся логікай і аналогіямі, аўтары прадбачылі існаванне ўяздной брамы ў замак з поўдня. Жылыя будынкі былі размешчаны насупраць брамы з паўночнага боку замкавай пляцоўкі, гаспадарчыя пабудовы — з абодвух

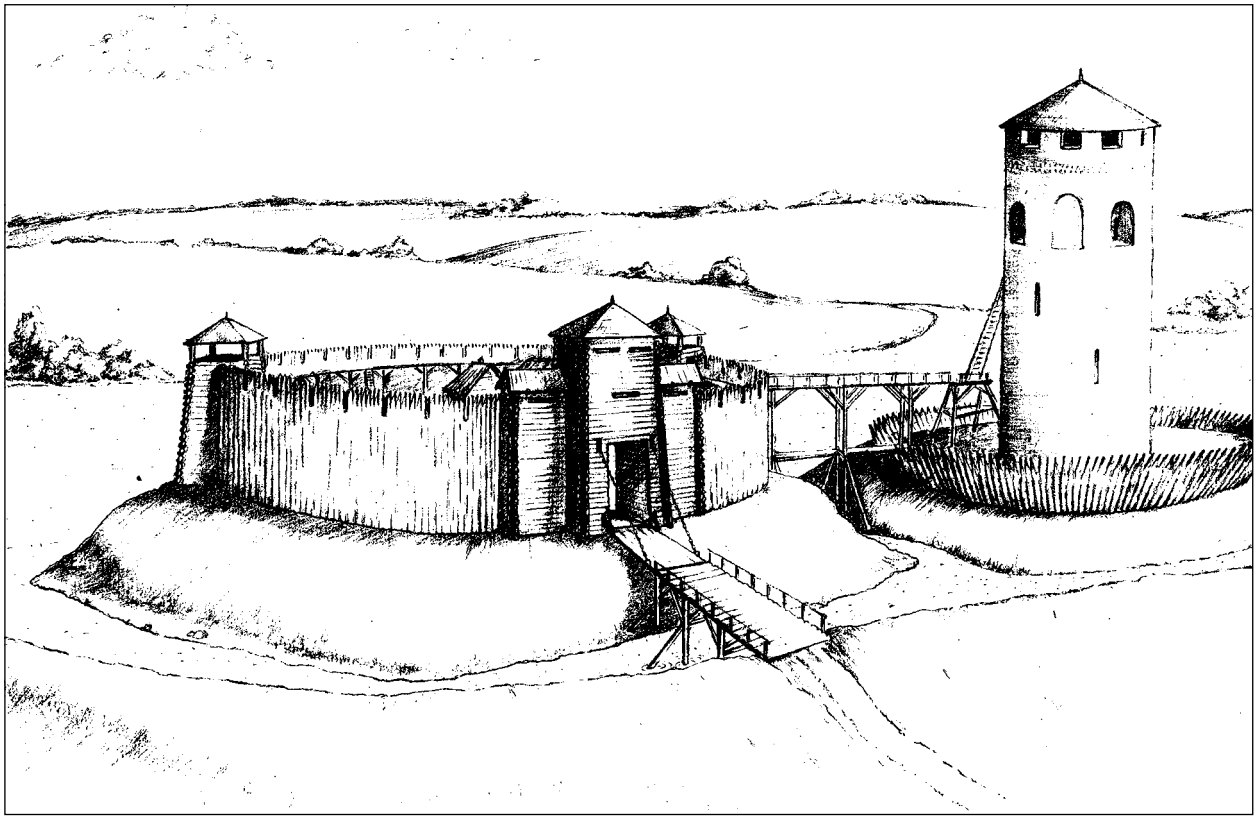

Мал. 2. Рэканструкцыя А. Башкова і А. Іова (мал. А. Башкова)

Мал. 3. Рэканструкцыя старажытнага Камянца ў музейнай экспазіцыі «Камянецкая вежа» (пав. А. Башкова і А. Іова)

бакоў ад уязднай брамы, а пасярэдзіне пляцоўкі — не забудаваны двор (мал. 3).

Зробленую археолагамі рэканструкцыю абсалютна падцвердзіў план старажытнага Камянецкага замка, датуемы канцом XVIII ст. (мал. 4). Ен быў знойдзены супрацоўнікам Інстытута гісторыі НАНБ А.А. Мяцельскім у 2008 г. у Аддзеле рукапісаў бібліятэкі РАН у Санкт-Пецярбургу [Збор рукапісных мап. Дадатковы вопіс. № 240, арк. 14].

Важным з'яўляецца тое, што зробленая археолагамі ў 2004 г. рэканструкцыя практычна дакладна супадае з пазначанымі на плане элементамі: памеры і форма абарончых збудаванняў, размяшчэнне ўяздной брамы, жылых і гаспадарчых комплексаў. Адзіным гіпатэтычным дапушчэннем, з'яўляюцца самі драўляныя канструкцыі замка. Нажаль матэрыялы раскопак не далі прыкладу захаваных драўляных канструкцый старажытнага Камянца, таму археолагі прапанавалі іх згодна аналогіям, якія вядомыя з раскопак старажытна-беларускіх гарадоў, у тым ліку, горада Бярэсця.

Такім чынам, была даказана непраўдзівасць рэканструкцыі Я.Куліка, змешчаная ў шэрагу спецыяльнай літаратуры, у тым ліку, энцыклапедычных выданнях.

Акрамя таго, у выніку даследванняў было прасочана пашырэнне горада ў пазднейшыя часы ўздоўж вуліц Піўненка, Гогаля, Леніна. На вуліцы Піўненка, каля будынку былога Дома піянераў быў лакалізаваны могільнік XVII — XVIII стст. і прасочаны падмуркі каплічкі гэтага перыяду. Нажаль лакалізаваць месцазнаходжанне царквы «Звеставанне», збудаваную Уладзімірам Васількавічам, не ўдалося.

Падчас вывучэння культурных напластаванняў зроблены цікавыя знаходкі: прылады працы, зброя, значная калекцыя манет XVI—XX стст., рэчы паўсядзеннага побыту і упрыгожванні. Унікальнай знаходкай з'яўляецца кафля XVI ст. з партрэтнай выявай маладога чалавека ў сярэднявечнай вопратцы, аналогіі якой вядомы ў нязначнай колькасці на тэрыторыі Беларусі. Матэрыялы перадмацерыковага пласта (керамічны матэрыял) далі сведчанні пра існаванне на месцы старажатнага замка паселішча X ст.

Археалагічныя разведкі, якія праводзіліся А.А. Башковым ў 1998 г. ў басейне р. Лясная, недалек г. Камянца Брэсцкай вобласці, далі нечаканыя вынікі. На правым беразе рэчкі, за межамі горада, паўночна-заходней ад Камянецкай вежы, на ўзвышшы, якая мае мясцовую назву «манастыр», былі знойдзены рэшткі грунтовых пахаванняў. Цікаўнасць выклікала мясцовая лягенда пра існаванне ў старажытнасці манастыра, які падчас маскоўскай навалы пайшоў пад ваду. Верагодней за ўсе трэба атаясамляць гэтую лягенду з падзеямі другой паловы XVII ст., калі войскі ваяводы Івана Хаванскага зруйнавалі мястэчка і спалілі Васкрасенскі манастыр. Дадзеная інфармацыя паспрыяла пачатку земляных прац на вышэй азначаным месцы [Башкоў, 2003; 2005].

Праца на помніку праводзілась таксама сіламі студэнтаў гістарычнага факультэта БрДУ ў рамках археалагічнай практыкі, прадугледжанай вучэбнымі планамі ВНУ. Штогадовыя археалагічныя даследаванні дадзенай мясцовасці далі наступныя вынікі. Усяго закладзена 5 шурфоў агульнай плошчай 72 м^2:

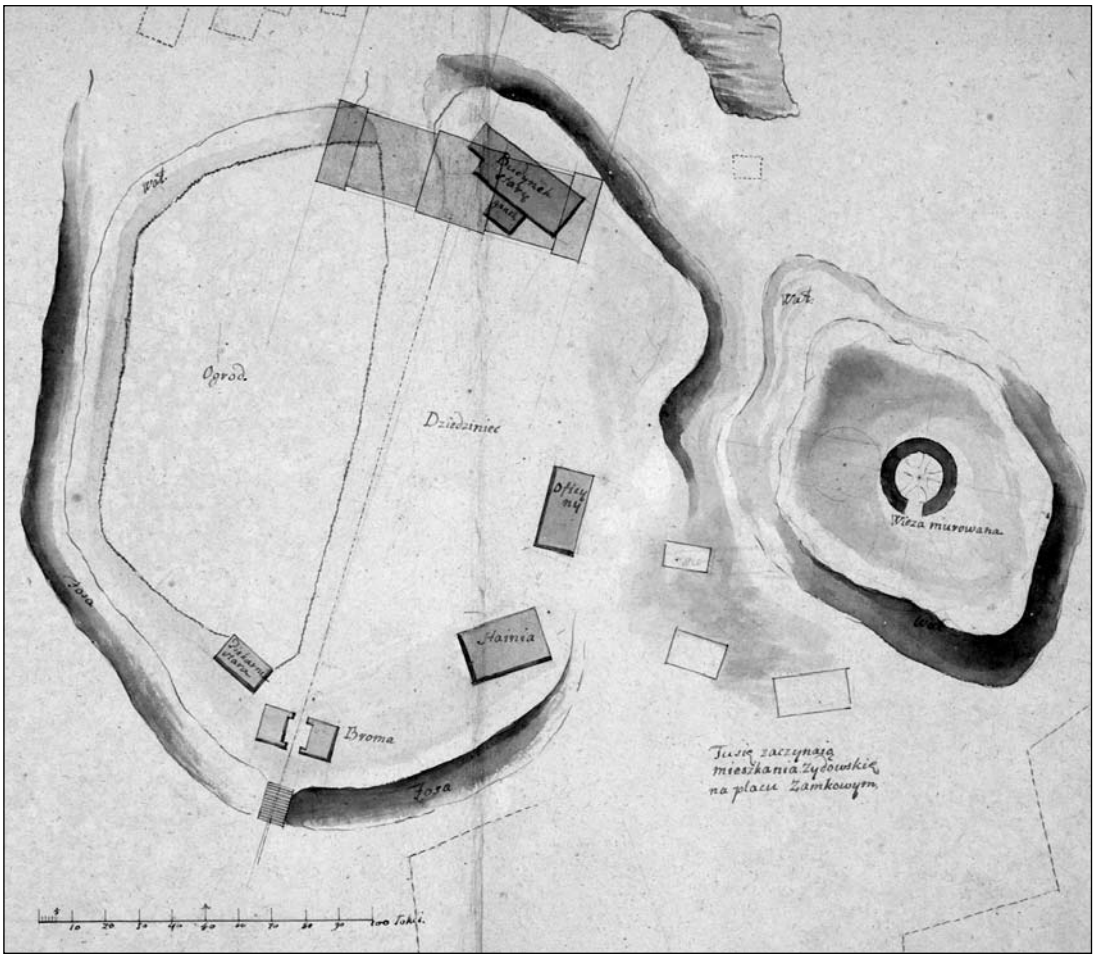

Мал. 4. Фрагмент плана Камянца XVIII ст.

у 1998 г. — 4; 1999 — 12; 2000 — 8; 2001 — 24; 2002 — 24 м^2. Глыбіня культурнага пласта вагалась ад 22 да 70 см (без уліку ям).

На ускрытай плошчы зафіксавана: 5 цэлых пахаванняў (у чатырох пашкоджаныя чэрапы); 11 пашкоджаных пахаванняў, якія захаваліся ў выглядзе згрупавання костак і чэрапоў. Пяць пахаванняў ідэнтыфікавана як дзіцячыя. Адно з дзіцячых пахаванняў пашкоджана, негледзячы на заглыбленне ў мацерык. Акрамя таго, зафіксаваныя дзве тленныя плямы ад дзіцячых пахаванняў. Па ўсей плошчы раскопу, на рознай глыбіні траплялі адзінкавыя чалавечыя косткі з пашкоджаных пахаванняў.

Пахаванні знаходзіліся на рознай глыбіні, ад 20 да 75 см. Толькі два дзіцячых пахаванні заглыбляліся ў мацерык на 16 і 24 см адпаведна. Арыентацыя касцякоў пераважна заходняя, у некаторых выпадках з невялікім адхіленнем на паўднёвы-захад. Толькі адно пахаванне зарыентавана на паўночны-захад. У сямі выпадках зафіксавана палажэнне рук. У адным пахаванні правая на грудзях — левая ўздоўж, адпаведна ў астатніх: на жываце — на жываце, на жываце — на поясе, (страчана) — на поясе, на грудзях — (страчана), на грудзях — на жываце, на грудзях — на жываце.

Толькі ў двух пахаваннях знойдзены суправаджальны інвентар — адзінаццаць фрагментаў бронзавых дэкаратыўных дэталяў на пас, якія знаходзіліся ў раене жывата на касцяку кабеты, і два касцяных гузікі ў раене грудзей на касцяку падлетка (верагодна дзяўчынкі).

Цікаўнасць выклікаюць фрагменты бронзавых дэталяў паса, знойдзеныя ў 2001 годзе. Сярод іх вызначаюцца дзве літыя спражкі і частка крука для зашпільвання. Накладкі таксама літыя, але двусастаўныя. Дэкаратыўная частка, якая спалучалась з тыльнай пласцінай заклепкамі, мацавалась, верагодна, на скураны пас. Аналаг дадзенай знаходке вядомы з пластоў XIV ст. у старажытным Ноўгарадзе [Седова, 1981].

Другая цікавая знаходка — керамічны гаршчок знойдзены на глыбіні 30 см у 2001 годзе сярод згрупавання камянеў. Гаршчок захаваўся амаль поўнасцю. Страчаны толькі невялічкі кавалак венчыку і бакавіны. Папярэдне яго можна аднесці да ўзораў керамікі перыяду XIV—XV стст.

Практычная адсутнасць пахавальнага інвентару, арыентацыя, палажэнне і ўзроўні залягання касцякоў, сведчаць пра неадначасовасць пахаванняў і іх хрысціянскі абрад.

Дарэзаная і ўскрытая плошча раскопаў у 2003 г. і 2004 г. дала нам істотныя ўдакладненні ў вызначэнні асаблівасцяў размяшчэння пахаванняў. Мы можам сення сцвярджаць аб пэўнай сістэмнасці ў пахаваннях. Калі ўсходняя частка камбінаванага раскопу мела сур'езныя пашкожданні праз меўшую месца распашку, то заходняя частка (ускрытая ў 2002—2004 гг.) дае карціну шэраговага размяшчэння пахаванняў, прыкладна на адной адлегласці. Так, на сенняшні дзень можна рэканструяваць 4 шэрагі пахаванняў. Прычым зазначым, што заглыбленне ішло ў бок павелічэння з усходу на захад. І калі пахаванні на ўсходзе прасочаны ўжо на глыбіні 20 см (гэта паўплывала на моцную іх пашкоджаннасць распашкай), то на захадзе пахаванні зафіксаваны ўжо ў мацерынавых ямах на глыбіні да 70 см ад дзеннай паверхні.

Упершыню ўдалося прасачыць два пахаванні ў трунах. Гэта пахаванні двух дарослых людзей, мужчыны і жанчыны з легкім адхіленнем у арыентацыі на паўднёвы захад. Рукі ў абодвух знаходзіліся ў аднолькавым палажэнні — правая на грудзях, левая на жываце. Менавіта ў галавах гэтых пахаванняў на глыбіні ад 15 см зафіксаваны развалы двух ганчарных гаршкоў, пастаўленых уверх донцам. Усе гэта дало нам магчымасць прасачыць пэўную сістэматызацыю ў пахаваннях, больш поўную карціну самога пахавальнага абраду з выразнымі слядамі трызны.

Чаргавасць дзіцячых і падлеткавых пахаванняў разам з дарослымі ў кожным з шэрагаў могільніка штурхае на думку аб пэўнай сваяцкай прыналежнасці, альбо нават сямейнасці, пахаваных. Аднак правядзенне антрапалагічнага аналізу костных рэшткаў дасць нам значна большую інфармацыю, што, безумоўна, з'яўляецца прыярытэтным накірункам у далейшым вывучэнні могільніка каля г. Камянец.

Такім чынам, даследаванні грунтовага могільніка ва ўрочышчы «манастыр» каля Камянца даюць падставы сцвярджаць аб адкрыцці аданго з першых гарадскіх могільнікаў першай паловы XIV ст. на правым беразе р. Лясная на пўночны захад ад старажытнага гарадзішча і вежы.

Поўныя справаздачы аб выніках археалагічнага вывучэння г. Камянца і яго ваколіцы знаходзяцца ў архіве Інстытута гісторыі НАН Беларусі. Увесь здабыты археалагічны матэрыял перададзены ў фонды Брэсцкага абласнога краязнаўчага музея і стаў асновай для экспазіцыі, якая адкрылася ў 2004 г. ў адрэстаўраванай Камянецкай вежы.

У заключэнні адзначым, што праведзеныя археалагічныя даследаванні дазволілі змяніць уяўленні пра тапаграфію і выгляд летапіснага горада Камянца, вывучыць яго матэрыяльную культуру і пахавальны абрад першых жыхароў, а так сама адкрыць новыя старонкі з яго насычанай гісторыі.

Археалогія Беларусі. Энцыклапедыя ў двух тамах. — Мн., 2009. — Т. 1. — С. 412—413.
Башкоў А.А. Даследаванні грунтовага могільніка ў ваколіцах Камянца ў 1998—2002 гг. // ГАЗ. — Мн., 2003. — № 18. — С. 278—279.
Башкоў А.А. Даследаванне грунтовага могільніка XIV ст. каля г. Камянца // ГАЗ. — Мн., 2005. — № 20. — С. 250—251.
Башкоў А.А., Іоў А.В. Археалагічныя даследаванні Камянца і ваколіц у 1997—2004 гг. // Камянецкія чытанні: Матэрыялы рэспубліканскай навукова-практычнай канферэнцыі (Камянец 4 верасня 2005 г.). — Мн., 2006. — С. 14—19.
Беларуская энцыклапедыя. Энцыклапедыя археалогіі і нумізматыкі Беларусі. — Мн., 1993. — 702 с.
Воронин Н.Н. Древнее Гродно (по материалам археологических раскопок 1932—1949). — М., 1954. — Т. 3. — 239 с.
Гуревич Ф.Д. Древний Новогрудок: пасадско-окольный город. — Л., 1981. — 159 с.
Зверуго Я.Г. Древний Волковыск (X—XIV вв.). — Мн., 1975. — 144 с.
Лысенко П.Ф. Берестье. — Мн., 1985. — 399 с.
Лысенко П.Ф. Древний Пинск XI—XIII вв. — Мн., 1997. — 172 с.
Раппопорт П.А. Волынские башни // МИА. — 1952. — № 31. — С. 202—223.
Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X—XIV вв. — Л., 1967. — 242 с. (МИА. — № 140).
Седова М.В. Ювелирные изделия древнего Новгорода X—XV вв. — М., 1981. — 196 с.
Ткачоў М.А. Замкі Беларусі XIII—XVII стст. — Мн., 1977. — 82 с.

А. А. Башков, О. В. Иов

К ВОПРОСУ О ТОПОГРАФИИ И РЕКОНСТРУКЦИИ ДРЕВНЕГО КАМЕНЦА

В статье на основе результатов археологических исследований 1997—2003 гг. дан вариант реконструкции древнего замчища в г. Каменец Брестской области Республики Беларусь и сделаны выводы относительно топографии старого города. Представлены так же материалы грунтового городского могильника.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Западная Беларусь, оборонительные сооружения, Каменецкая башня, реконструкция, топография.

A. A. Bashkou, O. V. Iou

THE ISSUES OF OF TOPOGRAPHY AND THE RECONSTRUCTION OF THE OLD KAMIENIEC

On the basis of the results of archaeological research in the 1997—2003, authors represents reconstruction of Kamieniec hill-fort(situated in Brest region, Belarus) and draws conclusions about the topography of the Old town. In the article presented also the material of the city grave fields.

K e y w o r d s: Western Belarus, fortifications, Tower of Kamieniec, reconstruction, topography.

Одержано 13.04.2016

ІСТОРІЯ НАУКИ

УДК: 902-028.42(091)(477.42)

О. О. Тарабукін

КОДНЯНСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ (за матеріалами досліджень С.С. Гамченка)

Вводяться в обіг результати обстеження с. Кодні і його околиць, здійснене у 1920-х рр. завідуючим археологічним відділом Волинського центрального музею С.С. Гамченком. Наводяться відомості і уточнюються дані про окремі пам'ятки, які збереглися до нині

Ключові слова: дослідження, старожитності, пам'ятки давнини, знахідки, історико-археологічні об'єкти

За 14—16 км на південний схід від південної околиці м. Житомира, на тихоплинних берегах р. Коднянка, розташоване відоме багатьом науковцям і краєзнавцям с. Кодня. В літературі воно відоме, передусім, завдяки трагічним подіям, що відбувалися на його теренах у третій чверті XVIII ст. на фінальному етапі національно-визвольного руху відомого під назвою Коліївщина.

Старожитності Кодні і його околиць здавна привертали увагу дослідників. Цікаві відомості, щодо знайдених на території Волинської губернії, монетних або монетно-речових скарбів навів у своїй праці дійсний член Волинського губернського статистичного комітету І.О. Орлов «Дослідження про скарби Волинської губернії». Спочатку її було надруковано у 1884 р. на шпальтах газети «Волинські губернські відомості», а у 1885 р. її видано в Житомирі окремою книжкою. Дослідник використовуючи архівні матеріали Губернського правління систематизував відомості про знахідки окремих монет та скарбів, які були виявлені у межах краю протягом 1812—1884 рр. Серед численних повідомлень знаходимо й дані про виявлений у 1821 р. під час дорожніх робіт монетно-речовий скарб, очевидно, польського часу, поблизу містечка Кодні [Исследование, 1885, с. 14].

Окремі відомості про пам'ятки давнини Кодні і навколишніх населених пунктів, які входили до складу Коденської волості Житомирського повіту, знаходимо у праці «Сборник топографических сведений о курганах и городищах в России. Волынская губерния» видану Імператорською археологічною комісією у Санкт-Петербурзі 1888 р. До її укладення безпосереднє відношення має відомий дослідник слов'яноруських старожитностей, правознавець, історик, професор Варшавського університету Д.Я. Самоквасов. У 1873 р. вчений розробив і за допомогою Центрального статистичного комітету запровадив систему збору відомостей про пам'ятки давнини, переважно городищ і курганів з різних куточків Російської імперії, у тому числі й Волині. За сприяння волосних управ і Волинського губернського статистичного комітету у короткий термін вдалося зібрати дані з багатьох населених пунктів краю. За наслідками анкетування на теренах Коднянської волості тоді було зареєстровано шість археологічних об'єктів, в числі яких 5—ть окремих курганів (Кодня, Ляхівці, Розкопана Могила) і один земляний насип, який знаходився на відстані 2,5 версти від Кодні. Цікаво, що за конфігурацією та розмірами він більше нагадує не залишки якогось укріплення у вигляді валу, а братську могилу [Сборник …, 1888, с. 77].

Певний інтерес до старожитностей Кодні проявляли представники православного духовенства. Серед них відомий історик-краєзнавець, церковний діяч, викладач Волинської духовної консисторії М.І. Теодорович. Він в числі інших мав безпосереднє відношення до справи організації і проведення заходів зі збо-

© О.О. ТАРАБУКІН, 2017

ру відомостей, систематизації даних і укладення статистичного опису Волинської єпархії. Вже у 1887 р. у неофіційній частині часопису «Волинські єпархіальні відомості» було видано першу частину ґрунтовної праці «Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии», до якої увійшли дані про населенні пункти Житомирського, Новоград-Волинського та Овруцького повітів Волинської губернії [ВЕВ, 1887, № 10—36, с. 265—1183]. У 1888 р. окреме видання цієї праці було видрукувано у Почаєві. В ній знаходимо багато цікавих даних про пам'ятки старовини краю, зокрема, й на теренах Кодні. Дослідник в контексті подій 1768 р. відзначив, що у містечку ще на той час частково збереглися фортечні підвали, де катували гайдамаків і козаків, а на місці страти нині стоїть ратуша [Теодорович, 1887, с. 595—596; 1888, с. 106].

Внесок у зборі і систематизації відомостей про Коднянські старожитності зробив й відомий історик, археолог, професор Київського університету св. Володимира В.Б. Антонович. До XI археологічного з'їзду, що відбувся у Києві 1889 р. вчений підготував археологічну карту Волинської губернії, яку було видано у 1900 р. окремим виданням, а згодом у 1901 р. у першому томі праць згаданого з'їзду. Ґрунтуючись на матеріалах В.В. фон Валя, І.О. Орлова і донесень Коденської волості, дослідник навів відомості про п'ять раніше відомих археологічних об'єктів і монетний скарб знайдений поблизу містечка у 1821 р. [Антонович, 1901, с. 3].

Причетним до вивчення Коднянських старожитностей був і відомий волинський археолог С.С. Гамченко. Йшов він до цього поступово. Ще наприкінці XIX ст. крім розкопок вчений здійснював й роботи по збору відомостей про різноманітні пам'ятки давнини виявлені на теренах Волинської губернії. Роботи було завершено у березні 1889 р. На підставі зібраних матеріалів було складено перелік відомих на той час об'єктів археологічної спадщини. В їх числі знаходимо дані про пам'ятки старовини в Кодні та його околицях. Зокрема, на теренах містечка були відомі печери, оточене валами та ровами давнє городище, а поблизу населеного пункту й окремий курган [Сведения …, 1889, с. 1—3].

До Кодні С.С. Гамченко повернувся на початку 1920-х рр. У червні 1919 р. він очолив створений при Волинському центральному музеї археологічний відділ, який вчений розглядав у якості бази звідки започатковуються планомірні і систематичні роботи по вивченню археологічних старожитностей (першоджерел) східної частини Волинської губернії. На початку своєї діяльності вчений розробляє довгостроковий план обстеження прилеглих до м. Житомира місцевостей та населених пунктів у радіусі 20—30 км. Рекогносцирувальні та розвідувальні роботи передбачалося проводи-

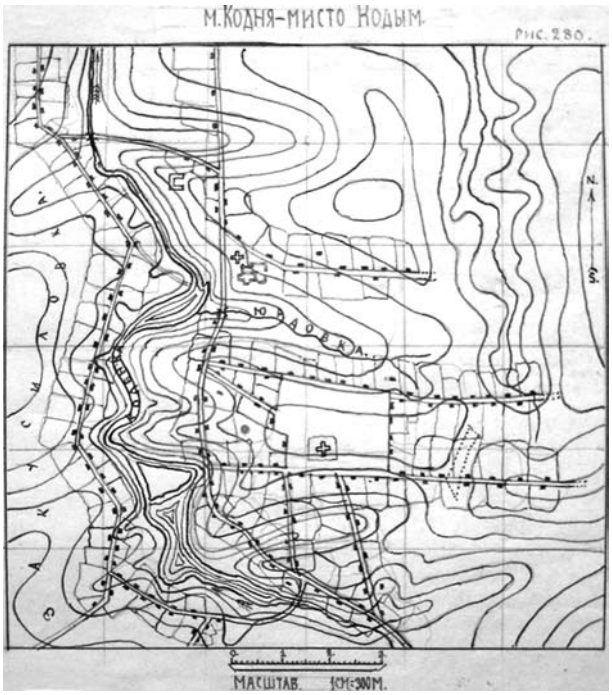

Рис. 1. План містечка Кодня (С.С. Гамченко, 1925 р.)

ти таким чином, щоб якомога повніше охопити басейни крупних і дрібних водних об'єктів і розташованих у їх межах населених пунктів. Упродовж травня — жовтня 1922 р. дослідження проводилися у межах правобережної частини р. Тетерів, поступово охоплюючи басейни рр. Глибочка, Кощі, Гнилоп'яті і Гуйви. Упродовж 10—12 серпня того ж року С.С. Гамченко здійснив розвідки в басейні р. Коднянки, зокрема, й Кодні (рис. 1). У результаті обстеження і опитування населення С.С. Гамченку вдалося на території Кодні і прилеглих до нього місцевостей зафіксувати понад 20 різноманітних історико-археологічних об'єктів. В їх числі 1 городище, 1 замчище, 1 укріплення, 2 окремих кургани (Могила і Лиса гора), 1 місце масового поховання, 1 окреме поховання, сліди 2 давніх некрополів, сліди 2 поселень, провали підземель у 5 пунктах, 2 храми з погостами і 3 кладовища. На основі зібраних матеріалів було складено план містечка з позначенням на ньому усіх старожитностей (рис. 2) [Журнал …, № 21, арк. 41—42].

Дуже важливо, що окремі об'єкти, про які згадує С.С. Гамченко, досі збереглися. Серед них певний інтерес представляють городище і замчище. На жаль в своїй праці дослідних опису цих пам'яток, їх походження і датування не наводить. До того ж відокремлює їх, начебто вони знаходяться у різних місцях. Під час візуального огляду території Кодні у березні 2015 р. та уважного вивчення супутникових знімків місцевості нам вдалося відшукати сліди давнього укріплення. Воно знаходиться у південній частині села, приблизно за 90—95 м

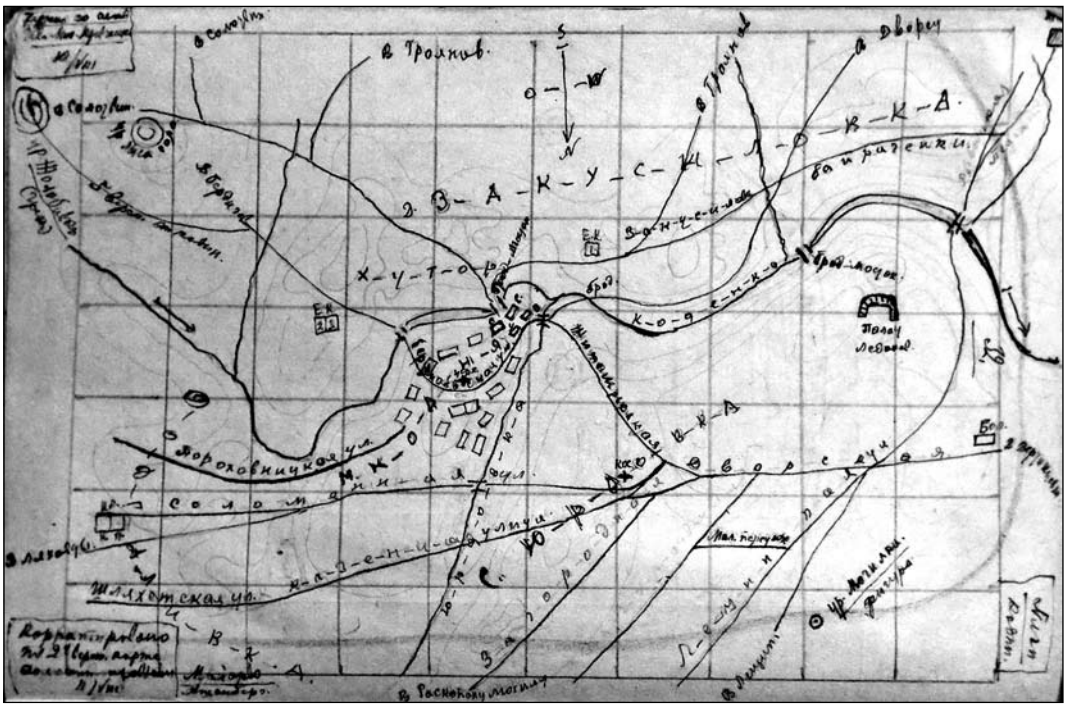

Рис. 2. Польовий план містечка Кодня з позначенням окремих старожитностей (С.С. Гамченко, серпень 1922 р.)

на південний захід від будівлі церкви Різдва Богородиці. Певний час ця місцевість мала назву «Вили» або «Маказон» (рис. 3, *1*). Воно відоме багатьом мешканцям села. Про інші укріплення у межах села їм нічого невідомо. В інвентарі маєтностей шляхтичів Тишкевичів, складеного у 1593 р. згадується стародавнє городище укріплене валом, поруч з яким ще в той час збереглося «walow staroswieckih dwa» [Инвентарь …, 1876, с. 229—230]. За даними В.Б. Антоновича городище крім валу мало й рів [Антонович, 1901, с. 3]. Городище займало мисоподібне підвищення правого берега р. Коденки. Висота над рівнем води близько 11—13 м. В плані овальної форми розмірами 75—80 × 40—65 м (близько 0,52 га). У південній частині помітні сліди в'їзду (рис. 3, *2, 3*). Вали і рови знищені внаслідок тривалої оранки та інших земляних робіт. Територія зайнята городами, центральна та західна частини городища активно розорюються. По периметру, переважно на схилах помітні сліди скарбошукацьких розкопок. Під час обстеження на поверхні зібрані численні знахідки у вигляді фрагментів кружального посуду доби середньовіччя, у тому числі вінця горщиків, які мають валикоподібний край загнутий до середини, що є характерною ознакою для посуду періоду XII—XIII ст. (рис. 4, *1, 2*). Отже, появу укріплення можна віднести до періоду Київської Русі. Після відомих подій середини XIII ст. життя на ньому та навколишній місцевості припиняється. На його місці у 1593 р. було збудовано замок. Тоді ж було складено інвентар, з якого дізнаємося, що замок і будівлі, що у ньому знаходилися, були збудовані з дерева. Навпроти воріт було збудовано дві світлиці і комору, під валом дві невеличкі світлички, з боку ставу (водоймища) кухню, а поруч невеличку пекарню. Збудовано також піч у землі, пивницю з льохом, а на останньому «chlodnik» (криницю) поставлено, неподалік якої збудовано коморку. З боку міста розпочато будівництво брами, тільки ворота прилаштовано, а зверху над воротами «zrab niewielki». Обабіч тієї брами з одного боку дві комори, а з іншого ще дві у стіні на валу розпочато будувати, але недобудували. Замок мав власні укріплення. Як додаткову лінію оборони було використано два давні земляні вали. Від міста замок був укріплений ще й палями. Замок на той час ніякого озброєння не мав [Инвентарь …, 1876, с. 229—230]. Замок зберігся і продовжував функціонувати у першій третині XVIII ст. Згідно інвентарю складеного у липні 1736 р. містечко належало панам Глембоцьким. В його межах знаходився двір (zameczok), біля якого вал палісадами укріплено. В його межах знаходилося два житлових будинки. В одній піч покрита кахлями зеленого кольору, а в іншій — білого. В замку викопано льох з дубовим покриттям. Брама зроблена з соснового дерева [Инвентарь …, 1870, с. 63]. За спогадами Я.Д. Оцоцького, сліди старовинного замку можна було побачити у містечку ще наприкінці XVIII ст. [Рассказы …, 1874, с. 49]. Під час обстеження замчища на поверхні вдалося знайти численні фрагменти кружального посуду доби пізнього середньовіччя і нового часу, в числі яких вінця горщиків, мисок, макітр, кухлів та інших типів посуду, а також уламки кахлів,

Рис. 3. Городище-замчище в центральній частині с. Кодня (березень 2015 р.): *1* — вид на замчище на супутниковому знімку; *2* — вид з південного сходу; *3* — сліди в'їзду на замчище, вид із сходу

точила, кісток тварин. Примітно й те, що на території замчища, порівняно з іншими прилеглими до нього територіями навколишніх селищ, зустрічається велика кількість людських кісток. Цілком можливо, що окремі з них походять з так званих гайдамацьких могил. Підставою для такого припущення, зокрема, є дані М.А. Максимовича, який посилається на матеріали генеральної візити Коденського костьолу 1786 р. У них згадано й про те, що на західній околиці містечка, за 50 кроків від старовинного фортечного валу, знаходилася могила, яку було насипано у 1769 р. У ній було поховано 114 гайдамаків, яким за військовим

Рис. 4. Знахідки з Коднянського городища-замчища: *1—15* — глина; *16* — камінь; *17* — кістка

декретом 11 та 12 вересня того ж року було відтято голови [Сказание …, 1875, с. 26].

До нашого часу збереглася й могила у вигляді окремого кургану, відома нині як гайдамацька (рис. 5). Знаходиться серед ріллі за 750—800 м на схід від села, ліворуч дороги на с. Миролюбівка. Насип круглого плану у профілі конічної форми з пласкою вершиною. Територія навколо насипу розорювалася. Слідів кільцевого ровику не спостерігалося. Розміри: висота 2—3 м, окружність основи близько 50 м. На карті генерального штабу червоної армії 1943 р. позначено висоту 5,2 м. За зовнішніми ознаками курган орієнтовно може бути віднe-

сений до поховальних споруд ранньозалізного віку. Цікаво, щодо походження цього кургану С.С. Гамченко даних не наводить. До того ж, відсутні відомості та свідчення мешканців того часу, що могила була гайдамацькою. Селяни про неї тоді взагалі не згадували. У 1960-х рр. на цю пам'ятку звернули свій погляд допитливі краєзнавці і представники інтелігенції [Путь …, 1968]. Через деякий час курган було визначено як братську могилу учасників гайдамацького визвольного руху. Хоча жодного аргументу на підтвердження цієї версії не навели. Незважаючи на це у березні 1968 р. на пленумі правління обласної організації товариства охорони пам'яток історії і культури було висловлено пропозицію щодо необхідності організації охорони та встановлення пам'ятника на братській могилі учасників Коліївщини [Семибрат …, 1968, с. 4]. Крім того планувалося в пам'ять цієї дати закласти біля кургану парк і посадити 200 дубів [Листовська …, 1968, с. 4]. У період підготовки до святкування територію об'єкту

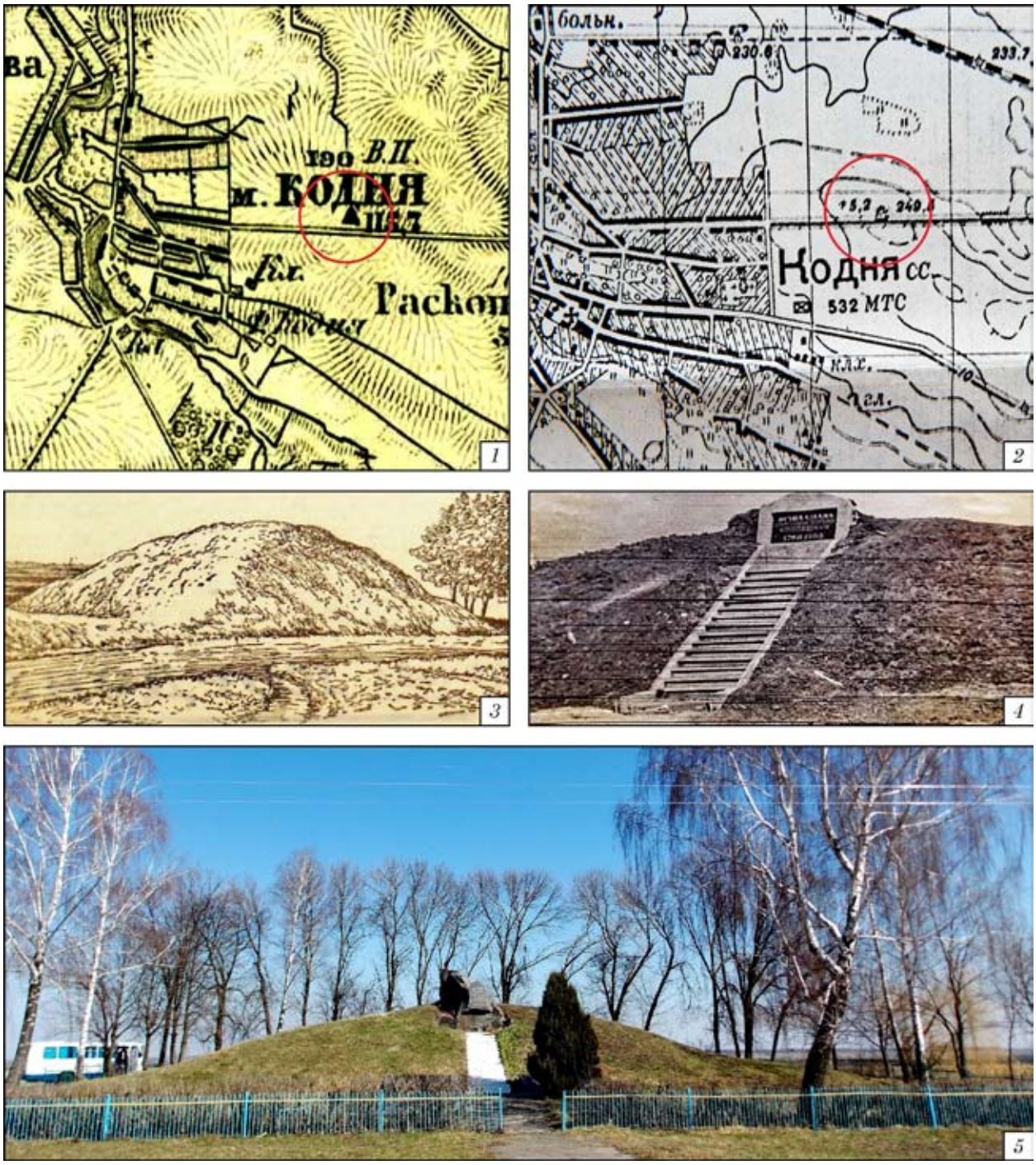

Рис. 5. Курган Гайдамацька могила на східній околиці с. Кодня: *1* — на карті Російської імперії другої половини XIX ст.; *2* — на плані 1943 р.; *3* — до реконструкції, мал. І. Барсукова; *4* — у процесі реконструкції, 1968 р.; *5* — сучасний вигляд з південного заходу (квітень 2013 р.)

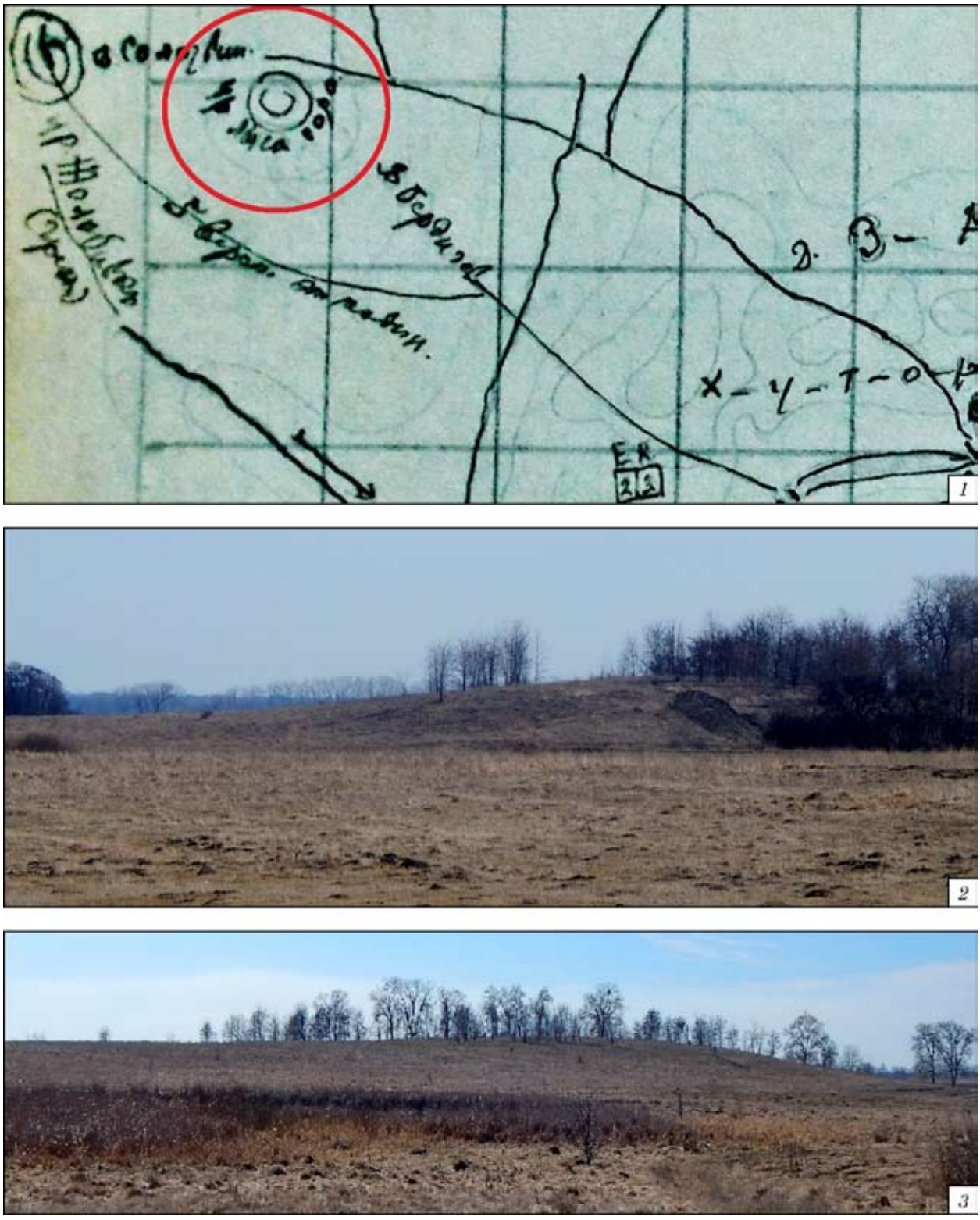

Рис. 6. Урочище (курган) «Лиса гора»: *1* — місцевість на польовому плані С.С. Гамченка (серпень 1922 р.); *2* — вид на урочище з північного заходу; *3* — вид на урочище з південного сходу

прибрали, насип підсипали, а у верхній частині встановили пам'ятник на зовнішній поверхні якого вирізьблено посвятний напис: «Вічна слава народним борцям Коліївщини, 1768—1968», до якого зробили східці. Урочисте відкриття пам'ятника відбулося 28 червня 1968 р. [Пасько, 1968]. Пізніше Рішенням виконкому Житомирської обласної ради депутатів трудящих від 29 вересня 1969 р. № 442 могилу було взято на державний облік як пам'ятку історії місцевого значення, охоронний № 427. Понад 30 років потому Постановою Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2001 р. № 1761, могилу було визначено як пам'ятку історії національного

значення [Постанова КМУ …, 2006, с. 429]. У 1999 р. автор статті «Мартиролог української державності», розміщеної на сторінках журналу «Косень» зазначив, що це одна з небагатьох гайдамацьких могил, яка збереглася у краї до теперішнього часу. Більшість з них до і після революції було знищено оранкою. Могила в Кодні вціліла завдяки тому, що розташовувалася біля шляху на видному місці й тому, що ньому було встановлено хрест. Згодом хрест зняли, а територію навколо почали розорювати. Але не дивлячись на все це вона все ж збереглася [Л. Д., 1999, с. 122]. Так давній курган став гайдамацькою могилою.

Рис. 7. Підземелля по вул. Івана Гонти в центральній частині с. Кодня: *1* — місце розташування підземелля (березень 2015 р.); *2* — вхід у підземелля (1983 р.); *3* — план підземелля (4 грудня 1983 р.)

Рис. 8. Католицький костьол в с. Кодня (знімок 1958 р.)

Інша пам'ятка, яку С.С. Гамченко пов'язує з курганом, розташована за 400—500 м на південний схід від південного краю вул. Східної, в уроч. «Лиса гора» (рис. 6). Дійсно під час візуального огляду з окремих сторін складається враження, що насип має штучне походження. Його висота понад 6—7 м, витягнутий з південного сходу на північний захід на 245 м при ширині з південного заходу на північний схід близько 140—150 м (близько 3,67 га). Припускаємо, що цей насип є складовою частиною північно-західного, більш підвищеного краю пагорбу, цілком можливо, природного походження. З північно-західного боку дійсно має вигляд кургану з пласкою ледь округлою вершиною з виразними крутими схилами. Натомість, з південного сходу схил від вершини пологий, поступово переходить у мисоподібний виступ, оточений з трьох сторін по периметру водами р. Коднянки. На його поверхні знахідок не виявлено. Не згадують про них і місцеві скарбошукачі.

Наявність підземель, зафіксованих 1922 р. С.С. Гамченком, підтверджують дані досліджень 1980-х рр. (рис. 7). Встановлено, що система підземних ходів у селі має досить складну структуру. На думку П.П. Шмуневського та І.І. Ярмошика вона мала на меті дезорієнтувати ворога. Можна було днями ходити підземними коридорами по замкнутих колах і не знайти виходу [Шмуневський, Ярмошик, 1982, с. 4].

Привертає увагу й місцевість в уроч. «Жолобівка», де за даними С.С. Гамченка під час оранки знаходили черепки грецького посуду і решітки жител. Орієнтовно у цьому місці у 1962 р. бердичівський краєзнавець Г.Г. Богун зафіксував сліди поселення пізньоримського часу III—V ст. н. е., де зібрав уламки ліпного і кружального, у тому числі з лощеною поверхнею вельбарсько-черняхівського типу [Богун, 1970, арк. 17, п. 10].

На жаль багато об'єктів описаних в праці С.С. Гамченка не збереглося. До їх числа слід віднести оригінальну будівлю католицького костьолу (рис. 8), польське укріплення, яке знаходилося поруч, старовинні єврейські кладовища, ряд курганів тощо. Але численні знахідки, які щороку виявляються під час земляних робіт на теренах села, особливо у його центральній частині, дають усі підстави для продовження досліджень. Слід також врахувати, що більша частина села та прилеглі до нього території досі суцільно не обстежувалися, а матеріали інших досліджень в обіг не вводилися. В їх числі матеріали досліджень С.С. Гамченка. Результати обстеження території Кодні та його околиць, дослідник докладно висвітлив в ґрунтовній праці «Пятилетие археологических исследований на Волыни (1919—1923 г. г.)», рукопис якої нині зберігається в НА ІА НАН України [Гамченко …, 1925, арк. 175—183]. Прикро, але ці дуже важливі матеріали досі не оприлюднені і залишаються невідомими для багатьох науковців і краєзнавців. Нижче, зберігаючи стилістичні та інші особливості тексту, наводимо фрагмент рукописної праці вченого, який безпосередньо стосується старожитностей містечка Кодні і його околиць.

Арк. 177. «На следующей обширной возвышенности, за с. Вертикиевкой, к ***О*** отм. Кодни, в 1,5 км курган обпахиваемый и потому более крутых заложений (рис. 9, *1*), конически-усеченной профили, плоской вершинки, круглого плана, окружности около 50 м, при высоте 2—3 м. Следов кольцевого ровика не заметно уже. С поверхности не находили ничего.

Арк. 178. м. Кодня. Из древностей здесь: городище (Вилы), замчище, укрепление польского времени, курган Лыса гора и по дороге на Ляховцы, в 6 км, могила (курган) (рис. 9, *2*). Кодня расположилась на холмистом правобережье Коденки, имея по левобережью последней Закусиловку.

Под могилой подразумевается курган, упомянутый выше.

Лыса гора на ***О*** окраине местечка. Круглого плана, плоской вершинки, профили усеченного конуса, окружностью основания около 100 м высотою около 4,5 м.

Под Коднею подземные ходы. По преданию выход одного из них в парке палаца бывшего владельца, гр. Ледоховского. По местечку случались провалы, обнаруживавшие отдельные места этих ходов.

В растительном слое и ниже (лесс) района местности Кодни (отчасти и Закусиловки), при

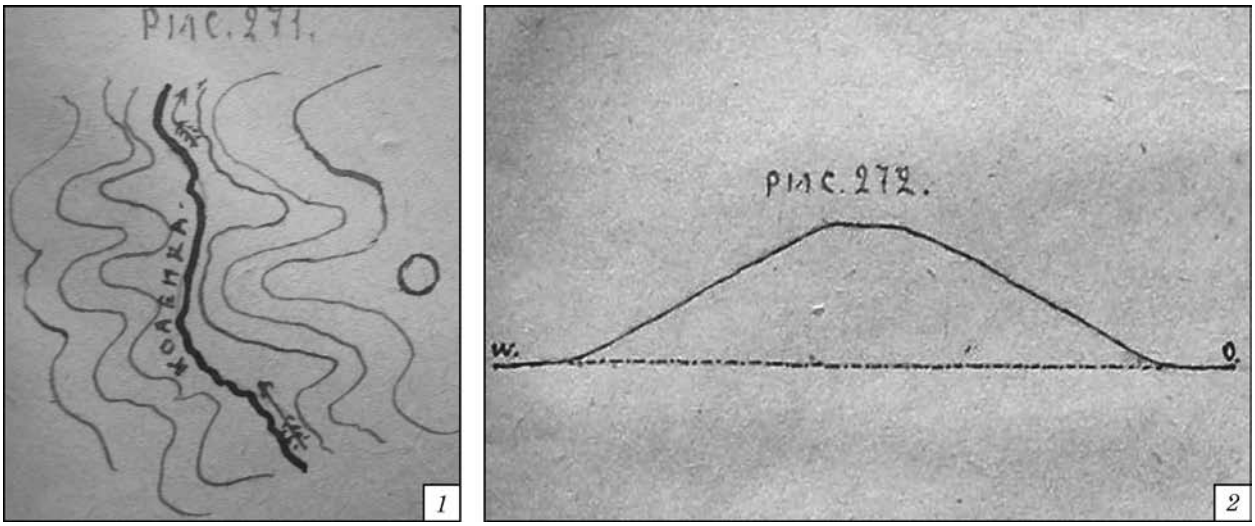

Рис. 9. Курган, відомого нині як Гайдамацька могила: *1* — план місця розташування; *2* — профіль (С.С. Гамченко, 1922 р.)

земляных работах, открывают: человеческие кости, черепки керамики разных эпох (от неолита до польского времени), осколки кремневых орудий, зернотерка, каменные шарообразности, обожженную глину, строительный мусор, кирпичи, кафли, черепицы, раздробленные кости животных, двухстворчатые раковины и пр. По местному народному выражению, все местечко «стоит на костях». Когда-то здесь был город (удостоверяет народная память). Приурачивают его местоположение к уроч. Березенке. При распашке там находят всевозможные (из разных материалов) обломки и осколки инвентарных предметов, строительный мусор и пр.

В народе сохранилось предание, что в «гайдамацьку пору» Железняк и Гонта «бились» с поляками под Коднею (Коднянин Кравченко, Иван Михайлович).

Арк. 179. Церковь и костел постройки Михаила Глембоцких. Костел выстроен раньше (1790 г.). Нынешний закончен постройкою в 1865 г. Строителем теперешней церкви считается Корженевский (Леонтий Михайлович, женатый на вдове Ледоховского). Церковь была заложена в 1835 г. и закончена в 1841 г. Прежний храм сгорел в 1780 г. И на месте его существовал другой (до 1841 г.). Из церковных служебных книг древнее евангелие 1-й половины XVIII ст., требник конца того-же века, Четии-Минеи общие половины того-же столетия. Из икон старейшие — икона Варвары и Екатерины (20-е годы XVIII в.). Иконостас и его иконы XVIII в. Колокола были тоже XVIII ст. (1740, 1742, 1748, 1750, 1767, 1777, 1780 и 1791 гг.). Из этих осталось четыре, остальные обменены в 1870 г. на новые (сохранились из старых более новые). Из церковных сосудов остались только медные (XVIII в.). Церковные дела сохранились с 1806 г. Раньше были метрические книги 1744 г. (Сообщение коднянина Стефановича, Валерия Павловича).

Усадьба гр. Ледоховского (Антона Апполоновича): парк, сад, палац, службы. Палац постройки конца XVIII в. — начала XIX ст. Ныне переустраивается и соответственно приспосабливается.

Вокруг церкви и костела погосты (ограниченные).

Действующее христианское кладбище на окраине местечка. Оно издавна (сохранились каменные кресты XVIII ст.), но время открытия не известно.

Расспросы и осмотр мест подземных ходов позволили констатировать следующее: подземные ходы под всем местечком; провалы были: один с ***O*** стороны церкви (на огороде), другой с ***W*** (тоже), среди местечка, на улице около церкви. Спускаются ходы как-бы к реке, к мосту на Бердичев. Промеры: ширина хода около 1,5 м, высота около 2,5 м; вверх полукруглый; вырезаны

Арк. 180. в лессе, на разной глубине от поверхности земли (3—5 м). В парке палаца считается, что есть тоже лех, выложенный кирпичем. Оте Антона Ледоховского — Апполон (Ему, кроме Кодни, принадлежало и м. Базалия) пытался проникнуть в подземные ходы Кодни и в некоторых местах рыл с поверхности земли колодцы. При нем составлен был план этих ходов, но точным исследованиям ходы еще не подвергнуто. Куда делся план — неизвестно. В ходах Ледоховский нашел, между прочим, узкий, изъеденный ржавчиной меч.

В половине XVIII ст. В Кодне происходил суд (Стемпковского) над «гайдамаками». Здесь в Кодне их «четвертовали и колесовали» (отсюда народная поговорка: «А шоб тебе Кодня не минула»). Казненые закопаны в общей могиле.

В местечке, на ***SO*** от еврейской школы, в 100—200 м копали колодец и наткнулись на обширную яму, полную человеческих костей. Местные жители считают, что это и была яма,

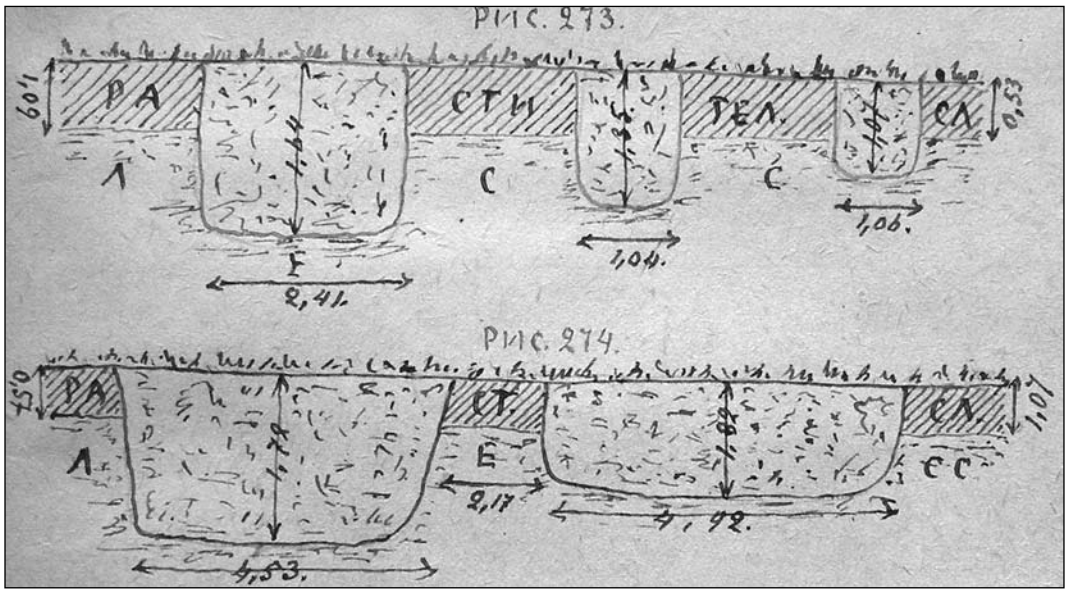

Рис. 10. Культурні нашарування правобережної частини м. Кодня (С.С. Гамченко, 1922 р.)

где погребли казненных. Открыв яму, бросили копать и засыпали снова.

Когда строили школу (еврейскую, что упоминалось), нашли человеческий скелет, но наблюдений за последними сделано не было. Говорят, что в этом месте прежде было «сволочное место». Тут-же была и площадь местечка, где происходил памятный суд над козаками и где их казнили (со слов Коднянина Семенца, Романа Варфоломеевича).

В усадьбе Иваницкого (Берка Абрамовича) (***S*** часть Кодни, влево от дороги на Бердичев), при распашке огорода, уже 50 лет наблюдается, на разной глубине, человеческие кости, целые скелеты (головою на ***W***, остальное положение не замечено). Раньше находили там разные монеты (серебряные и медные, тонкие) поодиночно и по

Арк. 181. несколько сразу.

Говорят, что там, где теперь (за речкой, у дороги на Бердичев) еврейское кладбище жили когда-то греки (еврейское кладбище основано 120 лет тому назад). Прежнее (более древние — два) были возле бывшей волости и на соседних огородах. Основаны были несколько сот лет тому назад.

На краю местечка, по дороге на Бердичев в обрезах лессовых обрывов соседней возвышенности, видны на разной глубине человеческие скелеты (головою на ***N***), при чем некоторые еще сохранили следы деревянных гробов (из плах и досок). Тут-же, кроме могил, видны и обрезы жилищных ям (рис. 10). И те и другие заполнены гумусом и содержат в себе кухонные остатки, и строительный мусор и черепки керамики, и осколки костей животных, двухстворчатые раковины, обожженную глину, камни и одиночные человеческие скелеты. Видно, что здесь был тоже некрополь.

Народная память сохранила, что на месте Кодни был когда-то город Кодыма (Кодым). Он растянулся на высотах побережья Коденки. По дороге из местечка (через Юрдовку) на Житомир, по лессовым кручам тоже видны следы жилищных ям, подобные показанные на рис. 273—274 и которые тоже заполнены гумусом с примесями вышеописанных обрезов.

Между Юрдовкою и р. Коденкою часть местечка называется «мистечком», а та его часть, что за Юрдовкою (***NNO***) — «селом». В сельском районе и усадьба палаца Ледоховских и укрепление польского времени. Церковь в «местечке», костел в «селе». По преданию, город был там, где «мистечко» и шлях в сторону Раскопаной могилы (в 5-ти км на ***O***). По ***NNO*** сторону р. Юрдовки

Арк. 182. находилось село Юрдовка. За речкою Коденкою, влево от дороги на Бердичев, к ***SO*** от местечка, в км 5^{ти}, ур. Жолобивка. там-то по народной памяти жили греки. При распашке в той местности находят черепки греческой посуды и остатки жилищ того времени. Как ни интересовало исследователя это именно местность, но по условиям времени, он вынужден был отказаться от возможности посетить ее, чтобы обследовать рекогносцировкой и разведкой. Закусиловка расположена по левобережью Коденки. Два ручья (один против церкви, другой против палаца) делят ее на три части: хутор (***SW***^{ее}), Закусиловка (середина) и Байраченька (***NNO***^{е}). Закусиловка — это одна улица, местами с тупиками к усадьбам, по ней расположенным. На возвышенности правобережья Юрдовки, примыкая к Житомирской дороге и костелу, находится укрепление польского времени (рис. 11). В плане оно квадратное, с выступами (квадратными, закругленными) по углам. Вал и ров (наружный) его защита. Фосы

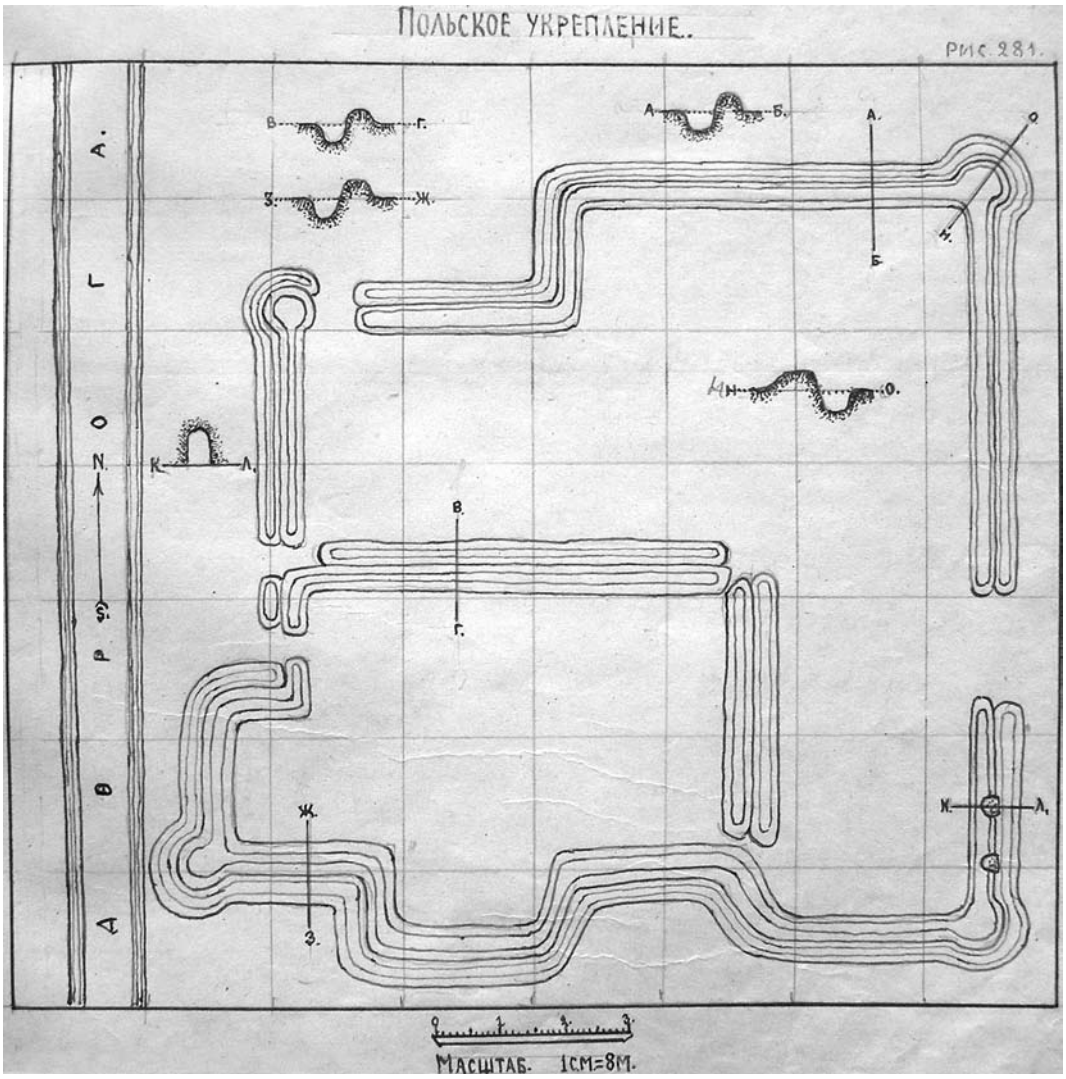

Рис. 11. План польського укріплення в м. Кодня (С.С. Гамченко, 1922 р.)

приходятся по главным сторонам горизонта. В валу перерывы (входы): на ***NW*** углу, на ***O*** фосе (ближе к ***SO*** углу) и два на ***W*** фосе. ***SW*** часть имеет внутренний вал (со рвом), квадратно отгораживающим этот участок укрепления (как бы цитадель). В ***SO*** конце ***O*** фосы, во внутренней крутости видны два входа в подземелье (размеры приведены выше). Костел около укрепления. На его фронтоне (вверху) надпись: «Of Tuoich dazuv Tobi ofiaza. a. 1821.». По народным преданиям город Кодым тянулся в сторону ур. Жолобки. Из расказов посещавших подземный ход (ур. Лехи) от палаца к Коденке, вход приходился сбоку верхней террасы парка. Розветвлялся он на два направления.

Арк. 183. По правому направлению можно было пройти метров 40[к] и по левому меньше (дальше мешал обвал). В подземном ходе под польским укреплением, на гладких лессовых стенках есть польские надписи. Одна из них, разобранная, гласит: «Boze zmyluise nad nami». Думают, что надпись эта относится ко времени осады или сделана заключенными, томившимся в подземном укрепление. Пос обранным сведениям, можно предполагать, что подземные ходы Кодни состояли из 3[х] групп: одной — в местечке (около церкви), другой — там где укрепление и третий — где палац. Легенда, что церковь Закусиловки находилась прежде там, где палац, при обследовании не подтвердилась: террасы и кургановидные бугры парка были только «ozdoba», а не руины прежней церкви».

* *

Сподіваємося, що наведені вище відомості стануть основою для подальшого поглибленішого вивчення цікавого в історичному плані населеного пункту і прилеглих до нього місцевостей.

Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии // Тр. XI АС в Киеве 1899. — М., 1901. — Т. I. — С. 1—133.
Богун Г.Г. Археологічні пам'ятки Бердичівського району. — Житомир, 1970 / Фонди ЖОКМ. — КП 39743/І—Д 12352.
Волынские епархиальные ведомости. Ч. неоф. — 1887. — 1 апреля — 21 декабря. — № 10—36. — С. 265—1183.
Гамченко С. Сведения о находящихся в Волынской губернии городищах, курганах и т. п. древностях. Житомир, 11.03.1889 (рукопис) / НА ІА НАН України. — Ф. 3 (С.С. Гамченка). — Спр. 5.
Гамченко С.С. Пятилетие археологических исследований на Волыни. (1919—1923 гг.). — Житомир, 11.06.1925 / НА ІА НАН України. — Ф. 3 (С.С. Гамченка). — Спр. 45.
Журнал археологических изысканий археологического отдела Волынского центрального музея № 21 / НА ІА НАН України. — Ф. 3 (С.С. Гамченка). — Спр. 32.
Инвентарь имений принадлежащих панам Евстафию, Юрию, Петру и Александру Тишкевичам Логойским, находящихся в Житомирском повете, Киевского воеводства, с исчислением крестьян и мещан и их повиностей. 1593 года, октября 7 дня // АЮЗР. — К., 1876. — Ч. VI, т. I. — С. 223—232.
Инвентарь местечка Кодни и села Сынгур, с показанием количества повинностей, отбываемых крестьянами. 1736. Іюля 3 // АЮЗР. — К., 1870. — Ч. VI, т. II. — С. 62—65.
Исследование о кладах Волынской губернии. Напечатанные в Волынских губернских ведомостях за 1884 год. — Житомир, 1885. — 55 с.
Л.Д. Мартиролог української державності // Кодня. — Косень, 1999. — № 1. — С. 120—133.
Листовська Є. Не минайте Кодню // Радянська Житомирщина. — 1968. — 16 червня. — № 119. — С. 4.
Пасько О. Пам'ять про народних героїв жива // Радянська Житомирщина. — 1968. — 30 червня. — № 129.
Постанова Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2001 р. № 1761 «Про занесення пам'яток історії, монументального мистецтва та археології національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» // Правова охорона культурної спадщини. Нормативна база: Зб. документів (2-е вид.) / упор. М.Є Левада, М.Т. Пархоменко, О.М. Титова. — К., 2006. — С. 424—464.
Путь А. Вшануймо героїв «Коліївщини» // Радянська Житомирщина. — 1968. — 17 лютого. — № 34. — С. 4.
Рассказы о польской старине. Записки XVIII века Яна Дуклана Охотского с рукописей, после него оставшихся, преписаные и изданные І. Крашевским. — СПб, 1874. — Т. 1. — 336 с.
Сборник топографических сведений о курганах и городищах в России. Волынская губерния. — СПб, 1888. — 99 с.
Сведения о находящихся в Волынской губернии городищах, курганах и т. п. древностях. — Житомир, 11 марта 1889 г. / НА ІА НАН України. — Ф. 3 (С.С. Гамченка). — Спр. 5.
Семибрат В. Бережіть святиню нашу! // Радянська Житомирщина. — 1968. — 31 березня. — № 65. — С. 4.
Сказание о Колиивщине. Написано в Киеве 1839 года Михаилом Максимовичем // Русский архив. — М., 1875. — Кн. 2. — С. 5—27.
Теодорович Н. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии // Волынские епархиальные ведомости. Ч. неоф. — 1887. — 21 июня. — № 18. — С. 587—597.
Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. — Почаев, 1888. — Т. 1. — 430, IV с.
Шмуневський П., Ярмошик І. Підземні горизонти історії // Радянська Житомирщина. — 1982. — 19 грудня. — № 243. — С. 4.

А. А. Тарабукин

КОДНЯНСКИЕ ДРЕВНОСТИ (по материалам исследований С.С. Гамченка)

Среди населенных пунктов Житомирской обл. особенно интересным в историко-археологическом плане является с. Кодня, расположенное вблизи г. Житомира. Различные памятники древности и отдельные находки, обнаруженные на его территории, упоминаются в работах исследователей в конце XIX — в начале XX вв. Наиболее масштабные исследования на территории и окраинах Кодни впервые проведены житомирским археологом С.С. Гамченком в 1922 г. Во время разведывательных работ исследователь обнаружил более 20 различных историко-археологических объектов, собрал значительное количество интересных находок, составил карту древностей. Результаты своих исследований С.С. Гамченко осветил в обстоятельном труде «Пятилетие исследований на Волыни 1919—1923 гг.», рукопись которой ныне хранится в научном архиве Института археологии НАН Украины. Труд этот до сих пор не опубликован. Базируясь на представленных в труде материалах, вводим в оборот ту ее часть, которая посвящена древностям расположенных на территории и окраинах Кодни.

К л ю ч е в ы е с л о в а: исследования, древности, памятники, находки, объекты, карта.

A. A. Tarabukin

KODNANI ANTIQUITY (Based on Studies by S.S. Gamchenko)

Among the localities in Zhytomyr region interesting in historical and archaeological terms, there is the village Kodnia, located near the city of Zhytomyr. A variety of sites and isolated finds discovered on its territory mentioned in the works of researchers in the late 19 — early 20 century. The most extensive research on site and the surrounding area every held in 1922, Zhitomir archaeologist S.S. Gamchenko. During exploration, the researcher discovered more than 20 different objects, collected a considerable number of interesting finds, made a map of antiquities. The results of their research S. S. Gamchenko highlighted in thorough work «five years of research in Volyn 1919—1923», the manuscript of which is currently stored in scientific archive of Institute of archeology NAS of Ukraine. Work unfortunately still not published. Based on the submitted materials labour introduced the part, which is devoted to ancient relics located on the site and the surrounding area Kodnya.

K e y w o r d s: research, antiquity, monuments, findings, objects, map.

Одержано 5.05.2016

НАШІ АВТОРИ

БАШКОВ Олександр Олександрович — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'янських народів Брестського державного університету ім. О.С. Пушкіна. E-mail: *bashkow@mail.ru.*

БІРКІНА Наталія Олександрівна — молодший науковий співробітник Державного історичного музею, Москва. E-mail: *dulebova_natalya@mail.ru.*

БІБІКОВ Дмитро Валентинович — молодший науковий співробітник ІА НАН України. E-mail: *bibikov-@bigmir.net.*

БІТКОВСЬКА Тетяна Володимирівна — лаборант І категорії ІА НАН України. E-mail: *drosova@yandex.ua.*

БОНДАР Ксенія Михайлівна — кандидат геологічних наук, старший науковий співробітник КНУ імені Тараса Шевченка. E-mail: *ks_bondar@ukr.net.*

ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Ярослав Володимирович — кандидат історичних наук, науковий співробітник ІА НАН України. E-mail: *volodarets_urbanovych@iananu.org.ua.*

ГЕЙКО Анатолій Володимирович — кандидат історичних наук, завідувач відділу Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАН України. E-mail: *filoarh@ukr.net.*

ГНЕРА Володимир Анатолійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА НАН України. E-mail: *soiskatel@ex.ua.*

ГОПКАЛО Оксана Викторовна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА НАН України. E-mail: *hopkalo@gmail.com.*

ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА НАН України. E-mail: *gorbanenko@gmail.com.*

ГОРОБЕЦЬ Леонід Вікторович — кандидат біологічних наук, старший науковий співробітник ННПМ НАН України. E-mail: *ornitologist@gmail.com.*

ГОТУН Ігор Анатолійович — кандидат історичних наук, науковий співробітник ІА НАН України. E-mail: *gotun@i.ua.*

ДАРАГАН Марина Миколаївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. E-mail: *darmar@ukr.net.*

ДІДЕНКО Сергій Васильович — завідувач сектором раннього залізного віку Національного музею історії України. E-mail: *svdidenko@yandex.ru.*

ЖУРАВЛЬОВ Олег Петрович — кандидат історичних наук, колишній старший науковий співробітник ІА НАН України, пенсіонер.

ЖУРУХІНА Олена Юріївна — завідувач відділу Музею історії Десятинної церкви. E-mail: *lenzhurukh@mail.ru.*

ЗОЦЕНКО Іван Володимирович — молодший науковий співробітник ІА НАН України. E-mail: *zotsenkoi@ex.ua.*

ІВАКІН Всеволод Глібович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА НАН України. E-mail: *wkniaz16@ukr.net.*

ІОВ Олег Вільгельмович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії НАН Білорусі. E-mail: *helge.job@tut.by.*

КАМЕЛИНА Галина Олексіївна — науковий співробітник Державного історичного музею, м. Москва. E-mail: *kamgalina@yandex.ru.*

КЕДУН Іван Станіславович — кандидат історичних наук, доцент Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. E-mail: *kedunis@ukr.net.*

КОВАЛЬ Олександр Анатолійович — молодший науковий співробітник ІА НАН України. E-mail: *otez_@ukr.net.*

КОВАЛЬЧУК Олександр Миколайович — кандидат біологічних наук, науковий співробітник ННПМ НАН України. E-mail: *Biologiest@ukr.net.*

КОЗАК Олександра Деонізіївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА НАН України. E-mail: *akozak26@ukr.net.*

КОЗЮБА Віталій Костянтинович — кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник ІА НАН України. E-mail: *kozubavk@gmail.com.*

КОЛОДА Володимир Васильович — кандидат історичних наук, доцент кафедри ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. E-mail: *koloda_v@rambler.ru, koloda.v@gmail.com.*

КОШМАН Вадим Іванович — кандидат історичних наук, завідувач відділом Інституту історії НАН Білорусі. E-mail: *vadzim_archeo@tut.by.*

КРАВЧЕНКО Роман Анатолійович — аспірант, науковий співробітник ЧНПУ ім. Т.Г. Шевченка. E-mail: *romakrav@ukr.net.*

КРАКАЛО Ірина Володимирівна — молодший науковий співробітник Краєзнавчого музею м. Горішні Плавні. E-mail: *irina-krakalo@yandex.ua.*

ЛИСЕНКО Світлана Станіславівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник ІА НАН України. E-mail: *aheron2000@yandex.ua.*

ЛИСЕНКО Сергій Дмитрович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА НАН України. E-mail: *suraganga@yandex.ru.*

МАГОМЕДОВ Борис Вікторович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник ІА НАН України. E-mail: *bmagomedov@gmail.com.*

МАМОНОВА Анна Андріївна — художник-реставратор по тканинах 1 категорії Державного історичного музею, м. Москва. E-mail: *mcmice@yandex.ru.*

МИЛАШЕВСЬКИЙ Олександр Степанович — молодший науковий співробітник ІА НАН України. E-mail: *milan7667@gmail.com.*

МУСІН Олександр Євгенович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник ІІМК РАН. E-mail: *aleksandr_musin@mail.ru.*

НЕСТЕРОВСЬКИЙ Віктор Антонович — доктор геологічних наук, професор КНУ імені Тараса Шевченка, директор Геологічного музею. E-mail: *nesterovski@univ.kiev.ua.*

НІКІТЕНКО Ігор Святославович — кандидат геологічних наук, доцент Державного вищого навчального закладу «Національний гірничий університет». E-mail: *ihornikitenko@gmail.com.*

ОЛЕНИЧ Андрій Миколайович — молодший науковий співробітник ІА НАН України. E-mail: *atli-sent@bigmir.net.*

ПАРХОМЕНКО Олексій Геннадійович — аспірант, співробітник Центру пам'яткознавства НАН України та УТОПІК. E-mail: *said-club-159@ya.ru.*

ПЕТРАУСКАС Андрій Вальдасович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА НАН України. E-mail: *petrauskas@i.ua.*

ПЕТРАУСКАС Олег Валдасович — кандидат історичних наук, завідувач відділом ІА НАН України. E-mail: *petrauskas2@yandex.ru.*

ПЄСКОВА Анна Анисимівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІІМК РАН. E-mail: *peskovaaa@rambler.ru.*

ПЛАВІНСКІ Миколай Олександрович — кандидат історичних наук, доцент Білоруського державного університету. E-mail: *plavinsky_arc@mail.ru.*

ПОГОРЖЕЛЬСЬКА Ірина Володимирівна — молодший науковий співробітник ДП «Оперативна археологічна служба України». E-mail: *zbrojar@ukr.net*.

РЕЙДА Роман Миколайович — кандидат історичних наук, науковий співробітник ІА НАН України. E-mail: *romanreyda@ukr.net*.

РУДИЧ Тетяна Олександрівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА НАН України. E-mail: *rudich@iananu.org.ua*.

САПЄГІН Сергій Васильович — старший науковий співробітник Музею-заповідника А.С. Макаренка. E-mail: *folium_sv@mail.ru*.

СЕНЮК Олег Геннадійович — науковий співробітник ДП НДЦ ОАСУ ІА НАН України. E-mail: *sog32@ukr.net*.

СЕРГЄЄВА Марина Сергіївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА НАН України. E-mail: *mar.sergeyeva@gmail.com*.

СКИБА Андрій Володимирович — кандидат історичних наук, науковий співробітник ІА НАН України. E-mail: *skyba-andriy@ukr.net*.

СУПРУНЕНКО Олександр Борисович — кандидат історичних наук, директор Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. E-mail: *poltava_local_museum@ukr.net*.

ТАРАБУКІН Олександр Олександрович — старший науковий працівник Житомирського обласного краєзнавчого музею. E-mail: *alex.tarabuckin@yandex.ua*.

ТАРАСОВ Сергій Васильович — кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Музею історії Мінська. E-mail: *s.v.tarasov@gmail.com*.

ЧЕРНЕНКО Олена Євгеніївна — кандидат історичних наук, доцент ЧНПУ ім. Т.Г. Шевченка. E-mail: *allisscorp@gmail.com*.

ШЕРСТЮК В'ячеслав Вікторович — магістр, завідувач відділу Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської ОДА. E-mail: *sher_s83@mail.ru*.

ЯНІШ Євгенія Юріївна — кандидат біологічних наук, молодший науковий співробітник Інституту зоології імені І.І. Шмальгаузена НАН України. E-mail: *tinel@ukr.net*.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ААНД ІГ НАН Беларусі — Архіў археалагічнай навуковай дакументацыі Інстытута гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі.

АВУ — Археологічні відкриття в Україні.

АДІУ — Археологія і давня історія України.

АДЛУ — Археологічні дослідження Львівського університету.

АДУ — Археологічні дослідження в Україні.

АЛЛУ — Археологічний літопис Лівобережної України.

АН — Академія наук / Академия наук.

АО — Археологические открытия.

АП УРСР — Археологічні пам'ятки УРСР.

АСГЭ — Археологический сборник Государственного Эрмитажа.

ВВ — Византийский временник.

ВГПУ — Воронежский государственный педагогический университет.

ВЕВ — Волынские епархиальные ведомости.

ВУАК — Всеукраїнський археологічний комітет.

ВХУ — Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

ГАЗ — Гістарычна-археалагічны зборнік.

ГИМ — Государственный исторический музей.

ГИС — географическая информационная система.

ДП НДЦ «ОАСУ» — Державне підприємство «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» ІА НАН України.

ЖОКМ — Житомирський обласний краєзнавчий музей.

ИА АН СССР — Институт археологии Академии наук СССР.

ИА АН УССР — Институт археологии Академии наук УССР.

ИАК — Известия императорской археологической комиссии.

ІА НАНУ — Інститут археології НАН України.

ІІМК — Інститут історії матеріальної культури.

ИИМК — Институт истории материальной культуры.

ІКМ — Історико-краєзнавчий музей.

КАЭЭ — Камская археолого-этнографическая экспедиция.

КП — Книга поступлений.

КрКМ — Кременчуцький краєзнавчий музей.
КСИА — Краткие сообщения Института археологии АН СССР / РАН.
МАБ — Матэрыялы па археалогіі Беларусі.
МАИЭТ — Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии.
МАР — Материалы по археологии России.
МГУ — Московский государственный университет.
МДАПВ — Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР.
МЧК — Могильники черняховской культуры
МЭИ — Московский энергетический институт.
НА ІА НАН України — Науковий архів Інституту археології НАН України.
НА ИА РАН — Научный архив Института археологии Российской академии наук.
НаУКМА — Національний університет Києво-Могилянська академія.
НиЖ — Наука и жизнь.
НИИ — Научно-исследовательский институт.
ННЗ — Новгород и Новгородская земля: История и археология.
ННПМ — Національний науково-природничий музей НАН України.
ОКМ — Обласний краєзнавчий музей.
ПАЗ — Полтавський археологічний збірник.
ПКМ — Полтавський краєзнавчий музей.
ПЦП — Праці центру пам'яткознавства.
РА — Российская археология.
РАН — Российская Академия наук.
РСМ — Раннеславянский мир.
СА — Советская археология.
САИ — Свод археологических источников.
СЭ — Советская этнография.
Тр. … АС — Труды … археологического съезда.
Тр. ГИМ — Труды Государственного исторического музея.
УБЖ — Український ботанічний журнал.
УІЖ — Український історичний журнал.
УТОПІК — Українське Товариство охорони пам'яток історії та культури.
ЦОДПА — Центр охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації.
ЦП НАНУ УТОПІК — Центр пам'яткознавства НАНУ та Українське товариство охорони пам'яток історії та культури.
ЧНПУ — Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка.
AM — Arheolologia Moldovei.
BAR — British Archaeological Reports.
BRGK — Bericht der Römisch-Germanischen Komission.
CRFB — Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum.
EAGE — European Association of Geoscientists & Engineers.
GPS — Global Positioning System.
LA — Lietuvos archeologija.
MiSROA — Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego.
RGZM — Römisch-Germanischen Zentralmuseums.
SA — Slowenska archaeologia.

ШАНОВНІ КОЛЕГИ

У 2018 р. наукова серія з проблем археології та давньої історії «Археологія і давня історія України», перейде на нову систему оформлення літератури.

Детальніша інформація до кінця поточного року з'явиться на офіційному сайті Інституту археології НАН України:

- http://iananu.org.ua,

а також на сайті всеукраїнської громадської організації «Спілка археологів України»:

- http://www.vgosau.kiev.ua

Будь ласка, слідкуйте за поновленнями інформації на вказаних сайтах.

ЗБІРНИКИ СЕРІЇ, ЩО ПОБАЧИЛИ СВІТ У 2016 р.